

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Урош Д. Татић

ФРАНЦУСКА И СРБИЈА (1860-1868)

Докторска дисертација

Београд, 2016

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Uroš. D. Tatić

FRANCE AND SERBIA (1860-1868)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Université de Belgrade

Faculté de Philosophie

Uroš D. Tatić

LA FRANCE ET LA SERBIE DE 1860 À 1868

La Thèse du Doctorat

Belgrade, 2016

Ментор

др Милош Ковић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

академик др Славенко Терзић, научни саветник, Историјски институт Београд

др Станислав Сретеновић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју
Београд

Датум одбране:

Француска и Србија (1860-1868)

Сажетак

Везе Француске и Србије дубоко су уткане у међународне односе и Источно питање. Од кључне важности за развој француско-српских односа 60-их година XIX века су односи Француске са великим силама – Русијом и Аустријом. Став званичног Париза према Кнежевини посматран је кроз призму француско-аустријских и француско-руских односа и политике ових сила према Балкану, у зависности од њихових интереса у другим чворним темама спољне политике. У раду је анализирана улога Француске у Источном питању у време Наполеона III. Разматране су идеје француског цара (наполеоновске идеје) и начело народности као основно средство спољне политике Другог царства. Повратак Обреновића у Србију 1859. године обележава почетак интензивне националне и дипломатске делатности. Присутни су тежња за ослобођењем Србије од аустријског и руског утицаја и тражење ослонаца у Француској за спровођење ове политике. Илија Гарашанин, председник владе у најдужем периоду владавине кнеза Михаила, био је главни носилац француског утицаја у Кнежевини. Његовој делатности је посвећена дужна пажња, уз осврт на главне смернице политике Србије према Француској садржане у *Начертанију* и прве покушаје у успостављању француско-српских односа у периоду пре Кримског рата. Потреба за потпунијом обрадом теме наметнула је истраживање периода друге владе кнеза Милоша (1859-1860).

Почев од Париског конгреса 1856. године, Француска је нарочито настојала да страни утицаји не продру у Србију, а потом, највише посредством Илије Гарашанина, утицала на српску политичку стварност. Покушавајући да оствари своје интересе на Балкану, Француска је у борби са Аустријом и Русијом за политичку превласт на овом подручју примењивала начело народности. Јачање положаја балканских народа било је у сагласности са широким француским програмом националног ослобођења народа под страном влашћу. Посебно је значајан став владе у Паризу према учвршћењу унутрашње аутономије Србије и доласку на престо кнеза Михаила Обреновића. Француска је врло оштро осудила бомбардовање Београда 1862. године и предложила сазивање конференције страних представника у Цариграду. Међутим, већ годину дана касније, услед разлаза с Русијом, она почиње да се супротставља спољнополитичком програму

Кнежевине. Њена каснија помоћ Србији у добијању градова је била мотивисана жељом да, у периоду када је била заокупљена проблемом одбране сопствених граница, спречи избијање немира у Турској.

Поред дипломатских питања, осветљени су и неки проблеми којима раније није посвећено довољно пажње. Посебно важан део рада заузима улога француског официра Иполита Мондена у организацији српске војске. Приказана је и делатност Жозефа д'Андлоа, који је као француски војни комесар боравио у Београду почетком 1863. године и учествовао у одређивању опсега београдске тврђаве. Пре поласка за Београд француска влада је свом комесару дала налог да приликом извршења Протокола Конференције у Канлици води рачуна не само о војним и техничким потребама, већ да поступа са пуно обзира према оправданој осетљивости српског становништва. Након што се Србија на спољнополитичком плану окренула Француској, њени пословни кругови су почели да се интересују за улагања у рударство Кнежевине. Још у лето 1856. године француски капетан Мањан је, пловећи Дунавом и Савом, испитивао услове пловидбе и могућност успостављања трговинских и привредних веза између Француске и северних покрајина Османског царства. Школовање „Паризлија“, српских студената у Француској шездесетих година XIX века, њихова улога и друштвени и политички утицај по повратку у отаџбину добили су у овом раду одговарајуће место.

Кључне речи:

Француско-српски односи у другој половини XIX века, начело народности, Источно питање, Протокол Конференције у Канлици, турске тврђаве у Кнежевини, турска управа у Босни и Херцеговини, Наполеон III, кнез Михаило, Илија Гарашанин, Иполит Монден.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Модерна историја

УДК број: 327(497.11:44)"1860/1868"

France and Serbia (1860-1868)

Summary

The French-Serbian ties are deeply woven into international relations and the Eastern Question. The French relations with big powers – Russia and Austria are of key importance for the development of the French-Serbian relations during sixties of XIX century. The position of the official Paris towards The Principality is viewed through the prism of the French-Austrian and French-Russian relations and the policies of these powers towards the Balkans, depending on their interests in other main subjects of external policy. The dissertation analyzes the role of France in the Eastern Question during Napoleon III. It considers the ideas of the French emperor (Napoleonic ideas) and the principle of nationality as a basic instrument of external policy of the Second French Empire. The return of Obrenovićs to Serbia in 1859 marks the beginning of intensive national and diplomatic activities. There are aspirations to free Serbia from the Austrian and Russian influence and efforts to find support in France for carrying out the policy. Ilija Garašanin, the Prime Minister during the most period of the Prince Mihailo rule, was the central advocate of the French influence in the Principality. His activities received due attention, with a review of key guidelines of Serbian policy towards France included in Nacertanije and with initial attempts in establishing the French-Serbian relations in the period before the Crimean War. The need to treat the subject more thoroughly imposed a research of period of the second government of Prince Miloš (1859-1860).

Beginning with the Paris Congress in 1856, France especially tried to block foreign influence in Serbia out, and later, mostly thanks to Ilija Garašanin, itself influenced on Serbian political reality. Trying to realize its interests in the Balkans, France implemented the principle of nationality in the struggle with Austria and Russia for political dominance in the region. Strengthening of positions of the Balkan nations was in line with the wide French program for national liberation of nations under foreign power. Of special importance is the position of the government in Paris in relation to Serbia internal autonomy consolidation and coming Prince Mihailo Obrenovic to the throne. France criticized the bombing of Belgrade in 1862 very astringently and suggested convening a conference of foreign emissaries in Constantinople. However, only a year later, due to divergence with Russia, France starts to confront external policy program of the Principality. Later French help to Serbia in gaining

towns was motivated by its ambition to prevent uprising in Turkey in the times when it was preoccupied with the problem of defending its own frontiers.

Besides diplomatic matters, the work highlights some other problems that did not receive due attention in the past. Especially important part of the dissertation is given to the role of the French officer Hippolyte Mondain in organizing Serbian army. It also considers the activities of Joseph d'Andlau who visited Belgrade at the beginning of 1863 as a French war commissioner and participated in determining the scale of the Belgrade fortress. Before coming to Belgrade, the French government instructed its commissioner to take into account not only army and technical needs, but to treat justified sensitivity of Serbian population with great consideration while implementing Conference in Canluja Protocol. After Serbia turned towards France in external policy, its business circles started to show interest in investing in Serbian mining. Already in summer 1856 the French captain Magnan, while sailing along the Danube and Sava rivers, explored shipping conditions and possibilities of establishing trade and economic ties between France and the northern provinces of the Ottoman Empire. Education of `Parisians`, Serbian students in France during sixties of XIX century, their role, and social and political influence after return back to the homeland, received an adequate place in the paper.

Key words:

French-Serbian relations in the second part of XIX century, principle of nationality, the Eastern Question, Conference in Kanlidza Protocol, Turkish fortresses in the Principality, Turkish administration in Bosnia-Herzegovina, Napoleon III, Prince Mihailo, Ilija Garašanin, Hippolyte Mondain.

Scientific field: History

Scientific subfield: Modern history

UDC number: 327(497.11:44)"1860/1868"

Résumé

Les liens franco-serbes sont profondément imprimés dans les relations internationales et dans la Question d'Orient. Les rapports de la France avec les grandes puissances – la Russie et l'Autriche sont d'une importance cruciale pour le développement des rapports franco-serbes des années soixante du XIXe siècle. La position de Paris sur la Principauté fut considérée à travers le prisme des rapports franco-russes et franco-autrichiens, comme de la politique de ces puissances envers les Balkans, en dépendance de leurs intérêts dans les autres problèmes de grande importance en politique extérieure. Ce travail analyse le rôle de la France dans la Question d'Orient pendant le règne de Napoléon III. Les idées de l'Empereur (idées napoléoniennes) et le principe des nationalités furent considérés comme moyen principal de la politique extérieure du Second Empire. Le retour des Obrenović en Serbie, en 1859, désignait le commencement de l'action intense nationale et diplomatique. L'aspiration de la Principauté à se libérer de l'influence russe et autrichienne et à demander l'appui de la France pour la mise en œuvre de cette politique était remarquable. Ilija Garašanin, le président du gouvernement pendant la période la plus longue du règne du prince Michel, fut le plus grand porteur de l'influence française en Serbie. Une attention particulière fut prêtée à son activité, compte tenu du fait que les lignes principales de la politique de la Principauté envers la France, étaient contenues dans *Načertanije*, ainsi que les premiers essais en vue d'établir des relations franco-serbes avant la Guerre de Crimée. Le besoin de traiter ce sujet plus à fond nous oblige d'étudier la période du second règne du prince Miloš (1859-1860).

A partir du Congrès de Paris, en 1856, la France s'est surtout efforcée de ne pas laisser les influences étrangères pénétrer en Serbie, puis, principalement par l'intermédiaire de Garašanin, à s'exercer sur les réalités politiques serbes. En essayant d'atteindre ses intérêts dans les Balkans, en combattant avec la Russie et l'Autriche pour la prépondérance politique sur ce terrain, la France appliqua le principe des nationalités. Le renforcement de la position des peuples balkaniques s'accordait avec le vaste programme de la France à libérer les peuples sous la domination étrangère. L'attitude de la France envers la consolidation de l'autonomie intérieure et de l'avènement au trône du prince Michel Obrenović était particulièrement importante. La France avait sévèrement condamné le bombardement de Belgrade, en 1862, et avait proposé la réunion de la conférence des ambassadeurs des grandes

puissances à Constantinople. Dès après un an, cependant, suite à la rupture avec la Russie, elle commença à s'opposer au programme de politique étrangère de la Principauté. Son aide ultérieure à la Serbie, afin d'obtenir les forteresses, en une période où elle avait été préoccupée par le problème de la défense de ses propres frontières, fut motivée par son désir d'empêcher le déclenchement des agitations en Turquie.

Outre les questions diplomatiques, on avait mis en lumière des problèmes auxquels on n'avait pas prêté assez d'attention. Une partie très importante du travail est consacrée au rôle d'un officier, Hippolyte Mondain, dans l'organisation de l'armée serbe. L'activité de Joseph d'Andlau qui, en tant que commissaire militaire français au début de 1863, séjourna à Belgrade et participa à la règlementation de l'étendue du glacis de la forteresse de Belgrade, fut également exposée. Avant son départ pour Belgrade afin de remplir les clauses du Protocole de la Conférence des ambassadeurs à Constantinople de 1862, le Gouvernement français chargea le commissaire de ne pas tenir compte que des considérations purement militaires et techniques, mais d'agir avec tous les ménagements possibles à cause des susceptibilités légitimes de population serbe. Après que, sur le plan de la politique étrangère, la Serbie se soit tournée vers la France, ses milieux d'affaires commencèrent à s'intéresser aux investissements dans les mines de la Principauté. Dès l'été 1856 le capitaine français Magnan, naviguant sur le Danube et la Save, examinait les conditions à appliquer à la navigation, afin de trouver la possibilité d'établir des relations commerciales et économiques entre la France et les provinces septentrionales de l'Empire Ottoman. La formation des «Parisiens», étudiants serbes en France pendant les années soixante du XIXe siècle, leur rôle et leur influence sociale et politique après le retour au pays natal trouvait place correspondante dans ce travail.

Mots-clés:

les relations franco-serbes dans la seconde moitié du XIXe siècle, le principe des nationalités, le Protocole de la Conférence de Constantinople de 1862, les forteresses turques dans la Principauté de Serbie, l'administration turque en Bosnie et Hérzégovine, Napoléon III, le prince Michel Obrenović, Ilija Garachanine, Hippolyte Mondain.

Domaine scientifique: Histoire

Sous-domaine scientifique: Histoire moderne

UDC numéro: 327(497.11:44)"1860/1868"

САДРЖАЈ

Предговор.....	1
----------------	---

Увод

I Међународни оквири француско-српских односа.....	3
II Наполеоновске идеје. Начело народности (самоопредељења народа) - основно средство француске спољне политике.....	15
III Главни проблеми француске спољне политике. Источно питање у спољној политици Француске 60-их година XIX века.....	25

Део први

СРБИЈА У ИСТОЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ФРАНЦУСКЕ ОД ПОВРАТКА НА ВЛАСТ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА 1858. ДО ПОЉСКОГ УСТАНКА 1863. ГОДИНЕ

Глава прва

I Француско-руски споразум у Штутгарту 1857. године.....	41
II Светоандрејска скупштина и Милошев повратак на престо.....	58
III Француска и Србија и рат за уједињење Италије.....	85
А. Интервенција Француске у Италији и Источно питање.....	85
Б. Мисија Франческа Астенга у Београду.....	93
В. Пут кнеза Михаила у Париз.....	96
Г. Састанак кнеза Михаила и Лајоша Кошута.....	104
Д. Српска јавност према догађајима у Италији. Настојања француске дипломатије да спречи извршење Клапкиног плана.....	111
IV Покушаји закључења француско - руског споразума 1860. године.....	117
А. Тувнелов меморандум о заједничком иступању Француске и Русије у догађајима на Истоку и у Италији.....	117
Б. Ваневропска експанзија. Француска експедиција у Сирији.....	131
V Погоршање у односима кнеза Милоша и Порте. Српска депутација у Цариграду 1860. године.....	135

Глава друга

I Долазак кнеза Михаила на престо и његове спољнополитичке идеје.....	157
II Мисија Јована Мариновића у Петрограду и Паризу (новембар 1860 - март 1861).....	161
III Повратак Илије Гарашанина државним пословима.....	172

А. Гарашанин - „душа спољашње политике“ кнеза Михаила. Утицај политике народности Јулске монархије на стварање Гарашаниновог Начетанија.....	175
Б. Гарашанин као главни носилац француског утицаја у Србији и његове везе с Француском и Наполеоном III.....	182
В. Гарашанинови преговори с Портом о положају муслимана у Србији 1861. године.....	195
IV Покушај Француске да реши италијанско питање на Истоку.....	211
А. Став Француске према одлукама Преображенске скупштине.....	232
Б. Француски утицај на стварање народне војске. Иполит Монден, први српски министар војни.....	242

Глава трећа

I Француска у 1862. години. Велика замисао једне владавине - експедиција у Мексику.....	276
II Став Француске поводом бомбардовања Београда 1862. године.....	293
А. Француско-руски споразум о заједничком иступању на конференцији у Цариграду (Канлици).....	305
Б. Мисија Милоја Лешјанина у Паризу.....	308
В. Конференција у Канлици.....	313
Г. Протокол Конференције у Канлици и његово прихватање од стране Србије.....	340
III Афера са српским оружјем.....	347

Део други

СРБИЈА У ИСТОЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ФРАНЦУСКЕ ОД ПОЉСКОГ УСТАНКА 1863. ДО БИТКЕ КОД САДОВЕ 1866. године

Глава прва

I Пољски устанак и прекид споразума између Француске и Русије.....	369
II Тешкоће око извршења Протокола Конференције у Канлици.....	379
III Француски предлози Аустрији о територијалним добитима на Балкану и пут Јована Мариновића у Париз 1863. године.....	392
IV Одуговлачење српско-турских преговора о спорним питањима. Наполеон III отказује гостопримство кнезу Михаилу.....	406

Глава друга

I Међународни положај Француске 1866. године.....	424
II Унутрашње прилике у Србији.....	441
III Промена на престолу у Румунији и пут Јована Мариновића у Париз 1866. године.....	451

Део трећи

СРБИЈА У ИСТОЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ФРАНЦУСКЕ ОД БИТКЕ КОД САДОВЕ 1866.
ДО СМРТИ КНЕЗА МИХАИЛА 1868. ГОДИНЕ

Глава прва

I Француска после битке код Садове. Покушај постизања споразума с Русијом. Француски и руски предлог о реформама у Турској.....	470
II Помоћ Француске Србији у добијању градова.....	493
III Питање Босне и Херцеговине.....	526
IV Салцбург и Иванка.....	550
V Француска – највећа заштитница Османског царства.....	572

Део четврти

ФРАНЦУСКИ КУЛТУРНИ И ПРОСВЕТНИ УТИЦАЈИ. ПРИВРЕДНЕ И
ТРГОВИНСКЕ ВЕЗЕ СРБИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ.

Глава прва

I Француски просветни и културни утицаји.....	623
A. Старија генерација „Паризлија” и српски студенти у Паризу 50-их година XIX века.....	623
B. Српски студенти у Паризу 60-их година XIX века.....	628
II Покушаји успостављања трговинских веза између Француске и Србије.....	653
A. Идеја капетана Мањана о успостављању пловидбене линије на Дунаву и Сави.....	653
B. Француски капитал у рударству Србије. Закуп рудника угља у Добри и преузимање Мајданпека.....	664
B. Оснивање и рад Француско-српског друштва. Спорости и неуспеси.....	671
<i>Закључак.....</i>	690
<i>Извори и литература.....</i>	708
Биографија.....	725
Изјава о ауторству.....	727
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада.....	728
Изјава о коришћењу.....	729

Предговор

За време друге владавине кнеза Михаила (1860-1868) Француска је имала значајну, често и пресудну улогу у догађајима на Балкану. Дипломатска и војна помоћ владе у Паризу требало је да послужи Кнезу у сузбијању преовлађујућег руског и аустријског утицаја у Србији, чиме би била остварена његова тежња да води независну спољну политику. Због тога су односи с Француском за Кнежевину били од изузетне важности.

Француско-српске односе у наведеном периоду у нашој историографији су најтемељније проучавали Васиљ Поповић у делу *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд-Земун 1925, Љиљана Алексић у докторској тези *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1957, и Гргур Јакшић и Војислав Вучковић у студији *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963.

Највећи део рада је написан на основу архивске грађе похрањене у Архиву француског министарства спољних послова (Archives du Ministère des Affaires Etrangères), Архиву француског министарства одбране (Château de Vincennes, Service historique de la Défense), Архиву Србије и Архиву Српске академије наука и уметности. У Архиву француског министарства спољних послова у Курневу (Courneuve) обрађена је грађа која се односи на Србију и Црну Гору, а налази се у подсеријама (sous-séries) Russie (212-245, обухвата период 1856-1871), Autriche (476-498, обухвата период 1860-1868), и Turquie (324-388, обухвата период 1856-1871) фонда Correspondance politique. Ради се о преписци коју су водили амбасадори Француске у Петрограду, Бечу и Цариграду и њени министри спољних послова. Такође, обрађени су фондови под називом Correspondance politique des consuls, 1826-1896 (подсерије Turquie-Belgrade 9-17) и Correspondance consulaire et commerciale, 1793-1901 (подсерија Belgrade, tome 2, 3, 4), где се налазе извештаји француских конзула из Београда и њихова преписка с амбасадорима у Цариграду и министрима спољних послова. У истом архиву консултовани су досијеи (Dossiers individuels de carrière 1816-1939; 1ère série 1850-1900) француских дипломатских представника у Београду (Луја Гистава Бернара Дезесара, Огиста Дозона, Ежена Тастија, Адолфа Ботмилија, Едуара Филипа Анжелара) и амбасадора у Цариграду (Едуара Гувнела, Шарла Лавалета и Лионела Мутјеа (посебан досије, није под бројем као остали)). У значајној збирци докумената *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. I-XXIX, Paris 1910-1932, Србија је помињана у

извештајима француских амбасадора у Цариграду, Бечу и Петрограду. У Архиву француског министарства одбране проучавана је неопходна грађа за расветљавање улоге првог српског министра војног Иполита Мондена и француског комесара Жозефа д'Андлоа.

Поред рада у наведеним архивима истраживана је неопходна литература у библиотекама Сент Женевијев (Bibliothèque Sainte-Geneviève) и Сорбона (Bibliothèque de la Sorbonne). Углавном су то дела старијих аутора, а нека од њих су: Comte de Beust, *Mémoires*, I-II, Paris 1888; Emile Ollivier, *L'Empire libéral*, t. I-XVII, Paris 1895-1918; Louis Girard, *Napoléon III*, Paris 1986 (ову биографију француског цара професор Пјер Милца сматра најбољом која је о њему написана). При избору литературе усмерена је, пре свега пажња на дела у којима је обрађена спољна политика Другог царства: Jean Garigues, *La France de 1848 à 1870*, Paris 2002; Pierre Milza, *Napoléon III*, Paris 2007; Eric Anceau, *Napoléon III. Un Saint-Simon à cheval*, Paris 2008; Jacques-Alain de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, Paris 2009; Gaël Nofri, *Napoléon III. Visionnaire de l'Europe des nations*, Paris 2010; Jean-Claude Caron, Michel Vernus, *L'Europe au 19e siècle. Des Nations aux Nationalismes (1815-1914)*, Paris 2011.

Приликом одређивања структуре рада изабран је комбиновани хронолошки и проблемски приступ. То је било неопходно због тесне међусобне повезаности и испреплетаности појединих питања. Чисто хронолошки приступ онемогућио би расветљавање јасно издвојених проблема, попут улоге Иполита Мондена, покушаја успостављања привредних и трговинских односа између Француске и Србије или делатности српских питомаца на школовању у Француској.

Раније поменути радови Гргура Јакшића, Војислава Вучковића и Љиљане Алексић писани су добрим делом на основу фонда Архива француског министарства спољних послова који је коришћен и у овом раду за излагање дипломатских аспеката француско-српских односа. Због тога су у делу питања закључци идентични или слични. Оно што се у највећој мери разликује је, поред осталог, и то што су француско-српске везе разматране у ширем контексту међународних односа.

Увод

I Међународни оквири француско-српских односа

Део дуготрајне кризе кроз коју је пролазила Европа 60-их година XIX века је са становишта спољне политике Србије и развоја националне идеје кључан у успостављању тешњих веза са западним силама и чвршћим ступањем Кнежевине у међународне односе. Кримски рат (1853-1856) и руска доминација у Источном питању окончани су Париским мировним уговором од 30. марта 1856. године. Западне силе, Француска и Велика Британија, спречиле су продирање Русије ка Средоземљу, Блиском истоку и Балкану, наметнувши јој велика ограничења у погледу неутрализације Црног мора. Овде је у питању, пре свега, обезбеђење војне и политичке превласти у Цариграду, овладавање важним трговачким и војностратешким поморским путевима који пролазе кроз мореузе Босфор и Дарданеле, као и другим путевима према средњој и југоисточној Азији. На тај начин отпочело је ново стање у међународним односима које ће са мањим изменама трајати све до Берлинског конгреса 1878. године. Наново је уведено старо начело равнотеже сила којим ће великим силама бити омогућено да заједнички иступају при решавању крупних спољнополитичких питања. На Париском конгресу прихваћен је француски предлог да у Србији остане на снази унутрашња организација предвиђена Хатишерифом из 1838. године. Упркос томе, Париским уговором оснажен је њен државноправни положај: руско-турско покровитељство над Кнежевином замењено је гаранцијом великих сила.

Догађаји из Кримског рата имали су великог утицаја на односе међу великим силама, од којих је скоро свака имала своје непосредне интересе у Источном питању. У намери да одржи европску равнотежу и да избегне тешње везе с Аустријом, Русијом и Пруском, Великој Британији је била потребна сарадња с Француском. Ипак, званични Париз је могао да рачуна на споразум с овом силом само ако буде деловао у сагласности с одредбама Бечког конгреса из 1815. године. У супротном, што се Велике Британије тиче, свако кршење бечких уговора од стране Француске је *de facto* подразумевало обнављање коалиције с Ватерлоа. Наполеон III је то разумео. Стога је

његова спољна политика штедела осетљивост владе у Лондону не шкодећи притом националним интересима. Међутим, проблем је био у томе што Велика Британија, на врхунцу своје моћи, никада није прихватала Француску као равноправног партнера. Због тога је Наполеон стално био приморан да мења своју политику да би је Британцима учинио прихватљивом. По завршетку Кримског рата цар је улагао напоре да закључи савез између Француске, Велике Британије и Русије. Остварење ове замисли било је немогуће јер је влада у Лондону настојала да по сваку цену буде задржана одредба о неутрализацији Црног мора, чија је обала била једино сигурно подручје за пролаз њених бродова ка југоисточној Азији. Суочена с нетрпељивошћу Русије, чија је поморска моћ црноморском клаузулом била ограничена, Велика Британија се успротивила идеји о споразуму с Француском. Она се бојала да би званични Париз у једном тренутку могао прихватити измену ове одредбе на њену штету а у корист Петрограда. Приближавање Француске и Русије започето још на Париском конгресу никако није било по вољи влади у Лондону која се трудила да осујети тешњи споразум ове две силе. До краја владавине Наполеона III, Велика Британија је успела да спречи званични Париз да делује утровоје, што је за Француску био неопходан услов да се ослободи окова Бечког конгреса.¹ Утицај политике Лондона на догађаје на Балкану повећавао се с растом актуелности питања наслеђа онемоћалог Османског царства. Решавање Источног питања као питања поделе турских посела међу великим силама или међу балканским народима није могло протећи без Велике Британије. Њени главни интереси везани за Турску нису били на делу Балкана где је била Кнежевина Србија, већ у Грчкој и на Блиском Истоку. Али Великој Британији је био потребан слободан пут ка Индији, а то је значило затварање Русије у оквиру Црног мора и контролисање ширења других утицаја на Медитерану. Зато је њено интересовање за Србију, до седамдесетих година XIX века, било усмерено у два основна правца: сузбијање руског утицаја и спутавање националноослободилачког покрета.²

¹ *Dictionnaire du Second Empire*, sous la direction de Jean Tulard, Paris 1995, 63. Историчар Вилијам Смит (William Herbert Cecil Smith), аутор дела *Napoleon III: the pursuit of prestige*, London 1991, тврди да је, на увијен начин, Велика Британија захваљујући томе успела у намери да буде очуван поредак из 1815. године. Овде је вероватно реч само о томе да је влада у Лондону својом политиком онемогућила проширење француских граница и територијалне промене у Европи које је хтео да спроведе Наполеон. Поред осталог, уједињења Румуније, Италије и Немачке су показала да су бечки уговори потпуно неодрживи.

² Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856-1862)*, Београд 2008, 7-8.

По успостављању Другог царства између Француске и Аустрије је постојао озбиљан спор. Хабзбуршка монархија је, након победе европске коалиције над Наполеоном I, била главни чувар тековина Бечког конгреса. Конзервативна и национално хетерогена, Аустрија је заснивала своју политику на начелу легитимизма, тј. монархијске законитости. Она је желела да на челу европских држава и даље остану старе, „законите“ династије и владари, који су збачени за време Француске револуције и Наполеонове империје а враћени на власт 1815. године. С друге стране, Наполеон III је себи поставио за циљ укидање „несрећних уговора из 1815.“, а право народа на самоопредељење, чији је цар био главни заштитник, је било у оштрој супротности с политиком Дунавске монархије због њеног мултинационалног састава. Начело народности је требало применити у две традиционалне сфере утицаја Аустрије: Немачкој и Италији. Из ових разлога Наполеон III није гајио симпатије према овој сили, а 1858. године је чак говорио да је одувек осећао одбојност према њој. Са своје стране, аустријски државници су били забринути због успостављања Другог царства. Они су се бојали да Наполеон III не крене стопама свог стрица и не поремети европски поредак.³ Питање уједињења Италије било је од суштинског значаја за француско-аустријске односе у периоду 1848-1866. године. И после рата две силе 1859. године бројна питања на Апенинском полуострву остала су нерешена. Аустрију су додатно оптерећивали односи унутар Немачке конфедерације и њени односи с Пруском. Због пораза у рату с Пруском 1866. године, Дунавска монархија је била приморана да уступи област Венеције Италији, чиме је Наполеон III остварио свој главни циљ. Потребно је напоменути да цар никада није желео стварање уједињене Италије и да му је такав исход био наметнут сплетом околности, унутрашње и спољно-политичке природе. На тај начин нестао је спор који је реметио односе Француске и Аустрије, а нетрпељивост према Прусској у периоду 1866-1870. године их је приближила. Последица тог зближења било је заједничко иступање две државе по Источном питању. Аустрија је заступала одржање целокупности Турске и осујећивала све што би довело до стварања велике словенске, односно српске државе на њеним јужним границама. Унутрашње прилике нису јој још увек допуштале ширење према Балканском полуострву, на шта је била приморана због свог новог положаја.⁴ Покушавајући да придобије Аустрију да с њом склопи савез за рат против Пруске,

³ Исто, 83.

⁴ Љиљана Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1957, 4.

Француска је подстицала Дунавску монархију на ширење у словенским провинцијама Турске и стављала јој у изглед припајање Босне и Херцеговине. Кључан догађај у том погледу представља објављивање дипломатског документа познатог под именом „циркулар Лавалет“ 16. септембра 1866. године.⁵ Читава друга половина друге владавине Михаила Обреновића протекла је у покушајима Правитељства да одврати Француску од погађања с Аустријом на рачун српских интереса у Босни и Херцеговини. Ове провинције су сматране српским областима јер је у њима већину чинило српско становништво. Стога је у плановима државника у Београду увек била присутна тежња да оне буду припојене Кнежевини. Кораци званичног Париза изазвали су велико неповерење Србије, што је нарочито било приметно у периоду након објављивања поменутог циркулара. Излазећи у сусрет захтевима балканских народа Аустрија се трудила да одложи избијање општег устанка у Османском царству све док не буду створени услови за њено учешће у подели Турске. Слично држање заузела је и Француска.

Општи привредни полет и индустријски преображај Немачке педесетих и шездесетих година XIX века ће изнедрити Пруску као водећу снагу. Надмашивши Аустрију у економском развоју, она је преузела улогу хегемона у немачком свету и оживела покрет за национално уједињење. У томе јој је рат у Италији 1859. године дао снажан подстрек. Пруска влада је желела да је Европа призна као природног и овлашћеног представника немачке отаџбине.⁶ У истој години (1862.) када је за министра спољних послова именован кнез Ото фон Бизмарк, Пруска је са државама Северне Немачке потписала трговинске уговоре на начелима слободне трговине. Нови краљ Вилхелм I намеравао је да у Немачкој створи ограничен савез под искључивим вођством Пруске. Овај владар, начелно одан савезу с Русијом, предосетио је да ће ускоро морати да уђе у одлучну борбу с Аустријом. Из тог разлога, Бизмарк је покушавао да закључи савез и са Италијом који би могао много помоћи у остварењу далекосежних пруских интереса. Тесно везана за француску политику, Италија се не би смела удружити с Пруском без одобрења Наполеона III. Због тога је Бизмарк препоручивао Вилхелму да се што више приближи француском цару. Политика Берлина следила је овај правац до избијања аустро-пруског рата 1866. године. То је умногоме утицало и на однос Пруске према Источном питању. Заплети у Османском

⁵ Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaisse, *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères*, Paris 2005, 354.

⁶ Антоан Дебидур, *Дипломатска историја Европе. Од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878)*, књ. I-II, Београд 1933-1934; II, 325.

царству могли су бити искоришћени као средство за слабљење спољнополитичког положаја и снаге Аустрије као главног супарника у борби за немачко уједињење. Иако је сам изјављивао да пошту из Цариграда никада не чита, Источно питање је било важна компонента Бизмаркове спољнополитичке стратегије. Пруска у то време није имала непосредних интереса у Турској, али је Источно питање као извор сукоба и затегнутости у међународним односима могло бити од користи у процесу уједињења Немачке. Приликом решавања отворених питања у Османском царству, Пруска се зарад остварења својих циљева могла служити притисцима и тражити политичке компензације. Због тога је влада у Берлину у кратком периоду, уочи сукоба с Аустријом, подржавала борбу балканских народа.⁷ У току преговора о закључењу уговора о савезу између Пруске и Италије није озбиљно разматран стари план о мађарско-југословенској диверзији против Аустрије.⁸ Закључење прелиминарног мира у Николсбургу 26. јула 1866. године показало је да Пруска не тежи потпуном уништењу Аустрије. Уз поремећај европске равнотеже у први план су избиле пруско-француске супротности, што се одразило и на однос сила према Источном питању. Пруска је отада пружала подршку аустријском, војном и културном продирању на Балкан.⁹

Вештим потезима грофа Камила Кавура и уласком у Кримски рат, Краљевина Сардинија од Париског конгреса постаје једна од гарантних сила. Тиме је створен основ да у борбу за уједињење Италије као ново средство буде укључено и Источно питање.¹⁰ Супротстављене интересе између великих сила у Европи и по Источном питању требало је искористити за остварење италијанских националних тежњи. У борби против Аустрије, Италијани су се користили грчким, словенским и мађарским питањем.¹¹ Као потписница Париског мира, Сардинија, а затим од 1861. године Краљевина Италија, имала је право да учествује у разматрању питања која су се тичала Османског царства и тиме учвршћивала свој утицај на Балкану. Од примарног интереса за младу италијанску државу на овом подручју било је да се ту не учврсти ни Аустрија, нити било која друга сила која би је стратегијски угрожавала. Требало је такође имати

⁷ Славенко Терзић, Србија и Грчка (1856-1903). Борба за Балкан, Београд 1992, 48-49.

⁸ Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез, Београд 1963, 257.

⁹ Бизмарк се веома успешно користио Источним питањем у време избијања француско-пруског рата. Он је обећањем да ће подржати Русију у ослобађању обавеза наметнутих Париским миром, обезбедио њену неутралност и тиме знатно ојачао своје позиције за успешну борбу против Француске (С. Терзић, нав. дело, 49).

¹⁰ Љиљана Алексић-Пејковић, Политика Италије према Србији до 1870. године, Београд 1979, 59.

¹¹ С. Терзић, нав. дело, 47.

у виду да решење италијанског питања не доведе до јачања Русије у Европи и њеног изласка на Средоземно море, чиме би било створено царство од Балтика до Медитерана.¹² Шездесетих година XIX века Италија је по Источном питању углавном следила француску политику. У завршној фази уједињења њена политика према Балкану је била усредсређена на подстицање Словена, Грка и Мађара на акцију против Аустрије или Турске. У циљу решавања италијанског питања, Кавур је 1860. године оживео стару идеју о „упућивању Дунавске монархије на Исток“. У накнаду за уступање Венеције, Аустрија је требало да добије Босну и Херцеговину или чак турске провинције до Солунског залива. Диверзијама на југу Хабзбуршке монархије и на Балканском полуострву Италија је желела да спречи довођење на италијанско ратиште чувених граничарских пукова.¹³ Почев од 1866. године Италија је почела да обликује сопствену политику према Балкану и настојала да управља покретима на овом подручју. У Београд су стизали извештаји о присуству италијанских агената у Албанији, преласку грчких чета у Турску и слању турских трупа у подручја где се очекивао долазак италијанских револуционара. Иако је после Кримског рата међу најважнијим задацима италијанске спољне политике било успостављање добрих односа с Кнежевином Србијом, ипак је Кавурова политика по Источном питању била прожета извесним неповерењем према балканским Словенима па и Србима.¹⁴ Италијански државник је гајио страх да би због њихове слабости, ослобађање Словена истовремено довело до ширења Русије на Балкан.¹⁵

Танзиматски покрет или покрет реорганизације Османског царства није успео да заустави његов распад. На једној страни, борба за турско наслеђе персонификовано у тежњи потлачених народа да створе своје националне државе, а са друге неискрена жеља европских сила да поштују Париски уговор и обезбеде територијалну целокупност трошне империје, продужили су агонију „болесника са Босфора“. Већ крајем педесетих година назире се процес распадања европског споразума који је омогућио потписивање Париског уговора.¹⁶ С обзиром да је Османско царство само једним делом на Старом континенту, европски концерт према њему није гајио исте обзире као према некој другој европској земљи. Због тога ће се убудуће велике силе и

¹² Љ. Алексић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, 60.

¹³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 194.

¹⁴ Никша Стипчевић, „Мацини и српски либерали“, *Мацини 2005, Зборник радова са округлог стола поводом двестагодишњице од рођења Ђузепеа Мацинија*, Београд 25. мај 2005, Нови Сад 2005, 16-45; 21.

¹⁵ Љ. Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, 60.

¹⁶ Робер Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002, 615.

према судбини народа под турском влашћу односити сасвим другачије него према другим европским народима. Поред тога, Османско царство је одувек трпело због супротстављених амбиција европских сила.¹⁷ Свака од сила желела је различитим путевима, војном или политичком акцијом, економским или културним продирањем да обезбеди свој утицај на овом простору. Интересне зоне почеле су да се оцртавају: за Велику Британију - Ирак, Египат и Арапско полуострво; за Француску - Сирија, југоисточна Анадолија и Тунис; за Русију – околина Црног мора, источна Анадолија и Балкан који би делила с Аустријом. „Цивилизаторске силе“, Велика Британија и Француска, су подстицале реформе у Турској, идеју о њеној европеизацији која би се састојала у прихватању установа и образаца живота важећих на Старом континенту.¹⁸ Тиме би оне обезбедиле свој политички и економски утицај, и што је још важније, спречиле би продирање руског. С друге стране, Русији је одговарала само слаба Турска. Стога је она подстицала турску антиреформску струју, верну старим исламским традицијама. Основни циљ владе у Петрограду било је радикално решење Источног питања.¹⁹ Ступање на престо султана Абдула Мецида донело је са собом и почетак реформског покрета. Хатишериф од Гилхане од 3. новембра 1839. године означио је преображај земље у институционалном, економском и социјалном погледу и почетак модернизације Турске. Реформама је требало освежити застарело судско, финансијско, административно и војно уређење. После Кримског рата велико Царство је бројало 27 вилајета. Европска Турска била је подељена на десет вилајета у којима је живело 11 милиона становника и 6 милиона хришћана. У овај број није укључено становништво у аутономним кнежевинама Влашкој, Молдавији и Србији које су чиниле саставни део Османског царства. Под притиском Велике Британије, Француске и Аустрије које су Турску увеле у европски концерт, Порта је знатно проширила програм реформи замишљених као основ танзимата. Царским указом (хатихумајуном) из 1856. године потврђена су права дата Хатишерифом од Гилхане, али је он био много прецизнији и разрађенији. Ушавши у члан 9. Париског уговора, одредбе овог указа постале су међународна обавеза Турске. Хатихумајуном је обезбеђена пуна равноправност муслимана и хришћана, слобода вероисповести и располагања имовином. Сви поданици Царства имали су једнака права пред законом, изједначени су у погледу плаћања пореза, права на школовање и приступа јавним службама.

¹⁷ Jacques-Alain de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, Paris 2009, 334-335.

¹⁸ Р. Мантран, *нав. дело*, 556, 600.

¹⁹ С. Терзић, *нав. дело*, 49-50.

Хришћани су као и муслимани подвргнути регрутовању с правом замене или откупа војне обавезе. Реорганизацијом провинцијске администрације свакој заједници ће бити омогућена заступљеност. Држава ће располагати годишњим буџетом и биће уведена строга контрола управљања јавним финансијама, као и мере против корупције и малверзација. Изузетно је била битна и одредба по којој је спорове између припадника различитих вера требало да суде мешовити судови. Царским указом је омогућен продор западног утицаја у земљу путем улагања капитала у различите области турске економије. Странцима је допуштено поседовање непокретности, укључујући и земљу.

Колико су нове могућности после Кримског рата утицале не само на индивидуалне већ и на иницијативе финансијских групација и великих банака, видело се на примеру оснивања Царске отоманске банке 1863. године, чију је основу представљао француско-британски капитал. Европљани су пуно полагали и на изградњу отоманске железнице; прва пруга је отворена 1866. године и повезивала је Смирну и Ајдин. Интересовање није владало само за железницу. Пословни човек, Француз Едмон де Пертуи (le comte Edmond de Perthuis) је основао удружење за изградњу колског пута између Бејрута и Дамаска. Удружење пристаништа Смирне учинило је почетни корак у организовању низа лучких градова широм Царства. Почетком шездесетих година Удружење Колас и Мишел (Société Colas Michel), са седиштем у Паризу, ангажовано је за изградњу око стотину светионика на различитим крајевима турске обале.²⁰

У складу са западним идејама, танзиматским реформама требало је спасти Царство од пропасти. Султани Абдул Меџид I (1839-1861) и његов наследник Абдул Азис I (1861-1876) су обављали државне послове, подржавали и усмеравали реформни покрет. Они су учествовали у раскошним поворкама, примали посланства, али су ношењем европске одеће и начином живота одражавали дух времена који су чинили модернизам, реализам и отварање ка напредним идејама.²¹ Абдул Меџид је познавао француски језик и поседовао солидно образовање у областима уметности и науке. Абдул Азис је био први султан у историји Царства који је предузео путовање по Европи (1867). Међу великим везирима оцем танзимата се сматра главни инспиратор Хатишерифа од Гилхане Мустафа Решид-паша. Био је један од највећих турских државника и дипломата, обављао дужност амбасадора у Паризу и Лондону и заузимао положај министра спољних послова. Дуго службовање у иностранству учинило је да

²⁰ Р. Мантран, *нав. дело*, 599.

²¹ Исто, 556.

добро овлада француским језиком и упозна европске прилике као и да, по повратку у Турску, постане ватрени присталица масонерије. Сматрало се да је био под великим утицајем британске дипломатије и њеног представника у Цариграду лорда Стратфорда од Редклифа. Такође и успех друге двојице предводника танзимата Мехмед Емин Али-паше и Мехмед Фуад-паше био је везан за отварање према Западу. Ова двојица турских државника били су под јаким француским утицајем. После Мустафе Решида, Али-паша је имао најактивнију улогу у покретању реформи, посебно у областима администрације, права и просвете. Примљен је у службу Порте са двадесет година захваљујући дару за стране језике. Био је турски представник у Бечу, Петрограду и Лондону, што му је омогућило да стекне велико дипломатско искуство. Наследио је Решид-пашу на месту министра спољних послова, а потом и на месту великог везира које је заузимао у више наврата од 1852. до 1871. године. Био је један од твораца Хатихумајуна из 1856. године и главних оснивача Високог савета реформи, чији је задатак био њихово надгледање и развијање. У модернизацији државе по западном узору видео је и начин да буде спречено стварање националних покрета хришћанских народа и страно мешање у њихову корист.²² Мехмед Фуад-паша је био блиски сарадник Али-паше, са којим је размењивао титуле и звања и замењивао га када би пао у немилост, настављајући истим правцем реформи. Био је неколико пута велики везир и члан Високог савета реформи којим је председавао неколико година.²³ За разлику од Али-паше, присталице постепених реформи, Фуад-паша је заговарао бржу и дубљу модернизацију турске државе и друштва. Много је учинио на привлачењу страног капитала у Турску, изградњи железница и отварању банака. Двојица пријатеља и сарадника били су против слабљења улоге ислама као једног од главних ослонаца Османског царства.

Турска је имала представнике углавном у великим престоницама: Лондону, Паризу, Бечу, Петрограду, Берлину, Риму и Вашингтону. Одатле су црпене битне информације везане за Портине пројекте реформи. Иако много онога што је прописано одредбама танзимата није заживело у пракси, поготово на Балканском полуострву, реформама је ипак омогућено да преко управљања својим унутрашњим пословима заједнице створе и гаје своје особености. Најизраженији парадокс танзимата је у томе што је идеал о уједињењу и братству народа унутар Царства који су ширили

²² С. Терзић, *нав. дело*, 53.

²³ Р. Мантран, *нав. дело*, 558-560.

реформатори био праћен супротним ефектом: препородом различитих „нација“.²⁴ Реформама је створен погодан терен за пораст националних захтева и јачање културне и политичке активности балканских држава на територији Османског царства.²⁵

После пораза у Кримском рату, Руси су још пре сазива Париског конгреса прихватили скоро све захтеве савезника. Стога веће борбе око мировних услова није било. Први пут је руско-турски мировни уговор потписан у једној европској престоници, а спорове у односима Русије и Турске почела је да решава Европа. Влада у Петрограду је пристала да њено покровитељство над Србијом, Влашком и Молдавијом буде замењено колективном гаранцијом сила потписница Париског уговора и прихватила успостављање слободне пловидбе Дунавом и затварање мореуза Босфора и Дарданела. Најтежи услови по Русију били су чланови у вези са неутрализацијом Црног мора и забрана да она у том подручју држи војне бродове и гради утврђења, чиме је практично лишена могућности да заштити своје јужне границе. Изгубивши јужну Бесарабију, Русија више није имала контролу над ушћем Дунава. У исто време, она је морала да уступи Карс Турској.²⁶ Пораз у Кримском рату показао је сву неопходност увођења социјално-политичких реформи у Руском царству и обележио почетак раскида с феудализмом и увођења капитализма као владајућег економског система. Цар Александар II је укидањем крепосног права 1861. године и потоњим реформама настојао да учврсти унутрашњополитички положај земље, али је спољна политика наговестила нестабилност у избору савезника.²⁷ Царство се нашло у зачараном кругу између Немачке и Аустрије с једне и Француске с друге стране.²⁸ Спровођење замашних унутрашњих промена изискивало је преиспитивање дотадашње спољне политике и резервисан став према осталим догађајима у Европи. У спољној политици влада у Петрограду је морала да буде опрезна јер је за успех реформи било неопходно спокојство на границама земље. Управо стога, Русија је настојала да своје спољнополитичке задатке решава углавном мирним путем. Таквим приступом растао је углед њене дипломатије која је имала важан задатак да у очима европских влада створи слику о Русији као просвећеној и цивилизованој држави. Промена спољне

²⁴ Исто, 601.

²⁵ С. Терзић, *нав. дело*, 55.

²⁶ Данко Леовац, *Србија и Русија за време владавине кнеза Михаила (1860-1868)*, Београд 2015, 26-27.

²⁷ Крепосно право је феудални власнички модел по коме су сељаци делили судбину земље. Житељ села је припадао власнику земље. Александар II је 19. фебруара 1861. године потписао *Уредбу о ослобођењу сељака од кметске зависности* којом су феудални друштвени односи у земљи замењени капиталистичким. Реформе су спроведене и у области управе, судства и образовања.

²⁸ Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856-1894*, Београд 2012, 9.

политике владе у Петрограду после Кримског рата била је условљена и измењеним околностима у међународним односима.²⁹ Током петнаест година Русија је чинила узалудне напоре да изађе из понижавајућег положаја наметнутог Париским уговором, покушавајући да се ослободи окова који су спречавали њен развитак и вређали њено достојанство велике нације.³⁰ Било је потребно да земља изађе из међународне изолације на коју су је осудиле чланице „кримске коалиције“. Силе су одлично разумеле ове потребе Русије и свака од њих је то користила покушавајући да је привуче у свој табор. Стављајући јој у изглед укидање ограничавајућих одредби Париског уговора, Наполеон III се служио тиме да би придобио владу у Петрограду пре него што ће објавити рат Аустрији, док је Дунавска монархија то чинила после овог рата и 1867. године, после пораза од Пруске.

На Париском конгресу донета је одлука да Влашка и Молдавија добију нову унутрашњу организацију док је за Србију задржано стање успостављено Хатишерифом из 1838. године. За Румунске кнежевине (члан 23) било је предвиђено састављање комисије која је имала задатак да преиспита законе и Устав и да предложи ново устројство у будућности. Силе су имале за циљ да Влашка и Молдавија добију независност ради стварања тампон зоне према Русији. Страхovalo се да би Србија добијањем истих привилегија постала ризично подручје за Порту. Ојачана, уз помоћ Русије, Кнежевина је могла да започне ослобођење Балкана евентуалном акцијом у Босни и Бугарској. Чланом 28. Париског уговора Србија је остала под влашћу султана, али је сачувала ранију „независну народну управу, пуну слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе“.³¹ Порта је чланом 29. задржала право да држи гарнизонску војску у градовима Србије. Она је проглашена војно неутралном земљом, јер „никакво оружано посредовање не може имати места у Србији без претходног договора између високих сила уговорница“. Ова одредба је уперена против Русије, али је штитила Кнежевину и од упада Аустрије.³²

За Русију је било најважније да превазиђе војни пораз, превлада тешке услове мира, губитак међународног угледа и поправи дипломатски положај и ослабљене позиције на Балкану и Блиском истоку. Покровитељство које је уживала као

²⁹ Исто, 11.

³⁰ Serge Goriaïnow, *Le Bosphore et les Dardanelles. Etude historique sur la question des détroits. D'après la correspondance diplomatique déposée aux Archives centrales de Saint-Petersbourg et à celles de l'Empire*, Paris 1910, 144-145.

³¹ Д. Леовац, *нав. дело*, 27-28.

³² Радош Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, књига II, Нови Сад 2001, 116.

заштитница хришћана на Балкану прешло је у руке свих сила заштитница мира.³³ Главни циљ је свакако био уклањање клаузуле о демилитаризацији Црног мора. Русија није сматрала да то може постићи ратом, за шта јој је била потребна изградња железничке везе са Црним морем. Нови министар Александар Михајлович Горчаков је променио правац спољне политике Петрограда. У циљу опоравка од пораза у Кримском рату, Русија је требало да се уздржава од активног учешћа у европским пословима. Међутим, за излазак из међународне изолације званичном Петрограду је био потребан савезник. На зближењу с Француском, које је започето још на Париском конгресу, радили су највиши руски званичници. Царев брат велики кнез Константин Николајевич посетио је Париз 1857, а у септембру исте године у Штутгарту су се састали Александар II и Наполеон III. Две силе је спајала нетрпељивост према Аустрији. Русија је у Дунавској монархији видела највећу претњу својим интересима на Балкану док је Наполеон сматрао да ослобођење Италије од аустријске власти представља први корак ка његовом циљу да Француској врати територије одузете 1815. године. Александар II и Горчаков су били спремни на сарадњу с Наполеоном у спровођењу његових планова у Италији под условом да он подржи измене Париског уговора у вези с неутрализацијом Црног мора. Међутим, сваки пут када би Наполеон намеравао да спроведе своју идеју о укидању одредби Бечког конгреса које се тичу француских граница или да изнесе пред међународни конгрес неко питање од чијег је решавања зависио углед једне од великих сила, Русија би била приморавана да се умеша у европски сукоб. Тако је било све до избијања Пољског устанка 1863. године када је био прекинут француско-руски споразум. Са своје стране, Русија је по сваку цену желела да спречи општи рат у Европи. Што се тиче сазива конгреса, предлог су увек одбацивале или Аустрија или Велика Британија. Ова последња је нарочито била противна свакој ревизији одредби Париског уговора којима је нанета штета руским интересима.³⁴ Временом се показало да је влада у Тиљеријама спремна да у решавању питања на Балкану делује у сагласности с Петроградом, али да неће помоћи Русији да се ослободи понижавајућих одредби Париског уговора.

Друга тачка руске спољне политике у овом периоду била је повратак изгубљених позиција на Балкану. Не одричући се традиционалне улоге заштитника хришћана на Истоку, Русија је пружала подршку ослободилачким покретима балканских народа сталним подривањем Турског царства. Разуме се, било је то и даље

³³ Д. Леовац, *нав. дело*, 28.

³⁴ S. Goriainow, *нав. дело*, 145.

у складу са њеним далекосежним амбицијама увек присутним у Источном питању, задобијањем Цариграда, Босфорског и Дарданелског мореуза и изласком на Средоземно море. Не сме се изгубити из вида чињеница да је измена чланова Париског мира била тесно у вези с руском балканском политиком. Русија је подршком словенским народима на Балкану вршила притисак на остале велике силе, јер је њено јачање на овом подручју истовремено снажило и њене европске позиције. Тактика руске политике на Балкану сводила се на присуство у свим сферама живота-политичким, културним и црквеним.³⁵ Желећи да контролише покрете за ослобођење народа, кључно за владу у Петрограду било је да онемогући да они потпадну под страни утицај, као и да њихова акција не уследи у тренутку када то не би одговарало руским интересима. Горчаков је сматрао да односе међу државама треба градити полазећи од политичких и економских веза и узајамних интереса. У складу с тим, начело народности требало је да обезбеди знатне користи руској влади.³⁶ Србија је остала важна тачка балканске политике Петрограда и после Кримског рата. Након пораза Русије у оружаном сукобу са Турском и њеним западним савезницама, симпатије српског народа према некадашњој заштитници су додатно ојачале. Русија је, заједно са Француском, подржала смену аустрофилски настројеног Александра Карађорђевића и повратак династије Обреновића. У званичним руским круговима сматрало се да промена на престолу у Србији значи јачање руског утицаја у Кнежевини и на Балкану. Русија је била нарочито задовољна што су француски представници, подржавајући повратак Обреновића, подржали и руске интересе.³⁷

II Наполеоновске идеје. Начело народности (самоопредељења народа)-основно средство француске спољне политике

У августу 1839. године објављено је дело Луја Наполеона Наполеоновске идеје (*Des idées napoléoniennes*), које је садржало његове ставове, широко надахнуте мислима његовог стрица Наполеона I, чију је срж сакупио историчар гроф Емануел Лас Каз (*Emmanuel, comte de Las Cases*) у спису Споменица са Св. Јелене (*Mémorial de Saint – Hélène*).³⁸ Наслов дела је дозволио да царева размишљања буду повезана у политички план његовог синовца Наполеона III. У овом спису Луј Наполеон је развио „начело

³⁵ Д. Леовац, *нав. дело*, 29.

³⁶ С. Терзић, *нав. дело*, 40.

³⁷ Д. Леовац, 31, 36.

³⁸ Pierre Milza, *Napoléon III*, Paris 2007, 114.

народности (самоопредељења народа)“, за чијег је утемељивача и браниоца, погрешно или не, касније сматран.

Шта је цар подразумевао под изразом „начело народности“ и у коме степену му је остао веран, ако је ово начело уопште учинио начелом своје спољне политике?

Наполеонова идеја, пише Луј Наполеон, је заснована на поновном стварању француског друштва, потресаног кроз педесет година револуције, на помирењу реда и слободе, праву народа и начелу власти.³⁹ У намери да за себе придобије Французе и угњетаване народе, он је знао да је потребно држати се језика слободе и независности народа.⁴⁰ Главна тежња његовог режима, који слободно можемо назвати диктатуром или просвећеним деспотизмом, била је да успостави личну владавину у интересу народа и народне воље.⁴¹

„Једна од мојих највећих мисли била је окупљање народа истог географског порекла који су били раштркани, подељени револуцијама и политиком. Рачуна се да у Европи има 30 милиона Француза, петнаест милиона Шпанаца, 15 милиона Италијана, 30 милиона Немаца и 20 милиона Пољака. Желео сам да од сваког од ових народа направим једно и исто тело нације. Шта год да се деси, то окупљање доћи ће пре или касније стицајем околности, подстрек је дат. И мислим да после мог пада и нестанка мог система у Европи неће бити могућа друга велика равнотежа осим окупљања и конфедерације великих народа. Први владар који усред велике борбе буде добронамерно пригрлио интересе народа наћи ће се на челу Европе и моћи ће да чини шта жели“.⁴² Биле су то речи из Споменице са Св. Јелене и мисли Наполеона I које је Наполеон III доживео као стричев тестамент. Народи су за млађег Бонапарту били заједнице овлаш уједињене због „географског положаја и сличности гледишта која проистиче из интереса и заједничких успомена“. Његов сан била је мирољубива конфедерација, где би се Француска развијала усред народних „блокова“: скандинавског, немачког, балканског, иберијског, аустријског (у подунавској Европи) и италијанског.⁴³ Између признатих схватања унутрашње владавине Наполеона III и подршке народима у Европи није било противречности. Цар је поштовао народну вољу изван Француске као и у Француској.

³⁹ Louis-Napoléon Bonaparte, *Des idées napoléoniennes*, Paris 1860, 6-7.

⁴⁰ P. Milza, *нав. дело*, 117.

⁴¹ Paul Henry, *Napoléon III et les peuples. A propos d'un aspect de la politique extérieure du Second Empire*, Paris 1943, 11-12.

⁴² Las Cases, comte de, *Le Mémorial de Saint-Hélène. Tome I, Juin 1815 – Août 1816; Tome II, Septembre 1816 – Octobre 1818*, Paris 1948, I, 483.

⁴³ Thierry Lentz, *Napoléon III*, Paris 1995, 77.

План Наполеона III је био да етничким групама осигура национално јединство, а што је подразумевало поштовање њихове аутономије, њихових традиција и режима којима намеравају да се подвргну. Цар се слагао с мишљењем неких својих савременика који су припадали привременој влади из 1848. године и улагали сличне напоре у корист Италијана и Пољака. Међутим, у време обнове царства у Француској 1852. године, ову племениту идеју није подржавала ниједна велика европска држава. Стари континент је био организован у три главне групације: ауторитарне монархије као Пруска, Аустрија и Русија; монархије са либералним тежњама као Француска и Велика Британија и области где се одвијало национално врење због превласти Турске и Хабзбуршке монархије, као што су биле Балкан и Италија. До 1866. године и пораза од Пруске, Аустрија је имала највећи интерес у очувању поделе Европе извршене на основу одредаба Бечког конгреса, како због величине територије и хетерогености свог становништва тако и из бојазни од немачког уједињења око Пруске. Са друге стране, царска Русија је тежила територијалном простирању на рачун Турске, коју су у Петрограду називали „европским болесником“.

Победници из 1815. године су предузели обнову континента на основама равнотеже између сила и поштовања династичке законитости, одбацујући тежње које је Француска револуција побудила међу народима. То је подразумевало тесну сарадњу између сила окупљених у крилу Свете алијансе, чувара међународног поретка коме је зајамчена непроменљивост.

С циљем да дође на власт Луј Наполеон је најпре под притиском *Realpolitika*-а узмакао са својим идејама.⁴⁴ Овај реализам се на спољнополитичком пољу манифестовао најпре у заокрету који је тадашњи председник Друге републике морао да изведе 1849. године, када је под притиском католичке партије дао наређење генералу Николи Удиноу (Nicolas Oudinot) да врати папи његове припадности шефа државе. Ипак, будући цар није заборавио на налоге које је дао његов стриц у Споменицама са Св. Јелене ни своја лична обећања.⁴⁵ Та обећања одговарају на жеље свих оних у Француској који, а то су пре свега представници левице, повезују тековине Револуције, сећање на славно доба Првог царства и жељу да сруше политички систем Свете алијансе којим су њиховој земљи наметнути понижавајући услови.

⁴⁴ Р. Milza, *нав. дело*, 366; Израз *Realpolitik* означава политику која се првенствено одликује делотворношћу: то значи да статистика и конкретни резултати имају апсолутно преимућство. То је такође политика која се не брине за етничка начела. Термин је први пут употребио пруски државник Ото фон Бизмарк, који је следио аустријског канцелара Клеменса Метерниха у дипломатској потрази за мирољубивом равнотежом међу европским царствима.

⁴⁵ Исто, 366-367.

У примени начела народности Наполеон III је видео услов за будући европски мир. За ово своје мишљење цар налази потпору у саветима које је Тестамент Наполеона I 1821. године наменио краљу Рима, Наполеону II: „Сви ти напори треба да теже да завлада мир... Не чинимо у једном веку два пута исте ствари... Положај мог сина неће бити ослобођен огромних тешкоћа. Нека ради уз пристанак свих оно што су околности мене приморале да радим снагом оружја.⁴⁶ Наполеон III се у последњим редовима Наполеоновских идеја посебно трудио да истакне ту мирољубиву идеју: „Сећање на Наполеона везује се за сећање на рат. Али данас су облаци развејани и назиремо кроз славу оружја грађанску славу, још већу и још трајнију“.⁴⁷ Царев циљ је без сумње био да умири француске сељаци, који нису заборавили све тешкоће регрутације за време Првог царства и европске владе, забринуте због нове појаве имена Наполеон.

Још као председник, принц Луј Бонапарта је започео свој говор у Бордоу 9. октобра 1852. године изјавом: „Царство то је мир“, али је судбина желела да своје замисли почне да спроводи тек после победоносног Кримског рата. Као наследник наполеоновске традиције цар је дакле био противник уговора закључених 1815. године против Наполеона I и његовог дела. Рат против Русије 1853. године он није желео, али је у њему видео средство за почетак спровођења у дело главне идеје његове спољне политике – ревизије карте Европе. Територијалну реорганизацију континента цар је замислио у оквиру примене начела народности. Вера у величину Француске из славних времена Првог царства, мржња према коалиционим силама и главна улога коју у његовом систему мишљења заузима начело суверенитета и признато право народима да располажу сопственом судбином допринели су овој жељи.

Међународни систем Наполеона III требало је да буде успостављен ослобађањем народа потчињених властима које су они сматрали страним, пружањем подршке уједињењу у исту државу народа блиских по језику и вери или свесних да припадају истој нацији, дакле путем помоћи стварању националног јединства.⁴⁸ Ослобођењем народа требало је да буде створена уравнотежена и умирена Европа. Цар је намеравао да се младим државама, насталим из покрета 20-их и 30-их година XIX века, Грчкој и Белгији, придруже обновљена Пољска, Северна Италија ослобођена аустријског јарма, и преуређена Немачка.

⁴⁶ Correspondence de Napoléon Ier [Texte imprimé] / publiée par ordre de l'Empereur Napoléon III, I-XXXII, Paris 1858-1869, XXXII, 462.

⁴⁷ P. Henry, нав. дело, 13.

⁴⁸ Pierre Renouvin, La Politique extérieure du Second Empire, I-III, Paris 1940; I, 3.

Сам председник пруске владе и творац Realpolitik-а Ото фон Бизмарк је већ 50-их година рекао „да интелигенцију Наполеона III прецењују на штету његове претеране осетљивости“. Иако је царева интелигенција неспорна, очигледно је да се иза сваког од његових стратешких избора увек крило идеалистичко гледиште, чак месијанско, о улози Француске у ослобађању европских народа. Ту одиста има онога што Бизмарк са извесним презрењем назива претерана осетљивост: суштина искреног национализма произашла је из романтизма карактеристичног за XIX век. Блиска овом мишљењу, царица Евгенија (Eugénie de Montijo, impératrice des Français) је касније, приликом сусрета с амбасадором Морисом Палеологом (Maurice Paléologue), оптуживала мужа да су такве његове склоности узроковале пад Царства.⁴⁹ Наполеон је био песимиста који је и насупротив људској вољи веровао у напредак и у исто време говорио да је задовољење потреба народа легитимно.⁵⁰

Француској је њен предводник наменио улогу заштитника народа у умиреној Европи у којој би сваки од њих остварио своје тежње. Тако замишљено право народа цар је сматрао потребном основом јавног права. Поштовање права народа је неопходан услов да Европа пријатељски реши опште проблеме који доводе у опасност мир. У томе се начело народности удружује са његовом другом омиљеном идејом, идејом о европским конгресима. Пракса одржавања конгреса требало би да буде очувана и ојачана у циљу помирења и мира, у сагласности са поуком коју је извукао на Св. Јелени побеђени код Ватерлоа: „Докле год ратујемо у Европи, то ће бити грађански рат“.⁵¹

Ова констатација, на коју се надовезује једна дубља мисао, носи у себи клицу савремене европске идеје: „Европу је доскора на тај начин заиста чинио један народ и свако се, путујући на разна места, увек могао наћи у заједничкој отаџбини“.⁵² У редовима Споменица са Свете Јелене се налазе идеје о националном уједињењу, конфедерацији држава, уједињеној Европи или једном речју оно што је Виктор Иго 1852. године по први пут назвао „Уједињене државе Европе“.

Политичка мисао Наполеона III била је изнад ревизионистичког гледишта. Његова наклоност према потлаченим народима била је искрена. Током изгнанства, после пораза његовог стрица код Ватерлоа, живео је у немачком делу Швајцарске, у близини малих држава на југу Немачке конфедерације и пратио изблиза

⁴⁹ Gaël Nofri, *Napoléon III. Visionnaire de l'Europe des nations*, Paris 2010, 288.

⁵⁰ Jean-Claude Caron, Michel Vernus, *L'Europe au 19e siècle. Des nations aux nationalismes (1815-1914)*, Paris 2011, 195.

⁵¹ P. Milza, *нав. дело*, 368.

⁵² P. Henry, *нав. дело*, 14.

революционарне покрете 20-их година XIX века. Бивши карбонар, у Италији је, заједно са братом Наполеоном Лујом, учествовао у устанку у Ромањи 1830-31, у коме је овај последњи изгубио живот.

За разлику од свог стрица, Наполеон III није освајач, а пружио је доказе о томе у посланици којом је отворено заседање Законодавног тела у мају 1854. године: „Европа зна да Француска нема никакву намеру да се прошири. Време освајања је неповратно прошло, јер једна нација не може бити поштована и моћна померајући границе своје територије, већ стављајући на прво место племените идеје, чинећи да свуда победе право и правда“.⁵³

Нејасноће почињу када треба изабрати начин да буду остварени захтеви начела народности. Наполеон III је био упознат са тежњама народа и о томе је у великој мери водио рачуна. Више пута је тражено мишљење народа путем плебисцита. Али, плебисцити које је организовао цар, као и они у самој Француској, нису имали други циљ осим да потврде стање, одлуку донесену одозго.⁵⁴ Треба приметити да Наполеон III у примени политике народности није желео да оде сувише далеко и да је било готово исто толико бројних случајева када се није показао веран својој доктрини⁵⁵. У италијанском питању помишљао је од почетка на оснивање конфедерације италијанских држава, а не уједињене краљевине. Планови о италијанском уједињењу били су разматрани непосредно са Кавуром, без изјашњавања народа. То, наравно, није било без разлога: појава једне велике државе на границама Француске угрозила би њен положај водеће силе у Европи. Наполеон III је покушао да спасе напуљског краља Франческа II, кога није волео, из обзира према руском цару који га је дуго штитио, а компликовано римско питање и рушење Папске државе испречило се између њега и француских католика. Царева спољна политика почивала је на савезу с њима и он се осећао везан обећањима датим Пију IX. Упркос томе, преко брошура свог гласноговорника, новинара Ла Геронијера (Arthur, vicomte de La Guéronnière), покушао је да издејствује од самог папе препуштање његове престонице Виктору Емануелу.

О везивању судбине немачког народа за Пруску и његовом уједињењу Наполеон је расправљао с Бизмарком. Цар је подржавао или покушавао да пружи ослонац пруској политици али га је идеја о уједињењу читаве Немачке узнемиравала. Он је желео да сачува независност јужних немачких држава, на чије дворове је имао утицај и

⁵³ P. Milza, *нав. дело*, 369.

⁵⁴ P. Henry, *нав. дело*, 113.

⁵⁵ P. Renouvin, *нав. дело*, I, 4.

да на тај начин у будућности онемогући претњу територијалном интегритету Француске с друге стране Рајне. Међутим, Бизмарк и немачко јавно мњење су увек сматрали да стварање заједничке отаџбине није могуће спровести без рата с Француском. С друге стране, упознат с немачком жељом за самосталношћу, цар није сматрао да, охрабрујући очување поделе Немачке на три групе земаља, задаје ударац праву народности.⁵⁶

У румунском питању цар је желео уједињење, али ограничено на Молдавију и Влашку. Иако наклоњен Румунима, цар је у више наврата жртвовао њихову независност Аустрији која би за узврат уступила Венецију Италији. Ту је питање самоопредељења румунског било супротстављено питању самоопредељења италијанског народа. Размотреним решењем, у случају укидања румунске независности, предвиђено је, у оквиру Хабсбуршке монархије, уједињење свих Румуна, којима би била призната аутономија. Непријатељи кнеза Кузе су Наполеону III представљали овог владара као руског агента, у намери да докажу цару да би анексија Румуније Аустрији делом ублажила ту опасност. Наполеон није никада озбиљно инсистирао на остварењу овог решења.

Царева политика је напослетку довела до уједињења народа, али је због таквог исхода трпела Француска.⁵⁷ Његова стратегија пружања подршке народностима покренула је борбу Италијана за уједињење против Аустрије, али је довела до стварања једне велике државе на границама Француске, не конфедерације већ унитарне краљевине. Десило се управо оно што су још на почетку противници овог царевог подухвата означавали као неопростиву несмотреност.⁵⁸ Други део исте стратегије Наполеона III омогућио је Прусској да делује у Немачкој, а затим уништи Аустрију у бици код Садове. Начело народности добило је своју најопаснију примену стварањем Немачког царства.

У својим плановима у вези с ревизијом карте Европе, цар није занемарио ни француске интересе. Његова жеља да измени поредак који је наметнула Света алијанса настала је из потребе да пружи Французима накнаду за непостојање политичког живота током првих година владавине и из бриге да врати Француској „природне границе“. У примени начела народности цар је видео средство да врати земљу на место које јој припада, рушећи поредак уведен 1815. године против Француске и воље

⁵⁶ P. Henry, *нав. дело*, 118.

⁵⁷ P. Renouvin, *нав. дело*, 4.

⁵⁸ А. Дебидур, *нав. дело*, II, 250.

народа. Бришући из народног самољубља болну успомену на Бечки конгрес, ослобађао је земљу окова који су наудили њеној моћи, враћајући јој место предводника и заштитника народа.⁵⁹ Приликом вршења територијалних исправки, Наполеон је намеравао да доврши вековно дело монархије Бурбона, добијањем чврстих и разумно успостављених граница на Алпима, Рајни и у Фландрији. Он се надао да ће једном ослобођени народи изградити Европу, а да ће Француска као награду за пружену помоћ добити накнаде и тако увећати територију. Потпуна примена начела народности га је довела дотле да тражи за Француску неке пограничне територије а и оне изгубљене 1815. године, као што су Савоја и Ница, а које ће јој бити уступљене 1860. године после одржаног плебисцита у овим областима.⁶⁰ Цар је погрешно мислећи да ће државе којима Француска буде пружила помоћ постати њени „сателити“.⁶¹ Ипак, захваљујући свом космополитском васпитању Наполеон III је био први мисаони државник који је разумео да Европа може бити изграђена само превазилажењем уско националних политика и да њено уређење у одређеној мери зависи од непристрасности великих међународних учесника.⁶²

Циљ Наполеона III да врати Француској водећу улогу међу европским силама био је у сагласности с његовом бригом да осигура свој лични углед, као и да учврсти династију коју се надао да ће засновати. Као један Бонапарта, сматрао је својом дужношћу да се освети за Ватерло и пад Првог царства и желео да у сећању Француске име Наполеон престане да буде везано за слику пораза. Као један Француз такође, јер су све владе после пада Наполеона I покушавале да сруше грађевину из 1815. године.⁶³ Уз помоћ народа, Наполеон III се надао да ће осигурати освету Француске дарујући јој добре и чврсте границе које ће јемчити њену сигурност и следиће ту своју мисао до катастрофе у рату с Прусском 1870. године.⁶⁴

Наполеон III је, као и у претходним случајевима, у „извршењу тестаментa“ Наполеона I видео начин да увећа лични углед и да спроведе у дело начела Француске револуције, крупног корака напред на путу људског напретка: „Рушилачки пламен партија је угашен и кад је умирућа Револуција али не и побеђена, оставила Наполеону извршење своје последње воље, она је требало да му каже: Утврди на трајним основама главне резултате мојих напора, уједини подељене Французе, одбаци феудалну Европу

⁵⁹ P. Henry, *нав. дело*, 113.

⁶⁰ P. Milza, *нав. дело*, 370.

⁶¹ P. Renouvin, *нав. дело*, 4.

⁶² P. Milza, *нав. дело*, 370.

⁶³ P. Henry, *нав. дело*, 15.

⁶⁴ Исто, 16.

која се удружила против мене, зацели моје ране, просветли народе, рашири оно што је требало да урадим темељито, буди за Европу оно што сам ја била за Француску; и чак када буде требало да залијеш својом крвљу дрво цивилизације, видевши да су твоји планови непознати и да твоји саплеменици без отаџбине лутају по свету, не напуштај никада свету ствар француског народа и учини да она победи свим средствима које је ум изнедрио, које човечанство одобрава.⁶⁵

Француска је представљена као светионик човечанства а цар као „водич“ чији геније се огледа у томе да делује у складу са својим временом, да одговара на тежње свог народа и да осигура ширење нових идеја по читавој Европи. Наполеон III је из искуства свог стрица извео закључак да се долазак на власт новог владара, који потиче из „породице која у наслеђе чува опште интересе“, може спровести само уз пристанак народа. Наполеонов владарски углед зависио је од остварења циљева које је сам себи поставио: срушити стари поредак који је наметнула Света алијанса да би у Европи било изграђено срећније друштво на трајнијим основама; осигурати освајања из доба Револуције од коалиције непријатељских сила; пружити Француској трајне установе и учинити да заживе начела која су за време Револуције прогласиле уставотворне скупштине.

Без сумње Наполеон III потпуно заслужује свој назив заштитника народа.⁶⁶ У више наврата Француска је притекла у помоћ угроженим народима: Пијемонту, побеђеном 1849, Данској од 1849. до 1852, Грчкој 1850. уз препирке с британским министром спољних послова Хенријем Палмерстоном и Црној Гори коју је притискала Турска 1857. и 1858. године. Цар је охрабривао султанов отпор пред захтевима Аустрије и Русије за изручење мађарских и пољских избеглица после 1849. и залагао се после 1854. године у корист хришћана Османског царства. Он је допринео да 1856. буде објављен Хатихумајун, један од главних аката Танзимата, а 1858. године је подржао повратак династије Обреновића, који су оспоравале Турска и Аустрија. Окончао је 1860. и 1861. године покоље у Сирији и овој земљи осигурао трајан мир и положај готово националне државе. У самом Царству је озбиљно помишљао да да Алжиру широку аутономију у виду арапског краљевства.⁶⁷

⁶⁵ L. N. Bonaparte, *нав. дело*, 23-24.

⁶⁶ P. Henry, *нав. дело*, 115.

⁶⁷ Након пораза у бици код Новаре Пијемонт је, уз велике тешкоће и посредовање Француске и Велике Британије, закључио мир с Аустријом 26. марта 1849. године. У рату око Шлезвига који су 1849. године водиле Данска и Пруска, Француска је стала на страну ове прве. По одредбама мира од 2. јула 1850. године Пруси су морали да напусте Шлезвиг и прихвате да ова област, као и Холштајн, остане и даље у оквиру Краљевине Данске. Лондонским уговором од 8. маја 1852. године права данског краља била су

Народи који су тежили уједињењу налазили су у цару осведоченог присталицу. Чак и немачко уједињење, извршено путем рата против Француске, није код њега наишло на стварно противљење. Он му је на почетку ишао на руку вођењем пријатељске политике према Пруској, којој никада није оспоравао право да уједини под својим вођством Северну Немачку и није учинио ништа да спречи искључивање Аустрије из Немачке конфедерације.

Наполеоново оружје и дипломатија помогли су у стварању две државе, Румуније и Италије, а вреди забележити и његов покушај да обнови независну Пољску. Француске победе на Истоку су омогућиле да буде постављено питање Дунавских кнежевина. Француска је већ 1855. подржавала тежње Молдаваца и Влаха за уједињењем под страним кнезом, наметнула 1856. овим сродним народима саветовање, надгледала изборе за Диване 1857, и учинила да пуковник Куза буде прихваћен као заједнички кнез 1859. године. Она је допринела очувању румунског уједињења 1866. године и, упркос противљењу Русије и Аустрије, довела на престо Карла Хоенцолерна.

Већ по доласку на власт Наполеон је Италијанима давао обећања. Цар је 1854. године увео Пијемонт у ред великих сила, покренуо на Париском конгресу италијанско питање, у Пломбијеру се одлучио да подржи уједињење а његове победе из 1859. године биле су полазна тачка потреса који је за мање од две године проузроковао стварање Краљевине Италије. Зауставио се тек када је добијањем Венеције новој држави била осигурана територијална целокупност.

Наполеон је помишљао да Кримски рат искористи да би ослободио Пољску. Он је о томе разговарао с принцем Албертом 1855. и годину дана касније с руским представником Орловом на Париском конгресу. Приликом великог устанка 1863. године цар је улагао напоре да Пољску учини независном државом. Ослобођење Пољске представљало је велики подухват скопчан с ризиком од рата с дојучерашњом савезницом Русијом. Пред толиком неизвесношћу Наполеон се повукао. Неуспех у пољском питању, први велики неуспех у спољној политици, уједно обележава почетак опадања царева моћи у Европи и свету.

свечано загарантована. Под изговором што је у Пиреју опљачкана кућа једног британског трговца, Палмерстон је почетком 1850. године послао флоту да изврши блокаду ове грчке луке. Због овог инцидента умало је дошло до прекида дипломатских односа с Француском. Након што је Луј Наполеон опозвао амбасадора у Лондону, у јуну су поново успостављени редовни односи између две силе. У два наврата, 1863. и 1865. године цар је од Алжира желео да створи арапско краљевство. Његова намера је била да то краљевство за Француску буде везано персоналном или реалном унијом, на челу са вице-краљем који би столовао у Алжиру (А. Дебидур, *нав. дело*, II, 56-57; 89-92; 119-122; *Dictionnaire du Second Empire*, 30; J. C. Caron, M. Vernus, *нав. дело*, 236).

Током помагања Италији и Пољској и пружања заштите малим народима, Наполеон је следио француску традицију, увек милу јавном мњењу, коју су неговале владе Прве и Друге републике. Цар је међутим, дао тој традицији подстицај и лично обележје. Због позитивних остварења као и тренутних и каснијих лоших последица његове владавине, Француска има углед заштитнице народа и једно од главних места у стварању савремене Европе.

III Главни проблеми француске спољне политике. Источно питање у спољној политици Француске 60-их година XIX века

Проучавање спољне политике Другог царства наилази на посебне тешкоће које произлазе из карактера Наполеона III и његових метода владавине. Цар је вршио личну власт, успостављену још пре проглашења Царства државним ударом од 2. децембра 1851. и Уставом из 1852. године. Највишим правним актом су принцу председнику а затим цару дата широка овлашћења, како на пољу извршне тако и на пољу законодавне власти. Након ступања на снагу Устава чијим је одредбама озакоњен изборни систем и уређен положај штампе, донети су декрети којима су додатно повећана Наполеонова овлашћења. Министри су били одговорни искључиво цару. Он је од њих захтевао мишљење, али је одлуке доносио сâм. За време ауторитарног режима (1852-1860) Наполеон често предузима личну иницијативу. Она се огледа у објављивању царевих писама у званичном гласилу *Moniteur*-у и у коришћењу новинара као гласноговорника његове политике. Међутим, главна одлика царевог спољнополитичког деловања је употреба тајне дипломатије.⁶⁸ Министри спољних послова Другог царства су силом прилика били међу првима који су трпели последице због начина Наполеоновог опхођења према установи дипломатије. За деветнаест година на овој дужности се сменило девет личности, што у ово време није био случај ни код једне друге европске силе. Цар није сматрао да треба да обавести министре о свим својим замислима и предлозима и неретко је деловао ван оквира и без знања званичне дипломатије. Министар спољних послова често није био упућен у Наполеонове преговоре и задатке поверене његовим посредницима, агентима које је сам изабрао. Овим поступцима који за собом повлаче несагледиве последице и доводе до збуњености у самом врху царске администрације, цар је показивао да је у стању и да жели да води самосталну спољну

⁶⁸ P. Renouvin, *нав. дело*, I, 1-2.

политику. Ипак, зарад истине, треба констатовати да су од 1852. до 1866. на челу Ке д'Орсеја била само три човека, Едуар Дуен де Лиис (Edouard Drouyn de Lhuys), гроф Александар Колона Валеvски (comte Alexandre Colonna Walewski) и Едуар Тувнел (Edouard Thouvenel). Те промене, као и она у септембру 1866. године када је маркиз Мутје (marquis Lionel de Moustier) заменио Друен де Лииса, последица су тешкоћа које је лична дипломатија Наполеона III створила његовим министрима. Међутим, почев од септембра 1866, ако изузмемо Мутјеов одлазак са дужности из здравствених разлога, промене на челу Министарства спољних послова Француске више указују на пропаст режима него на владареву ћудљивост. Током последњих двадесет месеци владавине Другог царства смењено је пет министара.⁶⁹

Наполеонове одлуке произлазиле су из главних особености његовог карактера и интелигенције. Био је пријатан, љубазан и добронамеран, али често и оштар у писаним саопштењима. Саговорницима је допуштао да говоре, али лично мишљење готово никада није откривао. Емигрантска и завереничка прошлост из периода пре 1848. године томе су га добро научиле. Цареву машту су покретале личности из његовог уобичајеног окружења, оне које су успеле да стекну његово поверење. Његове идеје због тога нису биле оригиналне. Није постојано проучавао проблеме а лако је трпео утицаје средине. Понекад се препуштао нејасним сањаријама, што га није спречавало да у појединим ситуацијама спроведе оно што је намерио а последице тих поступака није могао јасно да спозна. Брига за лични углед и интересе династије преовладала је и побеђивала често племените идеје водиље. За време првог дела владавине није му недостајало самопоуздања. Нагомилана разочарања, нарочито од 1863. године, начинила су од њега несигурног владоца, кунктатора спремног на повлачење у тренутку када је идеје требало спровести у дела. Моћни и вешти државници овога времена, пруски канцелар Ото фон Бизмарк и председник сардинске владе Камило Кавур, знали су да искористе мањкавости његовог карактера и спроведу до краја своју политику уједињења и државотворности.⁷⁰

Наполеон III је желео одбацивање бечких уговора и успостављање споразума између сила на новим основама. Он је без сумње тежио стварању нове равнотеже снага у новом европском систему. Посебно његова контроверзна и сложена политика народности постаје јаснија када је проблем постављен на такав начин. Већ у брошури

⁶⁹ *Les Affaires étrangères et le corps diplomatiques français. Tome I : De l'Ancien Régime au Second Empire ; Tome II : 1870-1980*, sous la direction de Jean-Baillou, Paris 1984-1985 ; I, 701.

⁷⁰ P. Renouvin, *нав. дело*, I, 3.

раније поменутих Наполеоновских идеја садржан је царев програм деловања који искључује „општи рат“, али дозвољава локалне ратове, предузете са тачним циљем. Поред тога што је захваљујући Бечком конгресу Француска претрпела територијалне губитке, Наполеон је истом нарочито замерао што је створио Немачку конфедерацију која је „заједно са Пруском и Аустријом чинила 80 милиона људи и окруживала Француску гвозденим обручем“. Ово царско реалистично размишљање о равнотежи француски историчари су често губили из вида. Догађаји из 1848-1849, праћени националним и романтичарским узбуђењем, показали су да је преображај те Немачке конфедерације у једну велику унитарну, националистичку и империјалну државу врло реална могућност, што је тада веома забрињавало владе у Лондону и Паризу. Била је то опасност коју је принц-председник, дошавши на власт у децембру 1848, одмах морао имати у виду, утолико пре што је Завршним актом Бечког конгреса забрањена свака измена статута Немачке конфедерације без претходног договора сила потписница тог документа. Данас је прихваћено мишљење да је Наполеон подстицао немачко уједињење у начелу и у функцији једне неутемељене идеологије: цар је пред својим сарадницима истицао да је победом Француске над Аустријом 1859. у Италији и победом Пруске над Хабзбуршком монархијом код Садове 1866. године срушена Немачка конфедерација а Аустрија потиснута ка истоку Европе, умањујући тако у својим очима геополитичку претњу Француској. За Наполеона није било очигледно да Пруска за Француску представља много већу опасност од ослабљене Дунавске монархије. Имајући у виду његов начин размишљања и тадашње околности то није изгледало бесмислено. Чак је и сама либерална опозиција до 1867. године била прусофилски и антиаустријски настројена.⁷¹

Наполеон је заправо одлучујуће допринео рушењу система из 1815. наносећи пораз Русији у Кримском рату и потискујући је са Источног Медитерана одредбама Париског конгреса 1856, и истерујући Аустрију из Италије 1859. године. Уговори из 1815. нису поништени, али су *de facto* превазиђени јер су две силе најангажованије у очувању поретка наметнутог Бечким конгресом биле побеђене. Тиме је Наполеон остварио свој почетни циљ. Француска је поново имала слободу акције, промењен је геополитички систем успостављен искључиво да би она била држана под надзором и уведен нов систем равнотеже сила чији је центар био у Паризу. О ономе што је

⁷¹ Georges-Henri Soutou, „L'Europe de Napoléon III : un nouvel équilibre, un nouveau système“, *Napoléon III, l'homme, le politique. Actes du colloque organisé par la fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 365-385.

Наполеон на спољнополитичком плану надаље намеравао да чини записано је још 1841. године у брошури насталој током његовог заточеништва у тврђави Ам (le fort Nam) за време владавине краља Луја Филипа (Louis-Philippe Ier de France). У тексту под насловом Улога коју треба да има Француска у Европи (Rôle que doit jouer la France en Europe), будући цар наводи како ова сила треба да стане на чело покрета народа, Немаца, Италијана и Пољака, да поврати леву обалу Рајне и прошири свој прекоморски утицај заузимајући Балеарска острва и отварајући трговачке испоставе у Америци.

Све више се назирао царев спољнополитички програм чије су главне компоненте следеће: Француска ће стати на чело општег покрета за ревизију граница што ће јој осигурати надмоћну улогу у Европи. Тиме ће режим бити ојачан на међународном, али такође и на унутрашњем плану јер ће захваљујући модерном национализму бити одбачен династијски и традиционални легитимизам на коме је почивала Рестаурација из 1815. године. На овај начин династије Бурбона и Орлеана ће дефинитивно отићи у прошлост. С друге стране, територијалним изменама у Европи Француској ће бити омогућено да, сагласно начелу народности, добије оправдане накнаде: Савоју, Ницу, Белгију и Луксембург. Што се тиче леве обале Рајне, цар је био опрезнији од већине својих саветника. Нова начела би одговарала новој међународној ситуацији: Аустрија и Русија, браниоци поретка из 1815. године, биле би потиснуте у други план. Европска равнотежа би почивала на тесној француско-британској сарадњи и на покровитељству из интереса које би Француска пружала Пијемонту и Пруској.⁷²

Наполеонове замисли о европској равнотежи биле су модерније од оних које су имали преговарачи у Бечу. Док су они посвећивали пажњу географији, демографији и само у одређеној мери природним богатствима, цар је знао да ће привреда, индустрија, финансије, трговина и саобраћајни путеви убудуће бити главни извори моћи и он је формулишући своје схватање европске равнотеже и о томе водио рачуна. Наполеон је знао такође да се равнотежа између европских сила одражава и на светском нивоу.

С обзиром да је Наполеонова политика народности претходно детаљно обрађена, рећи ћемо само да је она била у сагласности с одржањем равнотеже између великих сила у Европи. О томе је Наполеон 1869. писао свом будућем шефу кабинета Емилу Оливјеу: „Ја сам као и Ви бранилац народа, али народи се не распознају само на основу идентичности језика и заједничког порекла; њих повезује географско порекло и сличност идеја које произлазе из заједничких интереса и успомена“. Када су у питању

⁷² Исто, 368-369.

били државници Другог царства, они су овде узимали у обзир само „велике народе“. За Наполеона, „велике народе“ је обликовала цивилизација. Тако схваћено, начело народности се односило на оне народе које је повезивала заједничка култура и није подразумевало поделу Европе на ентитете. Те велике нације су већ биле самосвојне и чврсто конституисане. Цар није схватао ентитете на исти начин као што су их схватили романтичари у Средњој Европи. Он никада није губио из вида нужност одржања европске равнотеже нити интерес Француске. Сада можда постаје јасније зашто је цар хришћанске народе Османског царства, превасходно Србе, доживљавао на другачији начин од такозваних „великих народа“. Француска је, из својих интереса, у току друге половине 60-их година желела да створи „отоманску нацију“. У тренутку када се на Балкану припремао општи устанак хришћана, влада у Паризу је заговарала тезу по којој је у интересу народа у Турској да остану у саставу Царства, у оквиру кога ће на лакши начин него што би то могли самостално остварити своје националне тежње.

Из више разлога Наполеон у спољној политици није могао да има искључиво право одлучивања као што је то био случај у унутрашњој политици. Партија поретка (*Le parti de l'Ordre*) на коју се цар ослањао и којој су припадале готово све дипломате, мирила се са одржањем бечких уговора из страха од рата чије би избијање могло изазвати револуцију или у најмању руку допринети окупљању револуционарних снага. Политика народности изгледала је овим дипломатама као опасна и субверзивна утопија. Конзервативци су веровали само у политику равнотеже између европских сила која почива на стабилности граница. Они су 1849. године приморали Луја Наполеона да у циљу заштите световне власти папе пошаље француску војску у Рим, где је она и остала до 1870. године. Боравак француских трупа у вечном граду био је велики терет за цареву владавину и узрок за спорове и на унутрашњополитичком и на спољнополитичком плану. Већину министара спољних послова чиниле су присталице ове конзервативне политике. Ступивши у службу за време Луја Филипа, Друен де Лиис је био традиционални дипломата, присталица европског споразума и савеза с Аустријом, а самим тим и одржања уговора из 1815. године. Његов наследник гроф Валевски био је такође дипломата од каријере. Либерални конзервативац и непријатељ револуције, он је са великом уздржанашћу прихватио цареву политику народности. Опште узев, званична дипломатија није сматрала да ће политика народности донети Француској користи.⁷³ Међутим, царев брат од стрица, принц Наполеон (*le prince*

⁷³ Louis Girard, *Napoléon III*, Paris 2002, 250-251.

Jérôme Napoléon), и бонапартистички кругови заузимали су сасвим супротне позиције. Слично је било и са републиканском опозицијом која је заговарала начело народности и жарко желела поништење уговора из 1815. године. Стога је цар био у врло незгодном положају. Државник и бивши завереник, Наполеон III је имао две спољне политике чију је синтезу правио он сам. Заговарајући углавном идеју о европском споразуму (концерту), званичну политику су водили министри спољних послова. С друге стране, тајну политику су, уз учешће емисара и агената, водили из дворца Тилерије припадници царске породице, подржавајући промену европских граница у складу с начелом самоопредељења народа. Механизми ове последње и данас су недовољно добро познати.

Проблем вођења спољне политике био је још компликованији због римског питања које је за католичке кругове али и за њихове противнике представљало главни пробни камен.⁷⁴ Католичко свештенство је представљало један од стубова Другог царства. Током читаве владавине Наполеон III је тежио да учврсти власт ослањајући се на Католичку цркву, којој је припадала велика већина Француза. Цар је сматрао веру једним од главних елемената за одржање социјалног мира. Наполеон III је, као и његов стриц Наполеон I, био мишљења да је кључно да пригрли веру којој припада већина народа и да се наметне Француској као хришћански владар. Након 2. децембра 1851. године ретки су били припадници високог свештенства који нису подржали Луја Наполеона. Поједини бискупи, тада присутни у Паризу, стали су уз њега и позвали свештенство да на плебисциту одобри државни удар. Ултрамонтанска струја је без изузетка пружила подршку новом режиму. Та потпора је за Луја Наполеона била утолико драгоценија што је ова струја тада бележила успех. Од 40-их година XIX века Света столица је ширила своју моћ нарочито постављањем епископа. Већина епископа именованих у претходној деценији отелотворују ту потчињеност и безусловну оданост папи Пију IX. Они пре свега нису прихватили да попуштају модерном друштву и одбијали све што је представљало дух и тековину Револуције. За новинара и католичког писца Луја Вејоа (Louis Veillot), који је занемаривао приврженост Другог царства начелу народности, тај режим је у суштини био противреволуционаран, о чему сведочи чињеница да му католици пружају подршку. У очима ултрамонтаниста Луј Наполеон је од тренутка слања француског експедиционог корпуса у Рим постао заштитник папства. Након што је помогла да буде срушена Римска република,

⁷⁴ G. H. Soutou, *нав. дело*, 383-384.

француска војска је штитила Пија IX у земљама под влашћу Свете столице. С друге стране, мања група либералних католика није делила ентузијазам ултрамонтаниста. Међутим, иако је замерала принцу председнику што ограничава политичке слободе, она је желела да спречи поновно избијање револуције у Француској. Главни представник ове групе је био новинар, историчар и политичар, гроф Шарл Монталамбер (le comte Charles Montalembert) који је имао веома значајну улогу под Другим царством. Он је прихватио да подржи Луја Наполеона после 2. децембра и као владин кандидат на изборима у фебруару 1852. године био је изабран у парламент. Ипак, мало потом, Монталамбер је ушао у сукоб с владом и прешао у опозицију, изгубивши тиме 1857. године посланички мандат. На челу либералне католичке опозиције, Монталамбер је био уредник њеног гласила, часописа *Le Correspondant*. Лишени власти, либерални католици су отворено нападали режим Другог царства, водећи у исто време борбу против ултрамонтаниста и њиховог листа *l'Univers*.

Свештенство је у пуној мери учествовало у свечаностима режима а нарочито у обележавању рођендана Наполеона I (15. август), националног, грађанског и верског празника, током којег је хришћанска химна *Te deum* певана у свим црквама у Француској. Овом химном прослављане су такође и војне победе на Криму и у Италији. За време верских церемонија хришћански владар се појављивао у пуној раскоши, а акценат није стављан на његову улогу војног вође већ на улогу заштитника верских интереса. За време кримске војне, то обележје је долазило утолико више до изражаја што се Француска борила против царистичке и православне Русије. Настало у средњем веку, свештенство је у тој борби налазило елементе из времена крсташке епопеје када су бројне француске војске ратовале на Истоку. У време рата у Италији, задатак је био осетљивији, али су се они који су ласкали режиму трудили да истакну да је од слања француске експедиције у Рим Наполеон III пружао недвосмислену подршку папи. Представљано је да су ратови Другог царства вођени у интересу вере, иако почевши од рата у Италији нису у томе употребљавана сва средства. Упркос томе, победе су и даље биле прилика да се влада, народ и Католичка црква окупе на заједничким свечаностима подршке режиму.

Због рата у Италији дошла је јасно до изражаја затегнутост у односима између католика и владе. План о стварању федеративне Италије на челу с папом, формулисан у брошури *Napoléon III et l'Italie*, нарочито је забринуо ултрамонтанисте. Почетак рата а посебно устанак у Ромањи којим је папа лишен једног дела своје државе изазвали су раскол. Ултрамонтанисти пре свих нису могли дозволити ни најмање ограничење

световне власти папе, утолико више што је Пије IX протествовао због губитка територија коме је допринео народни покрет. Бројни епископи, међу којима и они који су чинили окосницу тзв. „римске партије“ у Француској, тада су јавно осуђивали цареву италијанску политику. Други су били умеренији, али су такође давали на знање о својој жељи да ситуација у вези с папом буде решена.⁷⁵ Италијанско питање ће затровати Наполеонове односе са Светом столицом, а самим тим и са ултрамонтанским црквеним великодостојницима. Папска енциклика *Quanta Cura* из децембра 1864. године у којој се осуђују начела из 1789. године, произашла је из *Syllabus*-а, списка од 80 „грешака“ наведених од стране Ватикана (нарочито напредак, либерализам и модерна цивилизација), није унапредила дијалог између „либералног царства“ и поборника конзерватизма папе Пија IX. Због италијанске политике Наполеон је у великој мери изгубио подршку француских католичких кругова. Ипак, француска (галиканска) црква је у великој већини до краја подржавала бонапартистички режим.⁷⁶ За разлику од непомирљивих католика, ултрамонтаниста, припадници галиканске цркве су били браниоци Наполеонове италијанске политике у име права народа да располажу сопственом судбином. Световну власт папе они су сматрали анахроном.

Још један спољнополитички догађај утицао је на слабљење бонапартистичког режима. Потписивањем француско-британског трговинског уговора 1860. године Наполеон III је себе лишио подршке конзервативних кругова. Овим споразумом укинута су заштитне царине пре свега на производе памучне индустрије и металургије. Оштећени крупни индустријалци, присталице протекционизма, покушали су да одврате владу од ових мера које су називали „трговинским државним ударом“. Наполеон је, међутим, 20. јануара 1860. године одбио да прими делегацију од 400 текстилних индустријалаца са севера Француске. Ова храбра трговинска револуција окренула је против цара велики број представника крупне индустрије, чије је незадовољство нарочито искористила либерална опозиција на челу с Адолфом Тјером (*Adolphe Thiers*).⁷⁷

Политика Француске по Источном питању крајем 50-их и током 60-их година XIX века зависила је у највећој мери од њених односа с великим силама Русијом, Аустријом и Великом Британијом. Главни проблем спољне политике Другог царства

⁷⁵ Jacques-Olivier Boudon, „Napoléon III et la religion“, *Napoléon III, l'homme, le politique. Actes du colloque organisé par la fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 325-341.

⁷⁶ Jean Garrigues, *La France de 1848 à 1870*, Paris 2002, 80-81, 91-92.

⁷⁷ Исто, 92-93.

до 1866. године било је италијанско питање. Затегнутост у односима с Хабзбуршком монархијом због Италије била је приметна како у дипломатским разговорима тако и у јавности. Победа над Русијом у Кримском рату и њено отелотворење кроз одредбе Париског конгреса били су потребни Наполеону само као одскачна даска у спровођењу плана о ревизији карте Европе, чија је прва тачка била истеривање Аустрије с Апенинског полуострва. Политика Француске према Турској у великој мери је зависила од односа са савезницом из Кримског рата, Великом Британијом, главном заштитницом Османског царства. За владу у Тилеријама Источно питање је представљало проблем другог реда, чијем решавању она није давала приоритет.⁷⁸ То наравно није значило да Француска није учествовала у разматрању и уређењу актуелних проблема у Турском царству, већ да је источна политика била у функцији европске политике званичног Париза. Након битке код Садове 1866. године Француска је почела да осећа опасност од Пруске. На њен став према догађајима на Истоку отада у највећој мери утиче немачко питање. За Француску је Источно питање било непосредно подређено решавању питања уједињења Италије и Немачке. Њена политика према Османском царству била је врло променљива и зависила је од развоја међународних прилика. Осим за време експедиције француске војске у Сирији 1860-1861. догађаји на Истоку никада нису били у жижи интересовања владе у Тилеријама.

Након Кримског рата и Париског конгреса, стекавши највећи углед међу великим силама, Француска је обезбедила и претежан утицај на Истоку. Под притиском владе у Тилеријама спроведен је највећи број интервенција сила у корист хришћанских народа у Турској, а у складу с њеним саветима и предлозима предузете су и реформе у Османском царству. Од 1866. године, утицај Француске на Истоку је постепено опадао с приближавањем француско-пруског рата. Остале силе су користиле њено слабљење да традиционални француски утицај у Турском царству замене својим и да придобију владајуће структуре „државе у пропадању“.⁷⁹

Због географске удаљености Француска није имала на Балкану територијалних претензија, али су њени економски интереси у Турској били велики, а у годинама после Кримског рата они су постепено расли. У рукама француских банкара који су држали Отоманску банку било је 60% турског државног дуга.⁸⁰ Стална нестабилност Балкана била је последица опадања моћи Османског царства и напретка његових

⁷⁸ В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, 19.

⁷⁹ Gaston de Monicault, *La Question d'Orient. Le Traité de Paris et ses suites (1856-1871)*, Paris 1898, 337, 339-340.

⁸⁰ Љ. Алексић, *Став Француске за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 11.

хришћанских провинција које су се из политичких и економских разлога ослањале на велике силе. Ове последње су из интереса постајале заштитнице теоретски независних народа који су живели у тим областима Турске.⁸¹ За Француску је било јако важно коме ће припасти Балкан, као залеђе Цариграда и пута за Средоземље. Стога је она пре свега тежила очувању целокупности Османског царства. У случају распада Турске, Француска је желела да хришћански народи Балкана ту формирају своје националне државе. То је за њу уједно била прилика да на овом подручју примени начело народности. Пошто су међу балканским народима већину чинили Јужни Словени, који су због заједничког словенског порекла и верског јединства с Русима могли да потпадну под њихов утицај, главни проблем Француске је био да приликом стварања будуће јужнословенске државе буде неутралисан уплив ове силе.⁸² На политику званичног Париза по Источном питању утицали су француско-руски односи, у мери у којој је с владом у Петрограду постигнута сагласност по другим питањима. Примена начела народности на Балкану зависила је од подршке коју је Русија пружала политици Француске према Италији и Немачкој.

Француска је желела да остане верна свом традиционалном савезу с Портом који је за њу представљао драгоцену средство за одржање европске равнотеже. Међутим, она је истовремено, настављајући традицију дипломатије из доба краљева, показивала наклоност према хришћанима на Истоку, која је ојачана развитком либералних идеја, нетрпељивошћу према свакој врсти тираније и оживљавањем покрета хришћанских народа. Ове тежње Француске су заправо произлазиле из Париског уговора: с једне стране требало је осигурати целокупност Османског царства, а са друге, обезбедити хришћанским народима неопходне слободе. Било би незахвално тврдити да је Француска успела да помири ова два у основи непомирљива циља. Међутим, влада у Паризу је у више наврата, на уштрб очувања интегритета Турске, подржала независност појединих народа Османског царства.⁸³ Што се тиче словенског становништва на Балкану, Француска начело народности није доследно примењивала.

У политици Наполеона III по Источном питању могуће је уочити три фазе. У периоду 1856-1863. године, Италија заузима главно место у царевим спољнополитичким плановима.⁸⁴ Пријатељство Француске и Русије почивало је на

⁸¹ J. C. Caron, M. Vernus, *нав. дело*, 231.

⁸² Љ. Алексић, *нав. дело*, 12.

⁸³ Edouard Driault, *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres (1920)*, Paris 1921, 184.

⁸⁴ Ради бољег разумевања потребно је истаћи да је италијанско питање било актуелно у политици Наполеона III све до 1866. године када је Аустрија уступила Венецију Италији. Међутим, овде је његова

сагласности гледишта по питањима од значаја за Европу. После споразума у Штутгарту 1857. године Наполеон је могао бити сигуран да у случају рата с Аустријом због Италије неће морати да се суочи с интервенцијом Русије. Штавише, цар је осигурао њену благонаклон у неутралност.⁸⁵ Зближавање с Петроградом, превасходно због италијанског питања, утицало је и на политику Француске на Истоку и сарадњу с Русијом по питањима промене династије у Србији, Црне Горе, српског ослободилачког покрета у Херцеговини, уједињења Влашке и Молдавије и током интервенције француске војске у Сирији. Међутим, између савезница је увек постојало прикривено неповерење. Француској, која је и даље одржавала блиске везе с Великом Британијом, није одговарало претерано јачање утицаја Русије на Балкану. Стога је њена дипломатија са приличном обзривошћу подржавала иницијативе Петрограда у балканским питањима.⁸⁶ Примена начела народности према словенским народима зависила је од снаге Русије. Непосредно након завршетка Кримског рата, она је била сувише слаба, усредсређена на опоравак од пораза и спровођење унутрашњих реформи. Због тога је управо у овом периоду Француска у најширем обиму спроводила политику народности на Балкану. Међутим, то није спречило Наполеона да, у циљу решавања италијанског питања, покуша да жртвује интересе српског становништва, нудећи Аустрији Босну и Херцеговину.

Година 1863. обележава прекретницу у историји Другог царства. Она је донела Француској, како у општој политици, тако и у њеној заштитничкој делатности у корист народа, неуспех који је задао озбиљан ударац њеном угледу. Због пољског устанка дошло је до прекида француско-руског споразума, а Русији и Пруској је пружена прилика за зближење које ће бити настављено у наредним годинама. Француској, заузврат, није давана нада да ће постићи споразум с Аустријом и Великом Британијом.⁸⁷ Наполеонов покушај да по пољском питању примени начело народности изазвао је незадовољство Русије. Стога цар више није био спреман да на Балкану тако здружено примењује своје главно спољнополитичко начело, нарочито када се радило о

политика разматрана у контексту Источног питања, па стога 1863. година представља прекретницу. Иста је битна са становишта француско-руских односа и обележава крај прве фазе у царској политици према Османском царству. Тражећи споразум с владом у Петрограду, Наполеон је пре свега желео сарадњу владе у Петрограду у спровођењу својих планова у Италији, док је за Русију приоритет имало Источно питање. То су биле главне основе за споразумевање две силе.

⁸⁵ Jacques-Alain de Sédouy, „Napoléon III et la Russie“, *Napoléon III, l'homme, le politique. Actes du colloque organisé par la Fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 415-422.

⁸⁶ С. Терзић, *нав. дело*, 43-44.

⁸⁷ J. A. de Sédouy, *нав. дело*, 421.

народима словенског порекла. Због погоршања у француско-руским односима Наполеон је у периоду 1863-1866. године променио став по Источном питању. Влада у Паризу је била све мање спремна да чини уступке Русији, чији је утицај међу словенским народима постајао све већи. Дипломатски представници двеју сила више нису споразумно иступали у решавању питања у Турској. Иако наклоњена балканским народима, Француска више није била спремна да их подржава у осетнијој мери. У првом плану њене спољне политике био је завршетак италијанског уједињења, за које је било уско везано немачко уједињење. Поред тога, ангажовање у мексичкој експедицији (1862-1867) за Француску је имало приоритет у односу на решавање актуелних проблема на Балкану. Избором Максимилијана Хабзбуршког за мексичког цара Наполеон је покушао да поправи односе с Бечом. У намери да издејствује уступање Венеције Италији, цар све учесталије предлаже Аустрији припајање Босне и Херцеговине. Иако су догађаји на Истоку били на маргини њеног интересовања, Француска је настојала да ојача свој традиционални утицај у Османском царству, нарочито у привредном и културном погледу. Заједно с Великом Британијом, она се залагала за очување интегритета Турске и осујећивала покушаје хришћанских народа да подигну устанак против Порте. Не одвајајући се од своје савезнице из Кримског рата, Француска је непосредно после пољског устанка почела да ради на сузбијању руског утицаја на Балкану. Влада у Паризу је пружала снажну подршку очувању јединства Влашке и Молдавије. Она настојала да ојача свој утицај на Балкану, пре свега у Румунији и Грчкој.⁸⁸

Велике промене изазване догађајима у Европи 1866-1871. године битно су утицале на развитак прилика на Балкану. После пораза у рату с Пруском 1866. године Аустрија је потиснута из Немачке конфедерације, чиме је дошло до поремећаја европске равнотеже. На граници с Француском створена је нација од 50 милиона људи. Главно питање француске спољне политике постали су њени односи с Пруском. Бизмарк је предвиђао да ће после оружаног сукоба с Аустријом као историјска последица уследити рат с Француском. Такво је уверење владало и у Паризу. Хабзбуршка монархија се такође није мирила с резултатима рата из 1866. године и губитком позиција у Немачкој, а заједничка нетрпељивост према Прусској допринела је зближењу Француске и Аустрије. Зближење је било утолико лакше остварити што је решењем италијанског питања отклоњен главни спор у односима две силе, чији је сада

⁸⁸ С. Терзић, *нав. дело*, 44.

главни циљ био да осујете пруски план о уједињењу Немачке.⁸⁹ Концентрисана на догађаје на својим североисточним границама, Француска није била у стању да се озбиљније ангажује по Источном питању. Неспособна да контролише ојачалу Русију и њен утицај на словенско становништво Балкана, Француска се залагала за одржање Османског царства. Са своје стране, званични Петроград се приближавао Прусској, сматрајући да ће тако имати највеће изгледе да издејствује ревизију одредби Париског уговора у вези са неутрализацијом Црног мора.⁹⁰ У циљу споразумевања Француска и Аустрија су настојале да привремено затворе Источно питање по коме су до тада имале супротстављена гледишта. Сматрајући да би промене у Турском царству могле изазвати сукобе у чијем решавању би и оне учествовале, а што би могло довести у питање њихов споразум по немачком питању, Француска и Аустрија су се залагале за очување status quo-а на Истоку.⁹¹ Излажењем у сусрет захтевима хришћана, Грка, Румуна и Срба две силе су желеле да спрече распад Османског царства. Узбуђење хришћана било је могуће стишати само политиком попуштања и спровођењем реформи у Турској. На тај начин је избегнуто да незадовољство народа избије у ширим размерама и наметне коначно решавање Источног питања у складу са жељама Русије. Иако су њихови крајњи циљеви на Балкану били различити, Француска и Аустрија су због заједничке антипруске политике имале заједничке тренутне интересе на Истоку.⁹² У августу 1867. године на састанку Наполеона III и Франца Јозефа у Салцбургу постигнут је договор о одржању постојећег стања на Балкану и подстицању реформи којима ће бити ојачан унутрашњи и међународни положај Османског царства. Јачање положаја балканских народа било је у складу с француским начелом самоопредељења народа, али оно није према свима примењивано у истом обиму. За разлику од Грка и Румуна чије је тежње Француска подржавала у пуној мери, Срби на то нису могли рачунати. Наполеон је политику народности према Србима подредио добијању савезника за рат против Пруске.⁹³ Треба истаћи да упркос приближавању Аустрији, Француска током читаве 1867. године није одустајала од покушаја да за своје планове придобије Русију. Очекујући противуслугу од Петрограда, влада у Тиљеријама је у том циљу пружила и подршку Србији да издејствује уступање градова од Турске.

⁸⁹ В. Поповић, *нав. дело*, 21.

⁹⁰ J. A. de Sédouy, *нав. дело*, 422.

⁹¹ Čedomir Popov, „La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'Etat de 1830-1878“, *Зборник радова Југословенско-француски односи. Поводом 150 година отварања првог француског конзулата у Србији*, Београд 1990, 79-90; 82.

⁹² В. Поповић, *нав. дело*, 22.

⁹³ Љ. Алексић, *нав. дело*, 14.

Француска се залагала за спровођење административних и економских реформи којима би били уклоњени стални узроци криза, а у циљу побољшања положаја хришћана и јачања Османског царства. Влада у Паризу је предложила Русији да у том смислу делују у Цариграду. Француски предлог није одговарао интересима званичног Петрограда. Русија је била противна свему што би допринело оздрављењу трошног Турског царства. Не успевши да добије подршку Петрограда за остварење својих интереса на Западу, Француска се сасвим окренула Дунавској монархији. У неколико наврата Наполеон је пре 1866. године узалуд покушавао да убеди Франца Јозефа да, у замену за уступање Венеције Италији, припоји Босну и Херцеговину или Дунавске кнежевине. Сада су Босна и Херцеговина, противно интересима српског становништва и начелу народности, представљале накнаду Хабзбуршкој монархији за склапање савеза с Француском против Пруске. Међутим, за ослабљену Аустрију (од 1867. године Аустро-Угарску) није постојало ништа опасније него да постане помоћник Француске у рату који је требало да отклони последице Садове. Она је морала узети у обзир антифранцуско осећање које је владало у Немачкој. У намери да заобиђе ту препреку, Дунавска монархија је Наполеону у Салцбургу предложила сценарио у два дела: рат ће започети сукобом Аустро-Угарске и Русије на Балкану у који ће бити увучене Француска и Пруска; у случају победе Аустро-Угарске и Француске, немачко питање ће неминовно бити поново стављено на дневни ред. Француска не би учествовала у рату с Русијом са којом није била у спору.⁹⁴ Савез између Париза и Беча није закључен. Захваљујући поразу Француске у рату с Пруском 1870. и паду њеног међународног угледа, Русија је добила задовољење. У том рату њен задатак је био да изолује Француску. Настављајући зближење с Берлином, Русија је у марту 1868. потписала с њим тајни уговор којим се обавезала да ће у случају француско-пруског рата концентрисати трупе у Галицији како би паралисала Аустро-Угарску. Два дана пре него што је Париз објавио рат Берлину (17. јула 1870), влада у Петрограду је обавестила Пруску да је спремна да испуни своје обавезе и открила их званичном Бечу. Хабзбуршка монархија је ту претњу узела као оправдање пред владом у Паризу да, макар у прво време, на сваки начин сачува неутралност. У јануару 1871, након пораза Француске, Русија је добила од сила оно за чим је тежила од 1856. године – ревизију

⁹⁴ Jean-Paul Bled, „Entre la Prusse et l’Autriche, Napoléon III et la question allemande“, *Napoléon III, l’homme, le politique. Actes du colloque organisé par la Fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 397-403.

уговора који јој је наметнуо Париски конгрес.⁹⁵ Изменом одредбе о неутрализацији Црног мора, Русија је ту поново могла да држи флоту и гради утврђења. Успоставивши суверена права на том мору она је повратила статус велике силе. Због последица рата 1870-1871. године Француска је надаље избегавала сваки заплет на Истоку.

⁹⁵ J. A. de Sédouy, *нав. дело*, 422.

Део први

СРБИЈА У ИСТОЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ФРАНЦУСКЕ ОД ПОВРАТКА НА
ВЛАСТ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА 1858. ДО ПОЉСКОГ УСТАНКА
1863. године

Глава прва

I Француско-руски споразум у Штутгарту 1857. године

Већ током заседања Париског конгреса била је приметна срдачност у односима француских и руских представника. То, међутим, није представљало новост. Сурови Кримски рат, који због употребе нових технолошких средстава, пароброда, железнице, пушака са изолученим цевима, телеграфа и фотографије неки називају првим модерним ратом, био је обележен витешким односима између Француза и Руса. Али, поред његове урођене племенитости, Наполеон III је имао два дубока разлога што је указивао посебну пажњу пуномоћницима Александра II. Прво, он је тежио да на конференцији сила не буде разлике између победника и побеђеног да би одлуке биле донете у слободном духу. Затим, цар је очигледно размишљао о приближавању Русији, а та жеља му је делом била наметнута личним плановима. Састанак с краљицом Викторијом и принцом Албертом у Лондону 16-21. априла 1855. године уверио је Наполеона у њихову приврженост одредбама Бечког конгреса. Стога је цар рачунао да би, при евентуалном покушају Француске да спроведе територијалне измене у Европи, савез с Русијом омогућио овој сили да неутралише непријатељски став Велике Британије. У случају рата у Италији, Русија би спречила Немачку да делује и, концентрисањем трупа на аустријским границама, узнемиравала Хабзбуршку монархију док јој француска и сардинска војска не би одузеле области Ломбардију и Венецију.¹ Захваљујући влади у Тилеријама, руски пуномоћник кнез Орлов је на Париском конгресу могао да одбаци британски предлог о неутрализацији Азовског мора и ослобађању Черкеске и уступи румунским кнежевинама у Бесарабији мању територију него што је било предвиђено првобитним планом.²

Мада су његове замисли у погледу исхода предстојећих догађаја биле сасвим другачије, Наполеон је супротстављајући легитимистичком начелу право народа на самоопредељење створио покрет чији господар ускоро неће бити. Његова спољна политика се после Париског конгреса одлучно управила ка рушењу европског поретка

¹ Р. Ненгу, *нав. дело*, 47.

² Исто, 50.

из 1815. године у корист потлачених народа. Царев циљ је био да користећи се изменама граница које би из тог процеса проистекле коначно реши питање граница Француске.

Прва етапа новог правца царске политике требало је да буде, по Наполеоновом мишљењу, споразум с Русијом. Само би један такав савез био од користи Француској у намери да допринесе успостављању Румуније. Поред тога, Русија би притиском на Аустрију и заплашивањем немачких земаља, у случају њихове интервенције у корист Дунавске монархије или њиховог супротстављања учвршћењу француских граница, омогућила Наполеону да помогне стварању Италије. Изгледало је да ће споразум бити лако постигнут, а бројни разлози говорили су томе у прилог: учтивост у француско-руским односима за време Кримског рата, прихватање одредби Париског уговора од стране руског цара, наглашена опречност између француских и британских интереса и могућности које су руске потребе нудиле француском капиталу. Упоредо с тим, у Петрограду су гајили наду у подршку Француске евентуалној ревизији положаја Црног мора и уздали се да ће им она пружити финансијску помоћ за куповину индустријске и железничке опреме, за којом је, због рата, потреба била још наглашенија.³ У тајности, Русија је такође прижељкивала раскид француско-британског споразума. Полубрат Наполеона III, војвода од Морнија (Charles Auguste Louis Joseph Demorny, duc de Morny) је послат у Петроград, где је убрзо стекао поверење друштва и владе и својом женидбом с кнегињом Софијом Трубецкој наговестио закључење политичког споразума коме је Горчаков тежио с једнаком ревношћу. Насупрот Великој Британији, руски министар је био спреман да подржава француске планове у Италији и на Рајни. Горчаков је чак прихватио да са Француском разговара и о Пољској. На сугестију свог министра, Александар II је прогласио амнестију за учеснике у устанку из 1830. године и очување аутономије Пољске.⁴ У циљу стварања великог Руског друштва железница и изградње 4000km железничке пруге, цар и Горчаков су, између три конкурентске, дали предност француско-британској финансијској групи Péreire-Crédit mobilier-Baring-Nore.⁵ Главномандујући руске флоте велики кнез Константин је наручио од Француске сву потребну опрему за изградњу морнарице.

³ На Париском конгресу је обновљена Лондонска конвенција из 1841. године која се односи на затварање мореуза Босфора и Дарданела. Црно море је проглашено неутралним, што значи да војска ниједне државе није имала приступ обалама овог мора. Порта и Русија су на основу једне конвенције, чије су испуњење гарантовале све силе, могле да држе подједнак и одређен број лаких бродова за обављање обалске службе (А. Дебидур, *нав. дело*, II, 231).

⁴ Р. Henry, *нав. дело*, 54.

⁵ *Dictionnaire du Second Empire*, 994.

Колико је велико било ривалство Лондона и Петрограда, и колика је, с друге стране, била жеља Наполеона да у питањима спољне политике иступа у сагласности с Великом Британијом, најбоље сведочи то што је, упркос тежњи да закључи савез с Русијом, цар позитивно одговорио на предлог британске владе од 13. априла 1856. године да једним споразумом буде зајамчена неповредивост Турске. Уговором од 15. априла 1856. године Француска, Велика Британија и Аустрија су се заједнички обавезале да сматрају ратним чином сваку повреду споразума за који је био везан општи мир. Њиме су стављене под гаранцију све одредбе Париског уговора од 30. марта. Овај уговор је проистицао из споразума три силе од 2. децембра 1854. године и представљао је јемство за резултате постигнуте у Кримском рату.⁶ Иако је то изричито негирано, било је јасно да је уговор уперен против Русије. Изгледа да је подстицај за његово потписивање заправо дала Аустрија, уплашена отворено непријатељским ставом званичног Петрограда после Кримског рата. Француска и Велика Британија су морале да потпишу уговор да би одговориле обавезама које су у децембру 1854. године преузеле према Хабзбуршкој монархији. Међутим, Наполеон, који није био за закључење уговора од 15. априла, пожурео је да о томе обавести руског цара.⁷ Финансијска криза је омогућила банкарну Цемсу Ротшилду да, путем притиска на Француску банку и уз подршку свих француских и страних банкара, супарника Перера упропасти француско-руски договор о железници. Иза овог поступка несумњиво је такође стајала влада у Лондону. Сви њени покушаји имали су за циљ да онемогуће склапање француско-руског споразума. Међутим, односи Париза и Лондона нису због тога постали срдачнији. О томе сведочи састанак Наполеона, краљице Викторије и принца Алберта у Озборну у августу 1857. године. Цар је алудирао на ревизију уговора из 1815. године и чак скицирао план о подели Медитерана између европских сила. Заговорник одржања одредби Бечког конгреса, принц Алберт није желео да разговара о томе и упозоравао је Наполеона да се држи подаље од Александра II.⁸

⁶ Ch. de Mazade, „Chronique de la quinzaine, histoire politique et littéraire“, *Revue des Deux Mondes*, 2e période, tome 3, Paris 1856, 434-446; 660-672; 436. Аустрија је 2. децембра 1854. године закључила уговор са Француском и Великом Британијом којим се обавезала да не преговара засебно с Русијом и да штити од ње територију Дунавских кнежевина. Она се такође обавезала да уђе у рат у случају да руски цар настави да одбија усвајање четири тачке које су Аустрија, Француска и Велика Британија усвојиле протоколом од 4. августа 1854. године. Са своје стране, Француска и Велика Британија су се обавезале да свим средствима помажу Дунавску монархију ако буде заратила с Русијом (*Dictionnaire du Second Empire*, 378; А. Дебидур, *нав. дело*, II, 192).

⁷ Jean-Claude Allain, Pierre Guillen, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaïsse, *Histoire de la diplomatie française. De 1815 à nos jours*, Paris 2005, 103.

⁸ L. Girard, *нав. дело*, Paris 2002, 260-261.

Састанак Наполеона III и Александра II је уприличио виртембершки краљ Вилхелм, у родбинским везама са обе царске породице. Идеја да ће се сусрести с руским царем је од почетка привукла француског владара а његова жеља да се она оствари је чак временом расла. У току 1857. године министар спољних послова гроф Александар Валевски или сам Наполеон су о томе обавестили бројне личности. На пролеће је договорено да сусрет буде одржан у Штутгарту 25. септембра. Вест о састанку је узнемирила Пруску и нарочито Аустрију. Пруски краљ Фридрих Вилхелм је свом братанцу руском цару изразио жељу да се и он појави у Штутгарту, али му је Александар дао на знање да не би био добродошао. Цар Франц-Јозеф, уважавајући жељу двојице владара да се састану насамом, је замолио Александра за састанак, али је то учинио на врло насртљив начин. Руски цар је оклевао неко време, а затим је прихватио мишљење Горчакова, представљајући себи корак Франца-Јозефа као неку врсту покајања за држање Аустрије у Кримском рату. Било је договорено да се њих двојица сусретну у Вајмару, одмах после Штутгарта.⁹

У једном циркулару упућеном француским дипломатским представницима 19. септембра Валевски је написао да сусрет „нема других побуда осим сасвим природне жеље двојице владара који, после часног рата и часног мира, намеравају да учврсте личним и непосредним везама добре односе успостављене између две владе“. На тај начин је намерно умањиван значај који су Наполеон и Валевски приписивали догађају. С обзиром да су односи Париза и Петрограда били одлични, састанак владара не би имао смисла ако исти, у најмању руку, не би био окончан начелним споразумом или утврђењем једне опште идеје водиле две владе. Званични Петроград је још мање него Париз сматрао да је потребно дати званично објашњење о циљу састанка.¹⁰ Горчаков је приписивао сусрету Наполеона и Александра највећу важност, што је и написао у ноти коју је поднео руском цару у току пута у Штутгарт. Руски министар је, међутим, сматрао да на састанку неће бити потписан никакав дипломатски акт. Због савеза с Великом Британијом који је сматрао јемством за одржање своје династије, томе ће се опирати Наполеон. Русија није имала никакве потребе да га на то присиљава. Сам лични контакт два цара био је толико важан да није требало да промакне ниједној озбиљној влади у Европи. Ипак, Горчаков је био мишљења да се Русија не може задовољити само учтивим фразама и да је требало очекивати да Наполеон покрене две врсте питања: једну која би била решена конкретним одговорима и где би иницијатива

⁹ François Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, Paris 1913, 211-214.

¹⁰ Исто, 214.

Александра II била пожељна и другу, где ће француски цар тражити решења за специјална питања, нарочито за она у којима он има лични интерес.¹¹

Горчаков је најпре желео да од француског цара издејствује писано обећање. Министар је желео да споразумом између Петрограда и Париза буде утврђено затварање мореуза Босфора и Дарданела и неповредивост територија Дунавских кнежевина. Овај уговор би био пандан и противмера конвенцији од 15. априла 1856. године и представљао би јемство за пријатељски и нарочит споразум јер је Наполеон већ схватао да подршка Русије у Европи зависи од потпоре коју јој он буде пружио на Истоку. Према поверљивим саопштењима које је дао великом кнезу Константину, француском цару је било мање важно да сачува Турску од распада него да њену судбину реши у договору с Русијом. Желећи да пружи Наполеону могућност да докаже своју искреност и уверења, Горчаков је предложио да од њега буде затражено да представници две силе на Истоку иступају споразумно.

У намери да добије ове уступке, Александар II је требало унапред да испита на шта ће он сам морати да се обавезе. Добровољно, не чекајући да се то од њега тражи, руски цар је могао узети иницијативу за следеће: 1) договорити се да ће се, у питањима од европског интереса која ће у будућности бити покренута, а пре доношења било какве одлуке, два владара непосредно споразумети и да ће они, ако се појаве несугласице, настојати да их отклоне истим путем и 2) изјавити Наполеону да он, Александар, уверен да стални интереси Русије и Француске захтевају пријатељски споразум, неће пристати ни на какву коалицију против Француске, сличну оној чији је симбол била Света Алијанса.

У погледу друге категорије питања, било је тешко предвидети теме које ће Наполеон желети да покрене. Горчаков није сматрао неприкладним да француском цару буде саопштено да Русија неће ометати деловање Француске у Африци и Азији. У Европи, Петроград неће бити у једнакој мери наклоњен свакој акцији Париза, али би Александар могао дати на знање Наполеону да Русија не захтева безусловно одржање *status quo*-а.¹² Са таквим намерама, руски цар и његов министар су дошли у Штутгарт. Од Париског конгреса, Александар и Горчаков су улагали напоре да постигну споразум с Француском, који није зависио од њеног савеза с Великом Британијом и да поправе, користећи се њеним услугама, положај Русије на Истоку. Наполеонове идеје су биле

¹¹ Serge Goriaïnow, „Les étapes de l’alliance franco-russe (1853-1861)“, *Revue de Paris, tome 1*, Paris 1912, 1-28; 529-543; 755-776; 18.

¹² Исто, 18-19.

мало другачије. Давање писаног обећања, утврђивање споразума писаним путем и измена протокола нису улазили у његове планове који су изгледа били ограничени на успостављање општих основа споразума. Те основе су биле одређене утолико да је Русија била држана у неизвесности у погледу испуњења њених тежњи на Истоку док је Француској било омогућено да, ако буде потребно, замоли ову силу за услуге на Западу.¹³

Тек што се Наполеон сместио у својим одајама палате у Штутгарту, руски цар га је први пут посетио. Стога што је себе сматрао чланом краљевске породице, Александар је одлучио да он учини први корак. На тај начин је решено питање првенства и на учтив начин започето успостављање личних односа између два владара. Први разговор Наполеона и Александра 25. септембра трајао је око пола сата. Нека врста усиљености и неспоразума је ипак притискала односе два владара скоро до краја њиховог заједничког боравка на виртембершком двору. Они су насамом и промишљено разговарали тек уочи одласка из Штутгарта.¹⁴

У разговору с руским амбасадором у Паризу грофом Павелом Димитријевичем Кисељевом 25. септембра, Горчаков је рекао да тражи човека који ће му пружити помоћ у томе да буду опозване одредбе Париског уговора које се тичу присуства руске флоте на Црном мору и граница Бесарабије. Након што се састао с грофом Валевским, руски вицеканцелар га је сутрадан (26. септембра), позвао у посету да би утврдили оно што су претходног дана само наговорили. „Пошто су се данашња Француска и Русија још недовољно познавале и разумевале, требало је да се Горчаков и Валевски растану тек пошто би били чврсто убеђени у оно што свако од њих тражи“. Разговор двојице министара је трајао два сата, а Горчаков је потом изнео руском цару његов кратак садржај. Наполеон више није разматрао савез утроје зато што није могао рачунати на Велику Британију. Он је веровао да је савез могућ само с Русијом, без трећег члана. Ту идеју прихватио је и Александар у току разговора с Наполеоном. Пошто се чинило да Валевски жели да споразум буде утврђен писаним путем, у виду документа, Горчаков му је предложио да само стави своје идеје на папир да би их њих двојица затим заједнички размотрили.¹⁵ Француски и руски министар су постигли договор о главним основама споразума које су забележене писмено. Међутим, документ о томе није

¹³ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 215-216.

¹⁴ Gustave Rothan, „L'entrevue à Stuttgart“, I-II, *Revue des Deux Mondes*, 3e période, tome 90-91, Paris 1888-1889; tome 90, 555-587; tome 91, 70-102; I, 576.

¹⁵ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 19-20.

потписан, а у руским архивима су сачувана три нацрта тог дипломатског акта.¹⁶ Током разговора, Валевски и Горчаков су постигли сагласност о следећем: 1) да ће се два владара договарати по свим питањима од интереса за Европу и да ни Француска ни Русија неће узети учешћа у коалицији упереној против једне од њих; 2) да ће Француска и Русија на Истоку иступати у сагласности и да ће се споразумевати у случају распада Турске; 3) да амбасадорима и конзулима двеју сила на Истоку одмах буде дато упутство да иступају споразумно и да француски конзули поименце добију налог да се уздржавају од сваке верске пропаганде.

Валевски је већ тада наговестио Горчакову да ће прва од тих тачака која садржи начело накнадног споразума о интересима два царства у Европи бити постепено примењена на питања Италије. Наполеон би желео да се споразуме с Александром о ставу који ће заузети Русија у случају да Француска буде умешана у рат изазван догађајима на Апенинском полуострву. На том месту у извештају Горчакова, руски цар је уписао следећу белешку: „Он (Наполеон III) ми је то исто словом и речју тражио и ја сам му одговорио да не мислим да ће се поновити 1849. година“. Тиме је Александар хтео рећи да Аустрија не треба да рачуна ни на какву помоћ од Русије. Горчаков је са своје стране одговорио Валевском да је излишно одлучивати унапред о случајевима који су далеко од тога да се догоде. У случају да се добро утврди споразум између два царства, Француска има добре изгледе да по италијанском питању постигне договор с Русијом када то буде било нужно.

Када је њихов споразум по одређеним питањима усмено потврђен, министри су одлучили да њихову садржину изнесу у писаном документу и сваки од њих је приступио послу. Једна од редакција коју је вероватно саставио Валевски гласила је: „Њихова царска величанства су сматрала да је због интереса њихових царстава пожељан непосредан и лични споразум између њих, сваки пут када се у Европи покрене неко питање од стварног политичког значаја и да, ако се појаве несугласице, они треба да употребе све своје снаге да их уклоне истим путем. У том духу Њихова величанства су обострано изразили намеру да одбаце без оклевања све предлоге који буду имали за циљ да увуку једног од њих у коалицију уперену против оног другог. У случају да постане очигледно да уговори из 1815. треба да буду подвргнути ревизији у интересу општег мира, потребно је да се два владара претходно споразумеју о начелима која треба да послуже као основа за ту ревизију. Исто ће бити и ако због

¹⁶ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 219.

непожељних околности и упркос свим напорима да то буде спречено, опстанак Османског царства буде озбиљно угрожен“. Други нацрт, чији је творац Горчаков или је састављен по његовим упутствима, не садржи одредбу о ревизији уговора из 1815. године, али је у њега унета следећа тачка: „Дипломатски и конзуларни представници на Истоку ће добити налог да иступају споразумно“. На крају, трећи концепт садржи нацрт конвенције којом је гарантовано строго извршење одредби Париског уговора, а иста је представљала противтежу уговору од 15. априла 1856. године. По Горчаковљевој замисли Француска је требало да се писмено обавезе да ће спречити повреду сличне онима које су Велика Британија и Аустрија учиниле на рачун Париског уговора, прва на Црном мору, а друга у Дунавским кнежевинама.¹⁷

Очигледно је да ниједан од нацрта није био усвојен јер споразум није споменут ни у једном документу. О разлозима због којих до тога није дошло мишљења су различита. Једни тврде да ма колико изгледало да су постигнути задовољавајући резултати, блискости између два владара није било.¹⁸ Други, пак, сматрају да недостатак времена или неслагање нису били узрок што ниједан од докумената није потписан нити је извршена њихова измена, већ да је то намерно учињено. У сваком случају, Наполеон и Александар нису усвојили протокол који су саставили њихови министри о чему сведочи то што Валевски и Горчаков нису потписали нити извршили измену протокола.¹⁹ Новија истраживања француских историчара говоре у прилог тези да је Наполеон заправо покушао да придобије руског цара за закључење савеза утроје, у коме би била и Велика Британија, али да у томе упркос срдчности у односима с Александром није успео.²⁰ Њихов закључак је заправо да француски владар није желео савез с Русијом без Велике Британије.²¹ Опште узев, новија истраживања су се углавном бавила једним сегментом француско-руског споразума, и то оним који је у вези са Наполеоновом политиком у Италији. Поједини француски историчари тврде да су се Наполеон и Александар у Штутгарту обавезали на узајамну благонаклону

¹⁷ Исто, 219-220. Због спора с Русијом око Болграда и Острва змија, тј. око измене граница у Бесарабији, британски ратни бродови су, тобож ради заштите суверенитета Турске, до даљњег продужили свој боравак у Црном мору. На тај начин Велика Британија је прекршила одредбу Париског уговора о неутралности Црног мора. Из истог разлога Аустрија није желела да евакуише трупе из Дунавских кнежевина. Владе у Бечу и Лондону су захтевале да Русија уступи Болград, чиме би њена граница била померена даље од ушћа Дунава и на тај начин осигурана слобода пловидбе која је прокламована у Париском уговору (L. Thouvenel, *Trois années de la Question d'Orient 1856-1859 d'après les papiers inédits de M. Thouvenel*, Paris 1897, 43; В. Поповић, *нав. дело*, 68-69).

¹⁸ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 21.

¹⁹ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 219- 220.

²⁰ P. Milza, *нав. дело*, 400.

²¹ Dominique Barjot, Jean-Pierre Chaline, André Encrevé, *La France au XIXe siècle 1814-1914*, Paris 2008, 537.

неутралност. Тај споразум ће подстаћи француског цара да још више ради на свом плану о измени карте Европе.²² Благонаклона неутралност Русије била је потребна Наполеону за спровођење његових планова, пре свега у Италији. Он је саопштио Александру да придаје велику важност пријатељству с Петроградом, али није био спреман да томе жртвује све остало. Наполеон се чак усудио да каже руском цару да је ситуација у Пољској главна препрека теснијем зближавању између две земље.²³ Мишљења смо да француско-руски споразум није потписан само зато што Наполеон није хтео да изазове сумње Велике Британије. Независно од савеза с овом силом, цар је желео споразум с Русијом за коју је сматрао да би после пораза у Кримском рату била једина спремна да пружи подршку његовим плановима, чији је циљ био припајање Француској области изгубљених 1815. године и њено враћање у „природне границе“. У прилог томе говори и чињеница да су односи савезница из Кримског рата још од Париског конгреса почели да се кваре управо због заштитничког става Француске према пораженој Русији и зближења ових сила.

На дан одласка цара Александра из Штутгарта 28. септембра, два владара су ручали код принца престолонаследника Карла-Фридриха, који се, када је ручак завршен, дискретно повукао оставивши два госта насамом у свом кабинету. Они су одатле изашли након сат времена разговора задовољни и као пријатељи. „Лед је био пробијен у последњем тренутку, након уздржаности у почетку, њихово лице се разведрило и постало скоро блиставо: државни разлог је победио предрасуде“.²⁴ То је касније потврдио и амбасадор Кисељев. Ипак, оригинали дипломатског документа остали су у форми нацрта без потписа.

Вративши се у Париз, Кисељев је сазнао од Валевског да је Наполеон био посебно задовољан својим последњим разговором с руским царем. Министар је рекао Кисељеву да је одлука да се Француска и Русија претходно споразумеју о свим питањима вредела по њему више од уговора и да је решеност да ништа не буде написано допринела успостављању узајамног поверења које ће се временом само додатно развијати. Две владе су у ствари могле сматрати да је њихов споразум у начелу осигуран и да исти почива на општим основама утврђеним од стране њихових министара пре редакције докумената који су остали непотписани.²⁵

²² Jean-Claude Yon, *Le Second Empire. Politique, société, culture*, Paris 2009, 84.

²³ Eric Anceau, *Napoléon III. Un Saint-Simon à cheval*, Paris 2008, 289-290.

²⁴ G. Rothan, *нав. дело, Revue des Deux Mondes, 3e période, tome 90*, 584.

²⁵ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 220.

Чим је прихваћено да начело претходног договора буде примењено како по питањима Истока тако и по питањима која се тичу Западне Европе, Александар и Горчаков су издејствовали непосредну примену споразума у погледу Црне Горе и Дунавских кнежевина.²⁶ Руски државници били су посебно заинтересовани за прво док је друго питање више интересовало француску владу. Састанак у Штутгарту послужио је Паризу и Петрограду да учине коначним споразум о томе. Валевски је чак предложио да Русија и Француска закључе нови споразум којим би била обухваћена та питања, а с циљем да две силе приликом каснијих преговора о томе представљају једну договорну страну. Из једне изјаве Горчакова произлази да су Валевски и он испитивали могућност мешања Аустрије у питања Турске и договорили се да ће то сматрати недопустивим. На основу ових доказа може се закључити да у Штутгарту није само успостављено већ и одмах примењено начело претходног споразума који је подразумевао узајамно чињење услуга: Русија ће чинити Француској услуге на Дунаву и у Италији а Француска Русији на Истоку, нарочито у Црној Гори. Због тога што су знали да избегну преураћене посебне захтеве, а да при томе разговори нису били безначајни, два владара и њихови министри су обострано били њима задовољни и оставили једни на друге добар утисак.²⁷ О самим резултатима састанка Горчаков је отправнику послова француске амбасаде у Петрограду Филипу Бодену (Philippe Charles Maurice Baudin) рекао следеће: „Ништа не би могло донети више задовољства од утиска који смо мој владар и ја донели из Штутгарта и од разговора с царем Наполеоном и грофом Валевским. Велика је ствар то зближење између наша два цара, пуна сагласност мишљења успостављена између њих и њихових влада по свим питањима чијем су проучавању заједнички приступили, решеност да постигну споразум по свим оним питањима која ће касније бити покренута, како онима од великог тако и онима од мањег значаја. Састанак у Штутгарту ће нарочито донети своје праве плодове у будућности“.²⁸ Састанак у Штутгарту је заиста замишљен као полазна тачка раздобља политичког удруживања Француске и Русије које ће трајати бар четири године.

²⁶ У то време трајао је спор око уједињења Дунавских кнежевина а по питању Црне Горе Аустрија је стала на страну Турске захтевајући да кнез Данило призна суверенитет Порте. Под утицајем Русије Француска је помагала Данилове територијалне претензије и подржавала становиште да Црна Гора није део Турског царства.

²⁷ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 222-223.

²⁸ Archives du Ministère des Affaires étrangères (АМАЕ), Russie 215, No 30, Боден Валевском, Петроград, 16. октобра 1857.

За Наполеона је било веома важно да влада у Бечу не стекне поново наклоност Петрограда. У интересу споразума с Француском осећања Александра и Горчакова према Аустрији нису се променила до краја војне кампање у Италији, а и након тога. Након што је напустио Штутгарт, Александар је отишао у Вајмар, где се сусрео с Францом Јозефом. Међутим, руски цар је о томе обавестио Наполеона и постарао се да га умири у погледу исхода састанка. По повратку у Петроград, руски министар је у разговору с Боденом демантовао тврдње по којима је Вајмар био „исправка“ Штутгарта. Горчаков је једва успео да оправда свог владара што је прихватио састанак који није био у могућности да избегне. „Што се исхода тиче, било је онако како смо то предвидели гроф Валевски и ја током наших разговора у Штутгарту. Ништа се није променило у постојећим приликама, два владара су се само састала“.²⁹

Упркос овим уверавањима, држање Русије према Аустрији било је у сваком тренутку предмет пажње званичног Париза. Сваки извештај француског амбасадора војводе од Монтебела (Louis Napoléon Auguste Lannes, duc de Montebello), започињао је запажањима о томе како се развијају међусобни односи две силе. Он је одмах по ступању на дужност у том погледу умирио своје претпостављене. На аудијенцији која је приређена француском амбасадору приликом доласка у Петроград, Александар је показао сву нетрпељивост према Аустрији због питања Црне Горе. Што се Горчакова тиче, он је изражавао најдубљу огорченост према влади у Бечу и чак је на њен рачун упућивао веома непријатељске речи.³⁰

Извештавајући владу о реакцијама руске јавности у погледу састанка у Штутгарту, Боден је саопштио да су у Петрограду у томе видели први корак француског цара ка новом савезу који би га удаљио од Велике Британије. На све инсинуације, отправник послова је одговарао да Наполеон не одбацује ниједно пријатељство, али да је једна од његових најбољих особина, како у политичком тако и у приватном животу верност његовим пријатељима.³¹ По налогу Валевског, Боден је прочитао Горчакову циркулар којим се француским пуномоћницима на Истоку наређује да иступају у споразуму с руским представницима, а нарочито да се уздржавају од вршења сваке верске пропаганде.³² Спомињући циркулар у свом

²⁹ Исто.

³⁰ Исто, Russie 216, No 41, Монтебело Валевском, Петроград, 27. маја 1858.

³¹ Исто, No 46, Боден Валевском, Петроград, 20. октобра 1857.

³² За Русију је део договора у вези с верском пропагандом био веома важан. Подсетимо да је сукоб Француске и Русије око покровитељства над Светим местима у Палестини био формалан повод за избијање Кримског рата. Свакако да су нове савезнице желеле да избегну сваки нови сукоб на верском

извештају Александру II, Горчаков је приметио да је Велевски лојално и журно испуњавао обећање које је дао у Штутгарту. Велика Британија је након састанка два цара одмах желела да испита намере владе у Паризу. Ослањајући се на обавештења која су пренели британски представници из Одесе, влада у Лондону је предложила званичном Паризу да од Русије затражи објашњења у погледу броја бродова које је она одлучила да држи у Црном мору, указујући на кршење ограничења наметнутог Париским уговором. Одговарајући кратко да ће о томе обавестити руског амбасадора, Велевски је на тај начин изразио неслагање што Велика Британија тражи објашњење за нешто о чему је сазнала из незваничних извора. Амбасадор Кисељев је захвалио француском министру што је на тај начин протумачио покушај званичног Лондона да изазове инцидент, док је Горчаков оценио да је одговор Велевског био сасвим исправан.³³

Александар II и Горчаков су гледали на француско-британски савез као највећу претњу за односе Русије и Француске. Може се слободно рећи да је тај савез за њих представљао праву ноћну мору. Та бојазан је била нарочито приметна код Горчакова, чија је стална жеља била да одвоји савезнице из Кримског рата. Па ипак, у тренутку када је још био свеж француско-руски споразум, вицеканцелар није себи дозвољавао да нашкоди француско-британском савезу и чак је изјављивао да се заузима за његово одржање. Међутим, он с времена на време није пропуштао прилику да каже оно што је заиста мислио. Тако је у августу 1858. године у разговору с Монтебелом изјавио следеће: „После свега што сте учинили за Турску, Енглеској се признаје оно што би требало да припадне правим победницима у Кримском рату“.³⁴ Горчаков је дирнуо у осетљиво место, доказујући да познаје у душу Французе, по природи преосетљиве и подозриве чим буде споменуто име „перфидног Албиона“.³⁵ Он је покушао да пробуди код Француске поверење у сопствене снаге да би је подстакао да напусти сарадњу са својом савезницом: „Ви исувише верујете у моћ Енглеске. Не знате шта све можете учинити без ње“.³⁶ У нешто мањој мери од Горчакова, али такође веома приметно, од француско-британског савеза је страховао и Александар. Поводом Нове 1858. године Наполеон је писао руском цару. Подсећајући на њихов састанак у Штутгарту, француски владар се надао да ће му се указати прилика у којој ће, не кварећи односе с

пољу. Упркос недавном поразу Русија је себе и даље сматрала заштитницом православних хришћана на Истоку док је Француска полагала право на заштиту католика како у Османском царству тако и у свету.

³³ S. Goriainow, *нав. дело*, 23-24.

³⁴ АМАЕ, Russie 216, No 42, Монтебело Велевском, Петроград, 27. маја 1858.

³⁵ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 230-231.

³⁶ АМАЕ, Russie 216, No 42, Монтебело Велевском, Петроград, 27. маја 1858.

владом у Лондону, моћи у очима света да иступа заједно с Александром у име узвишених и просвећених циљева. На месту у писму где је била реч о Великој Британији, руски цар је са стране забележио: „Ево препреке“. Представљајући руском цару нацрт одговора на ово писмо, Горчаков је приметио да је ограничење које је Наполеон поставио у погледу своје сарадње доказ искренности. Француски владар је говорећи о просвећености могао циљати и на Турску. Заузврат, Горчаков је у свом одговору такође указао на ограничење како би и са једне и са друге стране знали на чему су. У писму вицеканцелара је писало да је Александар сачувао најлепше успомене на састанак у Штутгарту и да ће верно испунити преузете обавезе. Поштујући искреност са којом му је Наполеон указао на ограничење, руски цар је изјавио да рачуна на његову сарадњу само онда када она не буде у супротности с интересима Француске.³⁷ Сваки нови израз срдчности у односима Француске и Велике Британије изнова је будио неповерење Александра и Горчакова. У августу 1858. године, пре посете краљице Викторије Шербуру, Монтебело је позван у Царско село, обасипан пажњом и задржан два дана у друштву цара и његове породице. Александар се посебно хвалио том „подударношћу гледишта његових и цара Наполеона“ и изражавао жељу да тај споразум „буде из дана у дан све блискији“ и да га ништа „не поремети нити ослаби“. Уверавајући Монтебела о интересу који придаје блиским односима с француским владаром, он је, осмехујући се, изразио наду да их посета краљице Викторије неће ослабити.³⁸ Александар и Горчаков су највише страховали да би француско-британски савез могао угрозити одржање њиховог споразума с Француском, чиме би били доведени у питање стални и непроменљиви интереси Русије на Истоку. Услуге које је Француска чинила Русији на Балкану могле су само привремено ублажити ту бојазан.

С друге стране, непосредно након састанка у Штутгарту, почиње зближење Русије и Пруске. Већ од почетка владавине, код Александра II постојала је намера да потпомогне Пруску сваки пут када се за то буде пружила прилика. Сродничке везе и лични односи Александра и Фридриха Вилхелма IV допринели су да услуге Петрограда Берлину буду приписиване само фамилијарним разлозима. У ствари, те услуге су биле наметнуте жељом да остане ненарушен споразум у чијем очувању је Русија видела свој интерес. Упркос томе што је чешће била у положају оне која нешто дугује, Пруска није била једина која је држала до тог споразума. Иако услуге које су

³⁷ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 24-25.

³⁸ АМАЕ, Russie 217, No 59, Монтебело Валевском, Петроград, 25. јула/6. августа 1858.

чиниле једна другој нису увек биле подједнако велике, то је увек било од обостраног интереса. О међусобним односима једнако су бринули и у Петрограду и у Берлину. Због споразума с Француском, у коме су ипак видели највећи интерес, Александар и Горчаков никада нису занемарили споразум с Берлином. Они никада нису помишљали да други жртвују првOME. Помирити их, била је, напротив, стална брига руских државника а то је повремено захтевало од њих много вештине, спретности и умешности.³⁹

Почев од састанка у Штутгарту, француска политика сведочи о доследном поштовању начела заједничког споразума у погледу Црне Горе. Након устанака који су избили у Албанији, Босни и Херцеговини, Порта је тамо послала војску. Крајем априла 1858. године Турци су се спремали да заузму Грахово које су држали Црногорци. У намери да укаже влади у Паризу колику важност Русија придаје том питању, Горчаков је отправнику послова Шаторенару (Pierre François Frédéric, marquis d'Aumard de Châteaurenard) рекао следеће: „Не морам од Вас то крити, то питање је за цара Александра један од пробних каменова за споразум између његове и владе цара Наполеона“.⁴⁰ Узнемирани због затегнутости у односима између Турака и Црногораца и верни својој новој идеји водилци, Наполеон и Валевски су одмах започели телеграфску преписку с руском владом. Пошто је Аустрија изјавила да жели да помогне Турској у борби с Црном Гором, француски владар је обећао влади у Петрограду да неће допустити окупацију Кнежевине и да неће признати сизеренство Порте над њом. Када је упркос саветима Француске и Русије турска војска окупирала Грахово које је Црна Гора увек сматрала својом територијом, Валевски и Кисељев су донели следеће одлуке: у случају да Порта не пристане да обустави непријатељства, Француска и Русија ће истовремено признати независност Кнежевине а у случају да се та претња покаже као неделотворна, оне ће извести поморску демонстрацију код луке Бар. Амбасадори две силе у Цариграду, Тувнел и Аполинарије Петровић Бутењев, су били позвани да заједнички делују на Порти и упуте јој савете о умерености.

Установљено је да је демонстрација неизбежна. Француска је послала у Јадранско море два пароброда а Русија једну фрегату и један брик. Уистину, Наполеон није био заинтересован за Црну Гору, али је то била прилика да учврсти споразум. Он је био тај који је предложио слање бродова у Јадранско море и доказао међународној јавности присност у односима с Русијом. Овим поступком цар је такође тражио кавгу с

³⁹ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 229.

⁴⁰ АМАЕ, Russie 216, No 33, Шаторенар Валевском, Петроград, 29. априла 1858.

Аустријом. У случају да његова ескадра заузме Бар, мир с Дунавском монархијом би висео о концу, а само од Наполеона је зависило да ли ће га прекинути. Напори две силе крунисани су успехом. Порта је прекинула непријатељства и прихватила *status quo* из 1856. године којим је Грахово припало Црногорцима, а сарадња два француска и једног руског брода показала је да су заставе два царства удружене.⁴¹

Међутим, Монтебело је сматрао да је од заједничке акције две силе на Балкану много већу корист имао Петроград. По његовом мишљењу главни циљ Горчакова је био да уз помоћ Француске, која би при томе ризиковала много више од своје савезнице, ојача руски утицај на Истоку. Убрзо је француски амбасадор добио потврду за то из уста самог вицеканцелара: „*Наш и ваш положај у Цариграду треба мало изменити*; не треба то да кријемо сами од себе“.⁴² Требало је навести Француску да својим утицајем на Порту побољша положај и углед Русије у Цариграду. Ради остварења тог циља Горчаков се никада није одвајао од Француске. За вицеканцелара није било важно што ради и у корист ове силе под условом да ради у договору с њом.

Француска и Русија су заједнички иступале и по питању уједињења Влашке и Молдавије. Својим пристанком на уједињење Петроград је желео пре свега да угоди Паризу. Русија раније није била наклоњена уједињењу јер је у стварању једне велике државе на Дунаву видела сметњу својим интересима. Међутим, од Париског конгреса, она је променила своју политику. У уједињењу Дунавских кнежевина Русија је сада видела средство за слабљење Турске и узнемиравање Аустрије. Уједињене кнежевине постале би привлачни центар за румунско становништво насељено у Ердељу и Буковини, деловима Хабзбуршке монархије. Са своје стране Наполеон је желео да подржавајући начело самоопредељења народа настави јачање француског утицаја на Балкану. Нарочито му је било стало да пружи подршку уједињењу једног народа романског порекла. Када је прекид дипломатских односа две силе с Портом произвео дејство и када је у француској престоници сазвана конференција да реши статус Дунавских кнежевина Горчаков је Шаторенару рекао следеће: „За руску владу је од суштинске важности да за време преговора у Паризу, који ће бити вођени по том важном питању, има слично мишљење као француска влада. За мене није важно да ли ће Русија бити у мањини на конференцији, под условом да је са њом и Француска“.⁴³ Мало затим, он је у разговору с Монтебелом настојао да буде још јаснији: „Ја одавно

⁴¹ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 26.

⁴² АМАЕ, Russie 216, No 42, Монтебело Валевском, Петроград, 27. маја 1858.

⁴³ Исто, Russie 215, No 66, Шаторенар Валевском, Петроград, 7. децембра 1857.

говорим да се ми не бојимо да будемо у мањини, под условом да смо у мањини с вама. Ако је то оно што желите реците нам: ми ћемо стати на вашу страну и окушаћемо са вама срећу“.⁴⁴

Међутим, Наполеон је желео да зна у чему се може састојати помоћ Русије, у случају да Француска зарати у Италији. Вративши се на идеју да узајамне обавезе буду писмено утврђене, он је најпре грофу Кисељеву изразио мишљење да те врсте обавеза морају имати јасно одређен циљ. Амбасадор је сматрао да би писмена обавеза, чак и када би се односила на посебно питање, пружила Петрограду неспорне користи. Обавеза дефанзивног карактера не би ометала слободу акције Русије а неутрализовала би споразуме склопљене против ње. То би била препрека евентуалној интервенцији Аустрије у провинцијама Турске, док би Великој Британији био одузет повод да се опходи надмено према Русији. Сада је, дакле, Наполеон предложио оно што је одавно заговарао Горчаков, из следећих разлога. У случају недостатка писмене обавезе Наполеон би знао да не може рачунати на Русију ни у једној будућој комбинацији и да она пристаје на мир по сваку цену. Горчаков је стога дао налог Кисељеву да отклони Наполеонове сумње. Русија је желела мир, али ако прека нужда натера француског цара да војно интервенише даље од граница Француске, он може да рачуна на своју савезницу у границама које му буду назначене. Наполеон је имао потребу за споразумом зато што је био заокупљен италијанским питањем. Састанак који је у јулу 1858. године у Пломбијеру имао са сардинским министром Камилом Кавуром поново је код цара побудио интерес за обнову Италије. Аустрија је могла покренути иницијативу за рат објављујући га у исто време Француској и Сардинији. У том случају, Наполеон се надао да ће Русија одлучити да закључи савез с Француском.⁴⁵ У септембру 1858. године цар је послао Александру II у Варшаву свог брата од стрица, принца Жерома Наполеона (Jérôme Napoléon Bonaparte, le prince), који је имао задатак да увери руску владу да ће рат бити вођен не само у интересу Француске и Сардиније, већ и Русије, чиме би Петрограду била пружена могућност да на устанак против Аустрије подигне Словене на Балкану. Знајући за Александрову приврженост Прусској, Наполеон му је указао на могућност стварања тројног савеза Француске, Русије и Пруске „који би помрачио славу Аустрије“. За Горчакова је пресудна била француска подршка измени одредбе Париског уговора о Црном мору. Русија је пристала да 3. марта 1859. године закључи са Француском уговор који су у Паризу потписали

⁴⁴ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 234.

⁴⁵ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 26-28.

Валевски и Киселев. Русија се сагласила да сачува благонаклону неутралност према Француској у време рата ове силе с Аустријом. Прихватила је такође да утиче на очување неутралности других европских држава. Обавезе владе у Тилеријама биле су „сасвим неодређено дефинисане“. Она се сагласила да о измени важећих уговора који се тичу Француске и Русије, тиме и Париског уговора, буде расправљано у тренутку закључења мира. Александар II је после тога пристао да ради олакшања француских ратних операција упути војску према аустријској граници.⁴⁶

Споразум Француске и Русије у Штутгарту у септембру 1857. године заснован је на противуслугама које би две владе учиниле једна другој; док би Француска чинила Русији уступке на Истоку, ова би њој пружала подршку на Западу. Цареви Наполеон III и Александар II и њихови министри Валевски и Горчаков су утемељили начела „политичког удруживања“ које је обухватало „противуслуге Русије Француској на Дунаву и у Италији, и Француске Русији на Истоку“ и које ће трајати четири године, тачније до Пољског устанка 1863. године. Изгледа да су после разматрања два владара одлучили да не потпишу никакав документ и да се једноставно надају да су се претходно споразумели о свим питањима од европског интереса као и о онима која су их посебно интересовала, у Италији или на Истоку.⁴⁷ Поједини аутори француско-руски споразум називају и савезом. Подршка Русије омогућила је Наполеону да спроводи своју политику народности на Балкану и да 1859. године, несметано, захваљујући „благонаклоној неутралности Петрограда“, води у Италији војне операције против Аустрије. С друге стране, споразум у Штутгарту је представљао први корак ка поновном учвршћивању утицаја Русије у Европи и на Истоку. Потпора Француске је допринела да Русија поврати углед изгубљен након пораза у Кримском рату и поново преузме своју традиционалну улогу заштитника православних хришћана у Турској. Шира примена споразума није била могућа због ограничења које је Француској наметао савез с Великом Британијом а Русији споразум с Прусском. Ниједна од две силе није желела да због француско-руског споразума жртвује своје савезништво. Уз сва неслагања Француска и Русија су до избијања Пољског устанка заиста деловале као савезнице иступајући заједнички у бројним питањима. Сарадња две силе је 1858. године онемогућила Порту да силом успостави суверенитет над Црном Гором. Интервенција Француске и Русије присилила је Турску да прекине војне

⁴⁶ Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856-1894. Од Кримског рата до савеза са Француском*, Београд 2012, 25-27.

⁴⁷ Georges Pagès, „Histoire extérieure du Second Empire“, *Revue des études napoléoniennes, tomes 3-4*, Paris 1913, 119-147; 131.

операције и пристане на разграничење с овом кнежевином. Највећи успех постигнут је у Румунији 1857. године када је Аустрија морала да повуче трупе из Влашке и Молдавије. Потом су на Париској конференцији 1858. године проширена аутономна права Дунавских кнежевина, а Француска и Русија су подржале избор Александра Кузе за владара Влашке и Молдавије. Султан је 1861. године био принуђен да да сагласност за стварање јединствене владе Дунавских кнежевина, чиме је, захваљујући сарадњи Русије и Француске, отпочео процес стварања независне румунске државе.⁴⁸ Подржана од стране Петрограда, Француска је 1860. године послала у Сирију војску од 4000 људи у циљу спречавања покоља које су муслимани Друзи, уз саучесништво турских власти, вршили над Маронитима-хришћанима католичке вере. Директна последица споразума у Штутгарту била је и смена династије у Србији 1858. године. Заједничким деловањем Француска и Русија су спречиле мешање Аустрије у унутрашња питања Србије, омогућиле смену аустрофилског кнеза Александра Карађорђевића и повратак на власт династије Обреновића.

II Светоандрејска скупштина и Милошев повратак на престо

Крим још увек није био евакуисан, нити је потписан Париски уговор, а Наполеон III је већ почео да показује пуно обзира према пораженој Русији која му је узвраћала истом мером. Убудуће ће питања на Балкану и на Дунаву најчешће бити решавана након постизања пуне сагласности између Париза и Петрограда. Почетком јануара 1857. године цар се обратио Александру II следећим речима: „Као што сам био искрен и одан Енглеској, такав ћу бити и Вашем величанству ако нам током великих догађаја који буду искрели у Европи интерес наших двеју земаља буде дозволио да се заједно боримо“. Усрдан одговор Русије није требало дуго чекати. Крајем септембра два цара су се сусрели у Штутгарту и потврдили да имају истоветна гледишта по европским питањима.⁴⁹ Споразумом с Александром Наполеон је створио предуслове за спровођење свог брижљиво скројеног плана.

За време Кримског рата Француска није престајала да ради на стварању атмосфере за решење најактуелнијег проблема њене спољне политике. Један од њених циљева у овом рату био је да дипломатски изолује Аустрију уочи предстојећег сукоба у

⁴⁸ Д. Ковачевић, *нав. дело*, 26-27.

⁴⁹ Аустријски амбасадор у Паризу Хибнер писао је 22. децембра 1856. године министру Буолу: „Русија је добила подршку Француске бацивши јој се у наручје док су њене руке још увек црвене од крви браниоца Малакова“ (J. C. Allain, P. Guillen, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaïsse, *нав. дело*, 106).

Италији. Сузбијање руских тежњи на Истоку које је постигнуто заједничким напорима западних сила, било је великим делом и у интересу владе у Бечу. Упркос томе, Дунавска монархија је своју неутралност у Кримском рату желела да наплати од Француске добијањем гаранција за одржање њених посела у Италији. Она је италијанско питање такође схватала као главни проблем у односима са званичним Паризом и због тога није желела да се озбиљније ангажује по Источном питању. Стицајем околности, Француска је успела у својим намерама. Опхођење Аустрије за време Кримског рата одредило је умногоме њену судбину. Пружањем дипломатске помоћи западним силама влада у Бечу је окренула против себе Русију, не обезбедивши тиме подршку Велике Британије у каснијим догађајима. Наполеон је на тај начин успешно завршио први део борбе с Аустријом тако што ју је дипломатски изоловао. Приближавајући се Русији у мери у којој су то дозвољавали његови односи с Великом Британијом, цар је допринео да изолованост Дунавске монархије буде још потпунија.⁵⁰

Наполеон је, дакле, већ приликом састанка у Штутгарту имао у виду план за рат против Аустрије. Због својих планова на Апенинском полуострву, влада у Паризу је имала интереса да попусти захтевима Петрограда по питањима Балкана. На састанку у Штутгарту министри Валевски и Горчаков су постигли сагласност о споразумном иступању француских и руских дипломатских представника на Истоку и да Дунавској монархији буде онемогућено да се меша у унутрашња питања Турске.⁵¹ У складу с тим, влада у Тилеријама је била спремна да заједно са званичним Петроградом ради на сузбијању аустријског утицаја на Балкану, а нарочито у Србији где је овај утицај био преовлађујући.⁵²

Састанак Наполеона III и Александра II био је од изузетног значаја за политику коју ће Француска водити према Кнежевини у периоду од 1857. до 1863. године. У време сусрета двојице владара тадашњи члан Савета Илија Гарашанин се затекао у Паризу. Он није успео да добије подробнија обавештења о француско-руском споразуму, али је наслућивао важност коју ће исти имати за догађаје на Истоку. Гарашанин је, међутим, сазнао да је на састанку у Штутгарту било речи и о Србији. Француски и руски званичници су разматрали могућност да на власт у Кнежевини уместо аустрофилски оријентисаних министара кнеза Александра Карађорђевића буду доведени представници русофилске опозиције у Савету, предвођени Томом Вучићем

⁵⁰ В. Поповић, *нав. дело*, 19-21.

⁵¹ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, Paris 1913, 222.

⁵² Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1990, 172.

Перишићем.⁵³ Узимајући у обзир правац опште политике владе у Паризу овакав избор се чинио сасвим логичним. Сузбијање аустријског уплива подразумевало је у одређеној мери и поновно успостављање руског утицаја у Србији. Ово за Француску није представљало опасност јер је утицај Русије на Балкану за време Кримског рата знатно опао. Већ у новембру 1856. године, влада у Бечу се жалила званичном Паризу на држање француског конзула у Београду Бернара Дезесара (Louis Gustave Bernard Des Essards). Он је пружао подршку свом колеги, конзулу Михаилу Милошевићу у поновном успостављању руског утицаја у Кнежевини, који је француска влада донедавно са толико напора сузбијала.⁵⁴ Начело претходног споразума о спорним питањима између Француске и Русије, успостављено на састанку у Штутгарту, убудуће ће бити примењено и на Србију. Влада у Тилеријама ће се залагати у корист Кнежевине углавном након што о томе постигне сагласност с Петроградом. Русија је, међутим, због отпора на који би њени предлози наишли код Аустрије и Велике Британије, често препуштала иницијативу званичном Паризу. Стога се понекад чини да је влада у Тилеријама до 1863. године била највећа заштитница српских интереса. За саму Француску било је важно да као главна поборница начела народности одржи јак утицај у Србији. Због тога је у њеном интересу било сређивање унутрашњег стања и успостављање политичке стабилности у Кнежевини. У исто време, примена начела народности у Србији обезбедила би Француској наклоност Русије која јој је била неопходна за спровођење њене политике у Италији. У складу с овим идејама водиљама иступали су уочи промене династија у Србији 1858. године амбасадор у Цариграду Едуар Тувнел и конзул Бернар Дезесар. О њиховом држању најбоље сведоче Тувнелове речи упућене српском посланику у турској престоници. Критикујући Правитељство што указује више поштовања аустријском него француском конзулу амбасадор је изјавио да је жеља владе у Тилеријама „да ничији страни уплив не продре у Србију, која тако љуби своју унутрашњу слободу“.⁵⁵

Иако је после кримске кризе ојачан државноправни положај Србије, положај кнеза Александра Карађорђевића је постао гори него што је био пре тога. Овај чудан парадокс захтева дубљу анализу унутрашњих прилика из доба уставобранитељског

⁵³ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I (књига прва од 29 марта 1848 до 31 децембра 1858 године), II (књига друга од 4 јан. 1859 до 29 марта 1874), средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књига XXII, Београд 1931; I, 354-355.

⁵⁴ В. Поповић, *нав. дело*, 105.

⁵⁵ С. Јовановић, *нав. дело*, 148.

режима. Чињеница је, међутим да је Александар управо у то време себе обезвредио у политичком смислу.

На дан његовог рођендана, свечано прослављеног у Београду 10. октобра 1857. године, полицијске власти су откриле заверу против Кнеза. Њу су осмислили председник Савета Стефан Стефановић Тенка (отуда Тенкина завера), чланови овог тела Радован Дамјановић, Паун Јанковић, Павле Станишић, председник Касационог суда Цветко Рајовић и Милош Мрцаиловић, близак Томи Вучићу Перишићу. На суђењу је утврђено да је циљ завереника био убиство Александра а да им је новац за организовање злочина дао кнез Милош Обреновић. Суд вароши Београда је 9. новембра донео одлуку да завереници због доказане и признате кривице буду осуђени на смрт. По доношењу пресуде кнез Александар је помиловао заверенике и преиначио казну у доживотно заточење у тешком гвожђу.

Одлуке суда и кнеза Александра оспорила је опозиција у земљи, која се позвала на члан 17. Устава из 1838. године, по коме члан Савета може бити кажњен само уз сагласност Порте. Поступак против завереника је тако добио политичко обележје.⁵⁶

За разлику од Тенке који је био русофил, Илија Гарашанин је уживао подршку Француске и тежио ослобођењу Србије и од руског и од аустријског утицаја. Радован Дамјановић и Милош Мрцаиловић, поред председника Савета главни организатори завере, били су највећи Гарашанинови непријатељи. Они су после откривања комплота на сваки начин покушали да окриве великог државника за учешће.⁵⁷ На погоршање његовог положаја пред владом и кнезом Александром у великој мери је утицао аустријски конзул Теодор-Теја Радосављевић. По речима самог Гарашанина, Радосављевић је жалио што и њега није успео да отера у Гургусовачку кулу.⁵⁸ Пошто је тада боравио у Паризу, влада је од великог државника затражила оставку писменим путем. Међутим, иако је потврдио да више неће обављати дужност саветника, Гарашанин је одбио да да оставку на свој положај. Он није желео да тај чин буде доведен у везу с учешћем у завери. Гарашанин је пристајао „или да својевољно и независимо сасвим од тих догађаја да оставку или да га Правитељство као и остале окриви и осуди, па може бити и затвори“.⁵⁹

Наведене околности у вези с Тенкином завером, као и положај Илије Гарашанина умногоме ће утицати на став Француске према Србији. Ова сила ће имати

⁵⁶ Богдан Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010, 285.

⁵⁷ С. Јовановић, *нав. дело*, 171.

⁵⁸ Исто, 168.

⁵⁹ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 377.

одлучујућу улогу у наредним догађајима у Кнежевини. Њено држање ће утицати на слање Етем-пашине мисије у Србију и збацивање кнеза Александра на Светоандрејској скупштини. Тај став ће се очитовати кроз поступке амбасадора у Цариграду Гувнела и београдског конзула Бернара Дезесара.

Француски конзул је стао на страну завереника и енергично заступао тезу да у случај треба да се умеша Порта. Он је примао у посету породице осуђеника и уливао им наду да ће њихови ближњи бити ускоро ослобођени.⁶⁰ Дезесар је у више наврата скретао пажњу влади у Паризу да је све што се тада дешавало у Србији припремљено од стране Аустрије. С друге стране, аустријски посланик у Цариграду барон Прокеш је сматрао да је Гарашанин вођа завере и да је његова намера била да помоћу Француске постане прво кајмакам, а затим кнез.⁶¹ Влада у Тиљеријама је узела Гарашанина у заштиту, бранећи га од оптужби да је саучесник. Бернару Дезесару се чинило да је завера измишљена да би Кнез могао да обори Савет. Слично мишљење имао је и руски конзул Милошевић, који је о томе писао руском амбасадору у Цариграду. Када је Александар приморао шесторицу саветника, за које није утврђено да су били саучесници у завери, да поднесу оставку, Бернар Дезесар и Милошевић су то представили као државни удар. Они су истицали да у Србији више не постоји Савет. Бернар Дезесар је поручио саветницима да не дају оставке, а кад су они то ипак учинили, конзул је изјавио да је Кнез прихватајући њихове оставке сам своју потписао и да је себе на тај начин ставио „ван закона“. По речима кнежевог представника Стефана Марковића, израз којим се послужио Бернар Дезесар употребљавао се само за злочинца. Конзул је тврдио да је једини грех саветника у томе што су критиковали Александра. Он је сматрао да у Србији више не постоји закон и претио је прекидом дипломатских односа. Бернар Дезесар је наговарао београдског пашу и своје колеге конзуле да упуте заједнички протест Правитељству. Он није дошао у цркву на благодарење ради кнежевог спасења од завере.⁶²

Држање Бернара Дезесара поводом Тенкине завере превазилазило је границе дипломатске учтивости. Због тога је он дошао у сукоб са још једним од носилаца француског утицаја у Србији, тадашњим министром финансија Јованом Мариновићем. Бернар Дезесар није умео да одвоји пријатељство од дужности коју је требало да испуни као конзул, па је своје прекоре уместо влади упутио лично Мариновићу.

⁶⁰ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 1 (1848-1860), књ. 2 (1860-1868), књ. 3 (1868-1872), Београд 1887-1901; I, 252-253.

⁶¹ Драгослав Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005, 128, 139.

⁶² С. Јовановић, *нав. дело*, 169, 172.

Гарашанин је осудио овакво опхођење француског представника. Конзул није желео да на миран и пријатељски начин изрази своје примедбе и посаветује Правитељство, већ је изгледало као да му наређује. Његови поступци деловали су веома увредљиво.⁶³ По информацијама које је Гарашанин добио у Паризу, кнез Александар се такође жалио на опхођење конзула, али то није било довољно да му француска влада ускрати поверење. Званични Париз је осуђивао заверу која је имала за циљ убиство Кнеза, али је касније, када су прихваћене оставке саветника почела да сумња у намере Правитељства. Гарашанин је сазнао да Француска не одобрава поступке српске владе и да ће тражити да буде доследно спроведена одредба Париског уговора којом је за Србију задржано стање утврђено Хатишерифом из 1838. године.⁶⁴

Последице Тенкине завере осетиле су се одмах после оставки шесторице саветника, а велике силе су се умешале у унутрашња питања Србије. Едуар Тувнел је 21. октобра изнео заједнички став Француске и Русије по овом питању. С једне стране, утврђено је да је реч о завери против Кнеза, што нико није одобравао. Међутим, готово сви чланови Савета су изразили неслагање с Александровим поступцима и начином управе земљом. Порта је сходно одредбама Хатишерифа из 1838. године имала право и дужност да преко једне комисије утврди разлог сукоба између два српска уставна чиниоца. Идеју о турској комисији Француска и Русија више нису напуштале. Тувнел је оптужио српску владу да је погазила не само члан 17, него и члан 43. устава којим је забрањена примена телесне казне над чиновницима. Влада је приморала шесторицу саветника на оставку, а с осуђенима је поступала нечовечно. Стога је Тувнел сматрао да Порта мора да пошаље комесара у Србију. Руски амбасадор у Цариграду Бутењев није захтевао слање комесара, али је сматрао да турска влада има право да то учини.⁶⁵

Пошто је Русију и Француску доживљавало као главне противнице, Правитељство је затражило помоћ Аустрије. Кнежев представник је објашњавао званичном Бечу да је прва сила сматрала осуђене саветнике за своје главне присталице, док је друга у рушењу тадашње владе видела могућност да на власт у Србији доведе истомишљенике. Ако Аустрија не жели да у Кнежевини преовлада руски или француски утицај, потребно је да подржи Александра и његову владу. Стефан Марковић је скренуо пажњу министру спољних послова грофу Буолу да слање комесара захтевају пре свега Париз и Петроград. У случају да изађе у сусрет овом

⁶³ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 372.

⁶⁴ Исто, 398.

⁶⁵ С. Јовановић, *нав. дело*, 172-175; В. Поповић, *нав. дело*, 106-107.

захтеву, изгледало би да Порта узима злочинце у заштиту од српске владе. Гроф Буол је сматрао да је сменом саветника прекршен чл. 17 Устава и да је, што се тога тиче, право на страни Порте. По питању слања комесара, аустријски министар је био на страни Правитељства, али је његова сугестија турској влади уследила када је она већ о томе донела одлуку.⁶⁶

Почетком децембра 1857. године француски конзул је известио министра да је гроф Буол у Бечу примио тадашњег начелника Војног одељења Министарства унутрашњих дела и кнежевог ађутанта Миливоја Блазнавца. Министар је саопштио српском изасланику да Александар нема чега да се боји, да треба да настави дотадашњу политику и да ће га влада у Бечу и даље у томе енергично подржавати. Ако би, напротив, Кнез одустао од дотадашњег политичког правца, Аустрија за њега неће моћи ништа да учини. Порта ће услишити захтеве званичног Беча, а Александар не треба да буде узнемирен држањем других сила.⁶⁷ Гроф Буол је тек у јануару 1858. године издао аустријском амбасадору у Цариграду упутство да се изјасни против слања турског комесара у Србију.⁶⁸ У спору око смене саветника, Дунавска монархија је пружила слабу подршку кнезу Александру. Уочи одлучујућих догађаја у Италији, Аустрија није желела да због једног питања другог реда додатно компликује односе с Француском.

По повратку из Париза крајем новембра 1857. године, Гарашанин је одмах стао на чело вансаветске опозиције, састављене од смењених чланова Савета. Иако је одбио да да оставку на место саветника, он због тобожње слабости није долазио на седнице овог тела. Сукоб између Кнеза и Савета, Гарашанин је схватао као сукоб између аустријског утицаја и народног духа. Он је сматрао да Савет представља једини бедем националне политике против Кнеза који је сасвим потпао под утицај аустријског конзула и Срба из Хабзбуршке монархије. Као и страни дипломатски представници, вансаветска опозиција је тврдила да је збацивањем шесторице саветника Александар повредио устав. После државног удара она се обратила Порти и великим силама које су Кнежевини заједнички гарантовале аутономију. Гарашанин је деловао у овом правцу још током боравка у Паризу. Он је сматрао да сагласно одредбама Париског мира велике силе гарантују Србији не само територијалну целовитост него и неповредивост њеног устава и да су дужне да уложе протест против државног удара који је извршио

⁶⁶ С. Јовановић, *нав. дело*, 175.

⁶⁷ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Исписи Гргура Јакшића из Париских архива (И) XXV, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 7. децембра 1857.

⁶⁸ С. Јовановић, *нав. дело*, 175.

Кнез. Конзули Бернар Дезесар и Милошевић били су од највеће помоћи вансаветској опозицији у намери да пружи доказе великим силама у том погледу.⁶⁹

Док је Аустрија оптуживала Гарашанина покушавајући да га компромитује учешћем у Тенкиној завери, Тувнел и Бернар Дезесар су озбиљно истицали његову кандидатуру за српског кнеза. Почетком новембра у Цариграду је разматрана могућност збацивања Александра Карађорђевића. Француски амбасадор је разговарао с великим везиром Али-пашом о могућност да Гарашанин заузме кнежевски престо. Али-паша је говорио о српском државнику с великим поштовањем, али је изнео уверење да ће се Аустрија енергично супротставити његовом избору.⁷⁰

Између 15. и 20. јануара 1858. године Порта је донела одлуку да пошаље комесара у Србију. За ову мисију одређен је Етем-паша који је као султанов изасланик већ боравио у Београду крајем 1853. и почетком 1854. године. Том приликом, он је уручио кнезу Александру Хатишериф којим су потврђена аутономна права Србије а три подунавске кнежевине Влашка, Молдавија и Србија изједначене у државним повластицама.⁷¹ По свему судећи, Порта се одлучила да пошаље комесара јер није имала другог избора. Француска и Русија су то упорно од ње захтевале, а турска влада се бојала да ће те силе, ако им не пружи задовољење, затражити да решавање српског питања пређе у надлежност европске комисије или конференције. Владе у Паризу и Петрограду су на то имале право на основу Париског уговора којим је аутономија Кнежевине стављена под гаранцију великих сила. Слање међународне комисије би могло довести не само до умањења султановог ауторитета, већ и до дипломатских заплета због супарништва између великих сила.

Под притиском Француске, Порта је одлучила да заштити Савет од кнежеве самовоље, али при томе није желела да осуди Александра. Крајем 1857. године некадашњи париски студент, правник Јеврем Грујић је по упутствима Гарашанина и Бернара Дезесара саставио реферат о „односима између књаза, Савета и народа“ у коме је за лоше стање у земљи окривљен српски владар. У реферату је писало да је Александар погазио уставне и законске одредбе које се односе на законодавну, управну и судску власт, слободу грађана, личну и имовинску сигурност као и право народа да

⁶⁹ Исто, 171-172.

⁷⁰ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 139.

⁷¹ Р. Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, књига II, Нови Сад 2001, 114-115.

сазива скупштину.⁷² Гарашанин је почетком 1858. године, пре доласка Етем-паше у Београд, тражио од Грујића да из овог акта направи један краћи извод. Српски државник је потом тај извод предао секретару француског конзулата Огисту Дозону (Auguste Dozon) да га преведе на француски језик.⁷³ Гарашанин је Грујића, а вероватно и Бернара Дезесара већ тада обавестио о намери, својој и саветске опозиције, да обори кнеза Александра или да у најмању руку ограничи његову власт.

На основу наведених чињеница може се закључити да је Бернар Дезесар имао доминантну улогу међу представницима дипломатског кора у Београду. Француски конзул је био упућен у све важније унутрашњополитичке проблеме Кнежевине, а српски министри и политичари су од њега често тражили савете. Поред тога, они су незадовољни неограниченим утицајем и безобзирним мешањем аустријског конзула у питања Кнежевине наилазили на подршку Бернара Дезесара. Упркос повремено непримереном опхођењу француски представник је и даље, током 1858. године, задржао такву улогу. Борећи се против утицаја Дунавске монархије, Бернар Дезесар је окривљивао Кнеза као његовог главног поборника. Конзул је у извештајима исцрпно приказивао незадовољство у земљи против Александра, указивао на штетност кнежеве управе и његов нестабилан положај. На тај начин Дезесар је посредно тражио од владе у Паризу да одобри његов оштар став према аустрофилском кнезу и да по потреби пристане на његово уклањање. Што се тиче држања званичног Париза, он се није изјашњавао у погледу промене на српском престолу. Међутим, влада у Тилеријама није прекоревала Бернара Дезесара због његовог иступања и извештаја о стању у Србији. Осим тога, она је недавно извршила притисак на Турску да у Београд пошаље Етем-пашу ради заштите Савета од кнежеве самовоље. Стога је конзул задржао став који је имао према Александру и његовој политици.⁷⁴ Стиче се утисак да је француска влада прећутно одобравала Дезесарово држање.

Средином лета заменик француског конзула Дозон приказивао је ситуацију у Србији као крајње затегнуту. Иста се није нимало поправила у односу на период пре Етем-пашине мисије, а министри су у интерним разговорима, због сталног

⁷² Јеврем Грујић, *Записи Јеврема Грујића. Књига прва. (Пред Светоандрејску скупштину)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 7, Београд 1922; *Књига друга. (Светоандрејска скупштина)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 8, Београд 1923; *Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ.9, Београд 1923; I, 28, 81, 179-180; В. Поповић, *нав. дело*, 107.

⁷³ Ј. Грујић, *нав. дело*, I, 81.

⁷⁴ Љ. Алексић, *нав. дело*, 23.

сукобљавања с Кнезом, покретали питање својих оставки. Наметнути Александру, они су у неку руку изгледали као његови наредбодавци, док се Кнез правио да је само пасивни послушник. Он није пропуштао ниједну прилику да протестује против тобожњег захтева за укидање његовог ауторитета пружајући по сваком питању потмули отпор. С обзиром да је ова борба спречавала правилан и активан рад владе, Дозон је позвао министре на умереност. У вези с тим, међутим, појавила се још једна препрека: људи на власти су оптуживани од стране својих партија за млитавост и недостатак енергије. Са своје стране, заменик конзула је засут оптужбама против Гарашанина, чија популарност је постепено опадала због тога што се супротстављао крајњим решењима. Упркос томе, овај државник је најбоље од свих познавао тешкоће с којима се суочавала Србија и био је једини дорастао ситуацији. Дозон је сматрао да би његов одлазак из политичког живота убрзо вратио земљу у стање у ком је била пре доласка Етем-паше. У Кнежевини су полагали највеће наде да би се велике силе могле умешати у спор између Александра Карађорђевића и министара и узети у разматрање њено унутрашње уређење.⁷⁵

У то време покренуто је и питање које је било веома дуго присутно у свести српског народа. Радило се о сазивању народне скупштине, а околности у земљи ишле су у прилог остварљивости ове идеје. Покретању иницијативе је допринело и схватање западних демократија које су сматрале да је народна скупштина институција неопходна за функционисање једне државе.⁷⁶

Средином августа Дозон је пренео Правитељству Тувнелову поруку да ће на конференцији која се у Паризу одржава поводом уједињења Влашке и Молдавије бити изнето на разматрање и стање у Србији. С обзиром да постоје изгледи да питање буде решено повољно по Кнежевину, француски амбасадор у Цариграду је саветовао српској влади да сачека с доношењем одлуке о одржавању народне скупштине. У случају, пак, да ситуација налаже хитно сазивање овог тела, Тувнел је препоручивао уздржавање од свега што би могло бити револуционарно.⁷⁷ Француска влада је преко министра правде и просвете Димитрија Црнобарца, који се управо вратио из Париза, такође саветовала стрпљење Правитељству.⁷⁸

Незадовољство које је владало у Кнежевини изражавало се кроз општу жељу становништва за одржавањем скупштине. Као главни разлог за сазивање овог тела

⁷⁵ АСАНУ, И XXV, No 21, Дозон Валевском, Београд, 31. јула 1858.

⁷⁶ Б. Поповић, *нав. дело*, 287.

⁷⁷ Ј. Грујић, *нав. дело*, I, 156-157.

⁷⁸ АСАНУ, И XXV, No 23, Дозон Валевском, Београд, 20. августа 1858.

наведена је потреба народа да упозна инострану јавност са својим притужбама на рад правосудних органа и са злоупотребама власти. Дозон је наглашавао да су узроци незадовољства не само политичке већ и економске природе. Београдске новине су писале о тешком положају сељака који су подлегли под тежином својих дугова и указивале на грамзивост зеленаша којима су плаћали велике камате на позајмљени новац. У новчаним малверзацијама учествовао је и један члан Савета. Заменик конзула је сматрао да ће Срби, иако имају право на сазивање скупштине, наићи на отпор Порте. Потресена озбиљним немирима у својим провинцијама, Турска свакако не би с наклоношћу гледала на чин који би је могао додатно дестабилизovati. Стварни циљ скупштине ће бити обарање Кнеза, што би, без сумње, био једини начин да се Србија извуче из лошег стања у коме се налазила. Међутим, иако је у погледу рушења Александра постојала пуна сагласност, по питању избора другог владара у земљи је владала дубока подела.⁷⁹ Француска је сматрала да српски народ није достигао политичку зрелост потребну да без трзавица и додатних заплета одржи скупштину и спроведе промену на престолу. Потпору за овакво мишљење Француској су пружали сами српски политичари стално позивајући пријатељске силе да се умешају у унутрашња питања Кнежевине. Због тога је влада у Паризу желела да спор између владајућих чинилаца у Србији изнесе пред конференцију и саветовала да одлука у вези с одржавањем скупштине буде одложена.⁸⁰

За разлику од председника Савета Вучића који је био спреман да послуша препоруке француске владе, Гарашанин је сматрао да народ више нема поверења у Правитељство и да оно може бити повраћено само на скупштини. С друге стране, предлог о сазивању овог тела изазвао је јак отпор код личности блиских Кнезу који су, захваљујући начину на који је Савет био конституисан, након Тенкине завере у њему чинили већину. У то време, средином августа, Бернар Дезесар се, са новим упутствима из Париза, спремао за повратак у Београд. Међутим, однос конзула и његовог заменика Дозона према Кнезу је остао непромењен. Њих двојица су сматрали да ни скупштина ни измена српског устава не могу имати дејства ако Александар и даље остане на власти. Такође, уплитање сила не би било од велике користи ако кнежево уклањање због неспособности и лоше управе не буде било исход истраге. „Сваку нову установу Александар ће убрзо покварити; то је било мишљење оних који су га познавали“. Из докумената није познато каква је нова упутства конзул добио од француске владе, али

⁷⁹ Исто, Но 21, Дозон Валеvском, Београд, 31. јула 1858.

⁸⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 24.

све указује да она није имала примедбе на његов став и писање. Бернар Дезесар и Дозон су се, дакле, врло отворено изјаснили против кнеза Александра.

Као што је већ речено, Савет се најпре опирао Гарашаниновом предлогу о сазивању скупштине, да би га најзад 15. септембра прихватио и донео о томе решење.⁸¹ На наговор Аустрије, чију је подршку затражио кнез Александар, Порта се изричито успротивила овој одлуци.⁸² Бернар Дезесар је оценио да ће ова самовољна, неумесна и неполитична изјава турске владе изазвати тешкоће и озбиљне сукобе. Правитељство је због тога намеравало да се обрати гарантним силама и да тражи слање европске комисије у Србију. Француски конзул је препоручивао силама да поново и што хитније размотре ову могућност.⁸³

Амбасадор Тувнел је тадашњу ситуацију оценио претећом по мир у Кнежевини. Он је био мишљења да ће народна скупштина вероватно донети одлуку о смењивању кнеза Александра, а да Порта у том погледу још увек није одредила став. Њено супротстављање одржавању скупштине је можда законито зато што то није било предвиђено Уставом из 1838. године. С друге стране, међутим, народ би могао путем револуције учинити оно што је спречен да постигне на миран начин: да смени садашњег кнеза и уместо њега доведе на престо неког из породице Обреновића. Због својих особина Александар је осуђиван у дипломатским круговима у Цариграду и донесен је готово јединствен закључак да он треба да буде удаљен с положаја јер га није достојан. За то су пружени бројни докази, па стога нико, осим аустријског амбасадора, није помишљао да узме Кнеза у заштиту. Порта је, међутим, страховала од успомена које у народу буди име кнеза Милоша и није желела на српском престолу ни њега нити неког од његових сродника. Министар унутрашњих дела Илија Гарашанин био јој је по вољи више од свих других. Према Гарашанину је, нажалост, велику нетрпељивост гајила Аустрија, а није му била наклоњена ни влада у Петрограду. Уз подршку Француске и Велике Британије, Порта би се усудила да подупре Гарашанинову кандидатуру јер је желела да избегне избор Вучића или Михаила Обреновића. Због ове веома неизвесне ситуације у Кнежевини, Тувнел је позвао Бернара Дезесара да се не компромитује учешћем у будућим догађајима.⁸⁴ По

⁸¹ Миодраг Јовичић, „Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991, 89-100; 96.

⁸² Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 277.

⁸³ АСАНУ, И XXV, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 27. септембра 1858.

⁸⁴ Ристић тврди да је Тувнел вршио притисак на Порту да прихвати сазивање скупштине и, преко Бернара Дезесара, храбрио министре, кнежеве противнике, да узму иницијативу у своје руке. Конзул је

мишљењу амбасадора Француска је по српском питању могла поступити само на два начина. Она је могла изаћи у сусрет мање или више законитим тежњама српског народа који би на народној скупштини, без нереда, прогласио обарање кнеза Александра. Друга могућност за Француску је била да, у споразуму с представницима гарантних сила и Турске, констатује злоупотребе садашње управе у Србији и на тај начин изврши обавезу предвиђену у XIV протоколу Париског уговора. Иза оба решења се крију озбиљне тешкоће. Сазивање народне скупштине би претстављало опасност због неслагања око личности новог кнеза, а што би можда могло бити избегнуто ако би се Француска и Велика Британија, без обзира на расположење Аустрије и Русије, споразумеле да у тајности приволе Порту да прихвати Гарашанинову кандидатуру. Друга могућност би захтевала постизање општег споразума међу силама, а што не би било лако постићи.⁸⁵ Француска влада је требало да се определи између ова два Тувнелова предлога.

Одлука Порте да се супротстави сазивању скупштине изазвала је различите реакције код страних представника у Београду. Аустријски и британски конзул су, како се и очекивало, подржали турску владу, док су остали представници сила, немајући упутства од својих министара, заузели резервисан став. Ипак, руски, сардински и пруски конзул су били јединствени у мишљењу да је одлука Порте неумесна, а неки од њих су доводили у питање право турске владе да поступа на такав начин.⁸⁶

За разлику од других дипломатских представника француски конзул се јасно определио за сазивање скупштине. Он је своје мишљење износио уз врло јаку аргументацију, што је у великој мери утицало и на став који ће у том погледу заузети званични Париз. Из његових извештаја се такође може видети да је пружао отворену подршку напорима Гарашанина. Чини се да је Бернара Дезесара посебно озловољило образложење Портине одлуке упућено Правитељству преко београдског паше. У њему је писало да кнез Александар ни у једном случају не може бити оборен јер то неће дозволити турска влада. Такође, није у интересу Србије да поступа у супротности са жељама Хабзбуршке монархије; то би морао да избегне сваки искрени патриота. Таква ће убудуће бити политика Порте, а београдском паши је поручено да увек треба да иступа у споразуму с аустријским конзулом.⁸⁷

саопштавао садржај писама француског амбасадора српским државницима и подстицао јавност против Александра.

⁸⁵ АСАНУ, И XXV, No 75, Тувнел Валевском, Терапија, 22. септембра 1858.

⁸⁶ Исто, No 7, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 27. септембра 1858.

⁸⁷ Исто, No 5, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 26. септембра 1858.

Бернар Дезесар је сматрао да је ситуација због сазивања скупштине постала веома озбиљна. Порта, Аустрија и Велика Британија су се отворено мешале у унутрашња питања Кнежевине и на тај начин кршиле Париски уговор. Он је као пример навео поступање британског вицеконзула Делиела који је у разговору с Гарашанином рекао да неће допустити да за председника скупштине буде изабран шабачки епископ због тога што је проруски орјентисан. Британац је желео да наметне избор тадашњег београдског митрополита који је био Србин из Аустрије и у добрим односима са владом у Бечу. Због свега овога, српска јавност је сматрала да је за време руског покровитељства земља уживала стварну заштиту док је сада, под заједничким покровитељством сила, препуштена својим непријатељима. Што се скупштине тиче, Бернар Дезесар је тврдио да је пред српским државницима избегавао да се изјасни за или против њеног сазивања и да се ограничио само на давање савета онима који су то од њега тражили. Конзул је препоручио Србима да у том погледу не продужавају неизвесност која у великој мери утиче на узнемиреност духова у земљи. У случају да буде донета одлука о сазивању скупштине, требало би јасно одредити њену надлежност и циљ одржавања да би у вези с тим биле избегнуте могуће тешкоће. Ову изјаву конзула потребно је, међутим, узети са резервом пошто домаћи извори тврде да се он по том питању врло отворено мешао у одлуку српских званичника.⁸⁸ Бернар Дезесар је сматрао да је од тренутка када су Порта, Аустрија и Велика Британија желеле да спрече сазивање скупштине промењена суштина овог питања. Пре одлуке Савета, могло је бити расправе о умесности или сврсисходности њеног одржавања. Сада, међутим, супротстављајући се том решењу, ове силе крше аутономију Србије и оспоравају јој вршење давно стеченог права. Мешање Порте у унутрашње послове Кнежевине ће пробудити давнашњу мржњу и покренути питања која је Гарашанин једва успео да остави по страни. Тема сазивања скупштине је актуелна већ шест месеци и турска влада је имала сво неопходно време да о томе изнесе став и саопшти га јавности. Уместо тога, она је чекала да Кнез, министри и Савет донесу одлуку у складу са жељама народа, а затим поступила на начин који се ничим не може оправдати. За сазивање скупштине Србији у прошлости никада није био потребан пристанак Порте. Поред тога, турска влада раније није ни помишљала да чини оно што чини данас. Бернар Дезесар је стога сматрао да Порта нема право да пружа отпор сазивању скупштине. Пре свега због става Турске и Аустрије и њиховог мешања у унутрашња

⁸⁸ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 277.

питања Србије, Русија је у потпуности повратила утицај у Кнежевини. Конзул је замолио Велевског да посвети пажњу овом питању и „да донесе одлуку која ће оправдати поверење Срба у царску владу“.⁸⁹

Сугестије Бернара Дезесара, држање Аустрије и жеља да у Србији што пре буде успостављена стабилност утицали су на званични Париз да се изјасни у прилог сазивања скупштине.⁹⁰ Поред тога, Француска и Русија су сматрале да је намера Порте да издејствује укидање одлуке Савета у супротности с Париским уговором.⁹¹ На став владе у Тилеријама свакако је утицало и Тувнелово мишљење. За разлику од француских докумената у којима о томе нема података, српски извори сведоче да је амбасадор сугерисао министрима да предузму иницијативу у погледу сазивања скупштине. У упутствима Тувнелу, Велевски је написао да је разумљив страх Порте од неприлика које би могло изазвати одржавање скупштине. Међутим, сам министар је зазирао од заплета који би могли избити ако српском народу буде забрањено да на легитиман начин изрази своје жеље и потребе. То би изазвало узнемиреност и сукобе, што је Турској више него иједној другој сили било у интересу да предупреди. Француски амбасадор је добио налог да са султановим министрима размотри питање са наведених становишта.⁹²

Тувнел је одмах саопштио Порти мишљење владе у Паризу. Он је изјавио да положај гарантне силе не дозвољава Француској да пристане ни на какво мешање у унутрашња питања Србије без претходне сагласности осталих сила потписница Париског уговора.⁹³ У међувремену је и Русија уложила протест против Портине одлуке.⁹⁴

У намери да влади у Паризу пружи што утемељеније разлоге у прилог сазивања скупштине, које ће она касније употребити у расправи с Аустријом, Бернар Дезесар је на основу дипломатских докумената саставио историјску белешку о скупштинама у Србији.⁹⁵ Нарочито почетком XIX века, па чак и након доношења Устава из 1838. године, скупштине у Кнежевини су готово редовно одржаване. У меморандуму који је 1841. године саставио секретар француске амбасаде у Цариграду барон Ис Битенвал (Charles-Adrien His, baron de Butenval) је записано да је Русија издејствовала од Порте

⁸⁹ АСАНУ, И XXV, No 5, Бернар Дезесар Велевском, Београд, 26. септембра 1858.

⁹⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 26.

⁹¹ В. Поповић, *нав. дело*, 107.

⁹² АСАНУ, И XXV, No 79, Велевски Тувнелу, Париз, 30. септембра 1858.

⁹³ Љ. Алексић, *нав. дело*, 27.

⁹⁴ В. Поповић, *нав. дело*, 108.

⁹⁵ АСАНУ, И XXV, No 8, Велевски Бернару Дезесару, Париз, 2. октобра 1858.

допунски хатишериф којим је, као њена стара повластица, Србији формално признато право да по потреби сазове народну скупштину. Такође, у једном писму руског конзула кнезу Милошу из фебруара 1839. писало је да не помињање скупштине у Уставу из 1838. године не значи да је Србији укинута њено традиционално право да сазива ово тело као што је то чинила у прошлости.⁹⁶

Почетком октобра било је јасно да ће жеља српског народа бити испуњена. Притисци Француске и Русије су утицали на Порту, а велики везир је дао званичну изјаву у којој је негирао да је Порта забранила сазивање скупштине. Дезесар је јављао да је одлука Али-паше задала последњи ударац Кнезу. Београдом је кружила вест да се Александар, након што је прихватио сазивање скупштине, обратио Аустрији с циљем да код Порте издејствује уважавање његове одлуке. Због тога је влада у Бечу упутила оштре прекоре Кнезу. С друге стране, мржња народа према Аустрији је достигла врхунац. Београдски мухафиз Осман-паша је био мишљења да је турска влада мудро поступила што је повукла своју пређашњу одлуку. Мухафиз је у поверењу, преко Бернара Дезесара, замолио Тувнела да учини нов корак на Порти да би она изашла у сусрет жељи народа Кнежевине.⁹⁷

Са своје стране, француски конзул није престајао да делује у прилог свргавању кнеза Александра. Аустрија је на то скренула пажњу влади у Паризу тражећи да Бернар Дезесар буде уздржан за време скупштине. У одговору влади у Бечу, Валевски је признавао да је београдски конзул „ватрен дух“, али да ће променити држање јер га је он на то изричито упозорио.⁹⁸ Нешто раније, пре него што је Порта одустала од своје одлуке да забрани скупштину, министар је дао налог конзулу да без посебних упутстава из Париза не чини никакве кораке који би обавезивали царску владу.⁹⁹

Порта је, дакле, покушала да објасни Француској и Русији да није забранила српској влади одржавање скупштине већ је само изнела мишљење да за то није изабран погодан тренутак. Београдски паша је изјавио Правитељству да се Турска противила сазивању овог тела не знајући да ће претходно бити донесен закон којим ће бити зајамчен његов правилан рад. Међутим, иако је одустала од формалног отпора, Порта је желела да преко специјалног комесара обезбеди контролу над радом скупштине.¹⁰⁰

⁹⁶ Исто, No 79, Валевски Тувнелу, Париз, 30. септембра 1858.

⁹⁷ Исто, No 7, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 5. октобра 1858.

⁹⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 107-108.

⁹⁹ АСАНУ, И XXV, No 8, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 2. октобра 1858.

¹⁰⁰ С. Јовановић, *нав. дело*, 211.

У разговору с великим везиром Тувнел је изразио неслагање с овом намером Порте. Он је био изненађен што је ирада о слању турског изасланика у Србију већ била састављена и поднета на потпис султану. Француски амбасадор је сматрао да Порта не може донети такву одлуку без претходног договора с гарантним силама. Раније, приликом сваког слања комесара, а на основу старих уговора по којима је искључиво Русија гарантовала неповредивост и повластице Кнежевине, турска влада је о томе обавештавала Петроград. Сада су на основу Париског уговора права Русије пренета на гарантне силе. Због тога је Тувнел поручио Али-паши да не може пристати на одлазак турског изасланика у Београд пре него што буде тачно обавештен о његовом задатку и на основу тога изнесе Порти своје мишљење о упутности такве мисије. У случају да то буде сматрао потребним, амбасадор ће тражити и мишљење владе у Паризу.¹⁰¹

Тувнел је сматрао да је избор Кабули-ефендије за специјалног Портиног изасланика најбољи могући. Као некадашњи Етем-пашин пратилац он је био добар познавалац прилика у Србији, али је за амбасадора била спорна сврсисходност мисије турског комесара. Упркос томе, из обзира према британском представнику Булверу, Тувнел није даље приговарао Порти. Од тренутка када је Турска одлучила да прихвати одржавање српске скупштине, Булвер се сувише заузимао за слање комесара у Кнежевину па му је сада било тешко да одустане од свог предлога. Већ у два наврата, у погледу припадности кајмакама у Дунавским кнежевинама и разграничења Црне Горе и Турске, Булвер је попустио Тувнелу, па је француски амбасадор сматрао да не би било ни праведно ни мудро да због једног новог питања поново улази у сукоб с њим. Ипак, он је ставио до знања британском представнику да не може прихватити мешање Порте у унутрашња питања Србије. Двојица амбасадора су затим усагласили мишљења и тражили од турске владе да упутства за Кабули-ефендију буду суштински измењена. Тако је Порта била приморана да упутства ограничи на решавање питања тврђава, чиме је у потпуности промењен карактер комесарове мисије. На тај начин, Тувнел је спречио Порту да утиче на одлуке српске скупштине. Премда је била излишна, мисија турског изасланика је, по амбасадоровом мишљењу, сада добила законит карактер и није представљала „увреду за српски национални понос“. Тувнел је такође сматрао да не би било у интересу Француске да Порти убудуће буде сасвим ускраћено право слања специјалног изасланика у Србију. Ова мера је могла бити од користи против могућих злоупотреба Аустрије у Кнежевини. О томе сведочи поступак

¹⁰¹ АСАНУ, И XXV, прилог извештају No 81, Тувнел Утреу, првом тумачу француске амбасаде, Терапија, 19. октобра 1858.

у вези са смењивањем саветника из 1857. године. Тада је аустријски амбасадор барон Прокеш на сваки начин желео да спречи одлазак Етем-паше у Србију. У тадашњим околностима Порта није имала ниједно друго средство којим би се супротставила мешању Дунавске монархије у унутрашња питања Турске.

Међутим, изгледа да је Тувнел до последњег тренутка покушавао да убеди Алипашу да не постоји потреба за одласком Кабули-ефендије на заседања српске скупштине. Извештаји Бернара Дезесара о расположењу у Кнежевини требало је да послуже амбасадору као доказ да би слањем комесара у Београд Турска изгубила од свог угледа и можда изазвала неугодне инциденте. Поред тога, Порта није помишљала да спречава свргавање кнеза Александра, а што је изгледало готово неизбежно. Тувнел је ипак признавао да турска влада има одређене разлоге за забринутост због последица које би врење у народу у Кнежевини могло да изазове у суседним крајевима.¹⁰² Француски амбасадор је улагао напоре да спречи одлазак турског комесара у Србију свакако и из обзира према влади у Петрограду која је тим поводом упутила протест Порти. Званични Париз је без сумње желео да заседање скупштине и смена Александра прођу уз што мање трзавица и да се у Кнежевини што пре успостави стабилност. Требало је избећи да због једног питања другог реда дође до нових заплета и затегнутости у односима Русије и Турске.

Становиште владе у Тиљеријама у погледу слања Кабули-ефендије у Београд изнео је Валевски у депеши послатој крајем децембра француском амбасадору у Петрограду. Министар је као полазну тачку узео султанов Хатишериф из 1830. године којим је Србији у начелу призната самостална унутрашња управа. На основу тога је Валевски закључио да Портин комесар нема права да се меша у рад или одлуке скупштине. С друге стране, везировим писмом од 9. новембра 1858. године Кабули-ефендији је одобрена ограничена интервенција, чија природа, сама по себи, није била разлог за протестовање сила. У случају да турски изасланик прекорачи прописана овлашћења, француска влада ће се без оклевања придружити протесту руског двора. Насупрот аустријском амбасадору у Паризу Хибнеру који је тврдио да у Уставу из 1838. године нема утемељења за сазивање скупштине, Валевски је ту одлуку Србије правдао преседаном из периода прве владавине кнеза Милоша, када Порта није протестовала.¹⁰³

¹⁰² Исто, No 88, Тувнел Валевском, Терапија, 3. новембра 1858.

¹⁰³ В. Поповић, *нав. дело*, 108.

Држање Француске према бурним догађајима у Србији 1858. године било је пре свега мотивисано жељом да сузбије аустријски утицај у Кнежевини. На тај начин је влада у Тилеријама у исто време показивала лојалност и према својој савезници Русији у чијем је интересу то било. Ослабљена након пораза у Кримском рату, Русија је препуштала Француској иницијативу у потискивању аустријског уплива у Србији и на Балкану. Својим залагањем званични Париз је допринео сазивању Светоандрејске скупштине и онемогућио мешање Порте у њен рад. Упозната с чињеницом да је циљ скупштине свргавање аустрофилског кнеза, Француска је подржала жељу српског народа.¹⁰⁴ Уочи одржавања Светоандрејске скупштине, влада у Бечу је послала у Београд специјалног изасланика генерала Ђорђа Стратимировића да је извештава о актуелним приликама. Стратимировић је тачно предвидео да је Аустрија пред ратом са Француском и Сардинијом и да је делатност француске политике у Србији само део припрема за догађаје који ће се одиграти на Рајни и на Поу.¹⁰⁵

Уочи Светоандрејске скупштине, када се говорило о обарању Александра с власти и избору новог кнеза, Французи су истицали Гарашанина као најозбиљнијег кандидата.¹⁰⁶ Валевски и руски амбасадор у Паризу гроф Павел Дмитријевич Кисељев су хвалили карактер и административни таленат српског државника.¹⁰⁷ Гарашанинов долазак на престо конзул Бернар Дезесар је први пут поменуо у извештају крајем јула 1858. године. Он је сматрао да би кнез Михаило имао велике изгледе да освоји власт, али да би његова кандидатура сигурно пропала ако би се томе супротставили Вучић и Гарашанин.¹⁰⁸ Штавише, ова двојица државника били су одлучни да то ураде, први из личне мржње, а други из страха због Михаилове претеране наклоности према Русији. Конзул је тврдио да би уз подршку Вучића и Гарашанина сваки кандидат, ма ко да је он био, успео у намери да постане кнез. Међутим, Бернар Дезесар није могао да наведе никога кога би они предложили, ниједну личност прикладну „да се заогрне кнежевским достојанством“.¹⁰⁹ Запажање конзула било је одраз тадашњих прилика у Србији. У јавности одиста није било јединства у погледу избора личности новог кнеза, а такво стање потрајало је до самог одржавања Светоандрејске скупштине. Чак и када

¹⁰⁴ Љ. Алексић, *нав. дело*, 29.

¹⁰⁵ Ђорђе Стратимировић, *Успомене генерала Ђорђа Стратимировића: издао их са четири посебна додатка и једном хронолошком таблицом син његов Ђорђе Ђ. Стратимировић: са два лика*, Беч 1913, 70.

¹⁰⁶ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 247.

¹⁰⁷ В. Поповић, *нав. дело*, 108.

¹⁰⁸ Није сигурно да ли конзул овде мисли на Милоша или Михаила јер су у извештајима понекад помешана имена двојице Обреновића.

¹⁰⁹ АСАНУ, И XXV, No 21, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 31. јула 1858.

је отпочело заседање није било сигурно да ли ће се посланици одредити за Обреновиће или за успостављање намесништва. Ипак, француски конзул је јавно истицао Гарашанина као кандидата за кнежевски престо.¹¹⁰ По Дезесаровом мишљењу, он је био једини човек достојан да понесе титулу српског владара. У исто време конзул је изразио жаљење што би у случају истицања кандидатуре, суревњивост коју код Вучића и других српских државника изазива Гарашанинова државничка супериорност била тешко савладива препрека.¹¹¹ Међутим, упркос наклоности према Гарашанину, због компликоване ситуације у Србији и нејединства у погледу избора личности кнеза, Бернар Дезесар је у току тог лета морао да размотри и другу могућност. С обзиром на агитацију Петрограда у корист Обреновића, а имајући у виду споразум Француске и Русије о заједничком иступању агената две силе на Истоку, конзул свакако није желео да заслуге за евентуални долазак на власт кнежева Милоша и Михаила буду приписане искључиво Русији. Након што је од Тувнела сазнао да ће на конференцији у Паризу бити донета одлука о обарању кнеза Александра и његове владе, Бернар Дезесар је хтео да буде детаљније упознат с Милошевим намерама.¹¹² Стога је преко кнежевих присталица у земљи, конзул понудио Милошу своју подршку. Захваливши се Бернару Дезесару на пријатељским намерама, стари кнез је међутим изнео мишљење да је Обреновићима пре добијања потпоре са стране потребно да стекну упориште у народу. Своје гледиште по том питању Милош је изнео свом поверенику Стефану Стефановићу Тенки следећим речима: „... ја сам сигуран у баћушку само ако се скупи наш народ као што видим да се надуо да пукне као кестен на ватри, а куде баћушка ту је и Француска“.¹¹³

У прилог избору Гарашанина деловао је и амбасадор Тувнел. Као што је већ речено, он је крајем септембра предложио влади у Тиљеријама да у споразуму с Великом Британијом, упркос ненаклоности Русије и Аустрије према српском државнику, утиче на Порту да прихвати Гарашанинову кандидатуру.¹¹⁴ Изражавајући уверење да је турска влада веома одлучна да се одупре повратку на власт династије Обреновића, Тувнел је почетком новембра истицао да су Вучић и Гарашанин једини озбиљни кандидати за престо у Кнежевини.¹¹⁵

¹¹⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 280.

¹¹¹ АСАНУ, И XXV, No 21, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 31. јула 1858.

¹¹² Архив Србије (АС), Фонд Поклони и откупи (ПО) 77/57, кнез Милош непознатом, Херешт, 27. августа 1858.

¹¹³ Исто, 77/55, кнез Милош Стефану Стефановићу Тенки, Андрилешт, 9. августа 1858.

¹¹⁴ АСАНУ, И XXV, No 75, Тувнел Валевском, Терапија, 22. септембра 1858.

¹¹⁵ Исто, No 88, Тувнел Валевском, Терапија, 3. новембра 1858.

Залагање цариградског амбасадора у корист Гарашанина дало је Бернару Дезесару додатан подстицај. Уочи и након избора за скупштину конзул је настављао да пружа отворену подршку српском државнику. Констатујући да Гарашанин није ни за Александра Карађорђевића ни за Обреновиће ни за Вучића, Бернар Дезесар је изнео претпоставку да он лично претендује на књажески престо. Конзул је чак рекао да му је тешко да поверује у супротно. По својој честитости, способностима и патриотизму Гарашанин је био толико изнад свих осталих личности да је то и њему самом морало бити јасно. Бернар Дезесар је, међутим, гајио уверење да ће се Гарашанин, ради избегавања неприлика у земљи, без оклевања одрећи сопствених жеља и да ће пружити подршку најподобнијем кандидату.¹¹⁶

Француски конзул није одустао од фаворизовања Гарашанина чак и када су на изборима за скупштину већину добиле присталице династије Обреновића. Свестан да ће након рушења Александра скупштина изабрати Милоша за кнеза, Бернар Дезесар није желео да уважи вољу српског народа.¹¹⁷ Због тога је конзул уверавао владу у Паризу да Порта и Велика Британија неће прихватити повратак Обреновића, а што би могло изазвати озбиљне неприлике у земљи. Он је предлагао Велевском да Србији буде саветовано одлагање избора и успостављање привремене владе која би управљала земљом све док силе и Порта не постигну споразум о кандидатима за кнежевски престо. Покушавајући да приволи владу у Тиљеријама да и она пружи подршку Гарашанину, Бернар Дезесар јој је скретао пажњу на држање руског конзула и агитацију званичног Петрограда у корист Обреновића. Русија је изражавала отворену наклоност према Милошу и покушавала да придобије за његов избор све сем његових најљућих противника.¹¹⁸ Захваљујући оваквом ставу Петрограда и конзула Милошевића партија Обреновића постајала је сваким даном све надмоћнија.¹¹⁹

Француска влада је прећутно одобравала деловање Тувнела и Бернара Дезесара, али није чинила ништа што би допринело избору Гарашанина за кнеза. Долазак на власт овог државника значио би свакако јачање француског утицаја у Србији. Поред својих личних и државничких квалитета, Гарашанин се супротстављао упливу Аустрије и Русије и био наклоњен Француској. Због својих умерених ставова његов избор за кнеза био би најприхватљивији и за Порту. Међутим, влада у Тиљеријама се није ангажовала у корист Гарашанина пре свега из обзира према својој савезници

¹¹⁶ Исто, No 15, Бернар Дезесар Велевском, Београд, 22. новембра 1858.

¹¹⁷ У документу се поново уместо Милоша спомиње Михаило.

¹¹⁸ АСАНУ, И XXV, No 17, Бернар Дезесар Велевском, Београд, 5. децембра 1858.

¹¹⁹ Исто, телеграфска депеша, Бернар Дезесар Велевском, Београд, 1. децембра 1858.

Русији. Знајући за намеру ове силе да на власт у Србији врати династију Обреновића, званични Париз томе није желео да се супротстави. Чинећи на тај начин уступак политици Русије на Истоку у једном за њу не толико важном питању, Француска је у исто време, не мешајући се у унутрашња питања Србије излазила у сусрет жељи народа да изабере владара по сопственим афинитетима. То је било у складу са њеном политиком о праву народа на самоопредељење. За владу у Паризу било је тада једино важно да са власти у Србији буде уклоњен кнез Александар као главни носилац аустријског утицаја, а што је било сасвим извесно. Због тога је она дала изричит налог Бернару Дезесару да се уздржи од давања ма каквих савета у Београду.¹²⁰

Што се Гарашанина тиче, он је уочи одржавања Светоандрејске скупштине радо прихватао помоћ Француза јер је сматрао да је она најмање штетна по интересе Кнежевине.¹²¹ Међутим, не постоје веродостојни докази да је он тежио да постане кнез.¹²² Најпре Аустријанци, а затим и остали његови противници ширили су те гласине у намери да га компромитују, с правом рачунајући да ће оне наићи на погодно тле премда се радило о човеку кнежевске памети и држања. Људској и политичкој зрелости овог човека, који је знао да управља и покорав се, држи власт и напушта је кад треба, разумевајући притом домаће поделе и међународна ограничења, и који је имао тако мале користи од велике власти, није пристајала оваква тежња.¹²³ Стога се може веровати на реч и самом Гарашанину да није предузео никакве кораке у том правцу.¹²⁴ Српски државник је сматрао да државноправни положај Кнежевине под гаранцијом европских сила није био ништа бољи него раније, када је она била под покровитељством Русије. Док једна од сила – Гарашанин је вероватно мислио на Аустрију – ради на дестабилизацији Србије, представници осталих само слежу раменима и очекују од Кнежевине да се сама избори с тешкоћама. Политика сила је главни разлог за лоше стање у земљи. „Под именом браћења начела (та несретна реч код свије дипломата) дозвољава се да се најсветлија права нашег народа руше. Том речју „начело“ једне силе скривају своју слабост а друге опаке намере“.¹²⁵

¹²⁰ Исто, телеграфска депеша, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 4. децембра 1858.

¹²¹ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 247.

¹²² Ј. Грујић, *нав. дело*, II, 45-46.

¹²³ Живота Ђорђевић, „Илија Гарашанин и пад уставобранитељског режима“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, 181-185; 184.

¹²⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 9.

¹²⁵ *Светоандрејска скупштина*, приредио Андрија Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука СХИИ, Нова серија 15, Београд 1964, док. 86, стр. 179.

Упркос упутствима из Париза, Бернар Дезесар није одустајао од својих планова у вези с Гарашанином. Конзул је у својим извештајима министру отворено изражавао жаљење што је за кнеза изабран Милош Обреновић као и због самог начина на који су изабрани и кнез и привремена влада.¹²⁶ Бернар Дезесар је нарочито истицао да је обележје покрета против Александра Карађорђевића промењено у начелу: у почетку је то било унутрашње питање Србије а сада на исход ситуације у највећој мери утиче Русија. Конзул је сматрао да је Гарашанин, као најзаслужнији за смену Александра, највећа жртва агитације Петрограда и незахвалности својих сународника. Чим за искусним државником више није било потребе, он је уклоњен. То ће послужити као поука свима онима који су апеловали на наклоност других сила и од њих тражили да пруже помоћ Србији. Због тога је Бернар Дезесар поново позвао царску владу да се, упркос избору Милоша, заложи не само у корист Гарашанина већ и оних „најугледнијих и најспособнијих људи у Србији који већ десет година нису променили наклоност, који су својим напорима то сами показали и учинили да буду завољени Француска и њен цар у једној земљи која зна једино за љубав према Русији и мржњу према Аустрији“. Конзул је истицао заслуге које су Гарашанин и политичари блиски њему учинили влади у Тилеријама тиме што је Србија за време Кримског рата задржала мир и што није стала на страну Петрограда. Он је сматрао да би упркос свим прокламацијама и изјавама једна реч министра Велевског могла да измени ситуацију у Кнежевини јер је било врло дискутабилно колико је народ заиста био одушевљен повратком Обреновића.¹²⁷

Аргументи којима је Бернар Дезесар покушао да придобије владу у Паризу били су несумњиво веома јаки. Међутим, конзул уопште није спомињао своје активности у Београду. Велевски је о томе сазнао из извештаја објављених почетком јануара 1859. године у немачком листу *Allgemeine Zeitung*. У овим новинама је писало не само да је Бернар Дезесар био присутан на седницама Светоандрејске скупштине већ и да је након збацивања кнеза Александра, управљао подизањем барикада којима је окупљени народ желео да спречи интервенцију војске.¹²⁸ Влада у Тилеријама је такође сазнала да је француски представник покушавао да издејствује промену у саставу привремене владе и сазивање нових избора, а Милошевић је оптуживао свог колегу да је

¹²⁶ АСАНУ, И XXVII, No 30, Бернар Дезесар Велевском, Београд, 14. јануара 1859.

¹²⁷ Исто, No 28, Бернар Дезесар Велевском, Београд, 10. јануара 1859.

¹²⁸ Исто, No 30, Бернар Дезесар Велевском, Београд, 14. јануара 1859.

непријатељски расположен према званичном Петрограду.¹²⁹ Због оваквог држања, Валевски је поново позвао конзула у Београду да се уздржи од сваког корака за који није добио одобрење.¹³⁰ Са своје стране, Бернар Дезесар је одлучно негирао своје учешће у овим активностима. О делатности и заслугама француског конзула за промену режима у Србији најбоље сведочи чињеница да се, након сазнања да ће Porta признати избор Милоша Обреновића, испред француског конзулата окупила маса народа која је десет минута узвикивала: „Живео Наполеон, живео француски конзул, живео кнез Милош“.¹³¹ Упркос томе што је у великој мери допринео не само сузбијању аустријског утицаја из Кнежевине већ и порасту поверења у Француску и њеног угледа у српском народу, влада у Тилеријама га је због прекомерне ревности и невештине, сматрајући да се током ових бурних догађаја сувише компромитовао, убрзо сменила с положаја.¹³²

За разлику од Бернара Дезесара, представници француске амбасаде у Цариграду су се залагали за прихватање новонастале ситуације у Србији. Отправник послова гроф Лалман (Marie Charles Henri Albert comte de Lallemand) се изјаснио за усвајање оставке Александра Карађорђевића, чији даљи боравак у београдској тврђави не би био од користи ни Порти ни Србији нити њему лично.¹³³ Он је био против намере турске владе да привремену управу у земљи повери председнику Светоандрејске скупштине и осведоченом туркофилу Миши Анастасијевићу и залагао се да Милош Обреновић буде признат за кнеза.¹³⁴ Позивајући се на одредбе Париског уговора, Лалман се заједно с амбасадором Велике Британије и отправником послова Русије успротивио тежњи Порте да сазове нове изборе у Србији.¹³⁵ Отправник послова је такође сматрао да Бернару Дезесару, због његовог противљења избору Обреновића, треба саветовати крајњу уздржаност.¹³⁶

На држање француске владе према догађајима у Србији превасходно су утицале намере Аустрије. Када је у Беч стигла вест о смени кнеза Александра, министар спољних послова гроф Буол није показивао ни најмање саосећања према свргнутом

¹²⁹ Исто, No 28, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 10. јануара 1859.

¹³⁰ Исто, No 1, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 7. јануара 1859.

¹³¹ Исто, No 31, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 14. јануара 1859.

¹³² МАЕ, Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816-XIXe siècle, No 350 (Louis Gustave Bernard des Essards). Већ 19. јануара 1859. године Бернар Дезесар је именован за новог француског представника у Ливорну у Италији.

¹³³ Љ. Алексић, *нав. дело*, 34.

¹³⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 288-289.

¹³⁵ АСАНУ, И XXVIII, No 1, Валевски Лалману, Париз, 7. јануара 1859.

¹³⁶ Исто, No 4, Лалман Валевском, Пера, 12. јануара 1859.

владару. Аустријски амбасадор у Цариграду Прокеш је изјавио да се Дунавска монархија не би противила успостављању намесништва које би било формирано у складу са жељама Порте, јер је такав облик владавине сматрала безопасним по своје интересе.¹³⁷ Међутим, видећи у избору Обреновића почетак крупних заплета у суседним областима, Аустрија је саопштила гарантним силама да ће војском заузети београдску тврђаву у случају да је турски заповедник за то замоли.¹³⁸

У редовним приликама, аустријски конзул Радосављевић је до крајњих граница користио свој утицај на Александра. На тај начин он је омогућавао Дунавској монархији да истовремено промовише аустријске интересе у Србији и да, слабљењем положаја Кнеза као носиоца централне власти, ствара унутрашње сукобе и умањује одбрамбену снагу земље. Када су уочи Етем-пашине мисије и за време Светоандрејске скупштине у Кнежевини избили немири, Аустрија је остављала Александра без заштите, доприносећи тиме заостравању сукоба, што би јој послужило као изговор за интервенцију. Збацивање Александра Карађорђевића и проглашење за кнеза Милоша Обреновића Дунавска монархија је хтела да искористи за улазак својих трупа у Београд. Аустрија је изјавила да је гарнизон у Земуну добио појачање „које ће бити довољно да умири бунтовне духове у Београду и да да моралну потпору ослабљеном ауторитету сизерене силе“. Влада у Бечу је наглашавала да ће аустријска војска притећи у помоћ команданту београдске тврђаве само у случају да он не успе да се супротстави евентуалном нападу побуњеника и ако би он то затражио у име Порте. Дунавска монархија је сматрала да тим кораком не би нарушила Париски уговор јер њене трупе не би ушле у Србију већ у град у коме, у сагласности с уговором, турска влада држи гарнизон. Она је истицала да улазак аустријских трупа никако не би имао карактер оружане интервенције. Ова нота министра Буола предата је владама у Паризу, Лондону, Берлину и Петрограду уз образложење да Аустрија жели да у случају нужде помогне Порти у одбрани њених загарантованих права.¹³⁹

Агресивно држање Дунавске монархије приморало је владу у Паризу на убрзану дипломатску акцију. Поред тога што је зарад одбране Париског уговора позвала остале силе да се супротставе намерама Аустрије, Француска је заједно са њима извршила одлучан притисак на Порту да што пре призна за кнеза Милоша Обреновића и да на тај начин лиши Хабзбуршку монархију сваког изговора за интервенцију у Србији. Уочи

¹³⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 284-285.

¹³⁸ АСАНУ, И XXVII, No 1, Валеовски Бернару Дезесару, Париз, 7. јануара 1859.

¹³⁹ В. Поповић, *нав. дело*, 109.

предстојећих догађаја у Италији влади у Тилеријама је било у интересу да криза изазвана сменом Александра Карађорђевића буде у што краћем времену окончана. У исто време, признањем Милоша Обреновића, из Кнежевине би трајно био сузбијен аустријски утицај. Због тога је Француска желела што хитније успостављање нове власти и уређење унутрашњих прилика у Србији.

Пре него што је одговорио на саопштење званичног Беча, Валеовски је затражио упутства од самог цара. Наполеон III је изјавио да би улазак аустријских трупа у београдску тврђаву представљао повреду Париског уговора, чијим одредбама није дозвољена никаква оружана интервенција без претходног договора свих сила потписница. Цар се није сложио с гледиштем владе у Бечу да би улазак њене војске у Београд представљао легитимну меру с обзиром да тврђаву држи турска посада. Упркос чињеници да Порта има право да држи гарнизоне у градовима Кнежевине, ти градови се налазе на тлу Србије.¹⁴⁰ На став цара и владе свакако је утицало и мишљење амбасадора Тувнела који је сматрао да Аустрија сталним подстицањем немира у Турској жели да постигне два циља: 1) покренута питања на Истоку требало је да одврате пажњу Француске од догађаја на Апенинском полуострву; 2) у случају територијалних губитака у Италији Дунавска монархија би у таквим условима лакше стекла накнаде на рачун Османског царства.¹⁴¹

Сходно договору из Штутгарта, сагласне да не допусте мешање Аустрије у унутрашња питања Турске, Француска и Русија су се одлучно супротставиле намерама званичног Беча.¹⁴² Валеовски је саопштио аустријском амбасадору Хибнеру да ће влада у Паризу сматрати улазак трупа Хабзбуршке монархије у Београд као повреду Париског уговора и да је одлучила да одржи начела постављена у том уговору „до последње тачке и свим расположивим средствима“.¹⁴³ Хибнер је покушавао да заплаши француског министра плановима панслависта да словенске провинције Турске буду најпре одвојене од ње путем општег устанка а затим доведене у зависност од Русије. Знак за тај општи покрет требало је да буде истеривање турске посаде из београдске тврђаве. Амбасадор је тврдио да би Аустрија, да је желела да заузме Београд, деловала у тајности, а не би обавештавала силе као што је то учинила. Влада у Бечу и њен представник у Паризу стално су наглашавали да је београдска тврђава угрожена од

¹⁴⁰ J. Ристић, *нав. дело*, I, 285-286.

¹⁴¹ L. Thouvenel, *Trois années de la Question d'Orient (1856-1859) d'après les papiers inédits de M. Thouvenel*, Paris 1897, 327-328.

¹⁴² F. Charles-Roux, *нав. дело*, 222.

¹⁴³ Љ. Алексић, *нав. дело*, 35.

устаника и представљали одлуку Светоандрејске скупштине о обарању кнеза Александра као устанак против сизерене силе.¹⁴⁴ Француска је, међутим, остала непоколебљива у свом ставу. Она је поручила и турском министру спољних послова Фуад-паши да не може пристати на његов захтев „да султановој влади буде признато право да у случају потребе без претходног споразума сила потписница Париског уговора ради одбране београдске тврђаве затражи помоћ страних трупа“.¹⁴⁵

У Цариграду су представници Француске, Русије и Велике Британије успели да приволе Порту да прихвати њихове савете и одустане од сазивања нових избора у Србији. Томе је допринело и учтиво писмо које је кнез Милош упутио Фуад-паши почетком јануара у коме је он, изражавајући оданост сизерену, изјавио да упркос упорним позивима његових сународника, неће отпутовати за Београд све док не добије султаново одобрење.¹⁴⁶ Порта је дуго размишљала како да изврши смену на српском престолу. Она није хтела да одузме Александру звање које му је својевремено признала, већ је тражила пут којим би та смена могла бити спроведена на законит начин. Турска влада није хтела да призна Милоша Обреновића док није решила судбину Александра Карађорђевића. Захтевајући да претходно кнежевски престо буде упражњен, Порта је настојала да изнуди од Александра његову оставку. После великих убеђивања овај је то коначно урадио. Тако је Порта успела да свргнуће једног и његову замену другим кнезом учини легалним. За Порту Александар није из земље побегао, како су тврдили посланици Светоандрејске скупштине, него се са престола добровољно повукао, онако како је желела турска влада.¹⁴⁷

Отправник послова гроф Лалман је подржавао одлуку Порте да у циљу избегавања могућих заплета што пре пошаље Милошу берат којим ће бити потврђен за кнеза. У том документу, међутим, није ниједном речју поменуто право наслеђа престола. Уочивши добро да би то, за Србе врло осетљиво питање, могло да доведе до расправе између Кнежевине и Порте, чиме би можда било одложено признање новог владара и продужен мандат привременој влади, Лалман је сугерисао званичном Паризу да одобри ову „мудру одлуку“ Турске. Лалман је, као и Бернар Дезесар, изражавао жаљење што никакву корист од смене Александра Карађорђевића није имала „национална партија“ на челу с Гарашанином, али је у исто време признавао да би

¹⁴⁴ В. Поповић, *нав. дело*, 110.

¹⁴⁵ АСАНУ, И XXVIII, No 7, Валевски Лалману, Париз, 4. фебруара 1859.

¹⁴⁶ Исто, No 4, Лалман Валевском, Пера, 12. јануара 1859.

¹⁴⁷ В. Поповић, *нав. дело*, 291.

његов избор за кнеза због агитације и сплеткарења Русије било јако тешко издејствовати.¹⁴⁸

Суочена с отпором западних сила и Русије и одлуком Порте да призна за кнеза Милоша Обреновића, Аустрија је одустала од војне интервенције у Србији. Изјавивши да више не постоји разлог за интервенцију јер су Срби престали са непријатељским демонстрацијама против београдске тврђаве, влада у Бечу је повукла наређење које је издала генералу Коронинију и земунским трупима.¹⁴⁹

По доласку у Београд, кнез Милош је о преузимању власти обавестио Наполеона и захвалио му се на благонаклоности коју показује према српском народу. Кнез је изразио надања да ће цар и убудуће наставити да гаји таква осећања а Срби ће својим држањем доказати да то и заслужују.¹⁵⁰ Француска је одмах признала Милоша Обреновића за новог владара Кнежевине и била једна од првих сила која је ступила у фактичке односе са новом српском владом.¹⁵¹ У исто време, званични Париз је осудио кнежево разрачунавање с представницима Александровог режима и изразио жаљење што се они протерују из земље, наглашавајући да су неки од њих учинили услуге Србији. Царска влада је сматрала да такво опхођење није у интересу ни породице Обреновића ни будућности Кнежевине и дала налог Бернару Дезесару да скрене на то пажњу кнезу Милошу. Валевски је ипак, имајући у виду ставове и склоности конзула, упозорио Бернара Дезесара да мишљење Француске изнесе на врло одмерен начин, „избегавајући све што би могло изгледати као њено мешање у унутрашња питања Србије, чију независност управе јој је стало да поштује у сагласности с уговорима, за чије одржање гарантује“.¹⁵²

III Француска и Србија и рат за уједињење Италије

A. Интервенција Француске у Италији и Источно питање

Учешће Француске у рату у Италији требало је да потврди утицај бонапартизма, главног браниоца угњетених народа у Европи. Захваљујући подршци Наполеона III Сардинија је постигла да на седници Париског конгреса од 8. априла 1856. године буде

¹⁴⁸ АСАНУ, И XXVIII, No 6, Лалман Валевском, Пера, 19. јануара 1859.

¹⁴⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 35; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 289. Васиљ Поповић тврди да Аустрија није формално повукла наређење издато својој војсци, онако као што су то тражиле западне силе, а у циљу стриктног поштовања одредби Париског уговора (В. Поповић, *нав. дело*, 111).

¹⁵⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 11, No 56, кнез Милош Наполеону III, Београд, 5. фебруара 1859.

¹⁵¹ АСАНУ, И XXVII, Валевски кнезу Милошу, Париз, 7. марта 1859.

¹⁵² Исто, No 3, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 7. марта 1859.

разматрано италијанско питање. Жил Фавр (Jules Favre), адвокат Феличеа Орсинија, италијанског револуционара који је извршио атентат на француског цара, подсетио је 25. фебруара 1858. године, током судског процеса, да је његов клијент син некадашњег војника Велике армије Наполеона I. Фавр је прочитао писмо у коме Орсини позива цара „да врати Италији независност коју су њена деца изгубила 1849. године грешком самих Француза”. Орсинијев адвокат је закључио да цар треба да се сети „својих револуционарних корена” и да не допусти да Италија буде жртва Аустријанаца. Овај догађај покренуо је кампању у јавном мњењу која је имала за циљ да оправда нову политику Наполеона III у Италији, као што је то чинио антиклерикални лист *Le Siècle*, жестоко критикујући аустријску окупацију Ломбардије. У листу *La Presse*, новембра 1858, публицист Адолф Геру (Adolphe Guéroult) је захтевао војну акцију против Аустрије, због чега није осуђен. Чак је у званичном *le Moniteur*-у, новинар Едмон Абу (Edmond About) напао политику папе у његовој држави. Иако је Луј де Ла Геронијер у брошури *Napoléon III et l'Italie* (4. фебруара 1859), чије је писање инспирисао сам цар, умирио француске католике обећавајући им да ће папска власт бити сачувана од револуције, он је ипак нагласио жељу бонапартиста да подрже националне тежње Италијана. Дипломатски инцидент поводом разговора који су у Паризу водили француски цар и аустријски амбасадор барон Хибнер (1. јануара 1859), склапање одбрамбеног савеза са Сардинијом (децембар 1858) и женидба царевог брата од стрица принца Наполеона са ћерком краља Сардиније принцезом Клотилдом наговестили су француску војну интервенцију у Италији.¹⁵³

После Париског конгреса, у односима између великих сила на Истоку успостављена је одређена равнотежа. Француска и Русија помагале су тежње хришћанских народа у Османском царству, док су се Велика Британија и Аустрија супротстављале тим тежњама. Због тога су хришћански народи на Балкану у борби за своја права имали половичан успех.

Непосредно пред рат у Италији 1859. године, на Истоку као и на Западу, била је приметна нетрпељивост у француско-аустријским односима. Потврду за ово мишљење налазимо у разговору који су, средином 1858, водили цар Наполеон и амбасадор Хибнер. Њих двојица изнели су свој став о односима Француске и Аустрије и своје гледиште о Источном питању. Садржај разговора омогућава уочавање основних праваца политике које су силе водиле једна према другој, а нарочито према Балкану.

¹⁵³ J. Garrigues, *La France de 1848 à 1870*, 89-90.

Наполеон се обратио Хибнеру овим речима: „Ја сам водио рат на Истоку, а Аустрија га није водила. Да је она испалила бар један пушчани метак, ја бих сматрао као природно да она врши претежан утицај на Истоку, с којим се граничи и који је далеко од Француске. Али пошто сам ја принео више жртава него она и све друге силе, мислим да могу да имам у Турској сразмеран утицај према мојим жртвама. Ето то се не свиђа Аустрији. Она ми се опире свуда, у великим стварима као и у малим, управо то погоршава наше односе. Ја нисам водио рат за Турску, ја сам га водио против Русије. Говоре ми да је интегритет Порте неопходан за Европу. Нека буде; али је заиста жалосно то што је неопходно оставити да људи у тим лепим земљама буду исто толико затуцани колико и слаби. Жао ми је што ја немам никакав утицај у Цариграду, за разлику од вас, чији је утицај сувише моћан, а учинили сте за Турску мање него ја“. Кад га је Хибнер запитао шта замера Аустрији, француски цар је споменуо црногорско питање и питање уједињења Влашке и Молдавије. Аустрија је тражила од кнеза Данила да безусловно призна суверенитет Турске над Црном Гором; она је чак одбила предлог француске владе да Црна Гора као накнаду за признање Портиног сизеренства добије проширење територије које би обухватило плодне крајеве и луку на обали Јадранског мора. Такође, Дунавска монархија је била одлучно против уједињења кнежевина Влашке и Молдавије. Хибнер је истакао да свака сила има главна начела своје политике и да би одступање од тих начела ишло на њихову штету. Главна начела политике Аустрије су поштовање неотуђивих права владара и непризнавање права народностима да успоставе политичке државе. У време после Париског конгреса, Француска је у неколико наврата угрозила наведена начела, на којима почива политика Хабзбуршке монархије и по питању којих она није спремна да чини уступке. Наполеон је рекао Хибнеру да су Аустрија и Велика Британија силе које немају начела. Као доказ му је послужило држање владе у Бечу по питању Црне Горе. Она је 1853. подржавала Црну Гору у борби против Османског царства зато што су турском војском командовали Мађари, учесници револуције 1848-1849. године који су пребегли у Турску. У сукобу између истих противника 1858. године, Аустрија је била уз Турску због тога што је Француска подржавала кнеза Данила. У питању уједињења Влашке и Молдавије највише је дошла до изражаја политичка супротност између Дунавске монархије и Француске. Ово питање Наполеон је желео да реши у складу с начелом народности, а супротно интересима Аустрије и Турске. По мишљењу владе у Бечу такво решење било је, такође, на штету становништва Влашке и Молдавије. Питање није покренула Аустрија већ Наполеон. По речима Хибнера, Хабзбуршка монархија је

желела очување јавног права, владарских престола, држава и територијалних граница које су одређене уговорима. Наполеон је истакао да стварање румунске државе не би било опасно по Аустрију јер природну границу између Трансилваније која је улазила у састав Хабзбуршке монархије и Дунавских кнежевина представљају планине. Због тога становништво Трансилваније, које су углавном чинили Румуни, не би имало непосредан контакт са својим саплеменицима из Дунавских кнежевина. Амбасадор Хибнер је изјавио да не може да објасни држање француске владе која је заједно са владама Аустрије и Велике Британије потписала уговор од 15. априла 1857, препоручивши кнезу Данилу да призна Портин суверенитет, а сада, у споразуму с Русијом, врши притисак на Порту да призна независност Црне Горе. Француски цар је одговорио да су се околности промениле после пораза Турске на Граховцу 13. маја 1858: „Црногорско питање је мало, али нас може одвести далеко“. По Наполеоновим речима црногорско питање било је исто толико значајно као и питање светих места у Палестини које је било повод за избијање Кримског рата. Поређење које је направио француски цар, амбасадор је нарочито истакао у свом извештају аустријској влади.¹⁵⁴

Међутим, спор око начела по питању Црне Горе био је само увод у дипломатску борбу Француске и Аустрије по италијанском питању, које је за обе силе било много веће и значајније. Ако би Дунавска монархија у корист Порте извела сепаратну војну интервенцију у Црној Гори, председник сардинске владе Камило Кавур, а вероватно и Наполеон III, намеравали су да то искористе као повод за рат против ње.¹⁵⁵ Услед пораза Турске на Граховцу и интервенције великих сила, помирљивости турског министра спољних послова Фуад-паше и пристанка Порте да буде установљена мешовита комисија за разграничење с Црном Гором, спречена је могућност да ова намера буде спроведена у дело. Спор око Црне Горе допринео је да порасте нетрпељивост Русије према Аустрији и одвео ову последњу у још већу изолацију уочи предстојећег сукоба у Италији. Пошто је усвојио идеју цара Николе I да је Турска болесник на Босфору, Наполеон је желео да, остављајући нерешеним питања на Истоку, одврати пажњу Аустрије од догађаја у Италији.¹⁵⁶ Циљ француског цара био је да Дунавска монархија држи у приправности део својих војних снага које ће, ако се

¹⁵⁴ В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, 70-71.

¹⁵⁵ Emile Ollivier, *L'Empire libéral [Texte imprimé]: études, récits, souvenirs*, tome I-XVIII, Paris 1897-1908; t. III, *Napoléon III*, 517.

¹⁵⁶ На састанку у Осборну августа 1857. године, Валевски је рекао британском амбасадору у Паризу лорду Каулију да је Наполеон III изразио сумњу у погледу опстанка Турског царства (Joseph Alexander Graf von Hübner, *Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris, sous le Second Empire, 1851-1859, publiés par son fils Cte Alexandre de Hübner*, 2 vol, Paris 1904; II, 27).

укаже потреба, интервенисати на Истоку. На тај начин Аустрија, која је овде желела одржање *status quo*-а, не би могла потпуно да се посвети одбрани свог положаја и својих интереса у Италији.

Како се ситуација у Дунавским кнежевинама, Србији и Италији погоршавала, тако се споразум с Русијом све више наметао Наполеону. Измена мишљења која је уследила током наредне две године довела је у правом смислу речи до споразума и потписивања тајног уговора од 3. марта 1859. године. Етапе француско-руског зближења обележене су посетом принца Наполеона Варшави у септембру 1858, и двома мисијама капетана француске морнарице Ла Ронсијера Ле Нурија (La Roncière Le Noury) у Петрограду, у јануару и фебруару 1859. године.¹⁵⁷

У тренутку када је Наполеон одлучио да делује у сагласности с Русијом, њена политика према Аустрији ослобођена је оклевања и несигурности. Искреност у осећањима Александра и Горчакова била је јемство за обавезе које су они преузели према Француској. Њихова заједничка нетрпељивост према Аустрији изражена је кроз услуге на које су се они обавезали према Наполеону за време рата у Италији: благонаклона неутралност; на граници према Галицији концентрација војне силе која ће бити у стању да неутралише аустријску војску; притисак на Немачку којим би она била приморана да одржи мир.

Пошто је био сигуран да је обезбедио сарадњу Петрограда, Наполеон је отворено стао на страну Пијемонта који је радио на томе да му Дунавска монархија објави рат.

Што је њен положај постајао критичнији, влада у Бечу је улагала све веће напоре да од Француске одвоји Русију и обезбеди њену подршку. Нови аустријски амбасадор у Петрограду, гроф Карољи добио је задатак да предложи Александру да буде заборављена прошлост и буду успостављене некадашње пријатељске везе. У намери да понуде Аустрије постану привлачније, гроф Карољи је у априлу 1859. добио пуномоћје да говори о жртвама које је бечки двор био спреман да принесе да би доказао да ниједан савез не може донети Русији толико користи колико би јој донео савез с Дунавском монархијом. Влада у Петрограду се није дала узбудити због гриже савести Франца Јозефа, као што се није дала увести у искушење због његових позива. Одговарајући Карољију, Горчаков је свалио на Хабзбуршку монархију сву одговорност за прекид некадашњег савеза, а Александар није остављао амбасадору никакву наду у

¹⁵⁷ François Charles-Roux, „La Russie et la politique italienne de Napoléon III“, *Revue historique* CV, Paris 1910, 50.

погледу побољшања односа између двеју сила. Руски цар је пренео Монтебелу појединости из тог разговора: „Још колико јуче видео сам Карољија; оно што је он од мене тражио било је више безбедности за Аустрију. Он би волео да ја преузнем обавезу да останем неутралан: био сам непоколебљив. Позвао се на моја осећања: одговорио сам му да је требало да цар Франц Јозеф разуме боље од других да смо ми жртвовали своја осећања за оно што сматрамо да је интерес нашег царства“.¹⁵⁸

У таквим околностима започео је рат у Италији. Из мржње према Аустрији и жеље да се удружи с Француском, Русија је постала Наполеонова саучесница и прихватила према њему одређене обавезе; верно је испунила оно што је обећала: наређено је да три корпуса војске у Пољској, на чијем челу је био кнез Михаил Горчаков, попуне бројни састав и 5. корпусу руске војске да се упути на границу према Галицији. Велики савет Руског царства којим је председавао Александар упутио је 27. маја 1859. године циркулар свим владама Немачке конфедерације у ком се од њих захтевало да се не мешају у сукоб. Цар је написао својој сестри, принцези од Виртемберга да ће, ако Конфедерација придобије Пруску да стане на страну Аустрије, једна руска армија ући у Галицију и Угарску.¹⁵⁹

Међутим, било је неизбежно да догађаји на Апенинском полуострву поново оживе потребу за редом и осећање монархијске солидарности које је било присутно код Александра и руске владе. Представљајући да је рат у Италији предодређен да се претвори у револуционарни, Аустрија је намеравала да утиче на јавност и на осетљивост двора у Петрограду.¹⁶⁰ Она још увек није одустала од покушаја да промени расположење Русије. Дунавска монархија је разматрала да ли ће неки преговарач, на вишем положају и са више утицаја у Петрограду, бити радије саслушан него гроф Карољи. Бечки двор је опипавао терен имајући у виду мисију која би била поверена принцу Виндишгрецу. Овим поводом Александар је рекао Монтебелу: „Мисија би за мене била веома непријатна и надам се да до ње неће доћи. Ако дође (принц Виндишгрец), ја ћу се према њему опходити са свим обзирима које заслужује; али ма какав био министар кога изабере аустријски цар, ма како да сам наклоњен личностима које ће ми послати, оне неће добити ништа од мене. Ја вам то понављам, бићу

¹⁵⁸ Исто, 51.

¹⁵⁹ АМАЕ, Russie 219, No 41, Монтебело Валеовом, Петроград, 27. маја 1859; F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, 254-255.

¹⁶⁰ F. Charles-Roux, „La Russie et la politique italienne de Napoléon III“, 52.

непоколебљив“.¹⁶¹ Француски амбасадор није могао да добије сигурније јемство од уверења које му је пружио руски цар.

Ма како да су се показали неумољиви према Аустрији, Александар и Горчаков нису били мање узнемирени због полета који је рат у Италији дао револуционарним страстима. Једва да је рат објављен, а они су већ страховали да ће се исти претворити у национални устанак и упозорили Француску на ту опасност. „Кнез Горчаков је више пута у мом присуству инсистирао на томе да је важно да се никако не допусти да рат добије неконтролисани обрт“.¹⁶²

Било је лакше упозорити на опасност него је избегавати, а тражити од Наполеона да обуздава страсти Италијана које је хтео да задовољи, било је захтевати од њега немогуће. Аустрија је то добро разумела, због чега је усвојила веома вешту тактику. Она је поистовећивала рат у Италији с борбом револуционарног против конзервативног начела, за чијег се браниоца проглашавала. Монтебело је указивао својој влади на то колико је званични Петроград стрепео од револуционарне опасности и да Француска треба да избегне све што може да пробуди његову осетљивост. Било је то прећутно признање да су тврдње Аустрије на месту. Ма колико задовољство да су осетили Александар и Горчаков што је Дунавска монархија потучена, због свега што је рату давало револуционаран карактер Француска је могла да изгуби њихову наклоност. Речи *народност* и *цивилизација* звучале су непријатно у њиховим ушима.¹⁶³ Догађаји су показали да је било немогуће да се Наполеон одрекне савеза са странком која је желела уједињење Италије. Било је чак неопходно да се француски цар ослони на њу, утолико више што је борба с Аустријом постајала огорченија и немилосрднија. С друге стране, порази Дунавске монархије требало је да допринесу да Александар и Горчаков према њој ублаже нетрпељивост. Њихова жеља за осветом била је у довољној мери задовољена победама Француске и њиховим личним учешћем у догађајима. Расположење Горчакова према бечком двору није се осетно променило, што се не може рећи за руског цара код кога је после битке код Солферина (24. јуна) била приметна тежња да према истом попусти у строгости. Не треба приписивати само самилости преокрет у Александровим осећањима. То је могло бити и из бојазни да Аустрија не буде сувише ослабљена као и из страха од револуције која је у Италији надјачала Наполеона. Видевши да револуција узима маха Александар је пожелео мир,

¹⁶¹ Исто, 52.

¹⁶² АМАЕ, Russie 219, No 39, Монтебело Валевском, Петроград, 9. маја 1859.

¹⁶³ Исто, No 41, Монтебело Валевском, Петроград, 27. маја 1859; F. Charles-Roux, „La Russie et la politique italienne de Napoléon III“, 54.

једини начин да буде спречено напредовање револуционарног покрета. Иако руски цар то није споменуо Наполеону, ова чињеница је у великој мери утицала на његову одлуку да заустави војна дејства после битке код Солферина. У писму које је послао Александру непосредно потом, француски цар је изјавио да је одложио оружје да не би, подстичући на побуну становништво Галиције и Мађарске, деловао супротно интересима руске политике.

Поред страха од револуције, још један разлог је имао одлучујући утицај на расположење руског цара према догађајима у Италији. Русија није била спремна да уђе у сукоб с Прусом, што би омогућило француској војсци да настави напредовање. Сигурно је да су ова два разлога, више него закаснили интерес за очување Аустрије, утицала на одлуку коју је донео Александар после Солферина, да пошаље Наполеону једног од својих ађутаната с писмом у коме му је саветовао да се заустави.

Александар и Горчаков били су веома задовољни што су у Вилафранки започели преговори о миру између Наполеона и Франца Јозефа. Закључењем примирја 11. јула 1859. године, они су ослобођени најпречих брига. Услови примирја били су потпуно у сагласности са жељама Русије: потврђено је слабљење Аустрије у корист Пијемонта, без непосредних уступака револуцији. Међутим, три четвртине Италије чекало је још увек на независност и слободу које мир није донео. Италијанско национално осећање противило се исходу који није био у складу с очекивањима а јавно мњење је тражило уједињење под жезлом Пијемонта. Снаге које су биле окупљене и организоване на позив сардинског владара Виктора Емануела и Наполеона биле су на ногама, охрабрене успехом и расрђене због разочарања.¹⁶⁴

После Кримског рата, Александар и Горчаков водили су политику у складу с положајем Русије која је била недавно побеђена и још увек недовољно опорављена од пораза. Од Париског конгреса, Русија је трпела стање с којим се они нису мирили и чије укидање је било непроменљив и сталан циљ њихове дипломатије. Њихов задатак био је да буду укинута понижавајуће одредбе Париског уговора, да Русија поврати њен традиционални углед и њен некадашњи претежан утицај на Истоку. Да би био схваћен њихов став према другим проблемима спољне политике, важно је да не буду изгубљене из вида наведене тежње. Заокупљеност остварењем ових циљева одлучујуће је утицала на наклоност и ненаклоност коју је Русија показивала према другим силама. У раду на изменама одредби Париског уговора и опоравку Русије, Александар и Горчаков су

¹⁶⁴ F. Charles-Roux, „La Russie et la politique italienne de Napoléon III“, 56.

наменили Француској једну врсту сарадње које она није била свесна. Неочекивана благонаклоност француске владе и симпатије које је она показивала према Русији с разлогом су им се учиниле као изузетно повољна околност. Они су озбиљно рачунали да ће им Француска олакшати да спроведу њихове намере. Потреба коју су имали за Француском и нада коју су полагали у њену сарадњу, приморавале су Александра и Горчакова да воде рачуна о њеној политици и њеним тежњама, иако су оне биле у супротности с начелима којих они нису могли да се одрекну.

Б. Мисија Франческа Астенга у Београду

Рат у Италији побудио је код народа под туђинском влашћу веру у ослобођење и остварење њихових националних тежњи. Слом Аустрије могли су да искористе не само Италијани, него и Словени и Мађари.¹⁶⁵

На састанку у Пломбијеру, термалној бањи у Вогезима, закључен је 21. јула 1858. године тајни споразум између председника сардинске владе Камила Кавура и Наполеона III. Француски цар је обећао да ће помоћи Сардинији да ослободи Централну Италију од окупације аустријске војске која је држала Милано, Венецију, Болоњу, Парму и Модену. После тога, Сардинија ће основати државу Северну Италију која обухвата Ломбардију, Венецију и Папске легате. У намери да буде обезбеђена неутралност папе, било је предвиђено да му, без могућности да врши стварну власт, буде понуђен свечани назив председника нове Италијанске конфедерације коју ће чинити Северна Италија и папске земље. У замену за те услуге, Француска ће добити грофовију Ницу, насељену италијанским становништвом, и Савоју, постојбину истоимене династије која је владала Сардинијом.¹⁶⁶ Став великих сила ишао је на руку Наполеону: он је могао да рачуна на неутралност Велике Британије; пруски владар није био наклоњен Аустрији и није се изјашњавао против акције Француске и Сардиније; што се тиче Русије, цар Александар је дао Наполеону јасно обећање да неће ометати његове планове у Италији. Упркос томе, француски цар није умањивао важност питања за које су биле везане крупне тешкоће. Није била тајна да је Аустрија располагала великим војним потенцијалом, па је било извесно да је две или три изгубљене битке у долинама река По и Таљаменто неће натерати да се одрекне Италије. Само ће продор непријатељске војске до Беча, у срце Царства, приморати

¹⁶⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963, 20.

¹⁶⁶ J. Garrigues, *нав. дело*, 90.

Аустрију да потпише мир на основама које буду утврђене унапред. Цар је проценио да ће за постизање овог циља бити потребна мобилизација војске од 300.000 војника; Француска би послала 200.000 а Сардинија 100.000. У свом писму краљу Виктору Емануелу, Кавур је истакао да му је изгледало да Наполеон има врло јасне идеје о начину на који би био вођен рат и улози коју би требало да имају две земље.¹⁶⁷

Кавур је, поучен искуством из догађаја 1848-1849. године, закључио да је у позадини аустријске војске неопходно организовати снажну диверзију и тиме олакшати задатак италијанских јединица. Он је ступио у везу с мађарском емиграцијом и одобрио њене планове за устанак у Мађарској. Успех подухвата зависио је од односа између Мађара и Словена. Кавур је искористио прилику да се 7. јануара 1859, уочи поласка мађарског емигранта генерала Ђерђа Клапке за Париз, обрати принцу Наполеону и да га замоли да убрза, колико год је то могуће, генералов повратак у Торино. Пошто је принц Наполеон одавно познавао Клапку, Кавур је сматрао да није било потребно да га посебно представља. Кавур је желео да цар Наполеон одобри генералове намере и планове и да обезбеди средства за њихово остварење. „Ако успеју (планови), с Аустријом је свршено: лишена Италије и својих мађарских и словенских провинција, она ће бити потпуно немоћна. То ће бити највећа услуга која је икада учињена човечанству“.¹⁶⁸

Наполеон III је одобрио планове у јануару а Кавур се обавезао да утиче на кнежеве Србије и Румуније да пристану на сарадњу. Сардинска влада је одлучила да искористи да као гарантна сила отвори своје конзулате у Београду и Букурешту.¹⁶⁹ Требало је да један од Кавурових личних секретара, Франческо Астенго, буде послат у Србију и у Дунавске кнежевине, где ће посредовати у спровођењу планова у вези са устанком у Мађарској. Астенго је био опрезан и предан сарадник, коме је председник сардинске владе поклањао пуно поверење. Пре одласка на дужност у Србију, Астенго је, у Паризу, требало да добије упутства од принца Наполеона и усагласи деловање с генералом Клапком.

Вест да је пуковник Куза у исто време изабран за кнеза у Влашкој и Молдавији обрадовала је Кавура. Он је 10. фебруара писао принцу Наполеону да Француска треба да подржи тај избор, чију су легалност оспоравале Турска, Аустрија и Велика Британија. Кавур је сматрао да избор Кузе није у супротности с одредбама Париског

¹⁶⁷ *L'Italie libéré (1857-1862). Lettres et dépêches du roi Victor Emmanuel II et du comte de Cavour au prince Napoléon, Revue des Deux Mondes, t. XIII, Paris 1923, 45.*

¹⁶⁸ Исто, 56-57.

¹⁶⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 20.

уговора. „Пошто је власт у кнежевинама у рукама наших пријатеља, а непријатеља Аустрије, постаје лако да се, када наступи погодан тренутак, Мађарима прибави све што им је потребно за акцију“.¹⁷⁰

Новоименовани сардински конзул кренуо је 19. фебруара из Париза у Торино, примивши упутства принца Наполеона. Иако је влада Виктора Емануела веровала у њихово пријатељство, прикупљена обавештења о кнежевима Милошу и Михаилу нису уливала наду у лако спровођење Астенгове мисије. Кавур се надао да ће његов секретар осигурати успех у подизању устанка у Мађарској који би умногоме помогао Француској и Италији.¹⁷¹ Председник сардинске владе требало је да поднесе принцу Наполеону план генерала Клапке о преносу оружја које је намењено мађарским устаницима преко подунавских кнежевина.¹⁷² Астенго је стигао у Београд 20. марта.

По речима француског конзула Бернара Дезесара, Астенга су одмах по доласку у Београд примили српски кнез и његов син од којих је затражио да му помогну у извршењу задатка чим рат буде објављен. Сардински конзул је, у разговору с кнезом Милошем 23. марта, открио француско-италијанске планове у вези с устанком у Мађарској и позвао Србију на сарадњу. Пошто је Астенго био веома упоран, кнез Михаило му је јасно дао на знање да Србија не може да учествује у предложеној акцији због оскудице у наоружању и муницији. Милош је рекао да је спреман да помогне, али да мора да води рачуна о тешком положају своје земље која је окружена Аустријом и Турском и чија је једина веза са спољним светом река Дунав, која је под контролом прве од тих сила. Тада је Астенго затражио од Обреновића да му омогуће даљи рад, да не ометају његове претходне договоре и да допусте да оружје буде унето и смештено у складишта на територији Србије. Михаило је био мање уздржан од оца према предлозима који су му упућени.

Већ у другом разговору с француским конзулом, Астенго му је у поверењу саопштио који је циљ његове мисије и затражио од њега савет и подршку. Како је Бернара Дезесара требало уверити да је влада у Тилеријама у потпуности упозната с његовим деловањем, Астенго је рекао да је о свему разговарао с принцом Наполеоном и министром Валевским. У покушају да детаље разговора представи што уверљивијим често је претеривао, не наслућујући да ће то изазвати неповерење француског конзула. Бернару Дезесару је било чудно што му влада није послала никакво упутство како

¹⁷⁰ *L'Italie libéré (1857-1862)*, 59.

¹⁷¹ Исто, 68.

¹⁷² Исто, 73.

треба да се опходи у тако тешкој ситуацији. Он је скренуо пажњу Валевском на делатност сардинског конзула. Бернар Дезесар је замолио да га званични Париз извести о томе да ли одобрава и жели да подржи Астенгову мисију да би француски конзул, из Београда, влади пружио обавештења о њему, његовим везама и поступцима.

Заузврат, Астенго није обећао Србији ништа конкретно. Он је тражио од Правитељства да учини неколико услуга: да помогне да у циљу подизања устанка буду успостављене везе између Мађара и Срба у Аустрији; да омогући да устаницима буде пружена помоћ у оружју, муницији и новцу када рат започне и да допусти подизање складишта за оружје на њеној територији. У случају да Велика Британија узме учешћа у рату на страни Дунавске монархије, Србија ће организовати снажну диверзију, подижући на устанак хришћанске народе у Турској.¹⁷³

В. Пут кнеза Михаила у Париз

У случају неуспеха а без претходног споразума с Француском и Сардинијом, акција коју је предложио Астенго довела би до уласка турске и аустријске војске у Србију. У случају успеха, Кнежевини су дата само несигурна обећања о територијалним добитима. Ипак, прилике у Европи биле су такве да је требало искористити све што је могло бити Србији од користи.

Крајем фебруара 1859. године кнез Милош је саопштио Бернару Дезесару да ће послати сина у Париз да захвали Наполеону на благонаклоном држању и да затражи његову даљу подршку. Кнез Михаило је рекао конзулу да ће кренути на пут почетком марта.¹⁷⁴ Путовање је због Астенгове понуде постало хитно. Пре свега, требало је сазнати да ли ће сукоб између Француске, Сардиније и Аустрије отворити Источно питање.

На путу у Париз, Михаило је у Бечу разговарао с аустријским министром иностраних послова грофом Буолом. Он се захвалио Францу Јозефу на изразима благонаклоности, садржаним у писму које је упутио кнезу Милошу поводом повратка на престо и изразио уверење да Аустрија увиђа да је Кнезу потребно време да среди унутрашње прилике у Србији. Буол је рекао да влада у Бечу не сматра да Милош према њој гаји зле намере, али је препоручио праведније опхођење према припадницима обореног режима кнеза Александра.

¹⁷³ АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 46 и телеграм уз извештај, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 12. априла 1859.

¹⁷⁴ Исто, No 39, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 22. фебруара 1859.

Михаило је водио два важна разговора с руским амбасадором у Бечу Виктором Балабином. Савет амбасадора био је да Србија током предстојећег сукоба у Италији треба да задржи резервисан став, да никоме не да повода за жалбе, али да се спрема за рат. Балабин није могао да предвиди да ли ће се рат проширити на турску територију, чиме би било отворено Источно питање. Амбасадор је захтевао од руских представника у Торину да уложи протест код сардинске владе и да затраже да Астенго заузме уздржанији став. Кнез је истакао тешкоће које Србији стварају турска насиља над хришћанским становништвом у Босни и Бугарској, из којих су стизале избеглице тражећи помоћ. Балабин је о томе известио Горчакова и затражио од њега да хитно интервенише у Цариграду. Он је поручио хришћанима у Босни да ће их Србија једног дана ослободити и да се за њих заузимају Русија и Француска. Амбасадор је обећао помоћ ових сила у новцу и оружју. Он је сматрао да је крајње време да кнез Милош повери образовање владе Илији Гарашанину. Балабинов савет је вероватно био последица промене става Петрограда према српском државнику под утицајем Француске. Руски амбасадор се сложио с Михаилом да је потребно променити Устав Кнежевине.¹⁷⁵

У извештају грофу Валевском од 1. априла, Бернар Дезесар је јавио да ће кнез Михаило, у пратњи своје супруге, кнегиње Јулије, након Беча посетити Париз и Лондон. Кнежева намера била је да, посредством турске амбасаде, издејствује пријем код Наполеона III. Конзул је тада први пут скренуо пажњу министру на Астенгову делатност. По мишљењу Бернара Дезесара мисија сардинског конзула би, у случају да се догоде „извесне евентуалности“, могла бити од највеће важности: „Претпостављам да је Ваша екселенција упозната с истом, јер ми изгледа неприхватљиво да је влада у Торину правила планове такве природе без претходног споразума с царском владом“.¹⁷⁶ Валевски није знао за Астенгову мисију у Београду, што сведочи о начину на који је деловала Наполеонова тајна дипломатија. Када је сазнао да је сардински конзул тврдио да је планове о диверзијама у Мађарској и Турској разматрао с принцом Наполеоном и са њим, министар је одговорио конзулу да Астенга никада није видео и да није чуо за његову тобожњу мисију. Валевски је најодлучније порицао да постоје планови које је сардински конзул приписивао француској влади као и његове тврдње да постоје дела која служе као доказ о њеној сарадњи. „Нема никакве истине у томе да је царска влада на било који начин потпомогла или одобрила план генерала Клапке да

¹⁷⁵ АС, ПО 76/22, 28, Коста Цукић Милоју Лешјанину, Беч, 20. марта 1859.

¹⁷⁶ АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 45, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 1. априла 1859.

искористи прилику да изазове немире у Мађарској или на неком другом месту. Нема никакве истине у томе да је Његово величанство поклонило сардинској влади 100.000 пушака за помагање тих немира, а које су већ истоварене у Цариграду ради пребацивања на српску територију. Једном речју, ми ништа нисмо знали, пре него што нам је то откривено путем ваше преписке, о плановима у којима нас представљају као оне који су се сами обавезали на сарадњу“. Министар је дао налог конзулу да овај проблем разјасни са српском владом и сардинским конзулом када му они за то пруже прилику.¹⁷⁷ Велевски се пожалио Наполеону III да је план усвојен и спровођен без његовог знања. Принц Наполеон је писао Кавуру, нагласивши да се ради о личном и незваничном саопштењу, да је цар добио извештај из Беча о томе да Астенго поступа на непримерен начин. „Астенго је много причао у Београду, открио је све наше планове о Мађарској кнезу Милошу који је сувише слаб и који се уплашио. Препоручите Астенгу да буде уздржанији и опрезнији. Несмотрен је и чини нам велику штету“.¹⁷⁸

За време боравка кнеза Михаила у Паризу међу француским државницима владала је подвојеност у погледу политике коју треба водити према народима у Подунављу. У почетку преговора с Кавуром, Наполеон III је, преко принца Наполеона, дао пристанак на план о диверзији у Мађарској и то је крио од министра Велевског. Подаци којима је цар располагао почетком марта 1859. године, уверили су га у исправност његовог мишљења. Иако је Русија по договору с Француском, послала на границу према Галицији један војни корпус, француски министар у Франкфурту Талне је писао својој влади да то није изазвало никакав страх у Бечу. Мишљење које је преовладало међу личним саветницима цара Франца Јозефа било је да у Мађарску не треба слати никакве знатније војне снаге већ само потребан број трупа за одржање реда и полицијске службе. Руски амбасадор у Паризу Кисељев сматрао је да су то само гласине које шире Аустријанци. Међутим, Наполеон III је скренуо пажњу Кисељеву да руски корпус не треба да гуши одушевљење Мађара, већ да их охрабрује да држе у напетости Аустрију. Цар је отишао још даље: он је говорио о устанку хришћана у Турској. Тај устанак народности плашио је цара Александра који је желео да измири спор, а Горчаков је предложио Француској сазив конгреса европских сила.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Исто, No 4, Велевски Бернару Дезесару, Париз, 21. априла 1859.

¹⁷⁸ *L'Italie libéré (1857-1862)*, 562.

¹⁷⁹ Serge Goraiñnow, „Les étapes de l'alliance franco-russe (1853-1861)“, *La Revue de Paris XIX*, Paris 1912, 533-534.

Почетком 1859. године, када су постале све уочљивије напетости у односима између Француске и Аустрије и када се поставило питање припреме рата за ослобођење италијанског народа, Валевски је био више него тих. Он се бојао да би Француска била изложена прекорима конзервативних сила Велике Британије и Пруске. Министар је живо заступао идеју о сазиву европског конгреса на ком ће бити разматрано италијанско питање. Мало је недостајало да он успе у својој намери; у тој фази догађаја прекид је изазвала Дунавска монархија а не Француска.¹⁸⁰ Када се Валевски пожалио цару што крије од њега своје намере и указао да би подизање устанка у Мађарској могло да утиче на погоршање односа с Великом Британијом, Наполеон је почео да се колеба. Влада у Лондону није желела да се рат шири ван граница Италије. Цареве изразите особине, несигурност и колебљивост, које су толико пута имале утицаја на доношење одлука у спољној политици, дошле су и овог пута до изражаја. Он је одобрио Валевском да демантује учешће Француске у извођењу плана и да умири Србе, а од принца Наполеона, који је прихватио поменути план, тражио је да препоручи Италијанима већу опрезност и акцију ограничену на мађарске емигрантске кругове. Принц Наполеон је и даље остао царев главни повереник, који је заједно с Кавуром вршио припреме за рат против Аустрије.¹⁸¹

Наполеон III се живо интересовао за акцију генерала Клапке који је 20. априла посетио Београд. Француски конзул је сазнао да је Клапка поседовао сардински пасош. Кнез Милош је рекао Бернару Дезесару да се споразумео с Мађарима и да ће се Срби удружити с њима чим започне рат у Италији. После Милошеве одлуке да протера све Аустријанце из Кнежевине, Дунавска монархија ће затворити Србима своје границе. Он је тражио од Француске да му пружи помоћ и да пошаље пароброде у Србију, а Михаило је добио задатак да набави 3.000 карабина.¹⁸² По повратку Клапке у Париз, он и принц Наполеон одржали су с царем заједнички састанак о војним питањима на коме су донете следеће одлуке: 1) да буде упућен проглас Мађарима и 2) да буде установљен Мађарски извршни комитет као руководеће тело. Принц Наполеон је 2. маја известио Кавура да ће Француска учинити све што од ње зависи да буде спроведен план о подизању устанка у Мађарској. Он је очекивао да буде постигнут споразум с вођом мађарске емиграције Лајошом Кошутом који је дошао из Лондона у Париз и чије би учешће у подухвату много значило. Јављајући да путује с царем у Италију 10. маја

¹⁸⁰ Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaisse, *Dictionnaire des ministres des Affaires étrangères 1589-2004*, Paris 2005, 349.

¹⁸¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 25.

¹⁸² АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, телеграм, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 21. априла 1859.

увече, принц је потврдио да је споразум с Мађарима постигнут и да ће седиште њиховог комитета бити смештено у Ђенови.¹⁸³

Кнез Михаило је стигао у Париз 19. априла и био је два пута на пријему код Наполеона III, други пут „сасвим приватно, у цивилу“. Он је писао кнезу Милошу да му је цар приредио леп дочек и да је обећао да ће подржати све оправдане захтеве Србије, о чему је Михаило требало да му састави један краћи меморандум. „Његово Величанство показује нам се наклоњено у онолико колико би ми желети могли и ја се надам да нам је пут отворен и прокрчен овде како најбоље бити може“. Кнез је посетио принца Наполеона и царицу Евгенију а очекивао је да буде примљен у аудијенцију и код некадашњег краља Вестфалије Жерома (Jérôme Bonaparte, roi de Westphalie). Михаило је разговарао о српском питању и с француским амбасадором у Цариграду Едуаром Тувнелом који је обећао да ће влада у Тилеријама пружити дипломатску подршку захтевима у погледу признања наследства кнежевског достојанства у породици Обреновића и исељења Турака из Србије. Кнез је скренуо пажњу амбасадору на несугласице у односима с Турском због тешког положаја хришћана. „Искрени и високостојећи пријатељи“ у Паризу дали су Михаилу три савета: 1) да у Србији *на сваки начин* буде одржан мир; 2) да буду избегнути спорови са страним представницима, нарочито с конзулом Аустрије; 3) да буду окончане унутрашње поделе и страначке размирице.¹⁸⁴ Наполеон је био један од „високостојећих пријатеља“, али га Михаило у делу писма упућеном Милошу 29. априла не помиње, као ни Валевског, с ким се такође састао.¹⁸⁵

Дан пре него што је очекивао да буде примљен у опроштајну аудијенцију и да преда меморандум француском цару, Михаило се 5. маја још једанпут састао с принцом Наполеоном. Он је известио Милоша да ће цар кроз неколико дана напустити Париз да би стао на чело својих трупа које се свакодневно, „на врат на нос“ шаљу у Сардинију.¹⁸⁶

Тајни меморандум за Његово величанство цара Наполеона III (Mémoire confidentiel pour Sa Majesté l'Empereur Napoléon III) Михаило је саставио 28. априла 1859. године. На почетку документа изнесене су жалбе да Турска крши права која су Србији зајамчена уговорима и наведено свако од тих права. У данашње време, српски

¹⁸³ *L'Italie libérée (1857-1862)*, 568, 573, 575.

¹⁸⁴ Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз, 17/29. априла-23. априла/5. маја 1859. *Политика*, Београд, 4. марта 1927 (Мита Димитријевић, „Кнез Михаило код цара Наполеона у Паризу“), 1-2.

¹⁸⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 26.

¹⁸⁶ М. Димитријевић, *нав. дело*, *Политика*, Београд, 4. марта 1927, 1-2.

народ се сусреће с оспоравањем привилегија добијеним по цену многих борби и небројених жртава. У њиховом оправданом незадовољству због лошег опхођења и прогона којима Турци излажу хришћане у Бугарској, Босни и осталим суседним провинцијама, Срби су често замерали сопственој влади због неактивности. Садашњи кнез веровао је да је његова дужност да обједини захтеве које је Србија досад бескорисно слала Порти. Кнежевина је одлучно протестовала против свих повреда и задирања у аутономна права српског народа, што је било у супротности са уговорима, хатишерифима и одредбама Париског уговора из 1856. године.

У име свог оца, Михаило је тражио да избор кнежева буде признат српском народу *de facto* и *de jure*; био је обичај да у то звање буду уведени чланови породице Обреновића с правом наслеђа. Упркос јасноћи тог права и логичним последицама које из истог произлазе, Порта је увек тежила да то право ограничи или се претварала да оно није довољно разјашњено. У берату о инвестири кнежева Милана и Михаила Обреновића она то право не спомиње, а потпуно прелази преко истог у берату издатом кнезу Милошу. У свим бератима Порта себи узима за право да сама додељује носиоцима кнежевско достојанство. Она се опходи као да је сизерено право а не право народа да изабере или да поново врати на престо Кнеза који од Порте тражи само потврду избора.

Најважнија привилегија дата Србији, основа њеног политичког живота, највеће јемство за њен друштвени и национални развитак, услов без којег се Срби никада не би нагодили с Турцима, је начело независности унутрашње управе. Иако је начело признато у уговорима између Русије и Турске, као што је потврђено хатишерифима, Турска у пракси то стално одбацује на штету Србије. Одредбама Хатишерифа из 1838. године чланови Савета, тела које заједно с кнезом дели законодавну власт, стављени су под судску надлежност Порте. Тиме се ови законодавци, без чијег пристанка главни носилац власти не може скоро ништа да учини, налазе изнад самих закона које су донели. Чланови Савета иду за тим да врше апсолутну власт у свим пословима државне управе или да изазову у сваком тренутку несрећне сукобе за које читав уставни механизам не представља никакав лек.

У сладу с уговорима и хатишерифима којима су уређени односи између Турске и Србије, изузимајући гарнизоне у тврђавама, муслиманима је забрањен боравак у Кнежевини. До данас, муслимани нису поштовали одредбе споразума које се на њих односе. У неким крајевима, Срби су морали да прибегну оружју да би их натерали да оду, док у другим они и даље поседују своје непокретности и живе ван тврђава.

Муслимани су додатно прекршили уговоре постављајући војску на капијама града Београда и настављајући да задиру у права и надлежности српских власти. Њихово држање било је и још увек представља провокацију и непресушан извор крвавих сукоба које су српске власти желеле да спрече забрањујући им заувек боравак у Кнежевини.

Приликом закључивања међународних, трговачких и царинских уговора и успостављања заједничке телеграфске службе са страним силама, Порта занемарује своје обавезе према Кнежевини и наноси штету њеним интересима. Она то чини упркос изузетном и скоро независном положају Србије. Михаило је као пример навео потписивање Пловидбеног акта 1858. године. Иако је Србија била позвана да учествује у састављању овог документа на темељу одредбе Париског уговора, Порта је погазила права Кнежевине и потписала исти без учешћа Правитељства.

То су биле најочигледније повреде права на које се Србија жалила и против којих је кнез Милош слао представке Порти. У случају да Порта убудуће не покаже више разумевања, Кнез ће морати да се позове на праведност и благонаклоност гарантних сила или да потражи у родољубљу и пожртвовању народа потребна средства да поврати Србији оспорена права и привилегије.

Кнез и српски народ полажу наду у великодушност Наполеона III, у политику коју је он установио у корист потлачених народа и на основу праведних разлога и очекују од њега више него правду. Цар је упознат с тим да српски народ има велики утицај међу хришћанским становништвом Османског царства и Хабзбуршке монархије и какву би делатност он могао развити ако политички заплети и ратни догађаји буду пренети у те крајеве. У случају да се рат прошири ван граница Италије, Михаило је понудио Наполеону да са Кнежевином закључи војни споразум уперен против Аустрије и Турске. Стављено је у изглед склапање споразума који би био од користи и за остварење планова француског цара и за будућност Србије.¹⁸⁷

Уочи предаје меморандума, кнез Михаило је добио обећања Наполеона и Тувнела да ће они подржати његов захтев да буду уклоњене препреке које Турска поставља српском народу на путу остварења његових права. На Михаилову понуду о склапању војног споразума Валевски није одговорио.

Крајем априла и почетком маја министру су стизали извештаји Бернара Дезесара из којих је могао да закључи да кнез Милош више није у стању да донесе

¹⁸⁷ АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, Mémoire confidentiel pour Sa Majesté l'Empereur Napoléon III, Париз, 28. априла 1859; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 28.

разумне одлуке. Француски конзул је саопштио да га је Кнез примио уз неумесне изразе пријатељства и да је „не знајући више шта да ради да би му доказао своју оданост, узео његову главу међу своје руке и загрлио га снажно у словенском маниру“. У Милошевом излагању смењивали су се исправне идеје и лудости, могуће и немогуће, истине и лажи. Кнез је изненада прелазео с једне на другу тему, а притом га је обузимала срџба коју није могао да савлада. После дугог разговора с Милошем, Бернар Дезесар је стекао убеђење да је Кнез полудео и да је опасно да власт у Србији остане у његовим рукама. Говорећи о странцима, Милош је рекао да је решен да протера Аустријанце који праве државу у држави и дестабилизују земљу. Због тога, Кнез је желео да сарађује само с Французима и Британцима, а било је потребно да му из Француске буду послати роба и пароброди. Бернар Дезесар му је скренуо пажњу да је то велики подухват и да је, ако жели да исти предузме, потребно да поступа на потпуно другачији начин: „Ви нападате све одједном, Турску, Аустрију; да ли је ваш положај толико снажан да можете да делујете тако“? Милош је одговорио конзулу да је у праву и да до даљег више ништа неће предузимати против Порте. Констатујући да су Аустријанци заједнички непријатељи Србије и Француске, Кнез је замолио да му влада у Паризу пружи помоћ и да га цар заштити. Када је Милош рекао да ће Михаило у Француској купити 3.000 карабина, конзул је био изненађен: „Али Кнеже, није то оно што вам недостаје; имате их 8.000, а нема 8.000 људи који су способни да се њима служе“. По кнежевим речима све је било спремно и договорено. Чим рат буде објављен, Срби ће се удружити с Мађарима и поразити Аустрију.¹⁸⁸ Милош је изразио дубоку захвалност Валевском на дочеку приређеном кнезу Михаилу и рекао: „После Бога, Француска је та која штити Србију“. Он је полагао наде у агента француске обавештајне службе, бродовласника и авантуристу капетана Мањана и најављивао његов скори долазак у Србију с дванаест пароброда натоварених великом количином оружја и муниције. Бернар Дезесар је известио Валевског да су му непознати планови званичног Париза у вези с овом пошиљком и са ратним припремама Србије и констатовао да је због тога доведен у жалостан положај.¹⁸⁹

Валевски је дао налог конзулу да објасни члановима Правитељства и кнезу Милошу колико је важно да у тренутним околностима Кнежевина одржи мир и добре односе с Портом. То није од интереса само за француску политику и италијански народ. Србија би у својим односима с турском владом могла да створи тешкоће које ће

¹⁸⁸ Исто, No 50, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 23. априла 1859.

¹⁸⁹ Исто, телеграм, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 13. маја и No 51, 14. маја 1859.

довести до нових заплета у Европи и да тиме изазове озбиљно незадовољство од стране сила потписница Париског уговора. Валевски је негирао тврдње да царска влада шаље у Кнежевину пароброде, оружје и муницију и дао упутство Бернару Дезесару да демантује ове гласине.¹⁹⁰ У писму конзулу од 24. маја министар је још једном, на врло одлучан начин дефинисао став своје владе о могућем учешћу Србије у рату с Аустријом. „Царска влада би гледала с највећим незадовољством на то да српска управа, својим неопрезним поступцима, изазове заплете, колико опасне толико несврсисходне, и ја вам одобравам да не кријете ваша осећања у том погледу. Важно је у самом интересу Србије да у Београду не гаје никакву заблуду о нашим правим намерама и ви не треба да пропустите ниједну прилику да им то дате на знање“.¹⁹¹

Пошто је Велика Британија била уверена да иза обећања капетана Мањана о испоруци оружја Србији стоји влада у Тилеријама, амбасадор у Паризу лорд Каули затражио је 21. априла објашњење од Валевског. Министар је изјавио да су гласине о томе потпуно неосноване, а касније, када је започео рат у Италији, Каулију је речено да Француска жели да рат буде локализован и окончан што пре. Лајош Кошут тврди да је мађарска емиграција била упозната с тим да је Мањан био у поверљивим везама с Пале Роајалом и да је он припадао незваничним агентима „личне политике“ Тилерија.¹⁹² Може се са сигурношћу рећи је да је капетан Мањан у наредним годинама обављао за рачун званичног Париза послове у вези с превозом оружја у ове крајеве, па је врло могуће да је и овог пута добио слична упутства. Британском амбасадору је саопштено да су француски представници добили налог да делују умирујуће на хришћане у Турској.¹⁹³

Г. Састанак кнеза Михаила и Лајоша Кошута

Стигавши 18. маја у Лондон кнез Михаило се састао с вођом мађарске емиграције Лајошом Кошутом. Мађарски вођа је изнео у својим *Успоменама* да је Михаило предузео путовање у престоницу Велике Британије по Наполеоновом савету, како би се састао с Кошутом. Цар је препоручио Кнезу да Србија помогне у припреми устанка у Мађарској. За учињене услуге Кнежевина не би добила никакву посебну награду јер је и у њеном интересу било да Мађарска добије независност.¹⁹⁴ Нас пре

¹⁹⁰ Исто, телеграм, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 14. маја 1859.

¹⁹¹ Исто, No 6, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 24. маја 1859.

¹⁹² Lajos Kossuth, *Souvenirs et écrits de mon exil*, Paris 1880, 351.

¹⁹³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 30.

¹⁹⁴ L. Kossuth, *нав. дело*, 252.

свега интересује улога Француске у Кошутовим плановима везаним за мађарски устанак и стварање Дунавске конфедерације, а у којима је Србија имала важну улогу. Идеје мађарског вође никада нису спроведене у дело.

Кошутова тврдња да је француски цар саветовао да Михаило посети Лондон због састанка с њим није тачна. Још на поласку из Београда, Кнез је имао план да посети Париз, Лондон и Берлин, а по Балабиновом савету, требало је да путовање оконча посетом руском цару у Петрограду. Кошут је навео и да се Наполеон на састанку у Паризу одлучно супротставио кнежевој идеји о заједничком решавању Источног и италијанског питања. Михаило је дошао на ову идеју када је сазнао да ће цар подржати мађарске тежње и покушао је да га убеди да у исто време покрене и Источно питање.¹⁹⁵ Кошутове тврдње нису биле у складу са Наполеоновим саветом Кнезу да је потребно да Србија на сваки начин очува мир и да не да Аустрији повода за жалбе. Михаило је то нагласио у писму кнезу Милошу, а његов секретар Коста Цукић је потврдио начелнику кнежеве канцеларије Милоју Лешјанину да Наполеон саветује Србима „да с Аустријом у љубави остану“.¹⁹⁶

Француски цар се састао с Кошутом у Паризу у ноћи између 4-ог и 5-ог маја. Кошут је за учешће Мађара у рату на страни Француске захтевао да буду испуњена два услова: 1) да Наполеон прошири поље ратних операција од обала реке По до обала Дунава и Тисе, и 2) да цар нареди слање својих трупа на мађарску територију и да прокламацијом, у којој би подсетио на жеље народа које је 1849. године изнела мађарска скупштина, позове народ да као пријатељ и савезник Француске објави своју независност и отпочне борбу против непријатеља. Наполеон је рекао да од свег срца жели да буду остварене родољубиве жеље Мађара. Међутим, он није хтео да обећа Кошуту поход на Мађарску. Цар је изјавио да ће затражити сарадњу Мађара тек када буде могао да испуни тражене услове и да гарантује да ће им устанак донети независност.¹⁹⁷ У разговору с Кошутом, Наполеон је поменуо слање мађарских агената у Београд и Букурешт и препоручио да они ступе у везу са тамошњим француским дипломатским представницима. Међутим, устанци у Мађарској и Турској нису се уклапали у царев коначан план о рату с Аустријом. Наполеон није могао да саветује кнезу Михаилу да пружи помоћ Мађарима у подизању устанка јер би то сигурно довело Србију у сукоб с Дунавском монархијом. Вероватно је да је цар саветовао да се

¹⁹⁵ Исто, 251.

¹⁹⁶ АС, ПО 76/23, Коста Цукић Милоју Лешјанину, Париз, 24. априла 1859.

¹⁹⁷ L. Kossuth, *нав. дело*, 152, 161.

Кнез и Кошут састану у циљу отклањања сметњи у зближењу Срба и Мађара. Ту се увек постављало старо питање признања народности и политичких права војвођанских Срба.¹⁹⁸

Могуће је да је савет који Кошут помиње Михаилу дао царев брат од стрица принц Наполеон, велики поборник учешћа Француске у рату за уједињење Италије. Он је био један од твораца плана о устанку у Мађарској уз учешће Србије и Румуније. Зет сардинског краља и главни посредник у вези између његове владе и Наполеона III, принц Наполеон је лично, под велом тајне, довео Кошута француском цару у ноћи између 4-ог и 5-ог маја. Српски кнез био је у посети принцу Наполеону 5-ог маја у пола три поподне, дакле сутрадан после Кошутове аудијенције код цара којој је присуствовао и принц.¹⁹⁹

За избегавање устанака у Турској и Мађарској Наполеон III је имао јак разлог. Бојао се да ширење ратног подручја из Италије на Мађарску не подстакне Велику Британију да се окрене против њега. Цар је рекао Кошуту да би званични Лондон био највећи противник слања француских трупа у Мађарску. Торијевска влада која је тада била на власти гледала је с незадовољством на цареву војну у Италији. По Наполеоновим речима, Велика Британија се чврсто држи уговора из 1815. године које су друге земље већ погазиле. Осим тога, у тим уговорима које је и цар почео да крши жигосани су Наполеони, а он се ипак налази на челу Француске. „Међутим, то је добар изговор да се скрије лоша воља. Пошто се енглеска влада већ тако понаша када се ради о Италији, можете замислити шта ће да ради ако пренесем рат на обале Дунава. Зар то није исто што и жеља да се Аустрија избрише с листе великих сила“? Влада у Лондону сматрала је јаку Хабзбуршку монархију неопходном за систем европске равнотеже. „Имам разлога да верујем да би Енглеска чак ишла дотле да интервенише против мене, а то је опасност којој не могу да се излажем. Молим вас да размислите о томе“.²⁰⁰

Кошут и његове присталице желели су да искористе рат у Италији да спроведу у дело своју идеју о стварању Дунавске конфедерације. План о учешћу Угарске у рату на страни Француске и Сардиније подразумевао је пропаст Аустрије и да народи који су у њој живели формирају нове државе. Угарска је требало да осигура сарадњу Србије и Дунавских кнежевина с којима би у случају повољног завршетка рата створила

¹⁹⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 32.

¹⁹⁹ Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз, 17/29. априла – 23. априла/5. маја 1859. *Политика*, Београд, 4. марта 1927. (М. Димитријевић, „Кнез Михаило код цара Наполеона у Паризу“, 1-2); *L'Italie libérée (1857-1862)*, 573, 575; А. Дебидур, *нав. дело*, II, 293-294.

²⁰⁰ L. Kossuth, *нав. дело*, 153.

конфедерацију три подунавске државе. Мађарска емиграција је преко сардинског конзула Франческа Астенга и својих представника генерала Ђерђа Клапке и Јохана Лудвига водила преговоре са српском и румунском владом, међутим, званични Париз није донео одлуку да у исто време решава италијанско и угарско питање. Француска влада се бојала да би такав развој догађаја изазвао негодовање Велике Британије и Русије. Слабљење и распадање Аустрије на чијим темељима би била створена Дунавска конфедерација неминовно би повукло за собом отварање Источног питања. Због тога званични Лондон не би био наклоњен овом плану. Кошут је обећао Наполеону да ће, уз помоћ британских политичара, радикала Џона Брајта и Ричарда Кобдена, оборити владу лорда Дербија и довести на власт виговце, присталице политике неутралности. Било је то веома смело, чак претенциозно обећање мађарског вође, које уз то открива његову неозбиљност. Цар је сигурно имао на уму да би сарадњом Србије и Дунавских кнежевина у устанку у Мађарској био доведен у питање мир у Турској. Пошто би интереси Велике Британије у Османском царству у том случају били угрожени, тешко је било за очекивати да би влада виговаца остала неутрална. Поред тога, решавање Источног питања и стварање јаке конфедерације на својим границама не би допустила ни руска влада. Распадом Аустрије било би отворено и питање Пољске, што цар Александар сигурно није желео. Овакав сплет околности не би ишао на руку Француској јер би се у случају решавања пољског питања Русија зближила с Пруском. Влади у Паризу је била изузетно важна подршка Русије која је требало да утиче на Пруску и чланице Немачке конфедерације да се уздрже од учешћа у рату на страни Аустрије. Због тога су мађарско питање и стварање Дунавске конфедерације остављени по страни. Незванични кругови у Француској, на челу с принцем Наполеоном, су покушавали да придобију мађарску емиграцију за подизање устанка, чиме би била дезорганизована позадина аустријске војске. С друге стране, Лајош Кошут није желео да се упусти у акцију без јемстава цара Наполеона.

Међутим, нејасноћу у вези с Наполеоновим плановима везаним за припрему и подизање устанка у Мађарској уносе кораци које је цар предузео после разговора с Кошутом и кнезом Михаилом у Паризу. Изгледа да је цар желео да за сваки случај има у тим областима припремљен терен чиме би приморао Аустрију да део војних снага не пошаље у Италију. После договора с Кавуром и мађарском емиграцијом, било је предвиђено да буде образована једна мађарска јединица у Италији која ће бити на располагању француско-италијанској војсци до тренутка када она буде могла да се приближи мађарској граници. Други део војске или бар наоружане групе побуњеника,

биле би окупљене у Румунији, с циљем да подрже устанак у Мађарској и да изведу, у датој прилици, упад у Трансилванију. Те устаничке групе нису могле бити организоване на територији Дунавских кнежевина без одобрења кнеза Кузе коме је Наполеон писао и затражио од њега да се споразуме с вођама устанка из 1848. године о заједничком учешћу у покрету у Мађарској против Аустрије. Цар је ставио Кузи у изглед припајање Буковине Молдавији. Француски дипломатски представник у Јашију Виктор Плас (Victor Place) је добио посебан задатак од цара да води преговоре о склапању мађарско-румунског савеза. Плас је успео у својој намери. У време великих успеха Наполеонове војске у Италији, гроф Телеки и генерал Клапка, с једне, и кнез Куза, с друге стране потписали су маја 1859. године тајну конвенцију којом су тачно утврђене савезничке обавезе. Кнез Куза ће одобрити мађарским устаницима да подигну магацине с оружјем на територији Румуније или у близини границе с Трансилванијом и тражиће од француског цара 30.000 пушака. Конвенцијом је обухваћена и сарадња са српском владом. Поред оружја које ће бити набављено преко савезничких сила, Румунија ће се обратити Правитељству за топове, чији ће један део уступити Мађарима. Румунски и мађарски представници имали су задатак да о својим припремама обавештавају и српску владу. С друге стране, генерал Клапка ће уложити највеће напоре да из Париза и Лондона буду одмах послати оружје и муниција који су потребни да румунска и мађарска војска отпочну дејства. Генерал ће се о свим питањима споразумети с представницима кнеза Кузе у Паризу. Румунски представници требало је да држе у току своју владу о догађајима у Београду.²⁰¹

Друга конвенција потписана између генерала Клапке и кнеза Кузе у мају 1859. године била је израз жеље дворова у Паризу и Торину да, пре пружања помоћи мађарској емиграцији, буде решено питање народности у будућој држави. У конвенцији су предвиђени принципи конфедерације. Односи у истој дефинисани су седмом тачком конвенције која ће поред осталих начела бити унета у будући мађарски Устав: „Сви треба да будемо надахнути начелима братства. Само та начела могу да нас доведу до нашег циља, конфедерације три подунавске државе: Мађарске, Србије и Молдо-Влашке“. У случају успеха мађарског устанка, веома је важно да се мађарска, румунска и српска народност које живе у Мађарској, ослободе сваке ускогрудости, сваке сепаратистичке идеје и да се уздрже од свих непријатељских дела која су изазвала велике несреће 1848. и 1849. године. Мађари су унапред уверени да могу

²⁰¹ V.A. Urechia, *L'Alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche*, Bucarest 1894, 4-5.

рачунати на румунске родољубе. У Паризу су очекивали да ће влада Дунавских кнежевина, подстакнута сопственим интересима, употребити свој утицај на сународнике који живе у Мађарској и Трансилванији у циљу помирења. Мађарски родољуби се већ на почетку борбе обавезују да ће бити заборављени стари неспоразуми и да ће доћи до потпуног помирења између Срба, Румуна и Мађара. Општине и жупаније на територији Мађарске насељене српским и румунским живљем ће добити пуну аутономију. У етнички мешаним срединама, становништво ће се споразумети који ће језик прихватити као званичан (мађарски, српски или румунски). У току устанка српске и румунске трупе ће бити организоване одвојено од мађарских трупа, а командовање ће бити на матерњем језику. У свакој војсци проглашена је пуна једнакост за добијање службе, чинова и почести.²⁰²

План о искрцавању француске војске на Ријеци, која би преко Хрватске избила у мађарску равницу, био је дело мађарске емиграције.²⁰³ Кошут је сматрао да је споразум између Мађара и Хрвата најважнији део плана. У случају да Французи не буду пријатељски дочекани у Хрватској ова диверзија била би умногоме отежана. Мађари су сматрали да је Београд најприкладније место за вођење преговора и намеравали су да тамо пошаљу свог изасланика Јохана Лудвига. Кошут је рекао кнезу Михаилу да су дипломатски представници Француске и Сардиније добили налог да пруже подршку Лудвигу и да му помогну да обави задатак. Мађарски вођа је затражио од Михаила да позове у Београд неколико утицајних Хрвата ради преговора с Лудвигом. Кошут је очекивао да ће овога пута, за разлику од ситуације из 1848-1849. године, Срби у Угарској стати уз Мађаре. Он је био спреман да да Србима све уступке под условом да не буду угрожени територијална целокупност и политичко јединство Угарске. Кнез је оценио да су такви уступци сасвим довољни и обећао да ће посредовати у постизању споразума. Што се тиче припрема за устанак, вођа емиграције је тражио да Србија омогући превоз оружја и подизање складишта и да одобри зајам. У случају да план о француској експедицији буде дефинитивно усвојен, Кнежевина је требало да допусти да на њеној територији генерал Ветер организује мађарске оружане снаге. Кнез је нарочито инсистирао на томе да мађарски генерал не долази у Србију у случају да искрцавање Француза на јадранској обали буде доведено у питање. Без подршке владе у Тилеријама, Мађари би преузели на себе сву одговорност за устанак, док би Србија била изложена великој опасности а Михаило компромитован у очима европске

²⁰² Исто, 7-8.

²⁰³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 33.

јавности. Михаило је рекао Кошуту да је потребно да овај план одобри кнез Милош. „Кнез (Михаило) се сложио, али само под условом да може да се докаже да имамо подршку француског цара; иначе не“.²⁰⁴

У накнаду за велике услуге учињене Мађарима, Србија би стекла само пријатељство независне Угарске. Кошут тврди да је с Михаилом постигао пуну сагласност по питању независности и целокупности Угарске, ослобођења и независности Србије путем стварања јаке словенске државе и победе начела народности. Кнез је одмах истакао да је независност Угарске жеља француског цара чију наклоност и он жели да придобије, како у свом тако и у интересу своје отаџбине. Мађарски вођа је изразио жељу да у случају распада, Турско царство не постане плен Русије и Аустрије већ да га наследе народи који ће на његовим темељима створити своје слободне државе. На тај начин би на Балкану било примењено начело народности онако како га је замишљао цар Наполеон. Кошут је сматрао распад Турске врло вероватним. Мађарски вођа и српски кнез сложили су се да би у том случају било корисно створити одбрамбени савез између Угарске, Хрватске, Србије и Дунавских кнежевина. Међутим, пошто је лично био захвалан Турској за указано гостопримство након догађаја из 1848-1849. године, Кошут је из свег срца желео да „она успе да се прилагоди захтевима нашег времена и да се препороди тако да буде могуће очување њеног царства“. Он је сматрао да је неизбежно да Србија у будућности постане независна држава и да је то у интересу и саме Турске. Иако је уверавао Михаила да у стварању велике словенске државе не види опасност по Мађарску, Кошут је предлагао образовање конфедерације састављене од посебних држава: Бугарске, Црне Горе, Босне и Србије. По његовом мишљењу конфедерација је била погодније решење због изразитог националног осећања становништва у тим областима.²⁰⁵

Колико је било искренности у Кошутовим речима тешко је рећи. Питање је такође да ли је разговор с Михаилом текао онако као што га је Кошут забележио.²⁰⁶ Сигурно је да Кнез не би склопио споразум о стварној сарадњи с мађарским вођом после разговора у коме му је Наполеон дао на знање да неће допустити отварање Источног питања. Михаило је рекао Кошуту да је сарадња Србије у мађарском устанку условљена одобрењем француског цара. Кошутове тврдње не слажу се са саветима о одржању мира и добрих односа с Аустријом које су српском кнезу дали „искрени и

²⁰⁴ L. Kossuth, *нав. дело*, 259-263.

²⁰⁵ Исто, 256-259.

²⁰⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 34.

високостојећи пријатељи“ у Паризу. Податак да је постигнут споразум између Кнеза и емиграције да Србија пружи помоћ мађарском устанку постоји само у Кошутовим *Успоменама*. Уосталом, разговори у Београду с Кошутовим изаслаником Јоханом Лудвигом нису још ни отпочели када је Наполеон с Францом Јозефом закључио примирје у Вилафранки.²⁰⁷ У мемоару о мађарском питању који је упутио италијанској влади 1861. године, генерал Клапка потврђује да су, у последње две године, претрпели неуспех сви покушаји да буде придобијена Србија. Генерал се жалио да су француски конзули у Србији и Влашкој ометали закључење споразума с владама тих земаља: „Такав став је до сада мало наклоњен Мађарској, што је основни разлог што су, нажалост, пропали сви покушаји чињени последње две године“.²⁰⁸ Иако је на само неколико дана пре примирја у Вилафранки Наполеон изјавио Кошуту да жели независност Угарске и да је решен да јој пружи помоћ у томе, изгледа да је све остало само на жељама.²⁰⁹ Сазнање да и поред неутралности и подршке Русије, прети опасност од мешања Немачке у сукоб, било је довољно за Наполеона да закључи примирје, не осврћући се ни на своје званичне савезнике, а још мање на Мађаре.²¹⁰ Рат од 1859. године представља најозбиљнији покушај Кошута и његових присталица да образују Дунавску конфедерацију.²¹¹ Иако је мађарска емиграција добила подршку незваничних кругова у Паризу и начелни пристанак цара Наполеона, Француска јој није пружила помоћ у остварењу њених планова.

Д. Српска јавност према догађајима у Италији. Настојања француске дипломатије да спречи извршење Клапкиног плана

После боравка у Лондону и Берлину, кнез Михаило је 9. јуна стигао у Београд. Вести о првим успесима Француске у Италији изазвале су у немачкој јавности ратоборно расположење. После победе Француза код Мађенте 4. јуна, Пруска је мобилизовала шест корпуса а Русија је, као одговор, послала на границу Галиције и Молдавије четири.

Догађаји у Италији праћени су у Београду с великом пажњом. Влада је предузела мере за повећање оружаних снага у свим окрузима.²¹² Бернар Дезесар је писао Валевском да је кнез Милош наредио опште наоружавање. Сваки способан

²⁰⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 337.

²⁰⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 34.

²⁰⁹ L. Kossuth, *нав. дело*, 501.

²¹⁰ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, 261.

²¹¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 95.

²¹² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 35.

мушкарац морао је себи да обезбеди пушку, муницију, два пара опанака и панталоне. Бернар Дезесар који је од кнежевог представника Цветка Рајовића тражио јасна објашњења о предузетим мерама, добио је одговор да су оне мотивисане општом ситуацијом у Европи, гомилањем турских трупа у Бугарској и у Босни и нарочито увећањем гарнизона у Београду. У кнежево име, Рајовић је тврдио француском конзулу да Србија нема план да нападне Турску и да су све што се о томе говори само лажи и клевете. Бернару Дезесару је изгледало мало вероватно да Кнез може да задржи народ који је у потпуности наоружан. Представник је покушавао да га убеди, понављајући да је Србија морала да буде на опрезу после војних мера које је предузела Порта. Конзул је сматрао да већ дуго времена држање Правитељства, сви његови поступци и дела, представљају непрекидну провокацију спрам Турске.²¹³

Притисци Порте приморали су српску владу да попусти. Она је одустала од војних припрема и одбила да пружи подршку Мађарима коју су, средином јула, још једанпут тражили Франческо Астенго и изасланици генерала Клапке. Француски конзул је обавестио Валевског да је настојао да убеди Правитељство и кнеза Милоша да одустану од провокација и агресивних иступа, што би неизбежно довело до прекида с Портом. Након што је покушала да обмане стране представнике, час одлучно поричући да наоружава војску и народ, час кријући истину о опсегу и циљу наоружавања и домету оружја, на крају се влада ипак уплашила да би такав став могао изазвати осуде гарантних сила. После супротстављања и оклевања Правитељство је променило начин изражавања и опхођења.²¹⁴

Француски министар је одлучно стао на пут захтевима мађарске емиграције. Он је дао налог представницима у Београду и Букурешту да спрече даље извођење Клапкиног плана. Кавур се 21. јуна пожалио принцу Наполеону да су му сардински конзули у Дунавским кнежевинама у страху писали да су њихове француске колеге примиле од Валевског ноту која садржи оштар протест што кнез Куза пружа Мађарима помоћ. Поступак француског министра довео је у неприлику сардинску и румунску владу и представнике мађарске емиграције. Кнез Куза није знао како да поступа, генерал Клапка је био бесан, а Кавур је био у недоумици шта да препоручи сардинским агентима којима је требало да стигне пошиљка од 20.000 пушака.²¹⁵ Валевски је био

²¹³ АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 52, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 23. маја 1859.

²¹⁴ Исто, No 53, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 4. јула 1859.

²¹⁵ *L'Italie libérée (1857-1862)*, 854.

узнат с тим да, иза његових леђа, целом акцијом руководи принц Наполеон.²¹⁶ Министар је дао налог отправнику послова амбасаде у Цариграду, грофу Мари Шарлу Лалману, да изјави да царска влада негира да је, непосредно или посредно, учествовала у акцијама усмереним на подизање устанка у источним покрајинама Аустрије. Валевски је негирао сваку одговорност званичног Париза за учешће у плановима који му се приписују. „ Ми немамо на Истоку никаквог тајног агента, и ако се појаве људи који себи желе да припишу то обележје, тврдећи да су их послали било влада Његовог величанства, било Његово царско величанство принц Наполеон, потребно је да то најизричитоје порекнете“.²¹⁷

Напори француске владе у Србији уродиле су плодом. Када је средином јула у Београд стигао капетан Мањан да помогне у остварењу планова генерала Клапке, Кавур му је препоручио да се обрати влади у Паризу. Кнез Михаило је одбио захтев сардинског конзула Астенга да дâ 100.000 франака на име материјалне помоћи устанку. Бернар Дезесар је закључио свој извештај речима да је било крајње време да буде окончана афера у којој су неспретношћу доведене у неприлику високе личности, а стечено је уверење да у Француској постоје две владе.²¹⁸

Поступци званичног Париза бацили су Кавура у очајање.²¹⁹ Он се обратио принцу Наполеону следећим речима: „Покорно молим Ваше величанство да нас извуче из страшне невоље у коју нас Валевски доводи. Ту ствар је уредило Ваше величанство. За име Бога, нека је не напушта! Сигуран сам да би један разговор с царем, или чак писмо које би му упутило Ваше величанство, били довољни да отклоне све тешкоће и да нам омогуће да спроведемо план, од чијег успеха може да зависи исход рата“.²²⁰

После победе француске војске код Солферина 24. јуна, порасла је опасност од избијања општег рата. У Прусској је била довршена општа мобилизација. Војни представник Русије у Француској гроф Павел Андрејевич Шувалов, писао је кнезу Горчакову из главног штаба у Валеђу да га је Наполеонов ађутант генерал Емил Феликс Флери приликом разговора упитао следеће: „Па, ако би се све замрсило, ако нам Немачка објави рат, ви ћете наступити против Аустрије, зар не“? Шувалов је одмах одговорио да је строга неутралност више него икад неопходна Русији. Флери му је поверио да ће, ако Русија и Велика Британија заиста желе да посредују, цар

²¹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 35.

²¹⁷ АМАЕ, *Turquie* 28, No 39, Валевски Лалману, Париз, 10. јуна 1859.

²¹⁸ Исто, *Turquie-Belgrade* 9, телеграм, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 20. јула 1859.

²¹⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 36.

²²⁰ *L'Italie libérée (1857-1862)*, 854.

прихватити предлоге за мир. На Флеријево питање какво ће бити држање Русије ако избије устанак у Мађарској, Шувалов је рекао да се труди да буде опрезан и обзрив у својим одговорима. Пруска влада је почела да испитује расположење у Лондону и Петрограду за посредничку акцију између зараћених страна. Забринут због става Пруске и револуционарног врења у Италији, Горчаков је саветовао Наполеону да што пре закључи мир. Када су силе предложиле посредовање, Наполеон је прихватио. Амбасадор у Паризу Кисељев известио је о томе своју владу и ширио код Наполеона поверење у лојалност цара Александра и у спасоносно дејство које је имао став Русије. Међутим, да би било очувано међусобно поверење, требало је да једног дана не буде речено да Русија није испунила обавезе и очекивања француског цара.²²¹

Наполеон је и сам желео да се војска врати у Француску. Мобилизација пруске војске угрожавала је у великој мери слабо брањену француску границу на Рајни. Италијанско питање створило је веће тешкоће него што је цар очекивао, нарочито у односима с Католичком црквом. Аустријска влада стрепела је на исти начин од устанка у Мађарској и од последица које би на односе у Немачкој имала интервенција Пруске. Наполеону није било тешко да 11. јула на састанку с Францом Јозефом у Вилафранки постигне прекид непријатељстава постављањем умерених услова за примирје.²²²

Касније, у Сен-Клуу, Наполеон је говорио Кисељеву како је одлучио да предложи аустријском цару да се споразумеју. Рат је могао да постане општи; устанак у Мађарској био би од помоћи, али не би прошао без потешкоћа. После Мађарске било би отворено пољско питање, а затим питање о положају хришћанских народа на Истоку. Све то компликовало би већ довољно суров рат.

Кнез Горчаков је био врло радознао да сазна шта су два владара, осим што су преговарали о миру, рекли један другом у Вилафранки. Гроф Кисељев је дао на знање Наполеону да као накнаду за искрену помоћ коју му је пружила Русија, треба да буде према њој једнако честит. Није било искренности на коју је амбасадор навикао од цара. Уместо тога, војвода од Монтебела је 22. јула предао кнезу Горчакову писмо за цара Александра од 3. јула из Валеђа. Као што каже Горчаков у свом извештају Александру II, то писмо није било љубазно и садржало је жаљење које није било оправдано. Наполеон се жалио што Руси нису натерали аустријске снаге да се повуку из Италије. Концентрација руских трупа на граници с Галицијом била је сувише спора због удаљености и недостатка веза; Аустријанци су искористили ту спорост да пошаљу

²²¹ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 540.

²²² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 36.

својој војсци цео контингент смештен у Галицији, где су остали само магацини с оружјем. Наполеон није никада очекивао да Руси делују агресивно у његову корист, али је рачунао на извиднички корпус коме је био циљ да паралише 150.000 Аустријанаца. У његовом окружењу жалили су због млаког деловања Русије и приписивали њеном ставу нужност да рат буде окончан. Разочаран у свом очекивању, Наполеон се одмах окренуо Великој Британији. Кисељев се бојао да је уздрмано царско поверење у Русију. Иако је њена дипломатска акција задржала Немачку, тај резултат је у Француској изгледао недовољан: Русија је извршила мобилизацију а Аустрија се није бојала да остави своје источне границе незаштићене.

Наполеоново лоше расположење је убрзо ишчезло. Он је ставио у дужност пуковнику виконту Реју (Gustave-Charles-Prosper, vicomte Reille) да однесе у Петроград орден велике ленте Легије части Великом кнезу престолонаследнику и да изрази Његовом величанству задовољство које осећа због добрих односа који су успостављени између два царства. Пуковник Реј је донео Наполеоново писмо руском цару у коме он признаје да је Александар, после него што је учинио све што је могао да спречи рат, настојао да исти буде локализован и на тај начин буде мање неповољан по Француску. Стога, да би избегао заплете који би били штетни по руску политику, Наполеон је закључио мир. Било је заиста тешко да рат буде ограничен на Италију а да не буде подржан устанак у Мађарској који је могао да се прошири на суседне области. Александар је одговорио да му је драго што ће с француским царем наставити размену мишљења коју су догађаји прекинули. Он је искрено желео да иступа споразумно с Наполеоном по крупним питањима и био је убеђен да такав споразум може бити само од користи интересима Русије и Француске.²²³

Интервенција Француске у Италији наишла је на бројна неодобравања у јавности. Пословни кругови страховали су од трошкова рата, а француски католици били су забринути за судбину папе. Противници рата били су кругови у Министарству иностраних послова блиски министру Валевском који није присуствовао састанку у Пломбијеру. Због тога ће Валевског у јануару 1860. године заменити Едуар Гувнел, страствени поборник интервенције. На крају, Велика Британија, савезница Француске у Кримском рату, била је заинтересована за очување европске равнотеже.²²⁴

²²³ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 541-542.

²²⁴ J. Garrigues, *нав. дело*, 90.

Страх од Велике Британије и Пруске, притисци савезничке Русије и јавности унутар земље приморали су Наполеона да остави италијанско питање делимично решено. Мир с Аустријом закључен је у Цириху 11. новембра 1859. године.

Опрезна политика Милоша и Михаила показала се 1859. године као потпуно оправдана: као што се очекивало, рат у Италији је локализован, а Србија није дозволила да западне у опасан положај. Овакав њихов став био је нужан због двоструке француске политике на Дунаву: незванична струја је подржавала устанак у Мађарској док му се званична противила пазећи да не настану веће компликације. Умногоне захваљујући саветима да у Србији буде одржан мир, а које је Михаило добио у Паризу од Наполеона III, министра Валевског и амбасадора Тувнела, њени односи с Аустријом, иако затегнути, могли су да се поправе. Поред тога, односи Кнежевине и Порте нису искључивали могућност поновних преговора по питању старих српских захтева. Руски амбасадор Виктор Балабин такође је саветовао Милошу и Михаилу да задрже мирољубив став. Пут кнеза Михаила у Париз, као и у престонице Беч, Лондон и Берлин, показао се за њега као веома поучан. Због мисије коју је имао Кнезу се пружила прилика да ступи у везу с високим државницима, а показало се с колико је опреза требало приступити доношењу озбиљних одлука. Михаило је открио у којој мери су велике силе, чак и када позивају Србију да се веже за њихову политику, неспремне да према Кнежевини преузму јасне обавезе. Опречна политика званичне Француске и незваничних кругова блиских двору у Тилеријама изазвала је подозривост код Мађара и Румуна и приморала на обазривост српску владу.

Кнежеви Милош и Михаило поступали су за време италијанске кризе управо онако како саветује Илија Гарашанин у свом *Мемоару о рату у Италији*. Савети високих државника Француске и амбасадора Балабина упућени Михаилу сасвим се поклапају са онима из *Мемоара*. Тешко је рећи да ли је Гарашанин, који тада није обављао државничке дужности, био у вези с овим званичницима, али се стиче утисак да је до неких обавештења дошао пре кнеза Михаила. Такође, врло је индикативно да су у писму Илије Гарашанина Јовану Мариновићу од 8. маја и писму Михаила Милошу од 2. априла из Беча коришћени слични термини „замешателства Европе“ и „замешателства света“.²²⁵ Пре кнежевог пута по Европи Гарашанин и Михаило су разговарали о ситуацији везаној за рат у Италији и о положају Србије.²²⁶ Не треба

²²⁵ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 38-39.

²²⁶ Политичка акција Србије у Јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859-1874, приредио Војислав Ј. Вучковић, Београд 1965, 4-5.

заборавити да је кнез Михаило од повратка у Србију, фебруара 1859. године, неговао добре односе с Гарашанином. У писму Мариновићу, Гарашанин је написао да је саставио план о томе како би Правитељство требало да поступа у тадашњим околностима. Иако је „његов Мемоар служио само за његово лично чекмеже“, Гарашанин је саветовао управо оно што и Виктор Балабин: „Ја сам тако угађао, и да Србија не уквари и да буде спремљена колико је више могуће“. Мало је вероватно да је српски државник само „ослушкивао“ шта се дешава у Европи и да је на основу тога саставио спис од 19. априла. Милош и Михаило поступали су мудро, у складу са саветима пријатељских сила Француске и Русије, о чему у Гарашаниновом *Мемоару* пише следеће: „Треба се највештијим и најбржим начином старати да се сазнаду намере Русије и Француске што се нас тиче. Са овима двема силама треба се подпуно у согласије ставити и унапред споразумевати. На сваки начин треба се бринути да се оне спрема нас на чисто изјасне; јер за оним у пола изјасненијем није совестно на једно велико предузеће одважити се, пошто у дипломацији обично оно што се данас каже сутра се онако исто не пофторава него сасвим другојачије доказује. Са овим силама бити на чисто страота много вреди за сво наше владање у овим критичним обстојатељствима“.²²⁷ Управо у разговору с Михаилом у Бечу, када је покренуто питање какав став Србија треба да заузме према догађајима у Италији, руски амбасадор је предложио кнезу Милошу да је крајње време да повери Гарашанину да образује владу. Под утицајем Француске, чију је подршку уживао, дошло је до промене става Русије према Гарашанину. Претпостављамо да је и Гарашаниново мишљење да Србија треба да послуша савете Француске и Русије, имало утицаја на држање српске владе за време рата у Италији.

IV Покушаји закључења француско - руског споразума 1860. године

А. Тувнелов меморандум о заједничком иступању Француске и Русије у догађајима на Истоку и у Италији

Тајни уговор Француске и Русије од 3. марта 1859. године донео је више користи Паризу него Петрограду. Француска је обезбедила благонаклону неутралност своје савезнице за време рата у Италији док Русија није добила ни територијалне накнаде нити чврсте гаранције Француске за измену одредаба Париског уговора о

²²⁷ АС, Фонд Илије Гарашанина (ИГ) 1123, О рату у Италији, 19. априла 1859.

Црном мору. Међутим, Русији је споразумом у Штутгарту, као и овим уговором омогућено да изађе из међународне изолације. Само постојање савеза „с првом државом Европе“ подигло је углед Русије. Француско-руски уговор је истовремено утицао и на захлађење односа Француске и Велике Британије, што је потврдио и Горчаков: „Одустајање од уговора значило би ... поновно гурање цара Наполеона у загрљај Енглеске. Прошлост нам је тачно показала какве последице из тога могу произаћи“. Упркос клаузули о тајности и негирању обе стране да споразум постоји, исти није остао непознат. За време рата Француске и Аустрије у Италији, Русија је пружила својој савезници знатну дипломатску подршку, чиме је онемогућила Пруску и друге државе чланице Немачке конфедерације да се умешају у сукоб. Упркос томе, Наполеон је био незадовољан због чињенице да Русија није на време упутила војску на границу Галиције, чиме би онемогућила слање појачања аустријским трупама у Италији. Несигуран у погледу држања Пруске, француски цар се код руског војног изасланика грофа Шувалова распитивао да ли би Русија објавила Прусској рат у случају њеног напада на Француску. Одговор Шувалова је био да ова сила то не би учинила ни по коју цену. Рат у Италији био је, међутим, од користи и Петрограду.²²⁸ Исти је утицао на погоршање односа Париза и Лондона, а поразом Аустрије створени су услови за шире деловање Русије на Балкану. Рат је такође показао мањкавости и непостојаност француско-руског споразума. Томе су допринела два разлога. Поред тога што је желела да одржи утицај и сачува своје интересе на Балкану, Француска није желела да због Русије жртвује савез с Великом Британијом. Стога је и Наполеонова подршка балканској политици Русије била ограничена и недоследна. Држањем Француске је био незадовољан и цар Александар, који је у октобру 1859. године приликом сусрета са Кисељевим у Варшави рекао да је његово поверење у Наполеонове политичке ставове у великој мери поколебано. Када је потом руски амбасадор у Паризу представио цару нацрт „формалног уговора“ с Француском, Александар је на њему написао: „Против кога?“²²⁹ Чињеница је, међутим, и то да је званични Петроград сувише очекивао од владе у Тилеријама. С обзиром да је њен углед због пораза у Кримском рату опао, Русија је очекивала од Француске да, самостално и на сопствени ризик, ради на побољшању положаја савезнице како у Цариграду тако и на Балкану. Крајњи циљ ове политике Горчакова је био да Париз и

²²⁸ Д. Ковачевић, *нав. дело*, 27-28.

²²⁹ Исто, 28-29.

Петроград једног дана замене улоге. Уместо Француске претежан утицај у Цариграду имала би Русија.

После закључења мира између Француске и Аустрије у Цириху отворено је питање окупације војводства у Ромањи од стране сардинске војске. У циљу његовог решавања, Наполеон је најпре предложио сазив европског конгреса. Међутим, крајем децембра громка брошура *Пана и конгрес* је указала на изненадну еволуцију царске политике која је скоро одмах потврђена сменом Валевског, непријатељски расположеног према пијемонтским амбицијама и именовањем за новог министра спољних послова цариградског амбасадора Тувнела. План о конгресу је напуштен, а нови Наполеонов став, праћен приближавањем влада у Лондону и Паризу озловољио је Александра II, забринутог напредовањем револуције у Италији. С друге стране, иако су биле скоро сагласне да помогну ширење територије Пијемонта, Француска и Велика Британија нису постигле сагласност око величине тог увећања нити какве би последице из тога могле проистећи. Већ су се проносиле гласине да је Наполеон захтевао као накнаду припајање Савоје и грофовије Нице Француској, а новост је изазвала живо узбуђење у Лондону. Царској влади је претила опасност од изолације.²³⁰

Преузевши Министарство спољних послова, Тувнел је, у мемоару који је поднео Наполеону, одмах одредио нови политички правац. Он је у том програму тврдио да је анексија једног дела средње Италије Пијемонту била неизбежна, али „да она нужно за собом мора повући припајање Савоје и грофовије Нице Француској“ и да је умесно „размислити о средствима да се јавно мњење и владе припреме на такву евентуалност“. У том циљу требало је пре свега наставити преговоре о конгресу који су пре неког времена започети с Великом Британијом, а Наполеон је на себе преузео задатак да придобије Виктора Емануела. Тувнел је на крају послао амбасадору у Бечу, маркизу Лионелу Мутјеу (le marquis Lionel de Moustier) упутство да наговори Дунавску монархију да на анексију територија Француској не обраћа пажњу. „Све што ми тражимо, то је да се Аустрија помири са судбином. Схватимо величину жртве и, ако се питања на Истоку закомпликују, нећемо бити незахвални... Реченица из моје депеше где кажем да ће цар увек ценити добру вољу која му се исказује у тако *осетљивим* и тако свечаним околностима, изражава, уверавам вас, право мишљење Његовог величанства. Дужни смо да поштујемо *дану реч* “.²³¹

²³⁰ Georges Pagès, „Les relations de la France et de la Russie en 1860. D’après des documents inédits“, *Revue historique du Sud-Est européen*, V^e année, No 10-12, Paris 1928, 277-287; 278-279.

²³¹ Исто, 279.

За то време, упркос обавезама преузетим у Штутгарту, ни руском цару ни влади у Петрограду нису давана никаква поверљива саопштења. Преговори с Великом Британијом, обећање о споразумевању с Аустријом у случају да се ситуација на Истоку закомпликује, све то уопште није било у складу са француско-руским споразумом. Током јануара 1860. године амбасадор у Петрограду Монтебело је из Париза добио само једну депешу. Он уопште није обавештен о корацима царске владе у Лондону и Бечу. Тек из поверљиве депеше од 7. фебруара, која је требало да послужи само да би он лично био информисан, Монтебело је сазнао да су у Паризу отпочели тајни преговори о анексији с изасланицима Виктора Емануела. Мало након што је примио депешу, амбасадор је затражио од Тувнела да њен садржај саопшти руском цару: „То би било у складу с нашим обичајима о гајењу међусобног поверења и пружило би доказ да се ти обичаји нису променили. Нигде, уосталом, ви не наилазите на повољније расположење по том питању него овде“. Упознат са садржајем Тувнелове депеше који се односи на припајање Савоје, Горчаков је рекао да је она врло одмерена и да су њени закључци оправдани, а након разговора с Александром II, Монтебело је закључио да се у царевом ставу према Француској ништа није променило. Не само што у Петрограду нису намеравали да стварају потешкоће влади у Тилеријама, него су желели и да јој помогну.²³² Захваљујући помирљивости Александра II Савоја и Ница су 24. марта 1860. године припојене Француској. Руски цар је изјавио Великој Британији да је о уступању ових територија одлучено неусиљеном нагодбом између два владара и да тиме није нарушена европска равнотежа.²³³ Руска влада је у корист Француске посредовала и у Берлину.

У писму Александру II, Наполеон се захвалио на благонаклоном ставу према Француској и констатовао да се након споразума Петрограда и Париза нико неће усудити да предузме иницијативу за изазивање општег рата. Руски цар је одговорио да је имао задовољство да пружи француском владару нов доказ о својој доброј вољи и пријатељству.²³⁴ Ипак, и афера око анексије Савоје и Нице уздрмала је француско-руски споразум и оставила нови траг неповерења у односима две савезнице. Преговоре с Великом Британијом о италијанском питању Наполеон је водио без знања владе у Петрограду, која је о истима сазнала из новина. Цар је чак желео да с владом у

²³² Исто, 280.

²³³ Serge Goriaïnow, „Les étapes de l’alliance franco-russe (1853-1861)“, *Revue de Paris, tome 1*, Paris 1912, 763

²³⁴ Исто, 763.

Лондону закључи формалан уговор о савезу којим би му било омогућено да реши судбину Италије, али је она то одбила.²³⁵

Почетком марта 1860. године, Монтебело је у приватном писму Тувнелу представио царској влади предлоге Русије у вези са заједничком акцијом две силе на Истоку. Они су били у вези са избијањем немира међу хришћанским становништвом Балкана, у Србији, Босни и Херцеговини и Бугарској. Горчаков још увек није желео да започне званичне преговоре с владом у Тиљеријама, али је тражио од Монтебела да јој скрене пажњу на ово питање. Оно што је Русија пре свега желела је одржање Османског царства и била је спремна да се за то искрено заложи. Међутим, имајући у виду ситуацију на Балкану, Горчаков је сматрао да је време да је Петроград у договору с владом у Паризу озбиљно размотри и учврсти са њом споразум, чије би закључење учинило мање опасном кризу која прети Европи. Он је желео да велике силе међу собом на дипломатски начин реше питања која ће бити покренута распадом Турског царства и да тако предупреду рат чије би последице биле небројене. Русија не тежи територијалном увећању нити искључивом утицају на Истоку. Њене идеје су оне које је Наполеон изнео у разговору с грофом Кисељевом, што су уједно и идеје цара Николе I: од хришћанских провинција Османског царства била би образована конфедерација независних држава, Цариград би постао слободан град, а Грчка би припајањем Епира и Тесалије добила природне границе. Осим враћања изгубљених територија у Бесарабији, једино задовољење које је Русија тражила било би укидање одредби Париског уговора о Црном мору. Означавајући ове одредбе претераним, Горчаков је сматрао да ће оне бити оборене саме од себе, а обавеза Француске, забележена у једном писаном документу, била би да до уређења овог крупног питања не пристане ни на једну комбинацију у супротности с непосредним интересима Русије. За узврат, влада у Петрограду би подржала и олакшала постизање споразума у погледу Италије који би био у интересу Француске. „Тако би биле учвршћене везе које уједињују два царства и њихов споразум који почива на широј основи а обухвата решавање крупних питања која узнемирују Европу, она ће иступати споразумно ка дефинисаном циљу, сагласном са њиховим узајамним интересима“. Укратко, Горчаков је својим предлогом настојао да дâ стваран смисао савезу, тако нејасно дефинисаном током разговора у Штутгарту. Вицеканцелар је тражио од Француске да веже своју политику за политику Русије на Балкану, а најпре да одустане од поштовања одредбе о неутралности Црног мора. У

²³⁵ Исто, 761.

замену, он је понудио влади у Тилеријама да подржи њене замисли у Италији.²³⁶ У Паризу су без сумње били свесни да би прихватање једног оваквог предлога у кратком року могло довести до избијања рата на Истоку.

Могућности руске политике на Балкану биле су омеђене оквирима Париског уговора. Стога је Горчаков настојао да односе Русије и Турске уређује путем преговора и на тај начин осигура покровитељство над православним хришћанима. Политика вицеканцелара је имала за циљ да подигне углед Русије међу балканским народима, чиме би показала европском јавном мњењу да без ње не може бити решено ниједно важно питање на Истоку. Ослабљена након пораза у Кримском рату, она је подржавала начело очувања *status quo*-а на Балкану, истовремено подржавајући покрете против турске власти. У преговорима с Кисељевом, Наполеон је пристао да Француска заједно са Русијом ради на очувању мира на Балкану. На тражење савеза с Паризом утицала је и чињеница да је Француска имала готово пресудан утицај у Турској.²³⁷ У неколико наврата Горчаков је рекао Монтебелу да неће имати мира док не буде ослободио Русију неумерених одредби Париског уговора, а сматрао је да ће оне саме по себи престати да важе ако се Османско царство буде распало.²³⁸

У току марта 1860. године Горчаков је упутио нове предлоге Француској у вези с положајем хришћана у Турској. У извештајима руског амбасадора у Цариграду кнеза Алексеја Борисовича Лобанова-Ростовског скретана је пажња на пораст нереди и злочина у Бугарској, Босни и Херцеговини. Радити енергично на Порти било је нужно да би била заустављена прогонства, побољшана управа и успостављен мир у провинцијама Царства. Напуштајући овога пута свој уздржан став Горчаков је предложио следеће: 1) да велике силе одмах изјаве турској влади да не могу још дуго толерисати такво стање; 2) да уз присуство конзула пет сила један турски комесар спроведе анкету на лицу места и 3) да организацијом хришћанских провинција овим областима буду пружена стварна јемства за побољшање управе.

Ови предлози наишли су код Тувнела на добар пријем. Због тешкоћа у које се уплела у Италији Француска је била приморана да се покаже предусретљива према Русији. Тувнел је признавао озбиљност ситуације у Османском царству, постојање стварне опасности која би могла одатле произићи и потребу за хитном дипломатском интервенцијом. Он се заузео да то начело буде прихваћено у Лондону, Бечу и Берлину,

²³⁶ G. Pagès, *нав. дело*, 281-282.

²³⁷ Д. Ковачевић, *нав. дело*, 29.

²³⁸ G. Pagès, *нав. дело*, 282.

упозоравајући у исто време Русију на подозрење које ће свакако изазвати њена иницијатива.²³⁹

О руском предлогу Тувнел је расправљао с Кисељевом. Међутим, он се трудио да тај предлог послужи испуњењу Наполеонових циљева у Италији. У писму Монтебелу од 15. марта министар је пружио прецизна објашњења у том погледу. Тувнел је указао на сличност ситуације на Балкану и у Италији. По царевим замислима коначно уређење питања у Италији било је у тесној вези са решењем питања на Истоку. Наполеон је био уверен да ред на Апенинском полуострву неће бити успостављен на трајним основама док оно у потпуности не буде ослобођено стране власти. Венеција треба да следи судбину Италије или ће у дужем или краћем времену постати камен спотицања. Француска не разматра нови рат против Аустрије. Она жели да путем мирољубивих средстава наведе владу у Бечу да схвати озбиљност ситуације и пристане на уступање поседа које је још имала у Италији у замену за накнаду добијену на другом месту. Требало је наговорити Дунавску монархију да се одрекне Венеције добијајући за узврат Херцеговину и Северну Албанију, чиме би учврстила своју власт на целој источној обали Јадранског мора. Пре него што ова идеја буде примењена било је потребно сазнати да ли се она поклапа с плановима Русије о преуређењу управе у турским провинцијама и да ли је могуће да она прихвати спровођење те идеје. По Тувнеловом мишљењу план би имао двоструку предност. Поред тога што би до краја било решено италијанско питање, Француска и Русија би добиле помоћника приликом решавања питања на Истоку. Према речима Тувнела, Кисељев није био равнодушан према француском предлогу.²⁴⁰

Ако је веровати Монтебелу, Горчаков је био задовољан разговорима започетим између Тувнела и Кисељева. Он је у потпуности прихватио повезаност италијанског и Источног питања. Вицеканцелар једино није био наклоњен предлогу да Аустрија за уступање Венеције добије компензацију на источној обали Јадранског мора. Можда је Тувнел то могао и да очекује. Преговори су заправо служили само да би били одржани везе и поверење између две владе. Међутим, као што је већ речено, корист коју је из тих преговора извукла влада у Тилеријама није била занемарљива. Русија је на врло пријатељски и вешт начин помогла Француској да добије Савоју и Ницу.²⁴¹ Након што је званични Петроград поручио влади у Паризу да уступање источне обале Јадрана

²³⁹ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, 288-289.

²⁴⁰ G. Pagès, *нав. дело*, 283-284.

²⁴¹ Исто.

Хабзбуршкој монархији у накнаду за Венецију није могуће, преговори између савезница су настављени.²⁴²

Са своје стране, охрабрен Тувнеловом предусретљивошћу, Горчаков је покушао да придобије и три друге велике силе да заједничким притиском приволе Турску на реформе у њеним европским провинцијама. Он је 4. маја на састанку с представницима Велике Британије, Пруске и Аустрије поновио оно што је претходно рекао Монтебелу, а потом је упутио циркулар руским дипломатским представницима при европским дворовима у коме је указао на неопходност споразума с Портом ради побољшања положаја хришћана. Француска је такође подржала напоре вицеканцелара. Тувнел је изјавио представницима Аустрије, Велике Британије и Пруске „да изгледа немогуће оспорити саопштење руске владе нити још задуго затварати очи пред ситуацијом чије су лоше стране и опасности познате свим владама“. Ипак, Тувнелова настојања су била ограничена на колективни демарш. Што се тиче друга два Горчаковљева предлога, он је одбацио анкету из два разлога. С једне стране, Турска ју је категорички одбијала, док је Велика Британија прихватала анкету, али са задњом мишљу да побије све тврдње Русије. Што се тиче предлога о новој организацији турских провинција, француски министар је сматрао да ће тај циљ бити постигнут под следећим условима: ако представници пет сила упуте Порти ноту с „циљем да је тргну из учмалости“; ако они буду позвани да се договоре у свим приликама у којима њихово заједничко деловање буде подстакнуто интересима човечности и ако им буде одобрено да отворе с турским министрима преговоре чији би циљ био постепена примена Хатихумајуна из 1856. године.

Пред тим споразумом који је по њу почео да представља претњу, Порта је прибегла уобичајеној тактици: почела је да излази у сусрет жељама које су се представници сила спремали да јој саопште. Међутим, Француска је поступила нелојално према Русији. Она најпре није подржала предлог Горчакова да конзули пет сила заједно с турским комесаром заједно испитају злоупотребе у европским провинцијама Турске, а затим је заједно с Великом Британијом тражила да буду формиране три анкетне комисије у чијем раду страни пуномоћници неће учествовати. На крају је, по наговору француског амбасадора Шарла Лавалета, султан послао у Босну и Румелију великог везира Мехмед Кибризли-пашу који је одбацио све оптужбе

²⁴² Д. Ковачевић, *нав. дело*, 30.

против турске управе.²⁴³ Француска је по сваку цену желела да издејствује сагласност Велике Британије за своју војну интервенцију у Сирији. Стога је била спремна да у Османском царству зарад својих, ради на уштрб интереса своје савезнице Русије.

Крајем јуна, Горчаков је преко Кисељева понудио Наполеону чврст споразум којим би био потврђен савез Француске и Русије по свим важнијим питањима, самим тим и по Источном питању.²⁴⁴ Био би то споразум којим се „обезбеђује и припрема будућност“, за који је Александар II је сматрао да је неопходан. На маргини једне депеше која се тичала његових предлога цар је написао: „Држање Француске ће бити искушење које ће нам омогућити да оценимо шта можемо од ње очекивати“.²⁴⁵ Нажалост, споразум Француске и Русије на Истоку на јасно одређеним основама није уопште одговарао Наполеону, пре свега због његовог савеза с Великом Британијом. С друге стране, Русија је тражила чврсте гаранције у корист православних заједница и није остављала француској влади никакву сумњу о жељи да оствари своје интересе на Истоку. Ову њену тежњу прозрела је и Аустрија. Монтебело је скренуо пажњу Тувнелу на усиљену предусретљивост Дунавске монархије према Петрограду по питању уређења положаја хришћана у Турској. Желећи да придобије Русију, влада у Бечу је чак изјавила да је спремна да расправља о укидању одредби Париског уговора које је оценила као неумерене.²⁴⁶

Крајем августа започели су разговори о састанку руског и аустријског цара и пруског принца регента у Варшави. У то време, Кисељев је упитао Тувнела да ли, предвиђајући распад Османског царства, цар Александар може да се споразуме „удвоје“ с царем Наполеоном и да ли тачке споразума из Штутгарта могу да послуже састављању дипломатског инструмента којим ће бити тачно одређене узајамне обавезе имајући у виду заједничку акцију. Тувнел је одговорио да нема ништа да каже у том погледу пре него што сазна шта жели, а нарочито шта не жели влада у Петрограду, „јер је то руско питање које мора да вас заокупља више него нас и на вама је, према томе да дате предлоге: дајте их и ми ћемо о њима расправљати“. Током тог разговора, Кисељев је приметио да је министар био одсечнији него обично. Тај Тувнелов став амбасадор је тумачио као реакцију на вест о скором састанку Александра II са Францом Јозефом и регентом Вилхелмом.²⁴⁷

²⁴³ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 290-291.

²⁴⁴ Д. Ковачевић, *нав. дело*, 31.

²⁴⁵ G. Pagès, *нав. дело*, 286-287.

²⁴⁶ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 298.

²⁴⁷ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 766-767.

Након што је у Русији објављена вест о сусрету три владара, Наполеон је изразио своју забринутост грофу Шувалову кога је примио у дворцу Сен Клу (Saint-Cloud). Своју равнодушност према рушењу режима старог поретка у Италији цар је покушао да оправда, уверавајући руског изасланика да је он бранилац монархистичког начела, али да трпи противудар догађаја. Присећајући се свега што му је Александар II рекао у Штутгарту, Наполеон је изјавио да има поверења у руског владара, изразио наду да се у њиховом односу ништа није променило и жељу да га поново види. Идеја о коалицији опседала је француског цара и његовог министра. Тувнел је признао грофу Кисељеву „да би желео да одгонетне оно што би могло бити речено у Варшави“. По мишљењу руског амбасадора Франц Јозеф је „хтео да се покаје да би олакшао своју савест и вероватно да обнови замрло пријатељство“. На министрово питање да ли би једно лично писмо Наполеона Александру било добро виђено, Кисељев је одговорио да би такав корак свакако био повољно примљен. Поред тог пасуса у извештају Кисељева, цар Александар је забележио следеће: „Да, ако оно буде садржавало позитивна уверавања о његовим погледима а не безначајне фразе“.

Сусрет три владара у Варшави је био уприличен на иницијативу Франца Јозефа. Они су намеравали да размене мишљења о догађајима у Италији и нередима који су тешко погодили неке провинције у Турској. Владари су желели да се споразумеју о заједничкој политици у том погледу. У тим околностима, влада у Паризу је започела рад на припреми програма за решавање италијанског и Источног питања.²⁴⁸ Започето зближење Беча и Петрограда и скорашњи састанак у Варшави приморали су Тувнела да осујети покушаје Аустрије да поново придобије Русију. Свестан да би влада у Бечу могла понудити уступке руској политици на Истоку, француски министар је одлучио да је предухитри. Тувнел је знао да би један споразум с Паризом у вези с тим питањима задовољио Русију много више него споразум с Бечом и да би једна реч с његове стране била довољна да учини Горчакова глумим на све инсинуације грофа Рехберга. Били су то разлози због којих се француски министар определио да он први упути Петрограду предлоге који се тичу Истока.²⁴⁹ Пре него што је поднео свој рад на увид Наполеону, Тувнел је о томе обавестио Кисељева.²⁵⁰

Интереси Русије у Османском царству нису одмах били задовољени, али је у другом делу Тувнеловог меморандума, урученог Горчакову 25. септембра 1860.

²⁴⁸ Исто, 767-768.

²⁴⁹ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 298-299.

²⁵⁰ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 768.

године, у том погледу пружена гаранција. Што се Италије тиче, Француска не би подржала Пијемонт ако овај последњи буде напао Аустрију у области Венеције и држала би се конвенција из Вилафранке и Цириха. Италија би била успостављена као конфедерација под заштитом европских сила. На једном конгресу била би донета одлука о правима свргнутих владара и били би одређени неопходни услови за осигурање трајне будућности Апенинског полуострва. Као и у делу који се тиче Италије, у том другом делу који се бави Истоком разматране су различите претпоставке: 1) Француска у потпуности прихвата споразум великих сила у погледу одређивања услова за интервенцију у Европској Турској у случају избијања немира. Ако тај споразум буде постигнут, она неће правити никакве сметње Русији и Аустрији да предузму нужне мере ради заштите хришћанског становништва у Босни, Херцеговини и Бугарској; 2) У случају да силе заједничком акцијом не успеју да отклоне катастрофу на Истоку, Француска ће радо пристати да у споразуму с Русијом потражи и евентуално постави, а затим учини да буду прихваћене од осталих влада, основе нове организације Европске Турске која би искључивала на изричит начин идеју о територијалном добитку у корист једне од потписница уговора од 30. марта 1856. године. О основама тог споразума ће бити одмах расправљано у поверљивим разговорима у Паризу и Петрограду; 3) Ако, насупрот њиховим жељама и непристрасном ставу, буде изгледало да ће, услед распада Османског царства, једна или више потписница Париског уговора припојити неке његове делове, Француска и Русија ће се споразумети да спрече поремећај тренутне равнотеже снага међу великим државама Европе.²⁵¹ У случају распада Османског царства две силе ће радити на образовању независних држава на Балканском полуострву, омеђених природним границама, спојених у федерацију и са заједничком престоницом у Цариграду који ће бити проглашен слободним градом.²⁵² Тувнелов меморандум одобрио је Наполеон III, који је то и потврдио у писму упућеном Александру II 4. октобра.²⁵³

Након што је упознат са текстом меморандума, Кисељев је приговорио Тувнелу да би, пошто је другим предлогом искључена свака територијална добит, било праведно да тиме не буде обухваћен део Бесарабије који је Русији одузет Париским уговором. У намери да одагна бојазни владе у Тилеријама, Горчаков је написао Кисељеву да је на састанку у Варшави задатак руског цара да се супротстави свакој

²⁵¹ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 299.

²⁵² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 47.

²⁵³ G. Pagès, *нав. дело*, 287.

идеји о коалицији упереној против Француске. Вицеканцелар је додао да би Наполеон у писму Александру требало прецизним речима да укаже на идеју водилу коју је потребно следити да би била умирена континентална Европа. У исто време, Кисељев је на састанку у Сен-Клуу рекао француском цару да преовлађује мишљење да он води револуционарну политику, да дворови не желе да прихвате да он нема утицаја на Виктора Емануела и да му замерају због превелике попустљивости према превратничком деловању сардинске владе.²⁵⁴ Сасвим извесно, ово је био и став званичног Петрограда који је одмах, у завијеној форми, ставио до знања влади у Паризу шта представља камен спотицања у француско-руским односима. Наполеон се претварао да жали и да је увређен због тих сумњи: „Сви поступци Пијемонта стављени су мени на терет; све што ради Енглеска моје је дело. То превазилази сваку меру, уморан сам од тога. Ако је то унапред створено мишљење начин да буде оспорено све што кажем и тврдим, боље је да ћуте, али нека се чувају последица! Увериће се једног дана да сам ја монархиста исто толико као било ко други, али ја то јесам водећи рачуна о духу и захтевима времена“.²⁵⁵

Прешавши тада на тему састанка у Варшави, Кисељев је рекао Наполеону да је исти договорен изненада и без икакве намере о стварању коалиције, макар што се Русије тиче. Цар Александар је уистину био узнемирен због догађаја у Италији. Он није могао да жртвује нека традиционална правна начела и није прихватио револуционарну политику, онакву каквом се она показала на Апенинском полуострву. Желећи да Француска усвоји монархистичка начела Русије, Александар остаје веран споразуму из Штутгарта. Наполеон је одговорио да се ни код њега у том погледу ништа није променило, о чему сведочи и то што је одобрио Тувнелов меморандум и што је његов садржај саопштио Петрограду. Био је то нов доказ о његовој жељи да се по свим питањима споразуме с Русијом.²⁵⁶

Садржај Тувнеловог меморандума саопштен је и Монтебелу. Амбасадор је требало да саветује Горчакова да не иде у Варшаву јер, имајући у виду стање духова у Немачкој и Великој Британији, његово присуство не би било добро ни за Русију ни за Француску. Сазнавши за Тувнелов меморандум, вицеканцелар је изјавио да Наполеон може бити уверен да ће се Александар II искрено заузети да из тога извуче сву могућу корист како би ублажио неповерење које у последње време изазива политика владе у

²⁵⁴ S. Goriainow, *нав. дело*, 769.

²⁵⁵ Исто, 769.

²⁵⁶ Исто, 770.

Тилеријама. У разговору с Францом Јозефом и регентом Вилхелмом, руски цар би користио само онај део текста који се тиче Италије, док је размена мишљења везана за Источно питање била везана само за владе у Петрограду и Паризу. Не тежећи ни за каквим територијалним увећањем, Русија је ипак рачунала на повратак дела Бесарабије као на оно што јој Француска дугује. Извештавајући Александра о Тувнеловом меморандуму, Горчаков је додао: „Овога пута је озбиљно“; а цар је на то одговорио: „Овога пута, ако је заиста озбиљно, требало би да поново о томе зрело размислимо пре него што себи вежемо руке“.²⁵⁷ Део текста везан за питања Истока за Александра није био споран, међутим, што се тиче Италије, цар није хтео да учествује у свргавању легитимних владара у малим државама на Апенинском полуострву. Била је то за њега очигледна неправда.

Крајем октобра, по доласку у Варшаву, након што је Горчакову предао Тувнелов меморандум, Кисељев је изнео вицеканцелару мишљење да је политика која почива на савезу Париза и Петрограда једина разумна и једина од користи за Русију. Он је сматрао да би било од значаја закључити сталан уговор којим би биле потврђене узајамне обавезе два царства. Амбасадор је чак предложио да буду одређени услови за закључивање одбрамбеног уговора. У случају да исти не буде закључен, две владе би, као што је учињено у Штутгарту, могле склопити савез или присан споразум разменом писама и телеграма.

Догађаји у Италији су изазвали опште неповерење према француској политици. Наполеон је, без сумње, требало да води рачуна о начелима којима се управљала влада у Петрограду, али ни Русија није требало да занемарује она начела од којих француски цар није могао да одступи. На Наполеонову политику су утицале две околности: савез с Великом Британијом и преузете обавезе према Италији. По мишљењу Кисељева, временом би француско-британске везе постале слабије а Наполеон би се извукао из потешкоћа које су му створили догађаји на Апенинском полуострву. У томе би, по мишљењу Кисељева, француском цару послужио европски конгрес.²⁵⁸

У свом извештају Александру, који је саставио у Варшави, кнез Горчаков је такође изнео мишљење да је од свих владара Наполеон једини који поред материјалне моћи поседује вољну енергију. Он је био једини са којим се могло доћи до резултата у постојећем нeredу. Русија је требало да приволи француског цара да усвоји политику која би била прихватљива начелима владе у Петрограду.

²⁵⁷ Исто, 771.

²⁵⁸ Исто, 772-773.

На крају, Француска није била спремна да с Русијом преговара о преузимању својих јасних обавеза приликом сваког евентуалног догађаја у Италији. Она је изјавила да ће бити одлучна да одврати Пијемонт од сваке помисли на рат против Аустрије и да неће допустити никакву измену услова мировног уговора у Вилафранки. Ово саопштење званичног Париза ће подстаћи Александра II да забележи следеће: „Да, можемо констатовати да француска влада не жели да преузме ниједну обавезу, ни да пружи јаснија објашњења“. Руски цар је био неповерљив према Наполеону, њихове идеје и начела нису се слагала. За једног су „застарелости“, како је Тувнел називао права свргнутих владара, биле света ствар, док је други, изабран од стране народа, подржавао начело народности и право сваког народа да изабере своју владу.²⁵⁹ Иако су Француска и Русија биле сагласне о програму заједничког дејства на Истоку, Тувнелов меморандум није усвојен нити је закључен уговор којим би био потврђен савез две земље по свим важнијим питањима. На састанку три владара и њихових министара у Варшави у октобру 1860. године, све је прошло онако како је обећао Александар II и онако како је Наполеон III желео. Принц Александар Хесенски који је пратио пруског принца-регента рекао је поводом тог догађаја следеће: „Веровали смо да ће их бити само тројица, а тамо смо их нашли четворицу“. У ствари, Француска је тамо била невидљива и присутна.²⁶⁰ Александар II и Горчаков су изјавили владарима Аустрије и Пруске да треба имати поверења у Наполеона и прихватити његове предлоге у погледу Италије. Руски државници су сматрали да је француски цар једина личност од које се могло очекивати да ће Европу извући из хаоса у коме се налазила. Већ у почетку састанка Горчаков је рекао Рехбергу да Аустрија ни у једном случају не треба да очекује суштинску помоћ Русије. Са своје стране, Александар је одузео Францу Јозефу и регенту Вилхелму сваку наду да ће добити подршку руских војних снага у споровима у којима званични Петроград нема непосредан интерес.²⁶¹ Ипак, састанак у Варшави била је последња искрена демонстрација француско-руског споразума. Конзервативна политика за коју је Александар II желео да веже француску владу није одговарала тајним плановима Наполеона III. Догађаји у Пољској ће учинити прекид споразума између две силе неизбежним.

²⁵⁹ Исто, 775.

²⁶⁰ G. Pagès, *нав. дело*, 287.

²⁶¹ S. Goriaïnow, *нав. дело*, 774.

Б. Ваневропска експанзија. Француска експедиција у Сирији

Наполеон III је без сумње тежио да прошири утицај Француске у свету и водио политику коју можемо назвати „империјалном“.²⁶² Поред економског ова политика је имала и верски циљ - заштиту интереса католика у свету. Цар је наине био заокупљен колико угледом Француске, толико и односима у унутрашњој политици земље; требало је пружити задовољење католичкој партији.

Акција Наполеона III на овом пољу била је обележена војним интервенцијама у Кини и Сирији. У оба случаја заштита католичких интереса узимана је као оправдање иако у суштини није била једини циљ. Француска је и у Кини и у Сирији морала водити рачуна о интересима Велике Британије.

Објављивањем брошуре публицисте Артура Ла Геронјера (Arthur de La Guéronnière) *Le pape et le Congrès* 22. децембра 1859. године нарушен је савез између Наполеона и француских католика. У овом пропагандном делу изнет је царев став да папа треба да има световну власт али да она мора бити ограничена. Реакција католика била је моментална и снажна: ултрамонтанисти су у наредном броју *Le Journal de Rome* тврдили да је брошура била право одавање почаста револуцији, а у *L'Univers*-у (број 28 од 29. јануара 1860.) су објављена недела „Јулијана Апостате“. Целокупан католички свет био је срдит.²⁶³ Цар је одговорио 30. јануара 1860. године забрањујући *L'Univers*. Власт и католичка јавност су отпочеле прави рат који ће довести Царство у питање.

У намери да умири католике, царска штампа је одвраћала пажњу јавности с италијанског питања, призивајући експедицију у Кини и на Леванту, где би морнарица са тробојком спасавала мисионаре и бранила верске интересе.²⁶⁴

У Сирији, циљ француске интервенције је био у области Либана и Анти-Либана. Становништво је овде одувек било помешано а земља је припадала Османском царству. Турци су, међутим, били малобројни и живели су углавном у градовима. Осим неколико раштрканих турских гарнизона, постојала је крупна насебина Арапа и муслимана, док су у планинама један поред другог живела два народа у сваком погледу толико различита да би се међусобно могла споразумети. То су били Друзи и Маронити. Друзи су углавном били исламизовани, док су Маронити, далеки наследници преобраћеника Јована Марона, били католици и веома одани свом свештенству. Мирни земљорадници, Маронити су имали своје цркве, манастире,

²⁶² P. Renouvin, *нав. дело*, II, 94.

²⁶³ P. Miquel, *нав. дело*, 267.

²⁶⁴ Исто, 268.

манастире – тврђаве, који су датирани још из доба крсташких ратова.²⁶⁵ Француски утицај међу Маронитима вршен је преко два верска реда: језуита и лазариста који су учили младе француском језику у својим гимназијама и изјашњавали се као Французи. Не треба заборавити да је покровитељство над католицима Османског царства Француска стекла на темељу капитулација. Она је дакле за Мароните била велика сила у правом смислу те речи. С друге стране, заштита Маронита била је за владу у Паризу од изузетног интереса јер су они били главни израђивачи полупрерађевина, нужних за француску текстилну, првенствено свиларску индустрију.²⁶⁶

Између Друза и Маронита, који су били суседи у планинама и измешани међу собом, је постојало старо супарништво, утолико опасније што су Друзи као муслимани могли да се ослоне на Турке.²⁶⁷ У аутономном Либану, турски султан је признао управу Маронита на северу а управу Друза на југу. Оно што је повећавало незадовољство муслимана је била одредба Париског уговора којом се султан обавезао да ће хришћанском становништву Османског царства дати повластице једнаке верницима Алаха. Ова одредба се нарочито односила на житеље Балкана, али се исто тако могла применити и на Мароните. Од овог тренутка све су уочљивији били знаци кризе. Башибозуци, нерегуларна милиција турског окупатора, сањала је о томе да преузме богата имања католика. Уз Друзе је стајао и гувернер Бејрута Хуршид паша. Покољи над Маронитима су започели у мају 1860. године, запаљена су њихова тридесет два села. Муфтије су позивале на свети рат, а Друзи су силазили са висоравни Хауран да би учествовали у подели плена. Француска језуитска гимназија Зале је била опљачкана а калуђери побијени. Турци су били саучесници покоља у Деир-ел Камару. Да би се спасли од даљег убијања, Маронити су почели да беже ка обали, где су их прихватили један француски и један британски ратни брод. На тај начин спасено је 2000 хришћана, док се број жртава кретао око 6000.²⁶⁸

Британци су тврдили да су Маронити изазвали Друзе и да је султан требало да успостави мир а британска штампа је устала против „паписта“ са Леванта.²⁶⁹ Иако једини бранилац католика, Наполеон III је ипак успео да издејствује од владе у Лондону слање једне флоте и именовање европске комисије. Постојала је бојазан од покоља хришћана у Дамаску, који се на жалост није могао избећи. Двдесет хиљада

²⁶⁵ Исто, 270.

²⁶⁶ Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 15.

²⁶⁷ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 98.

²⁶⁸ Исто, II, 98.

²⁶⁹ Pierre Miquel, *Le Second Empire*, Paris 1998, 271.

католика било је изложено насиљу сто тридесет хиљада муслимана. Нападнути су протестантски мисионари и оштећени конзулати. Башибозуци су желели да из Сирије коначно отерају хришћане са Запада и Мароните. Побијено је око 5000 хришћана, а турска влада није ништа учинила да то спречи.²⁷⁰ Злочини су изазвали велико узбуђење у јавности, нарочито у Француској. Оно је прерасло у срџбу када су мисионари и дипломате пружили обавештења да турске власти допуштају а на неким местима и олакшавају дела убицама.²⁷¹

Разуме се, покољи су дали великим силама повода за протесте. Амбасадори у Цариграду су упутили приговор Порти, али је став сила по овом питању био различит. Британска јавност гнушала се покоља, али је влада сматрала да је пре свега требало спречити рушење Османског царства. Француска је као заштитник католика имала права на интервенцију а Наполеон III је желео да покаже католичкој партији да не занемарује њихове интересе ван земље. Главни разлог за овај корак је било покретање „римског питања“ 1860. године. Царево ангажовање у овом питању није се допало француским католицима, па је он интервенцијом у Сирији желео да им пружи неку врсту компензације. Осим тога, интервенција би била од користи као мера притиска на Турску у тренутку када је по питању изградње Суецког канала Порта показивала злу вољу.²⁷²

Француски министар Едуар Тувнел је 26. јула на састанку амбасадора у Паризу најпре предложио слање гарнизона европских снага на Родос и флоте у Босфор а затим образовање комисије сила која ће решити питање у преговорима с Портом у Цариграду. За разлику од Британије која се на сваки начин трудила да ограничи поље деловања сила у Османском царству, Русија је подржала све предлоге Француске и била спремна на акцију. Догађаји у Сирији потврђивали су став званичног Петрограда о неспособности Порте да испуни преузете обавезе и оправдавали његове раније покушаје да интервенише. Русија је желела да прошири припадности европске комисије на читаву територију Турске и сматрала је да она треба да се обавеже силама у погледу заштите свих хришћана у Царству. Другим речима, влада у Петрограду се вратила идеји о покровитељству над Османским царством коју је одувек подржавала. Овога пута Турска би била под заштитом свих великих сила. Овај предлог Русије подржале су Аустрија и Пруска, а одлучно одбиле Турска и Велика Британија. Након

²⁷⁰ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 98.

²⁷¹ *Dictionnaire du Second Empire*, 1231.

²⁷² J. C. Yon, *нав. дело*, 88.

ове расправе, Гувнел је предложио да се у Сирију пошаље међународни експедициони корпус од 12.000 људи, чију ће половину одмах дати Француска. На крају је одлучено да једној од сила, у име свих, буде дат мандат за интервенцију на територији Османског царства. Остале силе су задржале могућност да се овој касније придруже.²⁷³

Око избора није било двојбе. Пуномоћје Европе на Леванту је добио Наполеон III. Француска влада је одлучила да пошаље у помоћ султану експедициони корпус од 6000 војника ради успостављања поретка у Сирији. Влада у Лондону је поставила као услов да се француски експедициони корпус не задржи у Сирији дуже од шест месеци. Очигледно ју је плашило да под изговором заштите хришћана и Маронита Француска не покуша да успостави протекторат над Сиријом.

Француски експедициони корпус се искрцао у Сирији а Порта је одмах предузела мере против починилаца покоља. Фуад-паша је наредио да у Дамаску за покољ над хришћанима буде осуђено на смрт 150 муслимана. Гувернер Ахмет је био убијен. У Бејругу су Французи организовали помоћ жртвама, шаљући чете у планине да би обесхрабрили Друзе. Поред њих осам стотина, ухапшени су и Хуршид-паша и турски официри. Влада у Цариграду је прихватила да експедициони корпус заузме планине Либан и Анти-Либан да биле довршене операције турске милиције. Међутим, они који нису желели сусрет са Французима су побегли а турске трупе којима је стављено у задатак чување излаза из планина су пропустиле бегунце. Француски експедициони корпус није водио праве војне операције.²⁷⁴

Већ у јануару 1861. године Велика Британија је подсетила владу у Тилеријама да је рок од шест месеци скоро истекао и да би сходно томе француске трупе требало да се врате из Сирије. Наполеон је одуговлачио: закључио је да умирење земље није довршено и да би, ако Французи оду, покољи могли поново да започну. Међутим, британска штампа је започела кампању против званичног Париза, пишући да цар има за циљ *неограничену* окупацију Сирије, а што је у супротности с интересима Велике Британије. После састанка међународне конференције Француска је била приморана да прихвати као последњи рок за повратак трупа 5. јун 1861. године.

Европска комисија је одлучила да двојица паша из Бејрута и Дамаска буду потчињени једном гувернеру кога би именовао султан: према статуту од 9. јуна 1861. године Сирија више није била подељена између две супротстављене управе Друза и Маронита, већ је имала јединствену власт. У бризи за помирењем, султанов избор је

²⁷³ J. A. de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, 331-332.

²⁷⁴ P. Miquel, *нав. дело*, 272; P. Renouvin, *нав. дело*, II, 99.

пао на једног Јерменина, католика Дауд-пашу. Ово је уједно био и једини резултат експедиције у Сирији. Помоћ католицима дошла је из Француске и њу је сразмерно, на лицу места, поделио опат Лавижри.²⁷⁵

Иако је ситуација била повољна за вођење смелије акције због узбуђења које су изазвали покољи у Либану и Дамаску, Наполеон је у Сирији водио опрезну политику. Делујући као пуномоћник Европе, цар се на сваки начин трудио да не озлоједи Велику Британију тиме што би покушао да ослободи Либан од турске власти.

V Погоршање у односима кнеза Милоша и Порте. Српска депутација у Цариграду 1860. године

По повратку у Србију након двадесет година изгнанства кнез Милош је одмах наговестио да ће његова унутрашња политика бити иста као у време његове прве владавине. Његов идеал је био једно правично самодржавље.²⁷⁶ Што се спољне политике тиче, на Милошеве ставове је нарочито утицао пример борбе за уједињење Влаха и Молдаваца. Настањен на својим имањима у Влашкој, Кнез је изблиза посматрао догађаје у Дунавским кнежевинама. Милош је сматрао да је Србија сувише дуго остала у потчињеном положају према Порти и намеравао да што пре оконча народу неподношљиво присуство Турака. Противно одредбама Хатишерифа из 1830. и 1833. године, они су још увек живели у српским варошима, поседовали власништво над имањима изван градских општина, одбијали да плаћају дажбине и извршавају наредбе српских власти. Од Кнеза се очекивало да издејствује суштинске промене у том погледу. С Милошем се у земљу вратио и изабрани, али непотврђени наследник кнежевског достојанства, бивши кнез Михаило који је до смрти оца био његов главни сарадник. Ипак, Михаило је наилазио на тешкоће код старог кнеза када му је саветовао умереност, препоручујући му људе од вредности, политичке противнике или припаднике бившег режима. Он је безуспешно покушавао да придобије Милоша да у власт укључи Гарашанина, кога је млађи Обреновић уважавао и који је уживао велики углед у иностранству, посебно у Француској.²⁷⁷

Чим је Милош ступио на тло Кнежевине у *Србским новинама* је објављен текст „Како Србија стоји према Порти и Порта према Србији“ у којем је истакнуто да Срби

²⁷⁵ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 100.

²⁷⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, I-II, Београд 1989; II, 174.

²⁷⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 16-17.

морају одлучно да бране своја права. Србија признаје султанову власт, али не представља султанов феуд, док је српски владар потчињен султану али није његов вазал. Кнежевина није самостална држава већ део Турског царства. Међутим, Србија није турска провинција јер се турске власти не могу мешати у њена унутрашња питања. Влада и управа Кнежевине су одвојене и независне од владе и управе Османског царства. Осим данка, Србија није обавезна да ишта даје Порти нити да јој чини ма какве услуге, па се стога њен државноправни положај разликује од положаја Влашке и Молдавије. У чланку је наглашено да је независна унутрашња управа највећа државноправна тековина и да турска влада не може негирати право наследства престола у Србији.²⁷⁸

По мишљењу аустријског конзула Николе Ђорђија циљ *Србских новина* је био да докажу да је Србија независна од Турске. На уложени протест Портиног комесара Кабули-ефендије, Милош је одговорио да није у могућности да спречи такво писање пошто је скупштинском одлуком уведена слобода штампе. Осетљив на право наследства престола, он је био веома незадовољан Бератом од 14. јануара 1859. године којим је од Порте потврђен за кнеза. У документу је наглашено да је Александар Карађорђевић поднео оставку а Милош изабран за кнеза, а да притом није поменуто наслеђивање престола. Милош је упутио представку турској влади у којој је, као и Светоандрејска скупштина, протествовао против садржаја Берата. Он је тврдио следеће: да није изабран већ враћен на положај кнеза, да му није неопходно султаново наименовање, да Александар није поднео оставку већ да је збачен и, најважније, да у Берату није поменуто право наследства престола.

Добивши задатак да ово питање расправи с Портом, српски заступник у Цариграду Милан Петронијевић изнео га је министру спољних послова Фуад-паши у облику вербалне ноте. Турски министар је био изненађен и вербалном нотом и њеним тоном и чак је у првом тренутку одбио да је прими. Након што се предомислио, Фуад-паша је изјавио Петронијевићу „да султан има право да заповеда српском кнезу да се Устава држи; све што би Србија могла учинити било би да моли Порту да јој у сагласности са гарантним силама Устав промени“.²⁷⁹

Одговор турског министра био је несмотрен. Гледиште да се устав може мењати „у сагласности с гарантним силама“ је представљало заокрет у односима између Србије

²⁷⁸ Р. Љушић, *Историја српске државности*, II, 132.

²⁷⁹ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 316.

и Порте. Управо на овој изјави Фуад-паше, изграђена је тактика Милошеве владе у наступајућем периоду.²⁸⁰

Односи између Кнеза и Порте постајали су све затегнутији. У разговору с Кабули-ефендијом почетком марта, Милош је рекао да не може владати по Турском уставу из 1838. године и да га се неће придржавати.²⁸¹ У складу с тим, влада у Београду је 13. марта 1859. године упутила српском заступнику у Цариграду писмо у коме је опширно изложено њено мишљење о праву Кнежевине на независну унутрашњу управу. Петронијевићу је наређено да препис тог писма преда Порти и представницима гарантних сила. У писму је оштро критиковано дугогодишње непоштовање права српског народа. С обиром да Обреновићима у последњем Берату није потврђено право на наследство престола, Правитељство је изразило наду да ће се Порта убудуће уздржати од издавања фермана, берата или хатишерифа којима би кнез био доведен у недоумицу: да ли да погази дужности према земљи или да одбије пријем тих аката. Наглашено је да је одређеним одредбама Устава спречаван правилан развој правног поретка у Србији. Нарочито су штетне последице чл. 17 тог највишег правног акта. Чланови Савета имају привилегован положај у односу на кнеза, што је узрок свих криза кроз које је пролазило српско друштво током последњих двадесет година. Поред тога саветници нису одговарали пред законом. Из поменутих разлога, овакав устав је носио у себи порицање српске аутономије. У делу који се односио на иселјење Турака из Србије, Хатишериф из 1830. године је остао мртво слово на папиру. По овом документу, с изузетком војних посада у градовима, Турцима је било забрањено да живе у Србији. Хатишерифом из 1833. године ова обавеза је одложена за пет година, али није ни до данас испуњена. Влада у Београду је била решена „да више не трпи ових повреда које нападају на права Кнежевине, него да их брани свим жртвама, не престајући да рачуна на благонаклоност Порте и гарантних сила“.²⁸² Оваквим држањем према Порти, Милош је желео не само да издејствује повластице стечене ранијим хатишерифима и успостави односе с турском владом из периода пре абдикације 1839. године. Побољшање унутрашњег положаја Кнежевине било је неопходно ради остварења крајњег циља - стицања независности и уједињења српског народа.

У одговору на ово писмо уручено у облику ноте, Фуад-паша је 11. априла одговорио да Порта није убеђена да је потребно вршити ма какву промену Устава из

²⁸⁰ Б. Поповић, *нав. дело*, 293.

²⁸¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 18.

²⁸² Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 317-323.

1838. године. Одлуку Светоандрејске скупштине турска влада није признавала као жељу народа. Уз то, Петронијевићу је упућен приговор због форме ноте, јер Порта није сматрала српског кнеза за страног суверена, а нота није начин комуницирања између владара Кнежевине и званичног Цариграда.²⁸³

Што се Француске тиче, она је у пролеће 1859. године сву своју пажњу и снаге усредредила на рат у Италији. Уочи оружаног сукоба с Аустријом, у разговорима с кнезом Михаилом у Паризу, Наполеон и француски званичници су нагласили неопходност одржања мира на Истоку и избегавања свега што би могло довести до погоршања у односима Србије и Порте.²⁸⁴ Савети Француске су утицали на Милоша да закратко обустави преписку с Цариградом.

Питање пребегавања становништва из Босне у Србију дало је Милошу повода да почетком 1860. године поново изнесе пред турску владу „оправдане захтеве“ српског народа. На првом месту тражено је признање права наследства у породици Обреновића. Одговарајући Порти на прекоре да пружа уточиште избеглицама, Кнез је истицао немогућност да поступи другачије. Од успостављања реда и мира у суседним областима зависио је и мир у Србији. Узрок незадовољства народа у Кнежевини је био одбијање Порте да изађе у сусрет његовим жељама, а Кнез није поседовао потребан ауторитет да би уредио прилике у земљи. Једна од тих жеља је била и признање права наследства. Стога је Милош молио великог везира Мехмед Кибризли-пашу да му помогне у остварењу тог циља.²⁸⁵

Не могавши да реши овај проблем с Портом, Кнез је 1. новембра 1859. године, у договору с Малогоспојинском скупштином, донео Закон о наследству књажеско-српског престола. Позивајући се на одлуку Светоандрејске скупштине и Хатишериф и Берат из 1830. године, Законом је успостављено право наследства престола по реду прворођења у првој (мушкој) и побочној (женској) линији. Посебним чланом је истакнуто да ће Милоша на престолу наследити Михаило.²⁸⁶

Питање наследства је постало актуелно на међународном плану почетком 1860. године услед наглог погоршања Милошевог здравственог стања. Иницијативу да Турска призна Михаила за Милошевог наследника покренула је Русија која је свој став саопштила и Порти и гарантним силама. После заједничког договора, силе су

²⁸³ Исто, 326.

²⁸⁴ Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз, 17/29. априла-23. априла/5. маја 1859, *Политика*, Београд, 4. марта 1927 (М. Димитријевић, „Кнез Михаило код цара Наполеона у Паризу“), 1-2.

²⁸⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 42.

²⁸⁶ Р. Љушић, *нав. дело*, II, 132.

саветовале Милошу да упути захтев турској влади. Велика Британија је дала предлог да званични Цариград једном нотом упућеном гарантним силама обећа да ће признати Михаила за кнеза.²⁸⁷ После краћег устезања, на вест да је Милош на самрти, Порта је дала налог београдском мухафизу Осман-паши да поверљиво саопшти Михаилу да ће бити признат за наследника престола после очеве смрти. Међутим, турска влада је поручила Михаилу да ће бити признат за кнеза на основу народног избора, што је заправо значило да право наследства у породици Обреновића није било признато.²⁸⁸

Портино обећање није задовољило Милоша. У разговору с француским конзулом виконтом Валаом (vicomte Charles de Vallat) почетком марта 1860. године, Кнез је изјавио да не тражи од турске владе да потврди Закон изгласан на Малогоспојинској скупштини, већ да призна право наследства његовом сину, што је Бератом из 1830. године већ учинио претходни султан. Милош није желео да прихвати савет конзула да пошаље Михаила у Цариград како би одобровољио Порту. Кнез је сматрао да званични Цариград својим поступцима према Србији показује злу вољу, наводећи у исто време да његов син, тобож због болести, не би могао да поднесе пут у турску престоницу. Приметивши да Кнежевина према Порти није у положају какав јој је зајемчен Париским уговором, Милош је изразио жељу да пре смрти учини последњу услугу својој земљи тиме што ће је ослободити турске власти. Стога је донео одлуку да у Цариград пошаље депутацију са задатком да Порти постави следеће захтеве: признање права наследства кнежевског достојанства у породици Обреновића; напуштање свих тврђава од стране турских посада, укључујући ту и ону београдску и потпуну независност унутрашње управе. Плаћање данка било би једина обавеза Србије према сизереном двору. Милош се надао да ће гарантне силе, а нарочито Француска, признајући оправданост његових захтева, подржати пред Портом кораке српске депутације и на тај начин допринети да Србији буде осигуран положај сличан ономе који уживају Дунавске кнежевине. Дајући овом саопштењу незваничан карактер, Кнез је у највећем поверењу изјавио конзулу да је он прва личност којој је открио своје планове. Милош је Валау остављао слободу да сам процени шта би у вези с тим требало да напише министру Тувнелу. Кнез је заправо желео да за своје планове унапред придобије владу у Паризу и обезбеди српској депутацији подршку француског амбасадора у Цариграду. Конзул је, међутим, заузео уздржан став сматрајући да је Милош искреношћу желео да прикрије своју праву замисао. Вала је тврдио да је Кнез

²⁸⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 342-344.

²⁸⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 42-43.

од њега покушавао да сазна евентуалне намере царске владе у погледу решавања српског питања. Што се тиче исељења Турака из Србије, Вала је сматрао да Милош зазире од слања у Београд Портиног комесара који би могао утврдити да је стање у односима Срба и Турака много боље од оног каквим је га је Кнез приказивао и да оно не изискује ову меру. Слањем депутације у Цариград Милош ће заправо покушати да у том погледу доведе у заблуду амбасадоре гарантних сила. Вала је чак сумњао да Кнез гаји задње намере и да, с обзиром да не може рачунати на успех у преговорима с Портом, припрема у тајности устанак против Турске којим ће „прибавити признање ономе што је називао оправданим захтевима свога народа“.²⁸⁹ Милош, дакле, није успео да приволи конзула да се заложи у корист спровођења његовог плана и да обезбеђењем подршке француске владе унапред створи повољне услове за рад српске депутације.

Потребно је споменути да је овако оштар став према Милошу био последица конзулове личне нетрпељивости према Обреновићима, посебно према Михаилу. Управо у време одласка српске депутације у Цариград, Вала је својим неприкладним држањем и непромишљеним изјавама изазвао дипломатски инцидент у Београду, што је приморало Михаила да у потпуности прекине односе с њим. Након што је на основу конзулових извештаја закључила да су његови поступци били исправни, влада у Паризу је најпре тражила од Правитељства да се француском представнику пружи задовољење. Међутим, тада се Михаило обратио Тувнелу личним писмом у коме му је изнео све појединости у вези с Валаовим испадима. Михаило је био погођен оваквим конзуловим држањем утолико више што му је за време прошлогодишњег боравка у Паризу приређен сјајан дочек и што је он, показујући личну наклоност према Валау приликом његовог доласка у Београд, желео тиме да изрази своју захвалност Наполеону III. Наследник књажеског престола био је веома разочаран када је чуо са колико мало поштовања конзул говори о њему, његовом оцу, његовој жени кнегињи Јулији и српском народу.²⁹⁰ Михаилово казивање ипак треба донекле узети са резервом, пошто Валаове увреде нису биле упућене њему лично већ се углавном радило о сведочењима других личности. Према конзуловом мишљењу Србија је била само једна од провинција Турске, док је *господин* Милош био само један од бројних паша у Царству. Београдски мухафиз је најважнија личност у Кнежевини и он потврђује Михаилово именовање за кнеза. Када је Милош поверио сину команду над

²⁸⁹ АСАНУ, И XXX, No 13, Вала Тувнелу, Београд, 3. марта 1860.

²⁹⁰ Исто, кнез Михаило Тувнелу, Београд, 13. марта 1860.

српском војском, Вала је у присуству својих колега и неколицине правитељствених службеника рекао да не зна да у Србији постоје друге трупе осим турских. Михаило је потом указао Тувнелу на конзулова сплеткарења. Француски представник је код Осман-паше подстицао нерасположење против Милоша саопштавајући му да је Кнез на крову свог конака развио руску заставу. У исто време, Вала је обавестио Михаила да његов аустријски колега наговара мухафиза да се успротиви истицању српске заставе на кнежевом конаку јер суседна монархија у томе види знак за окупљање свих Срба, па према томе и оних који су живели у Аустрији. Приликом сусрета са кнегињом Јулијом, Вала је алудирајући на њено порекло упутио Михаиловој супрузи нимало пријатне речи: „Како сте само лепо озваничили ваше ступање на српски престо! Ваш муж ће започети владавину протеривањем Турака из тврђаве. Да уместо Срба у Београду живе Французи, топови које је паша управо поставио на бедеме града одавно би већ били на Сави, јер је ту њихово место“.

Валаов испад приликом сахране британског генералног конзула Томаса Гренијеа де Фонтбланка била је у очима Михаила кап која је прелила чашу. Приликом одређивања редоследа погребне поворке, француски представник је изјавио да ако кочије пашиног сина треба да иду иза конзулских, онда иза њих треба да иду и кочије кнеза Михаила. Он је сматрао да пашин син ипак има неку функцију док је Милошев син само обичан појединац. Дрскост конзула је чак ишла дотле да је, након што је Михаило прекинуо сваку везу с њим, запретио да ће због увреде која му је нанета тражити од Милоша задовољење. Вала се трудио да докаже влади у Паризу да је овај инцидент био мотивисан политичким побудама и да је он плод руских сплетки. Вероватно да је у томе било и истине. У циљу измирења спора између Михаила и конзула интервенисали су и Тувнел и Горчаков.²⁹¹ Изгледа, међутим, да је Тувнел проценио да би даљи боравак Валаа у Београду претстављао препреку одржању утицаја Француске у Србији и био штетан по њене односе с Кнежевином. На предлог министра, Вала је убрзо смењен за дотадашњег положаја и царевим декретом од 9. јуна 1860. године именован за новог француског конзула у Барселони.²⁹²

Пред одлазак депутације у Цариград, Милош је ревидирао захтеве и одустао од намере да тражи повлачење турских гарнизона из Кнежевине. Он је одлучио да се ограничи на тражење неизвршених повластица из старих хаџишерифа. То је

²⁹¹ АСАНУ, Арх. Ј. Ристића, XI/3, 11/76, Ј. Ристић заступнику представника књажеског Кости Цукићу, Цариград, 28. марта 1860.

²⁹² АМАЕ, Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816-XIXe siècle, No 4009 (vicomte Charles de Vallat).

подразумевало: 1) потврђење права наследства престола у породици Обреновића; 2) измену Устава; 3) исељење Турака настањених ван градова.²⁹³ Међутим, конзул је сматрао да ни овим кнежевим захтевима не би требало у потпуности изаћи у сусрет. Поред тога што је препоручивао Милошу умереније држање, Вала је био и против измене члана 17. Устава. Он није подржавао неограничену кнежевску власт и сматрао је да је Савет, под условом да је независан и састављен од најугледнијих личности у земљи, одлична установа.²⁹⁴ На основу свега наведеног, било је јасно да ће српска депутација подршку француске дипломатије морати да тражи на лицу места, у Цариграду.

Чинило се да ће кнежевим изасланицима у том погледу бити олакшан посао. Кратко време уочи њиховог доласка у турску престоницу, на место министра спољних послова Француске дошао је Едуар Тувнел, бивши амбасадор у Цариграду, који је већ учинио крупне услуге Србији. Поред тога што је његовим залагањем у два наврата била спречена аустријска војна интервенција у Кнежевини, он је у великој мери био заслужан и за повратак на власт Милоша Обреновића. Након што је после једног спора с Наполеоном по питањима Италије смењен гроф Валевски, избор Тувнела за министра је изгледао сасвим логичан. Он је у том тренутку сматран за најбољег дипломату кога је Француска имала. Осим тога, он је био наклоњен италијанском уједињењу, што није био чест случај када су били у питању француски амбасадори.²⁹⁵ Вероватно је ова чињеница у највећој мери определила цара да га именује за министра спољних послова. Наполеон није могао оставити италијанско питање напола решено. Насиља режима старог поретка у Папској држави и Напуљској краљевини довела су до револуционарног врења на читавом Апенинском полуострву. Француска је требало да помогне Италијанима да ослободе област Венеције коју је још увек држала Аустрија и да спроведу до краја уједињење своје отаџбине. На крају, Тувнел је био реалиста и прагматичан, што је у таквим околностима цару било најпотребније. Та прагматичност новог министра дошла је до изражаја већ у пролеће 1860. године када је дошло до покоља Маронита, хришћана католика у Сирији. Тувнел је одмах искористио ове инциденте да војном интервенцијом у корист Маронита покуша да поправи позиције режима на унутрашњем плану. Одбраном католичких интереса у Сирији министар је покушао да одобровољи француске католике незадовољне царевом политиком према

²⁹³ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 344-345.

²⁹⁴ АСАНУ, И XXX, Вала Тувнелу, Београд, 19. марта 1860.

²⁹⁵ Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaïsse, *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères*, Paris 2005, 351.

папи. Тувнел је такође одмах наставио да развија добре односе с Русијом и брзо обезбедио њену подршку за интервенцију француских трупа у Сирији. Уочи одласка из Цариграда у Париз на нову дужност, министар је упутио Петронијевићу речи хвале на рачун Кнежевине, а српски заступник га је том приликом замолио да се позабави положајем хришћана на Истоку чим му то буде дозволило време потребно за решавање италијанског питања.²⁹⁶

Тешко стање у Османском царству изазвано нередима у Сирији давало је наду у успех српске депутације и налагало Порти да отпочне преговоре с Милошевим изасланицима у циљу осигурања мира у Кнежевини и суседним турским провинцијама.²⁹⁷ Србија је такође имала разлога да верује да ће највећи ослонац наћи у француској дипломатији, на чијем челу је био човек који је своју наклоност према њој већ био доказао. Међутим, званични Париз је тада пре свега био заинтересован за решавање сиријског питања. За остварење планова у Сирији Француској је била неопходна потпора Велике Британије за коју се унапред знало да ће у српско-турском спору бити на страни Порте. Имајући то у виду влада у Тилеријама није желела да због српског питања, које је за њу тренутно било мање важно, подстиче сумње код ове силе и нарушава односе с истом. Стога је њена подршка захтевима српске депутације била много опрезнија него што би била у другачијим околностима.

По доласку у Цариград депутацију је примио Фуад-паша и настојао је да је убеди да Турци поштују сва права Србије. Он је, међутим, додао да Правитељство не треба да се служи обманама, већ да сагледа стварно стање. Српски изасланици су одговорили да је то и жеља Милошева, који је зато и послао депутацију у турску престоницу да непосредно с Портом, без учешћа страних сила, расправи отворена питања. Изасланици су при томе нарочито нагласили да нису дошли да траже никакво ново право, него само да моле да се изврши оно што је већ одавно било обећано.²⁹⁸ Већ на основу првог сусрета депутације с великим везиром и министром спољних послова било је јасно да ће Порта пружити отпор српским захтевима.

После иницијалних разговора, депутација је 7. маја поднела Порти посебан меморандум у коме је изнела своје захтеве тачку по тачку. Прво питање је било право на наследство кнежевског достојанства. С обзиром да је наследност положаја конзервативно начело и јемство поретка, депутација се унапред надала успеху своје

²⁹⁶ АСАНУ, И XXX, No 6, Вала Тувнелу, Београд, 2. фебруара 1860.

²⁹⁷ Љ. Алексић, *Став Француске за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 36.

²⁹⁸ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 346-349.

мисије. Признањем права на наследство престола, Порта би задовољила српски народ и сачувала део Царства од „свакидашњих потреса којима су изложене земље лишене ове благодети“. Као другу тачку у меморандуму депутација је изнела питање иселења муслимана из вароши и других места у Србији. Ово питање је било решено Хатишерифом из 1830. године на изричит начин. Хатишерифом из 1833. године је предвиђено извршење ове обавезе у року од пет година. Српски народ данас тражи остваривање овог свог права из преке нужде. Боравак муслимана ван градова узрок је постојања двоструке администрације. Вршећи своју јурисдикцију изван градова турска власт крши све царске фермане и ствара незаконито стање у Кнежевини. Отуда непрестана трвења, раздор и крвави сукоби у земљи. У интересу човечности и политике Царства је раздвајање ова два народа како би они наставили да живе у добросуседским односима. У супротном, њихови сукоби ће кад-тад довести до ремећења јавног реда и мира. Треће питање се односило на измену Турског устава из 1838. године. С обзиром да Србија има независну унутрашњу управу, она има права да сама решава своја унутрашња питања и да сама доноси устав. Због појединих неприкладних одредби Турског устава, као што су оне које се тичу организације судова и судског поступка, није могућ напредак српске државе. Овоме треба додати и одредбу члана 17. по којој саветници не могу бити смењени без пристанка Порте. Хатишериф из 1838. је негација аутономије Србије, а истовремено и повреда Хатишерифа из 1830. године. Због свега тога, српски народ тражи право „да се у унутрашњости својој сам собом конституисати може“. У закључку меморандума је написано да Србија не тражи ништа ново, него само привилегије које је већ добила.²⁹⁹

Одговарајући на српске захтеве, Фуад-паша је околно изјавио да је могуће да су раније постигнути договори већ застарели и да не види разлог због кога у том погледу не би био постигнут споразум. Административна питања покренута у меморандуму могу бити лако решена, а што се тиче политичких, Порта је нагласила да мора да чува интересе земље и народа.³⁰⁰

У разговору са српским изасланицима представници гарантних сила су били веома уздржани. Њихови ставови према српским захтевима нису се много разликовали. Британски амбасадор Хенри Булвер одмах је нагласио да се влада у Лондону неће заложити за усвајање прве, док је, што се тиче друге тачке, депутација у одређеној мери могла рачунати на њену подршку. Што се тиче треће тачке, Булвер је подржавао

²⁹⁹ Б. Поповић, *нав. дело*, 295-296.

³⁰⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 361.

предлоге који су имали за циљ отклањање сметњи административном развиту, док се са политичким захтевима није слагао. Аустријски посланик барон Прокеш је давао празна обећања, рекавши да ће потпомоћи све захтеве које буде сматрао умесним. На основу изјаве министра спољних послова грофа Рехберга да су српски захтеви прекомерни депутација је брзо схватила да не може рачунати на подршку Дунавске монархије ни по једној тачки меморандума. Сардински посланик генерал Дурандо и пруски амбасадор гроф Голц су се изјаснили у корист српских захтева.³⁰¹ Међутим, оно што је без сумње највише обесхрабрило депутацију било је држање руског посланика кнеза Лобанова. Изасланицима је одмах било јасно да не могу рачунати на његову пуну подршку. Лобанов је изнео мишљење да би, ако Србија тражи ревизију Устава, гарантне силе могле да узму у руке ово питање и донесу највиши правни акт који би био гори од постојећег. Што се тиче права наследства кнежевског достојанства, он је изјавио да се Русија споразумела с Портом о практичном решењу које у суштини задовољава Србе.³⁰² Овакво мишљење Лобанова не треба да зачуди ако се има у виду да је Устав Књажевства Србије из 1838. године донесен уз учешће Русије и да је питање наведеног права решено на њену иницијативу пре неколико месеци. Међутим, на уздржаност руског амбасадора је пре свега утицао став владе у Петрограду. Наиме, само три дана пре предаје српског меморандума, министар Горчаков је упутио гарантним силама циркулар о тешком положају хришћана у Турској и позвао их да у циљу увођења мера за побољшање управе учине заједнички корак у Цариграду. Ово је уједно било и прво самостално иступање руске владе у прилог заштите хришћана на Истоку након завршетка Кримског рата. Међутим, Горчаков је указивао само на лош положај становништва у турским пашалуцима. У разговору с пруским послаником у Петрограду, министар је рекао да је мисија Милошеве депутације предузета у невреме. У очима Горчакова деловање српског изасланства представљало је у неку руку сметњу руском кораку.³⁰³ Што се тиче иселења Турака, Лобанов је сматрао да би за Србију било боље да уместо ове мере затражи да они буду подвргнути српској јурисдикцији.³⁰⁴

Министар Тувнел, међутим, не желећи даље заоштравање српско-турских односа, изјаснио се за постизање споразума између Кнежевине и Порте. Он је сматрао да Турци треба да избегавају све што би изазвало револт хришћана уопште. Иако према Париском уговору имају право да држе гарнизоне у градовима у Србији, они не треба

³⁰¹ Исто, 366-370.

³⁰² Исто, 371-375.

³⁰³ Исто, 379-380.

³⁰⁴ Исто, 375.

да проширују ово своје право постављањем стража на градским капијама, а посебно не у деловима вароши где искључиво живе Срби. Тувнел је као пример навео београдску тврђаву, на чије је бедеме турска посада недавно поставила три топа а једини циљ оваквог поступка је изазивање међусобних сукоба и трвења између Срба и Турака. Он је предлагао непосредан споразум Правитељства и Порте без прекомерног уплитања великих сила. На основу сопственог искуства с Турском, Тувнел је тврдио да су директни преговори увек били најбољи начин да се нешто од ње добије.³⁰⁵ Водећи рачуна о општем расположењу које буде владало у Цариграду, на представницима француске амбасаде је било да допринесу српско-турском споразуму и нађу начин да тај циљ буде постигнут.³⁰⁶

По доласку у турску престоницу чланови српске депутације су најпре разговарали с француским отпавником послова грофом Албером Лалманом. Након Тувнеловог именованја за министра и одласка у Париз, нови амбасадор још увек није ступио на дужност. У складу с договором Париза и Петрограда о споразумном иступању представника двеју сила на Истоку, Лалман је по питању свих српских захтева изразио пуну сагласност с мишљењем руског посланика.³⁰⁷ Што се тиче права наследства, он је као конзервативац и монархиста био наклоњен овом начелу и сматрао га гаранцијом поретка. Стога је изразио спремност да се заузме у корист Србије, иако је сматрао да је одређивањем Михаила за наследника кнеза Милоша питање било практично решено. У том погледу Кнежевине су ишле у прилог и одредбе Париског уговора, сачињене на основу хатишерифа, у којима је истакнуто право наследног кнежевског достојанства. Због тога је Лалман био мишљења да упркос свим тешкоћама, испуњење овог захтева није неостварљиво.³⁰⁸ Отпавник послова је ипак саветовао српске изасланике да засада одустану од његовог изношења јер би могли бити суочени с изричитим одбијањем. На тај начин био би ослабљен правни положај Кнежевине због питања које је већ *de facto* решено у њену корист. Тадашњи секретар депутације Јован Ристић је сматрао да би тим одбацивањем српског захтева од стране

³⁰⁵ АСАНУ, Архив Јована Ристића (Арх. Ј. Ристића), XI/3, 11/85, Јован Ристић заступнику кнежевог представника и попечитеља иностраних дела, Цариград, 27. априла 1860.

³⁰⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 38.

³⁰⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 369.

³⁰⁸ АСАНУ, Арх. Ј. Ристића, XI/3, 11/76, Ј. Ристић заступнику представника књажеског Кости Цукићу, Цариград, 28. марта 1860.

Турске биле ослабљене и преговарачке позиције Француске, ако би она одлучила да се заложи у корист Србије.³⁰⁹

Што се тиче исељења Турака из Кнежевине, Лалман је констатовао да пре свега треба наћи решење за ситуацију у Београду где је долазило до сталних сукоба између Срба и Турака. Добивши од владе у Паризу одобрење да у томе помогне, он је предлагао преуређење полицијске службе у вароши. Депутација је објашњавала Лалману да стање није лоше само у Београду, већ и у другим местима где Турци живе изван градова. С обзиром да је у упутствима француске владе било речи само о Београду, Лалман се није упуштао у питање њиховог боравка у другим варошима и селима. У погледу промене Устава, он је прихватио да је Србији неопходна независност унутрашње управе, али је сматрао да ће то наићи на несавладиве тешкоће. С обзиром да Кнежевина у Уставу из 1838. године види препреку свом развоју и сматра га узроком свих недаћа, Лалман је предлагао да исти буде замењен највишим правним актом који ће бити бољи и либералнији. У случају да Србија по том питању постигне сагласност с Портом, на решење би дале пристанак и велике силе.³¹⁰ Лалман се изјаснио за одржање чл. 17 Устава, сматрајући да га турска влада није злоупотребљавала.³¹¹ Отправник послова је препоручио члановима депутације да се наоружају стрпљењем које је нарочито неопходно за вођење преговора с Портом о овако важним питањима. Он је обећао да ће о свему обавестити владу у Паризу и новоименованог амбасадора Шарла Лавалета (Charles Jean-Marie Félix, marquis de Lavalette) и да ће пружити подршку српским захтевима. Праву подршку Срби могу очекивати по доласку Лавалета у Цариград крајем априла.

Због догађаја у Сирији и корака руске владе у корист побољшања положаја хришћана на Истоку представници великих сила нису у довољној мери обраћали пажњу захтевима депутације. Сматрајући да разматрање српског питања није хитно, за њих је једино било од значаја да започети преговори не буду прекинути, чиме би могао бити доведен у питање мир у балканским провинцијама Турске. Незаинтересованост страних представника олакшала је Порти одуговлачење преговора.³¹²

Због оружаног посредовања Француске у Сирији, нови амбасадор маркиз Лавалет био је заузетији од осталих пуномоћника великих сила. Чим је ступио на

³⁰⁹ Исто, 11/80, Ј. Ристић заступнику књажеског представника и попечитеља иностраних дела Кости Цукићу, Цариград, априла 1860.

³¹⁰ Исто, 11/76, Ј. Ристић заступнику представника књажеског Кости Цукићу, Цариград, 28. марта 1860.

³¹¹ Исто, 11/86, Ј. Ристић заступнику књажевог представника и попечитеља иностраних дела Кости Цукићу, Цариград, 2. маја 1860.

³¹² Љ. Алексић, *нав. дело*, 39.

дужност он је морао да решава једно тако крупно питање, коме је био принуђен да посвети сву своју пажњу. Ипак, од свих амбасадора он је пружио највећу подршку депутацији и дао најконкретније предлоге у погледу решавања српско-турског спора. Он је истовремено упутио највише примедба Порти у вези с њеним одговором на меморандум депутације. Лавалет је најпре предложио да рок за постизање споразума између Србије и Турске како у погледу измене Устава тако и по питању боравка Турака у Кнежевини буде ограничен на три месеца. На тај начин француски посланик је желео да онемогући Порту да преговоре одуговлачи унедоглед. Уместо исељавања Турака Лавалет је предложио њихово подвргавање српској јурисдикцији. С обзиром да је потчињавање хришћанској власти вређало понос муслимана, амбасадор је очекивао да би они у том случају сами напустили Кнежевину. Он је такође сматрао да би исељавање Турака у XIX веку претстављало варварску меру. Лавалет би сматрао неморалним да у једном крају Царства у име човечности штити хришћане а да у исто време у другом подржава гоњење Турака.³¹³ Он није крио пред Петронијевићем да лично није наклоњен тој мери чије би спровођење могло бити поистовећено с протеривањем и одузимањем имовине стотинама турских породица. Упућујући речи прекора на рачун владе у Београду, Лавалет ју је позвао да у интересу будућности српског народа одустане од захтева чије би задовољење представљало само јалов успех.³¹⁴ Што се тиче промене Устава Србије, он заједно са осталим страним представницима није прихватио Портину одлуку да велике силе само извести о ономе што би учинила у том погледу. Оваква форма не би била у сагласности с положајем сила које су гарантовале очување и одржање Устава Кнежевине. На тај начин Порти је одузета могућност да наметне своју вољу Србији, али је с друге стране, Кнежевина морала прихватити све оно са чим су велике силе биле сагласне. Задовољан оним што је постигао, не желећи да се сувише одваја од осталих представника сила, Лавалет није улагао даље примедбе. Стога је он заједно с Лобановом саветовао Правитељству да се и оно задовољи оваквим исходом. Он је у исто време предлагао Србији да задржи постојећи највиши правни акт, с тим да затражи само измену његових неподесних одредби. Члан 17 требало је по њему да остане непромењен. Лавалет је сматрао излишним и некорисним што Правитељство улаже толики труд да истера из Кнежевине Турке којих нема много и да из Устава избрише један члан. Он је саветовао

³¹³ АСАНУ, Арх. Ј. Ристића, XI/3, 11/96, Ј. Ристић заступнику књажевог представника и попечитеља иностраних дела Ст. Петровићу, Цариград, 27. јуна 1860.

³¹⁴ Исто, И XXX, No 12, Лавалет Тувнелу, Терапија, 26. јуна 1860.

влади у Београду да ради на учвршћењу власти, јачању институција и повећању благостања с циљем да докаже да је Србија земља унутрашњег мира и поретка, достојна поверења Европе.³¹⁵

Према сведочанству Јована Ристића, турски одговор српској влади био је два пута у рукама представника гарантних сила и добио је коначни облик тек када су га они прихватили. Најважније примедбе које су амбасадори дали на нацрт Портиног одговора тичале су се одређивања рока до кога би требало извршити исељење Турака и обавезног пристанка сила на измене и допуне Устава.³¹⁶ Сугестије Лавалета имале су великог утицаја на Правитељство које ће одмах по доласку на власт кнеза Михаила захтев за исељење Турака преиначити у захтев за њихово подвргавање српској јурисдикцији.

Порта је у свом одговору прихватила само захтев за исељење Турака, а питање је требало да уреди српско-турска комисија. У случају неуспеха, оно ће бити решено споразумом између Турске и гарантних сила. Међутим, турски одговор кнезу Милошу представљао је очигледан корак напред у односима Србије и Порте јер је створена основа за извршење измена и допуна Устава. Ово је био наговештај да ће Кнежевина, остајући вазал као и раније, моћи да мења своју државну управу према својим потребама и схватањима.³¹⁷ На путу ка остварењу те тежње Србија је имала подршку Француске. Као што ће касније видети, савети Лавалета а потом и министра Тувнела да Кнежевина може и треба да мења неподесне одредбе Турског устава су у неку руку представљали одобрење дато кнезу Михаилу да на Преображенској скупштини 1861. године донесе законе који су *de facto* чинили српски устав.

Међутим, Портино писмо од 3. августа 1860. године Милош је, вероватно и под Михаиловим утицајем, у потпуности одбацио.³¹⁸ Он је дао налог депутацији да уложи протест против одлуке турске владе и да изјави да ће он и српски народ поднете захтеве сматрати већ стеченим правима Кнежевине. Изасланици су у писму Порти изјавили да је Милош дубоко ожалостен њеним одговором и да је схватио да је одбачено све што је тражио.³¹⁹

Овакав Милошев корак, необјашњив и објективно погрешан, изазвао је нерасположење Порте и протест гарантних сила. Сви амбасадори су сматрали да је

³¹⁵ Љ. Алексић, *нав. дело*, 39-40.

³¹⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 424.

³¹⁷ Б. Поповић, *нав. дело*, 298.

³¹⁸ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 410-412.

³¹⁹ Исто, 430.

одбацивање писма турске владе на штету Србије. Најнепријатније од свих посланика био је изненађен Лавалет који се заузео у корист Кнежевине и чијом су заслугом унете најважније измене у нацрт Портиног одговора Правитељству. Он је сматрао да је Милошев корак нека врста објаве рата Цариграду. Оваква оштра осуда довела је у врло неугодан положај чланове депутације. Они су се трудили да умире француског представника, изјављујући да ће Кнез и убудуће остати лојалан Порти и да ће пружати доказе о свом мирољубивом расположењу. Лавалет се захвалио депутацији на пруженим уверењима о умерености кнеза Милоша, али је нагласио да то није у складу с његовим поступком: „Он није до краја прочитао одговор Портин са стрпљењем, но поведен за осећањем даје одговоре, којима није довољно измерио важност. То није само оговор кнеза Милоша; његова уверења дели и његова влада, и сва Србија“. Француски амбасадор је признавао да ни сам није задовољан одговором Турске јер исти није садржао никакво решење. Међутим, Кнез је требало да га прихвати, јер је остављао простора за даље преговоре уз учешће гарантних сила, које би по питању иселења Турака и промене Устава свакако у одређеној мери изашле у сусрет српским захтевима. Француска је била спремна да пружи подршку Србији у свему што ће допринети њеном јачању. „Уместо да тако поступи, Кнез неће ни да зна да смо ми у ствар ушли; обилази нас с презирањем. Онда зашто смо ми овде? Кад прибегавате оружју, није се требало ни обраћати нама“. Што се тиче наследства престола, врло је корисно да ово начело буде успостављено, а нарочито у турским провинцијама где долази до честог трвења и сукоба међу кандидатима. Међутим, с обзиром да кнез Михаило нема деце признање права наследства у породици Обреновића не би имало практичну вредност. Михаило ће вероватно изабрати свог наследника, али је потребно да ту личност прихвате и Срби у Кнежевини јер ће у супротном бити погажено право народа. На примедбу депутације да у Србији не постоји нико који би преузео одговорност за прихватање Портиних привидних уступака, Лавалет је поновио да је Правитељство требало да се обрати силама. Амбасадор није крио своје и симпатије француске владе према српском народу. Кнежевина треба да уреди своје финансије и развија своје институције, војску, полицију и судство. Ма колико мало урадила на тим пољима, потребно је да српска влада то учини на квалитетан начин, а ако у земљи буде владала слога, силе ће јој на томе одати признање. Србија мора да покаже стрпљење и да не губи наду да ће јој захтеви бити испуњени. Одговор депутације на Портино писмо Лавалет је назвао анахроним и саветовао Правитељству да нађе начина да исправи своју грешку. Сматрајући ситуацију озбиљном, амбасадор је обећао

изасланицима да ће тражити од Порте да образложи свој одговор: „Све што чиним, чинићу из љубави к вама, јер се бојим од последица за вас. Француска нема у Србији ни политичких ни трговачких интереса. Ми нећемо да будете ни Французи, ни Руси ни Енглези ни Аустријанци. Будите Срби; мерите ваше интересе не дајући се никоме за оруђе које се обично одбацује кад се цел постигне. Не имајући интереса у Србији, ми ипак нећемо престати да се бавимо вашим стварима а свагда полазећи са начела народности која се у вама подиже“.³²⁰ Уношење измена у нацрт Портиног одговора Правитељству био је један од првих корака Лавалета на новој дужности, учињен у корист хришћана а у супротности с интересима Порте.³²¹ Иначе, француски амбасадор је био велики заговорник уједињења Италије и присталица Наполеоновог начела народности.³²² У складу с околностима, имајући у виду компликовану ситуацију у којој се због сиријског питања налазила Француска, он је заузимањем у корист Србије то одмах и доказао. Након што је успео да приволи Турску и стране представнике да усвоје његове предлоге, њих су одбацили они у чију се корист залагао. Стога је Кнежевим одбацивањем Портиног одговора у неку руку доведен у питање и углед француског амбасадора. Речи Лавалета упућене депутацији најбоље сведоче о томе колико је њему лично било стало да се Милош задовољи постигнутим резултатима. Сличне савете као депутацији Лавалет је дао и Гарашанину приликом његовог боравка у Цариграду наредне године. Они ће бити од велике користи влади кнеза Михаила.

Лавалет, међутим, није успео да приволи Порту да новим писмом Милошу ублажи утисак који је на Кнеза оставио њен одговор.³²³ Велики везир Али-паша је обећао француском амбасадору да ће Кнезу бити послата нова нота састављена у умереном тону, али Порта није учинила ништа у том погледу.³²⁴

За време читавог тока преговора влада у Паризу је пружала подршку ставовима свог амбасадора у Цариграду и његовим каснијим напорима у циљу постизања компромисног решења између Србије и Турске. Тувнел је сматрао да је Портин одговор на меморандум српске депутације састављен у духу слоге и праведности, што доказује чињеница да су га заједнички одобрили Лавалет, Лобанов и Булвер. Такође, предлог француског амбасадора да се две стране обрате силама у случају непостизања споразума је био сасвим легитиман, а кнез Милош је требало да прихвати Лавалетове

³²⁰ Исто, 438-442.

³²¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 40-41.

³²² L. Bély, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaisse, *нав. дело*, 354.

³²³ В. Поповић, *нав. дело*, 113.

³²⁴ АСАНУ, И XXXI, No 53, Лавалет Тувнелу, Терапија, 27. августа 1860.

савете у погледу исељења Турака и промене Устава. Поштујући у исто време гаранције дате Кнежевини и сизерена права султана, тим саветима би било омогућено потпуно испуњење оправданих захтева Правитељства. Поред тога, они су били сасвим у складу с одредбама Париског уговора и хатишерифа којима је дефинисан политички и правни положај Кнежевине и као такви заслуживали сву подршку француске владе.³²⁵ Тувнел је изразио наду да ће се влада кнеза Милоша уздржати од сваког чина којим би на озбиљан начин били поремећени њени односи са сизереним двором. Ништа мање важно и упутно било је да се Порта у постојећим околностима покаже помирљивом. Унутрашња ситуација у Царству налагала је турској влади да у овом тренутку избегава сукобе у својим северним провинцијама који би изазвали снажан одјек и довели до озбиљних заплета.³²⁶

Међутим, односи између Кнежевине и Порте су наставили да се заоштравају због све чешћих инцидената између Срба и Турака у Београду. Званични Цариград је сваљивао одговорност на српске власти и оптуживао их да подстичу сукобе. По повратку депутације у Београд *Србске новине* су у броју од 3. септембра оштро протестовале против Портиних одлука и указивале на расположење суседних хришћанских народа у Турској. У чланку пуном огорчења скренута је пажња на незадовољство Срба због одбијања турске владе да изађе у сусрет њиховим захтевима. С обзиром да су за време сукоба у Београду много веће жртве претрпели Турци, Порта је сматрала да припадници тврђавске посаде не треба да буду само мирни посматрачи насиља и страдања својих сународника.³²⁷ Стога је она припремила упутства за заповедника београдске тврђаве Осман-пашу у којима су у случају нових инцидената предвиђени употреба војске и бомбардовање вароши.³²⁸ Обавештена о томе од стране Порте, француска влада је извршила притисак на Правитељство у циљу смиривања ситуације. Тувнел је сматрао да став владе у Београду по питању права Србије и намера званичног Цариграда није исправан. Иако Порта није усвојила Милошеве захтеве у облику у ком су они били изнети у меморандуму депутације, њен одговор Кнезу није могао бити другачији. Министар није схватао да српски народ толико брине о очувању повластица које су му гарантоване Париским уговором и да може

³²⁵ Исто, No 72, Тувнел Лавалету, Париз, 24. августа 1860.

³²⁶ Исто, No 77, Тувнел Лавалету, Париз, 7. септембра 1860.

³²⁷ Исто, No 65, Лавалет Тувнелу, Терапија, 18. септембра 1860.

³²⁸ Л. Ранке, *нав. дело*, 449.

помислити да Европа жели да умањи уступке осигуране једном хришћанском народу.³²⁹

На став Француске према захтевима кнеза Милоша пре свега је утицало тадашње стање у Османском царству, тачније речено, специфичан положај у ком је била ова сила због њене војне интервенције у Сирији. Премда пристанак за ту акцију није био на лак начин добијен од званичног Лондона, који је оружаном посредовање Француске видео као јачање њених стратешких позиција у Турској и као покушај стварања нове „папске државе“ на Истоку, влада у Тилеријама није желела заостравање ситуације и евентуално избијање сукоба у другим деловима Царства. Због тога она, упркос наклоности према Србији, није могла озбиљније подржати захтеве кнеза Милоша. Таквим поступањем званични Париз би додатно дестабилизовао Турску и појачао сумње Велике Британије, која је већ у довољној мери била узнемирена чињеницом да Француска у Сирији иступа у споразуму с Русијом. Нарочито је важно напоменути да је Горчаков са незадовољством гледао на Милошеве кораке у Цариграду, сматрајући да они у неку руку ометају дипломатску активност Петрограда у корист хришћана у Турској, започету 4. маја 1860. године слањем ноте гарантним силама. Било је јасно да руска влада, чија је сарадња због Сирије била неопходна Француској, није била спремна да се заложи у корист испуњења српских захтева.³³⁰ Влада у Тилеријама је сматрала да није било у интересу српског народа да се одриче права на избор кнеза и уставних гаранција унетих у Хатишериф из 1838. године. Било је значајно да Порта није одбацивала могућност да подвргне ревизији Устав Кнежевине.³³¹ Што се тиче исељења Турака, Француска није могла да подржи меру која је у XIX веку сматрана варварском у тренутку када је у другом крају Османског царства, а зарад својих интереса, оружаном интервенисала у циљу спречавања турских варварстава над хришћанима.³³² И по овом питању постигнута је пуна сагласност Париза и Петрограда. Руски амбасадор кнез Лобанов није назвао исељавање Турака из Кнежевине варварском мером, али је скренуо пажњу кнежевим изасланицима да би било боље када би Правитељство уместо тога тражило да они буду подвргнути српској јурисдикцији. Негативно реаговање кнеза Милоша на Портин одговор свакако треба тумачити тиме што он није схватио да је овај акт исто толико турски колико и акт гарантних сила. Оне су са тим документом биле упознате, у њега унеле примедбе и

³²⁹ АСАНУ, И XXX, No 10, Тувнел Дозону, Париз, 22. септембра 1860.

³³⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 42.

³³¹ АСАНУ, И XXX, No 10, Тувнел Дозону, Париз, 22. септембра 1860.

³³² Љ. Алексић, *нав. дело*, 42.

дале свој пристанак. Кнез није схватио промењен положај Србије после закључења Париског уговора. Србија није била само турски вазал већ и под покровитељством гарантних сила. Она је постала штићеница „европског концерта“ који је могао да јој помогне али и да јој одмогне. Одговори на други и трећи захтев су давали разлога за оптимизам. Исељење Турака је прихваћено, а питање права на промене у Уставу било је такође одобрено како од Порте тако и од гарантних сила. У писму турске владе је дато право Србији на измену Устава, али је сачувана спољна форма суверенитета Порте над Кнежевином.³³³

³³³ Б. Поповић, *нав. дело*, 298-299.

Глава друга

I Долазак кнеза Михаила на престо и његове спољнополитичке идеје

Српска депутација вратила се из Цариграда крајем лета и затекла кнеза Милоша тешко болесног. Не успевши више да се опорави, творац нововековне српске државе је умро 27. септембра 1860. године.¹

Милошев наследник Михаило Обреновић је по други пут ступио на српски престо у својој 37. години.² Током изгнанства и очеве двогодишње владавине он је покушао да употпуни своје несистематско образовање. Познато је да је Милош имао намеру да своје синове Милана и Михаила школује у иностранству, али у том погледу није отишао даље од планова. Крајњи домет у образовању млађег сина било је учење страних језика.³ Његов учитељ француског је био Бугарин Константин Ранос, српски питомац на студијама у Паризу. Михаило ће своје знање немачког и француског језика касније довести до перфекције, па ће му на томе позавидети и многи дипломати.⁴ Очево богатство омогућило је Михаилу да већи део емигрантског живота проведе у Бечу, а преостали у путовањима по европским престоницама. Лични лекар кнеза Милоша Бартоломео Куниберт наводи да је Михаило 1843. године боравио у Берлину где је изучавао политичке науке. У наредне две године, он је обишао Немачку, Холандију, Белгију, Швајцарску, италијанске државе, Грчку и Малту. Зиму 1847/48. године је провео у Русији. У Петрограду је био гост руског цара, на чијем двору су му указиване велике почести. Током 1849. и 1850. године, Михаило је обишао две најуређеније државе Старог континента, Француску и Велику Британију.⁵ Он је заједно с Милошем поново боравио у Паризу у лето 1852. године.⁶ Уместо систематског школовања, отац и

¹ *Историја српског народа*, књ. I-VI, Београд 1994; V-1, *Од првог устанка до Берлинског конгреса: 1804-1878*, написали Владимир Стојанчевић, Јован Милићевић, Чедомир Попов, Радоман Јовановић, Милорад Екмечић, 289.

² Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, 49.

³ Радош Љушић, „Михаило Обреновић (1823-1868)“. *Србија 19. века. Изабрани радови*, Београд 1994, 127.

⁴ Симо Ц. Ђирковић, *Књаз Михаило Обреновић. Живот и политика*, Београд 2011, 66.

⁵ Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1901, 730.

⁶ *Писма Илије Гарашићина Јовану Мариновићу*, I, 33.

син су се одлучили да Михаило упозна Европу. Познанства с многим владарима и истакнутим личностима знатно су утицала на употпуњавање Михаиловог образовања и обликовање његових политичких, националних и културних погледа.⁷ На њега је нарочито јак утицај имао аустријски државник и дипломата кнез Метерних. У периоду од 1856-1858. године, док је Михаило боравио у Бечу, ова доминантна политичка личност прве половине XIX века није никада пропустила да га позове на пријем. Метерних је ретко с ким био љубазан као са српским екс-кнезом. Проводећи често време с њим, Аустријанац је имао прилике да добро упозна Михаила „и заволео га је готово као сина“. Када је Милош на Светоандрејској скупштини поново изабран за кнеза, Метерних је био веома задовољан. Констатујући да ће Михаило због очеве старости након годину или две ступити на престо, бивши аустријски канцелар му је указао на пут којим треба да иде. С обзиром да Србија није спадала у ред великих, старих европских држава које су постојале стотинама година и имале изграђене системе политичког и друштвеног деловања, она је морала да ради на повећању броја школованих људи. На Метернихово питање колико у Србији има писмених, Михаило је одговорио да се та бројка креће између 20 и 25%. Сматрајући да је то далеко од реалног, Аустријанац је том приликом изјавио следеће: „О мој Кнеже, Ви би били најсрећнији владатељ у Европи ако би то тако било, ал’ ја сумњам!“ Свестан заблуде у којој је био, кнез Михаило је касније свом дворуправитељу Анастасу Јовановићу тим поводом рекао: „Ево, Метерних је већ одвише година мртав, а ја се и данас стидим што нисам боље знао већ му онако одговорио, јер доцније сам се известио и дознао да нема више од 4-5 на стотину“.⁸ Михаило је веома озбиљно схватио поруке великог државника. Долазило је време када су чиновници постали образованији, а писменост међу становништвом повећана. За време Михаилове владе створена је мрежа основних школа која је била подлога ланца средњих школа. До 1879. Србија је отворила 22 гимназије, а претварањем Лицеја у Велику школу 1863. године створена је основа за њено прерастање у Универзитет.⁹ Кнежевина је наставила праксу започету у доба уставобранитељског режима слањем најбољих студената на усавршавање у иностранство, пре свега на универзитете у Немачкој и Француској.

Михаило се 1853. године оженио Јулијом Хуњади, из угледне угарске породице Зичи. Отац и многи Срби нису били одушевљени Михаиловим избором. Нарочито им је

⁷ Р. Љушић, *нав. дело*, 128.

⁸ *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, приредио Љубомир Никић, Годишњак музеја града Београда, књ. III, Београд 1956, 414.

⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 173.

сметало што је српска кнегиња друге вере. Поводом вести о кнежевој женидби Гарашанин је почетком јуна исте године писао Јовану Мариновићу из Најбурга у Баварској: „Књаз Михаило канда није погодио са својом женидбом. Ово зато велим јер ни његови највернији то не одобравају“.¹⁰ Суд великог државника ће се нажалост показати исправним. Одмах по доласку Михаила у Србију почетком 1859. године, француски конзул Бернар Дезесар је оценио да ће женидба с католикињом, аустријском поданицом, женом из високог друштва, елегантном и отменом, представљати несавладиву препреку кнежевом останку у земљи. У Београду су се бојали доласка кнегиње Јулије, а свуда се могло чути како људи говоре тихим гласом: „Она ће нам довести свештенике из Аустрије. То је велика госпођа која не зна ништа о Србији, чак ни српски језик; она неће разговарати с нашим женама, сматраће их смешним, подсмеваће нам се“. Оженивши грофицу Хуњади, кнез Михаило је повредио осећање народа тамо где је он показивао највећу ревност, у исповедању вере. Народ је осећао мржњу према свему што је било у вези с Аустријом.¹¹ Каснији догађаји су потврдили Милошево уверење да Михаило није требало да се ожени Јулијом.¹² Кнежевски пар није могао да има потомство па се са Михаиловом смрћу угасио владалачки огранак из породице Милоша Обреновића. Слутње старог кнеза „да ће му се затворити кућа и угасити славска свећа“ су се нажалост оствариле.

Друга Михаилова владавина је била стабилна као ретко која пре и после ње. Промениле су се свега три владе: Филипа Христића (1860-1861), Илије Гарашанина (1861-1867) и Николе Христића (1867-1868), од којих друга представља једну од најстабилнијих у нововековној историји Србије. За председника Савета Кнез је именовао Јована Мариновића, умереног конзервативца, који је дужност обављао дуго и успешно. Од времена Михаилове владе војска почиње да добија значај и улогу у политичком животу Србије па се он стога сматра творцем српског милитаризма. Кнежева главна жеља којој је подредио целокупан живот и рад, била је *ослобођење и уједињење српског народа*.¹³

Под утиском онога што је видео приликом боравка на европским дворovima, Михаило је по доласку у Србију увео књигу дворског церемонијала. Увођење церемонијала имало је између осталог за циљ да отежа конзулима уплитање у политички живот Србије. Новим дворским правилима прописано је да ће Кнез примати

¹⁰ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I, 72.

¹¹ АСАНУ, И XXVII, Бернар Дезесар Валеvском, Београд, 10. јануара 1859.

¹² Драгослав Страњакoвић, *Михаило и Јулија*, Београд 1940, 17-18.

¹³ *Сто најзнаменитијих Срба*, Београд 1993, 205, 208.

стране представнике само по одобреној аудијенцији.¹⁴ Сви конзули негодовали су због Михаилове одлуке да их држи на одстојању и да умањи важност њихове функције.¹⁵

Главни циљеви Михаиловог програма спадају у оквире спољне политике.¹⁶ У изгнанству је имао доста времена да свестрано проучи спољнополитичке задатке Србије. Било му је јасно да Кнежевина, бранећи своју независност, мора тежити да постане средиште око кога ће се окупити остали Срби и јужнословенски народи. Турску и Аустрију доживљавао је као главне непријатеље српске независности и јединства Јужних Словена. По доласку на власт његов животни циљ је био рушење два царства. При томе, иако је био конзервативац, Михаило је успостављао везе с револуционарним покретима, њиховим вођама и комитетима у циљу стварања савеза балканских народа за рат или против Турске или против Аустрије. Кнежева концепција рата на Балкану била је ближа револуцији или устанку него правом рату. На рушевинама Турске и Аустрије требало је изградити независне, националне балканске и подунавске државе.¹⁷ Кримски и италијански рат, као и ранији догађаји на Балкану показали су да Србија за остварење независности не може рачунати на знатнију помоћ великих сила. Михаило, наравно, неће пропустити да ради остварења овог циља тражи подршку како од Русије тако и од Француске и Велике Британије. Ипак, заједничка револуционарна акција балканских народа требало је да буде главно средство у остварењу независности. Ослобођење од Турске тим путем требало је да донесе ослобођење од утицаја великих сила. Неке од њих показале су жељу да подрже Србију. Основно начело Михаилове спољне политике „Балкан балканским народима“ било је у сагласности с начелом самоопредељења народа, основном идејом спољне политике Наполеона III.

Обавештавајући га 12. октобра 1860. године о доласку на власт, Кнез је, позивајући се на великодушност француског цара, замолио Наполеона да узме у заштиту њега и српски народ.¹⁸ Са своје стране, Наполеон је изразио Михаилу саучешће због смрти оца и изразио спремност да, заједно с осталим гарантним силама и увек када му се за то укаже прилика, пружи Кнезу и Србији доказе о својој благонаклоности.¹⁹

¹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 50.

¹⁵ АМАЕ, Turquie-Belgrade 12, No 65, Дозон Тувнелу, Београд, 14. јануара 1861.

¹⁶ *Историја српског народа*, V-1, 294.

¹⁷ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, 171-173.

¹⁸ АСАНУ, И XXX, прилог извештају No 50, кнез Михаило Наполеону III, Београд, 12. октобра 1860.

¹⁹ АСАНУ, И XXX, Наполеон III кнезу Михаилу, Париз, 13. новембра 1860.

II Мисија Јована Мариновића у Петрограду и Паризу (новембар 1860 – март 1861)

Долазак на престо кнеза Михаила пружио је Србији погодну прилику да ступи у додир с владама гарантних сила ради испитивања њиховог расположења према њеним старим захтевима.²⁰ Била су то питања која је већ покренуо кнез Милош, а односила су се на уређење односа с Портом. С обзиром на прошлогодишње лоше искуство српске депутације у Цариграду, Михаилова жеља је била да унутрашње промене којима би био ојачан државноправни положај Кнежевине буду спроведене без учешћа, а самим тим и без сагласности Турске.²¹ Због тога је требало испитати на какав би пријем такав корак наишао код гарантних сила.²² У том циљу, државном саветнику Јовану Мариновићу је новембра 1860. године поверен задатак да посети Беч, Петроград, Берлин, Париз, Лондон и Торино. Пре него што предузме намеравану акцију на ослобођењу народа на Балкану, Србија је морала да покрене спорна питања. Исељење Турака настањених ван тврђава, а запослених углавном на снабдевању посада животним намирницама требало је да омогући да турска војска напусти градове које је држала у унутрашњости земље. Поред тога, било је потребно сазнати какав би био став сила у случају да Кнежевина промени Устав из 1838. године и отпочне вођење активније спољне политике. Имајући у виду наклоност Русије према националним тежњама балканских народа, за Србију је било важно да придобије и Француску. У случају да у томе успе, Кнежевина би обезбедила примену начела немешања сила у евентуални рат против Турске. Био је то један од најважнијих циљева спољне политике кнеза Михаила. Мариновић ће у Петрограду и Паризу покушати да се упозна и са ставом двеју сила према новим ратним припремама Сардиније. Ови догађаји нису били без утицаја на развој прилика на Балкану, посебно када се узму у обзир активност мађарске емиграције и немири у суседним турским провинцијама. Имајући искуства с Кавуровим деловањем, Михаило је у јесен 1860. године одбио да прими његовог изасланика Иштвана Тира који је тражио одобрење да у Србији буде оформљена једна мађарска база. Она би била установљена ради окупљања наоружаних група за случај новог рата Сардиније и Аустрије. Било је познато да без подршке и гаранција пријатељских сила Русије и Француске, Кнез није био спреман да улази у спор с Великом Британијом и суседном Хабзбуршком монархијом.

²⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 52.

²¹ Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена*, II, 58.

²² Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 43.

Вероватно је првобитно било предвиђено да Мариновић посети само Беч, Петроград и Париз. Касније, када је изасланик већ обавио свој задатак у Тиљеријама, председник владе Филип Христић је у тајности рекао конзулу Ежену Тастију да је он желео да Правитељство затражи заштиту само од француског и руског цара, као правих пријатеља Србије. Интересантно је да књажевска влада није припремила терен за Мариновићеву посету Паризу. Она уопште није обавестила Тастија о изасланиковој мисији и о њеним циљевима.²³

Приликом боравка у Бечу, Мариновић се састао са аустријским министром спољних послова Рехбергом. Знајући да српски изасланик одлази у мисију у Петроград, Рехберг је на њега вршио велики притисак да затражи аудијенцију код Франца Јозефа.²⁴ Очигледно да је влада Дунавске монархије већ од почетка била неповерљива према новом Правитељству и да је мислила да на тај начин од Мариновића може извући више обавештења о његовим задацима у Русији.

По доласку у Петроград, српски изасланик је 21. децембра водио важан разговор с Горчаковом. Руски министар је сматрао да за измену устава Кнежевине треба наћи погодно време у циљу избегавања турских сплетки и интервенције других гарантних сила. Истеривање Турака из Србије био би незаконит поступак и подстакао би на устанак остале хришћанске народе у Османском царству. Горчаков је обећао подршку руске дипломатије само у случају мирног решења тог питања. Мариновић је истакао да је због забрињавајућег развоја европских прилика Србија приморана да приступи војним припремама. За то су јој била потребна знатна новчана средства. Он је замолио руског министра за зајам од 300.000 аустријских дуката. Прилично затечен овим захтевом, Горчаков није обећао ништа конкретно. Он је рекао да ће се заложити да банкарима са којима сарађује влада у Петрограду одобре зајам за набавку оружја под што повољнијим условима. Руска подршка Србији обећана је у свим питањима, али са резервама и под одређеним условима.

Горчаков је истакао да Србији припада важна улога међу хришћанима у Турској. Чврста управа и војна организација ће омогућити Кнежевини да око себе окупи све потчињене народе. Руски министар је, међутим, сматрао да је рушење Османског царства могуће само у случају општег устанка хришћанских народа, за шта су потребне дуготрајне припреме. Учешћем у локалним устанцима Србија би довела у опасност своју судбину. Разлог за овакав став владе у Петрограду био је знатно дубљи. На путу

²³ АМАЕ, Turquie-Belgrade 12, No 3, Тасти Тувнелу, Београд, 14. фебруара 1861.

²⁴ Исто.

реформи, Русија још увек није била довољно јака да би могла преузети одлучујућу улогу у решавању Источног питања. Због тога је она у ово време подржавала искључиво дипломатска средства.²⁵ Имајући у виду ове чињенице, не треба да зачуди што је руска влада преко Мариновића саветовала Кнезу да на власт доведе умереног политичара Илију Гарашанина, спремног да у сваком спору с Турском најпре исцрпе сва мирољубива средства.

За време Мариновићевог боравка у Петрограду Михаило је донео одлуку да српском изасланику прошири поље деловања. Наиме, руски званичници су инсистирали да Мариновић путује у Париз преко Берлина и састане се с пруским принцом регентом, што је подстакло Кнеза да прошири његову мисију не само на Берлин, већ и на Лондон и Торино. Он је саставио препоручена писма за владаре Пруске, Велике Британије и Пијемонта.²⁶

По доласку у Париз крајем фебруара 1861. године, Мариновић је уручио кнежева писма за Наполеона и министра спољних послова Едуара Тувнела. Изасланик је француским званичницима пренео Михаилову жељу да одмах по ступању на престо ступи у непосредну везу с владом у Тилеријама да би од ње добио савете о начину владања којим би себи обезбедио цареву наклоност и подршку. Мариновић је саставио меморандум за Тувнела у коме су у пет тачака изнесене жеље Правитељства а затим предлози о решавању спорних питања с Портом.

Уверен да је од великог интереса за Србију да се веже за великодушну и покровитељску политику владе у Тилеријама, кнез Михаило је изразио спремност да се искреним и озбиљним држањем никада не изложи прекору француског цара. Покренут тим осећањима, он ће са задовољством прихватити Тувнелове савете о општој политици коју треба да следи. Имајући у виду Наполеонову подршку начелу народности и примену истог у Италији и суседној Румунији, постаје сасвим јасно зашто су се Кнез и Мариновић на овакав начин обратили француској влади. Италијански и румунски пример давали су за право Правитељству да ће уз потпору званичног Париза успети да оствари своје ослободилачке и ујединитељске тежње. Таква очекивања била су утолико реалнија што је Француска била у споразуму с Русијом у чију се наклоност није сумњало. С обзиром на тренутне опште околности и француску политику народности подршка Париза била је за Кнежевину чак важнија од потпоре Петрограда. Михаило је исправно процењивао да је Француска у том тренутку за Србију могла да

²⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 56-57.

²⁶ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 12, No 3, Тасти Тувнелу, Београд, 14. фебруара 1861.

учини много више од ослабљене Русије. Најјача континентална сила, имала је на челу и најугледнијег владара, Наполеона III – главног арбитра Европе. Он је уз то био и главни заговорник права народа да располажу својом судбином. При свему овоме, не треба заборавити да је српска влада сузбијала руска уплитања у унутрашња питања Кнежевине и да је Михаило избегавао поступке којима би био доведен у већу зависност од Петрограда.

Кнез је сматрао да је право Србије да успостави власт над читавом својом територијом и становништвом које живи ван тврђава. Стога је он намеравао да тражи од Порте да надлежности српских власти буду проширене на муслимане ван градова осим ако турска влада не жели да, у складу с одредбама хатишерифа, нареди њихово иселјавање из Кнежевине. Овим кораком био би уклоњен узрок тешких сукоба између Срба и Турака. Спровођење те мере било би од користи како за Кнежевину тако и за Турску и допринело би учвршћењу општег мира у Османском царству. Михаило је позвао француску владу да подржи његов корак у интересу реда и човечности. Што се тиче Београда у коме живи велики број муслиманских породица, Кнез ће ради реда и слоге са сизереном силом тражити укидање мешовите полиције јер она онемогућава вршење ефикасне полицијске службе и проширење јурисдикције на муслиманско становништво вароши. Апелујући на владу у Тиљеријама да пружи потпору овој мери, Михаило се изричито обавезао да ће свим муслиманима у Србији бити осигурани заштита и благодети законодавства земље на темељу пуне једнакости са Србима.

С обзиром на масовно пребегавање хришћана из Босне и других турских провинција, спреман да искрено утиче на дух тог становништва на помирљив начин, Кнез је сматрао да не може и не сме предавати своје сународнике и једновернике освети Турака. У случају да Порта по том питању буде правила тешкоће, Михаило је молио француску владу за помоћ у интересу политике човечности, националног достојанства и осећања части хришћанства. Пребегавање хришћана из суседних турских покрајина било је горуће питање између Кнежевине и сизерене силе и узрок сталне затегнутости у српско-турским односима. Михаило је од владе у Тиљеријама заправо тражио одобрење да води политику заштите Срба у Турској.

Пета тачка Мариновићевог меморандума се односила на највиши правни акт Кнежевине. Устав из 1838. године више никада не може бити посматран као целина јер обилује неподесним и застарелим одредбама. Исти не може бити усаглашен с потребама времена и условима доброг унутрашњег уређења и законодавства. Између Србије и сизерене силе споразум о начелима у том погледу није постигнут. У случају да

Порта прожета непријатељским расположењима према Кнезу покрене питања која ће довести до дипломатске интервенције, Михаило се нада да ће моћи да рачуна на благонаклоност царске владе. Он је тражио да Правитељству буде омогућено да настави до тада утврђени начин поступања, наиме да не примењује неподесне одредбе, што је и турска влада допуштала као нужну последицу таквог стања. Кнез је сматрао да би сваким одступањем од такве праксе била нанета штета виталним интересима Србије и нарушени услови опстанка и развитка земље.²⁷

Након добијених налога од самог Наполеона III, Тувнел је усмено одговорио Мариновићу на свако од питања обухваћених „меморандумом“.²⁸

У погледу кнежеве жеље да води политику у складу с царевим препорукама, Тувнел је пре свега саветовао Србији одржање добрих односа са суседима. У случају да попусти подстицајима споља и упусти се у заплете, супротно сопственим интересима и начелима међународног права, Кнежевина неће моћи да рачуна на моралну подршку Француске. Чак и под претпоставком да њене симпатије буду на страни Србије, влада у Тиљеријама неће моћи да јој пружи материјалну помоћ због велике удаљености између две земље. Стога је било неопходно да Кнез заузме мудро држање, а Тувнел је изразио задовољство што му је Мариновић пружио уверавања у том погледу. Министар је сматрао да само исправна и политика ишчекивања одговара интересима Србије. У будућности, изгледи за побољшање положаја Кнежевине су добри. Француска ће бити утолико спремнија да јој помогне ако Србија не буде оптужена са било чије стране да је до тог циља покушала да стигне неисправним средствима.

Што се тиче кнежевог захтева да управља свим деловима српске територије и да под његовом влашћу буде сво становништво ван тврђава, то право је по Тувнеловом мишљењу било неспорно. Оно произлази из јасних одлука а нарочито из Хатишерифа из 1830. године којим је, осим гарнизонима у градовима, муслиманима безусловно био забрањен боравак у Србији. Министар је обећао Мариновићу подршку француске владе када Кнез буде поднео Порти овај захтев. Интересантно је, међутим, да се Тувнел супротстављао српском захтеву за иселјавање Турака из Кнежевине.²⁹ Што се тиче Турака настањених у Београду, то питање, како је истакао и сам српски изасланик, није било тако лако решити. Ипак, било да је оспоравана законитост фермана из 1833. године којим је муслиманима одобрен сталан боравак у Београду, било да постоји

²⁷ Исто, Мариновићев „Меморандум“, Париз, 28. фебруара 1861.

²⁸ Исто, Но 2, Тувнел Тастију, Париз, 15. марта 1861.

²⁹ АС, ПО 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

разлика у тумачењу тог акта, ван сваке сумње је да постојање две полицијске власти на истој територији чини ситуацију неубичајеном и опасном и да такво стање треба окончати. С обзиром да право Кнежевине по овом питању није било тако неспорно, Тувнел је саветовао Правитељству да предузме кораке на Порти како би оно било решено у заједничком интересу. Међутим, он је сматрао да је важно да будући преговори с турском владом буду вођени с много умерености и да је потребно избећи постављање изричитих захтева као што је то 1860. године чинила Милошева депутација. Под тим условима влада у Тиљеријама је била спремна да пружи подршку и овом кораку кнеза Михаила у Цариграду.³⁰

Тувнел је изјавио Мариновићу да ће потпора Париза споразуму Србије и Турске зависити од држања и поступака Правитељства. Мирном развоју Кнежевине унутар постојећих граница и пријатељству с Портом француски министар је претпоставио тежње за припајањем Босне и Херцеговине и других некадашњих српских предела и обнављањем старе државе. Српски изасланик је одговорио да ће опредељење владе у Београду зависити од стицаја околности. Докле год не буде довољно снажна, Србија ће неговати мирољубиве односе с Портом јер јој једино таква политика може бити од користи. Међутим, у случају да се Кнежевини укаже прилика да побољша свој положај другим средствима, дакле и оружаним путем, она неће оклевати да је искористи. Прешавши ћутке преко ове констатације, Тувнел је изразио уверење да би Кнез у непосредном споразуму с Портом могао Србији прибавити много веће користи од оних које би јој обезбедила европска дипломатија. Он је саветовао Михаилу да посети Цариград и да спорна питања реши у договору с турским државницима без посредовања сила.³¹

Прихватање сународника који с времена на време пребегавају из Босне и суседних турских провинција да би се настанили у Кнежевини је частан поступак и право које у начелу не може бити оспорено Правитељству. Ипак, Тувнел је сматрао да би изузетак требало да представљају лица која су претходно учинила неки злочин. Такође, министар је скренуо пажњу да би подстицањем емигрирања Правитељство прекршило своје међународне обавезе, пружило Порти оправдан повод за жалбе и нанело штету односима са Турском.

Што се тиче Устава, Тувнел се није у потпуности сложио с Мариновићевом констатацијом да највиши правни акт садржи одредбе које је, с обзиром на околности,

³⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 12, No 2, Тувнел Тастију, Париз, 15. марта 1861.

³¹ АС, ПО 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

дозвољено заобићи јер нису применљиве и у сагласности с потребама земље. Он је подсетио да је Устав из 1838. године донесен не само у интересу кнеза већ и у интересу народа, због чега је важно да буде поштован. У случају да постоји виша сила или да се појаве посебне околности због којих Кнез буде приморан да заобиђе највиши правни акт, он би требало да настоји да се у најкраћем времену врати његовој примени. Према Париском уговору из 1856. године, Устав Србије је стављен под заједничку гаранцију сила које су у обавези да надгледају његово спровођење. Без сумње, највиши правни акт Кнежевине није непроменљив, а француска влада је добро разумела да исти може претрпети измене, на чију ће потребу указати искуство. Међутим, било би пожељно да те измене буду усвојене и примењене тако да то не проузрокује размирице с Портом а самим тим и интервенцију сила. Кнежевина би требало да избегне овакав развој догађаја.³² Учешће сила у решавању овог питања довело би до међусобног трвења а коначна одлука, која не би могла бити промењена, била би одраз њиховог престижа. Постоји могућност да донесено решење не би увек одговарало потребама, а што би било на штету Србије.³³ Због тога је Тувнел саветовао Правитељству непосредан споразум с Турском, што је уједно био и једини начин да осигура подршку Француске. Министар је заправо сугерисао Кнезу да неподесне и застареле одредбе Устава заобиђе на дискретан начин како не би изазвао сукоб с Портом а самим тим и уплитање сила.

Поред савета датих Михаилу, Тувнел је на његов рачун упутио две врло непријатне оптужбе. На основу обавештења добијених од кнеза Николе, министар је пребацио Михаилу због слања топова, муниције и људства у Црну Гору.³⁴ Тувнел није веровао Мариновићу да Србија гаји лојалне и мирољубиве намере, оптуживши је да ради на стварању савеза за рат против Турске. У том циљу на Цетиње је послат књижевник Вук Карацић. Према министровим информацијама требало је да Црна Гора учествује у том оружаном сукобу са 8000 војника.³⁵ Тувнел је саветовао српског изасланика да не путује у Торино јер би његов сусрет са сардинским званичницима изазвао незадовољство владе у Бечу.³⁶ Друга замерка односила се на кнежево јавно изражавање наклоности према Русији које се очитовало у посебном опхођењу према конзулу ове силе. За разлику од Тастија, руски представник Влангали је наводно могао бити примљен код Михаила у свако доба и без претходног захтева за аудијенцију.

³² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 12, No 2, Тувнел Тастију, Париз, 15. марта 1861.

³³ АС, ПО 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

³⁴ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 12, No 3, Тасти Тувнелу, Београд, 14. фебруара 1861.

³⁵ АС, ПО 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

³⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 46.

Мариновић је негирао ову оптужбу, сматрајући да би то било у супротности с кнежевим осећањима и расположењима; Михаило је гајио поштовање према француској влади и полагао највеће наде у њену потпору.

Мариновићева мисија у Паризу није испунила велика кнежева очекивања. Филип Христић је 13. фебруара пренео Тастију да су Тувнелове оптужбе код Михаила изазвале „изненађење и тугу“. Председник владе је дао часну реч конзулу и званична уверавања у име Кнеза да су између владара Србије и Црне Горе измењена само два поздравна писма којима су један другог обавестили о доласку на престо. Том приликом изражене су обостране симпатије, што је уосталом „сасвим природно“ за владаре две братске кнежевине. Желећи да се у потпуности посвети развоју земље, Михаило је у истину задржао неутралан став којим ће омогућити подизање благостања у земљи и остварење циљева своје политике. Према томе, он се увек уздржавао од учешћа у догађајима о којима је говорио Тувнел. Кнез је на сваки начин желео да разувери министра у погледу умешаности у побуну против турске управе у Херцеговини. Михаило је покушао да убеди Тувнела да се они који су тврдили да дају обавештења која потичу од кнеза Николе варају или да су желели да преваре министра.³⁷ Узрок оптужбама против Михаила заправо је била једна непромишљена изјава црногорског владара. Никола се наике хвалио пред француским конзулом Екаром (Charles Adolphe Froid Несquard) да му је српски кнез обећао оружје, муницију и људство.³⁸ Ово обећање није било дато а изјава црногорског владара допринела је погоршању односа између кнежевина. Када се узме у обзир да је од почетка побуне у Херцеговини постојао додир између устаника и италијанских револуционара и да је француска влада крајем 1860. године спречила Николу да у циљу изазивања већих сукоба с Турском пошаље два изасланика сардинском краљу постаје сасвим јасно зашто је Тувнел дао савет Мариновићу да не иде у посету Торину. Влада у Тилеријама је страховала од повезивања Сардиније, Србије и Црне Горе и мађарске емиграције ради стварања немира на Балкану а у случају новог италијанско-аустријског рата. Разуме се да Михаило није откривао конзулу Тастију да је због Николиног испада дошло до захлађења у српско-црногорским односима.

Што се тиче наводних привилегија које је уживао руски конзул, председник владе је потврдио Тастију да исти поступак у вези с аудијенцијом код Кнеза важи за све стране представнике и да су сви они дужни да је претходно затраже писаним путем.

³⁷ АМАЕ, Turquie-Belgrade 12, No 3, Тасти Тувнелу, Београд, 14. фебруара 1861.

³⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 60.

Што се тиче Михаиловог ађутанта, он није био слат чешће код Влангалија него код осталих конзула.

Поводом Мариновићевог извештаја влади, Кнез је затражио разговор с Тастијем. Михаило је изразио жаљење што га је Тувнел, у чију је благонаклоност веровао, оптужио на основу измишљотина и непостојећих тежњи. Поред тога Кнез је разговарао с конзулом и о писању неких париских новина да је он подлегао притисцима званичног Беча и пристао да потпише конвенцију о екстрадицији политичких бегунаца. Париски листови су сматрали овакав Михаилов поступак крајње нечасним. И Кнез и Христић су убеђивали Тастија да српски владар никад не би био спреман да потпише један овакав документ. Михаило се том приликом обратио конзулу следећим речима: „Нека ме оптуже за злочине, за насиља, за сплеткарења, али нека не верују да сам способан за тако нечасне радње. Час ми пребацују да сам Рус, час да сам Аустријанац, чак и да сам Француз. Изгледа, ипак, да нисам баш ништа од тога и да то не могу бити ако испуњавам дужност према својој земљи“. Овде је био по среди само споразум којим је требало уредити положај аустријских поданика, трговаца настањених у Београду, због којих су стално избијали спорови између Правитељства и конзулата Дунавске монархије.³⁹

Што се тиче инцидента кнеза Николе, Тасти је покушао да објасни Тувнелу да никакво оружје и муниција нису испоручени у Црну Гору. Сам министар је у разговору с Мариновићем потврдио да у ранијим извештајима београдског конзула није било речи о том догађају. Тасти је на сваки начин покушао да умири Михаила у погледу оптужби које су на његов рачун стигле из Париза. Конзул је изразио задовољство што Правитељство јасно препознаје своје праве интересе и потврдио да ће Тувнел прихватити уверавања да српска влада не жели да учествује у догађајима који је могу довести у неприлику. Наклоност према Русији је у Београду изражавана тако отворено да се то није могло сакрити од француског министра, исто као што су и ову силу „одавала њена осећања“. Тасти је уверавао Кнеза да га француска влада није оптуживала за овај пропуст. Од стране београдског конзула Правитељству је упућена само једна замерка. Тасти је на дискретан начин указао Христићу да је српска влада погрешила што га није обавестила о слању Мариновића у Париз. Поред тога што је пропустило да обезбеди изасланику добар пријем код француског министра, Правитељство је скривајући мисију од оних које се она тиче дало повода неугодним

³⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 12, No 3, Тасти Тувнелу, Београд, 14. фебруара 1861.

тумачењима.⁴⁰ Мариновићев извештај о разговору с Тувнелом произвео је тако тежак утисак у Београду да је француски министар сматрао за потребно да умири Кнеза и владу. Он је крајем марта поручио Правитељству да је изасланик „дао претеран значај његовим примедбама“.⁴¹

Из свега наведеног стиче се утисак да Мариновићева мисија у европским престоницама заиста није била детаљно осмишљена, а на њено проширење утицали су савети руске владе. Иста је најпре требало да буде ограничена на Беч, Петроград и Париз, али је Горчаков дао изасланику савет да посети и Берлин. Прихвативши препоруку, Михаило је одлучио да Мариновића пошаље и у Лондон и у Торино. Догађаји у Београду у вези с привилегијама руског конзула као и промене у маршрути српског изасланика су последица краткотрајног захлађења у француско-руским односима крајем 1860. и почетком 1861. године. На тај начин владе у Паризу и Петрограду слале су једна другој мале сигнале незадовољства. Свака и најмања промена у француско-руским односима одмах је била приметна у Београду. Александар II и Горчаков су зазирали од зближења Француске и Велике Британије које је уследило након потписивања трговачког уговора две силе у јануару 1860. године. Код њих је био стално присутан страх од обнављања савеза из Кримског рата упереног против Русије. Као одговор на ово зближење уследио је крајем октобра исте године сусрет царева Русије, Аустрије и Пруске у Варшави. Не може се са сигурношћу рећи да ли је иницијатива за овај састанак потекла из Беча или из Петрограда. Ближи смо мишљењу да је подстицај дала аустријска влада која је стално покушавала да поправи односе с Русијом нарушене за време Кримског рата. По речима и француских и руских историчара с почетка двадесетог века, Наполеон је дао превелики значај сусрету три владара. У сваком случају, овај састанак је код француског цара пробудио велике сумње у његову савезницу Русију и страх од коалиције северних дворова против Француске. Неповерење између двеју сила одмах се одразило и на француско-српске односе. Званични Париз је оптужио Правитељство да придаје више пажње руском него француском конзулу, а Кнезу је речено да поступци владе у Петрограду сведоче о њеним расположењима. Заиста, руска влада је својим корацима додатно онеспокојавала Француску. Пре доласка у Петроград, Мариновић је боравио у Бечу, а Горчаков је инсистирао да српски изасланик пре Париза посети Берлин где ће се састати с пруским принцом-регентом. Ово је био још један начин да се подгревањем сумњи код

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто, Но 11, Дозон Тувнелу, Београд, 25. марта 1861.

француске владе о постојању споразума, поред осталог и о Балкану, између Русије, Аустрије и Пруске изврши на њу притисак у циљу побољшања односа с Петроградом. Вероватно је и ред којим је Мариновић обилазио престонице био овде од значаја за Русију. Српски изасланик је требало да стигне у Париз тек након што чује савете три северна двора.

Опраштајући се од Мариновића, Тувнел је поручио српском изасланику да се након посете Лондону врати у Париз да би са њим још једанпут опширније разговарао. Постојала је и могућност да министар тада издејствује Мариновићу и пријем код цара.⁴² Међутим, нових састанака са француским званичницима није било.

Мариновићева мисија није донела Кнезу и Правитељству оно што су очекивали, али није остала без успеха. Гарантне силе су начелно прихватиле да Србији на одређени начин треба омогућити слободан развој, али су биле веома опрезне.⁴³ Подршка Француске је била скромна. Она у том тренутку није желела да пружи Србији потпору за вођење активније спољне политике.⁴⁴ Због повезивања с Црном Гором, она је на посредан начин оптужена за умешаност у устанак у Херцеговини. Изражена је сумња у лојалност Кнежевине према Порти, а Правитељству је саветовано одржавање добрих односа с Турском и Аустријом као услов за моралну подршку Француске оправданим српским захтевима. Ипак, Едуар Тувнел је обећао потпору увођењу српске јурисдикције над муслиманима у Кнежевини. Такође, француски министар је сматрао да Србија има право да пружа азил избеглицама из суседних турских провинција, али под условом да преговори с Портом убудуће буду вођени умерено и еластичније него што је то био случај 1860. године.⁴⁵ Савети који су дати по питању измене Устава кључно су утицали на будуће кнежеве кораке у овом правцу. Тувнел је био мишљења да Србија нема права да сама мења највиши правни акт, али је дозвољавао делимичне измене у договору с Портом. Из министрових ставова и савета је избијала жеља да спорови Србије и Турске буду решавани међу њима, уз што мање учешће сила и без међународних заплета. На тај начин је по питању Устава, Тувнел указао Михаилу на пут којим треба ићи, а што ће он зналачки искористити. Било је потребно мењати земаљско устројство део по део, али не дирајући постојећи текст, избегавајући тешке дискусије с Портом и максимално штедећи њену осетљивост. Савети Париза и Петрограда подстакли су Михаила да убрзо приступи реорганизацији земље путем

⁴² АС ПО 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

⁴³ Б. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 301.

⁴⁴ Љ. Алексић, *нав. дело*, 46.

⁴⁵ Живота Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862. Студија о одласку Турака из Србије*, Београд 1983, 15-16.

увођења специјалних закона. На тај начин Кнез ће, не мењајући га формално, стварно изменити Устав Србије.

III Повратак Илије Гарашанина државним пословима

Од повратка Обреновића на власт Илија Гарашанин је био у добрим односима с Михаилом. Млади кнез није узео српском државнику за зло ни његово противљење Милошевом избору на Светоандрејској скупштини, ни гласине да је он био кандидат за престо. Међутим, Милош му то није опростио. Стари кнез му је повремено указивао мале пажње али није желео да му повери ниједну државничку функцију.⁴⁶

Приликом Михаиловог повратка у Србију 1859. године, Гарашанин га је на његов позив сачекао код Пожаревца. Састали су се у кући саветника Милутина Петровића Ере. По Гарашаниновим речима, тај састанак је српском државнику био много тежи него онај са Милошем, јер су догађаји с краја Михаилове прве владе будили код обојице веома болне успомене. Наиме, приликом изгнанства младог кнеза породица Гарашанин је одиграла врло важну улогу, а Илијин отац и брат изгубили су у тој борби и животе. За време кнеза Александра, док је био на власти као министар унутрашњих дела, Гарашанин се истицао у борби против присталица Обреновића и гушио сваки покрет у њихову корист.⁴⁷ Сусрет је, међутим, био врло срдачан и пријатељски. Гарашанин и Михаило су разговарали о политичким и државним питањима и Кнез га је позвао на вечеру, како би могли наставити разговор и молио га „да буде искрен спрема њега као што ће и он спрема мене бити“. Говорећи о тешком стању у коме се налазе земља и народ, Кнез је захтевао да Гарашанин својим радом и даље настави да показује патриотизам и остане родољуб каквим га је он сматрао и да у интересу народа помогне Милошу у управљању земљом. Михаило је држао да је потребно да се око старог кнеза окупе добри, поштени и способни људи а не они који би могли нанети штету земљи и Обреновићима. Ове речи на првом састанку оставиле су снажан утисак на Гарашанина. Он је „говорио као што само један паметан Књаз говорити може“.⁴⁸ Незадовољан избором Милоша за кнеза, Гарашанин је сматрао да, „ако Србији може бити помоћи од Обреновића, то може једино од кнеза Михаила“.⁴⁹ Само је он могао одговорити жељама и потребама народа, и то боље од свих

⁴⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 63.

⁴⁷ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 187

⁴⁸ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 19-20.

⁴⁹ Исто, II, 5.

дотадашњих српских кнежева.⁵⁰ Када је почетком фебруара 1859. Милош после двадесет година поново ушао у Београд да преузме власт, Гарашанин је јахао одмах иза Михаила.⁵¹

Шта је Гарашанин на првом састанку рекао младом кнезу можемо само да нагађамо. Знамо да је после овог сусрета настао Гарашанинов спис под називом *План политичке акције Србије у Босни и односи са Хрватима*. Догађаји у Италији, где је криза започета у јесен 1858, следеће године прерасла у рат, могли су отворити и Источно питање. У случају да европски сукоб буде пренет на Балканско полуострво, Србија је по Гарашаниновом плану требало да искористи прилику за остварење својих националних тежњи. Без сумње, он је говорио кнезу Михаилу о потреби припрема за акцију у Босни још пре кнежевог одласка у Беч, Париз и Лондон у марту 1859. године. У писму Милошу из априла исте године, Михаило препоручује оцу да ангажује великог државника по том питању јер је био уверен „да би он све своје силе употребио да Вашу Светлост задовољи и ствар онако руководи као што треба“.⁵² У фебруару и марту Гарашанин је био два пута у посети Милошу и дуго с њим разоварао о унутрашњим приликама у земљи. Ипак, он је сумњао у благонаклоност старог кнеза, јер, док се Милош показивао љубазан, власти су сумњале у Гарашанина, пратиле га и претиле му. Стога се он склонио у Румунију и тамо остао око пола године.⁵³

За време Обреновића, када је вођена расправа о изградњи српског националног програма, Михаило је истицан као носилац те политике. „Кнежева заветна мисао“, како ју је назвао политичар и државник Милан Пироћанац, везивана је за њега и његову делатност. У новије време, после истраживања грађе по архивима о Гарашанину и вођи пољских емиграната кнезу Чарторијском, утврђено је да је српски државник још 1844. године у *Начертанију* формулисао разрађену концепцију државне политике Србије, на чему је наставио да ради и касније. Међутим, то не значи да је Михаило само преузео Гарашанинове идеје. Сродност њихових мисли је била последица развитка унутрашњих прилика у земљи и делатности Србије на спољнополитичком плану. Проучавајући те околности, Михаило и Гарашанин су пошли од истих поставки и зато су дошли до истих закључака. По својим политичким гледиштима обојица су били конзервативци.

⁵⁰ АС, ИГ 1127, Илија Гарашанин Иполиту Мондену, Београд, 17. априла 1859.

⁵¹ Дејвид Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, Београд 1987, 282.

⁵² *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859-1874*, приредио Војислав Ј. Вучковић, Београд 1965, 4-5.

⁵³ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 157-158.

Управо стога што су му биле блиске Гарашанинове унутрашњополитичке тако и спољнополитичке концепције, Кнез га је 1861. године довео на власт.

Што се тиче спољне политике, Михаило је у изгнанству добро проучио међународне односе у Европи, тежње великих сила и покрете балканских и подунавских народа, посебно у вези са Србијом и њеном будућношћу. Кнез је дошао до истих закључака као и Гарашанин и јасно их изразио у разговору с Лајошом Кошутом у Лондону 1859. године. Мали народи се морају удружити да би извојевали и одбранили своју независност. Као њихов главни непријатељ, Аустрија ће стварати највеће препреке ослободилачким тежњама Србије и балканских народа и искористити прву повољну прилику да интервенише у немирима на Балкану. Од ње је претила главна опасност Кнежевини и њеној политици према суседним хришћанским народима. Михаило је веровао да је Србија довољно јака да се сама обрачуна с Турском, под претпоставком да се друге силе не умешају у тај сукоб. Он није веровао ни Петрограду, па је зато тражио да у случају пропасти Османског царства на његовим темељима буду изграђене националне државе и да не буде дозвољено да га наследе Аустрија и Русија. У случају стварања малих балканских држава, оне би могле потпасти под утицај Русије. То би могло бити избегнуто ако би Словени на Истоку били компактни и у стању да самостално образују своју државу. Језгро те нове организације, сувереног тела, била би Србија. Међутим, први задатак био је да комбинацијом устанка и рата и напорима свих балканских народа буде срушено Турско царство у Европи. У основним поставкама, Михаило се слагао с Гарашанином и његовим *Начертанијем*, с тим што под утицајем нових спољних и унутрашњих односа и снага њихова политика постаје шира и радикалнија него Гарашанинова 1844. године. Што се тиче великих сила, Аустрија је и даље остала главни непријатељ Србије. Гарашанинова политика ослањања на западне силе као и његово гледиште на односе с Русијом показали су се исправнима. Након пораза у Кримском рату, када је сломљена њена превођ на Истоку, Русија је прихватила политику помагања ослободилачких тежњи хришћана на Балкану. За време друге владе кнеза Михаила ова сила ће давати највећу потпору Србији.⁵⁴

Милошева смрт и долазак Михаила на престо у септембру 1860. године затекли су Гарашанина у Паризу. По повратку из француске престонице, Кнез га је одмах срдечно примио и у неколико наврата са њим врло поверљиво разговарао о питањима унутрашње политике у земљи. Након тога, Михаило је понудио Гарашанину положај

⁵⁴ В. Чубриловић, *нав. дело*, 171-173.

председника владе, али је он то одбио.⁵⁵ У писму свом пријатељу, француском официру Иполиту Мондену, Гарашанин је рекао да је тако поступио због кнежевог захтева да за министра правде изабере Јеврема Грујића, човека кога је сматрао потпуно непоузданим.⁵⁶

Кнез, међутим, није одустајао од Гарашанина. Било је познато да он у Европи важи за најцењенијег српског политичара. Због његове умерености, Порта је са Гарашанином сарађивала радије него са другим државницима у Кнежевини. Он је уживао поверење и подршку Француске, а Мариновићу је приликом боравка у Петрограду руска влада саветовала да Гарашанин буде враћен у државну службу.⁵⁷ Свестан ових чињеница, Михаило је кренуо корак по корак. Најпре је почетком априла 1861. године поверио Гарашанину вођење преговора с Портом о положају муслимана у Србији, а затим га је средином децембра исте године именовано за председника владе и министра спољних послова. Са доласком Гарашанина на власт Михаилова визија будућности српског народа ће постати јаснија. Он је умео да у Кнезу подстакне истинске државничке способности.⁵⁸

А. Гарашанин - „душа спољашње политике“ кнеза Михаила. Утицај политике народности Јулске монархије на стварање Гарашаниновог Начертанија

Личност Илије Гарашанина тесно је везана за спољну политику Србије готово пуних двадесет година, од 1847. до 1867. За време владе кнеза Александра, Гарашанин је само кратко време заузимао положај министра иностраних дела (председник владе и министар иностраних дела био је од 13. септембра 1852. до 14. марта 1853. године), али је његова реч у питањима спољне политике била одлучујућа. Он је био први српски државник и политичар који је непосредно дошао у везу са Французима, заинтересовао их за српско питање и заговарао гледиште о ослањању Кнежевине на Француску.⁵⁹

Свестан чињенице да Србија као држава може учинити мало тога на пољу јачања своје државности без потпоре једне велике силе, а да би је ослободио наизменичног утицаја Русије и Аустрије, Гарашанин је тражио подршку Француске. Њени интереси на Балкану нису били у супротности са српским интересима, а у периоду који је трајао до 1860. године, влада у Паризу је радила на сузбијању најпре

⁵⁵ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 188-189.

⁵⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 63.

⁵⁷ Исто, 64.

⁵⁸ С. Ц. Ђирковић, *нав. дело*, 143.

⁵⁹ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 199, 200.

руског, затим аустријског утицаја. Осим аустријских и руских, други страни утицаји нису били опасни по српски народ. Француска није имала територијалних претензија на Балкану. Због тога деловање Француске није било ни агресивно ни грубо, њени утицаји су се испољавали најчешће у виду савета.⁶⁰

Кнез Михаило је прихватио идеју о стварању балканског савеза коју је Гарашанин 1844. године изнео у *Начертанију*. По његовој замисли, Србија је требало да обједини ослободилачке тежње хришћана на Балкану и постане њихов главни материјални ослонац. После ослобођења од Турака, снагама балканских народа требало је спречити да нека друга велика сила не ступи на место Турске и завлада Полуострвом. За друге владе Михаилове ова концепција постала је спољнополитички програм Кнежевине Србије, на коме су радили људи свих политичких покрета тога доба.

Српска национална доктрина из 1844. године настала је у оквиру циљева српске револуције 1804-1815. године. Њу Срби нису формулисали, него прихватили и дорадили након што су је развили британски и француски дипломати почев од 1832. године.⁶¹ Као вођа тзв. „француске партије“ у Србији, Илија Гарашанин је уз помоћ Пољака саставио *Начертаније*, чија је основна идеја стварање државе на Балкану која ће представљати баријеру руском утицају. Разочаран у Француску, Гарашанин ће у току друге половине друге владавине кнеза Михаила сасвим напустити ове позиције и постати главни заговорник ослонаца на Русију у борби за ослобођење и уједињење Срба и стварање балканског савеза.⁶²

У тајном програмском документу *Савети (Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie)* који је написао вођ пољске емиграције кнез Адам Чарторијски (Adam Czartoryski) и који је подстакао Гарашанина да на основу *Плана* Фрање Заха (František Zach) коначно формулише *Начертаније*, национални и државни програм Кнежевине Србије, налази се идеја о томе како би требало да се развијају француско-српски односи.⁶³ Корене Гарашаниновог *Начертанија* налазимо најпре у идејама једног Француза, војводе Виктора од Броја (Victor, duc de Broglie). Као министар спољних послова краља Луја Филипа (Louis-Philippe Ier de France), војвода од Броја је 18. маја 1833. године изјавио пред француском Народном скупштином да је циљ француске

⁶⁰ Исто, 130-131.

⁶¹ Милорад Екмечић, „Европска позадина“. *Начертаније Илије Гарашанина, додаток Политике*, Београд 15. и 16. фебруара 2012, 3-5; 4.

⁶² Славенко Терзић, „Између запада и истока“. *Начертаније Илије Гарашанина, додаток Политике*, Београд 15. и 16. фебруара 2012, 16-18; 16.

⁶³ Милорад Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости. Зборник радова*, Београд 2002, 96; Радош Љушић, *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993, 125.

политике одржање Османског царства. Међутим, ако се то једног дана покаже немогућим, Француска ће се супротставити политици сила које буду желеле да се дочепāju турских провинција и радиће на стварању независних држава на развалинама Турске.⁶⁴ Војводин говор уследио је као реакција на руско-турски Ункјар-Искелески уговор (1833) којим је Турска стављена под протекторат Русије и био је израз нових перспектива у међународним односима створених Јулском револуцијом у Француској 1830. године.⁶⁵ Речи војводе од Броја потврдио је убрзо затим француски министар унутрашњих послова Адолф Тјер. Он је 8. јуна 1833. године пред Горњим домом парламента изјавио да влада у Паризу одржањем Османског царства жели да очува равнотежу између великих сила и због тога препоручио успостављање независних држава у Средоземљу.⁶⁶

Француска влада је, као и британска, настојала да одвоји Србију од Русије и да је придобије за сарадњу са западним државама. Услед нараслог интересовања званичног Париза за Балкан, у Кнежевини је већ 1834. године боравио дипломата гроф Боа-ле-Конт де Рињи (Bois-le-Comte de Rigny). Из разговора које је водио са кнезом Милошем и његовим саветницима стекао је утисак да је Србија „средиште или бар уздање и покретачка тачка словенског покрета“. Боа-ле-Конт је убеђивао Кнеза да у случају распада Турске „може рачунати на потпору Француске за уједињење Србије и Босне, које би онда састављале једну краљевину којој би Милош краљ био“.⁶⁷

Илија Гарашанин је у *Начертанију* прихватио идеју кнеза Милоша Обреновића из последњих година његове прве владе да се, у покушају да за Србију издејствује потпуну независност, ослони на подршку западних сила, пре свега Француске. Претпостављамо да је војвода од Броја дао Гарашанину идеју да у свом националном и државном програму, насупротив Аустрији и Русији као непосредно заинтересованим силама за поделу Турског царства, истакне начело „Балкан балканским народима“, са Србијом као средиштем покрета за њихово ослобођење. Гарашанин је, као проницљив државник, уочио подударност између српских националних интереса и интереса Јулске монархије, која је своју политику народности желела да искористи за излазак Француске из изолације на коју ју је осудио Бечки конгрес. Француска је усмерила политику народности ка Балкану, подручју за примену политике која је била у

⁶⁴ Војислав Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842-1843)*, Београд 1957, 10; М. Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости*, 105.

⁶⁵ Љиљана Алексић-Пејковић, „Балкан балканским народима - Између легитимистичког и националног принципа“, *Зборник радова Ислам, Балкан и велике силе*, Београд 1997, 139-156; 140.

⁶⁶ М. Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости*, 105.

⁶⁷ Р. Љушић, *нав. дело*, 51-52.

супротности с политичким интересима Русије и Хабзбуршке монархије. Француској и творцу *Начертанија* било је заједничко то што су, путем осамостаљивања балканских народа са Србијом као средиштем њиховог окупљања, желели да створе баријеру руском и аустријском продирању на Балкан.⁶⁸ Будућа снажна српска држава требало је да буде у стању да се супротстави и Дунавској монархији и Русији, да буде фактор очувања „европске равнотеже“ и гаранција европских интереса на југу Европе. При томе, Гарашанин је пошао од уверења да се западне силе, Француска и Велика Британија, противе јачању Аустрије и Русије на рачун Турске.⁶⁹

У погледу настанка Гарашаниновог *Начертанија* може се претпоставити да је Француска имала посредничку улогу. Вероватно је да је Француска била обавештена о томе, с обзиром да је и сама била наклоњена сузбијању руског утицаја на Балкану.⁷⁰ Исте године, 1844, када је српска национална доктрина била стављена на папир, Грци су формулисали своју доктрину (*Megale Idea*), а у Француској је на италијанском језику писац и државник Чезаре Балбо објавио свој велики пројекат *Speranze d'Italia*.⁷¹ Политичка активност пољских емиграната, чији је вођа био Чарторијски, била је брижљиво планирана. Они су били организовани у разгранату мрежу канала широм Османског царства и на Западу, где су имали финансијску и дипломатску подршку француске владе. Седиште пољских емиграната у Паризу био је знаменити хотел Ламбер (Hôtel Lambert).⁷² Уз пристанак Француске, Пољаци су усмерили све своје напоре ка дугорочном сузбијању планова Русије и Аустрије, које су заједно с Пруском учествовале у деоби Пољске. Регион где су се интереси ових сила преклапали биле су балканске провинције Османског царства. Намере кнеза Чарторијског биле су да успостави независну Пољску користећи Источно питање. Претпостављајући да ће Русија и Аустрија у будућности поделити Балкан, Чарторијски и његови сарадници направили су пројекат велике јужнословенске државе која би требало да буде створена око Србије и да се у својој спољној политици ослони на Француску и Велику

⁶⁸ Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 141-142.

⁶⁹ С. Терзић, „Између запада и истока“, 18.

⁷⁰ Драгослав Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново Начертаније“, *Споменик САН, ХСГ*, Београд 1939, 65-115.

⁷¹ Не треба заборавити да је и документ српске владе под називом „Projet de mémoire“, дипломатског агента Форин офиса Дејвида Уркварта, који треба сматрати првом верзијом *Начертанија*, објављен у париском часопису *Portfolio* 1. августа 1843. године (Милорад Екмечић, „Европска позадина“. *Начертаније Илије Гарашанина, додаток Политике*, Београд, 15. и 16. фебруара 2012, 3).

⁷² Чедомир Попов, „Српски национални програми у XIX веку“. *Начертаније Илије Гарашанина, додаток Политике*, Београд 15. и 16. фебруара 2012, 9-11; 11. Након гушења пољског устанка 1831. године у Паризу је нашло уточиште око 4000 емиграната.

Британију.⁷³ Владе у Паризу и Лондону нису занемаривале ова сазнања. Није случајно да 30-их и 40-их година XIX века управо Пољаци постају носиоци не само политичке већ и културне (књижевне и језичке) акције у корист Срба у Француској. Пример великог песника и слависте Адама Мицкијевича је у том погледу веома индикативан.

Посредовањем пољских представника у Цариграду и Паризу који су ступили у контакт са представницима српског уставобранитељског режима, Француска и Велика Британија су признале кнеза Александра као законитог владара Србије.⁷⁴ Чињеница да су Уставобранитељи признањем Александра однели победу над проруским снагама у Србији, допринела је уклапању делатности пољских емиграната у политичке планове француске дипломатије, која је надгледала и подржавала представнике Чарторијског преко свог амбасадора у Цариграду. Пошто је делатност пољске емиграције финансирала и усмеравала француска дипломатија, сматрамо да је оправдано уверење да је Француска претходно била упозната са планом *Conseil sur la conduite à suivre par la Serbie* кнеза Адама Чарторијског и да га је одобрила. План је одговарао интересима Француске, а општа ситуација у Европи, посебно на Балкану, давала јој је наде да ће тај план бити остварен у догледно време и да ће јој донети користи које је од њега очекивала.⁷⁵ Ослобођење балканских народа и Србије служили су Француској као средство којим би било заустављено руско продирање ка Средоземном мору. Заузимањем Цариграда и мореуза Босфора и Дарданела, Русија би загосподарила источним Средоземљем и тиме знатно ојачала свој међународни положај. Због слабости Османског царства испољене у рату са египатским намесником Мехмед-Алијом 1832-1833. и 1839-1841. године било је потребно да у случају распада Турске Русија буде спречена да загосподари Балканом. Француска је у ослобођењу балканских народа видела начин да онемогући продирање Русије, јер због удаљености територије није могла да рачуна на своје учешће у подели Балкана. С друге стране, Србија је због њеног међународног положаја, историје и традиције требало да постане средиште ослободилачког покрета на Балкану. Чињеница да је Француска добро проценила значај

⁷³ Dušan T. Bataković, *The Foreign Policy of Serbia (1844-1864). Ilija Garašanin's Načertanije*, Belgrade 2014, 122-130, 143-145; План пољске емиграције садржан у Заховом предлогу састојао се у основи у томе да Кнежевина Србија буде претворена у политички и војни логор одакле би кренуле акције за ослобађање и уједињавање свих Јужних Словена-Срба, Хрвата и Бугара. Тиме би били нанети директни ударци не само Турској и Аустрији, већ и виталним интересима Русије. Ова последња дошла би на Балкану у сукоб са западним силама, Француском и Енглеском, будући да је пољска емиграција рачунала на њихову подршку ослободилачкој акцији балканских народа. Велика и снажна држава Јужних Словена елиминисала би руске претензије на овај простор.

⁷⁴ АМАЕ, Turquie 292, Fo 34, No 12 и Fo 56, No 14.

⁷⁵ Љиљана Алексић, „Шта је довело до стварања Начертанија“, *Хисторијски преглед бр. 2*, Београд 1954, 68-71; 70.

Кнежевине, потврђена је протеривањем династије Обреновића, чиме је нови уставобранитељски режим показао своју антируску оријентацију.⁷⁶ Француска је у сузбијању аустријског и руског утицаја на Балкану и у Србији имала и економске интересе. Њена средња класа, индустријски и пословни кругови, чији је друштвени успон био неспоран у овом периоду, видели су на Балкану повољно тржиште за пласирање свог капитала.⁷⁷

Доказ да је Француска имала утицај на Гарашанина када је стварао *Начертаније*, а који је вршила посредством пољских и чешких емиграната, је што су сви емигранти имали француске пасоше. Био је то случај са Чехом Франтишеком Захом, чији је *План* представљао основу Гарашаниновог списка, пољским агентом Лудвиком Звјерковским који је под псеудонимом др Луј Леонар посетио Александра Карађорђевића и допринео обезбеђењу његовог првог избора за кнеза, затим, присним сарадником кнеза Чарторијског, Украјинцем Михаилом Чајковским, који је био у вези са француским амбасадором у Цариграду и користио се француском дипломатском поштом, као и са самим вођом пољске емиграције. Пољаци у Турској су деловали под француским или турским именима (вођа пољске политичке агенције Чајковски је био Мехмед Садик-паша).⁷⁸

Управо је Звјерковски марта 1843. године у Београду уручио Гарашанину *Савете* Чарторијског. Он је сматрао да Француска треба да има улогу „духовног протектора Србије“. Убрзо затим прва група Срба из Кнежевине, али и Бугара из Цариграда и околине, из породица блиских Турцима, одлази на студије у Француску. Французи су преко Пољака успоставили везе са босанским фрањевцима настојећи да их одврате од Аустрије и упуте на сарадњу с Београдом. Преко Франтишека Заха развијани су контакти са Хрватима. Водеће личности новог режима Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић, прихватајући савете Пољака, у писму од 18. фебруара 1843. године, молили су Чарторијског да заступа српске интересе у Паризу и Лондону.

⁷⁶ Смена династија у Београду 1842. године праћена је учесталијим обраћањем кнеза Чарторијског и његових изасланика француској и британској влади. Сам Чарторијски је разговарао са француским министром спољних послова Франсоа Гизоом (François Gizot), а у Лондон је послат његов агент Владислав Замојски (М. Екмечић, „Европска позадина“, 4). Пољаци су захтевали од Француске да пружи јачу подршку уставобранитељима, али француска и британска дипломатија нису показивале спремност да се директно и отворено укључе у политичке борбе у Србији и да због ње улазе у отворенији сукоб с Русијом (С. Терзић, „Између запада и истока“, 17).

⁷⁷ Љ. Алексић, „Шта је довело до стварања Начертанија“, 70.

⁷⁸ Има историчара који тврде да је Звјерковски активно учествовао у уставобранитељском преврату и збацивању династије Обреновића септембра 1842. године. Он је био у пријатељским односима с београдским пашом који је подржао преврат (С. Терзић, „Између истока и запада“, 16).

Очигледно је да су уставобранитељи и Гарашанин сарадњу с Пољацима видели као пут ближег повезивања с Француском.⁷⁹

Политика кнеза Чарторијског поклапала се тада са политиком француске владе: сарађивати са хришћанима на Истоку и очувати Османско царство до уједињења Јужних Словена. Са Француском се могу изградити добри односи уважавањем њених савета, унапређивањем трговинских веза и слањем српских студената у Париз. Национални интерес Француске био је да Јужни Словени, у савезу с њом, буду слободни, школовани и уједињени.⁸⁰ Главне идеје *Савета* Чарторијског ће бити касније убачене у Гарашанинов спис. *Начертаније* се појавило из страха пољске емиграције, као и британског и француског залеђа да би нова влада у Србији, након пада кнеза Милоша 1839. године могла да напусти њихову политику јужнословенског окупљања око Србије.⁸¹ Српска влада, чији је најдалековидији члан био Илија Гарашанин, покушала је 1844. године да питање ослобођења српског народа претвори у проблем међународног права, са намером да оно буде решено мирним путем у оквиру Османског царства. То је имало позитиван и негативан резултат. Позитиван је био победа идеје етничког јединства Јужних Словена, међу којима су Срби чинили већину и поседовали највеће територије. Негативна последица је био неуспех српске владе да западне државе, Француска и Велика Британија, направе од српског питања европски проблем.⁸²

⁷⁹ Исто, 17.

⁸⁰ Д. Мекензи, *нав. дело*, 67. У *Саветима* Чарторијског је о Француској још писало следеће. Она у то време није имала никакав политички разлог да се званично меша у унутрашња питања Кнежевине, али је била вољна да јој упути савете преко својих агената. Француска је била спремна да подржи захтеве Србије на Порти и код других сила, али под условом да Срби покажу тежњу за успостављањем унутрашње стабилности и чврсту вољу да се супротставе руским сплеткама на Балкану. Након распада Османског царства, у интересу Француске је да на његовим темељима буде створена држава која ће постати њена савезница и у којој ће већину имати народи словенског порекла. Вођењем разборите унутрашње политике и прихватањем савета из Париза, Србија би стекла поверење Француске која би тада, без сумње, радила у том циљу. Текст посвећен Француској није у потпуности преведен на српски. Са наредним његовим делом није био упознат кнез Александар, а можда ни Гарашанин, премда није знао француски језик. „Било би добро да у Србији буде подигнута нека католичка установа; то би Француској дало одређено политичко право, будући да је она призната заштитница католичанства у Османском царству. Та установа би могла бити црква у Београду којом би управљао један француски мисионар. Народна црква (мисли се на Српску православну цркву) не би имала разлога да се боји католичке пропаганде која би се старала да поштује ограничења која је прописала српска влада. Постојање ове установе је оправдано стога што француски конзул има резиденцију у Београду. Када би француским мисионарима било омогућено да дођу у Србију, они би могли проширити своју делатност и на Босну, у којој би, ослањајући се на подршку Француске, постепено заменили аустријске католичке свештенике. Ови француски мисионари, или они који би радили под њиховим руководством, би упућивали, што се тиче националних питања, католике у Босни на њихову браћу која припадају грчкој цркви; уместо та, као што то данас чине аустријски свештеници, изазивају и подстичу њихов јаз“ (овај део текста на француском језику објављен је у делу Р. Љушића *Књига о Начертанију*, на страни 125).

⁸¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, I, 475.

⁸² М. Екмечић, „Европска позадина“, 5.

Б. Гарашанин као главни носилац француског утицаја у Србији и његове везе с Француском и Наполеоном III

За време владе Уставобранитеља (1842-1858), Србија је била у тешкој политичкој кризи због сукоба између главних уставних чинилаца, кнеза Александра Карађорђевића и Савета. Поред спора око поделе власти, постојало је размимоилажење у погледу вођења спољне политике. Аустријски конзул у Београду Теодор Теја Радосављевић трудио се на сваки начин да утиче на Кнеза. Од свог доласка на престо, Александар је водио помирљиву политику према Хабзбуршкој монархији и Турској, а Србија је постепено потчињавана вољи аустријског двора.⁸³ Супротно од политике коју је водио Кнез, опозиција у Савету, предвођена Илијом Гарашанином, тражила је ослонац у Француској, надајући се да би политика народности коју је водио Наполеон III могла да донесе Србији ослобођење и уједињење. Српски саветници имали су јаке разлоге за такво опредељење јер је, у време непосредно пред рат у Италији 1859. године, била приметна нетрпељивост у француско-аустријским односима и на Истоку и на Западу.

Илија Гарашанин је сматрао да ће Француска помоћи напредак Србије која се сопственом снагом ослободила турског ропства и да ће омогућити поробљеним народима у Турској да добију своја основна грађанска права и слободе.⁸⁴ Гарашанин је у неколико наврата одлазио у Париз, где је тражио подршку цара Наполеона и француских државника за решавање српског питања. Он је први пут отпутовао у Париз са бившим начелником администрације Министарства иностраних дела Јованом Мариновићем, у мају 1852. године, и том приликом је ступио у контакт са водећим личностима француске унутрашње и спољне политике. Намера Гарашанина и Мариновића била је да се уз помоћ Француске одупру руском притиску на Србију.

Гарашанин и тадашњи председник Друге републике Луј Наполеон сусрели су се два пута. У Сен Клуу 26. јуна 1852. године њега је Наполеону представио министар иностраних дела маркиз Луј Тирго (le marquis Louis Turgot). Српски државник је наишао на љубазан пријем, а разговор је вођен на немачком језику.⁸⁵ Гарашанин је тражио од француске владе да отвори српским младићима своје војне школе и заводе, у којима би се они обучавали за рад у поштанској, општинској, санитетској, грађевинској

⁸³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 14.

⁸⁴ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 243.

⁸⁵ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 29-30.

и полицијској служби.⁸⁶ Он је говорио Наполеону и Тиргоу о положају Србије, њеним потребама и улози међу Јужним Словенима и на Балкану. Српски државник је изнео своје мишљење о решењу Источног питања и описао стање хришћанских народа под турском влашћу. Од свих хришћанских провинција Турског царства, због свог географског и политичког положаја, Кнежевина је предодређена да постане средиште уједињења балканских народа. Гарашанин се уверио да влада у Паризу у својој спољној политици рачуна на Србију, њеног кнеза и владу. Француска ће још неко време пружати подршку опстанку Турске, али је њена будућност више неће занимати. Она је била уверена да, без обзира на искрену жељу европских дворова, будућност Османског царства више не може бити обезбеђена. Уместо Турске, влада у Паризу ће убудуће подржавати хришћане у Турској и помоћи им да наследе Царство. Француски државници су истицали да Србија ужива најбољи политички положај од свих турских провинција и да због тога може највише да допринесе срећнијој будућности, својој и осталих хришћана. Званични Париз ће убудуће посвећивати више пажње Кнежевини него Турској и потпомагаће њене оправдане жеље и намере. Својим поступцима Француска неће доводити Србију у неприлику, а са своје стране тражила је да Кнежевина задржи свој досадашњи неутралан став и развија се на унутрашњем плану у духу сопствених интереса. У интересима Србије, француска политика налази и своје интересе, а њене успехе ће сматрати као сопствене. Својим дипломатским представницима влада у Паризу ће дати упутство да помогну Србима у вођењу такве политике. Наполеон и Тирго су истакли да схватају намере Русије и Дунавске монархије које воде политику супротну политици Француске наносећи тако штету српским интересима. Аустријски и руски вођи су увидели да она може да осујети њихове покушаје да овладају Балканом. Због свог географског положаја Француска не жели и не може да има претензије на Балкану. За њу би било од највеће користи да види српску будућност „осигурану и утврђену од Турске која се већ од трулежи топи и од Аустрије и Русије које намеравају тамо њино господарство утемељити“. Срби могу да имају независну државу, лишену страног утицаја.⁸⁷

Француска је била прва међу великим силама која је признала промену династије 1842. године, што је за Кнежевину било од великог значаја. Гарашанин је захвалио француским државницима на разумевању и пријатељству и уверио их да увек могу рачунати на Србију. Она ради на унутрашњем развоју тако што шаље своје

⁸⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 110-111.

⁸⁷ АС, ИГ 814, Илија Гарашанин Александру Ненадовићу, Париз, 1. јула 1852.

питомце на школовање у Француску, Аустрију и Пруску. Босна и Херцеговина представљале су најосетљивију тачку Гарашаниновог националног програма. Он је у разговору с Наполеоном покренуо питање о њиховом присаједињењу Кнежевини и описао председнику Друге републике прилике у овим покрајинама. У случају да Србија ојача и Порта стекне поверење у њу, руски планови и планови других великих сила на Балкану убрзо ће пропасти. Кнежевина ће препустити Француској да у том погледу утиче на Порту, а Срби ће указати хришћанским народима у Турској на њихове интересе. Спас хришћанских народа зависи од њих самих, а не од воље Русије и Аустрије.⁸⁸

Гарашанинове изјаве оставиле су добар утисак у Паризу. Направљен је извод из његовог обраћања Лују Наполеону са објашњењима о српском питању, положају српског народа и његовом значају, питању хришћана у Турској и решењу Источног питања. Овај извод поднет је председнику у виду меморандума. Он је рекао да је упознат са тим да Срби имају добру управу и да ће Француска пружити подршку кнезу Александру и влади у обезбеђењу независности коју Србија заслужује. Будућег француског цара је и раније занимало српско питање и он је уверавао Гарашанина да је послао нова упутства својим представницима у Турској. Њихова дужност је била да обрате посебну пажњу на Кнежевину и да је помажу у њеном раду. Александар треба да води разумну политику која ће омогућити народу да учествује у решавању значајних европских питања. Гарашанин је захвалио Наполеону на подршци и рекао да ће се Срби трудити да покажу да су је достојни. Када је будући цар упитао каква је помоћ Француске потребна Кнежевини, Гарашанин је затражио да она пружи дипломатску подршку унутрашњим мерама које је Правитељство увело као одговор на аустријске и руске притиске. Наполеон и Гарашанин су још разговарали о српском народу, војсци, трговини, просветним, културним и економским приликама у земљи.

У току боравка у Паризу, Гарашанин се сусрео са француским амбасадором у Цариграду и будућим министром иностраних дела маркизом Лавалетом. Разговарали су о сукобу који је избио између Француске и Русије око покровитељства над црквама у Јерусалиму. Порта која је била господар Свете земље, попуштала је час француским, час руским захтевима. Нешто касније, овај сукоб око светих места био је формалан повод за избијање Кримског рата. Гарашанин је, дакле, од почетка био упознат са разлозима који су довели до сукоба између Русије и западних сила око утицаја у

⁸⁸ Исто.

Османском царству. Јован Мариновић је покушао да придобије редакцију угледног листа *le Journal des Débats* да у француској јавности заступа српске интересе.⁸⁹ За време Гарашаниновог боравка у Паризу, јуна 1852. године, француски конзулат у Кнежевини добио је назив генералног конзулата. Ово обавештење Гарашанин је добио од бившег конзула у Београду Фернана Лимперанија (Fernand Limperani).

Гарашанин није крио одушевљење пријемом у Француској. Он је тврдио да му поштовање није указано ради њега самог, већ због значаја Србије. Нарочито му је годило то што се уверио да је влада у Паризу спремна да помогне Кнежевини у остварењу политичких циљева, као и у културном, просветном и економском развоју. Она је одобрила слање српских ђака у Француску ради усавршавања у војној и административној служби и дала пристанак својим стручњацима да врше обуку у новоподигнутој тополивници у Крагујевцу.⁹⁰

Гарашанин је стекао добро мишљење о Наполеоновом планском управљању. По угледу на њега, српски државник је истицао потребу за планом и системом у раду у државним пословима.⁹¹

Гарашанин је био противник апсолутистичких режима који су 50-их година XIX века владали у великим европским државама. Наполеон је био оличење таквог начина владавине. Он је на изборима изабран за председника Друге републике, али је државним ударом приграбио сву власт и постао цар. Гарашанин је тврдио да је тај политички систем опасан за мале народе, као и за слободу свих народа уопште. У писму члану Савета Стевану Петровићу Книћанину Гарашанин криви кнеза Александра што, као Наполеон, жели да себе учини неограниченим владаром. Том приликом, назвао је Наполеона „успешним скоројевићем“.⁹²

Своје мишљење о цару као човеку, државнику и војсковођи, које је сасвим супротно од оног мишљења које је заступао 50-их година, Гарашанин је изразио у свом писму Јовану Мариновићу од 30. августа 1870. године. Као велики пријатељ Француске, он је са интересовањем пратио догађаје у тој земљи.⁹³ Гарашанин је помно пратио догађаје из француско-пруског рата и жалио над судбином ове земље и њеног народа. За пропаст је највише кривио Наполеона III: „О шарлатанизму Наполеоновом

⁸⁹ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I, 26-29. Овом листу дугују захвалност будуће српске владе, јер је током Анексионе кризе (1908-1909) и Балканских ратова (1912-1913) верно обавештавао и ширио у француској јавности добар глас о Србији и српском народу.

⁹⁰ Д. Страњаковић, *наведено дело*, 246.

⁹¹ АСАНУ, бр. 7051/1396, Илија Гарашанин Стевану Петровићу Книћанину, 11. децембра 1851.

⁹² АС, ИГ 788, исти истом, 1851.

⁹³ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 255.

нећу ништа да говорим... По мом осећању нема горег човека на свету, нити је кад био, од Наполеона, тако званог Трећег, а опет рекао бих да нема луђег народа од француског, који се даде чрез једну хуљу до тог степена упропастити... Ако је мој суд овако строг, то је зато што ми је од срца жао Француске. Желио сам да их бију, али не да их упропасте. Кад бих имао силе сад бих им је дао“.⁹⁴

Гарашанин је изнео битне карактеристике француске унутрашње политике и државног уређења. Наполеон је држао све konce власти у својим рукама, док су државни чиновници морали да слушају његове заповести. Српски државник није разумео све детаље везане за функционисање француског државног апарата. По Гарашаниновом мишљењу, Наполеон је водио политику, управљао војском, одлучивао о рату и миру, једном речју - све је зависило од њега.⁹⁵

Мишљење српског државника о цару временом се мењало као што се мењала и политика Француске према Србији. Ово је постало нарочито упечатљиво од средине 1866. године када је Наполеон покушавао да постигне споразум с Аустријом на рачун интереса Кнежевине.

По повратку из Париза, Гарашанин је до краја владавине кнеза Александра био сматран за човека који је у вођењу политике имао пуну подршку Француске. Званични Париз се трудио да га доведе на власт онда када на власти није био и бранио га од оптужби и напада других сила, нарочито од Русије и Аустрије. Гарашанинова заслуга је била у томе што су се Наполеон III и француска влада заинтересовали за Србију и за решавање српског питања.

По повратку српског државника из Француске и Швајцарске, уочи јесени 1852. године, Русија је појачала притисак на Кнежевину. Он је као министар унутрашњих дела, у априлу те године, увео мере које су имале за циљ очување реда у Србији и сузбијање делатности присталица династије Обреновића које је штитила Русија. Влада у Петрограду је желела поништење „априлског циркулара“ и смењивање Гарашанина.⁹⁶

Српски државник је сматрао да је Русију највише озлоједио његов боравак у Паризу и да је то главни разлог што је она тражила његову оставку.⁹⁷ Три дана после Гарашаниновог повратка из Француске, иако је знао да је његов министар унутрашњих дела у немилости код Руса због његовог прозападног става, кнез Александар га је именован за председника владе и министра иностраних дела. Цар Никола I је

⁹⁴ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 272-274.

⁹⁵ АС, ИГ 814, Илија Гарашанин Александру Ненадовићу, Париз, 1. јула 1852.

⁹⁶ Д. Мекензи, *нав. дело*, 156-158.

⁹⁷ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I, 58-59.

протумачио Гарашаниново именоване као увреду нанету њему и отворен пркос од стране Србије.⁹⁸

Оправданост Гарашаниновог мишљења да су његови добри односи с Француском били главни разлог за нетрпељивост званичног Петрограда потврђена је у писму српског посланика у Цариграду, његовог кума Константина Николајевића. Он је пренео речи руског специјалног изасланика кнеза Меншикова који је истакао да је Русија у уклањању Гарашанина имала „више интересе“. Влада у Петрограду није могла имати поверења у српског државника који је усвојио западне идеје и који је био на гласу као револуционар.⁹⁹ Ова изјава кнеза Меншикова одражавала је опседнутост цара Николе да ће револуционарна и националистичка струјања са либералног Запада усталасати Руско царство. Гарашанинове блиске везе са Французима и Пољацима и оне које је имао с Лајошом Кошутом у периоду 1848-49. пружиле су цару доказ за такво мишљење.

Под притиском Русије, упркос опирању Кнеза, владе и Савета, Гарашанин је у марту 1853. године морао да поднесе оставку на дужност председника владе. Он није желео да погази једно од својих главних начела у унутрашњој политици: да очува државну самосталност Србије и да не допусти званичном Петрограду да се меша у унутрашња питања земље. Приврженост Француској и спремност да уважи њен савет да се Србија развија само у духу сопствених интереса, Гарашанин је платио губитком положаја.¹⁰⁰

Мишљење да је Турска болесник на Босфору било је заједничко Николи I, Наполеону III и Илији Гарашанину. Иако се француски цар, пре свега због одржања добрих односа с Великом Британијом, залагао за опстанак Османског царства, тај опстанак по њему није требало да угрожава права других народа.¹⁰¹ Чини се да је Гарашанинов став по том питању био ближи Наполеоновом него ставу руског цара. Српски државник је, као и Никола I, сматрао да је „смрт Турске извесна“, али су они различито гледали на то коме после распада треба да припадну њене провинције.¹⁰² Русија је, као и Аустрија, желела да себи припоји део турских територија и да контролише пролаз кроз мореузе Босфор и Дарданеле. Гарашанин је био одлучно против овог решења. Свој став према Османском царству, он је одредио према

⁹⁸ Д. Мекензи, *нав. дело*, 163.

⁹⁹ АС, ИГ 876, Константин Николајевић Илији Гарашанину, Цариград, 26. фебруара 1853.

¹⁰⁰ Д. Мекензи, *нав. дело*, 179.

¹⁰¹ АС, ИГ 1036, И. Гарашанин Иполиту Мондену, 24. јула 1857.

¹⁰² АС, ИГ 1635, исти истом, Гроцка, 24. новембра 1867.

интересима Србије и српског народа. Хришћани у турским провинцијама ће створити слободне и независне државе у заједници са сународницима који већ имају своје државе (Грчка) или аутономију признату од Порте (Србија). Гарашанин је своју тактику подешавао тако да Турској помогне да се одржи до момента кад ће хришћански народи бити спремни и способни да је потпуно наследе у Европи.¹⁰³ Схватања српског државника и Наполеона III готово да су се у потпуности поклапала: француска политика народности на Балкану ишла је у прилог остварењу српских националних интереса.

Приближавање ставова француске и српске владе споро је напредовало. Гарашаниновој намери да Србија у вођењу унутрашње и спољне политике осигура подршку Француске пружале су потпору „Паризлије“, група млађих интелектуалаца који су своје образовање стекли на Западу.¹⁰⁴ Ове присталице председника српске владе су, пре његове оставке, вршиле притисак на кнеза Александра да остане чврст у одбрани народних права, јер је то за њега био једини прави пут у кризи која се приближавала. „Паризлије“ су потпомагали заповедник београдске тврђаве Бесим паша и француски генерални конзул Пјер де Сегир-Диперон (Pierre de Ségur-Dupeyron), који је на то место дошао 2. августа 1852. године, после Гарашаниновог одласка у Париз. Гарашанин је био једини политичар старије генерације са којим су „Паризлије“ хтели да сарађују и који је по њиховом мишљењу био спреман да прихвати нове идеје.¹⁰⁵

Илија Гарашанин је оба своја сина, Светозара и Милутина, школовао у Паризу. Светозар је уписао Политехничку школу (L'Ecole Polytechnique), једну од најпрестижнијих француских војних школа. По повратку у Србију, он је постао капетан српске војске и ађутант кнеза Михаила. Млађи син Милутин, такође је похађао војне школе у Француској.¹⁰⁶

Вест о смени Гарашанина изазвала је огорчење Порте, француског и британског амбасадора у Цариграду. Представници Француске и Британије су изјавили Константину Николајевићу „да они отказују сваку своју помоћ Србији, њеном правитељству и књазу, да дижу руке од српског народа и остављају га судбини“.¹⁰⁷ Влада у Тиљеријама такође није крила незадовољство због смене Гарашанина.

¹⁰³ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 206-207.

¹⁰⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 113-114.

¹⁰⁵ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 190.

¹⁰⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Додатак поменику од 1888. Знаменити људи који су преминули до краја 1900. године*, Београд 1901, 26.

¹⁰⁷ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 212-213.

У намери да добије што детаљнија обавештења у вези са руско-турским сукобом који је довео до Кримског рата, Правитељство је 1853. године донело одлуку да поред своје агенције у Цариграду, оснује тајну агенцију у Паризу. Ову идеју дао је српској влади Јован Мариновић, вероватно после договора с Гарашанином. За шефа агенције изабран је сâм Мариновић, коме је због његовог образовања и познавања француског језика највише пристајало да обавља ову дужност.¹⁰⁸ Није тешко закључити да су Фрањо Зах и припадници пољске емиграције одлучујуће утицали на Мариновића и Гарашанина да предложе српској влади оснивање агенције у Паризу. Пољски емигранти предвођени Адамом Чарторијским су 1833. године основали у француској престоници главни пољски политички и културни центар. Овај емигрантски центар је незванично представљао пољско Министарство иностраних дела.

За време Кримског рата на политику Француске према Србији утицали су пре свега француско-аустријски односи. У првој фази рата, док је постојала могућност да Аустрија стане на страну Русије у борби против западних сила и Турске, влада у Паризу је храбрила Србију да пружи отпор обема силама.¹⁰⁹ Међутим, у току пролећа 1854. године преговори које су савезници водили с Хабзбуршком монархијом у жељи да је придобију за учешће у рату на њиховој страни почели су да напредују. Аустрија је у априлу на Бечкој конференцији прихватила услове које су Француска и Велика Британија наметнуле Русији: одржање интегритета Турске, стављање подунавских кнежевина Влашке, Молдавије и Србије под европску гаранцију, осигурање слободне пловидбе Дунавом и уређење положаја хришћана у Турској, а да при томе не буду доведена у питање султанова суверена права. У складу са овом политиком, влада у Тиљеријама и њени представници у Цариграду и Београду саветовали су Србији уздржаност и отклањали све што би у њеном држању могло омести или успорити постизање њеног главног циља, уласка Аустрије у рат против Русије.

Умногome захваљујући Гарашанину, који је од почетка сукоба гајио мишљење да Кнежевина не може да уђе у рат ни на страни Турске ни на страни Русије, јер би тиме били доведени у питање њени опстанак и будућност, она је остала неутрална за време Кримског рата.¹¹⁰ Српски државник је јасно изразио став да је одржање

¹⁰⁸ Драгослав Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842-1853*, Београд 1932, 230-231; Дејвид Мекензи, *Јован Мариновић европски господин и српски дипломата (1821-1893)*, Београд 2006, 19-21.

¹⁰⁹ Љиљана Алексић, „Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853-1856)“, *Историјски часопис XI*, Београд 1961, 55-88; 71.

¹¹⁰ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 163.

неутралности и мира политика коју треба да следи Правитељство.¹¹¹ Он је у исправност оваквог држања уверавао Кнеза и владу како пред сам рат, тако и 1854. године када је вршен велики притисак на Србију од стране западних сила и Порте да се придружи Турској, као и од стране Русије да њој помогне. Анализирајући новостворену ситуацију, саветник Јован Мариновић је указао да Србија има право на неутралност у Кримском рату и да би њено одржање за Кнежевину представљало корак више ка независности.¹¹² Определивши се за неутралност, Србија је успела да отклони опасност окупације од стране аустријских трупа која би се десила да је пришла Русији и непријатељски и претећи став Петрограда да је пришла Турској.¹¹³

Иако је био одан Французима, Гарашанин је 1854. године оштро критиковао поједине ставове владе у Паризу и конзула Сегира, јер су они били у супротности с интересима српског народа. Велики државник је нарочито био љут на Сегира што је тражио од Кнежевине да се приклони Аустрији и Турској и да заузме непријатељски став према Русији. Он је оптуживао конзула да је осујећивао све добре намере Правитељства и да је кумовао одлуци владе у Паризу да опозове капетана Иполита Мондена, чија је делатност на пољу одбране територије од евентуалног напада Аустрије за време Кримског рата била Србији од велике користи. Гарашанин је жалио што су из Кнежевине отишли сви Французи који су јој били наклоњени. Он је подсећао да је један од главних разлога што се Србија приближавала Француској било то што су њени представници признавали Србе као посебан народ и стављали им временом у изглед стварање државе. Главни разлог за промену политике према Кнежевини било је то што је влада у Паризу сумњала да ће Срби стати уз Русију ако она победи у Кримском рату. Гарашанин је сматрао да је овакав исход немогућ.¹¹⁴

Српски државник се раније надао да се Кнежевина може ослонити на владу у Тиљеријама да би избегла опасност од окупације која јој је претила од Аустрије и Русије. У току 1854. и 1855. године он се разочарао у Француску коју је сматрао најбољим пријатељем Србије и њеним главним заштитником; она је повлађивала Хабзбуршкој монархији, покушавајући да је придобије за сарадњу против Русије. Спољна политика владе у Паризу постајала је све више аустрофилска.¹¹⁵ Порта је у јулу 1854. године склопила споразум с Аустријом и попустила њеном захтеву да Србија

¹¹¹ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I, 156, 195.

¹¹² Bernard Lory, „La Serbie et la Guerre de Crimée“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова*, Београд 1991, 81-88; 85.

¹¹³ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 208.

¹¹⁴ Исто, 252.

¹¹⁵ Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, 197.

престане с даљим наоружавањем. Покушаји Кнежевине да буде избегнуто овакво решење доживели су неуспех, јер су француска и британска влада желеле да подрже Дунавску монархију, чији им је чврст став у опхођењу с Русијом у то време одговарао.¹¹⁶ Константин Николајевић је писао из Цариграда да му представници западних сила нису пружили никакву подршку и да је наишао на нарочито лош пријем код саветника француског посланства грофа Венсана Бенедетија (Vincent Benedetti, comte Benedetti et de l'Empire). Он је чак запретио српском посланику да ће Кнежевина бити враћена под непосредну султанову власт ако не буде прихватила Портину одлуку о обустављању наоружавања.¹¹⁷ Ова вест изазвала је огорченост код Гарашанина. Он је био љут на себе што се толико залагао да се Србија у питањима спољне политике ослони на западне силе. Сада се Европа сложила с тим да Аустрија одлучује о свему што се односи на Кнежевину.¹¹⁸ Гарашанин је оптуживао Француску да се потпуно предала у руке Аустрији, свом новом пријатељу и савезнику. Ако Хабзбуршка монархија уђе у рат против Русије, званични Париз ће, због савезничких обавеза обраћати још мање пажње на Србију. Гарашанин је закључио да би влада у Тиљеријама жртвовала Кнежевину Аустрији, чак и да је Правитељство водило политику која је била у потпуној сагласности са француским интересима. Срби треба да жале само због тога што их је разочарала сила од које су толико очекивали и којој су тако дуго веровали. Питање је шта ће до тада бити с Кнежевином, али је Гарашанин веровао да ће се Запад у будућности вратити на прави пут.¹¹⁹

Неспремност владе у Београду да јавно изрази своју намеру о одржању неутралног става за време Кримског рата допринела је томе да изгуби поверење и Русије и Запада. Гарашанин је предвидео да ће западне силе због тога лоше поступати према Србији. Његови покушаји да предупреди ове кораке доживели су неуспех, јер француски и британски конзул нису били спремни да саслушају чињенице које не иду у прилог Аустрији.¹²⁰

Због тајног споразума западних сила с Хабзбуршком монархијом, у коме је предвиђена могућност окупације Србије од стране аустријских трупа и њиховог притиска на Правитељство да разоружа своју војску, француски утицај у Кнежевини је 1854. године претрпео тежак ударац. Због удаљавања ратног попришта од Србије после

¹¹⁶ Љ. Алексић, „Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853-1856)“, 70.

¹¹⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 191.

¹¹⁸ Д. Мекензи, *нав. дело*, 198.

¹¹⁹ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 187-188.

¹²⁰ Исто, 261-262; С. Јовановић, *нав. дело*, 349.

повлачења руских трупа из Влашке и Молдавије, умањено је интересовање Париза за Кнежевину. Док је конзул Сегир инсистирао на повратку Гарашанина на власт, француска влада је због неспремности Аустрије да прихвати споменуту идеју одлучила да се даље не ангажује по овом питању.¹²¹

Гарашаниново незадовољство проаустријским ставом званичног Париза почело је да јењава већ крајем јула 1854. године и он се, заједно са Јованом Мариновићем, вратио политици чији је циљ био приближавање Француској. У својству српског специјалног изасланика у Паризу, Мариновић је тражио од посланика у Цариграду Константина Николајевића и државног саветника Ацике Ненадовића да Правитељство учини нешто у интересу западних сила.¹²² Он је тада предложио да у циљу очувања поново задобијене наклоности француске владе, Гарашанин буде постављен на место министра без портфеља или кабинетског саветника.¹²³ Сам Гарашанин био је против овог предлога. Српски државник био је свестан да његово ступање у службу зависи од сагласности Аустрије и није желео да на то пристане. Он је сазнао од француског конзула да је тадашњи представник Алекса Симић био спреман да му уступи своје место, под условом да званични Париз и његови савезници поново поклоне поверење Србији. Наводећи да му ни здравствено стање не иде у прилог, Гарашанин је молио Мариновића да затражи од владе у Тиљеријама да не инсистира толико на његовом повратку на власт.¹²⁴

Иако је званични Париз пристао на идеју о поновном именовању Гарашанина и обећао тражену подршку у Бечу, Сегир је упозорен да о томе говори само када се укаже прилика.¹²⁵ Српски државник је сматрао да конзул греши у томе што жели да наметне Кнезу његов избор. Било је познато да Александар није имао добро мишљење о Гарашанину.¹²⁶ Велики државник није оспоравао чињеницу да би Француска и Велика Британија имале више поверења у Србију када би он дошао на власт, али се постављало питање докле би то поверење трајало. Његов избор требало је да послужи овим силама као јемство за промену правца српске спољне политике. Међутим, у Кнежевини није постојала воља да до те промене дође, па би због тога ишчезло и поверење Запада. Он

¹²¹ Љ. Алексић, „Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата“, 74.

¹²² Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 199.

¹²³ Љ. Алексић, „Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата“, 72.

¹²⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 232.

¹²⁵ Љ. Алексић, „Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата“, 73.

¹²⁶ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 234.

није желео да се прихвати државне службе док се не буде уверио да ће земља поћи политичким правцем који би јој донео стварне користи.¹²⁷

После Гарашаниновог одбијања да заузме висок државнички положај, Јован Мариновић је у Паризу имао састанак са министром спољних послова Друеном де Лиисом. Када је министар покренуо питање Гарашаниновог повратка на место председника владе, Мариновић му је објаснио да је неразумно и штетно наваљивати на њега. Међутим, Друен де Лиис, који је лично познавао српског државника, сматрао је и даље да он треба да се прихвати службе.¹²⁸

Борба између Александра и Савета узимала је све озбиљније размере. Огорчени због кнежеве самовоље, саветници су почели да размишљају о његовој смени. Ову идеју је код Александрових противника подстакао и предлог о уједињењу кнежевина Влашке и Молдавије под кнезом изабраним између владајућих династија Европе или из редова домаћих бојара, који је дао француски пуномоћник барон Буркне (François Adolphe baron de Bourqueney) на Бечкој конференцији у марту 1855. године. Акција за Гарашанинов повратак у службу била је врло жива. На томе су највише радиле Француска преко отправника послова конзулата у Београду Реноара (Renoir), Велика Британија преко конзула Фонбланка и Турска преко београдског паше.¹²⁹ У јесен 1855. године Гарашанин је отишао у Париз као тајни изасланик председника Савета и већине његових чланова, да покуша да уз помоћ владе у Тилеријама издејствује смену кнеза Александра. Он је министру спољних послова грофу Валеvском усмено и писмено изложио унутрашњополитичку ситуацију у Србији. Гарашанин је сматрао да се тешко политичко стање у земљи може поправити само ако Porta буде захтевала од Кнеза да поштује Устав и законе. Велики државник је желео да Срби убудуће воде самосталну политику и бојао се да борба између Александра и Савета не изазове страну интервенцију. Он је оптужио Кнеза да се потпуно предао аустријском утицају, а саветници руском. Александрови поступци ће дати повода за страну интервенцију у Србији, а тада, „зло ће бити не само по кнеза и Савет, него по несрећи за сву земљу“.¹³⁰

По извештајима француског конзула из Београда, Гарашанинов углед у јавном мњењу јако је порастао, јер је он био једини који је у тадашњој политичкој кризи

¹²⁷ Исто, 234, 243.

¹²⁸ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 56.

¹²⁹ Исто, 56-57.

¹³⁰ АС, ИГ 1003, „Шта има ући у договарање комисије и о чему је распра“; „Уставна борба“ (Гарашанинов састав).

сачувао храброст и разум и дао доказа свом патриотизму.¹³¹ Насупрот томе, Александар је оптуживао Гарашанина и Мариновића да су тражили од Француза да се заузму за њихов улазак у владу. Такав њихов поступак Кнез је назвао издајничким.¹³²

Француска је желела Гарашанина на челу српске владе, али није намеравала да руши кнеза Александра. Њој је било у интересу да Кримски рат буде што пре окончан, за шта је било одлучујуће држање Аустрије. Влада у Паризу није желела да квари своје добре односе с Дунавском монархијом због стања у Србији. У писму министра Валевског конзулу у Београду, нису споменути Гарашанинови предлози о новом кнезу. Основно начело којим се у Источном питању водила Француска било је да се не меша у унутрашње послове турских провинција. Знајући да ће се Аустрија и Турска супротставити смени Александра, влада у Тилеријама је подржавала долазак Гарашанина на власт, али у служби владајућег кнеза.¹³³

При крају Кримског рата, а у ишчекивању да европска дипломатија нађе решење којим би било окончано искључиво руско покровитељство над Србијом, Гарашанин је био веома забринут за њену будућност. Он је страховао што европски дворови не доносе решење којим ће у будућности бити онемогућено страно мешање у унутрашња питања Кнежевине. Надао се да ће Србија, због свог неутралног држања, добити веће повластице на Париском конгресу. Српски државник је сматрао да Париским миром нису на прави начин решена политичка питања на Истоку, а његов непријатељски став према западној дипломатији био је изазван њеним држањем према Турској. Иста се увек залагала за одржање и одбрану Османског царства, што је било у супротности са главном Гарашаниновом идејом о истеривању Турака из Европе и стварањем слободних и независних балканских држава.¹³⁴

Гарашанинов пут у Париз 1857. вероватно је, као и 1855. године, био у вези са намераваном променом владајућег кнеза у Србији.¹³⁵ Уочи његовог одласка, француски конзул је известио министра да Гарашанин жели да га посети и да са њим разговара о српским пословима.¹³⁶ Кад је откривена Тенкина завера, влада у Тилеријама узела је у заштиту српског државника, бранећи га од оптужби да је саучесник у њој. Конзул је јављао да је Гарашанинов положај уочи Светоандрејске скупштине био врло тежак. По

¹³¹ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 546.

¹³² Исто, 173.

¹³³ Љ. Алексић, „Француски утицај у спољној и унутрашњој политици за време Кримског рата“, 76-78.

¹³⁴ АС, ИГ 1686, Илија Гарашанин Иполиту Мондену, Гроцка, 29. новембра 1868.

¹³⁵ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља*, 188.

¹³⁶ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 247.

његовом мишљењу, велики државник је морао да прихвати чланство у привременој народној управи да би био очуван ред у Србији.¹³⁷

В. Гарашанинови преговори с Портом о положају муслимана у Србији 1861. године

Михаило је умео да искористи државничке способности Илије Гарашанина. У априлу 1861. године Кнез му је поверио мисију у Цариграду, чији је циљ био да реши питање положаја муслимана у Србији.¹³⁸ Михаилова одлука била је последица Мариновићеве мисије. Из недавних разговора овог српског изасланика са руским и француским државницима, Кнез је закључио да може рачунати на њихову подршку по овом питању. Избор Гарашанина наишао је на добар пријем јер је он у дипломатским круговима сматран за умереног државника који ће се трудити да решење буде постигнуто мирним путем. Стога је владало уверење да је Гарашанин најпогоднија личност за вођење преговора с Портом и да ће се она према њему показати предусретљивијом и попустљивијом него према неком другом.¹³⁹

Пре путовања у Цариград, српски државник је о својој мисији обавестио француског вицеконзула Дозона, замоливши га да му обезбеди добар пријем и подршку амбасадора маркиза Лавалета. Пре Гарашанина то је учинио и председник владе Филип Христић. Страни представници у Београду су сматрали да је на Гарашанинов избор утицала влада у Тилеријама. Овде је био у питању не само лични углед српског државника већ и углед Француске која је била непосредно заинтересована за успех преговора.¹⁴⁰

Гарашанин је утицао да питању положаја муслимана у Србији буде дат савременији облик. У „Наставленијама“, упутствима које је добио пред одлазак у Цариград, наглашено је да он у преговорима треба да се позове на јасне одредбе Хатишерифа из 1830. године. Новим решењем овог неоствареног права Турци који живе у Кнежевини изван градова били би подвргнути српским властима и законом изједначени са Србима у правима и дужностима. Судска власт Турске била би ограничена само на унутрашњост градова. Према овом компромисном решењу, Срби

¹³⁷ Исто, 247.

¹³⁸ Радос Јушић, „Илија Гарашанин о српској државности“. *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991, 129-165; 145.

¹³⁹ Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 46.

¹⁴⁰ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 13, No 13 и 14, Дозон Тувнелу, Београд, 2. и 5. априла 1861.

би одустали од исељења Турака, а Порта би се одрекла права на турски део београдске вароши.¹⁴¹

Изасланик је стигао у Цариград крајем априла. Након посете турским званичницима и упознавања амбасадора гарантних сила са садржином меморандума српске владе, Гарашанин је почетком маја предао овај документ министру иностраних послова Али-паши.¹⁴²

Тон меморандума је био веома умерен. У њему је скренута пажња Порти на све чешће сукобе између Срба и Турака настањених ван тврђава и на опасност од постојања две власти у Србији. Такво стање, стварајући сталне сукобе интереса, отежава уклањање сплетки које ремете добре односе Порте и Кнежевине. У циљу окончања тог стања, Правитељство је могло да тражи примену Хатишерифа из 1830. године и потпуно исељавање муслимана из Србије. Међутим, из осећања хуманости према тим породицама, влада се задовољила предлогом о њиховом останку у Кнежевини, али под условом да и оне буду подвргнуте законима који важе за Србе. Чинећи овај уступак, Правитељство се надало да ће Порта, са своје стране, пристати да ова мера буде примењена и на муслимане у Београду. Из меморандума је изостављен сваки помен Хатишерифа из 1833. године, којим за београдске муслимане не важи наредба о исељењу садржана у претходном хатишерифу.¹⁴³ Гарашанин је претходно проучио оба хатишерифа. Сачувано је неколико његових концепата, из којих се види колико је напора улагао да нађе најповољније решење овог питања. Србији су више одговарале одредбе Хатишерифа из 1830. него оне које садржи највиши султанов правни акт из 1833. године.¹⁴⁴

У разговору с представницима гарантних сила, одмах по доласку у Цариград, Гарашанин је наишао на различито расположење према српском захтеву. Међутим, ниједан од њих није сматрао да је мисија предузета у невреме. Британски амбасадор Булвер је одмах указао српском државнику да ће захтев о успостављању српске јурисдикције над београдским муслиманима тешко бити испуњен. Булвер је приметио да Кнежевина и Порта имају супротна гледишта по том питању. Он је рекао да се не може одредити ни за једну страну али је обећао да ће помоћи у изналажењу решења. Сматрао је да Гарашанин има државничку способност да убеди Турке. Ипак, било је потребно придобити већи број турских министара јер се сваки од њих бојао да на

¹⁴¹ Р. Љушић, *нав. дело*, 145.

¹⁴² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 66.

¹⁴³ Исто, 66-67.

¹⁴⁴ Р. Љушић, *нав. дело*, 145.

састанку владе самостално изнесе српски захтев. Турски државници су страховали да би их колеге у Дивану могле због тога оклеветати султану. Са своје стране, султан није био у стању да ваљано сагледа проблем, а у давању уступака би видео само своју слабост. Због тога је било потребно да неко од представника гарантних сила „енглески, француски или други“ подупру српски захтев. Тада би и најтврдокорнији турски министар, под изговором да му је такав савет дао одређени амбасадор, изнео предлог султану.¹⁴⁵ Упркос обећаној помоћи, Булвер је по питању успостављања српске јурисдикције над муслиманима углавном подржавао Портино становиште.

Међу свим страним представницима турску страну је најодлучније бранио аустријски амбасадор Прокеш, а Гарашанин је сматрао да ће он правити Србији највеће тешкоће. Ипак, Прокеш је признао да Правитељство има право да захтева јурисдикцију над муслиманима и да ће о томе разговарати с Али-пашом.

Пруски и италијански посланик су пријатељски дочекали Гарашанина, слично као што су то учинили и 1860. године приликом доласка депутације кнеза Милоша. Они су обећали свесрдну подршку српском захтеву, али ни овога пута нису могли много да учине.

Руски посланик кнез Лобанов дочекао је Гарашанина срдечно и показао се према њему врло предусретљив. Он је сматрао да је због стања у Турској сада најпогодније време за изношење српског захтева.¹⁴⁶ Изгледа, међутим, да је приликом преговора с Турском Лобанов у недовољној мери подржавао Гарашанина. Таква сазнања није поседовао српски државник али јесте влада у Београду.¹⁴⁷ По свему судећи Русија није могла да делује одлучније због учешћа у доношењу Хатишерифа из 1833. године.

Већ на основу првих разговора с представницима гарантних сила било је јасно да ће Србија највише моћи да рачуна на подршку француског амбасадора Лавалета. Познанство Гарашанина и Лавалета датирало је још из 1852. године када је српски државник први пут посетио Париз. Вероватно и због тога, амбасадор је са изаслаником Правитељства разговарао много отвореније него што би то чинио са неким другим. Важно је истаћи да је одустајањем од ранијег захтева за иселењем муслимана из Србије, влада у Београду сасвим усвојила Тувнелов став изражен у недавном разговору с Мариновићем у Паризу.¹⁴⁸ Она је дакле могла рачунати да ће Француска подржати предлог о успостављању српске јурисдикције над муслиманима настањеним ван

¹⁴⁵ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 12. априла 1861.

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 96.

¹⁴⁸ АС, ПО 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

градова. Изузимајући Београд где је ситуација била компликованија, министар је сматрао да ово право Кнежевине не може бити оспорено.¹⁴⁹

У првом разговору с Лавалетом, Гарашанин је одмах изнео два аргумента у корист српског захтева. Од највећег интереса је било да питање успостављања јурисдикције над муслиманским становништвом буде решено управо у Београду где су Срби и Турци, као и две полицијске власти, били у сталном додиру и у честом сукобу. Поред тога, валидност Хатишерифа из 1833. је била спорна јер је донет на штету Кнежевине, без споразума са српским депутатима, што је било у супротности с одредбама члана 5. Акерманске конвенције из 1826. године и Одвојеним актом који се тиче Србије и чини део ове конвенције.¹⁵⁰ Међутим, овај други Гарашанинов аргумент био је само делимично тачан. Српски државник није био у праву када је тврдио да се од неповољних прописа Хатишерифа из 1833. требало бранити тиме што је Хатишериф из 1830. године донет споразумом Порте и српских депутата. На исти начин добијен је и други акт, а оба уз посредовање Русије, која је утицала да питање иселења Турака буде решено повољније по њих а неповољније по Србе.¹⁵¹ Гарашанину то свакако није било непознато, али је вероватно проценио да ће му ослањање на одредбе Хатишерифа из 1830. године, које су повољније по Кнежевину, дати веће изгледе да за време преговора с Портом придобије представнике гарантних сила.

У сваком случају, Лавалет је био у потпуности сагласан са становиштем српског државника и саопштио му да је из Париза добио налог да подржи кнежев захтев. Био је уверен да ће потпору Гарашанину пружити и његов руски колега. Лавалет је сматрао да треба деловати што брже јер ће Порта због догађаја у Сирији морати да прихвати предлог Правитељства. Гарашанин је замолио амбасадора за одобрење да се у току преговора с турским министрима, када му то буде потребно, користи Лавалетовим саветима. Он је тражио од амбасадора да подупре захтев код Али-паше тек ако српски изасланик не успе да постигне споразум с Портом. Француз је био мишљења да он треба одмах да посредује и рекао да ће о овом питању врло отворено говорити с Али-пашом. Лавалет је гајио уверење да ће Порта, сазнавши да је влада у Паризу заинтересована за успех преговора, лакше изаћи у сусрет Кнежевине. Он је рекао да је

¹⁴⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 12, No 2, Тувнел Гасију, Париз, 15. марта 1861.

¹⁵⁰ Исто, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861.

¹⁵¹ Р. Љушић, *нав. дело*, 145-146.

о српском питању разговарао с Турцима још пре доласка Гарашанина у Цариград и да ће то опет учинити.¹⁵²

Преговори су споро вођени. Иако се Гарашанин трудио да заузме што помирљивији став, догађаји у Србији су у великој мери отежавали његову мисију. Правитељство није уложило довољно напора да отклони све што би изазвало Портино незадовољство и утицало на успех преговора. У Цариград су стизале вести о пребегавању у Кнежевину читавих породица из Бугарске којима је влада пружала уточиште и новчану потпору. На рачун Турске повремено су упућиване оштре критике у српској штампи. Чланак кнежевог секретара Милана Милићевића објављен у *Србским новинама* на годишњицу таковског устанка изазвао је протесте београдског мухафиза. Након овог испада „новинарског патриотизма“ Милићевић је смењен, а Правитељство је увело превентивну цензуру штампе. На све те отежавајуће околности Гарашанин је скренуо пажњу у писмима председнику владе Филипу Христићу. Да није било ових догађаја Турци не би имали аргументе против српског захтева за који су и сами сматрали да је умерен. Због Милићевићевог чланка Гарашанин се извињавао Порти наводећи да се овакво писање „поткрало“ званичним новинама и да се то убудуће више неће дешавати. Изасланик је замолио Христића да Правитељство уклони све што би дало повода за притужбе Турске и омело га у извршењу задатка.¹⁵³ Много оштрији према влади због њеног држања по питању избеглица и штампе Гарашанин је био у писмима Мариновићу, од кога је тражио да својим саветима помогне Христићу.¹⁵⁴

Приликом редовних сусрета с Гарашанином Лавалет је изражавао чуђење што Порта толико одуговлачи преговоре. Ипак, он је констатовао да је Али-паша веома заузет другим, хитнијим питањима. Амбасадор је саветовао Гарашанину да у опхођењу с турским министром буде веома љубазан и опрезан, да на њега не врши притисак, али да у исто време скрене пажњу да решавање питања не може бити растезано у недоглед. Из свог дотадашњег искуства, Лавалет је тврдио да се од Али-паше највише може добити љубазним приступом. Са своје стране, амбасадор је одмах по доласку Гарашанина у Цариград подупрео српски корак на Порти. У складу са оним што је Тувнел рекао Мариновићу за време његовог боравка у Паризу, Лавалет је изнео званичан став Француске по том питању.¹⁵⁵

¹⁵² АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 12. априла 1861.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 88-90.

¹⁵⁵ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 19. априла 1861.

Амбасадор је заиста показао велико залагање да српски захтев буде испуњен. Он је почетком маја поново позвао Али-пашу да пружи задовољење Кнежевини и да се не устручава од умереног спровођења одредби Хатишерифа из 1830. године. Лавалет је ипак избегао да прерано улази у појединости у вези с питањима која су покренута у преговорима између Срба и Турака. У расправи коју је имао с представницима Аустрије и Велике Британије, Лавалет је изразио мишљење да је Хатишерифом из 1830., од чијег текста се онај из 1833. године разликује само у томе што је из њега изузет Београд, питање иселења Турака из Србије дефинитивно решено у корист Кнежевине. Међутим двојица амбасадора туркофилских сила су имали сасвим другачије мишљење. Они су сматрали да највиши султанов правни акт из 1830. године садржи непромишљено обећање о иселењу Турака, које због осетљивости питања није могло бити испуњено, а од чијег је спровођења одустала и сама Русија која је својевремено издејствовала код Порте да тај документ изда Србији. С обзиром да су Турци задржали неколико тврђава на територији Кнежевине, то њихово право у исто време подразумева и очување сигурности тих места преко одређеног броја цивила који обезбеђују исхрану војним посадама тврђава. У супротном, ти и иначе слаби гарнизони би били препуштени на милост и немилост ненаклоњеном српском становништву које би их, ако заузме непријатељски став, у сваком тренутку могло изложити глади. Једном речју, Хатишерифом из 1830. године је одређено да у Србији борави мали број Турака, углавном припадника тврђавских посада. Међутим, било је потребно да гарнизонима буде осигурано снабдевање, а одредбама овог акта за то није пружена никаква гаранција. Био је то разлог због кога одредбе Хатишерифа из 1830. нису биле спроведене у дело, а представници Аустрије и Велике Британије су сматрали да тако треба и да остане.¹⁵⁶

Француски амбасадор је признавао да ова образложења нису без основа. Међутим, он је учинио све да наведе Али-пашу на споразум с Правитељством по питању уређења јединствене полиције Кнежевине која ће вршити власт како над Србима тако и над Турцима. Лавалет је подсетио да су прошле године Кнез, капућехаја и депутација у Цариграду подржавали тезу да је немогуће подвргнути Турке српској полицији и на тој тврдњи је био заснован захтев да се они безусловно иселе из Србије. Сада је Правитељство променило мишљење и то је полазна тачка за споразум на коме је требало радити.¹⁵⁷ Стога је амбасадор саветовао Али-паши да три до четири хиљаде

¹⁵⁶ АМАЕ, Turquie 349, No 67, Лавалет Тувнелу, Пера, 8. маја 1861.

¹⁵⁷ Исто.

београдских Турака буду подвргнути српској јурисдикцији. У исто време, Лавалет је желео да избегне усвајање Булверовог предлога о образовању мешовите комисије састављене од турских, српских и европских изасланика којој би било стављено у задатак да утврди да ли је Београд утврђење (*la place forte*). У случају да то буде потврђено, онда би Турци могли бити настањени у вароши пошто имају право да се у случају нужде повуку у унутрашњост тврђаве. Лавалет је сматрао да се иза оваквог предлога британског амбасадора крила зла намера. Поред тога што одредбе Хатишерифа из 1833. године никако не могу бити протумачене на такав начин, испитивање места (вршење увиђаја) је у потпуности искључивало могућност да Београд буде назван утврђењем. Осим што би решавала о праву Турака на боравак у Београду, комисија би морала да се изјасни и о томе да ли је присуство турског становништва у сагласности с аутономијом Кнежевине.¹⁵⁸ Расправа по том питању би свакако поново изазвала подвојеност и затегнутост у односима међу страним представницима.¹⁵⁹ Ипак, да се не би отворено супротставио Булверу и аустријском представнику, Лавалет је написао Тувнелу да ће дати пристанак на образовање мешовите комисије ако они то од њега буду изричито захтевали.¹⁶⁰

Министар је у потпуности одобравао став амбасадора. Тувнел је изразио искрену жељу да споразум буде постигнут у непосредним преговорима Порте и Србије и на тај начин избегнута колективна интервенција страних представника. С обзиром да питање није захтевало хитно решење, било је потребно поступати опрезно и исцрпсти сва средства којима би био остварен циљ. Тувнел је изразио наду да Порта неће устукнути пред решењима чијом би применом, под условима прихватљивим за обе стране, могла на једини начин побољшати односе са Србијом.¹⁶¹

У разговору с Гарашанином средином маја, Лавалет и Лобанов су се жалили на тешкоће које им ствара британски представник. Наиме, Булвер је оптужио Русију да преко својих емисара ствара сплетке у свим крајевима Османског царства а Србију да подстиче немире у суседним турским провинцијама. Британски амбасадор је од Лавалета и Лобанова свакодневно тражио да утичу на Кнежевину да обустави субверзивно деловање. Неистине о тим догађајима је из Београда ширио конзул Лонгворт, а француски представник Дозон се супротставио његовом предлогу да због тога буде упућен протест Правитељству. Дозон је од Лавалета добио налог да избегава

¹⁵⁸ АМАЕ, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861.

¹⁵⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 48.

¹⁶⁰ АМАЕ, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861.

¹⁶¹ Исто, No 55, Тувнел Лавалету, Париз, 7. јуна 1861.

учешће у заједничким мерама против српске владе „осим у случају одиста важном и очевидном; иначе да свагдар тражи иншструкције одавде или из Париза“. Лавалет је приметио да британски конзули у свим крајевима Турског царства делују на сличан начин као што је то чинио Лонгворт. Међутим, за такво држање нису одговорни они, већ амбасадор у Цариграду који им шаље упутства. У исто време Лавалет је саветовао Гарашанину да Србија увек поступа у складу с одредбама докумената којима је дефинисан њен државноправни положај. То је био једини начин да себи осигура заштиту Француске. У вези с тим амбасадор је додао: „Ако ја и полазим свагдар с тога гледоточија да су христијани увек правији од Турака, ипак нећу моћи отказати Турцима право, кад га они на својој страни имају. Пристрасно бранити вас то би значило колико и не бранити вас, зато настојте да сте свагдар у законом положенију, па за и не потребујете сваки час наше помоћи; оставте то за која важнија времена, кад вам она може од значења бити“. Лавалет је саветовао српској влади да умири непријатељски расположене конзуле пружајући им тачна обавештења о догађајима у Кнежевини и суседним провинцијама, а која нису желели да им дају њихови претпостављени у Цариграду. Он је сматрао да став амбасадора умногоме зависи од извештаја конзула. У случају побољшања односа с представницима туркофилских сила у Београду, Правитељство је могло очекивати да ће и амбасадори ових сила у Цариграду заузети према њему блажи став. Сходно томе и српски захтеви били би лакше оствариви.

У турској престоници водила се дипломатска борба између Лавалета и британских представника. Што се тиче сукоба између Турака и хришћана полазиште француског амбасадора је било да је право на страни хришћана док су Британци сматрали да је оно на страни Порте. Лавалет је у поверењу рекао Гарашанину да се он труди да оправда хришћане чак и када су криви, али не оптужујући Турке. Британци, с друге стране, доживљавају хришћане Османског царства као убице, варваре и бунтовнике. Лавалет је уверавао Гарашанина да Француска у одбрани хришћанских народа у Турској не види никакав посебан интерес. Велика Британија, међутим, никада не би имала такав утицај у Царству да се определила за заштиту овог становништва. Што се Срба тиче, француски амбасадор је непрекидно указивао Британцима да ће их својим поступцима још више раздражити.

Као што се може приметити у разговору Лавалета и Гарашанина није било речи само о захтеву за успостављањем српске јурисдикције над муслиманским становништвом. Поједини савети које је амбасадор дао српском изасланику умногоме су подсећали на оне које је Тувнел недавно дао Мариновићу. Лавалет је рекао да је

узнат с чињеницом да Срби нису задовољни својим уставом. Он им је, међутим, препоручио да раде на учвршћењу поретка и да се посвете материјалном и културном уздицању земље, али да то чине без помпе, не дајући повода другима да о томе говоре. Према силама Правитељство треба да се опходи учтиво и да их стално не оптерећује притужбама на рачун Турске. Понекад је потребно да се Кнежевина обрати силама само да би их обавестила о свом напретку, истичући да за то њима дугује захвалност. На тај начин она ће ширити бољу слику о себи. Србија треба да ради на уређењу унутрашње управе, а нарочито судства. Захваљујући њеном државноправном положају и угледу међу суседним народима, у Кнежевини налазе уточиште читаве породице из суседних области. Уз напредовање у изградњи државних институција могло се очекивати да ти крајеви затраже присаједињење Србији, чиме би она проширила своје границе. На тај начин Кнежевина би добила мање него ратом, али би тај добитак био остварен без капи крви. Лавалет је скренуо пажњу да би у случају успешног завршетка рата савезници Србије тражили од ње учешће у добити. Као пример је навео Пијемонт који се обавезао да после победе у рату с Аустријом Француској буду уступљене Савоја и Ница. Исто као и прошле године приликом боравка српске депутације у Цариграду, Лавалет је саветовао Кнежевини да створи малу, али добро обучену војску. Цитирао је Гарашанину речи француског маршала Томе Робер Бижоа (Thomas-Robert Bugeaud) који је уочи битке код Ислија 1844. године рекао да му је жао што Мароканаца нема више јер би неред у њиховој војсци био још већи. Амбасадор је сматрао да од велике и лоше обучене војске какву има Турска нема користи.

Лавалет је био мишљења да би, у случају да прихвати наведене препоруке, Србија у догледно време од Европе добила и оно што није тражила. Кнежевина је била у стању да спроведе наведене реформе боље него било који од њених суседа: „Црна Гора је на веки у боју. Књажевства су у нeredу због соревновања аристократије, корупције која је гора но у Турака. Ми их помажемо јер су хришћани“.

На рачун Кнеза Лавалет је имао једну примедбу. Он је сматрао да је потребно да Михаило буде у бољим односима с конзулима. За разлику од кнеза Александра Карађорђевића, он није посећивао стране представнике у Београду. Михаило би добио много ако би стекао њихову наклоност. „Кнез је живио дуго у Бечу и видио тон тамошње аристократије, и жена му је из исте аристократије, али тај тон мрзи Европа, а и он није Аустријанац нити је у Аустрији“. Лавалет је рекао Гарашанину да су се неки од београдских конзула жалили да Михаило нема исти однос према свакоме од њих.

Амбасадор је оценио да Кнез није приватно лице и да не може да прима у аудијенцију само оне које жели да види.

Пошто Порта до средине маја и даље није одговорила на српски захтев, Лавалет је предложио Гарашанину да изасланик на њу изврши притисак тиме што ће најавити свој одлазак из Цариграда. Он је требало да изјави да ће то учинити по савету француског амбасадора.¹⁶²

Ипак, и Лавалет и Лобанов су скретали пажњу Гарашанину да не треба да буде изненађен спорашћу са којом Порта приступа српском захтеву. У центру пажње било је сиријско питање у које су били уплетени интереси великих сила, пре свега Француске. Тешким захтевима које је пред Турску поставила влада у Тиљеријама супротставила се Велика Британија.¹⁶³ И по овом питању дакле, вођена је највећа борба између Париза и Лондона.

Крајем маја, Али-паша је још једном потврдио да Србија може очекивати само спровођење одредби Хатишерифа из 1833. године. Он је изразио спремност да муслиманско становништво ван градова напусти Србију, али је направио изузетак у погледу Београда где су Турци и даље остајали под јурисдикцијом гувернера тврђаве. Министар је једино оставио могућност постизања споразума по питању отклањања тешкоћа које произлазе из постојања двојне управе и полиције.¹⁶⁴ Он, међутим, није дао никакав предлог о основама таквог споразума. Овакав уступак турске владе чинио се Гарашанину половичним.

Међутим, због постојећих околности изгледи да нешто буде промењено у корист Србије су били све слабији. Страни представници у Цариграду су били сасвим заокупљени догађајима у Сирији и устанком у Херцеговини док је Гарашанинова мисија потиснута у други план. Стога, могућност њихове заједничке интервенције у циљу испуњења српског захтева готово да није ни постојала. Потребно је споменути да је у том правцу ипак било одређених покушаја. Основни став амбасадора према мисији се није променио, али су сада у извесној мери на српску страну нагињали и они од којих се то није очекивало. Британски и аустријски представник су и даље отворено подржавали Портино становиште, али су сада то чинили само ради спасавања њеног угледа и сузбијања утицаја Русије и Француске. Они су саветовали турској влади закључење споразума с Кнежевином. Уз Прокешову сагласност, Булвер је предложио

¹⁶² АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 8. маја 1861.

¹⁶³ Исто, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 22. маја 1861.

¹⁶⁴ АМАЕ, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861.

турским министрима укидање двојне јурисдикције и убеђивао их да је немогуће одржање две власти. Не негирајући право Порте, британски пуномоћник је истакао сврсисходност успостављања искључиво српске управе. На тај начин Турска би спречила тешкоће које би убудуће покушала да јој створи руска влада. Упркос томе, знајући да јој је званично осигурана подршка Велике Британије и Аустрије, Порта је задржала став који је заузела још на почетку преговора.¹⁶⁵

Гарашаниновом незавидном положају такође је допринео и један крајње непромишљен кнежев поступак. Смрт Абдул Меџида I и промена на престолу у Цариграду дали су прилику Михаилу да крајем јуна упути поздравно писмо новом султану Абдул Азису I. Уместо да на адекватан начин према њему искаже поштовање, утолико пре што је очекивао уступке, Михаило је избегао да новог владара освоји као свог суверена. Требало је да кнежево писмо султану уручи непосредно Гарашанин.¹⁶⁶

Корак је изазвао ново незадовољство код Турака.¹⁶⁷ Сам француски амбасадор је констатовао да је писмо састављено с очигледном, детињастом намером да буде избегнут сваки израз који би могао указивати на признавање султановог сизеренства. Ипак, Лавалет је скренуо пажњу Али-паши да је оно написано у врло учтивом тону. Турски министар је, пре свега, видео увреду у самој форми: српском кнезу није било дозвољено да се обраћа непосредно султану, већ само преко великог везира. Али-паша је оптужио Михаила да је овим кораком имао за циљ само да избегне признавање свог вазалског положаја. Лавалет је покушао да умири турског министра. Не оспоравајући чињенице, амбасадор је изјавио да писмо ипак није такве природе да би било одбачено. Али-паша је одговорио да ће га Порта примити, али да неће дозволити да буде уручено преко Гарашанина. Само су страни владари имали право да своја писма султану достављају преко изасланика.¹⁶⁸

Почетком јула, неколико дана пре него што је Гарашанину уручен Портин званичан одговор, Лавалет је сазнао да ће мисија српског изасланика доживети неуспех. Али-паша је изјавио француском амбасадору да ће у тексту одговора бити изнесене непобитне чињенице због којих му није дозвољено да усвоји главни захтев Кнежевине у погледу успостављања српске јурисдикције над муслиманима у Београду. Што се тиче тврђава од мањег значаја, у њима ће и даље боравити турске посаде, док ће четири до пет хиљада муслимана настањених у околини тих тврђава бити исељено из Србије уз

¹⁶⁵ Љ. Алексић, *нав. дело*, 49.

¹⁶⁶ АМАЕ, Turquie-Belgrade 13, No 26, Дозон Тувнелу, Београд, 9. јула 1861.

¹⁶⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 68.

¹⁶⁸ АМАЕ, Turquie 350, No 95, Лавалет Тувнелу, Терапија, 9. јула 1861.

обештећење које ће им Правитељство дати у тренутку њиховог ступања на турско тло.¹⁶⁹ Ова одредба односила се на муслимане настањене изван тврђава Соко и Ужице. Требало је да у овим градовима регуларне трупе замене посаде састављене од башибозука. Порта ће захтевати образовање једне мешовите комисије, надлежне да реши питање обештећења како муслимана који треба да се иселе из поменутих места тако и оних који су то већ учинили. Порта ће позвати српску владу да се искрено придржава мера за осигурање мира у земљи и захтевати да те мере споразумно утврде српске и турске власти.¹⁷⁰

Лавалет је сматрао да је овакав уступак половичан. Усвајајући у потпуности Гарашаниново мишљење, он је у свом извештају Тувнелу навео да је највећи проблем у томе што се Порта исувише позива на одредбе Хатишерифа из 1833. године. Једностраним доношењем овог документа турска влада је повукла много већи уступак који је, после преговора и споразума с њом, дала Србији три године раније.¹⁷¹

Француски амбасадор је Гарашанину убрзо предочио ситуацију. Као један од разлога због којих ће бити одбијен главни српски захтев у погледу Београда, Лавалет је навео да нови султан не може отпочети владавину давањем уступака. Сви напори француског представника уложени у корист Србије били су узалудни јер је Али-паша остао непопустљив. О инциденту у вези с кнежевим писмом султану сазнали су од турског министра сви представници гарантних сила у Цариграду. Лавалет је саветовао Правитељству да никако не одбацује оно што Порта буде понудила. Српска влада треба да прихвати одлуку о иселењу муслимана настањених у околини мањих тврђава и да настави да тражи оно што није добила у погледу Београда. Амбасадор је сматрао да питање треба да буде поднето на решавање гарантним силама јер ће оне тада морати подробно да испитају садржаје одредби хатишерифа и уговора који се тичу Србије и да донесу одлуку „по слову истих“. Он, међутим, није могао да одговори Гарашанину да ли би у том случају питање било решено у корист Србије.¹⁷²

Изасланик није био за то да српско питање по сваку цену буде изнесено пред гарантне силе. Нико није могао да му јамчи да одлука неће бити донесена на штету Кнежевине. У том случају, могло би се десити да Правитељство одбије понуђено решење, чиме би се замерило гарантним силама.¹⁷³ Поред тога, није било сигурно да би

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 68-69.

¹⁷¹ АМАЕ, Turquie 350, No 95, Лавалет Тувнелу, Терапија, 9. јула 1861.

¹⁷² АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 28. јуна 1861.

¹⁷³ Исто.

француска влада, тренутно највећи заштитник интереса Кнежевине, била спремна да подржи предлог да питање о успостављању српске јурисдикције над београдским муслиманима буде поднето пред конференцију сила. Било је одраније познато да овакав исход не би био по жељи Француске јер би тиме отпочела још једна њена дипломатска борба с представницима Велике Британије и Аустрије. Лавалетову немогућност да предвиди како би силе решиле српско питање Гарашанин је прокоментарисао на следећи начин: „Кад сравним ово његово „не знам“ са оним што г. Тувнел Мариновићу говораше: да је за Београд ствар тешка и да то морамо с Портом гледати како да се угодно онда готово не бих био мјенија да се ствар пред Европу формално износи донде, док не би имали уверење, да ће нас или већи част гаранта (међу којима јамачно г. Прокеш никад неће бити) у том подпомоћи или бар да се неће сви согласити да је на нашу штету реше“. Изасланик је намеравао да се још једном посаветује с Лавалетом и Лобановом и да покуша да их наведе да својим владама поднесу предлог о изношењу српског питања пред гарантне силе. У случају да француски и руски представник одбаце идеју, Гарашанин је сматрао да решавање питања треба одложити, а његова мисија била би завршена.¹⁷⁴

У свом извештају Тувнелу, Лавалет је изразио сумње да је Али-паша у одговору Правитељству могао да изнесе довољно јак разлог због којег одбацује српски захтев. Он је сматрао да је у питању принципијелни разлог. Једном речју, Порта није прихватала да турско становништво буде подвргнуто јурисдикцији хришћана. Понос муслимана није дозвољавао такву идеју. Турска влада је сматрала да би попуштање по овом питању уједно било и попуштање у погледу султановог сизеренства, чије је признавање кнез Михаило у свом писму на невешт начин покушао да избегне.

Разговор с Гарашанином оставио је на француског амбасадора јак утисак. Због неуспеха у напорима да постигне споразум с Портом српски државник је деловао понижено. Он није крио од Лавалета да убудуће не треба очекивати одржање добрих односа Кнежевине и Турске. И до сада је било веома тешко зауставити сукобе Срба и Турака и проливање крви у београдским предграђима. Ситуација ће постати још озбиљнија када јавност сазна за Портино безусловно одбацивање захтева Правитељства. Због своје хитности, питање успостављања српске јурисдикције над муслиманима ће убрзо морати да буде изнесено пред европске силе. Упркос кнежевим

¹⁷⁴ Исто.

напорима да одржи ред, због све већег неслагања између Срба и Турака, неко од њих ће морати да напусти Београд.

Лавалет је сматрао да оваква изјава од стране једног тако помирљивог човека као што је Гарашанин има велику тежину. Стога је за Порту веома неповољно што је одбила мудрог политичара који је у својој земљи увек важио за заговорника јединства и споразума с Турском. Француски амбасадор је на то указивао влади у Цариграду, али није могао сам да је спречи да направи овакву грешку. Његове колеге нису придавали довољну пажњу Гарашаниновој мисији и нису предузели потребне кораке у циљу отклањања тешкоћа између Србије и Порте. Узрок томе је вероватно била заокупљеност расправом о сиријском питању која је трајала већ неколико недеља.

У разговору с Лавалетом, Гарашанин је признао да се Кнез у свом писму није обратио султану на сасвим адекватан начин. Ипак, од тренутка када је сазнао да је његова мисија пропала, изасланик није желео да доживи нови неуспех због питања етикеције. Он је објаснио француском амбасадору да не жели да се компромитује личном љубазношћу а у циљу да покаже да постоји разлика између његове личности и својства кнежевог изасланика у ком је послат у Цариград. Због тога је Гарашанин одлучио да неће отићи на пријем код султана без кнежевог писма.¹⁷⁵

Даље преговоре с Портом српски изасланик је сматрао беспредметним.¹⁷⁶ Упркос свој подршци коју је за време мисије имао од Лавалета Гарашанинов предлог о изношењу српског захтева пред гарантне силе није наишао на одзив код француске владе. Очигледно је да она није сматрала да због још једног питања Турског царства, притом недовољно хитног, треба да улази у нову расправу с Великом Британијом. Претходних неколико месеци Француска је већ била довољно изложена притиску званичног Лондона да повуче своје трупе из Сирије. Гарашанин је само још чекао да буде окончан инцидент с кнежевим писмом султану па да се врати у Београд. Тим поводом, Порта је тражила од Михаила да новим писмом, насловљеним на великог везира, исправи претходну неправилност. Озлојеђен тим поступком, Кнез је написао истоветно писмо великом везиру, унео реч суверен за султана, а изоставио помен о Гарашанину као доносиоцу. Због Портиног инсистирања да на пријем код султана иде без првог кнежевог писма, српски изасланик је одустао од тражења аудијенције.¹⁷⁷

¹⁷⁵ АМАЕ, Turquie 350, No 95, Лавалет Тувнелу, Терапија, 9. јула 1861.

¹⁷⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 69.

¹⁷⁷ Исто, 69.

Крајем јула, француски отпрањник послова у Цариграду гроф Албер Лалман је заједно с руским представником још једанпут покушао да утиче на промену Портине одлуке у погледу српског захтева. Турска влада је остала непопустљива и понудила искључиво извршење одредби Хатишерифа из 1833. године. Што се тиче Хатишерифа из 1830. године, Порта је на тај документ гледала као да је издат Србији непажњом и сматрала га је ништавним.¹⁷⁸

Упркос свему, Правитељство је слањем новог меморандума Гарашанину још једном затражило од Порте да питање положаја муслимана у Србији буде решено. Српском изасланику је достављен и одговор на Али-пашину ноту. У меморандуму урученом турској влади 18. августа Правитељство је углавном критиковало Портину тумачења Хатишерифа из 1830. и 1833. године. Исељеним Турцима је оспорено право на одштету за имања јер их у прошлости нико није спречавао да их продају. Право продаје ће уживати и будући исељеници. У Портином одговору поменути су само муслимани власници имања око тврђава Соко и Ужице. Међутим, Правитељство је подсетило да из Кнежевине треба иселити и Турке настањене око Смедерева, Шапца, Фетислама, Малог Зворника и Кастела. У циљу да буде спречено одуговлачење у раду комисије за исељење, дат је предлог да се истој одреди рок од три месеца у коме ће морати да заврши посао. Српска влада је указала на опасност система мешовите управе који је Порта желела да одржи у Београду. Она је одбијала да се одрекне права добијених Хатишерифом из 1830. године и нагласила да њиме није предвиђено никакво изузимање београдских муслимана из опште мере. Осим тога, једино је овај султанов акт био пуноважан, јер је био донет у споразуму српске депутације и Порте. Правитељство је сматрало да Турска једностраним доношењем Хатишерифа три године касније није имала право да измени ранију одредбу утврђујући изузетан положај за београдске муслимане. Из постојећег стања могу се изродити тешки сукоби. Стога је једино решење било укидање мешовите управе и полиције.

Због слабе заинтересованости гарантних сила за српско питање Порта није желела да попусти. У мемоару предатом Гарашанину почетком септембра, она се ограничила на предлог да у Београду буде установљен мешовити кривични суд који ће судити по турском кривичном закону и под чијом ће контролом бити полиција. По мишљењу Правитељства применом ове мере није могао бити обезбеђен мир у вароши. У свом писму од 1. октобра, Гарашанин је одговорио Али-паши да би на тај начин био

¹⁷⁸ АМАЕ, Turquie 350, No 109, Лалман Тувнелу, Терапија, 31. јула 1861.

само озакоњен постојећи неред и нанета нова повреда правима која су Срби добили Хатишерифом из 1830. године. Правитељство је пристало само на образовање мешовите комисије за иселење муслимана. Истим писмом, Гарашанин је известио Порту о добијеном налогу да се врати у Београд.¹⁷⁹

Недовољна подршка великих сила, пре свега Русије, промена на престолу у Турској, слободније писање београдске штампе и инцидент са кнежевим писмом султану, учинили су неуспешном Гарашанинову мисију. Поред наведеног, Порти је било тешко да уступи београдску варош, на чему се и ломио овај проблем, мада је у преговорима потегнуто и питање накнаде раније иселењим Турцима, питање рејона београдске тврђаве и друго. Попуштање Србије Турској у погледу раније стечених народних права није допринело решењу овог питања и показало се неоправданим.¹⁸⁰

Француска влада је изражавала искрено жаљење због неуспеха Гарашанинове мисије. Она је сматрала да Порта није препознала да су јој сопствени интереси и ситуација у Београду, оптерећена сталним сукобима муслиманског и српског становништва, налагали да изађе у сусрет захтеву Правитељства.¹⁸¹ Упркос заузетошћу својим интересима у Османском царству као што су били наставак изградње Суецког канала и заштита католичког становништва у Сирији, Француска је била једина међу великим силама која се озбиљније заузела да српско питање буде повољно решено. Можда су напори званичног Париза у том правцу били само још једна врста притиска на Турску да испуни његове велике захтеве у погледу Сирије и Суецког канала. У сваком случају, француски амбасадор Лавалет је био једини страни представник који је схватио опасност од тензија између Срба и Турака у Београду, а које ће у јуну 1862. године довести до сукоба ширих размера и турског бомбардовања вароши. Што се Правитељства тиче, за њега је било веома важно да су се гарантне силе, а нарочито Француска, увериле у немогућност непосредног споразума између Кнежевине и Порте. Ова чињеница, као и подршка владе у Тиљеријама, су одлучујуће допринеле да Кнез у августу 1861. године приступи доношењу закона о изменама унутрашњег уређења Србије.¹⁸²

¹⁷⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 69-70.

¹⁸⁰ Р. Љушић, *нав. дело*, 146.

¹⁸¹ АМАЕ, Turquie 350, No 68, Тувнел Лалману, Париз, 23. јула 1861.

¹⁸² Љ. Алексић, *нав. дело*, 50.

IV Покушај Француске да реши италијанско питање на Истоку

Проглашењем Краљевине Италије 1861. године нису били решени ни судбина области Венеције, која је остала под аустријском влашћу, ни питање световне власти папе. За већину италијанских родољуба, били они десно или лево опредељени, републиканци или монархисти, стварање италијанске нације је могло бити довршено тек када Рим званично постане престоница нове државе. Неколико месеци пре смрти први председник италијанске владе Камило Кавур изразио се пред Скупштином у том смислу. То се могло постићи или војном акцијом, што би неизбежно довело Краљевину у сукоб с Француском, или путем споразума с овом силом. У сваком случају, у тренутку доношења одлуке требало је једино водити рачуна о међународним приликама.¹⁸³

Догађаји на Апенинском полуострву су довели Наполеона у врло тежак положај. Подсетимо, он је допустио Пијемонту да анектира побуњене области у Италији, укључујући ту и папску Ромању, у замену за Ницу и Савоју, које су после плебисцита припојене Француској.¹⁸⁴ Не обазирјући се на папску енциклику којом је свети отац позвао вернике да стану у одбрану његове световне власти, екскомуникацију краља Виктора Емануела и незадовољство француских католика, цар је на уштрб подршке коју су му пружали конзервативни кругови дао предност заштити права народа. Упркос томе, без обзира на све жртве које је поднела за ослобођење и уједињење њихове отаџбине, Француска није стекла захвалност Италијана.¹⁸⁵ Они су пребацивали Наполеону што је као накнаду за своје услуге припојио Ницу и Савоју, што је допустио да Венеција остане у рукама Аустрије и што је слањем француских трупа да бране папин суверенитет над Римом лишавало Италију њене предодређене престонице. Под притиском јавности, влада у Торину је стално захтевала од Наполеона да повуче своју војску из вечног града. Исто су од цара тражили и француски либерали, предвођени његовим рођаком принцом Наполеоном. Овај је у априлу 1861. године, у једном писму Кавуру, написао да цар жели „да напусти Рим и изађе из лошег положаја“.¹⁸⁶ То је, међутим, подразумевало да се италијанска влада обавезе да ће у највећој мери поштовати световну власт папе. У пролеће 1861. године сачињен је нацрт уговора између Париза и Торина којим је предвиђено да француски гарнизон напусти Рим, а да

¹⁸³ P. Milza, *нав. дело*, 608.

¹⁸⁴ J. Garrigues, *нав. дело*, 91-92.

¹⁸⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 86-87.

¹⁸⁶ P. Milza, *нав. дело*, 608-609.

папа може окупити војску од 10.000 људи, регрутованих по његовој вољи. У замену за то, италијанска влада се обавезала да неће напасти Рим и да ће се супротставити свакој агресији против престонице хришћанства. Ова одредба односила се непосредно на Гарибалдија и његове трупе. Међутим, Кавурова смрт 6. јуна је прекинула преговоре. Наполеон није могао јавно дати младој краљевини пристанак на анексију територија које су припадале Папској држави из унутрашњополитичких разлога. Он, лично, није био против ограничења папске световне власти, али није смео да се изјасни из страха од француских католика. На челу ове веома моћне политичке групације налазила се и сама царица Евгенија. Француски католици никада неће опростити цару што је препустио Свету столицу њеној тужној судбини и дозволио смањење територије Папске државе. Пије IX је одбацивао сваки пријатељски споразум са Виктором Емануелом и сматрао Наполеона одговорним за губитак четири петине земаља које су биле власништво наследника светог Петра. Ангажовање Француске ради одбране католичких интереса у Кини, Сирији и Мексику није било довољно да умири католичке кругове у погледу Рима. Док је с једне стране ојачао углед међу републиканцима, Наполеон је због своје политике према Италији изгубио велики део подршке католика и либерала. То је означило преокрет у његовој владавини.

Кавурови наследници су се се показали још нестрпљивији да реше римско питање, подстицани у том погледу агитацијом мацинијеваца и других италијанских националиста окупљених око Гарибалдија. Из страха од овог плана и због озбиљног погоршања француско-италијанских односа, Наполеон је осетио потребу да ублажи незадовољство на Апенинском полуострву остварењем осталих тежњи италијанског народа. Овде се пре свега радило о припајању Венеције новој краљевини. Француски и италијански саветници су вршили снажан притисак на цара да у том циљу што пре треба изазвати револуцију на Истоку. Био би то широк покрет Италијана, Мађара и Словена који ће ослободити отаџбину Данијелеа Манина, Лајоша Кошута и балканских хришћана. Тувнел је 21. октобра 1861. године изјавио да је царева чврста намера да италијанско питање реши на Истоку.¹⁸⁷

Разматрање плана о повезивању италијанског и Источног питања започело је у Француској већ у првој половини 1861. године. Већ је речено да је Тувнел почетком марта 1860. године током преговора с Русијом предложио да Аустрији у замену за уступање Венеције Италији буде понуђена цела источна обала Јадранског мора. Одмах

¹⁸⁷ Emile Bourgeois, *Manuel historique de la politique étrangère. Tome 1, Les origines 1610-1789; Tome 2, Les révolutions: 1789-1830; Tome 3, Le temps présent*, Paris 1910-1913; t. III, 638.

након избијања устанка у Херцеговини Наполеон III је преко амбасадора Метерниха желео да у вези с тим испита расположење владе у Бечу. Царева намера је била да изазове интервенцију Дунавске монархије у Херцеговини, да би навео ову силу да као накнаду за добијање ове турске провинције уступи Венецију Италији. У незваничном разговору с Метернихом, Тувнел је саопштио да је Наполеон веома забринут због крвопролића у Херцеговини и да не би било никаквих препрека за улазак аустријских трупа. Министар је такву војну акцију упоредио с експедицијом у Сирији, где је Француска интервенисала у интересу Турске и хришћана. Слањем контингента од 5-6.000 људи у Херцеговину, Аустрија би не само спречила даље сукобе између Порте и хришћана, већ би тиме ојачала свој утицај на српско становништво Хабзбуршке монархије које је гајило велике симпатије према побуњеним сународницима у пограничним областима. У намери да продуби страх владе у Бечу и наведе је да донесе одлуку што пре, Тувнел је саопштио Метерниху да би предложени кораци били од користи и због тога што би њима било онемогућено опасно револуционарно деловање против Аустрије у Мађарској и Пољској.¹⁸⁸ Тувнел је указивао да би Дунавска монархија, исто као што је поступила Француска по питању Сирије, требало себи претходно да обезбеди међународни мандат.¹⁸⁹ Позивањем на пример Сирије министар је хтео да обезбеди користи и за Француску. Давањем међународног мандата још некој сили био би у неку руку усвојен обичај прибегавања оваквој мери. Министар се надао да би Француска то могла искористити за продужење интервенције у Сирији. Поред тога, Аустрија би од великих сила добила пуномоћје за интервенцију тек након сазивања међународне конференције. Француска је рачунала да би том приликом могла бити покренута и друга питања.¹⁹⁰ Она је намеравала да као услов за проширење аустријске власти на Херцеговину затражи од владе у Бечу уступање Венеције Италији.

У разговору с Метернихом Тувнел је поред осталог рекао и да пропаст Турске не може бити спречавана у недоглед. Оно што је по том питању пре свега требало чинити је да катастрофа буде одложена што је више могуће. Све силе су биле у томе сагласне. Међутим, било је немогуће задуго прикривати да султан нема више новца и моћи и да ће, ако буде настављено само са „замазивањем очију“, криза постати јако тешка. Било би боље створити прелазно стање, а Аустрија би могла боље него ма ко други да се окористи наслеђем Турског царства. Она може сама изабрати средства којима ће се при

¹⁸⁸ АСАНУ, И 20/2, И ЛП, Метерних Рехбергу, Париз, 12. марта 1861.

¹⁸⁹ АМАЕ, Autriche 479, Тувнел Мутјеу, Париз, 12. априла 1861.

¹⁹⁰ Љ. Алексић, „Политика Француске према херцеговачком устанку 1861-1862. године“, *Историјски часопис IX-X*, Београд 1959, 411-430; 424.

томе служити а Француска јој неће стајати на путу. Осим успостављања реда, слање међународне комисије у Херцеговину неће донети корист ни Порти ни побуњеном становништву. Турској влади ће бити одузет само још један комадић власти док ће хришћани, као и увек, у таквом решењу видети повратак на раније стање. На долазак комисије становништво ће гледати с незадовољством и неповерењем. Након Херцеговине немири ће се прелити у Босну, и тако редом, до избијања опште кризе у Османском царству.

Већ на основу Метерниховог одговора Тувнелу било је јасно да Наполеон неће успети у својој намери и да његова понуда неће наићи на одзив владе у Бечу. Амбасадор је одмах скренуо пажњу министру да би аустријска интервенција у Херцеговини представљала преседан. Она би послужила као изговор и другим силама, нарочито Русији, да предузму сличне кораке. Разговор с Метернихом Тувнел је закључио следећим речима: „Цару је толико досадило што свака дипломатска акција Француске свуда наилази на неповерење да се више ни у шта не меша. Ето, допустићемо да се све одвија само од себе“.¹⁹¹ Видећемо да је ова изјава министра била само делимично искрена. Француска је заиста допуштала покретима за ослобођење народа да се развијају и сарађују али је прекидала њихово деловање чим то није одговарало њеним интересима. Током читаве 1861. године њена политика према Италији тако и према хришћанима у Турској била је крајње колебљива.

Сугеришући влади у Бечу идеју о војној интервенцији у Херцеговини, чиме би био ојачан њен утицај на хришћанско становништво и парализована акција италијанских и мађарских револуционара, Наполеон је настојао да изазове затегнутост у односима Аустрије с Русијом и Турском. Влада у Тиљеријама је обавестила званични Петроград да је Дунавска монархија предузела кораке у том правцу. Цар, међутим, није успео у својој намери јер је Русија ову информацију поверила влади у Бечу.¹⁹² Ипак, сејање неповерења између Русије и Аустрије није био превасходни Наполеонов циљ. Чињеница да је Француска у неколико наврата упутила овај предлог Бечу сведочи о томе да је у Паризу озбиљно разматрана могућност о повезивању венецијанског са питањем Херцеговине.¹⁹³

О интервенцији Аустрије у Херцеговини било је поново речи у августу 1861. године. У разговору с Метернихом, Наполеон је говорећи о неизбежности сукоба

¹⁹¹ АСАНУ, И 20/2, И ЛП, Метерних Рехбергу, Париз, 12. марта 1861.

¹⁹² В. Поповић, *нав. дело*, 81.

¹⁹³ Љ. Алексић, „Политика Француске према херцеговачком устанку 1861-1862. године“, 423.

између турског војсковође Омер-паше и Црногораца нагласио да би он са задовољством гледао на акцију Аустрије којом би била спречена та борба.¹⁹⁴ Цар је тадашњу ситуацију упоредио са оном из 1853. године када је Омер-паша предузео напад на Црну Гору. Тада је влада у Бечу преко грофа Кристијана Лајнингена послала Порти ултиматум и на тај начин спасла Кнежевину од потпуног покоровања. Међутим, Аустрија се и овог пута уздржала од сваке расправе о интервенцији и одбила да разматра питање накнада за уступање Венеције Италији. Министар Рехберг је рекао француском амбасадору војводи од Грамона „да се не може ни помишљати да се Порти саветује нешто што би изгледало као уступање територија“. Тиме је он на индиректан начин дао на знање званичном Паризу да исти став заузима и влада у Бечу.¹⁹⁵ Након ове Рехбергове изјаве, војвода од Грамона је из Париза добио налог да више не покреће питање Херцеговине.¹⁹⁶

Треба, међутим, истаћи да је Тувнел од почетка гајио сумње у погледу изводљивости Наполеоновог плана о решавању италијанског питања на Истоку. Могло би се чак рећи да он томе уопште није био наклоњен. Министар је, разуме се, морао да поступа по царевим наређењима али се крајем 1860. и почетком 1861. године у свакој прилици трудио да делује помирљиво на балканске народе. О томе сведочи његово писмо из децембра 1860. године: „Сви ти крајеви су у великом врењу. Учинио сам све да обуздам полет маште код Молдаваца, Влаха и Срба“. У прилог томе говоре и министри савети упућени Мариновићу за време његове мисије у Паризу. Тувнел је улагао велике напоре да одврати Наполеона од прихватања револуционарних планова на Истоку. Суочен с царевом одлуком да приступи овом опасном подухвату, министар је околишао.¹⁹⁷

¹⁹⁴ АСАНУ, И 16/3, И XLVIII, Метерних Рехбергу, Париз, 17. августа 1861.

¹⁹⁵ АМАЕ, Autriche 479, No 111, Грамон Тувнелу, Беч, 15. новембра 1861.

¹⁹⁶ Исто, No 116, Тувнел Грамону, Париз, 23. новембра 1861.

¹⁹⁷ E. Bourgeois, *нав. дело*, III, 637-638; Важно је поменути да су почетком 1861. године силе одлучиле да се у Мостару састане европска комисија конзула која ће испитати узроке нереда у Херцеговини и пронаћи начин за њихово смиривање. Иницијатор предлога о слању комисије био је француски амбасадор у Цариграду Лавалет. Комесари су у Мостар стигли крајем маја а за француског представника постављен је конзул из Једрена Шарл Жозеф Тисо (Charles-Joseph Tissot). Рад француске дипломатије у вези с устанком одвијао се на самом терену кроз делатност конзула у Скадру Екара и комесара Тисоа. Екар је био благонаклон и имао разумевања за потребе устаника као и за одређене претензије Црне Горе. Основ за своје држање он је налазио пре свега у општој политици своје владе на Истоку тих година. Помажући тежње хришћанског становништва за ослобођењем, Екар је сузбијао и контролисао руски утицај, што је са француског становишта и била суштина споразумне политике с Русијом по Источном питању. Конзул је тежио за локализовањем сукоба, а од самог почетка је сматрао да је задовољавање појединих захтева кнеза Николе најважнији услов за постизање тог циља. Што се тиче упугстава француске владе, Екар је у њима налазио препоруке да умирујуће делује на Црну Гору. Што се комисије тиче, она и поред свег залагања које је показала није имала много успеха. Француски комесар је као њен секретар, развио велику активност у савлађивању тешкоћа на које је комисија наилазила. Наиме, Омер-

Услови за спровођење Наполеоновог плана сазрели су тек у јесен 1861. године. Томе су допринели немири у Херцеговини и Бугарској и пораст напетости у српско-турским односима због одбијања Порте да изађе у сусрет захтеву Правитељства за успостављањем српске јурисдикције над муслиманима у Кнежевини. Крајем септембра, пре него што је француска влада сазнала за Али-пашин протест против одлука Преображенске скупштине, догодила се значајна промена у дотадашњој Тувнеловој реторици и политици Француске према Србији. Министар је упозорио конзула Тастија да, због евентуалних непредвидљивих догађаја у Херцеговини и Црној Гори, избегава савете који би га учинили непосредно одговорним за одлуке Правитељства. „Ма за шта се српска влада буде определила, да одговори националним симпатијама или својим интересима или преузетим обавезама које су нама непознате, на њој је да сама изабере пут који буде сматрала најбољим, тако да нам не може пребацити да смо је охрабривали или задржавали у зао час“.¹⁹⁸

Почетком октобра, сазнавши да Порта намерава да на састанку представника гарантних сила изнесе жалбе поводом одлука Преображенске скупштине, Тувнел је послао слична упутства отправнику послова амбасаде у Цариграду Лалману. Министар је сматрао да овај корак турске владе није исправан. Представници гарантних сила нису могли заједнички да се баве оним што се дешава у Србији, осим ако би их на то позвале њихове владе. На Порти је дакле било да обавести владе сила о том предмету шаљући извештај својим посланицима у уобичајеној форми. У случају да Али-паша изнесе најављено саопштење, Лалман је требало да се задовољи изјавом да ће о томе известити владу у Паризу. Допуштањем Порти да поднесе на расправу српско питање, велике силе би прихватиле да на њих буде пребачена одговорност за његово решавање. Осим тога, такав начин поступања турске владе могао би имати опасне последице у погледу општег става којег је Француска требало да се држи према садашњим и будућим

паша, који је водио преговоре у име Порте, је сматрао комисију не службеним, већ само саветодавним органом док су устаници према њој гајили неповерење. Он је иступао споразумно са својим руским колегом и заузимао се за интересе устаника. Тисо је успевао да изглади одређена неслагања међу појединим члановима комисије и да пронађе одговарајућу формулу на коју ће сви пристати. Ток преговора, као и неодазивање устаника на прокламацију Омер-паше, довели су врло брзо код њега до уверења да, Херцеговина без проливања крви не може бити умирена, осим у случају придобијања Црне Горе, а да ће за ту услугу она захтевати признање независности. Стога је Тисо, заједно са осталим члановима комисије, послао амбасадорима сила у Цариграду предлог о признању независности Кнежевине као једино разумном и корисном решењу по обе стране. Он је живо настојао да дође до састанка кнеза Николе и Омер-паше, али у томе није успео. Рад конзула Екара и комесара Тисоа на смиривању устанка на самом терену путем непосредног утицаја на устанике, ипак није био од примарног значаја за француску владу. Главна пажња је била усредсређена на то да Црна Гора не узме активно учешће у устанку (Љ. Алексић, *Политика Француске према херцеговачком устанку 1861-1862 године*, 413-419).

¹⁹⁸ АМАЕ, Turquie-Belgrade 13, No 5, Тувнел Тастију, Париз, 23. септембра 1861.

догађајима у подунавским провинцијама Османског царства. Сваки корак званичног Париза који би га без потребе обавезао према Порти или силама не би био у складу с потребама његове политике. Саветујући свима умереност, Француска је препоручивала владама у Цариграду, Букурешту, Београду и Цетињу да тешкоће у међусобним односима реше на мирољубив и пријатељски начин. Међутим, ниједна од њих није због тога показала захвалност према овој сили. Очигледно је да, упркос најискренијим напорима, царска влада није успела да умири нестрпљиве балканске кнежевине ни да спречи погрешне процене и неопрезности Портине кратковиде и неспретне политике. У таквим околностима, Француска је била одлучна да не преузима даљу одговорност за односе Турске и њених вазала. Она није желела да наноси штету свом утицају бесциљним напорима или сувише строгим држањем према владама Влашке и Молдавије, Србије и Црне Горе у циљу спречавања догађаја, чији би исход могао бити повољан по те покрајине Османског царства, а до којих ће несрећна политика Цариграда неизбежно довести. У односу на Србију, Лалману је дато исто упутство као и конзулу Тастију. Тувнел је саветовао отправнику послова да се држи крајње уздржано у случају догађаја у којима српска влада буде намеравала да узме учешће. Исти став Лалман је требало да заузме и према Влашкој, Молдавији и Црној Гори. „Ми не треба да охрабрујемо њихове подухвате, чиме би преузели одговорност за разочарање или неуспех; али, не треба ни да безусловно спречавамо те земље да искористе прилике које су саме сматрале повољним“. Министар је нагласио да су ова упутства строго поверљива.¹⁹⁹

Промена француске политике према Србији била је очигледна.²⁰⁰ Тувнелова упутства Тастију и Лалману била су сасвим супротна саветима које је министар у марту

¹⁹⁹ АМАЕ, Turquie 352, No 91, Тувнел Лалману, Париз, 4. октобра 1861.

²⁰⁰ Љиљана Алексић сматра да је на промену става Француске према устанку у Херцеговини, као и према Србији и Црној Гори дошло након једностране интервенције Аустрије у Суторини крајем новембра 1861. године. Том приликом аустријска војска је срушила утврђења која је подигао вођа устанка Лука Вукаловић. Конкретне мере које је влада у Тиљеријама предузимала ишле су првенствено за тим да устанак буде искоришћен за решење италијанског питања. Устанак је служио као средство притиска на Аустрију јер је привлачио њену пажњу а потенцијално је могао да доведе до ангажовања дела њених материјалних снага. Устанак је такође могао бити повод за уступање Херцеговине овој сили у замену за Венецију. Резервисано држање Француске у јесен 1861. године је деловало као решеност да допусти ширење покрета и пуну слободу акције Србији и Црној Гори да га, ако буду желеле, искористе за своје циљеве. Међутим, по мишљењу др Алексић, цар Наполеон и Тувнел су, све време, а нарочито тих месеци, одбијали повезивање покрета на Балкану с оним у Италији. Француска влада није смела да допусти општу револуцију која би могла захватити и Пољску, а што би довело до зближења Русије и Аустрије. У Црној Гори је владала глад; Србија је била заокупљена реорганизацијом унутрашње управе и војске и није била наоружана; две Кнежевине нису склопиле савез; преговори Србије и Грчке су споро напредовали. У таквој ситуацији изјаве о давању слободе акцији Србији и Црној Гори имале су платонски карактер. Дајући такве изјаве, Француска је настојала да ојача свој утицај у овим крајевима и повлађивала интересима руске политике на Балкану. Међутим, главни разлог за овакво држање владе у

дао Мариновићу. Док је шест месеци раније упозоравао Кнежевину да се чува „подбадања из иностранства“, Тувнел јој је сада остављао слободне руке и прећутно је подстицао да приступи вођењу активне спољне политике.²⁰¹

Влада у Тилеријама је била веома добро обавештена о везама италијанских националиста с кнезом Николом и херцеговачким устаницима. На основу развоја догађаја у Херцеговини и Црној Гори, она је очекивала да ће револуција на Балкану отпочети баш у овим областима. За време преговора са страним конзулима, Никола је отворено одбацио захтев да престане с даљим пружањем помоћи устаницима. То је био услов постављен Кнезу за скидање турске блокаде, чија примена је отежавала снабдевање Црне Горе животним намирницама и изазвала глад у земљи.²⁰² Средином октобра Никола је понудио Међународној комисији у Дубровнику своје посредовање у циљу умирења устанка у Херцеговини али је заузврат затражио обећање да ће Црној Гори бити признате следеће добити: 1) признање независности од стране Турске; 2) излаз на море; 3) исправка границе. Кнез је сматрао да би једино признањем независности Црној Гори били окончани размирице и сукоби и уклоњене сталне претензије Турске на његову земљу.²⁰³ Међутим, током октобра су борбе у Херцеговини узеле веће размере. Турска војска је доживела поразе код Билеће и Дуге што је дало нов полет устаницима. Поред учесталих провокација из Црне Горе појачано је и учешће црногорских чета. Због свега овога Турска није могла ни да опозове ни да

Паризу је било вршење притиска на Аустрију и Порту. Сагласност француског и руског становишта требало је да у тој мери изазове бојазан европске дипломатије да она пред могућношћу рушења Турске, сама приступи договору и изналажењу мера којима би било спречено избијање опште кризе. С обзиром на непосредну заинтересованост Аустрије, као најближе државе, она би се у томе морала ангажовати више од осталих сила. Тиме би посредно била изазвана аустријска интервенција на основу међународног мандата, за чим је влада у Тилеријама тежила још од самог почетка кризе. Једино тим путем италијанско питање би било постављено на начин који је одговарао француским интересима. Наиме, међународна конференција на којој би било решавано о евентуалној интервенцији Аустрије у Херцеговини, морала би поћи од чињенице да би тиме била знатно увећана снага ове силе, што би довело до поремећаја европске равнотеже. Том приликом Француска би обавезно покренула питање Венеције и довела га у везу с присаједињењем Херцеговине Аустрији. У случају да Венеција буде одузета Аустрији одлуком конференције, на истој би можда могао бити постигнут споразум по питању Рима и световне власти папе и о повезивању Венеције и Италије у конфедерацију. То би одговарало Француској јер би једино тако био задовољен и њен државни интерес и опозиција у земљи. Одвајањем Венеције од Аустрије пропали би у исто време планови о револуцији у Монархији, што је такође било веома значајно с обзиром да влада у Тилеријама тада није могла да ради на рушењу ове силе. Једноставним присаједињењем Венеције Италији, и то револуционарним путем, поменута питања не би могла бити решена на овај начин (Ј. Алексић, „Политика Француске према херцеговачком устанку 1861-1862. године“, 427-428).

²⁰¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 86.

²⁰² АМАЕ, Turquie 352, телеграм, Лалман Тувнелу, Пера, 2. октобра 1861.

²⁰³ Исто, кнез Никола члановима Европске комисије у Дубровнику, без датума. Анекс уз извештај No 145, Лалман Тувнелу, Пера, 16. октобра 1861. Након што су крајем августа у Мостару преговори о миру неуспешно завршени, европска комисија се поново састала у Дубровнику средином септембра (Владимир Ћоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852-1862. године*, Београд 1923, 108-109).

смањи број својих трупа. Процењено је да Херцеговина неће бити умирена пре зиме. Испуњени смелашћу и надама због успеха на бојном пољу, устаници су почели да гледају с негодовањем на посредовање великих сила.²⁰⁴

Додатни ентузијазам завладао је међу устаницима захваљујући обећањима из Италије. Гарибалдијеви агенти слали су у Црну Гору и Херцеговину поруке да ће на пролеће избити општи устанак хришћана на Балкану и да ће ускоро отпочети редовно снабдевање оружјем и муницијом. Италијански националисти имали су заједничке планове и с грчком владом. По налогу Гарибалдија и генерала Тира један италијански брод је крајем октобра покушао да истовари на албанску обалу код Драча 3.000 пушака и четири брдска топа, а испоруку је требало да прими грчки конзул. О томе је француског посланика у Атини Николу Буреа лично обавестио грчки министар спољних послова Кондуриотис. Ово оружје било је намењено Италијанима и Пољацима који су у пролеће намеравали да подигну устанак у турским провинцијама у суседству Аустрије. Међутим, по речима Буреа, овај план није био уперен против Османског царства већ против Хабзбуршке монархије.²⁰⁵ Изазивање немира у Херцеговини и Црној Гори требало је дакле да послужи остварењу искључиво италијанских циљева. Нема сумње да је акција гарибалдијеваца имала одобрење и подршку владе у Торину. Балканска политика Кавура и његовог наследника барона Бетина Риказолија садржала је поред плана о револуционарној диверзији и дипломатску компоненту. Постојала је идеја да Аустрији у замену за уступање Венеције као накнада буде понуђена Херцеговина или Македонија до Солунског залива. Италијански државници су били спремни да ради примене начела народности на Апенинском полуострву исто начело буде жртвовано на Балканском полуострву.²⁰⁶

Своје уверење да ће догађаји у Херцеговини и Црној Гори навести Србију на оружану акцију Тувнел је заснивао на информацијама које му је у Паризу дао грчки посланик генерал Калергис. Он је вероватно саопштио министру да су српско-грчки преговори о подизању устанка против Турске успешно завршени. Из Француске је недавно стигла у Грчку испорука од 20.000 пушака, а на двору у Атини је расло расположење за акцију.²⁰⁷ На основу ових обавештења званични Париз је могао извести закључак да Србија и Грчка заједнички врше припреме за подизање устанка на Балкану. Наполеон је у потпуности усвојио и револуционарне и дипломатске планове

²⁰⁴ Исто, No 151, Лалман Тувнелу, Терапија, 29. октобра 1861.

²⁰⁵ Исто, Grèce 82, No 57, Буре Тувнелу, Атина, 26. новембра 1861.

²⁰⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 88.

²⁰⁷ АМАЕ, Grèce 82, No 41, Буре Тувнелу, Атина, 13. септембра 1861.

италијанских државника који су имали за циљ припајање Венеције новој краљевини. Идеја о давању Херцеговине Аустрији на име накнаде за уступање Венеције била је присутна код Наполеона већ почетком 1861. године. Решавање италијанског питања представљало је за цара виши циљ јер би имало утицаја не само на спољну политику Француске већ и на друштвене односе у земљи. Највећи поборник начела народности, Наполеон је нудећи Херцеговину Хабзбуршкој монархији био спреман да ради уклањања италијанско-аустријског спора погази на Балкану своје основно начело. Поставља се питање да ли је цар размишљао у којој би мери ово жртвовање интереса словенског становништва и планови с Бечом утицали на његове односе с Русијом са којом је био у чврстом споразуму. Свакако да влада у Петрограду не би на то благонаклоно гледала.

Међутим, извештаји француских представника из Београда и Атине сведоче о томе да је Тувнелова представа о положају и ставу Правитељства према догађајима на Балкану била сасвим погрешна. Конзул Тасти је често понављао министру да, по његовом уверењу, српска влада у блиској будућности нема ратне намере према Турској или „макар не следи основну логику ако је тако нешто предвидела“. Због великог дефицита у буџету Правитељство је било приморано да смањи издатке за војску а Главна војна управа је смањила број припадника редовних трупа. У прилог томе да Србија није желела нити била спремна за рат говори и чињеница да је француски мајор Иполит Монден тек започео организовање народне војске. Питање наоружања такође није било решено. На седницама владе расправљано је о увозу 40.000 изолучених пушака из једне фабрике у Саксонији. Међутим, и за куповину овог оружја је требало издвојити средства којима Правитељство није располагало. У складу с обећањима датим Мариновићу за време његове мисије у Петрограду, оно је највише рачунало на руски зајам од триста хиљада дуката намењен у ту сврху. Ипак, ни на то се влада у Београду није могла у потпуности ослонити. Незадовољна односом Правитељства и Кнеза према њој, Русија је лако могла да промени мишљење.²⁰⁸ Грчки министар Кондуриотис је саопштио Буреу да Београд и Атина нису постигли никакав споразум. Стога је француски посланик био мишљења да су тврдње које је Калергис изнео Тувнелу у том погледу биле сасвим неосноване. Грчки генерал је „своје жеље прихватио као стварност“.²⁰⁹ Србија је била веома одлучна да не предузима никакву

²⁰⁸ АМАЕ, Turquie-Belgrade 13, No 52, Тасти Тувнелу, Београд, 11. новембра 1861.

²⁰⁹ Исто, Grèce 82, No 41, Буре Тувнелу, Атина, 13. септембра 1861.

иницијативу у вези с италијанским планом о подизању устанка на Балкану.²¹⁰ Догађаји у Херцеговини и Црној Гори нису имали никаквог утицаја на држање српске владе.

Овакав став Кнежевине није се уклапао у француске планове. Схватајући да је за подизање устанка на Балкану неопходно учешће Србије, влада у Тиљеријама је средином новембра поново покушала да је наведе на активност. У телеграму поверљивог садржаја министар је напоменуо Тастију следеће: „Започео је устанак у Босни. Покрет у Херцеговини напредује, а 5000 Црногораца је јуче прешло границу. Не говорећи ништа што би указивало на нашу одговорност, оставите српској влади пуну слободу одлучивања“.²¹¹ Конзул је о томе обавестио Христића и Гарашанина, а Кнез је одмах затражио састанак с Тастијем. На почетку разговора Михаило је изразио мишљење да је пропаст Турске неизбежна, и да ће Србија бити њена наследница у крајевима насељеним српским живљем. Он је затражио од конзула мишљење у погледу организације будуће државе. Сам Кнез је сматрао да би федеративно уређење било непрактично како због недовољне политичке зрелости народа тако и због опасност од мешања споља. Иако је Михаилово мишљење у вези с пропашћу Турске било у потпуној сагласности с Тувнеловим ставовима, Тасти, наравно, није могао да се у том погледу изјасни без претходних упутстава из Париза. Ипак, конзул је изјавио да одлука о облику државног уређења зависи пре свега од склоности народа којих се то тиче. Тасти је оценио да Кнез није сагледао ово питање с те тачке гледишта нити је био расположен да усвоји његово мишљење. Што се тиче учешћа у евентуалном устанку против Турске, Михаило је рекао да је Србија сасвим неспремна: „Велике ствари се не чине малим средствима, а ми имамо само мала средства“.²¹²

Стање у земљи је било управо такво каквим га је Кнез описао. Економски положај и војна спрема нису дозвољавали Србији да се упусти ни у какав ратни подухват. Поред великог дефицита у буџету, са неорганизованом и лоше наоружаном војском, Кнежевина је имала слабе или никакве везе са становништвом у побуњеним провинцијама. Због нарушених односа с великим силама, Русијом и Аустријом, влада у Београду је такође имала разлога да буде забринута. Хладно опхођење Петрограда према Правитељству било је условљено спровођењем административне реформе којом је укинута систем државне управе у чијем стварању је главну улогу имала Русија. После сукоба конзула Боровичке са једним младим српским официром, влада у Бечу је

²¹⁰ Исто, No 57, Буре Тувнелу, Атина, 26. новембра 1861.

²¹¹ Исто, Turquie-Belgrade 13, телеграм, Тувнел Тастију, Париз, 13. новембра 1861.

²¹² Исто, No 53, Тасти Тувнелу, Београд, 16. новембра 1861.

званично опозвала свог представника из Београда. Тада је дошло до скоро потпуног прекида дипломатских односа Правитељства с Аустријом. Тасти је сматрао да у таквом положају, без новца, обучених војника, савеза и подршке, српска влада нема великих амбиција у погледу подизања општег устанка на Балкану и да ће она чекати даљи развој догађаја. „... не треба очекивати исто кретање од олупине која се љуља на таласима и брода којим се управља“. Једино чему се Француска могла надати од владе у Београду је „ да лута непромишљено и у супротним правцима, препуштена догађајима за које она увек прекасно сазнаје и никад их добро не процењује“.²¹³

Схвативши да званични Париз прижељкује општи устанак хришћана против Турске, Кнез и Правитељство су се потрудили да сазнају у којој мери могу рачунати на његову подршку. У том циљу, Михаило се почетком децембра обратио Тастију преко председника владе Филипа Христића. Немири хришћана на Балкану су достигли такве размере да се Србија прибојавала да ће бити увучена у вртлог догађаја. С обзиром на озбиљност ситуације и позиве који су јој упућени са свих страна, Кнежевина је била приморана да се ускоро изјасни у том погледу. Уз испуњење неопходних услова, Србија се надала да би могла бити спремна за рат у пролеће 1862. године. Михаило је био решен да не доноси одлуку пре него што буде упознат с мишљењем Француске. Кнез је најпре разматрао могућност да у Париз пошаље Филипа Христића, али се бојао да би ова мисија могла изазвати сумње код Турске и Србији ненаклоњених гарантних сила. Вероватно из истих разлога, Тасти је такође сматрао да ово не би била мудра идеја. Михаило је размишљао и о томе да задатак повери Гарашанину али је одустао због намере да га ускоро именује за председника владе. Због свега тога, Кнез је одлучио да се влади у Паризу обрати за савет преко француског конзула. Пре него што уђе у рат са Турском, Србији је, поред осталог, било важно да сазна да ли би могла рачунати на заштиту Француске у случају аустријске интервенције.²¹⁴

Због озбиљности догађаја у Херцеговини, а подстакнуто корацима званичног Париза, Правитељство је у међувремену покушало да реши питање наоружања. Када је крајем августа Србија започела с Француском преговоре око набавке оружја, Тувнел је рекао да је неопходно да царска влада добије уверење да ни Турска ни било која од сила неће правити тешкоће око његовог преношења. Отада је прошло три месеца а Кнежевина није поставила пред Порту захтев за одобрење транзита. Нов покушај

²¹³ Исто.

²¹⁴ Исто, No 59, Тасти Тувнелу, Београд, 5. децембра 1861.

уследио је крајем новембра и почетком децембра.²¹⁵ У својству поверљивог изасланика послат је у Париз и Торино трговац Манојло Јокић с овлашћењем да преговара с тамошњим властима о куповини оружја. Радило се о набавци 25.000 пушака са муницијом које је требало допремити у Србију поморским путем кроз Дарданеле. Због немира у близини српских граница српска влада је била приморана да под хитно опреми припаднике народне војске новим наоружањем. У намери да што лакше издејствује њено одобрење, Правитељство је француској влади нагласило да наоружавање представља пре свега меру предострожности. Поред тога, набавка ових пушака не би утицала на повећање ратног материјала српске војске већ на његово побољшање јер би новим било замењено застарело наоружање. У случају да не обнови своје наоружање, Србија „ће запасти у стање изразите потчињености пред пограничним силама“.²¹⁶ Јокић се у француској престоници састао с Тувнелом са којим је разговарао и о политичким питањима. Министар му је рекао да Французи мрзе Турке више него Срби и интересовао се да ли ће Кнежевина на пролеће напасти Турску. Тувнела је занимало да ли ће Срби повести заједничку акцију са осталим хришћанима на Балкану и какав ће облик управе успоставити после рата. Он је нарочито желео да сазна да ли ће Србија и Црна Гора склопити савез или ће образовати заједничку државу. Јокић је одговорио да су све припреме завршене и да устанак може подићи само кнез Михаило, од кога хришћани очекују позив. Једини начин да буде искорењен руски утицај у Србији је да Француска пружи Кнежевини помоћ у оружју.²¹⁷ Иако је Тувнел стављао у изглед испуњење молбе српске владе, Јокић се фебруара 1862. године вратио из Париза празних руку. Испоставило се да Француска није смела да испоручује оружје док не добије сагласност Аустрије и Турске.²¹⁸ Очигледно да влада у Тилеријама није била спремна то од њих ни да тражи.

Крајем децембра 1861. године Кнез је именовao за председника владе искусног државника Илију Гарашанина. Овај догађај био је веома важан са становишта француско-српских односа. Још у време владавине кнеза Александра Гарашанин је био за политику ослањања на Француску.²¹⁹ Он је намеравао да настави овим путем, али је његов задатак био и да поправи односе с француском савезницом Русијом. Ова сила, а нарочито њен конзул у Београду, били су јако незадовољни владом Филипа Христића.

²¹⁵ Исто, No 57, Тасти Тувнелу, Београд, 3. децембра 1861.

²¹⁶ Исто, Ріесе No 1, Јокић Тувнелу, Париз, 4. децембра 1861.

²¹⁷ АС, ИГ 1228, Манојло Јокић Илији Гарашанину, Париз, 8. децембра 1861.

²¹⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 103.

²¹⁹ Р. Љушић, *Србија 19. века. Изабрани радови*, 185.

Ни остали представници гарантних сила нису гајили нарочито мишљење о претходној влади. У разговору с Гарашанином непосредно пред његов долазак на власт, министар унутрашњих дела Никола Христић је напоменуо да је жеља кнеза Михаила да буду успостављени бољи односи с Русијом. Влада у Петрограду је већ дуже време саветовала да њему буду поверени државни послови. Од Русије се очекивала помоћ за набавку оружја, зајам и дипломатска подршка па је што пре требало отклонити њено незадовољство Христићевим радом. Такође, требало је „порадити код страних дворова да се капитулације уклоне, или бар њихове одредбе ублаже према цивилном и законитом стању у нашој земљи“.²²⁰ Избор личности председника владе и министра иностраних послова је био најбољи који се тада могао спровести. Гарашанин је због својих државничких способности уживао углед код Порте и свих гарантних сила. Нови председник владе је стекао поверење и наклоност појединих аустријских дипломата, а Британци су ценили његово наизглед умерено држање према Порти и независан став према Русији.²²¹ Француска је имала много разлога да буде задовољна Гарашаниновим избором. Њен штићеник у време док је био у немилости претходних власти и осведочени пријатељ сада је био на челу владе којој је било у највећем интересу да поступа у сагласности с Наполеоновом политиком народности.

За време своје мисије у Цариграду 1861. године Гарашанин је с Грцима започео тајне преговоре о савезу за ослобођење хришћана од турске власти. Према утврђеном нацрту српско-грчке конвенције, „Краљевство србско“ обухватило би следеће територије: Кнежевину Србију, Босну, Херцеговину, Горњу Албанију и Црну Гору, „у случају ако ова не би постојано остала при своме да сачињава књажество одвојено и независно“.²²² Краљевини Грчкој требало би да буду присаједињене: Тесалија, Епир, Македонија, Тракија и острва Јонског архипелага.²²³ Међутим, Правитељство је одлагало одлуку о потписивању конвенције, а за то су постојала два разлога. Влада у Београду је сматрала да не може потписати уговор пре него што обезбеди потребна средства за извршење преузетих обавеза. Било је пре свега потребно наоружати војску. Међутим, главни разлог је било неповерење Правитељства и Гарашанина према намерама Грка. У њиховом плану о стварању Велике Грчке присвајањем појединих области претежно насељених Словенима крила се опасност по будуће односе на

²²⁰ Никола Христић, *Мемоари 1840-1862*, Београд 2006, 406.

²²¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 90-91.

²²² Р. Љушић, „Илија Гарашанин о српској државности“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова*, 163.

²²³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 475.

Балкану. Гарашанин је сматрао да Грци држе у тајности један део свог плана у вези с оружаном акцијом против Турске. Нацрт српско-грчке конвенције поново је узет у разматрање у октобру месецу. Преговоре у Цариграду су у име влада у Београду и Атини сада водили представници Јован Ристић и Марко Ренијерис. Ристић је одбио предлог министра Кондуриотиса да Грчка, Србија, Црна Гора и Румунија потпишу уговор о савезу. Он је сматрао да би вест о томе свакако процурела у јавност, што би дало повода Порти да предузме превентивне мере пре него што Грчка и Србија заврше војне припреме. Поред тога, силе наклоњене Турској би свакако након таквог сазнања оптужиле владе у Београду и Атини. На тај начин заједничка акција би била осујећена или доведена у питање.²²⁴

У планове Србије и Грчке требало је да буде посредно укључена и Француска.²²⁵ Њој је била намењена изузетно важна улога. У случају устанка против Турске, влада у Тиљеријама би својом дипломатском акцијом код сила требало да обезбеди у корист балканских савезница усвајање начела немешања. Ристић и Ренијерис су постигли сагласност да одмах треба отпочети дипломатску акцију у Паризу и Букурешту. Било је предвиђено да у француској престоници по један српски и грчки представник заједнички раде на остварењу постављених циљева.

²²⁴ Исто, 91-93.

²²⁵ Француска је још од 1859. године била упућена у грчке планове. Грци су замислили да на Истоку учине исто што је Пијемонт урадио у Италији. „Велика идеја“ грчких националиста укључивала је у обновљено Византијско царство, поред словенских делова Македоније, још и Бугарску до Балкана и целу Тракију. Уочи рата у Италији, грчки министар иностраних послова Александрос Рангавис се жалио француском посланику на руску панславистичку пропаганду у тим крајевима. Зидане црква у којима је уведена служба на старословенском и отварање школа са наставом на руском језику имало је за циљ промену грчког карактера тих покрајина. Сматрајући себе наследником Турског царства, Грчка је у деловању те пропаганде видела покушај оспоравања њеног права наследства. Француска дипломатија није желела да прихвати ту тезу. Грци су се такође бојали да ће у случају пропасти Турске, Срби, Црногорци и Бугари спречити проширење Грчке до граница на које је она полагала право. Повод за ово мишљење дао је грчким државницима руски велики кнез Константин који је приликом посете Атини изнео гледиште владе у Петрограду о решењу Источног питања. Због тога су они у априлу 1860. године одлучили да са својим страховима одмах упознају званични Париз. Француска је, међутим, протумачила да Грци од ње траже одобрење за упад у Турску чим почну немири у областима насељеним словенским становништвом. Она је опоменула Грчку да се уздржи од сваке оружане интервенције пошто би у случају отварања Источног питања велике силе одмах приступиле његовом решавању. Корак грчке владе поновљен је у Паризу два месеца касније. Крајем јуна 1860. године Грци су затражили од Француске дозволу за набавку целокупне војне опреме (Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 72-74). Супротно ставу на почетку 60-их година, Француска се касније, када то није одговарало њеним интересима, у великој мери користила овим супротностима између Грка и Словена и чинила све да их одвоји једне од других. Она је водила такву политику у периоду најинтензивнијег рада на склапању балканског савеза.

Након што је именован за председника владе, Гарашанин је прихватио Ристићев и Ренијерисов план. Он је сматрао да је одлагање склапања српско-грчке конвенције корисно из два разлога. Осим што би била сачувана тајна о намерама Београда и Атине, Правитељство би на тај начин привремено избегло расправу с грчким државницима због њихових великих територијалних захтева. Нови председник владе се у начелу сложио с идејом о дипломатској акцији у Паризу, али је захтевао да не буду одмах откривени сви детаљи српско-грчког договора. Влада у Тиљеријама била би постепено упућивана у план, у зависности од пријема на који би код ње наишли намеравани кораци. Гарашанин је, међутим, хтео да одложи дипломатску акцију Кнежевине у Букурешту као и слање српског изасланика у Париз. Тешкоће које је Порта стварала Србији због одлука Преображенске скупштине као и неизвесност у погледу стварног расположења француске владе у вези с намераваним устанком на Балкану нису му дозвољавали да одреди приближан рок за предузимање корака у француској и румунској престоници. Он је очекивао да ће ово друго питање бити ускоро решено. Овакав став Србије није ниуколико ометао Грчку да сама започне дипломатску акцију у Паризу и Букурешту. Због уздржаности владе у Београду, Ристић је био принуђен да пружи Грцима додатна објашњења. Што се Француске тиче, српски представник у Цариграду је указао да ће преговори с овом силом о куповини оружја бити отежани ако буду откривене агресивне намере.²²⁶

Крајем 1861. године Тувнел је имао чврсте доказе да Наполеонов план о повезивању италијанског и источног питања није изводљив. На тај начин су потврђене сумње које је министар гајио у том погледу још откад је цару први пут предложена ова идеја. Извештаји француских представника из Београда и Атине говорили су у прилог Тувнеловом мишљењу. Још почетком децембра, Тасти је оценио да Срби у пролеће наредне године неће бити ништа спремнији за рат него што су тада били.²²⁷ Буре је јављао да су планови појединих грчких државника у вези с устанком на Балкану плод маште и у потпуности неостварљиви, док су опрезнији међу њима били крајње резервисани.²²⁸ Вести о оскудици хране у Црној Гори и о раздору међу херцеговачким војводама допринеле су да француска влада промени мишљење о снази покрета у тим

²²⁶ Исто, 93-94.

²²⁷ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 13, No 59, Тасти Тувнелу, Београд, 5. децембра 1861.

²²⁸ Исто, *Grèce* 83, No 0, Буре Тувнелу, Атина, 10. априла 1862.

крајевима. На основу свих ових обавештења било је више него јасно да идеја о подизању устанка на Балкану има мало изгледа на успех.²²⁹

Ипак, главни разлози због којих је Наполеон дефинитивно одустао од плана да реши италијанско питање на Истоку су предстојећа експедиција у Мексику и држање Велике Британије. Искрцавањем британског контингента од 700 и француског корпуса од 3000 људи започела је првих дана јануара 1862. године оружана интервенција западних сила у Мексику.²³⁰ Ради успеха експедиције која је требало да јој донесе велику материјалну корист, за Француску је било неопходно одржање добрих односа с Великом Британијом. Подухват је потиснуо у други план и италијанско, а тиме посредно, и Источно питање.²³¹ Мало пре тога, влада у Лондону је, сазнавши за њихове агресивне намере против Порте, упутила оштре опомене Србији и Грчкој и пружила подршку Турској за намеравану војну акцију против Црне Горе. Закупљена у том тренутку за њу важнијим мексичким питањем и из страха да не озловољи савезницу, Француска је учинила све да смири ситуацију у Османском царству. Крајем јануара 1862. године Кнезу Михаилу је из Париза коначно стигао одговор на питање које је преко конзула Тастија поставио влади у Тилеријама. Србија није могла да очекује подршку Француске у подизању устанка на Балкану. У случају уласка у рат против Турске, Кнежевина није требало да рачуна да ће остале силе захтевати примену начела немешања да би је заштитиле од интервенције Аустрије.

Наполеонов план о повезивању италијанског и Источног питања био је актуелан приближно од октобра до децембра 1861. године.²³² О ставу цара и француске владе према намерама краља Виктора Емануела и италијанских националиста као и према покрету хришћана на Балкану најбоље сведочи једно Тувнелово писмо амбасадору у Торину Венсену Бенедетију.²³³ Оно делом говори и о разлозима због којих је Француска одустала од својих ранијих намера. У децембру месецу Виктор Емануел је послао у Париз свог ађутанта и Гарибалдијевог сарадника генерала Тира који је у Тилеријама и Пале-Ројалу изнео италијански револуционарни план.²³⁴ По речима Тувнела није било сумње да је његов творац био сам краљ. Наполеон је упутио генерала свом поверенику и личном пријатељу лекару Анрију Коноу, који му је обично служио као посредник када није хтео да се компромитује, и министру спољних послова. Док је

²²⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 95.

²³⁰ *Dictionnaire du Second Empire*, 815.

²³¹ Љ. Алексић, „Политика Француске према херцеговачком устанку 1861-1862 године“, 411-430.

²³² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 94.

²³³ L. Thouvenel, *Pages de l'histoire du Second Empire*, Paris 1903, 341-344.

²³⁴ Под Другим царством Пале-Ројал (Palais-Royal) је био резиденција принца Наполеона.

са Тувнелом био мање отворен, Тир је изложио Коноу све детаље у вези с планом. Покрет на Балкану је требало да започне упадом грчких трупа у Епир а у исто време би устанак против Порте подигли и Албанци; Србија и Црна Гора би стале на страну устаника у Херцеговини. Након што устанак који ће бити подигнут у Мађарској узме маха, италијански краљ ће напасти Венецију док ће гарибалдијевци извести већи број диверзија на обалама Далмације.

Наполеон је одбио да пружи подршку намераваној акцији Италије. Цар је поручио Виктору Емануелу да „пошто не може да процени изглед на успех једне такве одисеје и пошто у њој не жели да учествује ни на који начин, *он нема да да никакав савет* “. Тувнел је очекивао да ће цар бити далеко одређенији и да ће препоручити Италијанима да се *уздрже* од оваквог подухвата. Он је сматрао да је план Виктора Емануела био опасан и бесмислен: Грци су били неспособни за било шта; Албанци никада неће бити спремни да пруже руку хришћанима; извештаји из Црне Горе су показали да Италија не може очекивати знатнију помоћ од ове Кнежевине а Срби нису имали оружје. „Не могу са сигурношћу рећи да ће се *status quo* још задуго одржати на северу Турске, али ако италијански краљ има имало здравог разума, он ће оставити Русима да побуне тај део Истока, а неће ићи за тим да он тамо подстиче пролазне жеље које су осуђене на неуспех све док се влада у Петрограду не одлучи да их зарад своје користи охрабрује“.²³⁵

Након што је једно време подржавала покушаје владе у Торину да у циљу решавања италијанског питања изазове устанак балканских хришћана против Турске, сада за Француску није био нимало лак задатак да умири овај широк покрет. Цар више није охрабривао ниједну од италијанских пустиловних комбинација а Тувнел их је одбацивао с негодовањем.²³⁶ Министар је упозорио владу у Торину да ће се грдно преварити ако мисли да ће у Херцеговини и другим суседним местима наћи подршку за неку озбиљну диверзију. Између хришћанског становништва на Балкану још увек није било никаквог споразума нити је учињен заједнички напор у том правцу. Успех у борби против Турака ови народи би себи могли да обезбеде само испуњењем овог услова, што би, уз сарадњу неке стране силе, постало неугодно и за Аустрију. Чак и када би се устанак из Херцеговине проширио на суседне области, као што су то Италијани замишљали, овакав широк покрет свакако не би могао бити удаљен од сопственог циља и стављен у службу интереса који су различити од интереса покрета. Штавише,

²³⁵ L. Thouvenel, *нав. дело*, 343.

²³⁶ Исто, 344.

постојали су мали изгледи и за диверзију у Угарској. У намери да поткрепи тврдњу да не постоје услови за подизање устанка на Балкану, Тувнел је послао у Торино извештај једног француског гардијског официра који је по специјалном задатку обишао Далмацију, Црну Гору и део Херцеговине.²³⁷ Министар је упозорио италијанску владу да се не завањава никаквим очекивањима у погледу помоћи коју би Црна Гора и Херцеговина могле пружити Гарибалдијевом подухвату на аустријској обали Јадранског мора. Председник владе барон Риказоли је у првој половини фебруара обавестио Тувнела да дели мишљење званичног Париза и да је решен да спречи сваку евентуалну агресију против Аустрије.²³⁸

Међутим, односи Наполеона и Виктора Емануела, укључујући ту и односе међу њиховим најближим сарадницима, били су крајње компликовани. Док се француски цар држао по страни а министар спољних послова улагао озбиљне напоре да генерала Тира одврати од његових намера, овај последњи је са принцом Наполеоном детаљно разрађивао план о искрцавању на јадранској обали. Имајући у виду ову чињеницу, италијански краљ је био уверен да су Наполеон III и влада у Паризу одбијали његов предлог због незадовољства Риказолијем који је инсистирао на решавању римског питања. Не желећи погоршање односа с Француском у тренутку када је очекивао сукоб с Аустријом, Виктор Емануел је тражио прву повољну прилику да уклони председника владе. Поред осталих и уз учешће француске дипломатије, краљ је почетком марта 1862. отпустио Риказолија а на његово место поставио свог повереника, председника Скупштине Урбана Ратација. У новој влади већину министара су чинили лево оријентисани политичари. Изгледало је да су створени услови за спровођење плана о повезивању венецијанског с Источним питањем.²³⁹

План о подизању устанка на Балкану уобличен је у договору између Виктора Емануела, Ратација и Гарибалдија. Довршење уједињења Италије било је везано за истовремену акцију народа заинтересованих за ослобођење од Аустрије и Турске а у њу нису биле укључене велике силе.²⁴⁰ За команданта снага које ће упасти из Србије у Мађарску одређен је краљев ађутант генерал Тир. Након што је Гарибалди постигао споразум с грчком владом, Тир се обратио Црној Гори и Србији. Кнезу Николи је поручено да ће крајем априла или почетком маја 1862. године Тир упасти у Турску на челу војске од 8.000 људи и да је за ту акцију већ добијена сагласност Србије и Грчке.

²³⁷ Љ. Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, 100.

²³⁸ АМАЕ, Turquie 353, No 11, Тувнел Мутјеу, Париз, 14. фебруара 1862.

²³⁹ Љ. Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, 100-101.

²⁴⁰ Исто, 101.

Било је предвиђено да у исто време четири дивизије на челу с Гарибалдијем упадну у Аустрију и да се искрцају код Сења или Бакра. Од Николе је затражено да приступи савезу и да се обавезе да ће у случају Тировог искрцавања код Бара или Драча напасти Скадар. Ако за искрцавање буде одређена јужна Албанија, српске и црногорске трупе требало је да се споје код Новог Пазара. Чим Гарибалди постигне први успех, Италија ће објавити рат Аустрији. Никола је такође имао задатак да помогне снабдевање експедиционих снага у Црној Гори и Далмацији и да настави с пружањем помоћи херцеговачким устаницима. Испорука оружја обећана је Кнезу још у току зиме.²⁴¹

Црногорски кнез је, међутим, најпре желео да сазна какав је став Француске према догађајима у Турској. Поред тога, владу у Тилеријама је требало замолити за помоћ у храни због велике глади која је владала у земљи. У том циљу у Париз је послат кнежев ађутант Лазар Влаховић коме је Наполеон приредио љубазан пријем. Француска влада је била задовољна што може да притекне у помоћ народу у Кнежевини а конзул Екар је добио налог да набави и обезбеди приспеће у Црну Гору знатне количине жита. У време када је Влаховић стигао у Париз цар је већ одустао од плана о подизању устанка на Балкану у циљу присаједињења Венеције Италији. Због тога је Тувнел у писму упућеном црногорском владару нагласио да ће Француска и убудуће бити спремна да се заузме за Кнежевину али да заузврат од ње тражи одржање мира с Турском.²⁴² Без обзира на савете владе у Тилеријама, Никола је наставио да помаже устанике у Херцеговини и да одржава везе с италијанским револуционарима.

Што се Србије тиче, она је упозорења из Париза врло озбиљно схватила. Усвајање начела немешања од стране великих сила, чиме би Кнежевина била заштићена од више него извесне оружане интервенције Аустрије, било је за њу неопходан услов без кога није могла ући у рат са Турском. Без подршке Француске на коју се при томе највише рачунало, кнез Михаило и Гарашанин нису желели да узму учешћа у плановима Виктора Емануела, владе у Торину и италијанских националиста. Треба истаћи да је Правитељство почело озбиљније да разматра ангажовање у покрету на Балкану тек након подстицаја које је у јесен 1861. године добило из Париза. Наполеон је тада накратко усвојио италијанске револуционарне планове. Влада у Београду је, међутим, одмах указала француским званичницима на недовољну војну спремност Србије. Ову чињеницу Тувнел није губио из вида док је царев план о решавању италијанског питања на Истоку био актуелан. Био је то један од главних аргумената

²⁴¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 96.

²⁴² АМАЕ, Turquie 359, Тувнел кнезу Николи, Париз, 24. марта 1862.

који су говорили у прилог ставу министра да Наполеонова идеја није остварљива. У периоду од почетка децембра 1861. до краја јануара 1862. године, ишчекујући да је Француска обавести у којој мери може рачунати на њену подршку, српска влада је покушавала да реши питање наоружавања и постигне договор с Грчком о заједничкој акцији против Турске. Пре свега због слања експедиције у Мексико цар је одустао од плана у вези с италијанским и Источним питањем. Уместо устанка на Балкану, Наполеон је сада прижељкивао мир у Турској. О томе је у јануару 1862. године била обавештена и влада у Београду. Приморана на сарадњу с Великом Британијом ради решавања мексичког питања, Француска у том тренутку никако није могла захтевати да у случају рата Србије и Турске буде усвојено начело немешања. Као највећи заштитник турских интереса, влада у Лондону одлучно је била против примене овог начела на унутрашња питања у Османском царству. Наполеоново одустајање од идеје о повезивању италијанског и Источног питања и одговор званичног Париза Кнезу да не може рачунати на његову подршку у подизању устанка на Балкану, одлучујуће су утицали на Правитељство да не прихвати учешће у плановима Италије. Осим тога, влада у Београду је била забринута због гласина у европској јавности да је Француска поново предложила да Аустрија за уступање Венеције Италији добије накнаду у Босни и Херцеговини. О овој идеји француски листови су писали још почетком децембра 1861. године. Они су тада подржали и предлог о аустријској војној интервенцији у Херцеговини.²⁴³ Упркос противљењу званичног Париза, Италија је и даље покушавала да придобије Србију за свој план. Она је то чинила званично, преко конзула у Београду, и незваничним путем преко мађарских и пољских агената.²⁴⁴ У том циљу је средином 1862. године у Србију послат и публициста Марк Антонио Канини.²⁴⁵ Током покушаја да придобије Кнежевину за намеравану акцију на Балкану италијанска влада ниједног тренутка није желела да прихвати никакве обавезе према Правитељству. Њено опхођење је било веома слично ономе из 1859. године. Диверзије на Балкану требало је да омогуће одвлачење једног дела аустријских трупа с италијанског ратишта. Војном интервенцијом Дунавска монархија би остварила територијалне добитке у турским провинцијама док би Италији била присаједињена Венеција. На тај начин били би остварени и револуционарни и дипломатски део плана владе у Торину. Имајући у виду

²⁴³ В. Поповић, *нав. дело*, 95.

²⁴⁴ АМАЕ, Turquie 353, No 30, Мутје Тувнелу, Пера, 12. фебруара 1862.

²⁴⁵ Љ. Алексић, *Политика Италије према Србији до 1870*, 106-110.

и упозорења из Париза, Кнез и Гарашанин су прозрели намере Италије и одбацили сарадњу. Уздржаност и опрезност Кнежевине биле су и овога пута оправдане.

А. Став Француске према одлукама Преображенске скупштине

Савети Горчакова и Тувнела дати Мариновићу за време мисије у Петрограду и Паризу и неуспех у директним преговорима с Портом одлучујуће су утицали на Правитељство да убрзано приступи промени унутрашњег уређења земље доношењем специјалних закона. Слични Тувнеловим били су и предлози које је Лавалет дао Гарашанину у Цариграду. На Преображенској скупштини одржаној у Крагујевцу 18. августа 1861. године кнез Михаило је изнео програм који је прихваћен, а потом су изгласани изузетно значајни закони о Савету, Скупштини, народној војсци и порезу на иметак. На тај начин је практично извршена уставна реформа, пошто су ван снаге стављене многе одредбе Устава из 1838. године.²⁴⁶ Скуп тих закона чини Михаилов политички и административни систем.²⁴⁷

Законом (Устројенијем) о Државном савету онемогућено је мешање Порте у унутрашња питања Србије. Уколико би саветници учинили кривично дело судио им је кривични суд, чиме је анулиран члан 17. Устава и право турске владе да арбитражу у неспоразумима између кнеза и Савета. По овом закону српски владар је стекао важно право којим је пробијао оквире вазалности: „Једино кнез заступа и представља Србију према страним државама. Он закључује уговоре и прави конвенције о чему извештава Савет чим околности допусте (члан 10.)“. *Закон о Народној скупштини* није битније поправио државноправни положај Србије, осим што питања устава и наследства престола без ње нису могла бити решавана.²⁴⁸ Од свих донесених најважнији је био *Закон о устројству народне војске*, која је створена „за одбрану земље и за одржање права Кнежевине“.²⁴⁹ Образовање народне војске је било главни разлог за незадовољство Порте које ће достићи врхунац у турском бомбардовању Београда 1862. године. Процедuru суспендовања Устава из 1838. године Михаило је наставио и наредних година доношењем још неких битних закона. *Законом о устројству централне државне управе* (1862) министри су стављени под кнежеву власт. Они више нису морали бити бирани из редова саветника. Српски агенти у Цариграду и Букурешту добили су звање заступника. У државном шематизму за 1863. годину први пут се

²⁴⁶ Р. Љушић, „Михаило Обреновић (1823-1868)“. *Србија 19. века. Изабрани радови*, 130.

²⁴⁷ Р. Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора-нововековне српске државе*, II, 137.

²⁴⁸ Исто, 137.

²⁴⁹ Б. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 301.

чланови владе називају министрима а представништва у иностранству заступништвима. Кнежевина је постала модерна држава са звањима која познаје Запад. Поред поменутих донети су и закони о локалној управи и чиновницима и измењен *Закон о наследству престола*. На тај начин „Турски устав“ је суспендован стварно али не и формално, па је постојао предлог да се закони кнеза Михаила назову *некодификовани Преображенски устав*. „Стари устав као символ вазалности остао је и даље као мост на суву који је нови ток реке обишао“ у тежњи ка пуној независности.²⁵⁰

Рад Скупштине су са великом пажњом пратили сви страни представници. Као што се могло и претпоставити, највећу узнемиреност су показали аустријски вицеkonzул Васић и британски konzул Лонгворт.²⁵¹

Почетком октобра, Правитељство је сматрало потребним да преко заступника у Цариграду званично обавести Порту и представнике гарантних сила о одлукама Скупштине. Такође, председник владе Филип Христић се потрудио да у том погледу пружи детаљна објашњења и француском konzулу Тастију. Он је одмах изјавио да су кнежеве тежње сасвим законите и да је његов главни циљ да помири унутрашњу слободу земље са њеним међународним обавезама. Михаило није могао да дозволи даље нарушавање унутрашње аутономије Србије. Већ више од двадесет година новине које уводи Порта наносе све већу штету законодавству Кнежевине и погоршавају њен унутрашњи и спољашњи положај.²⁵²

У свом извештају Тувнелу Тасти је изразио сумњу да ће објашњења Правитељства, у шта је веровао Христић, наићи на добар пријем код Порте и гарантних сила. Мале земље не могу да убеди велике дворове у законитост одређених корака само тиме што ће указивати на своја права и интересе. Француски konzул је сматрао да је Христић олако прихватио као законите различите мере, чије увођење је зависило само од кнежеве воље. Михаило је добар, благ и искрен владар али склон да се превари, осредњих способности и претерано суревњив када је у питању његов владалачки ауторитет. Кнез схвата унутрашњу аутономију и сизеренство Порте над Србијом на сличан начин на који Баварска гледа на своје односе с Аустријом или онако како владар неке од малих држава Немачке конфедерације схвата свој положај према Пруској. Председник српске владе се није много трудио да наведе разлоге за уношење измена у

²⁵⁰ Р. Љушић, *Историја српске државности*, II, 138.

²⁵¹ У овом делу рада, у вези са држањем Француске, усвајамо закључке др Љиљане Алексић изнесене у делу *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1957.

²⁵² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 13, No 49, анекс уз извештај, Тасти Тувнелу, Београд, 11. октобра 1861.

Устав из 1838. године, а што је изазвало незадовољство Велике Британије и Аустрије. Нерасположење Порте, на шта се у Србији гледа с омаловажавањем, представљало је много већу опасност него што се то наизглед чинило. Иако користи свој положај да отежа постојање и развитак Кнежевине, турска влада нема превише утицаја на њу. То је главни узрок лоших српско-турских односа. Тасти није сматрао мудрим што је Христић упућивао Порти индиректне претње, обнављајући у име Скупштине захтев за спровођењем одредби садржаних у Хатишерифу из 1830. године на који је Турска гледала као да није ни донет. На овај начин српска влада само озловољује Порту не остављајући на њу никакав утисак. Конзул је сматрао да би било корисно на то скренути пажњу Правитељству.²⁵³ Упркос бројним примедбама у погледу измене Устава француски конзул није јавно критиковао Кнеза и владу. Оно што је Тасти највише замерао српским званичницима је што предузете мере нису поткрепили довољно јаким разлозима.

Највеће изненађење у Београду изазвало је држање руског конзула пуковника Влангалија и владе у Петрограду. За време Мариновићеве мисије, Горчаков је унапред обећао Правитељству подршку ако спроведе измену устава заобилазним путем. На то се позвао и српски председник владе. Међутим, Христићу је објашњено да Русија у том тренутку није могла предвидети да ће овакво тумачење Горчаковљеве изјаве бити употребљено против њених интереса и да је ситуација сада знатно измењена. У новом саопштењу руски министар је поручио да би у погледу промене устава Правитељство требало претходно да се споразуме с осталим силама.²⁵⁴

Одлуке Преображенске скупштине су, како се могло и очекивати, изазвале велико незадовољство Порте. Крајем септембра, на конференцији сила у Цариграду сазваној ради решавања питања Дунавских кнежевина турска влада је изнела на расправу и овај проблем.²⁵⁵ У донесеним законима Али-паша је видео нов доказ непријатељских намера Србије према сизерену. Највише жалби било је због *Закона о устројству народне војске* којим је мала српска милиција, чији је задатак био очување унутрашњег поретка, претварана у моћну оружану силу. Велики везир је сматрао да циљ Правитељства може бити само агресија или прекид веза са Турском. Охрабрен подршком Аустрије и Велике Британије, Али-паша је уложио протест против одлука Скупштине извештавајући гарантне силе да их Порта неће признати све дотле док их

²⁵³ Исто.

²⁵⁴ Исто.

²⁵⁵ Леополд Ранке, *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1879, 459.

српска влада не поднесе на оцену њој и силама. Велики везир је затражио од великих дворова Европе да у том смислу изврше притисак на Михаила.²⁵⁶

Током читавог трајања спора с Портом, француска влада је била на страни Србије. Министар Тувнел је сматрао да донесени закони којима је измењен Устав из 1838. године могу изазвати примедбе турске владе ако не због основе а оно због форме у којој су учињене. Међутим, он је био мишљења да мере Правитељства не представљају никакву опасност за Османско царство. Због тога је преко турског амбасадора у Паризу и француског представника у Цариграду саветовао Порти умереност. Конзул у Београду требало је да поступа у складу с општим упутствима која су му дата средином марта за време Мариновићеве мисије.²⁵⁷ Поред подршке коју је пружала Србији, француска влада је покушавала да спречи стварање нове кризе на Истоку. Након затварања сиријског питања, Француској је ради интервенције у Мексику била потребна сагласност Велике Британије. Знајући да је она на страни Турске, Тувнел је настојао да избегне сваку расправу с владом у Лондону. Отправник послова амбасаде у Цариграду Лалман је скренуо пажњу Али-паши да Тувнел није наклоњен његовој идеји да тражи од великих сила општу осуду мера Правитељства.²⁵⁸ На конференцији у Цариграду велики везир није успео у својој тежњи због уздржаног става француског амбасадора и отпора пруског и руског посланика.²⁵⁹ Али-паша је покушавао да добије од сила сагласност за оружану интервенцију у Влашкој и Молдавији због намере две кнежевине да ускоро прогласе уједињење. Општа осуда поступака српске владе била би само увод у оно што је велики везир након тога настојао да учини. Интервенцију у Дунавским кнежевинама он је желео да прошири и на Србију.²⁶⁰

Француска, Русија, Пруска и Италија одбиле су да подрже Портин протест. С друге стране, влада у Бечу је у потпуности усвојила образложења званичног Цариграда. Аустрију су највише узнемиравале тврдње турских министара да су одлуке Преображенске скупштине имале за циљ да омогуће помагање устанка у Херцеговини. Она је ове догађаје одмах довела у везу с Гарибалдијевим револуционарним плановима на Балкану. У прилог наводима владе у Бечу ишло је стварање српске народне војске.²⁶¹ Аустријски министар спољних послова гроф Рехберг је у ноти послатој амбасадорима у

²⁵⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 82.

²⁵⁷ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 13, No 5, Тувнел Гастију, Париз, 23. септембра 1861.

²⁵⁸ Исто, *Turquie* 352, No 144, Лалман Тувнелу, Терапија, 9. октобра 1861.

²⁵⁹ Л. Ранке, *нав. дело*, 460.

²⁶⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 89.

²⁶¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 99.

Паризу, Лондону, Берлину и Петрограду изнео став да спор између Порте и Правитељства треба да буде решен у њиховим директним преговорима, а на основу постојећих хатишерифа и уговора. Влада у Бечу желела је на Балкану одржање *status quo*-а.²⁶² Због тога је она покушала да издејствује заједничку дипломатску интервенцију сила у Београду.

У разговору с Тувнелом аустријски амбасадор у Паризу принц Метерних је добио темељно образложење зашто је влада у Паризу одбацила Портин захтев. Француски министар је приступио изношењу ставова у погледу сваке од три тачке Портине оптужбе и пружио одлучну подршку Србији. С обзиром да Кнез нема мушког потомка а да наследника не може одредити без одобрења сизерене силе, Порта по питању наследства кнежевског достојанства у породици Обреновића не би требало да буде сувише узнемирена. Министар је подсетио да је право наследства било признато још кнезу Милошу. Што се тиче стварања народне војске, Порта такође нема много разлога за бојазан. Према Тувнеловим обавештењима ову формацију је чинио један врло ограничен кадар народне гарде без плате и оружја. Што се тиче одлука о припадностима Савета, министар је у потпуности делио мишљење Правитељства. Сада ово привилеговано тело, које је у прошлости било средиште свих сплеткарења уперених против владе, више неће моћи по својој вољи смењивати и постављати владаре. Тувнел се оградио, рекавши да је ово само његово лично мишљење, да званични одговор владе у Тиљеријама као ни самог цара још увек није прецизиран.²⁶³ Метерниху је, међутим, било јасно да се ни Наполеон ни његова влада неће изјаснити другачије.²⁶⁴ Схвативши да има мало изгледа да Тувнел усвоји мишљење Аустрије, Метерних је скренуо пажњу саговорнику да је пренебрегао основну чињеницу: хатишерифи и Устав Србије су били под гаранцијом сила потписница Париског уговора. Својим мерама, Правитељство је прекршило овај међународни правни акт. Тувнел је рекао да одговор на питање да ли је Кнез прекорачио границе предвиђене уговорима може дати тек након подробног испитивања које би спровела посебна комисија француске владе. Он никако није био наклоњен Портиној идеји да питање изнесе пред нову конференцију сила у Цариграду или пред европску комисију која би радила у Србији. Сматрао је да је свакој од сила требало оставити слободу да одреди свој став у том погледу. Аустријског амбасадора је нарочито изненадила Тувнелова

²⁶² В. Поповић, *нав. дело*, 115.

²⁶³ АСАНУ, И 16/4, И XLVIII, Метерних Рехбергу, Париз, 7. децембра 1861.

²⁶⁴ Љ. Алексић, *нав. дело*, 52.

изјава да Михаило не би посегнуо за оваквим мерама да је Порта изашла у сусрет његовим упорним молбама и уклонила турску полицију из Београда.²⁶⁵ Министар је покушао да докаже да српски захтев није био неумерен. Турски гарнизони у Србији представљали су обележје суверенитета Порте, што је њу требало да задовољи. У том случају не би постојала бојазан од отцепљења Кнежевине.²⁶⁶

За разлику од Тувнела, влада у Бечу није с оптимизмом гледала на кораке Правитељства. Она је сматрала да је Михаило амбициозан владар који гаји симпатије према виновницима немира у суседним турским провинцијама. Затварајући очи пред првим корацима на његовом опасном путу, Француска ће пружити Кнезу охрабрење да настави да задире у туђе право. Стога би било много боље да влада у Паризу скрене пажњу Михаилу да скретањем са законитог пута доводи у питање развитак и благостање земље. Одговарајући на Метернихове примедбе, Тувнел је обећао да ће у том смислу саветовати опрезност Правитељству.²⁶⁷

Француска није успела у намери да одврати Аустрију од супротстављања одлукама Преображенске скупштине. Након разговора Тувнела и Метерниха, Рехберг је почетком децембра 1861. године предложио Великој Британији да заједно с владом у Бечу упути протест Београду. У Лондону је предлог одмах прихваћен. Представницима две силе, Лонгворту и Васићу, била су послата истоветна упутства. У њима је указано на повреде нанете правима Турске и гарантних сила. Посебне критике изазвала је одредба члана 10. новог закона о Савету по којој је само Кнез имао право да представља српски народ пред страним државама. Иста је за обе силе била доказ о решености Кнежевине да постане потпуно независна. Правитељство ће доказати да заслужује покровитељство Европе само ако се врати на пут законитости и поштује границе устава за чије одржање гарантују силе. Лонгворт и Васић су почетком јануара 1862. године предали новом председнику владе Гарашанину меморандуме састављене на основу добијених упутстава.²⁶⁸

Француски министар и амбасадор у Цариграду прихватили су овом приликом мишљење конзула Тастија. Он је сматрао да није упутно да званични Париз свој став у вези с одлукама Преображенске скупштине изнесе Правитељству у исто време када аустријски и британски представник буду уручивали протестну ноту. На основу тога књажевска влада би могла стећи утисак да се Француска придружила демаршу Беча и

²⁶⁵ АСАНУ, И 16/4, И XLVIII, Метерних Рехбергу, Париз, 7. децембра 1861.

²⁶⁶ Л. Ранке, *нав. дело*, 463-464.

²⁶⁷ АСАНУ, 16/4, И XLVIII, Метерних Рехбергу, Париз, 7. децембра 1861.

²⁶⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 99-100.

Лондона. Стога је амбасадор Мутје телеграфисао Тастију да мишљење званичног Париза саопшти Правитељству у форми и у тренутку када он то буде сматрао за сходно.²⁶⁹

Због држања Француске Порта је према њој све више показивала неповерење. Оно је било приметно приликом сваког говора великог везира и сераскера о српском и црногорском питању. Углавном су коментарисани пријатељска осећања француске владе према Црној Гори и наклоност конзула Тастија према Правитељству. У истом духу говорили су и аустријски и британски амбасадор.²⁷⁰

Са своје стране, влада у Београду је у почетку врло одлучно и аргументовано одговарала на оптужбе Беча и Лондона. Гарашанин је доказивао да су одлуке Преображенске скупштине засноване на одредбама Париског уговора којим је Србији призната пуна унутрашња аутономија. За Турску није од важности да ли ће се српски народ користити својим правом и бирати кнеза од случаја до случаја или ће тачно утврдити начин за његов избор који ће бити важећи за све време владавине једне династије. Председник владе је подсетио Лонгворта и Васића да је о стварању народне војске одлучено још 1848. и 1854. године и да тада Порта није имала примедбе. Скупштинска одлука је имала за циљ да отклони страх у народу од нагомиланих турских трупа дуж граница Србије. Укидање члана 17. Устава је било неизбежно јер саветници више нису могли уживати привилегију да не подлежу судској власти. Ова одредба била је узрок свим дотадашњим превратима у Србији.²⁷¹ Гарашанин је сматрао да Порта није требало да се обраћа силама јер је пуних седам месеци, за време његовог боравка у Цариграду, имала прилике да размотри та питања и споразуме се непосредно с Правитељством.²⁷²

Француска је, међутим, желела да се спор између Србије и туркофилских сила што пре оконча. Због тога је она саветовала Кнезу помирљивије држање.²⁷³ У новој вербалној ноти, Правитељство је образложило одлуке Скупштине у умереном тону. Изражено је уверење да деловање српских власти никада није изашло из оквира права признатих хатишерифима и чланом 28. Париског уговора и да стога оне нису заслужиле прекоре. У исто време, Тувнел је у писмима упућеним у Лондон и Беч изразио наду да ће тамошње владе прихватити објашњења Правитељства. Он је дао налог Мутјеу да у

²⁶⁹ АМАЕ, Turquie 353, No 15, Мутје Тувнелу, Пера, 20. јануара 1862.

²⁷⁰ Исто, No 30, Мутје Тувнелу, Пера, 12. фебруара 1862.

²⁷¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 100.

²⁷² Љ. Алексић, *нав. дело*, 53.

²⁷³ Л. Ранке, *нав. дело*, 465.

истом смислу делује у Цариграду.²⁷⁴ Након ових једновремених корака Француске и Србије, британски амбасадор Булвер је отворено изразио жељу да питање буде решено мирним путем, а влада у Лондону је привремено одустала од даљих приговора. Због недовољне подршке својих савезница које нису желеле даље заоштравање спора с Кнежевином, Порта се морала тренутно задовољити објашњењима српског представника у Цариграду.²⁷⁵

На држање сила према одлукама Преображенске скупштине одлучујуће је утицала општа ситуација у европским крајевима Турске. Аустрија и Велика Британија су биле пре свега забринуте због италијанских и грчких планова о подизању устанка на Балкану. Ове силе су знале за постојање веза између Гарибалдијевих агената и власти у Црној Гори. Било је познато да кнез Никола пружа подршку устанку у Херцеговини, а постојала је и претња од његовог отвореног уласка у рат против Порте. Врење се такође осећало у Албанији и Бугарској, одакле су у Србију пребегавале читаве породице. Аустрија и Велика Британија су стално сумњичиле Кнежевину да пружа помоћ устаничком покрету у Херцеговини и подстиче немире у Бугарској. Скупштинске одлуке представљале су за туркофилске силе наговештај активнијег учешћа Србије у балканским догађајима. Највећи страх Аустрија и Велика Британија су осећале због подршке коју је Кнежевини пружала Француска. Највише незадовољства изазвала је одлука о стварању народне војске коју су туркофилске силе сматрале француским пројектом. Доказ за то била је одлука владе у Паризу да Србији пошаље мајора Иполита Мондена, чији је задатак био да организује српску војску. Кнежевину је подржавала и Русија, са којом је Француска била у споразуму. Без обзира на стварне околности, Велика Британија је сматрала да је Петроград имао одлучујући утицај у Београду а све заплете у европским провинцијама Турске приписивала је делатности руских агената. Из свих ових разлога, а подстакнуте одлукама Преображенске скупштине, Порта и туркофилске силе су одлучним и претећим држањем хтеле да предупредe свако евентуално учешће Србије у тадашњим немирима на Балкану.

За читаво време трајања овог спора врло интересантно је било држање Русије. У изјавама њених представника било је приметно одређено неслагање.²⁷⁶ Наиме, за

²⁷⁴ АМАЕ, Turquie 353, No 10, Тувнел Мутјеу, Париз, 14. фебруара 1862.

²⁷⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 97.

²⁷⁶ Узрок размимоилажења у ставу Горчакова и Лобанова по питању одлука Преображенске скупштине Љиљана Алексић је видела у томе што је цариградски амбасадор добијао упутства од директора Азијског департамана, одсека Руског министарства спољних послова, потпуно одвојеног од Канцеларије овог министарства. Водећи рачуна да буде одржан општи смер политике Петрограда по Источном питању, Азијски депарتمان је увек слао посебне инструкције амбасади у Цариграду. Каткад она нису била у

разлику од цариградског амбасадора кнеза Лобанова који је од почетка стао у одбрану Правитељства, кнез Горчаков је изјавио да је Porta формално у праву што се жали на једностране одлуке српске скупштине. Руски министар се изјаснио за наставак преговора по овим питањима започетих под кнезом Милошем. У приватном разговору, вероватно са неким од турских званичника, Горчаков је истакао да ће на то пристати и Гарашанин који се недавно из Цариграда вратио у Србију.²⁷⁷ Изјава кнеза Горчакова била је, међутим, само тактички потез. У току читаве 1860. године вођени су преговори између Русије и Француске о начину на који би у исто време било решено Источно и италијанско питање. Не придавајући велики значај уставном питању у Србији Горчаков није видео потребу да се озбиљније заложи у корист Кнежевине. Оваквим држањем руски министар је покушао да демантује постојање споразума с владом у Тиљеријама и да отклони сумње које су у том погледу гајиле Аустрија и Велика Британија. Поред тога, препуштајући Француској улогу главне заштитнице српских интереса, Горчаков је настојао да скине с Русије одговорност за поступке Правитељства. Требало је убедити Беч и Лондон да Петроград не подстиче Кнежевину на отпор према Порти. С друге стране, цариградски амбасадор се доследно држао општег правца спољне политике Русије у Источном питању. Та политика је подразумевала слабљење веза између Турске и њених вазалних хришћанских провинција. Што се Србије тиче, то је значило учвршћење њене унутрашње аутономије. Други аспект те политике је било споразумно иступање с Француском по питањима Истока. У случају Кнежевине, било је дакле потребно да руски представници пруже недвосмислену подршку ставу владе у Тиљеријама, што је цариградски амбасадор и учинио. На тај начин Правитељству је стављено до знања да Србија и даље може рачунати на потпору Петрограда. Доласком Гарашанина на чело владе остварена је пуна сарадња између Француске и Русије. Обе силе су инсистирале на томе од почетка Михаилове владавине. Ослањајући се на Француску, Гарашанин је одмах започео рад на приближавању Русији. Без обзира на споразумно иступање с Француском, влада у Петрограду је желела да докаже да је њен

сагласности с назорима кнеза Горчакова (Ј. Алексић, *нав. дело*, 54). Међутим, не треба занемарити чињеницу да је у ово време Михаило био у сукобу с „руском странком“ на чијем челу су били митрополит Михаило и либерални првак Стевча Михаиловић. Користећи се тиме што Михаило није имао деце, ови његови противници су расправљали о могућности да га у датом часу замене једним руским кнезом. Овакав покушај застрашивања само је допринео учвршћењу одлуке српског владара да лично управља земљом и да не дозволи страна уплитања (Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 101). Овај сукоб и Михаилово држање такође су могли утицати на Горчаковљев став према одлукама Преображенске скупштине.

²⁷⁷ Л. Ранке, *нав. дело*, 463.

утицај на Истоку још увек присутан и да није одустала од заштите интереса хришћана у Турској.

У складу са својом политиком народности, Француска је током читавог трајања спора око одлука Преображенске скупштине доследно подржавала Србију. Овакво држање било је у вези с плановима званичног Париза на Балкану и у складу с одредбама француско-руског споразума по Источном питању утемељеним на састанку у Штутгарту. Постојао је и предлог из 1860. године по коме би у случају пропасти Османског царства две силе заједнички радиле на стварању независних држава на Балкану. У више наврата за време овог српско-турског спора министар Тувнел је поновио страним дипломатама да је распад Турске неизбежан.²⁷⁸ У јесен 1861. године Француска је разматрала могућност да искористи врење у Турској за истовремено решавање Источног и италијанског питања. У намери да од Аустрије као накнаду добије Венецију и уступи је Италији, влада у Тиљеријама је понудила званичном Бечу да војно интервенише у Херцеговини.²⁷⁹ Оба плана подразумевала су учешће Србије, па је стога њена унутрашња стабилност била у интересу Француске. У случају да буде усвојена идеја о стварању независних држава на Балкану уређена Кнежевина би свакако представљала стожер окупљања јужнословенских народа. С друге стране, због уласка аустријских трупа у Херцеговину Србија би ради заштите својих сународника свакако ступила у рат против Хабзбуршке монархије. У циљу спровођења ма ког од ових планова, Француска је желела да осигура Кнежевину унутрашњу консолидацију, учвршћење установа и да спречи даље протесте Порте, Аустрије и Велике Британије против одлука српске скупштине. Међутим, због мексичког питања околности су се убрзо промениле. Влада у Тиљеријама је одустала од својих планова на Балкану. Последњег дана октобра 1861. године Француска, Велика Британија и Шпанија су у Лондону потписале конвенцију о слању војне експедиције у Мексико.²⁸⁰ Ради спровођења планова у овој средњоамеричкој земљи влади у Паризу је сада била потребна сарадња званичног Лондона. Не треба изгубити из вида да је овде био у питању обострани интерес. Експедиција у Мексику је подразумевала и учешће британских војних снага. Због тога је Француска желела да по српском питању избегне сваку даљу расправу с туркофилском Великом Британијом. У време поласка међународних трупа за Мексико у односима између Србије и Турске владала је највећа

²⁷⁸ Исто, 464.

²⁷⁹ АСАНУ, И 20/2, И ЛП, Метерних Рехбергу, Париз, 12. марта 1861.

²⁸⁰ *Dictionnaire du Second Empire*, 815.

затегнутост због одлука Преображенске скупштине. Стога, додатно компликовање Источног питања уласком Србије у рат никако није одговарало Француској. Она је желела што хитније окончање спора између Србије и туркофилских сила. У том циљу Тувнел је вршио притисак на Аустрију и Велику Британију дајући изјаве о неизбежној пропасти Османског царства и стварању независних држава на њеним темељима. Из страха да би након уласка Кнежевине у рат могло доћи до поделе Турске и да би Француска била наклоњена том плану, туркофилске силе су привремено обуставиле протесте против одлука Преображенске скупштине.²⁸¹ На тај начин влада у Паризу је остварила своју главну намеру. Она је допринела смањењу затегнутости између Србије и Турске и спречила додатно компликовање Источног питања у тренутку када јој је у циљу остварења планова у Мексику била потребна подршка Велике Британије.

Б. Француски утицај на стварање народне војске. Иполит Монден, први српски министар војни

Због негативних последица изазваних започињањем Кримског рата и могућности да због истог оружаног сукоба остане без потпуне заштите Петрограда, Србија је своју спољнополитичку оријентацију усмерила и према Француској. Реална опасност од Аустрије и делом од Турске, што је ова већ доказала Омер-пашиним војним на Црну Гору (1853), нагнала је кнеза Александра Карађорђевића на конкретну војно-политичку акцију. Стога је, у фебруару 1853. године, Кнез преко француског генералног конзула упутио званичан захтев министру спољних послова Друену де Лиису (Edouard Drouyn de Lhuys) да један инжињеријски официр буде стављен на располагање српској влади. Закупљено побољшањем система јавних путева, Правитељство је желело да од стручног лица сазна како би исти, у интересу одбране територије, могао бити прилагођен стратешком положају Србије. Ради отклањања сумњи које би код других сила могао да пробуди његов боравак у Београду, официр би имао звање аташеа француског конзулата.²⁸² Према томе, придошли официр би током боравка у Кнежевини заправо имао саветодавну функцију.

У молби кнеза Александра званичном Паризу, као ни у писму које је тим поводом Друен де Лиис упутио министру рата, маршалу Сен-Арноу конкретног имена нема, те је одлуку о избору Француско министарство рата тек требало да донесе. Након

²⁸¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 54-55.

²⁸² Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions Militaires 1857-1875, No du dossier 11822/4 (Монденов досије), Друен де Лиис маршалу Сен Арноу, Париз, 17. фебруара 1853.

што је сазнала за поверљиву депешу, Комисија за фортификације (Comité de Fortifications) је закључила да предстојећа мисија не представља уобичајену инжињеријску службу. Зато је сматрано да би будући задатак требало поверити искључиво добровољцу, а наређење би уследило тек након изабраниковог пристанка. Мисија је била такве природе да би собом могла донети одликовање или чак напредовање. Услед тога је у избор ушло чак девет капетана за које је сматрано да би предстојећу дужност испунили на задовољавајући начин.²⁸³

Од наведеног броја старешина, избор је, уз његов пристанак, пао на Иполита Флорентена Мондена (Hippolyte Florentin Mondain), а разлог за ово био је тројак. Прва Монденова одлика била је свакако стручност на пољу фортификација, док је друга имала лични карактер. Наиме, капетан Монден је био пратилац Илије Гарашанина приликом његовог првог боравака у Паризу од маја до јула 1852. године, при чему је на српског државника оставио добар утисак.²⁸⁴ Врло је вероватно да су и други елементи Монденове биографије, његов двогодишњи боравак у Алжиру (1838-1840), и искуство стечено на „Оријенту” утицали на његов избор.

Персонално одељење Инжињеријске службе је 12. марта 1853. године предложило да капетан I класе Инжињеријског штаба при Политехничкој школи Иполит Монден буде стављен на располагање министру иностраних послова ради испуњења мисије у Србији. Одлуку о избору Мондена донео је главни командант војске града Париза и командант Прве дивизије маршал Бернар Пјер Мањан (Bernard Pierre Magnan).²⁸⁵ Капетан је стављен на располагање влади у Београду ради спровођења потребних радова за одбрану земље. У писму Друену де Лиису од 9. априла, шеф Бироа за главну кореспонденцију и војне операције Министарства рата формулисао је обавезе Србије према Мондену: 1) давање годишње плате од 10.000 франака; 2) исплата суме од 1000 франака за долазак и исте суме за повратак. Осим тога, у случају да капетан путује у унутрашњост земље ради испуњења мисије, српска влада треба да му обезбеди средства или да се постара за његове трошкове. Уговор би био обнављан сваке године под истим условима или по вољи уговорних страна. Капетан Монден ће у Француској задржати бруто плату без додатака која одговара његовом чину као и сва права на

²⁸³ Исто, секретар Комисије за фортификације, инжињеријски пуковник Шардоно генералу Монжену, Париз, 22. фебруара 1853.

²⁸⁴ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I, 26-34; Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд 1993, 35-37.

²⁸⁵ Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions Militaires 1857-1875, No du dossier 11822/4, маршал главни командант војске града Париза и командант Прве дивизије у Паризу бригадном генералу команданту Царске политехничке школе, Париз, 12. марта 1853.

напредовање. Шеф Бироа тражио је од Кнежевине испуњење услова који су постављани приликом одлазака француских официра у мисије у Тунис и Цариград.²⁸⁶ У писму маршалу Сен-Арноу Друен де Лиис је још једном истакао да је за успех Монденове мисије неопходно да он остане релативно анониман што би било спроведено додељивањем звања аташеа конзулата.²⁸⁷ Монден је, дакле, дошао у Србију као тајни саветник Правитељства.

Проучавајући границе и могућности за њихову одбрану Монден је током свог двогодишњег боравка Србију добро упознао. О свом боравку он је оставио сведочанство у *Спису о Кнежевини Србији (Mémoire sur la Principauté de Serbie)* који је 5. фебруара 1856. године поднео као извештај председнику Комисије за фортификације, дивизијском генералу Виала Шарону (Viala Charon). Поред *Списа*, Монден је саставио две *белешке*: прву као прилог ноти Комисије за фортификације од 3. јануара 1855. (*Note du Capitaine du génie Mondain en mission en Serbie, annexée à la note du Comité du 3. janvier 1855*) и другу од 6. фебруара 1856. године која се односи на његову посету Аустријском војно-географском институту (*Note du Capitaine du génie Mondain, du 6. février 1856 relative à sa visite à l'Institut géographique militaire J. K. d'Autriche*).²⁸⁸

Комисија за фортификације гледала је Србију као поприште вишевековног аустро-турског рата и сматрала да она са географског и војног гледишта може бити проучавана само у целовитости с Босном. У том смислу дата су упутства Мондену који је имао задатак и да пружи француској влади детаљна обавештења о ситуацији у Кнежевини. Он је свој *Спис* поделио на три поглавља: прво је посвећено опису земље; друго, војним разматрањима у складу с упутствима назначеним у напомени Комисије за фортификације; а у трећем су дати кратак преглед друштвено - политичких прилика у Србији и поједини статистички подаци. Овлашћен од стране српске владе да проучи могућност изградње мреже путева на читавој територији којом би у исто време били задовољене потребе трговине и будуће индустрије и интереси одбране, капетан је, како унутар тако и изван граница Кнежевине, обишао 2.856 km. Своја запажања забележио је у првом поглављу, изразивши жаљење што није имао ни времена ни неопходних средстава да, путујући даље у правцу Запада, прошири сазнања и на потпунији начин одговори захтевима Комисије за фортификације. Стигавши до Сарајева, Монден је

²⁸⁶ Исто, нота шефа Бироа за главну кореспонденцију и војне операције Инжињеријској служби, Париз, 12. априла 1853.

²⁸⁷ Исто, Друен де Лиис маршалу Сен Арноу, Париз, 25. маја 1853.

²⁸⁸ Исто, 7 N 1573, Attachés militaires, Mission en Serbie; Mission Mondain 1853-1856, 1861-1864; Mission d'Ormesson 1877; Mission de Montuel 1881; Mission de Cholet 1886.

испитао само мали део Босне. Обилажење ове провинције стварало је капетану велике тешкоће због незнања и подозривости становништва од кога упркос знању српског језика није могао да добије ни најосновнија обавештења. Приликом рада на терену, Монден се служио географском картом европске Турске коју је 1829. године објавио аустријски Генералштаб. Он се трудио да укаже на главне графичке исправке које су биле неопходне овој карти а које је касније имао намеру да унесе. У томе му је помогло петомесечно истраживање територије и граница Србије, подробно описано у његовом *Спису*.

Поред описа земље и војне организације, капетан је у свом *Спису* говорио о природним препрекама које би послужиле Србији за одбрану у случају војног напада. Такође, Монден је посветио пажњу државноправном положају Кнежевине, њеним границама, административној подели, природним богатствима, становништву, унутрашњој и спољној трговини, новцу, вери и приходима.

У пролеће 1854. године зближиле су се Порта и Аустрија. Уз учешће западних сила постигнут је споразум о могућој интервенцији Аустрије у Влашкој и Молдавији, а у јавности је почела да се шири вест о аустријској окупацији Србије. Као одговор на ове притиске, српска влада је појачала наоружавање војске и становништва. Француска није желела окупацију Кнежевине, али се бојала да би она могла да омета Аустрију у пружању помоћи Турској и западним силама у рату против Русије. Конзул у Београду, Пјер де Сегир Диперон, је предлагао званичном Паризу да опозове Мондена и тополивца Шарла Лубрија (Charles Loubry), пошто је сматрао да њихов рад иде само на штету савезника.²⁸⁹ Друен де Лиис није био сигуран у погледу намера Правитељства

²⁸⁹ Мајор француске војске Шарл Лубри (1798-1854) је радио у тополивницама у Стразбуру и Дуеу као контролор ливења. Једно време је у Паризу био члан комисије за ватрено оружје. По налогу Попечитељства унутрашњих дела, начелник Главног војног штаба Константин Магазиновић је 1852. отпутовао у Француску да пронађе стручњака за Крагујевачку тополивницу. Уз помоћ Илије Гарашанина, који је у то време боравио у Паризу, Магазиновић је успео да издејствује да Лубри дође у Србију на годину дана. Он је са породицом стигао у Београд у јануару 1853, након чега је Попечитељство унутрашњих дела са њим закључило уговор. Лубри је отпутовао у Крагујевац где је примио дужност директора Тополивнице у изградњи. На одлагање почетка ливења топова, које је он предвидео за средину лета 1853, могло је утицати његово лоше здравствено стање, или, по другим изворима, намерно је одуговлачио почетак производње јер је такво упутство добио од француске владе. Наиме, званични Париз је страховао да Србија не стане на страну Русије у Кримском рату. Први топ је излио 15. октобра 1853. и тај датум сматра се као званичан почетак рада Тополивнице. Ливењу је присуствовао и кнез Александар са званичницима уставобранитељске власти. План да сваког месеца обави по једно ливење није остварен. Последње ливење под његовим надзором обављено је највероватније у јулу или августу 1854. Између њега и Карла Орелија, швајцарског мајстора постављеног за руководиоца радионице за израду лафета, избио је сукоб који је могао да доведе у питање даљи развој Тополивнице. Донесена је одлука да Лафетница уђе у састав Тополивнице, са Лубријем као управником, а Орели је постављен за шефа Лабораторијума. Према уговору, Лубри је требало да остане у Крагујевцу до средине децембра 1853, али је после молбе Правитељства француска влада дала сагласност да продужи боравак још годину дана. И поред благонаклоности Кнеза и највиших власти, инсистирао је да се врати у Француску,

према Турској. Министар се бојао да би Монденове услуге могле бити искоришћене у супротности с француским интересима на Истоку и наложио конзулу да га обавести да не продужава свој боравак у Кнежевини. Као разлог је навео да је капетану одобрено одсуство од годину дана и да је потребно да се због војних дужности врати у Француску. Ипак, он је замолио министра рата маршала грофа Вајана (Jean Baptiste Philibert Vaillant) да му допусти да сам донесе одлуку о Монденовом повратку. „На тај начин бисмо задржали за себе средство утицаја на одлуке српске владе, доводећи продужетак боравка господина Мондена у Србији у зависност од намера које она буде показала“.²⁹⁰

После интервенције српског специјалног изасланика у Паризу Јована Мариновића, капетан је остао у Кнежевини до средине августа 1855. године. Пред крај Кримског рата умањено је интересовање Француске за војне могућности Србије и Монден се вратио у отаџбину. На читаву српску јавност, а посебно на Гарашанина чији је постао близак пријатељ, капетан је оставио утисак човека способног и погодног за сарадњу. Тако је завршена Монденова прва мисија у Кнежевини током које је имао прилику да добро упозна и земљу и људе.²⁹¹ *Спис* који је иза себе оставио свакако је за ово најбоља потврда.

Делатност и везе са Србијом 1856-1861.

Паузу између два боравка у Србији Монден је провео у Версају (Versailles), где је 11. марта 1857. године, у чину мајора, постављен за команданта инжињеријског батаљона. Исту дужност обављао је у Булоњу (Boulogne) од 1. јуна 1857. до почетка рата у Италији 1859. године. У време италијанске кампање био је прикључен Главном инжињеријском штабу војске, учествовао у битки код Мађенте 4. јуна и вршио извиђање спољних утврђења Пескијере (Peschiera) за време опсаде сардинске војске 30. јуна. Именован је за официра Легије части 13. августа 1859, а исте године уручена му је

вероватно због лошег здравственог стања. Његов допринос стварању и раду Тополивнице био је пресудан. Његовом заслугом основана је при Тополивници Војно - занатлијска школа. Његов други значајан подухват био је оснивање Радничке болесничке касе јуна 1854. Умро је убрзо по повратку у Париз. (АМАЕ, Turquie-Belgrade, vol. 7, No 10, Сегир Друен де Лиису, Београд, 29. априла 1854. и No 17, Београд, 26. маја 1854; Александар Стаматовић, *Војни производни погони. Прва савремена индустрија у Србији (1804-1878)*, Пинус Записи 6, Београд 1997, 123; *Српски биографски речник*, Нови Сад 2011, 637-638).

²⁹⁰ Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions Militaires 1857-1875, No 11822/4, Друен де Лиис маршалу Вајану, Париз, 10. јуна 1854.

²⁹¹ Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело*, 37.

и Медаља-споменица за учешће у Италијанском рату. Од августа 1859. био је командант инжињеријског корпуса у Амијену (Amiens), где је фебруара 1861. године дочекао нов позив да буде стављен на располагање српској влади.²⁹²

Упркос свом вишегодишњем одсуству из Кнежевине, Монден је одржавао блиске везе с владом у Београду. Један од резултата тога било је упућивање српских војних питомаца на усавршавање у Париз 1855. и 1856. године и њихово стављање под Монденов надзор. Том приликом Правитељство је истакло да је он „човек одличне способности и пријатељ нашег народњег развитка и да ће питомци под његовом управом добро напредовати“. Влада је очекивала да ће Монден као образован и искусан, притом и упознат са приликама у Кнежевини, моћи да обучи питомце да би они по повратку из Француске били земљи од највеће користи. Иако капетан за своје услуге није тражио никакву накнаду, Правитељство је сматрало да треба да му се одужи. Такође, због обавезе према питомцима, Монден је често био приморан да у Париз долази из Версаја, где је боравио због службе. Као накнаду за трошкове превоза до Париза и у граду, а да би га наградила за уложени труд, српска влада је одлучила да Мондену буде уплаћивана сума од 500 талира годишње.²⁹³ Новац издвајан за школовање питомаца често није био довољан да покрије плаћање часова приватним професорима који су их припремали за јавна предавања у образовним центрима. Поред тога, сума потребна за издржавање и смештај у Паризу и набавку уџбеника била је већа од плате и стипендије питомаца (благоејанаца). Због тога је Монден из сопствених средстава позајмљивао новац питомцима ради подмирења трошкова.²⁹⁴

Начелник Главне војне управе и управитељ Главне управе грађевина (1861-1862)

Све што је до доласка на власт кнеза Михаила рађено на припремама за рат са Турском, добило је са њим нову енергију и предузимљивост. Кнежева одлучност и непристрасност учиниле су да назадовање у погледу организације војске спроведене по руском узору буде само привремено. На његову иницијативу уведен је проверени и бољи француски систем. Кнез није био војник по позиву и склоностима, а није се разумевао ни у војне послове. С обзиром да му је била неопходна за остварење

²⁹² Service historique de la Défense, 4 Y^t Pensions Militaires 1857-1875, No 11822/4.

²⁹³ АС, Министарство иностраних дела – внутрешно одељење (МИД-В) I 41/1857, Савет кнезу Александру, Београд, 9. јануара 1857 и ПО 13/47, кнез Александар Попечитељству финансија, Београд, 19. јануара 1857.

²⁹⁴ АС, МИД-В I 219/1858, Савет кнезу Александру, Београд, 26. фебруара 1858. и ПО 22/19, кнез Александар Попечитељству финансија, Београд, 3. марта 1858.

политичких циљева, Михаило је према војсци имао сасвим одређене захтеве а за старање о војним пословима бирао је само најбоље и најстручније људе. Кнез се није обзирао на династичке расправе, политичке сплетке и личне суревњивости. Све је било подређено ослобођењу Србије и њеном уздизању у ред цивилизованих држава. Одмах после смрти оца, кога није могао да придобије за непристрасност у име виших циљева, Михаило је вратио у Србију главне уставобранитељске војне стручњаке: Фрањо Зах је поново именован за управитеља Артиљеријске школе а Миливоје Петровић Блазнавац за управника Тополивнице у Крагујевцу.²⁹⁵

Следећи ове кнежеве потезе, у пролеће 1859. године, Илија Гарашанин је, упркос томе што није био на власти, сугерисао да Мондена поново и што пре треба довести у Србију. Чим је повратио утицај, велики државник је ову сугестију и реализовао. Државном саветнику Јовану Мариновићу, који се налазио у специјалној мисији у Паризу, поручено је да на сваки начин покуша да приволи Мондена.²⁹⁶ Гарашанин је сматрао да Михаило никада неће моћи да створи војску без Мондена или официра сличног њему.²⁹⁷ Већ у фебруару 1861. године, упућена је молба француској влади да мајор Монден ступи у службу Кнежевине.²⁹⁸ Овим поводом, министар спољних послова Тувнел обратио се министру рата маршалу грофу Рандону (Jacques Louis Randon) и затражио да Монден буде поново стављен на располагање његовом министарству. „Српска влада, ценећи као сасвим изузетне услуге које је г. Монден учинио током своје прве мисије у Кнежевини и лепа сећања на себе која је тај официр оставио, има намеру да му понуди у Београду место управитеља војних послова и јавних радова (грађевина)“. Он би заузимао положај министра и склопио непосредно с Кнезом уговор о годишњој плати од 15.000 франака, не рачунајући трошкове пута и остале додатке по потреби. Тувнел је сматрао да би, с обзиром на њен карактер, мисија француског мајора у Србији могла имати одличне резултате.²⁹⁹ Према француском узору, управитељ грађевина или јавних радова (на фр. *les travaux publics*) је требало да има надзор над изградњом војних и цивилних грађевина, путева и мостова.

Обраћајући се 29. марта 1861. године Државном савету у име кнеза Михаила, председник владе Филип Христић је навео да је Правитељство, у жељи да омогући напредак, увидело да је нужно да на нека места у државној управи доведе из

²⁹⁵ Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело*, 48.

²⁹⁶ Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*, Београд 1984, 30.

²⁹⁷ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 79.

²⁹⁸ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 12, No 6, Тасти Тувнелу, Београд, 16. фебруара 1861.

²⁹⁹ Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions militaires 1857-1875, No 11822/4.

иностранства способне и стручне људе. Пре свега, било је потребно да један такав стручњак буде доведен на чело Главне управе грађевина. „Избор правитељства пао је на Г. Мондена, командира инцинирског корпуса у Амиенсу у Француској, кога талент и способност свуда признање налазе и који је својим задржавањем у нашем отечеству најлепши спомен оставио. Г. Монден примио је нашу понуду, а француско правитељство саизволило је да он у нашу службу ступи“. Монден и владе у Паризу и Београду одредили су услове под којима ће француски официр доћи у Кнежевину. Поред тога што ће вршити дужност управитеља грађевина, Правитељство је могло да искористи и Монденова стручна знања из других области без увећања уговорене новчане накнаде. Уз годишњу плату од 3.000 (15.000 фр) и селидбене трошкове за долазак и повратак од 1.000 (5.000) талира, било је предвиђено да Монденова служба траје три године.³⁰⁰ У члану 2. уговора, закљученог 18. маја 1861. године између Мондена и председника владе Христића, одређене су главне дужности француског официра у овом периоду: „Поред дужности управитеља грађевина правитељство србско задржава себи право, да за време трајања уговора употреби и чисто воена знања и способности господина Мондена на ползу своје службе у струци военој, било поверавајући му у сталну и обичну дужност, поред управе грађевина, и послове воене администрације, било употребљавајући га само у даним приликама на послове воене струке“. У случају да Монден по иступању из српске службе не буде одмах распоређен на дужност у Француској, Правитељство се обавезало да му у наредна три месеца исплаћује суму која је износила половину његове месечне плате у Кнежевини (чл. 7). Истог дана када је потписан овај уговор, кнез Михаило је именовао Мондена за управитеља Главне управе грађевина.³⁰¹ Поред тога, Државни савет је донео одлуку да француски официр буде ослобођен свих трошкова које плаћају стално запослени чиновници.³⁰²

Почетком 1861. из полицијске службе у Главну војну управу је преведен Ранко Алимпић, официр који је још 1854. године предлагао доношење закона о народној војсци. Овај тридесетпетогодишњи мајор је постављен за начелника Општевојног одељења, првог и најважнијег од три одсека Управе који је обједињавао: управне, нормативне, војносудске и војнополицијске послове, свакодневну команду војском, образовање и обуку, персоналну власт, војну организацију и формацију, планирање

³⁰⁰ АС, Државни Савет (ДС), 1861, 594, Филип Христић Државном Савету, Београд, 16. марта 1861.

³⁰¹ Исто, МИД-В V 193/1861, Уговор између Филипа Христића и Иполита Мондена, Београд, 5. маја 1861.

³⁰² Исто, Стевча Михаиловић кнезу Михаилу, Београд, 7. јуна 1861.

земаљске одбране, размештај ратних средстава, фортификацију, војне студије на терену, разраду тактике и стратегије и рад војних производних и техничких завода. Овај одсек је, дакле, вршио све специфично војне и политичкоуправне послове, што је Алимпићу пружало прилику за остварење његових ранијих идеја. Он је дао велики допринос изради Нацрта који је августа 1861. године на Преображенској скупштини у Крагујевцу прерастао у *Закон о устројству народне војске*. Народну војску су чинили сви Срби од двадесете до педесете године живота, подељени у две класе. Прва класа, „одма готова за кретање“, обухватала је млађу групу а друга, која ће се „тек доцније кретати, мора бити свагда спремна да се одазове на прву заповест“. Радило се заправо о резерви и чинили су је сви остали до навршене педесете. Народна војска је, као и стајаћа, имала следеће родове: пешадију, коњицу, артиљерију и пионире (инжињерију). Обуку је требало да изводе ислужени војници стајаће војске: за пешадију и пионире по општинама, за коњицу по срезовима, а за артиљерце у Београду и Крагујевцу. На овај начин, Србија је могла да сакупи војску од 100.000, а по неким страним проценама и до 150.000 људи. У односу на 1.250.000 становника колико је тада живело у Кнежевини и стајаћу војску од 3.529 људи, овај број је заиста био импозантан. Чинило се да је стварањем народне војске, односно њеним озакоњењем, Србија добила оружану силу потребну за остварење ослободилачких циљева.³⁰³

Кнежевим указом од 4. октобра 1861. године, уместо Константина Хранисављевића, за начелника Главне војне управе постављен је мајор француске војске Иполит Монден, који је произведен у чин пуковника српске војске. Донесена је одлука да он истовремено обавља и дужност управитеља Главне управе грађевина.³⁰⁴ Монденовим доласком на чело војних послова, у овом ресору се, поред Ранка Алимпића, нашла још једна личност која је учествовала у „првом зекциру“ 1854. године и имала шире образовање и искуство.³⁰⁵ Са оваквим руководиоцима и још десетак младих и образованих официра, Главна војна управа је са ентузијазмом и успешно обављала припреме за организовање народне војске у време уређења основних прописа.³⁰⁶ Од новембра месеца, са новим начелником је у Србији боравила и његова

³⁰³ Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело*, 49; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 26-27; Ђорђе Станић, Зоран Килибарда, Јан Марчек, *Обука српске војске 1804-1918*, Београд 2007, 219.

³⁰⁴ АС, МИД-В V 169/1861, представник Државном савету, Београд, 22. септембра 1861 и V 170/1861, указ кнеза Михаила, Београд, 22. септембра 1861.

³⁰⁵ Прва обука или војно вежбање спроведено у Србији а наређено због опасности од ангажовања Аустрије у Кримском рату.

³⁰⁶ Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 30-31.

породица која је допутовала из Француске.³⁰⁷ Као што је речено, Монден је током свог првог боравка имао неку врсту функције „тајног саветника“. Сада, од 1861. године његова делатност у Србији биће јавна, званична, и што је најбитније много одговорнија. Иполит Монден ће званично постати први српски министар војни, а истовремено и министар грађевина. Штавише, са мајором Монденом започеће у Србији и традиција да министар војни и министар грађевина скоро искључиво буду војна лица. Ова пракса установљена за време Кнежевине настављена је и током периода Краљевине Србије.

Иако је био опхрван обавезама у вези са организацијом војске, Монден није занемаривао своју каријеру у Француској. Када је прихватио мисију понуђену преко министра спољних послова, Монден је очекивао да ће бити узете у обзир и тешкоће које је требало да савлада и корист коју би политика владе у Паризу могла да извуче из његовог изузетног положаја у Србији. Поред тога, мајор се надао да његово напредовање неће трпети због привременог удаљавања из француског војног састава. Предложен годину дана раније Главној инспекцији за именовање у чин потпуковника, француски официр је сматрао да би изгубио све предности које са собом носи тај предлог ако он, посредством Министарства спољних послова, не буде обновљен 1861. године. Пошто је крајем сваке године формирана листа за унапређење официра, Монден је замолио Тувнела да скрене пажњу министру рата на његов случај и да он буде стављен на листу за 1862. годину. Мајор је навео, као пример, своје другове који су такође стављени на располагање министру спољних послова. Постављени у иностранству на положаје сличне његовом, имајући од тога неупоредиво већу материјалну корист, они су успели да придобију министра да подржи њихово унапређење. Монден се надао да ће његов захтев наићи на добар пријем, а затражио је и подршку конзула у Београду Ежена Тастија, најмеродавнијег да оцени тешкоће његовог положаја.³⁰⁸

Министар војни (1862-1865)

Устројењем Централне државне управе од 10. априла 1862, дотадашња Главна војна управа, која се налазила под надлежношћу Министарства унутрашњих дела,

³⁰⁷ Исто, МИД-В VI 174/1861.

³⁰⁸ Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions militaires 1857-1875, No 11822/4, Монден Тастију, Београд, 9. децембра 1861.

прерасла је у Министарство војно. До 1. априла 1865. године на челу тог новоформираног министарства био је пуковник Иполит Монден.³⁰⁹

Монден је своја војничка знања испољио за време турског бомбардовања Београда 1862. године. Његов положај као странца био је веома тежак. Када су уочи бомбардовања, од 15. до 17. јуна, вођене борбе по вароши између наоружаних Срба и Турака, један од српских вођа Ђорђе Влајковић је одмах оптужио Мондена за неактивност: „Где је тај Француз што нам га Кнез доведе за попечитеља војног, да га питам да ли су српски топови само за параду или за борбу“? Министар војни се жалио Гарашанину да осећа несигурност јер га Срби окривљују за све несреће које су им се догодиле. Председник владе који је често делио исту судбину и кога су чак називали издајником, схватао је Монденове разлоге за узнемиреност и настојао да га охрабри. Министар је заједно са мајором Фрањом Захом направио план одбране вароши од евентуалног испада из београдске тврђаве. Донета је одлука да један број кућа на рубу Калемегданског поља буде запоседнут и претворен у барикаде.³¹⁰ Пуковнику Миливоју Петровићу Блазнавцу послата је порука у Крагујевац да спреми и упути у престоницу две чете и 3.000 пушака. Сутрадан после бомбардовања (18. јун), кнез Михаило је именовано Мондена за врховног команданта одбране Београда. Његовој команди подређене су све власти, укључујући и Управитељство вароши, до тог тренутка најважнијем полицијском органу у земљи. Кнез је прогласио ратно стање у вароши Београд и Врачарском срезу, а Мондену је поверио задатак да образује преки суд и уведе ванредне мере. Војним старешинама дато је право да због пљачки и отказивања послушности стрељају на лицу места. Главни помоћници врховног команданта били су: у функцији шефа штаба мајор Фрањо Зах, Монденов ађутант и помоћник министра унутрашњих дела Тодор Бојовић, старешина свих власти у вароши и кнежев ађутант потпуковник Драгутин Жабарац и команданти положаја према тврђави мајори Ранко Алимпић и Јован Белимарковић. Пензионисани председник Државног савета Стевча Михаиловић постављен је за команданта резерве односно народне војске и добровољаца ангажованих у Београду.

Због свих ових мера увећан је значај војног ресора, који до јуче такорећи није ни постојао. Тиме је остварена перспектива његовог раста на рачун угледа старе полицијске власти. После проглашења ратног стања и именовања Мондена за врховног

³⁰⁹ Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, Београд 1998, 35-38.

³¹⁰ Живота Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862. Студија о одласку Турака из Србије*, Београд 1983, 87, 90-91, 100.

команданта одбране Београда, шеф полиције је пред подређенима морао да истакне преимућство војног ресора и затражи од истих да му пруже сваку подршку. Увођењем Министарства војног, а нарочито формирањем штабова команди народне војске са њиховим припадностима утврђеним Устројством или касније, тежња за осамостаљењем војне управе добила је оправдање.

Именовањем за врховног команданта одбране, Монден је поред Кнеза, бар формално, постао најмоћнија личност у земљи.³¹¹ Додељивање бившег кнежевог ађутанта Тодора Бојовића Мондену могло је само да увећа углед врховног команданта. Бојовић је обезбеђивао везу са Министарством унутрашњих дела, а Михаилу је омогућено да и незваничним путем буде у току са свим збивањима у војсци за време ванредног стања. Министар војни је имао команду над војском, прогласио опсадно стање, успешно организовао одбрану и брзим покретима трупа успео да осујети све намере Турака. Војник по професији, Монден је са страшћу обављао техничке и административне послове, као и фортификацијске радове који су му као инжињеријском официру били специјалност. Ревностан и поштен, предан задатку да организује оружану силу, Монден је био добро упознат са приликама у Кнежевини и свестан до које границе може ићи. Несигуран када је требало сам да одлучи, он је био утолико ревноснији када је требало да изврши одлуку и давао Михаилу јемства да ће његова воља бити строго поштована. Политички неопредељен, Монден није имао интереса да мимо политике највише власти било кога фаворизује, али није, по свом нахођењу, ни одбијао личности које му је власт препоручивала. Од својих подређених министар није тражио немогуће, а своје обавезе је савесно извршавао. Одан Кнезу, Монден је био у стању да обузда често самовољне припаднике полицијске службе и да подвргне дисциплини добровољце, бећаре и емигранте.

Још половином јуна, Срби су предузели мере да сами спроведу истрагу која ће пружити страним дипломатама веродостојне податке о догађајима у Београду и тиме оповрћи наводе пристрасног Портиног комесара Ахмед Вефик-ефендије. Свакако најважнији од свих докумената из тих критичних дана је Монденов „Извештај о учешћу српских трупа у догађајима од 15, 16. и 17. јуна 1862“ који се завршава следећим редовима: „Ја мислим да сам пружио довољно доказа да је покушај Срба да нападну Турке, што су они измислили да би имали изговор да почине дело из најварварскијих времена, био стварно немогућ, а против дрскости и лудости да се то подметне мора се

³¹¹ Исто, 146-149.

побунити и најобичнији здрав разум. Нису изостала сведочења која потврђују да су до првих топовских удара са тврђаве наше трупе биле расуте као што је речено, и да до тог тренутка ниједан пуцањ из пушке није опаљен“.³¹²

Курсеви за обуку четовођа по унутрашњости земље, раније отворени и за тренутак прекинути, настављени су са већим бројем људи и са интензивнијом наставом. Конзул Тасти који је донедавно јављао Паризу да је народна војска неорганизована и слабо наоружана, оценио је да је обуци сада приступано с највећом енергијом. Он је сматрао да ће након двадесетак дана овако интензивног егзерцира јединице бити способне за борбена дејства. Иако је на границама Кнежевине било највише нерегуларних трупа – башибозука, Срби такву ситуацију нису сматрали безопасном. Проучивши извештаје пограничних власти, Фрањо Зах је почетком јула изнео Мондену мишљење да су то знаци турских припрема за рат против Србије. Због ванредних околности убрзана је обука, али упркос томе, иста није била онаква каква је требало да буде уочи могућег рата.

У народу је још увек било живо сећање на поменути „први зекцир“ који је био напоран а завршио се без рата. Овога пута становништво није журило, а ни спремних старешина и наставника није било. У таквим приликама, месец и по дана по избијању кризе, војне власти су појачале припреме. Најпре је измењена законска одредба по којој свако мора бити пријављен у народну војску у месту где је стално настањен а од 12. јула калфе, слуге и трговци могли су се уписати и бити на обуци тамо где привремено бораве због службе, без обавезе да о томе обавесте власти у завичају. Наредбом од 20. јула Монден је изменио време, трајање и ритам обуке. У циљу што бржег усавршавања војника I класе народне војске, наређено је да обука у општинама буде обављана сваког дана по два сата изјутра, а празником још два сата у вечерњим часовима. Кметови, старешине села, су били обавезни да присуствују обуци и кажњавају прекршиоце правила на лицу места, а цивилним властима које буду помагале војним у постизању жељеног нивоа и темпа обуке обећане су награде. Регулисано је ко ће и како у случају потребе отпуштати војнике кућама. Гарашанин је наредио да и нижи судски и полицијски персонал излази на вежбалишта, чиме је требало да буду подигнути ниво учења и дисциплина јединица. Међутим, нови распоред обуке се убрзо показао непрактичним. Монден се 31. јула пожалио министру унутрашњих дела Николи Христићу да су општинска зборна места и полигони сувише удаљени од појединих

³¹² АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, анекс уз извештај No 94, Извештај Српског министарства рата о учешћу српских трупа у догађајима од 3/15, 4/16 и 5/17. јуна, Београд, 27. јуна 1862.

села. Због тога сваког дана знатан број војника народне војске губи по више сати у доласку и одласку, што иде на уштрб њихових послова у домаћинству. Други пут за десет дана министар војни је изменио режим обуке: трајала је по три цела дана узастопно – петком, суботом и недељом, а другим данима није извођена. Обука је почињала у 5.30 ујутро, са паузом у подне, а завршавала се око 19 сати. Недељу дана касније, Кнез је, на Монденов предлог, донео одлуку да ради побољшања дисциплине кажњавање војника народне војске на обуци и служби пређе у надлежност војних старешина и да им буде суђено по војним прописима. Поводом једног спора војних власти у шабачком округу, министар је затражио од штабова команди да приликом постављења народних старешина, особито командира батаљона, ескадрона и чета, одлучно траже најспособније људе. У јулу су предузете још две крупне мере: наређен је попис оружја (са калибрацијом) и изградња система махом земљаних утврђења на границама.³¹³

Када је процењено да евентуални рат с Турцима неће бити вођен у Београду, већ на источним, јужним и западним границама Кнежевине, влада је од почетка кризе предузимала мере за општу припрему земље. За команданта одбране Београда именован је 30. јула начелник штаба стајаће војске пуковник Јован Ђорђевић. Овом одлуком, Монден није формално разрешен дужности врховног команданта одбране, али му је омогућено да се готово сасвим ослободи оперативних послова везаних за престоницу и посвети војним припремама Србије као целине. За шефа штаба стајаће војске постављен је уместо Ђорђевића Миливоје Петровић Блазнавац.³¹⁴

За прву службу народне војске на источној граници везан је почетак пловидбе првог српског савременог пловног објекта. То је био речни пароброд изграђен 1851. у Француској, носивости 275 тона и јачине 100 KS, који је српска влада 1862. године купила од Русије. Приликом куповине одговорни су првенствено имали на уму да такав брод може добро послужити у случају рата. Лађу са 8 шлепова која се током јуна укотвила на Дунаву код Кусјака, осветио је 5. августа, у присуству два ескадрона кавалерије и једног батаљона народне војске, неготински владика Герасим и она је добила име *Делиград*.³¹⁵

Када је почетком августа 1862. године постало јасно да ће Србија морати да одустане од већине захтева које је изнела пред Конференцију у Канлици, кнез Михаило

³¹³ Опширније о наведеном Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*.

³¹⁴ Ж. Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862*, 200.

³¹⁵ О овом броду опширније Милош Савин, „Пароброд Делиград“, *Годишњак града Београда IX-X*, 1962-1963, 311-360.

је желео да објави рат Турској. Заједно са Гарашанином и Мариновићем, Монден је доказивао Михаилу да војна неспремност и лоше финансијско стање не дозвољавају Кнежевини да се упусти у такав подухват. Министар војни је сматрао да се са расположивим материјалом не може предузети чак ни опсада београдске тврђаве, а да о њеном заузимању на јуриш не треба ни размишљати. После жестоке расправе с Кнезом на седници владе од 9. августа, Гарашанин се разболео од узнемирености, а Монден је у недоумици отишао код француског конзула да тражи савет како да поступи. Након разговора с Михаилом, Тасти је умирио министра војног и препоручио му да настави с обављањем дужности као да се ништа није догодило. Конзул је обавестио француског амбасадора у Цариграду Мутјеа и министра Тувнела да је Кнез прихватио закључке Конференције у Канлици и да за то имају заслуге искључиво Гарашанин, Мариновић и Монден. Тасти је истакао „да нико други не би хтео ни знао да Његовој Светлости изнесе у лице последице његових одлука“. Тувнел је забранио Мондену да учествује у непријатељским акцијама против Турске и наредио му да у случају рата иступи из службе. Иако тог лета није било рата, стање које је називано ратним допринело је убрзању обуке и пружио прилику да народна војска изведе различите пробе. Оне су деловале веома подстицајно на њено уређење.³¹⁶

Изузетне услуге које је Монден учинио српској и француској влади за време ове кризе нису остале незапажене. Због његовог опрезног и чврстог држања пред најозбиљнијим тешкоћама влада у Тилеријама му је одала признање. Тим поводом, Тувнел се 8. августа 1862. обратио министру рата Рандону и предложио Мондена за унапређење. Он је у октобру добио тромесечно одсуство да би отишао у отаџбину, где је 14. јануара 1863. године произведен у чин потпуковника француске војске.³¹⁷

Крајем пролећа 1863. године, када је обука била у пуном јеку, дошло је до комешања у редовним трупима у Београду. У другој половини маја поједини војници отказали су послушност капетану Јањићу и одбили да се са Дорћола врате у касарну на Карабурми. У јавности су кружиле гласине да иза побуне стоје официри који су очекивали да се Монден неће враћати из Француске. Иако у његовом понашању и раду није било разлога за незадовољство домаћих официра, овакве појаве су обично тумачене чињеницом да је министар био странац. Тасти је сматрао да је Монден својим држањем и резултатима, нарочито у току ванредног стања, ућуткао противнике и

³¹⁶ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*, 57-72; Ж. Ђорђевић, *Чукур чесма 1862*, 199, 249-251.

³¹⁷ Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions militaires 1857-1875, No 11822/4, Тувнел маршалу Рандону, Париз, 8. августа 1862.

натерао их да признају да је „одлучно и мудро држао узде“. Помоћ коју је пружила Француска није оправдала очекивања Срба, а министар није успео да стекне ауторитет и наметне се домаћим официрима. Тасти је сматрао тешким положај свог земљака који је као странац требало да обучи и дисциплинује један наоружани народ. У свим сличним ситуацијама, Монден би руковођење Министарством војним препуштао председнику владе Гарашанину (обично уз помоћ Блазнавца) и привремено се повлачио.

Монден је имао противнике и међу најближим сарадницима а међу њима је био и његов главни помоћник Миливоје Петровић Блазнавац, амбициозан и способан пуковник, склон сплеткама и слабог морала. Начелник Војног одељења у Министарству унутрашњих дела и противник Обреновића, Блазнавац је по повратку кнеза Милоша затваран и прогањан. Кнез Михаило га је вратио у службу и као искусног артиљеријског официра поставио за управника Тополивнице у Крагујевцу, са чином пуковника који је стекао знатно пре Мондена. Одмах после бомбардовања, Блазнавац је довео у Београд појачање у пешадији и артиљерији и остао у престоници током лета, где је учврстио свој положај. Он је радио на плановима за утврђивање границе, враћао се у Крагујевац и често замењивао министра војног за време одсуства. Није искључено да је властољубиви пуковник прижељкивао да се Монден не врати из Француске и да му није било право кад се то догодило. Једнако властољубивом и склоном сплеткама, потпуковнику Ранку Алимпићу није одговарало што велики утицај на Мондена има Фрањо Зах, кога је заједно са осталим присталицама уставобранитељског режима већ једанпут прогањао из Србије. Алимпић је био суревњив и због тога што је на чело одбране Београда, уместо њега који ју је такорећи успоставио, именован пуковник Јован Ђорђевић.³¹⁸

По повратку у Кнежевину, Монден је имао задатак да о свом раду детаљно обавештава Француско министарство рата. У извештајима које је послао маршалу Рандону крајем 1863. и 1864. године, он је забележио све што је као министар војни и министар грађевина урадио у специјалној мисији у Србији.³¹⁹

Пре свега било је потребно што боље организовати стајаћу војску. Ради бољег функционисања Министарства војног, на Монденов предлог је 25. октобра 1862. године донесен *Закон о устројству штаба стојеће војске*. Новоформирани орган ослободио је

³¹⁸ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*, 79-81; Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892, 224, 371-376.

³¹⁹ Service historique de la Défense, 7 N 1573, Mission Mondain 1863-1864.

министра војног одређених дужности као што је команда над стајаћом војском која је поверена начелнику Штаба. Под командом министра су привремено остале артиљерија и инжињерија (понтонери). На Монденову иницијативу донесен је истог дана и *Закон о изменама и допунама Закона о устројству народне војске*.³²⁰

У организацији српске војске Монден се послужио француским системом. Без одлагања, он је у стајаћој војсци извршио замену постојећих руских - француским правилима. О главним новинама које је увео у раду служби, Монден је написао следеће: „Замена руских маневара француским маневрима: тј. усвајање и примена наших правила у обуци и маневрима пешадије и артиљерије и у унутрашњој служби трупа свих родова војске, која су под мојим руководством преведена на српски од стране једног официра, некадашњег ђака наше Генералштабне школе у Паризу“. На основу француског Војног законика (*Code de justice militaire*), уносећи у њега измене у сагласности са правним и административним установама које су биле на снази у Кнежевини, Монден је сам саставио војни законик на српском језику. Министар је са жаљењем констатовао да је задржана телесна казна која је сматрана нужном а која није садржана у француском законуку. На његову иницијативу основан је пензиони фонд за подофицире и војнике, чијом судбином се нико до тада није посебно бавио.³²¹ Официрима су такође обезбеђене пензије чији је износ био дупло већи од оног који су примали пензионисани официри у Француској. Монден је 1862. године поднео Савету на усвајање *Закон о замени и ослобођењу од војног рока* и *Допуну Закона о регрутацији*. Спроведена је реорганизација здравствене службе путем повећања броја официра санитета и стварања одељења болничара за службу у три војне болнице: у Београду, Топчидеру и Крагујевцу. Крајем 1863. Монден је припремио и почетком 1864. године поднео Савету неколико законских предлога: 1) нацрт закона о положају официра, њиховом напредовању, плати и пензијама; 2) нацрт закона којим је предвиђена реорганизација народне војске, што је био резултат министровог двогодишњег искуства; 3) нацрт закона који садржи правила о вођењу књига (рачуноводство) у различитим гранама администрације Кнежевине.

Монден је упознао маршала Рандона са стањем оружаних снага, војних установа и залиха које је затекао по доласку у Кнежевину, као и са њиховим растом и напретком од октобра 1861. године када му је Михаило поверио управу над војском.

³²⁰ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*, 73; Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело*, 50.

³²¹ О овој теми подробно Милић Милићевић, Здравко Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941.)*, Београд 2011.

У тренутку када је Монден стао на чело Министарства војног, према његовим речима, стални кадар обухватао је: 1) два батаљона пешадије редовних трупа (стајаће војске) од укупно 1.500 људи; 2) два ескадрона коњице од укупно 200 коња; 3) две артиљеријске батерије, свака наоружана са по 8 топова (6 топова шестофунташа (пруски модел) и две кратке хаубице од 130mm (швајцарски модел)); 4) једну чету „жандармерије пешачке“ од 250 људи и један вод од 30 припадника „жандармерије на коњима“. Кнежевина је поседовала следеће војне установе: 1) војну болницу за 120 болесника у Београду; 2) војну болницу за 40 болесника у Крагујевцу; 3) Артиљеријску школу за 30-40 ученика у Београду; 4) две касарне у Београду које су заједно имале 1.225 људи, 232 коња и војну пекару; 5) касарну у Топчидеру са 150 људи и 120 коња; 6) касарну у Крагујевцу са 1.000 људи и 200 коња; 7) Тополивницу у Крагујевцу која је садржала: ливницу за топове, радионицу за производњу кола и лафета (Лафетницу), Пиротехнику, радионицу за израду каписли и Арсенал који је имао 2.297 пушака са глатком цеви, 11.400 пушака са изолученом цеви, 3.045 пиштоља и 2.633 коњичке сабље; 8) барутану у Страгарима која би по потреби могла да произведе 100.000kg барута; 9) седам складишта за барут у којима је било смештено 135.473kg барута за мускете, 122.075kg барута за топ, 3.566.840 фишека за пушке, 3.653.000 фишека за пиштољ, 21.854 фишека за топове, 1.435 кутија за митраљез. Србија је располагала са 92 топа од 3, 6 и 12 фунти, 34 хаубице од 120, 130 и 160mm и следећим залихама у муницији: 98.009 топовских ђулади, 10.436 граната за хаубице, 2.494 шрапнела, 166.023 метка за митраљез.

После новина уведених у организацији стајаће војске, министар војни је унапредио и боље организовао народну војску која је установљена законом на Преображенској скупштини. „Данас оружане снаге Кнежевине састоје се од народне милиције и регуларних трупа“, писао је Монден Рандону 31. децембра 1863. године. Ни десет ни двадесет хиљада припадника стајаће војске, колико би Србија у најбољем случају могла да окупи уз велике материјалне трошкове, нису били довољни кнезу Михаилу да започне ослободилачки рат против Турака. Он је рачунао на сто до стопедесет хиљада људи које је могла да му обезбеди једино установа народне војске; са тим бројем он је већ могао да се одважи на рат. Страним посматрачима, заинтересованим за прилике у Кнежевини, установа народне војске није се чинила озбиљном. У почетку, велике силе нису придавале важност што је у Србији образована војна формација коју чини разнолико наоружана, неука сељачка маса, без команданата, обуке и једнообразне спреме. Озбиљно је била узнемирена само Турска, али није

нашла на разумевање код других великих сила. Једино у Француској нису мислили да је ова установа без значаја. Револуционарно начело једнакости је у време Наполеона III представљало основу његове власти, док је друго, начело слободе било сведено на најмању меру. Инсистирање на једнакости је, као и у време Наполеона I, дало снажан подстицај одушевљењу за борбу и победу.

Због тога су не само цар, него и њему блиски војни кругови, имали разумевања за српску народну војску и дозволили Мондену да 1861. године по други пут дође у Србију. Он је требало да учини све што је било у знању француске војне науке да је унапреди. Војска је као установа у којој је призната једнакост свим грађанима била увек вредна посебне пажње Француза. Не обазирјући се на друге стране извештаје, особито на аустријске које је сматрала за пристрасне, влада у Паризу је тражила обавештења из прве руке, од својих људи. То су најчешће били чланови конзулата или специјални изасланици, упућени у проблеме и способни да процене право стање. Отуда посебно и трајно интересовање Француске за могућности народне војске у Србији.³²²

У време Монденовог министровања, крајем 1863. године, народна војска је обухватала 76 пешадијских батаљона наоружаних изолученим пушкама, 33 ескадрона лаке коњице и 6 батерија пољске артиљерије. Њену улогу министар је оценио на следећи начин: „Та народна војска чини стварну снагу земље, и у односу на њу, регуларне трупе могу се сматрати само расадником предодређеним да даје инструкторе за ову наоружану масу чија ће улога бити да брани територију у случају да буде угрожена независност која је зајамчена уговорима. Током обиласка унутрашњости земље, у септембру ове године, могао сам лично да се уверим да су пешадија и артиљерија народне војске учиниле значајан напредак; маневри који се извршавају усклађено и с полетом су далеко бољи него што би се очекивало од нерегуларних трупа. И ја сам се још једном уверио да српски народ има, како се то стално говори, урођену наклоност према оружју и да поседује многе особине које су неопходне да се створи један ратнички народ“. Монден је сматрао да је коњица имала далеко више недостатака од два наведена рода војске, што је било и разумљиво, с обзиром да је Србија брдовита земља. Због њиховог слабог квалитета, српска војска је била приморана да коње за артиљеријску вучу, као и оне за официре, купује у Мађарској. Већ неколико година, владина ергела у Љубичеву због недостатка људи способних да управљају није давала задовољавајуће резултате у одгајању бољих пасмина.³²³ У циљу

³²² Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело*, 54-55.

³²³ Ергелу Љубичево, најстарију у земљи, је у септембру 1858. године основао кнез Милош Обреновић.

што скоријег побољшања у тој важној грани службе, Монден је довео некадашњег ученика Коњичке школе у Сомиру (L'Ecole de Cavalerie de Saumur) Француза Тренсона.³²⁴

Према даљем слову извештаја стајаћа војска састојала се од: 1) два батаљона пешадије са укупно 1.500 људи, наоружаних пушкама које су користили припадници француског стрељачког батаљона из Вансена; 2) два ескадрона коњице (Улани) са 180 коња; 3) четири батерије пољске артиљерије од којих је свака имала 4 топа шестофунташа и 2 хаубице од 130mm; 4) четири батерије брдске артиљерије, свака са по 6 хаубица од 120mm (француски модел); 5) једног одреда пиротехничара са 150 људи запослених у Тополивници у Крагујевцу; 6) једног одреда војника понтоњера (скелерија) са 150 људи; 7) једног одељења болничара са 25 људи и 8) жандармерије која није претрпела измене у односу на ранији период. У касарнама у Београду било је 1.225-1.683 војника и 232-290 коња. У касарни у Топчидеру је било смештено 150-300 људи и 120-260 коња, а подигнута је и војна болница за 40 људи. Касарна у Крагујевцу задржала је раније капацитете. За београдски гарнизон министар војни је на Сави установио школу пливања. Монден је по доласку у Србију затекао Тополивницу у Крагујевцу у великом нeredу а њеним зградама претило је скоро рушење. Министар је дао налог за поправљање зграде и потпуно преуређење ове установе која је од пролећа 1862. године активно радила. Прво побољшање уведено у Тополивници је установљење радионице са 16 машина за изолучивање пушчаних цеви уз помоћ којих су измењене карактеристике пушкама кременачама (5.000 комада) руског порекла које су дуго година лежале у Арсеналу. Захваљујући тој иновацији, за мање од десет месеци, изолучени су 42.500 пушака капислара и топ са глатком цеви које је руска влада 1862. године поклонила Србији, а који су пренети преко Дунавских кнежевина. Ове пушке представљале су наоружање за 45.600 људи који су чинили 76 пешадијских батаљона народне војске. Значајан напредак је постигнут у производњи барута и муниције. Број складишта за барут повећан је са седам на десет, а она су сходно потребама распоређена на читавој територији Кнежевине. У њима је укупно смештено: 104.465kg барута за топове; 107.816kg барута за мускете; 6.363.000 фишека за пушке; 3.467.000 фишека за пиштоље; 29.531 фишек за топове; 2.073 кутије за метке. Србија је располагала са 150 топова: 92 топа калибра 3, 6 и 12 фунти (трофунташи су припадали аустријском, шестофунташи пруском, а дванаестофунташи француском систему); 31

³²⁴ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861-1864*, 96.

хаубица од 130mm и 160mm (хаубице од 130 mm припадале су швајцарском, а са дугом цеви пруском систему; оне од 160mm израђене су по француском моделу) и 24 брдске хаубице од 120mm француске израде. Од пролећа до краја 1863. године изливено је 18 изолучених цеви за пројектиле тежине 4kg а прво гађање из ових цеви спроведено у јуну у присуству Кнеза дало је задовољавајуће резултате. У погледу залиха у муницији Монден је изнео следеће податке: 94.370 ђулади, 25.040 граната, 3.600 шрапнела, 113.392 метка за митраљез.

Монден је поднео генералу Рандону и извештај о резултатима које је постигао као министар грађевина. Подстрек који се већ годину дана давао уређењу војске Кнежевине, имао је за резултат смањење средстава које је требало употребити за јавне радове. Због повећања буџета Министарства војног са 2.800.000 на 4.000.000 франака, буџет Министарства грађевина морао је да буде смањен на 240.000 франака, а путеви и мостови мањих димензија саграђени су искључиво захваљујући радној обавези. За њихову изградњу није се могао искористити велики број људи због војних вежби и маневара на које су они често и врло радо ишли. Није предузет никакав важан грађевински подухват, а Министарство је било ограничено на одржавање и оправку постојећих објеката и инфраструктуре. Ипак, изграђено је три од укупно девет складишта барута а штале и магацини за коње и артиљеријски материјал подигнути су на шест места у Кнежевини. За овај посао ангажовано је људство шест батерија народне војске.

Монден се кратко осврнуо и на тадашњу политичку ситуацију у Кнежевини. Два крупна питања покренута бомбардовањем 1862. године још увек нису била решена: одређивање рејона одбране београдске тврђаве и накнада коју је српска влада требало да да муслиманима, обавезним да после овог догађаја напусте град и своја имања. Крајем 1863. године још увек није започето спровођење одлука Међународне војне комисије (Commission militaire internationale) којој је стављено у задатак да одреди границе тврђавског рејона. Питање је остало нерешено јер је српска влада, користећи своје право, упутила примедбе у погледу појединих одлука комисије. Што се тиче накнада, поступак се такође одвијао споро јер су захтеви турске стране били претерани. Турски комесари тражили су на име одштете 3.400.000, док је српска комисија проценила да се ради о суми од 560.000 франака. Монден је скренуо пажњу да турска војска и даље чврсто држи београдску тврђаву која представља сталну опасност по варош и да су комесари за имања муслимана тражили већу цену од оне коју су имала пре бомбардовања. Какав је страх бомбардовање оставило међу становништвом

сведочи догађај од 30. новембра 1863. године када су Срби славили национални празник и прву победу над Турцима.³²⁵ Из страха од новог бомбардовања о коме су се шириле гласине, тог дана је више београдских породица прешло Саву и потражило прибежиште у Земуну.³²⁶

Подсетивши француског министра рата на главне новине уведене у војној управи Кнежевине, Монден је у извештају из децембра 1864. године констатовао да су оне довеле до очекиваних резултата. Војно правосуђе функционисало је на правилан начин у мери у којој су то дозвољавали околности у земљи и степен разумевања и образовања његових органа. Строгост Кривичног законика допринела је побољшању реда и дисциплине.

Фонд за пензије и помоћ официрима, подофицирима и војницима је већ располагао сумом од око 60.000 франака којом су били обухваћени: 1) новац сакупљен месечним одбијањем од плате војницима, капларима и подофицирима, тј: 0,10 франака војницима и капларима, 0,15 франака наредницима и 0,25 франака вишим наредницима; 2) новац сакупљен одбијањем од плате официрима, подофицирима, капларима и војницима кажњеним строгим казнама или затвором; 3) такса од 25 франака коју мора да уплати у Фонд свако кога је неко заменио на одслужењу војног рока без обзира на утврђену цену замене која је за 1864. и 1865. годину износила 50 дуката (око 600 франака); 4) уштеда дела кредита који је одобрен на годишњем нивоу за исхрану војника; 5) приходи од продаје отпадака војничке пекаре (мекиње, угаљ, пепео, труло сено), косидбе земљишта која припадају војној управи и одеће и опреме стављене ван употребе; 6) поклони и лична заоставштина; 7) годишњи интерес од 5% од суме Фонда који је гарантовала држава.

Применом *Закона о замени и ослобођењу од војног рока* постигнути су задовољавајући резултати: на 100 људи који су тражили замену било је 84 добровољца који су поново ступили у војну службу. Ово је било од изузетне важности за земљу где је трајање војног рока у редовним трупима било само три године.

Здравствена служба која се пре мање од две године састојала од само 8 лекара и апотекара, имала је крајем 1864. године 20 људи, док је у односу на 1863. годину одељење болничара увећано са 20 на 46 људи.

³²⁵ Првом победом је сматрана она од 30. новембра 1806. године у Првом српском устанку, када је Карађорђе протерао Турке из Београда.

³²⁶ Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 7 N 1573, Mission Mondain 1863-1864, Монден министру рата, Београд, 31. децембра 1863.

Кнез је 1. априла 1864. године одобрио два Монденова пројекта: *Закон о положају, унапређењу и пензијама официра* и *Закон о устројству војске* којим је предвиђена реорганизација стајаће и народне војске.³²⁷ Министар је сматрао да је преуређење нарочито потребно народној војсци установљеној, на брзу руку, 1861. године. Оба закона су од тада примењивана не наилазећи на озбиљније тешкоће. Положај официра је поправљен а за унапређење, које је до тада могло бити плод самовоље, су били неопходни време и способност.

Монден је поднео Савету и нацрт декрета којим је предвиђено уређење књига предмета у различитим гранама управе Кнежевине. У Србији је правило о вођењу књига предмета уведено по угледу на француско правило од 25. јануара 1845. године. После дуге расправе Монденов нацрт је претрпео измене наметнуте захтевима домаће администрације и организацијом Главне контроле Министарства финансија. „Тај нацрт ће бити ових дана дат на одобрење Кнезу и имам све разлоге да очекујем да ће кроз неколико месеци управљање материјалним средствима и вођење књига о њима, који су до сада били веома мањкави, бити подвргнути редовним и строгим контролама“.³²⁸

Превоз војске и средстава до тада је обављан делом уз помоћ кола којима су управљали лоши кочијаша, чијој вољи је војна управа била приморана да се препусти, а делом помоћу кола и коња артиљерије, што је ишло на штету те службе и обуке у батеријама. У циљу уклањања наведених потешкоћа, Монден је образовао специјално одељење кочијаша са 15 теретних кола за обављање основне службе. Увођење ове новине било је неопходно ради правилног функционисања одељења за превоз батерија чија је обука посебно трпела због недостатка транспортних средстава.

Одељење понтоњера образовано 1862. године чинило је 150-187 људи са задатком да подиже и одржава понтонске мостове на великим рекама, где би изградња сталних мостова захтевала трошкове које земља није била у стању да поднесе.

Осим коњушница, складишта и мале касарне неопходних новоформираном одељењу кочијаша, у Београду су током 1864. године за потребе војне службе подигнуте следеће зграде: касарна за 100 коњаника и велико складиште материјала за 3 артиљеријске батерије које је раније било смештено у касарнама у граду и предграђу. Министар је сматрао да материјал током зимског периода не треба да буде изложен

³²⁷ Монденов Нацрт Закона о положају, унапређењу и пензијама официра није прерастао у посебан закон. Он је представљао део *Закона о устројству војске* од 30. марта 1864. године (Част прва, глава III и IV: О стању официрском и о разним положењима официра и О пензији официра) (*Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1861. до 1873.* Београд 1882, 177-179).

³²⁸ Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 7 N 1573, Mission Mondain 1863-1864, Монден министру рата, Београд, 31. децембра 1864.

оштрој клими која би утицала да после кратког времена постане неупотребљив; јахачка школа у затвореном која је брзим утицајем на обучавање коњаника свих чинова (официри и подофицири) већ доказала од које је важности било њено оснивање.

Редовне трупе (укупно 3.382 човека) су чиниле: жандармерија у Београду (341); два пешадијска батаљона (1685); два коњичка ескадрона (215); артиљерија од 1.077 људи, састављена од 4 пољске батерије (496), две брдске батерије (224), чета радника и пиротехничара (170) и чета понтоњера (187); одељење кочијаша (18) и одељење болничара (46).

Законом о устројству војске штаб Стајаће војске је добио коначну организацију а састојао се од 1 пуковника, 1 потпуковника, 2 мајора, 6 капетана и 5 поручника или потпоручника. Посебан Артиљеријски штаб чинили су један пуковник, један потпуковник и седам капетана. Пуковник је био управник свих артиљеријских завода Кнежевине, потпуковник управник Војне академије у Београду, а седам капетана је распоређено између артиљеријских завода, Академије и Бироа за материјал Министарства војног.

Реорганизована народна војска састојала се од 77 пешадијских батаљона, 33 коњичка ескадрона, 16 чета пионира за потребе округа у унутрашњости и једне чете ватрогасаца („пожарна чета“) за град Београд. Артиљеријских батерија је било између шест и девет. У свакој чети, ескадрону или батерији превоз намирница је обављан уз помоћ коња са самарима које су водили њихови власници, прикључени народној војсци под именом коморције.³²⁹ Одређено је да један теретни коњ опслужује десет пешака, пет коњаника или пет тобџија.

Тополивница у Крагујевцу је наставила да ради. Србија је располагала са укупно 28 завршених изолучених цеви за топове од четири фунте, од којих је 16 припадало пољској а 12 брдској артиљерији и са 9 топова од дванаест фунти. Број пројектила израђених за пољске топове износио је 5.086, за брдске 5.744, а за дванаестофунташе само 461.

После преуређења, а поредећи податке са онима од претходне године, Монден је закључио да је мала стајаћа војска садржала главне елементе војне организације. Министар је сматрао да ће стајаћа војска после неког времена, у мери у којој се буду развијале навике о поштовању дневних заповести и обука, имати неке од квалитета које

³²⁹ На основу *Закона о устројству народне војске* из 1861. године уведен је још један род - „коморције“. Они су представљали неку врсту претече транспортних јединица, а одређивани су међу грађанима који су имали теретне коње, добро познавали путеве и били вични товарењу (чл. 73) (Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *нав. дело*, 235).

поседују организоване војске Европе. Као и у прошлости, њен задатак је био да образује официре и инструкторе народне војске која јесте и биће истинска снага земље, неспособне да још дуго времена поднесе трошкове бројније стајаће војске. „Мудрост вође и употреба здравог разума од стране водећих људи ове мале државе уосталом дају разлога да се надамо да Србија никада неће довести у питање своју будућност непромишљеном применом силе чије јој постојање може бити од користи само под условом да се њом служи искључиво у одбрамбене сврхе, ако спољашње околности то буду захтевале а никада у циљу агресије. Истина је да већи број лудих глава, којима пријају подмукле инсинуације једне велике европске силе (Русије), сања ни о чему мање него о обнови српског царства: краткотрајној независности успостављеној у Средњем веку на рушевинама Византијског царства (Bas-Empire), али разумни људи неће допустити да их понесе тај смешни занос“.

Друга Монденова главна делатност- развитак Главне управе грађевина (од 1862. Министарства грађевина) била је још ограниченија због недостатка материјалних средстава. Од јуна 1861. када је Монден преузео управу над јавним радовима, проучавани су бројни планови за изградњу инфраструктуре и грађевина од којих је један део, у складу с могућностима, био спроведен у дело до краја 1864. године. Дужност првог српског министра грађевина француски официр је обављао до 1. априла 1865. године. У Београду су подигнути следећи војни објекти: 1) мала четврт за смештај 100 коњаника; 2) штала за 50 коња; 3) складиште за материјал; 4) штале, складиште и касарна за новообразовано одељење кочијаша; 5) затворена Школа јахања. Од цивилних грађевина у престоници су сазидане: 1) једна црква; 2) школа за 50 девојчица; 3) мали колеж за 180 ученика; 4) велика зграда за Управу града.³³⁰ У унутрашњости Кнежевине саграђени су војни и цивилни објекти и саобраћајни путеви. За војне потребе изграђени су 3 складишта за барут, 6 штала и 6 складишта за артиљеријски материјал народне војске, док је делатност у области цивилног грађевинарства узела много шире размере: 7 цркава, 12 основних школа, 11 зграда окружних начелстава

³³⁰ У време Монденовог министровања у Београду су сазидане Вазнесенска црква (1863), Женска основна школа на Палилули (1863/4), Велика школа (1863) и зграда Управитељства вароши Београда (1864) на месту данашњег Хемијског факултета (*Историја Београда. Прва књига, стари, средњи и нови век; Друга књига, деветнаести век; Трећа књига, двадесети век. Примљено на VII скупу одељења историјских наука од 25. X 1972. на основу реферата академика Васе Чубриловића, дописног члана Академије Милутина Гарашанина, дописног члана Академије Симе Ђирковића, проф. универзитета Радована Самарџића и проф. универзитета Јована Марјановића*, Београд 1974; II, 337-339, 580-584; *Историја Београда*, написали Никола Гасић, Љубица Зотовић, Јованка Калић, Радмила Тричковић, Петар Милосављевић, Даница Милић, Бранко Максимовић, Бранислав Којић, Јован Милићевић, Бранислав Глигоријевић, Никола Вучо, Здравко Антонић, Бранко Петрановић, Александар Ђорђевић, Милорад Мацура, Београд 1995, 277-280.

(стан и канцеларија начелника округа) и 5 мировних судова. *Законом о сувоземним јавним друмовима* из априла 1864. године извршена је подела на државне, окружне, среске и општинске путеве. Државни су повезивали Србију са суседним земљама, окружни су спајали веће делове државних територија међу собом и са државним друмовима, а срески и општински повезивали су територије у оквиру мањих административних јединица. По тој категоризацији Кнежевина је имала 4 државна и 18 окружних друмова.³³¹ За време радних сезона 1861-1864. године, уз помоћ буџетских средстава, оправљено је 650km старих а изграђено 413km нових путева од шљунка и 124 моста и мостића од којих је већи део био од дрвета. Важно је напоменути да су цркве, основне школе, зграде окружних начелстава и мировни судови саграђени о трошку општина и округа, потпуно независно од буџета Министарства грађевина иако је оно управљало и надзирало њихову градњу.

У 1865. години буџет Министарства војног износио је 2.973.934 а Министарства грађевина 513.984 франака. Више од половине буџета Србије прибављено је путем непосредних пореза а трећина укупних средстава издвајана је за трошкове Министарства рата. Жеља Правитељства била је да са развојем трговине и индустрије буде окончано лоше економско стање које неће моћи још дуго да потраје. По Монденовом мишљењу те две гране неопходне за смањење сиромаштва народа могу да уведу само странци према којима Срби гаје велико неповерење. Он је сматрао да ће бити потребно још дуго времена за проналажење излаза из ове ситуације.³³²

С политичке тачке гледишта положај Кнежевине 1864. био је незнатно измењен у односу на прошлу годину, а питања наметнута догађајима из 1862. године још увек нису била решена. Пре свега, није утврђена сума коју је српска влада требало да исплати муслиманима лишеним својих имања после бомбардовања. Порта, чија би најмудрија политика била да се приближи вазалној Кнежевини, правила је тешкоће у погледу закључења спора због 100.000 франака колико је износила разлика у процени штете двеју страна. Одлуке Међународне војне комисије, којој је у пролеће 1863. године дат задатак да одреди границе рејона београдске тврђаве, нису још увек ступиле на снагу. Без обзира на то одгађање, Монден је оценио да су односи Србије са сизереном силом далеко мање затегнути него пре годину дана. Односи са заповедником београдске тврђаве су такође били бољи, иако су Турци држали гарнизон који је још

³³¹ Мирослав Перишић, „Ваљево на саобраћајној мапи Србије у другој половини 19. и почетком 20. века“, *Гласник Историјског архива у Ваљеву* 30, Ваљево 1996, 116-131; 119-120.

³³² Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 7 N 1573, Mission Mondain 1863-1864, Монден министру рата, Београд, 31 децембра 1864.

увек био бројнији (3.000 војника) него што су то захтевале околности. Поред тога, они нису смањили ни тврђавско наоружање које је представљало претњу по варош и изазов за српско становништво. Народ је у августу 1864. године путем својих представника у Скупштини поново упутио протест због одржања турских тврђава у Србији. Министар војни је сматрао да ће без испуњења овог захтева свако искрено зближење са сизереном силом бити немогуће.

На крају извештаја маршалу Рандону од 31. децембра 1864. године Монден је изнео утиске и осећања. Последњи редови откривају разочарање и озбиљне тешкоће са којима се сусретао на свом одговорном задатку: „Завршавајући овај извештај који ће Вашој екселенцији можда изгледати сувише сажет, молим Вас да узмете у обзир да ми је остало мало слободног времена ван времена моје службе, тешких дужности које испуњавам у овој земљи у којој стално треба да се борим: не само против оскудице средстава за деловање која су ми стављена на располагање, устаљених навика поткрепљених немаром и апатијом људи, њиховим незнањем које је још веће због таштине и лажне осетљивости, већ такође против сплеткарошког и препреденог духа, што, после свега, не би морало да зачуди, јер се среће код народа тек ослобођеног од стране власти; где, такође, а од пре неког времена нарочито, треба да се чувам личних суревњивости и нестрпљивости неколицине амбициозних људи који, жељни да наследе мој положај, на који су охрабрени да полажу право, почињу да мисле да се мој боравак код њих продужава преко рока који су они замислили“.³³³

Кратко време после повратка из Француске, где је био на одсуству, Иполит Монден се 11. новембра 1864. обратио председнику владе Илији Гарашанину и саопштио му своју одлуку да ће дужност министра војног и министра грађевина обављати до 1. априла 1865. године. Као разлог за иступање из српске службе он је навео породичне разлоге. Поред тога, Монден је скренуо пажњу Гарашанину да је прекорачио обавезу из уговора од 18. маја 1861. године закљученог с владом, на основу које је његова служба требало да траје три године.³³⁴ У пролеће 1865. године свечано је испраћен из Београда и паробродом *Делиград* превезен у Земун одакле се заувек вратио у отаџбину.³³⁵

Интересовање Француске за Србију због избијања Кримског рата допринело је блиској сарадњи у подизању Тополивнице у Крагујевцу и образовању официрског

³³³ Исто.

³³⁴ АС, ИГ 1490, Иполит Монден Илији Гарашанину, Београд, 11. новембра 1864.

³³⁵ Ж. Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862*, 265.

кадра. Захваљујући везама створеним у то време први српски министар војни постао је Француз Иполит Монден (1862-1865) који је 1856. године био задужен да направи темељну студију о Србији. Када је за време Кримског рата први пут боравио у Кнежевини, Монден је ангажован на изради планова за њену одбрану у случају аустријског напада. У циљу објективног сагледавања чињеница, он је најпре проучио географски положај, економске услове и управну организацију а тек након тога одбрамбене могућности непознате земље. Француски капетан се пре свега усредредио на испитивање терена на ком би биле вођене споредне борбе међу зараћеним странама. У свом извештају упућеном генералу Виала Шарону, Монден је навео да је Србија пре свега планинска, беспутна и тешко проходна земља, а да се њена народна војска у тим условима може успешно супротставити непријатељу. За француске војне стручњаке то је било значајно обавештење. Монден је 1861. године по други пут добио дозволу да дође у Кнежевину, пре свега да би спровео реорганизацију народне војске која је као институција посебно интересовала Французе.

Монденове главне заслуге су успостављање Министарства војног и Министарства грађевина 1862. године. Функције министра војног и министра грађевина су биле тесно повезане што ће остати устаљена пракса током целог даљег историјата Кнежевине, односно Краљевине Србије. По угледу на француског министра јавних радова, његов српски колега вршио је надзор над путевима, мостовима и војним објектима чија изградња је била неопходан услов за мобилизацију и планирање ратних операција. У организацију војске Кнежевине Монден је увео одређене елементе француског система и учинио све што је било у његовој моћи да је што боље уреди. Преузета руска и аустријска правила и закони замењени су француским или су били прилагођени српским приликама. Установљени су пензионери фондови за помоћ официрима, подофицирима и војницима, спроведена је реорганизација у стајаћој и народној војсци и здравственој служби и унапређено узгајање коња као предуслов за побољшање способности оружаних снага. Монден је био главни творац *Закона о устројству војске* из 1864. године. Успех у раду министар је обезбедио највише захваљујући подршци Кнеза и Илије Гарашанина а у односу на претходни руски систем спроведене реформе представљале су очигледан напредак. Устројству српске војске Монден је дао основу на којој се она касније развијала.

Извештаји Иполита Мондена упућени француском Министарству рата представљали су стручно и непристрасно сведочење о приликама у Србији. Његова мишљења и запажања су одраз знања и схватања које је стекао у Француској. Монден

није имао потребу да повлађује српским властима или Кнезу јер извештаји нису били њима намењени, нити су они познавали њихову садржину. Поред тога, као школован официр, везан за свој позив, он није имао никаквих политичких и личних амбиција. Монден је строго поштовао правила официрског кора која су била врло чврста и подразумевала пуну моралну одговорност. Можда као странац није могао да сасвим објективно сагледа ситуацију, али његова стручна знања утемељена на француским војним схватањима нису долазила у питање.³³⁶

По повратку у Француску, Монден се није одмах вратио војним дужностима већ је до 1. новембра 1865. и даље био на располагању министру спољних послова Друену де Лиису да би „у једном раду неодређеног обима изнео резултате испитивања које је вршио током своја два боравка у Кнежевини“. Имајући у виду „ласкава признања“ које је за своје држање добио од Друен де Лииса, маршал Рандон је предложио Монденово унапређење. Након што је почетком 1866. прикључен Првом инжињеријском пуку у Арасу (Arras), 12. августа исте године произведен је у чин пуковника. Септембра 1866. године постављен је за начелника Фортификационог одељења Главног штаба у Тулузу (Toulouse). За време Француско-пруског рата 1870-71. био је командант Главног инжињеријског штаба Трећег корпуса рајнске војске и провео пет месеци у заробљеништву. Пензионисан је 29. маја 1871. после 39 година проведених у активној служби.³³⁷

У писму упућеном Мондену поводом разрешења, кнез Михаило је потврдио колико је његов рад био успешан и од користи за Србију. Истакавши да је било задовољство сарађивати с њим и да ће се увек радо сећати његовог боравка у Кнежевини, Михаило је одао признање француском официру на ревности и оданости којом се одликовао током читавог трајања службе. Блиски пријатељ Илије Гарашанина, Монден је одржавао преписку са српским државником све до његове смрти 1874. године. Указом од 1. јануара 1898. године, у знак признања за заслуге које је учинио Србији као њен први министар војни, додељена му је титула почасног генерала српске војске.

Иполит Монден је умро у Паризу 23. јануара 1900. године у 89. години.

³³⁶ Д. Вуксановић-Анић, *нав. дело*, 53, 58-59; Љ. Поповић, М. Милићевић, *нав. дело*, 38; Миле Бјелајац, „Стварање српске војске“, Званични веб сајт Војске Србије (27. март 2013).

³³⁷ Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions militaires 1857-1875, No 11822/4.

Глава трећа

I Француска у 1862. години. Велика замисао једне владавине - експедиција у Мексику

На америчком континенту влада Наполеона III је водила политику ширења француског утицаја. Крајем 1861. године предузет је заједнички војни поход Француске, Велике Британије и Шпаније у Мексико. Мексичка афера била је важна због последица које је оставила на општу политику Француске, а самим тим и на њену источну политику. Државни министар Ежен Руер (Eugène Rouher) ће 25. јануара 1864. године мексичку експедицију назвати „великом замисли владавине“. Међутим, од самог почетка подухвата код његових главних заговорника био је приметан потпуни недостатак иницијативе, што сведочи о *одсутву мишљења*. Сам Наполеон није имао утврђен план о експедицији већ се уздао у „срећну звезду“. Овакво држање носилаца француске државне политике било је за жаљење.¹

У времену о коме говоримо, Мексико је република, бивша шпанска колонија, већ позната по економским изворима, а територија је била богата још увек неискоришћеним рудним благом. Економска експлоатација је била заостала пре свега због друштвеног и политичког стања у земљи.² У земљи су постојале две супротстављене групе становништва: с једне стране аристократија коју су чинили креоли и врло снажно, богато и политички активно свештенство а са друге стране Индијанци и мелези, који су углавном представљали сиромашнији слој становништва. Нестабилан режим, карактеристичан за републике Централне и Јужне Америке, зависио је од ривалства политичких вођа који су сви више или мање били наклоњени диктатури. Председници Републике су готово увек долазили на власт после државног удара.

Уставом из 1857. године је успостављена једна врста федералне организације и образоване су Сједињене Мексичке Државе. У исто време су спроведене реформе које су биле прожете антиклерикалним осећањем: световна матична служба, протеривање

¹ Alain Gouttman, *La guerre du Mexique 1862-1867. Le mirage américain de Napoléon III*, Paris 2011, 79.

² P. Renouvin, *La politique extérieure du Second Empire*, II, 107-108.

језуита и делимична конфискација имовине свештенства. Инспиратор ових мера је био Бенито Хуарез, пореклом Индијанац. Конфискована имовина дата је на продају. Од тог тренутка у земљи је отпочела борба између конзервативаца католика и либерала. Термин либерали, међутим, није означавао присталице слободе, већ се једноставно односио на „антиклерикалце“.

Интересе католика и конзервативаца заступао је Мигел Мирамон који је ступио на чело владе 1858. године, док се Хуарез учврстио у луци Вера Круз, врло важној са економског становишта. Након што је Хуарез одбио да призна ауторитет владе у Сијудад Мексику, у земљи је избио грађански рат у коме је вођа либерала постепено бележио успехе. Његову власт је 1860. године признала двадесет једна од двадесет четири државе, чиме је званична Мирамонова власт практично престала да постоји. Победник Хуарез је ушао у престоницу и постао стварни председник мексичке владе.

Приморан да напусти Сијудад Мексико, Мирамон је одлучио да настави герилски рат у унутрашњости. Ситуација се преокренула, али тиме грађански рат није завршен. Хуарез је одмах успоставио везе с владом Сједињених Америчких Држава и покушао да добије њену подршку, стављајући јој у изглед економске олакшице у Мексику. Овај Хуарезов корак изазвао је забринутост европских сила.³

Од грађанског рата страдали су и Европљани насељени у Мексику, трговци и истраживачи рудног блага. Рат је затворио врата зајмодавцима, европским капиталистима који су преузимање мексичких дугова сматрали паметним улагањем, а колонисти су се жалили да је њихова експлоатација руда упропашћена.

Хуарез се није задовољио стварањем „лаичке државе“. Антиклерикални вођа је обуставио плаћање унутрашњег и спољашњег дуга и изазвао протесте власника мексичких деоница који су се жалили да не могу више да наплате своје вредносне папире. Стога су у аферу били укључени и европски интереси а питање је могло имати и међународне последице. Оштећени Европљани обратили су се владама својих земаља тражећи да оне подрже њихове захтеве. Шпанија, Велика Британија и Француска, чији су грађани били посебно погођени ратом и Хуарезовим мерама имале су разлог за интервенцију.⁴

Грађански рат је имао за последицу и то што је одређени број Мексиканаца, завађених са тадашњом владом, био приморан да се исели. Утицајни Мексиканци, обесхрабрени због несигурности и нестабилности у земљи, настанили су се у Европи,

³ Исто, II, 109.

⁴ P. Milza, *Napoléon III*, 638.

првенствено у Паризу и Риму.⁵ Ти емигранти су желели окончање непрекидних немира у земљи, смену владе и успостављање монархистичког режима.

Емигранти су нашли начина да буду гостољубиво примљени на двору Наполеона III. По доласку у Француску, они су као одани католици давали велике суме Цркви, што није представљало изненађење имајући у виду да је она у Мексику била једини елемент поретка и осигуравала им власт. С друге стране либералне групе које су следиле Индијанца Хуареза пљачкале су манастире и цркве, желећи да присвоје имовину свештенства и подигну народ против њега. Сматрајући да је његова безбедност у епископској палати доведена у опасност, прибежиште у Паризу је потражио и архиепископ Сијудад Мексика монсињор Пелахио Антонио Лабастида.⁶

Идеју о успостављању монархије у Мексику ширила су око 1860. три човека: Хесус-Марија Гутијерез де Естрада, Хозе-Мануел Идалго и Еснаурисар и Томас Марфи. Стар и веома богат, убеђен да би успостављање монархије за Мексико било једино решење, Гутијерез је био у неку руку идеолог конзервативаца. Идалго је био стари мексички дипломата, секретар амбасаде у Паризу, кога је Хуарез по доласку на власт одмах опозвао. Марфи је био амбасадор Мексика у Лондону и један од старих поборника идеје о монархији.

Ови људи су добро знали да њихов план о рестаурацији монархије у Мексику не може успети ако не буду имали подршку макар једне од великих сила. Од тренутка када је Хуарез затражио подршку САД, његови противници који су емигрирали у Европу су покушали да ту нађу сличан ослонац. Још један Мирамонов присталица у Паризу, генерал Хуан Алмонте, сматрао се способним да за кратко време осигура преузимање власти ако му буду обезбеђени оружје и новац. Почетком 1861. године емигранти су се састали да би створили „Мексички комитет“, који је сам себи давао овлашћења, а пред владарима Европе се представљао као заштитник мексичких интереса.

Француска се заинтересовала за мексичко питање из три различита разлога: питања заштите католичких интереса, финансијског питања и питања опште политике.⁷

1) Питање заштите католичких интереса: По доласку на власт у Мексику, Хуарез је увео антиклерикално законодавство. Његови следбеници либерали, непријатељски расположени због политичке и друштвене превласти Католичке цркве, желели су

⁵ P. Miquel, *Le Second Empire*, Paris 1998, 297.

⁶ Исто, 298.

⁷ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 110.

секуларизацију великих добара свештенства.⁸ Верски редови у земљи жалили су се да су прогоњени. У оваквој атмосфери, свештенство је очекивало да ће добити подршку Француске, чији се цар проглашавао заштитником католичких интереса у свету. Мирамонов агент у Паризу покушао је да заинтересује владу у Тилеријама за судбину мексичких католика. Изгледало је да су, више него код Наполеона III, ти покушаји имали успеха код царице Евгеније која је показивала живо интересовање за питања католичанства.

2) Финансијско питање: Европски капиталисти су били зајмодавци мексичке државе и жалили су се да не могу да наплате камате на уложени новац. Сасвим разумљиво, влада у Паризу се бавила финансијским интересима француских капиталиста: од укупно 260 милиона франака колико је износио мексички дуг, Француска је потраживала 135 милиона. То је чинило Французе главним кредиторима латиноамеричке државе. Међутим, оно што је финансијско питање чинило још компликованијим била је афера око Жекерових бонова.⁹ Од 135 милиона које је захтевао Париз, само 60 милиона је дуговано резидентима и француским улагачима док су суму од 75 милиона франака чинили „Жекерови бонови“, названи по Швајцарцу Жану Батисту Жекеру (Jean-Baptiste Jecker), управнику банке у Мексику. Жекер је позајмио новац Мирамоновој конзервативној влади, а Мирамон му је у замену дао бонове мексичке благајне. Банкар је закључио свој посао под повољним условима, али се нашао у невољи јер је Мирамон био отеран с власти. Сменивши Мирамона, Хуарез је одмах саопштио да не зна за „Жекерове бонове“, да је тај новац позајмљен бившем председнику владе у циљу борбе против њега и да он нема намеру да исплати ова дуговања.¹⁰

Жекер је сматрао да ће лакше решити питање наплате дугова ако се за њега буде заложила француска влада. Дошавши у Париз, швајцарски банкар је успоставио везе с председником Законодавног тела и полубратом Наполеона III војводом од Морнија. Војвода му је најпре издејствовао француско држављанство а потом, у јануару 1861. године, учинио да његов дуг буде укључен у укупну суму коју Француска потражује од Мексика. Жекер је на име награде за посредовање требало да исплати председнику

⁸ P. Milza, *нав. дело*, 637.

⁹ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 111.

¹⁰ P. Milza, *нав. дело*, 639.

Законодавног тела 30% од своте која му је дугована. Без сумње је била у питању „нечиста комбинација“.¹¹

Хуарез је 17. јула 1861. изјавио да није у стању да исплати дугове и да ће дати на изгласавање закон којим ће на две године бити обустављено извршење свих финансијских обавеза закључених од стране мексичке владе. Била је реч о некој врсти банкрота. Француска влада је одмах изјавила да не признаје тај закон и да захтева исплату дугова. Иако није био одлучујући, притисак који је на Наполеона III извршио његов полубрат је утицао на цареву одлуку да пошаље експедицију у Мексико.¹²

3) Питање опште политике: Много пре афере око Жекерових бонова и Морнијевих сплетки, Наполеон је веома озбиљно размишљао о Мексику. Када је 1846. под Лујем Филипом био заточен у тврђави Ам (Нан), Луј Наполеон је успоставио односе са владом Никарагве која је желела да оснује друштво за изградњу канала између Атланског и Тихог океана. Влада ове земље Средње Америке помишљала је да прокопа „канал Никарагва“ и дошла на идеју да би можда лакше могла добити новац деоничара ако тај канал буде назвала „Наполеон“. Будући цар је прихватио да се позабави тим питањем. Он је у једној брошури изнео идеје о предностима изградње међуокеанског канала, а нарочито о економском полету који би доживеле све земље Средње Америке, укључујући и Мексико. Трговина читавог света била би обављана тим путем, а изградњом канала било би омогућено насељавање и искоришћавање рудника и богатог земљишта ове области која се налази између Латинске Америке и англосаксонског подручја.¹³ Ова област служила би и као тржиште за извоз француских индустријских производа. Од објављивања брошуре, цар је придавао велики значај питању Средње Америке. Сматрао је да постоји потреба да она добије озбиљно уређење у циљу успостављања „равнотежа“ на америчком континенту. Желео је да од Средње Америке створи неку врсту баријере експанзији САД, према којима је гајио притајено непријатељство.

Због величине територије и природних богатстава, Мексико је био главна тачка Средње Америке. Међутим, пре него што постане територија за економску експлоатацију, било је потребно да у великој земљи буде успостављена политичка стабилност. Почетком 1861. године Наполеон III је дошао на идеју да у Мексику осигура долазак на власт њему одане и стабилне владе која би поставила додатне

¹¹ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 112.

¹² P. Milza, *нав. дело*, 639-640.

¹³ P. Miquel, *нав. дело*, 295.

препреке продирању САД у Средњу Америку, а Француској понудила тржиште за извоз робе и куповину сировина. Ову замисао цар је изнео у писму француском амбасадору у Лондону, грофу Шарлу Флаоу (comte Charles Flahaut de La Billarderie).¹⁴

Наполеон III је економским проблемима Мексика придавао велику важност. Свакако је велики утицај на цара имао политичар и економиста Мишел Шевалје (Michel Chevalier). Он је у чланцима објављеним у часопису *Revue des Deux Mondes* писао о могућностима успостављања прве индустријске државе Латинске Америке под претпоставком да се у истој претходно обезбеди политичка стабилност.

Царев политички план добио је форму у току 1860-61: он је најпре желео да изврши дипломатски а по потреби и војни притисак на Хуареза да би га приморао да оде с власти, а да затим подржи рестаурацију монархије у Мексику.¹⁵ Он је послао на лице места новог француског амбасадора Дибоа де Салињија (Alphonse Dubois de Saligny), од кога је очекивао тачан извештај о могућности интервенције. Дипломата је сазнао да је конзервативна партија у расулу због одласка Мирамона у прогонство и да Католичка црква стрепи од пљачке. Хуарезова либерална партија је објавила своју намеру да конфискује целокупну имовину цркве да би подигла државне финансије и исплатила дугове странцима. Конзули нису могли посредовати у корист трговаца који су претрпели штету због грађанског рата и несигурности. Француска је још раније постигла да буде образован фонд за отплату дугова, што су подржале и друге државе. Оне су са Мексиком склопиле читав низ међународних уговора који више нису поштовани.

Када је у априлу 1861. године прочитао извештај Дибоа де Салињија, цар је схватио да има чврст разлог за интервенцију. Упетљан у италијанско питање, цар је у интервенцији у Мексику видео средство за ублажавање притиска који је на њега вршило непомирљиво француско свештенство. Желео је да следи свој сан о сенсимоновском ширењу на америчком Медитерану, бранећи у исто време у Мексику, као раније у Сирији и Индокини, интересе Католичке цркве.¹⁶

Наполеон III је сматрао да би идеја о постављању једног француског принца на престо у Мексику била потпуно неостварљива. Аутори износе различита мишљења о начину на који је изабран мексички цар. Једино извесно је, да је он морао бити католик који би се ослањао на огромно богатство свештенства и земљишних поседника. Идеју

¹⁴ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 113.

¹⁵ Исто, 113-114.

¹⁶ P. Miquel, *нав. дело*, 301.

да позове аустријског надвојводу Максимилијана цар је добио од емигранта, монархисте Гутијереза.¹⁷ Цар и царица су се после разматрања о различитим кандидатима, на предлог Евгеније, одлучили за брата аустријског цара Франца Јозефа. Овај избор би допринео помирењу с Бечом и можда олакшао уступање Венеције Италији.¹⁸ Максимилијан је био бивши адмирал царске флоте, уметник, ботаничар и миљеник папе, што такође није било без значаја при његовом избору с обзиром на тадашње догађаје у Италији.¹⁹

Да ли су преговори да на чело нове државе дође брат Франца Јозефа заиста довели до одређеног ублажавања затегнутости у француско-аустријским односима? Максимилијан није добио ниједно охрабрење од европских дворова, нарочито не од бечког који је одбацивао идеју о трампи Венеције за једно несигурно царство.²⁰

Понуда је упућена у септембру 1861. године преко аустријског амбасадора у Паризу Рихарда Метерниха. Надвојвода се није у потпуности обавезао, али се већ у октобру изјаснио да је сагласан с идејом. На основу онога што су му причали мексички монархисти у Паризу, Наполеон је веровао да ће рестаурација монархије бити лак посао. Сматрао је да ће Мексиканци када буде раширена пропаганда устати против Хуареза и пристати на устоличење Максимилијана. Идеја о наметању монархије насилним путем цару се јавила тек касније.

Треба имати у виду да је Наполеон по овом питању био лоше обавештен и да није имао никакву представу о менталитету Мексиканаца. Опште политички циљ је постојао већ 1858. године, у тренутку када се питања дугова и Жекерових бонова још нису постављала. Изјава самог министра спољних послова Тувнела 1862. године сведочи у прилог томе шта је био најважнији циљ: „Католички интереси и финансијско питање, то су изговори; стварни мотив експедиције је опште политички: успоставити економски утицај Француске у Централној Америци.”²¹

Међутим, Француска је у мексичком питању морала водити рачуна и о интересима других сила, САД, Велике Британије и Шпаније. Нарочито од 1845. године, САД су примењивале политику експанзије ка Централној Америци. Њихова влада је тежила да се споразуме са Хуарезом да би од њега добила економске повластице за

¹⁷ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 114.

¹⁸ E. Anceau, *Napoléon III*, 392.

¹⁹ P. Miquel, *нав. дело*, 302, 318.

²⁰ P. Miquel, *нав. дело*, 318.

²¹ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 115.

експлоатацију рудника и природних богатстава. Та политика експанзије нагло је обустављена крајем 1860. кризом око сецесије и ратом који је трајао до маја 1865. године. Наполеон III се вероватно не би упустио у мексичку авантуру да није било америчког грађанског рата јер се бојао да би сукоб са САД могао закомпликовати ситуацију.²² Тренутак је био утолико повољнији што је сукоб који је ставио један насупрот другом Север и Југ осудио текстилну индустрију Француске на „глад за памуком“, чије су последице почеле да се осећају у северним областима, нарочито у Нормандији. Од почетка Сецесионистичког рата, у Паризу су себи постављали питање како да прекину блокаду јужних држава. План о интервенцији у Мексику подразумевао је и победу Конфедерације, којој би уследио коначан расцеп. Сецесионистички рат је спречио владу САД да интервенише у Мексику.²³ Наполеон је дакле имао слободне руке.²⁴

Шпанија је раније имала власт у Мексику, а још увек је поседовала колоније у области Антила и Мексичког залива. Осим тога, у Мексику је живело око 20.000 Шпанаца, ангажованих углавном на земљорадничким и трговачким пословима који су такође претрпели финансијску штету због грађанског рата. Шпанска влада није размишљала о припајању Мексика, она је рачунала да ће поново имати активну улогу у Централној Америци. Међутим, иако су се Шпанци и Французи слагали по питању обарања републиканског и антиклерикалног Хуарезовог режима који је отимао имовину Цркве, они су имали различита гледишта о будућој мексичкој монархији. За разлику од Париза, где су подржавали кандидатуру Максимилијана, у Мадриду је краљица Изабела размишљала о принцу који је припадао шпанској грани династије Бурбона.²⁵

Велика Британија је имала поседе у Антилима и у Централној Америци: британски Хондурас. У Мексику су Британци експлоатисали руднике сребра и градили плантаже а капиталисти били деоничари фондова мексичке државе. Влада у Лондону је нарочито желела да оконча анархију која је беснела у Мексику и, као Наполеон, да спречи експанзију САД. Велика Британија је желела да искористи Сецесионистички рат да обори с власти Хуареза који је био у добрим односима са САД, успостави ред у Мексику и на тај начин реши финансијске проблеме својих грађана у овој земљи. Влада

²² Исто, 116.

²³ P. Milza, *нав. дело*, 640-641.

²⁴ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 116.

²⁵ P. Miquel, *нав. дело*, 302.

на челу са лордом Раселом није ни мало држала до монархистичког решења као ни до заштите католичких интереса.

Осетивши се слободним да делује захваљујући Сецесионистичком рату, Наполеон је водио рачуна о интересима Шпаније и Велике Британије. Цар је желео да са њима постигне споразум о питањима опште политике. Удруживање са Великом Британијом и Шпанијом могло је за њега имати користи. У случају да Сецесионистички рат не потраје дуго и САД буду у стању да интервенишу у Мексику, та интервенција би била теже остварива ако би била уперена против три силе, него против саме Француске. Али упуштајући се у преговоре с Великом Британијом и Шпанијом, Наполеон се заваљавао да ће успети да приволи њихове владе на спровођење сопственог плана, рестаурације монархије у корист Максимилијана.²⁶ Преговори између Француске, Велике Британије и Шпаније започети у септембру 1861. године одмах су показали да по овом питању неће доћи до споразума. Упркос томе, гроф Флао, шпански амбасадор Хавијер де Истуриц и лорд Расел су ипак 31. октобра 1861. у Лондону закључили уговор о заједничкој акцији у Мексику. Британска влада се бојала да ће Наполеон и без ње бити способан да пошаље ову експедицију и да је боље да у истој учествује да би могла да надгледа акцију Француза. Овим уговором је предвиђено следеће: Француска, Велика Британија и Шпанија ће упутити војну експедицију у Мексико а њен циљ ће бити обезбеђење заштите „личности и имовине странаца“. У тексту се додаје да три силе током ове експедиције неће тражити никакве „територијалне уступке“ као ни „посебне користи“. На крају три силе неће ометати Мексико да „слободно бира своју владу“.

Наполеон је упркос двосмислености која почива у овој формулацији очекивао да ће Мексиканци изабрати монархију и да ће његов план бити спроведен. Француска влада је желела да спречи експанзију САД ка Средњој Америци и да омогући рестаурацију монархије у корист Максимилијана у Мексику. Наполеон је био убеђен да ће Британци после почетног незадовољства на крају прихватити то решење.²⁷

Спровођење плана

У једном писму генералу Фореу, коме је управо поверио командовање француским експедиционим корпусом у Мексику, цар је навео разлоге који су га натерали на војну интервенцију: „У тренутном стадијуму светске цивилизације,

²⁶ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 117.

²⁷ Исто, II, 118.

процвет Америке није нешто према чему је Европа равнодушна, јер она храни наше фабрике и оживљава нашу трговину. У интересу нам је да Сједињене Државе буду моћне и напредне, али немамо никаквог интереса у томе да се оне прошире на читав Мексички залив и буду једини давалац производа Новог света. Напротив, ако Мексико сачува своју независност и територијални интегритет, ако уз помоћ Француске буде састављена једна стабилна влада, вратићемо народу латинског порекла с друге стране океана његову снагу и углед... Успоставићемо наш благотворан утицај у Средњој Америци а он ће нам, отварањем огромних тржишта нашој трговини, прибавити неопходне сировине за нашу индустрију. Тако препорођени Мексико ће нам увек бити наклоњен, и не само захвалан, већ ће његови интереси бити такође сагласни нашим.²⁸

Иако су потписале споразум у Лондону, три силе нису биле сагласне око циља експедиције. Стога је она променила карактер чим је приступљено њеном спровођењу. Међународни подухват, у коме су три силе биле удружене на темељу једнакости, постао је врло брзо само француски и завршен је неуспехом.

Крајем новембра 1861. године шпанска влада је послала на мексичку обалу експедициони корпус од 6000 људи не чекајући да њени савезници буду спремни, чиме је прекршила дух конвенције склопљене у Лондону. Вођа те шпанске експедиције био је генерал Хуан Прим. Наполеон је одмах пожурио да пошаље француске снаге док је британска влада послала само контингент од 1000 људи којима је командовао сер Чарлс Вајк.

Почетком 1862. године на Мексичку обалу се искрцало 3000 Француза. Између цивилног вође експедиције Дибоа де Салињија и војних лица на челу са адмиралом Жиријеном де Ла Гравијером (Jugien de la Gravière) и генерала који су се смењивали на челу трупа, често је долазило до неспоразума.²⁹ Одмах по искрцавању на мексичку обалу избиле су и несугласице међу савезницима. Упутства дата вођама експедиције нису била толико прецизна и једнообразна да би њихов споразум на терену могао бити одржан на дуже време. Требало је најпре разложно објаснити Мексиканцима из ког разлога су се трупе искрцале. Сер Чарлс Вајк је добио одобрење шпанског и француског команданта да упути један мирољубив и добронамеран проглас „мексичком народу“.³⁰ У начелу трупе су се искрцале да би приморале Хуареца да плати дуг европским повериоцима, а стварни разлог је био његово уклањање с власти.

²⁸ P. Milza, *нав. дело*, 636-637.

²⁹ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 119; P. Milza, *нав. дело*, 638.

³⁰ P. Miquel, *нав. дело*, 303.

Француска је од Мексика потраживала суму од 62 милиона пијастера. У тај износ је било укључено и дуговање Швајцарцу Жекеру који је на европским тржиштима желео да тргује боновима у које је претворен мексички државни дуг. Сер Чарлс Вајк је био срдит због француских захтева, које је назвао срамним.³¹ Према томе, проглас није могао да прецизира износ потраживања а финансијско питање је довело до првог неспоразума међу савезницима.

Осим тога, постојала је неслога и о циљу експедиције. Министар спољних послова Тувнел је тада писао да је питање наплате дугова само привидни циљ експедиције.³² На лицу места, у Мексику, француски представници Дибоа де Салињи и Жиријен де ла Гравијер су говорили о успостављању монархије и крунисању Максимилијана.

Шпанија и Велика Британија нису допуштале овакво решење. За разлику од владе у Лондону која никада није желела рестаурацију монархије у Мексику, званични Мадрид се залагао за њену обнову, али не у корист надвојводе Максимилијана. Сер Чарлс Вајк је све више налазио да је Хуарез исправан и симпатичан.³³ С друге стране, ниједан представник Мирамонове конзервативне партије није се појавио пред савезницима. Хуарез је дао на знање да би трупе, у циљу заштите војника од страшне жуте грознице која би их у обалском појасу осудила на смрт, могле одсести у три безбедна града. Било би довољно да савезници потпишу уговор којим би се обавезали „да неће нанети ударац независности, суверенитету и интегритету територије Републике“. Хуарез је осим тога тражио да се поред савезничких на трговима Вера Круза вијори и мексичка застава.³⁴ На подстрек шпанског представника, генерала Прима, пуномоћници три силе су, под наведеним условима, потписале с Хуарезом 19. фебруара 1862. године уговор у Соледаду. Пре него што су започеле рат Француска, Велика Британија и Шпанија су предложиле мексичкој влади примирје. У том периоду требало је преговарати по питању финансијских захтева.

Савезници су пред собом имали противника који је одржавао ред у Мексику најокрутнијим средствима: такозваним „мртвачким“ законом прописана је смртна казна за све оне који би понудили своју помоћ „освајачима“, било снабдевајући их оружјем, било радећи за њих. Требало је одвратити три силе од дуготрајне окупације и освајања. Конвенција из Соледада давала је задовољење гледиштима Велике Британије и

³¹ Исто, 303.

³² Renouvin, *нав. дело*, II, 120.

³³ P. Miquel, *нав. дело*, 304.

³⁴ Исто, 305.

Шпаније. Британци који су остали на својим бродовима како би избегли заразу, спремали су се да отплове чим њихови дугови буду исплаћени. Они нису желели да ратују за француске шпекуланте. Конвенција није задовољавала царе амбиције јер њом није предвиђено успостављање монархије у Мексику. Стога је француска влада одбила да ратификује овај уговор, а адмирал Жиријен де ла Гравијер, који је у њено име преговарао и залагао се за повлачење трупа из Мексика, је био опозван.³⁵

Било је јасно да мексичка влада није у стању да исплати дугове и да Французи немају начина да је на то присиле. Такође, они нису могли да издејствују да у тој земљи буде признат за владара принц који долази са најпросветитељскијег двора Европе.³⁶ Адмирала Жиријена де ла Гравијера сменио је на челу француског експедиционог корпуса, увећаног новим појачањем од 4500 људи, генерал Шарл Лоренцез (Charles Ferdinand Latrille comte de Lorencez). Бесни што их Наполеон искоришћава да би прави рат против Мексика водио тобож у име заштите међународног јавног права, Британци и Шпанци су почетком априла 1862. године одлучили да се повуку из подухвата.³⁷ Међународна експедиција је тако постала војна операција колонијалног освајања коју је преузела само једна нација. Француски војници нису имали другог излаза осим да силом наметну промену режима коју су желели у Паризу. Од тада су британска и шпанска дипломатија постале стварне савезнице Хуареза.³⁸

У званичним круговима у Паризу нико није био одушевљен што ће Француска сама наставити подухват. Цар се, међутим, није одрицао својих амбиција и одлучио је да до краја води рат против Хуареза. Доказ о томе налазимо у упутствима послатим генералу Елију Фореу (Elie Frédéric Forey) који је у јулу 1862. године био именован за команданта француског експедиционог корпуса: 1) постићи споразум с оним Мексиканцима који заиста желе сарадњу с Француском; 2) омогућити продор француских снага у унутрашњост Мексика и уклањање Хуарезове владе и 3) обезбедити сазивање мексичке скупштине и, без наметања решења, саветовати Мексиканцима да успоставе монархију и изаберу за цара аустријског надвојводу Максимилијана, кандидата кога је препоручила Француска.³⁹ Француска експедиција је,

³⁵ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 121.

³⁶ P. Miquel, *нав. дело*, 305-306.

³⁷ P. Milza, *нав. дело*, 639.

³⁸ P. Miquel, *нав. дело*, 307.

³⁹ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 121.

дакле, требало да омогући освајање Мексика и долазак на престо аустријског надвојводе.⁴⁰

Када постане цар, Максимилијан је требало да обезбеди Француској економски утицај у Мексику и да богату земљу дâ на експлоатацију Французима ради подизања француске индустрије. Питања католичких интереса и Жекерових бонова су у Наполеоновим очима била од споредног значаја. С обзиром да су се Шпанија и Велика Британија повукле из подухвата, Наполеон III је био слободан да Средњу Америку, почевши од Мексика, реорганизује у складу с економским потребама Француске.⁴¹

У тренутку када је преузео команду, генерал Форе је располагао са скоро 20.000 људи. Кадар је, међутим, био осредњег квалитета, без неопходних знања о Мексику и лоше припремљен за врсте операција које је тамо требало водити. О томе сведоче речи из царевог писма упућеног министру рата маршалу Рандону: „Дао сам Фореу једину карту Мексика коју сам имао; ископирајте је и литографишите, а затим ми је вратите“.⁴² Генерал је предузео офанзиву у фебруару 1863. године и најпре напао Пуеблу; град се предао после двомесечне опсаде. По уласку у Сијудад Мексико 7. јуна, Форе је протерао Хуарезову владу и сазвао, не уставотворну скупштину како је предвидео Наполеон, већ скупштину мексичких угледника. Иста је прогласила монархију и понудила круну Мексика надвојводи Максимилијану. Ситуација је, међутим, и даље била несигурна јер је Хуарез наставио борбу у унутрашњости земље. Максимилијан је чекао скоро годину дана да би пристао да дође у Мексико.

У међувремену, власт у земљи је осигуравао дивизијски генерал Ашил Базен (François Achille Bazaine). Овај стари војник афричког корпуса, командант Легије странаца за време Кримског рата, је имао одлучујућу улогу у успеху експедиционог корпуса у Пуебли и Сијудад Мексику. Након заузимања главног града, Базен је добио титулу маршала а Наполеон га је именовао за главнокомандујућег француских војних снага. Он је имао задатак да настави борбу против Хуареза до коначне победе.⁴³

Аустријски надвојвода је дошао у Мексико 24. маја 1864. године. Он је оклевао да преузме дужност јер ситуација о којој су му први пут говорили у октобру 1861. више није била иста. На почетку се радило о међународној француско-британско-шпанској експедицији, а она се затим претворила у искључиво француски подухват. Пре него што је одлучио да дође у Мексико он је закључио с представницима Наполеона III

⁴⁰ P. Milza, *нав. дело*, 642.

⁴¹ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 122.

⁴² P. Milza, *нав. дело*, 643.

⁴³ Исто, 644-645.

уговор у Мирамару (дворaц у коме је боравио Максимилијан). Тим уговором је предвиђено да француске трупе бар током извесног времена наставе да пружају подршку надвојводи.⁴⁴ Са своје стране, Наполеон је тражио да Мексико плати не само претходне дугове, укључујући и онај Жекеров, већ такође и трошкове експедиције и превоза.⁴⁵

Мексички подухват је изазвао у Француској живу опозицију, како у јавном мњењу, тако и у Законодавном телу. Једину активну опозицију у Скупштини је представљала група петорице посланика републиканских тежњи, испред које је Жил Фавр у два наврата 1862. године одржао по мексичком питању звучне говоре. Он је тврдио да је експедиција имала као једини циљ наметање земљи страног владара и признање дугова швајцарском банкарџу Жекеру. Не спомињући Морнијево име, Фавр је дао на знање да су неке крупне политичке личности умешане у аферу у циљу остварења финансијских интереса. Његов закључак је био да од мексичке експедиције Француска нема никакве користи.

Пошто режим није допуштао слободу штампе, јавно мњење је налазило обавештења о експедицији у страним новинама. Жил Фавр је добијао обавештења преко шпанске и британске штампе, које се нису устезале да говоре о Жекеровим боновима и Морнијевој улози. У Паризу, на скуповима и по кулоарима Скупштине, Морнијево име је почело да се везује за сумњиве радње. Међутим, тек је касније једно писмо шефа царског кабинета Етјена Контија (Charles Etienne Conti), откривено 1871. године за време напада чланова Париске комуне на дворaц Тилерије, потврдило војводињу умешаност у закулисне радње. Временом је утврђено да је сама царица добила из Морнијевих руку 8 милиона у боновима, за које јој је Банка Перер (la Banque Pereire) исплатила четири и по милиона франака.⁴⁶ Француска јавност није успела да схвати зашто се упућује експедиција у Мексико и због чега јој се не могу објаснити Наполеонове идеје. Тиме је она осуђена на потпуно незнање.⁴⁷ Сам цар није био начисто у погледу циља који је требало да постигне мексичка експедиција.⁴⁸ У писму Максимилијану од 30. јануара 1864. године Наполеон је показао да не одустаје од намере да одржи на власти аустријског надвојводу: „Француска војска ће напустити Мексико постепено и када то буде могла да уради не доводећи у питање опстанак нове

⁴⁴ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 123.

⁴⁵ P. Miquel, *нав. дело*, 319.

⁴⁶ P. Miquel, *нав. дело*, 303, 304, 310.

⁴⁷ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 124.

⁴⁸ P. Milza, *нав. дело*, 644.

владе“.⁴⁹ У исто време, он се лично обавезао Максимилијану да неће опозвати експедициони корпус док власт новог мексичког цара не буде осигурана.

Неуспех

Максимилијанова влада је састављена 12. јуна 1864. године, али се већ првих месеци показала немоћном. Присталице Хуареза пребегле су у северне и јужне области Мексика. Надвојвода се није могао ослонити на монархисте јер их у Мексику није било. Генерал Базен му је саветовао да не даје сувише задовољења католицима зато што су непопуларни и да би требало да образује нову „либералну“ партију. Та би партија у суштини била конзервативна, али би вероватно била прихваћена у народу ако би била названа либералном.⁵⁰

Наполеон је сматрао да ће до 1867. године, када је намеравао да повуче експедициони корпус из Мексика, лојалистичка војска бити у стању да сломи отпор Хуареза. Али, ситуација се током две године од доласка Максимилијана уопште није променила. Базен је располагао с Мексиканцима окупљеним добровољно или силом, и белгијским контингентима, све укупно снагом од око 50.000 људи. Међутим, та војска је морала да се супротстави борцима вичним герилском ратовању, који су сјајно познавали терен и били покренути патриотизмом и републиканском снагом. Са своје стране, Максимилијан није желео да се појави као представник конзервативаца и клерикалаца, наметнут мексичком народу влашћу колонијалног типа. Штавише, он је позвао у владу либерале и одбио да прими папиног изасланика, који је прешао Атлантик да би наметнуо повратак продатих добара свештенства и обавезан пристанак свештеника на Конкордат.⁵¹

Максимилијан је тако озловољио десницу, али му то није донело подршку левице. Он је окренуо против себе либерале јер је дошао на власт уз помоћ Француза, а није задовољио католике, зато што је одлучио да им не врати добра која су им одузета.⁵² После само неколико месеци владавине, Максимилијан је био оспораван са свих страна. Генерал Базен је оценио да је надвојвода неспособан и предложио Наполеону III да га замени неким другим.

Крај грађанског рата у САД коренито је променио однос снага у региону. Влада у Вашингтону је 1865. године је поново могла водити спољну политику; она је одбила

⁴⁹ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 124.

⁵⁰ Исто, II, 124.

⁵¹ P. Milza, *нав. дело*, 645-646; P. Miquel, *нав. дело*, 319.

⁵² P. Renouvin, *нав. дело*, II, 124-125.

да призна Максимилијана и захтевала у име Монроове доктрине повлачење француског експедиционог корпуса. Такође, током читавог трајања рата, политика Француске јако је озлојеђивала владу Севера због става Наполеона III. Цар је желео успех сецесије, то јест надао се да ће јужне државе бити победнице, а САД подељене на две конфедерације.⁵³

САД су у Мексику имале очигледне интересе. Оне су се повезале са Хуарезом, коме је крај америчког грађанског рата омогућио да поново прибави оружје и настави вођење кампање. Постављање аустријског надвојводе Максимилијана, са или без подршке Француске, било је једна врста европске колонизације супротно Монроовој доктрини, основном начелу спољне политике Вашингтона. Влада у Вашингтону је најпре упутила протест званичном Паризу, а затим све више заузимала претеће држање. Француска је себи тешко могла дозволити, да води рат са САД у тренутку када се јасно оцртавала пруска опасност. Ове околности навеле су Наполеона да почетком 1866. године одустане од подухвата и донесе одлуку да повуче трупе из Мексика.⁵⁴ Цар је рекао Максимилијану да ће се француске трупе повући постепено, остављајући му времена да организује војску. После битке код Садове, због опасности од Пруске, цар више није желео да задржава војску у Мексику. Потребно је нагласити да је повлачење француских трупа било супротно конвенцији у Мирамару коју је аустријски надвојвода потписао с Наполеоном пре доласка на престо. Надвојвода је за Наполеоново одбијање сазнао 1. октобра 1866.

Обећавши јавности да ће повући трупе пре пролећа наредне године, француски цар је, немајући више поверења у Базена, отпратио на лице места специјалног изасланика генерала Анрија Кастелноа (Henri Castelnau) који је имао задатак да организује повратак у отаџбину експедиционог корпуса и осигура абдикацију Максимилијана. Повређен тиме, Базен је одуговлачио с укрцавањем трупа, допустио мексичким монархистима да наставе са сплеткарењем и обмањивао надвојводу да земља може одолети хуаристима без Француза, а путем устанка читавог католичког становништва.⁵⁵ Иако се Максимилијан већ решио на абдикацију, припадници свештенства су га крајем новембра ипак убедили да остане. Максимилијан се надао да ће сачувати власт ако се окрене САД и постигне споразум с владом у Вашингтону.⁵⁶

⁵³ Исто, 125.

⁵⁴ P. Milza, *нав. дело*, 647.

⁵⁵ P. Miquel, *нав. дело*, 321.

⁵⁶ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 126.

Овај расплет довео је у опасност Максимилијанов живот, а тиме и углед Наполеона III. Последње француске трупе напустиле су Мексико а надвојвода је препуштен сопственим снагама. Из оданости према онима који су своју судбину везали за његов престо, брат Франца Јозефа је одлучио да води до краја борбу против Хуареза. Он је преузео команду над војском од 9.000 људи, недавно оформљеном од стране присталица Мирамона.⁵⁷ Међутим, надвојвода није могао да се одупре хуаристичким јединицама које су добиле моралну а вероватно и материјалну помоћ САД.⁵⁸ Са својим трупама он је опкољен у Керетару, где је ухваћен и затворен. Франц Јозеф је интервенисао код владе САД да надвојвода буде ослобођен. Међутим, Хуарез је био глув на ове молбе. Он је желео да на Максимилијану примени „закон о смртној пресуди“ који је сам надвојвода донео. Кривцима је требало да суди војни суд. Адвокати и дипломате су узалуд покушавали да промене судску надлежност. После кратког суђења Максимилијан је стрељан 19. јуна 1867. године.⁵⁹

Тако је окончана експедиција у Мексику која је коштала Француску 6000 њених најбољих војника и 336 милиона франака. Због овог подухвата били су нарушени Наполеонови односи са САД и Францом Јозефом, чији је брат жртвован нестварном плану стварања Латинског царства. На озбиљан начин постављено је питање о дослуху између доносилаца политичких одлука и Морнија који је требало да се окористи исплатом Жекерових дугова. Папа и француски католици нису имали на чему да захваљују Наполеону III због интервенције у Мексику. Овим неуспехом је у великој мери нарушен углед цара и његове владе, а опозиција у Француској је то искористила да би дискредитовала режим. Мексичка експедиција је скренула Наполеонову пажњу с европске сцене у тренутку када је Бизмарк повео своју земљу путем који ће се 1870. године завршити француско-пруским ратом. Чињеница да се у том тренутку у француским трупама у Мексику налазило 30.000 људи је у извесној мери утицала на цареву одлуку да се држи по страни у аустро-пруском сукобу. Са становишта опште политике Другог царства мексичка експедиција је представљала важан догађај, не толико сама по себи, већ због својих последица на психолошком и међународном плану.⁶⁰

⁵⁷ Исто, 127.

⁵⁸ P. Miquel, *нав. дело*, 322.

⁵⁹ P. Milza, *нав. дело*, 648; P. Miquel, *нав. дело*, 323.

⁶⁰ P. Renouvin, *нав. дело*, 128.

II Став Француске поводом бомбардовања Београда 1862. године

Почетком 1862. године била су приметна кретања турских трупа на границама Србије. Порта и аустријски амбасадор у Цариграду, барон Прокеш, правдали су ове мере неопходном предострожношћу због устројства народне војске.⁶¹ У исто време када је отворено почела да говори о офанзиви против Црне Горе као „жаришту нереди“, Порта је ширила вести о упадима чета из Србије на територију суседне кнежевине. Турски министар спољних послова Али-паша је тврдио да су на граници између Србије и Црне Горе ухваћени појединци, плаћеници владе у Београду, и да се још три хиљаде Срба спрема да пређе границу.⁶² Британска влада је саветовала Порти да запрети Правитељству озбиљним мерама ако не сведе народну војску на број који одговара унутрашњим потребама земље. Поред Велике Британије, Турска је за оружану интервенцију против Србије могла да рачуна и на подршку Аустрије. Француска и Русија су пружале отпор њеној акцији. Није искључено да је Порта имала у виду ову сметњу када је ширила измишљене вести о упадима српских трупа и о позивима на устанак који су из Београда упућени хришћанима у Босни.⁶³

Правитељство је сматрало да Црна Гора неће моћи да одолева турским нападима дуже од месец дана, а да ће затим уследити напад на Србију која је била обавештена о појачањима која су стизала турским гарнизонима по тврђавама у земљи. Из извештаја председника владе и министра иностраних дела Илије Гарашанина, француски конзул Ежен Тасти је сазнао да је Дунавом, током априла 1862. године, стигла у београдску тврђаву велика количина артиљеријске муниције и хране. Бродовима реморкерима турској посади у Београду допремљено је следеће: 2.500 топовских ђулади од 65 ока, 1.414 од 44, 3.300 од 22, 2.700 од 16, 2.762 од 14, 444 ђулади с оковима, 2.900 пакета картеча, 1.900 комада масног платна за паљење града, 7.000 цинканих кутија од којих свака садржи мало тана од 25 драхми за пољски топ, око 400 сандука пушчане муниције и намирнице. Британски конзул Лонгворт је саопштио Тастију да је донета одлука да ће у случају покрета Срба против Турске, гарнизон из тврђаве покушати да их задржи рушењем престонице.⁶⁴

Присуство Турака у Србији било је већ деценијама главни разлог за српско-турске сукобе. Од укупно 12.644 Турака, градско становништво је чинило 9.712 људи, а

⁶¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, 107.

⁶² АМАЕ, Turquie 353, No 60, Мутје Тувнелу, Пера, 22. априла 1862.

⁶³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 99.

⁶⁴ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 79, Тасти Тувнелу, Београд, 3. маја 1862.

тврђавска посада 2.932 човека. Број сукоба у Београду је растао од средине маја, а они су се најчешће догађали у околини тврђава Соко и Ужице. Порта није изашла у сусрет захтеву владе Кнежевине да пошаље комесара који би заједно са српским представником образовао мешовиту комисију за иселење муслимана. У турском кварту Београда живело је око три хиљаде муслимана, махом трговаца, који су снабдевали тврђаву намирницама. Они су спадали под надлежност турског правосуђа и полиције. Код кривичних дела у којима су супротстављене стране били Срби и Турци, примењиван је двоструки судски поступак. Узајамна нетрпељивост између двеју власти, подржавана верским фанатизмом, отежавала је правилно вршење правде. Срби су били посебно незадовољни због присуства турских стража на четири варошке капије које су се налазиле у српском делу Београда. Француски конзул је обавестио министра спољних послова Едуара Тувнела да је 24. маја код Стамбол капије дошло до сукоба између припадника српске милиције и редовних трупа турске војске. После хапшења двојице Турака због инцидента који су изазвали у кафани, турски војници су напали и сурово претукли српског милицајца. Интервенцијом припадника српске милиције који су узели у заштиту свог колегу и посредовањем једног турског вишег официра успостављен је ред. Поводом овог догађаја влада кнеза Михаила је издала званично саопштење да ће убудуће задржати у затвору Турке ухваћене приликом вршења кривичног дела ван њиховог кварта. Пошто се показало да предаја тих лица турским властима повлачи за собом бројне потешкоће њима ће судити српски судови. Заповедник београдске тврђаве Ашир-паша је изјавио да ће такав поступак сматрати као објаву рата. Иако су биле у питању само речи, Тасти је закључио да ситуација у Београду није нимало охрабрујућа.⁶⁵

Када је 5. јуна у новом сукобу код Стамбол капије Србин убио Турчина, Гарашанин је уручио Тастију циркуларно писмо владе упућено по Михаиловој наредби читавом конзуларном кору. Српска влада је скренула пажњу гарантним силама на ситуацију која ће неспорно имати тешке последице. С обзиром да су исцрпена сва средства у директним преговорима с Портом, Правитељство је одлучило да позове силе да преузму иницијативу. По Гарашаниновом мишљењу интервенција сила је била једини начин да буде покренута инертна турска влада. Српском представнику у Цариграду Јовану Ристићу дат је налог да изјави да ће Правитељство, ако турски комесар ускоро не дође, бити принуђено да прогласи јурисдикцију над муслиманима

⁶⁵ Исто, No 80, Тасти Тувнелу, Београд, 26. маја 1862.

насељеним ван тврђава. Одговорна за општи мир и сигурна да хришћани не могу равнодушно гледати на покољ у Београду, српска влада очекује да ће Европа разумети да спровођење мере чије се подупирање од ње тражи није ништа изузетно или претерано. Уступак који би учинила Порта био би само јемство за заједничку безбедност.⁶⁶

Сви конзули великих сила су осудили поступке Турака, али Порта није схватала озбиљност ситуације. Турски министар спољних послова Али-паша је саопштио Ристићу да ће Порта сматрати примену мера Правитељства као тешку увреду. Гарашанин је 8. јуна упутио британском конзулу Лонгворту писмо следеће садржине: „Сазнао сам из врло озбиљног извора да се Турци буне против Паше у намери да бомбардују град. Други кажу да ће та намеравана побуна, тобожња или стварна, послужити као изговор за бомбардовање. Не могавши да потпуно поверујем у тако злослутне гласине, сматрам, ипак, да је ствар довољно озбиљна да будем слободан да вас о томе обавестим“. Председник владе је замолио Лонгворта да провери ова обавештења. Ашир паша је уверавао британског конзула да, упркос великом узбуђењу међу турским избеглицама који су нашли уточиште у београдској тврђави, ниједан акт насиља неће бити дозвољен док он буде био њен заповедник.⁶⁷

Француски амбасадор у Цариграду маркиз Лионел Мутје је, заједно са осталим представницима гарантних сила, инсистирао код министра спољних послова Али-паше да што пре пошаље комесара који ће решити спор између Кнежевине и Порте. Сви амбасадори саветовали су укидање турских стража на капијама у српском делу Београда. Али-паша је зазирао од тога да започне преговоре у којима је унапред знао да ће Порта бити приморана да учини неопходне, али по његовом мишљењу понижавајуће уступке.⁶⁸ С друге стране, Француска је крајем маја још једном покушала да, у циљу закључења примирја између Турске и Црне Горе, придобије Аустрију за заједнички корак у Цариграду. Она је истицала да је кнез Никола 5. маја прихватио све захтеве садржане у ултиматуму Омер-паше.⁶⁹ Међутим, аустријски министар спољних послова гроф Рехберг није давао налог амбасадору Прокешу да поступи у овом смислу.⁷⁰

Учестали сукоби у Београду између Срба и Турака довели су 15. јуна до убиства српског дечака на Чукур-чесми. После борбе која се поводом тога развила по вароши,

⁶⁶ Исто, No 82, Тасти Тувнелу, Београд, 6. јуна 1862.

⁶⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 109-110.

⁶⁸ АМАЕ, Turquie 354, No 96, Мутје Тувнелу, Терапија, 18. јуна 1862.

⁶⁹ Исто, прилог уз извештај No 73, Мутје Тувнелу, Пера, 21. маја 1862.

⁷⁰ Исто, телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 15. јуна 1862.

Гарашанин је успео да с Ашир-пашом постигне споразум којим је гарантовано несметано повлачење стража у тврђаву и безбедност Турака који остану ван тврђава. Споразум су поред њих двојице потписали и конзули гарантних сила.

Међутим, 17. јуна ујутро, после кратког пушкарања, Турци су без претходног упозорења започели бомбардовање вароши. Оно је трајало четири и по сата. Уочи бомбардовања конзули су се окупљали у згради полиције одакле је требало да, заједно с Гарашанином, крену на састанак који је заказао Ашир-паша. Огорчени због повреде споразума потписаног претходног дана, они су донели одлуку да не оду на састанак. Конзули који нису желели да буду позвани на одговорност због бомбардовања, упутили су заједничку протестну ноту београдском мухафизу.⁷¹ Они су свалили на пашу одговорност за „повреду јавног права“ и изјавили да ће сачекати упутства својих влада. У пола дванаест ноћу амбасадор Мутје је примио вести о догађајима у Београду као и хитно писмо Јована Ристића у коме га је молио да интервенише што брже. Упркос малим изгледима да писмо стигне великом везиру у тако касне сате, Мутје је покушао. Велики везир Фуад-паша је примио његовог изасланика и одговорио да је Порта, немајући других вести осим оних из телеграма конзула и не схватајући уопште шта се догађа, јавила Ашир-паши да прекине сваки акт непријатељства.

Вест о бомбардовању Београда изазвала је велико узбуђење и у Цариграду и код влада гарантних сила. У телеграму од 18. јуна, министар Тувнел је дао налог Мутјеу да подсети турску владу на одредбе члана 29. Париског уговора којим је забрањена оружана интервенција у Србији без претходног споразума гарантних сила. Министар је позвао амбасадора да, било сам било у сагласности са својим колегама, утиче на Порту да одмах нареди обуставу ватре. Тувнел се надао да ће турска влада брзо предузети мере које у исто време захтевају политика и човечност. Њена брза интервенција је била утолико нужнија што је, према речима конзула Тастија, држање Ашир-паше било супротно свим правилима опрезности и међународног права и лишено сваког обзира према београдском конзуларном кору.⁷²

Отправник послова аустријског Генералног конзулата, вицеконзул Васић, је био једини члан конзуларног тела који је одбио да стави свој потпис на заједничку ноту упућену заповеднику београдске тврђаве. Његово држање побудило је сумње код његових колега и код српске владе.⁷³ На заједничком састанку конзула, Лонгворт је

⁷¹ Исто, *Turquie-Belgrade* 14, телеграм, Тасти Тувнелу, Београд, 18. јуна 1862.

⁷² Исто, *Turquie* 354, No 50, Тувнел Мутјеу, Париз, 20. јуна 1862.

⁷³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 112.

оптужио Васића да је наговорио пашу да изврши бомбардовање. Лонгворт је са великом озлојеђеношћу изразио опште мишљење конзула, рекавши да никада не би преговарао са таквим човеком: „У Дамаску су обесили оне који нису били ништа гори од њега; доживеће исту судбину, он и његови саветници“. Тасти је упитао аустријског вицеконзула да ли је тачна вест да је он још претходног дана знао да ће Турци бомбардовати варош и да је упозорио своје сународнике да се склоне. Васић је дао часну реч да је за бомбардовање сазнао тек када му је прва граната пала у кућу. Француски конзул се након тога обратио колегама следећим речима: „Овим треба окончати питање, али вас све молим да примите к знању да је паша по својој вољи нередио употребу ватре и да ју је обуставио тек када је сматрао да то треба да уради“. Повод за сумњу у аустријског конзула било је и то што није желео да осуди поступак београдског мухафиза. За време бомбардовања, Васић се издвајао од осталих конзула. Он је сам одлазио у тврђаву да би издејствовао прекид ватре у циљу евакуације преосталих аустријских поданика и да би однео паши протесно писмо конзула.

Васићу је због његовог држања замерио и кнез Михаило. За време бомбардовања у ноћи између 17. и 18. јуна, Кнеза су посетили сви дипломатски представници. Он је најтоплије захвалио конзулима на свему што су могли да учине у интересу земље. После свог последњег повратка из тврђаве, Васић је донео осталим конзулима пашино писано уверење да ће бомбардовати варош само у случају да тврђава буде озбиљно угрожена топовском палјбом. Узбуђен и озлојеђен, Михаило је приредио Васићу врло хладан дочек. Током разговора с конзулима Кнез је истакао да осећа задовољство због њиховог доласка али да му је жао што се то не односи на све. Након што је Васић осетивши да је непожељан напустио састанак, Михаило је рекао да не може да обузда своју срдитост када види представника владе који је потврдио да је саучесник у бомбардовању. Тасти је цитирао кнежеве речи: „Ако желите да видите аустријске метке којима су снабдевени Турци имам их у рукама, показаћу вам“.⁷⁴

Изгледа да је аустријска влада, као и 1858. године после свргавања с власти кнеза Александра Карађорђевића, разматрала могућност слања својих трупа у Београд још пре бомбардовања. Мутје је 18. јуна јавио из Цариграда да је Али-паша поручио Ристићу да ће варош бити бомбардована и у случају да се Срби упусте у пљачку турских кућа.⁷⁵ Влада у Бечу је већ тада дошла на помисао да окупацијом Београда оконча српско-турски сукоб. О томе сведочи садржај телеграма од 17. јуна који је

⁷⁴ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 85, Тасти Тувнелу, Београд, 23. јуна 1862.

⁷⁵ Исто, Turquie 354, No 96, Мутје Тувнелу, Терапија, 18. јуна 1862

вицеконзул Васић послао министру Рехбергу: „Учинићу што је могуће да обустава ватре дуже потраје да би гарантне силе добиле у времену да Београд окупирају посредством једне неутралне силе“.⁷⁶

Стиче се утисак да у случају избијања српско-турског рата француска влада не би била против интервенције аустријске војске, али то никако није подразумевало окупацију Београда. Тувнел је одлучно негирао наводе британског амбасадора у Цариграду Хенрија Булвера да је учествовао у оваквом предлогу. Министар је у писму Мутјеу образложио своју намеру следећим речима: „У разговору с принцом Метернихом ја сам само рекао да ако би аустријски командант Земуна, на своју одговорност, донео племениту одлуку да спречи да из тврђаве буде бомбардован град, ја то не бих лоше схватио“.⁷⁷ Међутим, када је сазнао за предлог британског министра спољних послова лорда Расела да амбасаде четири силе у Бечу и аустријска влада пошаљу у Земун изасланике који ће наредити трупама Дунавске монархије улазак у Београд и успостављање примирја, Тувнел је то одмах одбио.⁷⁸ Он није прихватио Раселово објашњење да се ради само о привременој окупацији и да би једини задатак аустријске војске био да се постави између двеју страна ради обустављања непријатељства.⁷⁹ На Тувнела је свакако утицао и негативан став који је према овом предлогу имао руски министар спољних послова кнез Горчаков. Расел се одлучио на овај корак из страха да ће Петроград искористити бомбардовање, охрабрујући Србе да отпочну рат за независност. Иако је садржај заједничког телеграма дипломатских представника у Београду указивао на одговорност Турске, Горчаков је сматрао да треба покренути истрагу. Поред тога, руски министар је саветовао силама да затраже од Порте да забрани даље бомбардовање и да размотри оправдане жалбе Правитељства. У том циљу турска влада би послала у Београд свог комесара. Француски министар је телеграфисао Мутјеу да царска влада, ослањајући се на члан 29. Париског уговора, неће ни у ком случају пристати на интервенцију у Србији без претходног споразума између сила окупљених на конференцији. Требало је да амбасадор јасно стави до знања Порти и представницима осталих гарантних сила да Тувнел одбија предлог лорда Расела.⁸⁰ Аустрија, која је прихватила предлог британског министра под условом да га усвоје све гарантне силе, је 20. јуна сазнала да Русија и Француска одбацују предлог. Суочена са

⁷⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 113.

⁷⁷ АМАЕ, Turquie 354, No 56, Тувнел Мутјеу, Париз, 4. јула 1862.

⁷⁸ Љ. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856-1862)*, 233.

⁷⁹ АМАЕ, Turquie 354, No 50, Тувнел Мутјеу, Париз, 20. јуна 1862.

⁸⁰ Исто, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 23. јуна 1862.

одлучним отпором, влада у Лондону се повукла и прихватила Тувнелову идеју о конгресу.⁸¹ Као што је то учинила 1858. године, Француска је још једном спречила оружану интервенцију Дунавске монархије у Београду.⁸² Тувнел је дао налог Мутјеу да пре сазивања конференције буду сачекани резултати истраге о догађајима у Београду у којој је требало да учествују и конзули. Министар је сматрао да је то неопходно за утврђивање истине јер су досадашњи извештаји београдског паше и страних представника били противречни.⁸³

Пошто није добијао извештаје од својих пуномоћника из Београда, Али-паша је сазнао за бомбардовање путем званичне депеше београдских конзула. Запрепашћен, он је одмах наредио Ашир-паши да обустави непријатељства. Министар је објавио да је Ашир-паша смењен и да ће на место београдског мухафиза бити постављен Решид-паша. Било је предвиђено да нови заповедник тврђаве заједно са комесаром Али-бегом и специјалним изаслаником одређеним за истрагу Ахмед Вефик-ефендијом, отпутује у Београд 19. јуна.⁸⁴ Међутим, Порта је убрзо променила став. Мутје је јављао да је турска влада, пошто је сазнала да у Београду није причињена велика штета, порицала да је извршила бомбардовање. Порта је изјавила да је предузела законите мере одбране после српских напада и да је тврђавска посада, са неколико салви, само одговорила на топовске ударе из града. У сагласности са својим колегама из Велике Британије, Русије и Пруске, конзул Тасти је оценио да је само безумна паника утицала да се Турци сматрају нападнутим и да је мухафиз бомбардујући град попустио вапајима муслиманског становништва које је, раздражено и уплашено, затражило уточиште у тврђави. Турска влада демантовала је и смену заповедника београдске тврђаве која је била званично објављена. План о аустријској интервенцији није наишао на благонаклон пријем на Порти, а по тону који је Али-паша употребљавао у разговору са страним представницима било је приметно да оклева и зазире од овог предлога.⁸⁵

Све силе усвојиле су Тувнелов предлог да резултати истраге о бомбардовању Београда буду поднети на оцену конференцији представника гарантних сила у

⁸¹ Исто, телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 27. јуна 1862.

⁸² Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 57.

⁸³ АМАЕ, Turquie 354, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 22. јуна 1862; Turquie-Belgrade 14, телеграфска депеша, Тувнел Тастију, Париз, 22. јуна 1862.

⁸⁴ Исто, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград 18. јуна 1862. и No 96, Терапија, 18. јуна 1862.

⁸⁵ Исто, No 100, Мутје Тувнелу, Терапија, 24. јуна 1862.

Цариграду, уз учешће Портиног делегата. Крајем јуна, турска влада још увек није одговорила на понуду званичног Париза.⁸⁶

Правитељство се спремало да искористи инцидент за дубљу ревизију својих односа са Турским царством.⁸⁷ На дан бомбардовања, оно је у Београду имало на располагању стајаћу војску која је бројала 1.500 људи док је турски гарнизон имао приближно 4.000 војника и више од 200 топова. Четири српска топа били су спремни за дејство тек након завршетка другог бомбардовања вароши.⁸⁸ Крајем јуна, заједно са одредима народне војске и резервом, српске снаге су имале 13.000 људи. После окончања сукоба у престоници су установљени преки судови за сузбијање пљачке и разбојништва.

Од свих дипломатских представника у Београду, француски конзул се показао као најактивнији и умногоме је допринео смирењу страсти између Срба и Турака. Тасти је био састављач заједничке протестне ноте у којој су осуђени бомбардовање и поступак турског паше који је прекршио споразум о миру са српском владом и конзулима потписан претходног дана. Француски представник је, такође, дао предлог да се конзули поставе између непријатељских страна у циљу спречавања нових сукоба. Тастијев предлог прихватио је и аустријски вицеконзул Васић који је, због личног сукоба с Михаилом, једини одбио да оде у заједничку аудијенцију где су страни представници обавестили Кнеза о усвојеном плану.⁸⁹ Конзули су се ради контроле сукобљених страна 19. јуна поделили у три групе: француски се настанио у тврђави, британски и руски су разапели шатор између тврђаве и српских барикада, док су аустријски и пруски остали у вароши. Тасти је оштро критиковао рад специјалног изасланика Ахмед Вефик-ефендије. По његовом мишљењу турски изасланик је водио личну истрагу: „У реду је ако на тај начин успе да створи лично уверење или да разјасни проблем својој влади, али је немогуће да својим радом пружи озбиљно разјашњење непристрасним судијама јер о тој истрази није остало никаквог трага, нема ни сучељавања сведока, ни реда, ни потписа испитаних који се захтевају“.⁹⁰ Тасти није крио своју наклоност према Србима због чега га је аустријски вицеконзул назвао главним саветником Правитељства.⁹¹ Тувнел је позвао конзула да, у сагласности са

⁸⁶ Исто, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 28. јуна 1862.

⁸⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 114.

⁸⁸ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 84, Тасти Тувнелу, Београд, 21. јуна 1862.

⁸⁹ Исто, No 85, Тасти Тувнелу, Београд, 23. јуна 1862.

⁹⁰ Исто, No 89, Тасти Тувнелу, Београд, 2. јула 1862.

⁹¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 57.

својим колегама и турским комесаром, учини све што је потребно да би били спречени нови сукоби између Срба и Турака пре сазивања конференције. Притом, Тасти се користио великим утицајем који је имао на српску владу.⁹² Упркос свим мерама предострожности становништво је масовно напуштало Београд, а исељавање је трајало више од двадесет дана после завршетка бомбардовања. У свом извештају министру, француски конзул је забележио следеће: „Јединствен приказ представља то што становништво у миру и тишини хладнокрвно напушта своја огњишта, док дуж јадно сачињених барикада, на врат на нос подигнутих, друго сеоско становништво, не мање мирно и тихо али наоружано, извршава своје војне дужности с ревношћу прекаљених војника и с лакоћом у руковању оружјем која изненађује француског посматрача. Мало по мало уклоњени су странци и недисциплиновани и замењени другим војницима који су били регрутовани“.⁹³ Процењено је да је тада око две трећине становника напустило престоницу.

Кнез и влада желели су да искористе бомбардовање као повод за потпуно исељење Турака из Србије. Они су се надали да ће овај догађај уверити све велике силе у оправданост српског захтева. Међутим, Кнез и влада, на челу с Гарашанином, различито су гледали на средства којима ће доћи до овог циља. Још пре бомбардовања, Михаило је употребљавао оштар тон у дијалогу с Портиним представницима. Док је Гарашанина сматрала за помирљивог човека и умереног политичара, Порта је оптуживала Кнеза за лоше односе између Србије и Турске. Претеће мере с њене стране, Михаило је примао као да су уперене против њега лично. Иако је био свестан чињенице да је Србија неспремна за рат, Кнез је сматрао да би повратком на стање од пре бомбардовања био нанет тежак ударац његовом угледу и да би његов останак на престолу био доведен у питање. За разлику од Михаила који је, у случају потребе, био спреман на употребу силе, сви српски министри осим Николе Христића били су искључиво за употребу дипломатских средстава у опхођењу с Портом. Без савеза с околним балканским народима, војно неспремна и под претњом аустријске интервенције, Кнежевина би се уласком у рат беспотребно изложила опасности. Поред тога, Гарашанин је упорно заступао гледиште да је у овом тренутку европска дипломатија била више него икад наклоњена Србији. Свој став председник владе је заснивао на чињеници да она ужива подршку Француске и Русије, на чије је заузимање

⁹² АМАЕ, Turquie 354, No 53, Тувнел Мутјеу, Париз, 27. јуна 1862; Turquie-Belgrade 14, No 87, Тасти Тувнелу, Београд, 27. јуна 1862.

⁹³ МАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 92, Тасти Тувнелу, Београд, 10. јула 1862.

рачунао и на предстојећој конференцији. Главни разлог за усвајање умереног држања налазио је у недовољној војној спреми.⁹⁴

Из жеље да постигне непосредни споразум са српском владом, Порта је оклевала да да пристанак на француски предлог о сазивању конференције. Она је хтела да избегне да се гарантне силе, у већини наклоњене Србији, умешају у спор и наметну јој међународну обавезу коју ће морати да поштује. Насупрот томе, споразум са српском владом не би представљао препреку за Порту; она није морала да га се стриктно придржава.⁹⁵ Прилику за одуговлачење Порти су пружили и представници сила у Цариграду који нису могли да се сагласе о форми у којој ће јој бити упућен позив за сазив конференције. Енглеска и Аустрија унапред су осудиле Кнежевину. Ове силе сматрале су да конференција треба да расправља о кривици Србије, за разлику од Француске и Русије које су заступале становиште да она мора да сагледа целокупан ток догађаја у Београду.⁹⁶

Мутје је покушао да приволи турске министре да што пре прихвате предлог владе у Паризу. У разговору с Али-пашом и Фуад-пашом, амбасадор је рекао да суверенитет Порте над Србијом није доведен у питање. Иако је њено право да држи гарнизон у Београду било само средство за одржање суверенитета, Француска не саветује Турској да га се одрекне. Међутим, она је сматрала да би било мудро да се Порта уздржи од вршења тог права у време мира. Она би требало да склопи пријатељски споразум с Михаиловом владом и да повери одбрану тврђава у Србији војним снагама Кнежевине. На тај начин би био уклоњен главни узрок неповерења и сукоба, а у очима данас непријатељски настројеног становништва за то би била заслужна Порта. У сагласности са добронамерним и поверљивим саветима које је дао турским министрима француски амбасадор ће иступати и на конференцији, не у жељи да захтева од владе у Цариграду веће уступке у корист Србије, већ само да утврди и истакне важност оних уступака које би она самоиницијативно учинила. Иако су ценили искреност његових савета, велики везир и министар спољних послова су врло јасно ставили на знање Мутјеу да их не могу следити ако је њима обухваћено повлачење гарнизона из Београда. Премда нису имали никакве замерке на излагање француског амбасадора, турски високи званичници су изјавили да ниједан министар не би смео ни

⁹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 115-116.

⁹⁵ Л. Ранке, *Србија и Турска у XIX веку*, 476.

⁹⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 116; Љ. Алексић, *нав. дело*, 58.

да се усуди да тако нешто предложи султану, нити да пред земљом преузме за то одговорност.⁹⁷

Посредством отправника послова амбасаде у Цариграду Пјера Утреа, Мутје је наставио да врши притисак на Али-пашу и Фуад-пашу да што пре пристану на сазивање конференције. Он је поручио министру спољних послова и великом везиру да ће на њих пасти одговорност за све тешке инциденте који би могли да се догоде у Београду, а који би скорим сазивом конференције без сумње били спречени.⁹⁸ Тувнел је препоручивао амбасадору да се према министрима у свакој прилици опходи пријатељски и добронамерно да се они не би осетили повређени. Савети које даје француска влада руковођени су искључиво жељом за миром и одржањем реда у свим турским провинцијама.⁹⁹

Михаило је 25. јуна на захтев Вефик-ефендије потписао декларацију да Кнежевина неће кршити суверена права Турске а да ће спорна питања бити предата у надлежност европске дипломатије. Став Правитељства остао је неизмењен упркос томе што је истрага турског специјалног изасланика имала за циљ да на Србију свали одговорност за догађаје. Влада у Београду је сматрала да извештаји конзула иду њој у прилог. Међутим, када је сазнало да Порта одбија да повуче војску из тврђава, Правитељство је пожурило да српско гледиште изнесе пре сазивања конференције. Кнез је 28. јуна упутио писмо Наполеону III, Александру II и лорду Раселу у коме их је замолио за помоћ.¹⁰⁰

Писмо француском владару послато је по начелнику Министарства иностраних дела Милоју Лешјанину. Обраћајући се за помоћ Наполеону, Михаило је пошао од тога да је цар сигурно упознат с нечувеним насиљем којем је изложен српски народ. У тренутку када Правитељство улаже највеће напоре да одржи ред и мир, Турска је извршила бомбардовање без преседана у историји. Упркос божанским и људским законима, без упозорења, чак и без разлога, као што је то установио конзуларни кор, бомбардовање је посејало страх у народу и претворило престоницу, српски центар трговине и богатства, у опустошен и разрушен град. Плод напорног рада, богатство хиљада породица је уништено и изгубљено. До данас напредан, град је назадовао за двадесет година и сам Бог зна када и како ће бити обновљен. То зло је Србе задесило у време општег мира, када су сматрали да су по слову уговора и под гаранцијом великих

⁹⁷ АМАЕ, Turquie 354, телеграм и No 111, Мутје Тувнелу, Цариград, 8. и 9. јула 1862.

⁹⁸ Исто, No 115 и No 119, Мутје Тувнелу, Терапија, 15. и 16. јула 1862.

⁹⁹ Исто, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 22. јула 1862.

¹⁰⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 113-114; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 117.

сила потпуно безбедни. Сузбијајући одушевљење свог народа у корист побуњене браће у Босни и Херцеговини, што је доживљавао као болну жртву, Кнез је учинио све да спречи заплете и велике побуне који би одатле могли да настану. Михаило није очекивао да као награду за такво држање добије рушење Београда заједно са његовим кобним последицама. Наполеон је могао и сам да просуди да ли је могуће да се Србија помири са тако безнадежном судбином. Михаило је упитао цара да ли ће велике силе оставити Кнежевину да живи у сталном страху и допустити да буде срушено дело хуманости и цивилизације чије су грађење до данашњег дана подупирале. Он је замолио Наполеона у име читавог српског народа да усвоји његове оправдане жалбе и да га не напушта у овој великој опасности.¹⁰¹

Михаило је упутио писмо и министру спољних послова Тувнелу, коме је Лешјанин требало да изложи положај Србије и да затражи од њега подршку и савет. Бомбардовање Београда довело је Кнеза у још неповољнији положај у односу на онај који је и пре бомбардовања био врло тежак. Због симпатија и благонаклоности већ показане према Србији, Михаило није ни тренутка сумњао у заштиту званичног Париза.¹⁰²

Илија Гарашанин је у мемоару упућеном Порти и гарантним силама и у писму конзулима изложио ток догађаја у Београду и виђење српске владе.¹⁰³ Представницима гарантних сила Кнез и Правитељство су упутили захтев за иселење Турака из свих градова у Србији. Међутим, они то нису учинили на јасан начин, већ у увијеној форми, да не би отежали пријатељским силама Француској и Русији иступање у корист српских захтева на цариградској конференцији.¹⁰⁴ Обавештене о садржају мемоара, ове силе су затражиле да се његова предаја одложи до тренутка који оне буду сматрале повољним.¹⁰⁵

Средином јула, користећи се руском дипломатском поштом, конзул Тасти је послао министру Тувнелу *Извештај о учешћу српских трупа у догађајима од 15, 16. и 17. јуна 1862.* који је добио од српског министра војног, француског официра Иполита Мондена. Он је пожурио да га састави упркос великом послу око организације војске, а који је додатно погоршавао његово лоше здравствено стање. На основу разговора с

¹⁰¹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, прилог 1 уз Тастијев извештај No 88, Кнез Михаило Наполеону III, Београд, 28. јуна 1862.

¹⁰² Исто, прилог 2 уз Тастијев извештај No 88, Кнез Михаило Тувнелу, Београд, 28. јуна 1862.

¹⁰³ Исто, прилог уз Тастијев телеграм, Гарашанин Тастију, Београд, 30. јуна 1862.

¹⁰⁴ *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861-1867*, Београд 1897, 63.

¹⁰⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 117.

Монденом, Тасти је саопштио да су српске војне снаге у Београду бројале 7000 људи, од којих је 2.400 припадало редовним трупам а остало је чинила резерва састављена од сељака. Конзул је додао да је та војска била изузетно добро организована. У унутрашњости је вршена обука 50.000 припадника прве класе народне војске, али је требало да буде окончана тек за 20-25 дана. Тасти се бојао да ће ово време боље искористити Турци због тога што српској војсци недостају способни официри. У периоду после бомбардовања између Срба и Турака владали су велико неповерење и мржња. Француски конзул је у својим извештајима често понављао да ће непријатељства бити обновљена ако конференција не донесе одлуку о иселењу Турака или рушењу тврђава.¹⁰⁶ Кнез је рекао руском представнику у Београду да ће следити савете цара Александра и кнеза Горчакова и дао му још једном реч да неће предузимати никакве кораке пре завршетка конференције. Међутим, Михаило није могао да обећа ништа сем тога „јер је више волео да га Турци стрелају него да буде осрамоћен пред својим народом“. Главни поборници умерене политике Гарашанин и Мариновић, нису губили наду да ће, ако сачувају одређени утицај, бити у стању да спрече земљу да крене путем који силе не одобравају. Притом, они су сматрали да је неопходно рушење београдске тврђаве.¹⁰⁷

Након што је покушала да осујети сазивање конференције, послуживши се питањем о легитимитету учешћа италијанског представника, Порта је прихватила предлог гарантних сила. Турска влада је попустила под притиском Велике Британије која је у три наврата захтевала од ње да што пре сазове конференцију и да упути позив свим гарантним силама. Али-паша је задржао за Турску слободу акције у случају да Срби, до краја заседања конференције, почине ма какав акт агресије.¹⁰⁸ Конференција је сазвана за 22. јул.

А. Француско-руски споразум о заједничком иступању на конференцији у Цариграду (Канлици)

Када је 25. јуна између сила постигнута сагласност о сазиву конференције, Русија и Француска договориле су се да одмах размотре питања која би могла бити поднета на решавање. Иницијатива за споразум двеју Србији наклоњених сила припала је Русији. Она је послала у изванредну мисију у Париз посланика у Берлину Андреја

¹⁰⁶ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 94, Тасти Тувнелу, Београд, 18. јула 1862.

¹⁰⁷ Исто, No 95, Тасти Тувнелу, Београд, 20. јула 1862.

¹⁰⁸ Исто, Turquie 354, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 18. јула 1862.

Будберга, који је у исто време на месту амбасадора заменио грофа Павела Димитријевича Кисељева.

Војно неспремна и заузета унутрашњим реформама, Русија није била нарочито активна на спољнополитичком плану. Њени односи с Хабзбуршком монархијом и Великом Британијом били су прожети дубоким неповерењем. Ширење гласина о могућој аустријској окупацији Босне и Херцеговине само је погоршавало односе између двеју сила. Кнез Горчаков је децембра 1861. године уложио протест у Бечу због тога што су аустријске трупе ушле у Суторину и срушиле утврђење вође херцеговачког устанка Луке Вукаловића. С друге стране, руска освајања у правцу Индије и на Далеком Истоку додатно су компликовала њене односе с Великом Британијом. Упркос пријатељским везама Русије и Француске и наклоности коју су један према другом показивали владари, два царства још увек нису закључила уговор о савезу. Због неслагања по другим питањима, влада у Петрограду није успела у дотадашњим покушајима да са Француском склопи писани споразум о Источном питању.

У упутствима датим Будбергу стајало је да ће спољну политику Русије још неколико година одређивати њене унутрашње прилике и да ће се она због тога клонити нових жртава које би могли да јој наметну спољнополитички задаци. Имајући то у виду, влада у Петрограду се изјашњавала за одржање целокупности Османског царства. Русија је желела да спречи турске нападе на Србију и да помогне развитак Кнежевине, нарочито војни. Очекивала је да ће је Француска у томе подржати. Русија је била спремна да потпомогне већу стабилност поретка у Србији, што је подразумевало признање права наследства у породици Обреновића.¹⁰⁹

Из разговора с Тувнелом, Будберг је стекао утисак да француска и руска влада имају слично гледиште по српском питању. Он је предложио француском министру закључење тајног протокола којим се две силе обавезују да ће заједнички иступати на конференцији у Цариграду, сазваној у циљу решавања српско-турског сукоба. Тувнел је био задовољан нацртом протокола, а Наполеон и Александар су убрзо дали сагласност за потписивање двојици званичника. Француска је била уздржана једино по питању наоружавања српске војске. Она је захтевала да у нацрт буде унета исправка у погледу ограничења српских снага на број потребан за одржање реда и безбедности. Тајни споразум је потписан 8. јула 1862. године, уочи Тувнеловог одласка у Лондон на разговоре с лордом Раселом. Наглашено је да мир на Истоку и безбедност Османског

¹⁰⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 119-120.

царства највише угрожавају догађаји који су се недавно одиграли у Србији, због чега су се Француска и Русија споразумеле о општем ставу који ће заузети на предстојећој конференцији (параграф I). Две владе признају да постојање турске тврђаве у Београду представља за Кнежевину опасност и стални разлог за узнемиреност и да би окончање таквог стања било пожељно. Оне су сматрале да тврђава не пружа Порти никакву стварну снагу већ јој ствара озбиљне потешкоће (параграф II). Русија и Француска се обавезују да ће једна другу енергично подржавати у следећим тачкама: 1) Спољна утврђења београдске тврђаве која залазе у унутрашњост вароши ће бити одмах срушена; 2) Сва турска стражарска места у вароши ће бити укинута и не могу бити поново успостављена; 3) Турска утврђења у унутрашњости Србије ће бити срушена а гарнизони повучени; 4) Питање о боравку Турака у Србији ће бити решено без штете по њих, на такав начин што ће сви Турци настањени на територији Кнежевине бити подвргнути српској јурисдикцији. Са своје стране Кнез ће се заузети да им буде зајамчена пуна заштита закона који су на снази у Србији; 5) У замену за ове уступке, Михаилу не може бити наметнута забрана развоја војне снаге у мери у којој то сматра потребним за одржање реда и безбедности у земљи. С обзиром на заједнички став, руска и француска влада обећавају једна другој да ће заједнички иступати на конференцији у Цариграду на такав начин да ове тачке преовладају у одлукама које буду донете.¹¹⁰

Преписи тајног споразума били су достављени француском и руском амбасадору у Цариграду, маркизу Мутјеу и кнезу Лобанову, да би ускладили своје држање на конференцији. Тувнел је написао Мутјеу да су се он и барон Будберг сложили у томе да је пожељно да конференција усвоји све тачке наведене у споразуму. Међутим, пошто није требало очекивати такав исход, опрезност је налагала француском и руском амбасадору да се не залажу с истом упорношћу за усвајање свих предлога у корист Србије. Ово становиште у потпуности је делио и кнез Горчаков који је послао иста упутства кнезу Лобанову. Тувнел је сматрао да је сигурно да ће Порта пружити јак, чак несавладив отпор, сваком покушају да њен гарнизон напусти београдску тврђаву. Било је неполитички и некорисно залагати се сувише по овом питању јер би тиме могло бити онемогућено усвајање осталих тачака споразума. Француски министар се надао да ће се велика већина представника сила око њих сложити. У разговору који је водио с Тувнелом у Лондону, лорд Расел је изразио спремност да прихвати предлоге о укидању

¹¹⁰ AMAE, Russie 228, Protocole secret du 8 juillet 1862; Mémoires et documents, Turquie vol. 1-136; vol. 131, 1838-1876, II. Serbie, Entente franco-russe au sujet de la Serbie, 1862.

турских стража изван београдске тврђаве, потреби напуштања оронулих тврђава у унутрашњости и увођењу српске јурисдикције над муслиманима.¹¹¹ Међутим британски министар је говорио о српској влади с великим неповерењем. Он је подржавао Порту у одлуци да не напусти београдску тврђаву и сваљивао на Србију одговорност за бомбардовање.¹¹²

Б. Мисија Милоја Лешјанина у Паризу

У периоду између бомбардовања Београда и почетка Конференције у Канлици, у српској јавности је преовладало мишљење да криза може бити окончана само под условом да сви Турци буду исељени из Кнежевине. Исто гледиште делио је и кнез Михаило. Гарашанин, Мариновић и Монден су били против уласка у рат. Они су се трудили да задобију подршку наклоњених сила и радили на стварању савеза балканских народа. Русија није била спремна за рат и од ње се могла очекивати само дипломатска подршка, док је Француска показивала највише разумевања за српске тежње. Повољан исход кризе зависио је од француско-руске сарадње и од савеза с балканским хришћанима. Поред тога што је требало да испита могућност за сарадњу с Грчком и околним словенским народима, за Србију је било најважније да сазна шта може да очекује од Француске.¹¹³

Гарашанин је почетком јула послао у Париз начелника Министарства иностраних дела Милоја Лешјанина који је носио кнежева писма за Наполеона III и Тувнела. У време Лешјаниновог доласка у француску престоницу Тувнел је још увек боравио у Лондону где се састао с лордом Раселом. Министар је од Расела сазнао које уступке Србија може очекивати од Порте, а од Мутјеа је добио телеграм да је она коначно пристала на сазивање конференције.

Лешјанин је имао задатак да обавести француску владу о положају Србије после турског бомбардовања, као и да сазна какав је став она заузела по овом питању. Тим поводом, изасланик је водио три дуга разговора с Тувнелом. Министар је љубазно примио Лешјанина који је стекао уверење да ће се званични Париз не само заузети за решавање српског питања, него ће и убудуће пружати подршку Кнежевини у вођењу спољне политике. Изасланик је изјавио да је Порта бомбардовањем Београда повредила Париски уговор, не обазирјући се на мишљење сила које су га потписале. Он је истакао

¹¹¹ Исто, Turquie 354, Тувнел Мутјеу, Париз, 18. јула 1862.

¹¹² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 121-122.

¹¹³ Исто, 122.

немогућност будућег заједничког живота Срба и Турака у градовима Кнежевине и подсетио да народ стално напушта Београд иако је од бомбардовања прошло месец дана. Лешјанин је замолио Тувнела да се на конференцији у Цариграду Француска заузме за Србију. Сукоба између Срба и Турака ће бити и убудуће, што ће Турци искористити да сруше најбогатију српску варош. За народ у Кнежевини је од највеће важности да се Турци иселе из Београда, јер се њима више не може веровати. „Докле год су градови у Србији турским рукама, они су за Србе непријатељски градови спрам којих морамо бити једнако на опрези. Србима је немогуће живети у Београду докле турски топови на њих гледају, а опет не можемо Турцима уступити варош коју смо тридесет година зидали, као награду што су нас бомбардовали“.¹¹⁴ Било је важно сазнати какво ће бити држање Француске ако Правитељство не буде задовољно решењем Конференције у Канлици и да ли ће велике силе које буду заступале српске интересе сматрати као обавезу спровођење одлука Конференције.¹¹⁵

Влада је дала налог Лешјанину да у разговору с Тувнелом буде потпуно искрен, на шта га обавезује наклоност коју француски цар показује према Србима. Изасланик није крио да је Porta изненадила Правитељство бомбардовањем усред његових припрема за могући сукоб. Влада у Београду није имала времена да спроведе обуку народне војске и да се снабде потребним наоружањем. Улазак Кнежевине у рат с Турском зависи пре свега од подршке сила које су јој наклоњене, а нарочито од Француске. Срби желе да се увере да ће у претстојећем рату као противника имати само Турску и да неће бити нападнути од Аустрије која је према њима непријатељски расположена. Хабзбуршка монархија види велику опасност у јачању словенске државе у њеном суседству, јер би она постала центар који привлачи аустријске Словене. „... И стога налазећи у томе велику опасност за себе, она је у стању да учини штогод што не би било паметно и што силе, ми се надамо, не би одобриле, но што би ономе који има то да поднесе врло тешко било. На жалост по нас нема никакве нове свечане декларације сила противу такве могућности у којој би Аустрија налазила опасности да у даном случају нападне на нас“. Лешјанин је указао на важност коју Правитељство придаје саветима царске владе, што потврђује његов долазак у Париз. Треба имати у виду тежак положај Срба у Србији, којима њихова браћа из Црне Горе и Турске пребацују да у миру уживају тековине независности и стечена богатства и да немају разумевања за њихове патње. „Ми смо изгубљени у очима свог народа и народа

¹¹⁴ АС, ИГ, 1279, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 9. и 30. јула, 8, 25. и 29. августа 1862.

¹¹⁵ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 248.

славенски у Турској, ако после оваке увреде не задобијемо удовољство које ће моћи исправити наше положење код ови“. Лешјанин је уверавао Тувнела да српска влада неће направити ниједан лакомислен потез. Кнежева влада је сматрала да ће потпора Француске бити већа уколико она буде верније представила свој тежак положај. Стање Турске је такво да се решавање Источног питања не може још дуго одлагати. „Расположење духова међу христјанима у Турској такво је да Источно питање може изненадити и нас и силе“. ¹¹⁶ Држање Порте према Кнежевини је такво да ће између њих неизбежно доћи до сукоба, чему служи као доказ гомилање турских трупа дуж српске границе. Срби не траже да им силе чију наклоност уживају пошаљу у помоћ војску, али траже да им пруже моралну подршку и да дипломатским путем спрече силе непријатељски расположене према Србима да их сатру. Они су сматрали да ће бити заштићени ако им Француска и Русија пруже уверење да ће у Турској, као што је то било раније у Италији, бити поштован принцип немешања. ¹¹⁷

Тувнел је рекао Лешјанину да ће успех конференције умногоме зависити од умерености и разборитости Правитељства. Француски министар је сматрао да је могуће постићи да у Београду више не буде капија и шанчева, да у тој вароши постоји само српска управа, да се Турци иселе из Кнежевине и да Срби добију градове у унутрашњости, али да ће бити великих тешкоћа око уступања Београда. Тувнел је о томе дуго разговарао с британским министрима. У другим питањима они су се сложили с Тувнелом, али су по питању Београда били непопустљиви, сматрајући да би уступање града Србима било велико понижење за Порту. „И ако оћемо да будемо праведни морамо то признати“. Тувнел је сматрао да ће српско-турски сукоби бити онемогућени ако у Београду не буде друге власти осим српске. Он је предложио да Срби чувају град у султаново име, а да Порта може запосести Београд војском само у случају рата с другом силом. Градом би управљао турски гувернер, заповедник гарнизона. Лешјанин није одбацио ову могућност, али је био уверен да Срби не би прихватили да Турчин заповеда њиховом војском. Тувнел је затим предложио да Порти уместо Београда буде уступљен неки град у близини бугарске границе. Министар је сматрао да Срби не треба да се боје напада Аустрије јер то неће дозволити Русија и Француска. Поред тога, Дунавска монархија је због унутрашњополитичких прилика спречена да било кога напада, а Турска није спремна да одобри њену интервенцију у Кнежевини. Ипак, Француска не може саветовати Србији да сада предузме неку акцију. Озбиљна влада и

¹¹⁶ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 9. јула 1862.

¹¹⁷ Исто, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 30. јула 1862.

велика сила не може davati такав савет једној много мањој сили без преузимања одговорности за успех таквог подухвата. Тувнел је сматрао да положај Кнежевине није толико лош да треба да ризикује све што је до сада стекла. Званични Париз је саветовао Србији да прихвати одлуке Конференције. Европски заплети са којима је Правитељство упознато, односи између Француске и Велике Британије, које она не може без посебних разлога да квари и експедиција у Мексику, спречавају француску владу да покреће Источно питање и да пружи Кнежевини другу помоћ осим моралне. Русија је, са своје стране, толико заузета унутрашњим проблемима да не може пружити Србији војну помоћ. У случају да се упусти у борбу Кнежевина ће бити усамљена. Она с правом очекује подршку Француске која ће се на конференцији трудити да Срби добију што веће уступке. „Ми вам истина не можемо рећи не чините ништа, јер ви најбоље себе познајете и највише сте позвани да будете судија свога достојанства. О, ред ће ускоро доћи на решавање Источног питања, само што га ми не желимо сад и не можемо ради ваше ствари у Београду да га на среду изнесемо. Догоди ли се пак штогод пре него се надамо, то је наша политика јасна: ми смо на страни христијански народа и заузећемо се за њи у дипломатији и на конференцијама“. Тувнел је поручио влади у Београду да ће се Француска заузети по српском питању, да она саветује Србима да не кваре свој добар положај и да прихвате оно што се тренутно може добити. Било је речи и о набавци оружја. Министар је предлагао Правитељству набавку преко британских компанија и пренос преко Бесарабије и Дунавских кнежевина. Он се распитивао о односима са становништвом Војне границе и околним хришћанским народима и о наклоности коју Србија ужива међу њима.

У разговору с Лешјанином 30. јула, Тувнел је рекао да је Порта одлучила да не преда Београд Србима и да се тај циљ може постићи само ратом. Међутим, сукоб би сигурно прерастао у европски рат, а то не желе ни Француска ни Русија. Министар је рекао да Србија неће погрешити ако настави да обучава народну војску и да се наоружава, ако покуша да склопи савез са Црном Гором и придобије за себе хришћане у Турској, али не треба да је чуди што Порта, упозната с њеним припремама, предузима са своје стране неопходне мере. Француска и Русија не могу учинити за Србе оно што би хтеле, јер против себе имају Велику Британију и Аустрију које подржавају Порту. Владе у Лондону и Бечу подржавају Порту у оптужбама против Срба јер деле мишљење Турске да се они спремају за рат. Ако Кнежевина, упркос свему, жели да уђе у рат са Турском, Русија треба да учини за њу оно што је Француска учинила за Италију. „Ми вам не можемо у балону војску послати; осим тога ми смо скоро водили

рат за Италију и нећемо сад опет да га водимо. Ја не велим да га нећемо до петнаест година; но сад не можемо. Ви пак мислите да је немогуће дуго остати у садашњем стању, нека буде дакле Русија за вас оно што смо ми били за Италију. Ми не тражимо боље. Но, Русија не може сад ништа да учини за вас, и зато ваља да примите оно што се добити може и да не рескирате красно положење које имате на Истоку“.

Српски изасланик је писао Гарашанину да не зна какав споразум постоји између ових двеју сила, али је извесно да Француска препушта Русији иницијативу на Истоку и да ће се залагати само у вези с питањима о којима је претходно постигла сагласност с њом. Влада у Тилеријама не може прихватити одлуке Конференције, а да Србима саветује да раде нешто друго. Све што буду предузели супротно овим одлукама и саветима званичног Париза, они ће учинити на свој ризик. Срби ће погрешити ако се неспремни упусте у тешке подухвате, јер ће тиме не само ризиковати свој садашњи положај, него ће довести у питање и свој морални углед. Они ће бити задовољни оним што добију на Цариградској конференцији ако не буду размишљали о ономе што су желели да добију.¹¹⁸

Из разговора са Тувнелом и службеницима француског министарства спољних послова Лешјанин је извукао закључак да Срби не треба да се упуштају у рат с Турском пре него што изврше опсежне припреме и у договору с хришћанским народима покрену општи устанак на Балкану. Грчком изасланику пуковнику Боцарису који је боравио у Паризу у исто време као и Лешјанин, Тувнел је рекао следеће: „Када будете и ви и Срби довољно спремни, кад се између хришћански земаља у Турској учини споразумење и произведе општи устанак у једанпут, онда ће ваша ствар ићи добро“. Лешјанин је сматрао да ће општи устанак хришћана у Турској омогућити да у исто време преовлада начело немешања европских сила у њена унутрашња питања.¹¹⁹

Српски и грчки изасланик састали су се у Паризу крајем јула и разменили обавештења о ставу француске владе према балканским проблемима. Из онога што им је речено закључили су да тренутак за акцију није повољан. Разлози из којих је Тувнел саветовао Србији да не улази у рат, важили су и за Грчку.¹²⁰

Министар Тувнел је 21. јула путем циркулара обавестио гарантне силе о ставу француске владе на будућој конференцији. Документ у ком је званични Париз изнео своје гледиште у погледу српско-турског спора упућен је дипломатским

¹¹⁸ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 9. и 30. јула, 8. и 28. августа 1862.

¹¹⁹ Исто, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 29. августа 1862.

¹²⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 125.

представницима у Лондону, Петрограду, Бечу, Берлину и Торину. По мишљењу француског министра право Порте да држи гарнизон у Београду није доведено у питање нити је оспорено у било ком виду. Ако одредба Париског уговора којом је то потврђено треба да буде измењена неопходан је пристанак сизерена, а гарантне силе могу да врше притисак на одлуке Турске једино путем упозорења и добронамерних савета. У случају напуштања тврђава од стране Порте, вазални положај Србије према њој био би сличан оном какав имају Дунавске кнежевине и Египат. У тим областима Турска нема право на држање гарнизона, а њен суверенитет ни у чему није нарушен због непостојања утврђења која би, као у Кнежевини, била само повод за сукоб. На основу личног искуства, министар је сматрао да Срби неће злоупотребити овакве уступке. Само незадовољство може да их натера на подстицање нереди који би избили у другим провинцијама Турске. За Тувнела је испуњење српских захтева био најбољи начин да Порта избегне стварне опасности у том погледу. Овакво размишљање министра проистекло је из искрене жеље владе у Паризу да односи Срба према Порти буду утемељени на основама покорности пуне поверења. У том духу састављена су и упутства за маркиза Мутјеа, француског представника на конференцији у Цариграду. Тувнел је позвао пуномоћнике гарантних сила да пруже подршку идејама за које сматра да ће омогућити дуготрајан споразум између Турске и Србије.¹²¹

В. Конференција у Канлици

Конференција представника гарантних сила поводом српско-турског сукоба у Београду отпочела је 22. јула 1862. године у летњиковцу великог везира Фуад-паше у цариградском предграђу Канлици. На једној страни били су пуномоћници Француске и Русије који су заступали српске интересе, а на другој Велике Британије и Аустрије који су подржавали турско гледиште. Подршку Мутјеу и Лобанову пружали су мало активни представници Пруске и Италије, барон Карл фон Вертерн и маркиз Камило Карачиоло. Конференција је протекла у дипломатском надмудривању између француског амбасадора Лионела Мутјеа и британског амбасадора Хенрија Булвера које је било одраз борбе за претежан утицај у Цариграду и за превласт у оквиру француско-британских односа у другим питањима осим Источног.¹²²

¹²¹ АМАЕ, *Documents diplomatiques 1862*, Paris 1863, 67-69, Тувнел представницима у Лондону, Петрограду, Бечу, Берлину и Торину, Париз, 21. јула 1862.

¹²² Љ. Алексић, *нав. дело*, 61.

Али-паша је поновио оптужбу против „претећег држања“ Срба и, у складу с текстом ноте о сазиву Конференције, задржао за Порту право да поступи по свом нахођењу у случају напада. Због изјаве турског министра избила је расправа о легалности таквог поступка. Мутје је, сходно чл. 29 Париског уговора, оспорио Порти право оружане интервенције без претходног одобрења гарантних сила. Кнез Лобанов се сложио с овим мишљењем, док су Булвер и аустријски амбасадор Прокеш благо подржавали Али-пашу, избегавајући при том да се изјасне о начелу.¹²³

Булвер је предложио посланицима свој нацрт ноте коју је у виду телеграма требало послати конзулима у Београду. Они су имали задатак да укажу Кнезу да је од највеће важности да у току трајања Конференције не буде почињен ниједан акт непријатељства којим би били погоршани односи између Срба и Турака. Изменивши неколико израза у документу којима је указивано неповерење према српској влади, француски амбасадор је учинио да његова садржина буде знатно блажа. Пуномоћници гарантних сила усвојили су Мутјеову редакцију ноте и она је послата конзулима у Београд.¹²⁴

Иступање француског амбасадора у корист Србије није имало карактер непријатељства према Турској. Он се трудио да прикаже да његови ставови почивају на начелима правде при чему су примедбе које је давао Порти увек биле у њеном интересу. Мутје је страховао да би турска влада објавом рата Србији себе довела у озбиљну неприлику. Истицање наклоности према Османском царству омогућило је француском амбасадору да води расправе у пријатељском тону са Булвером и Прокешом. Кнез Лобанов је отворено бранио српске интересе. Пруски представник је кривио Турску за бомбардовање Београда али се на Конференцији није упуштао у расправу. Италијански представник је добио упутство од владе да се придружи представнику који се највише буде заузимао за Србију.

Булвер је од Расела добио исцрпна упутства какав став треба да заступа. У првом делу излагања, британски амбасадор је изнео оптужбе против Срба који су током протекле две године улазећи у непријатељства с Турском и задирући у њена права изазвали бомбардовање. Иако су друге силе одбиле да им се придруже, Велика Британија и Аустрија нису престајале да улажу протесте против такве агресивне и опасне политике Правитељства. Србија је постала средиште велике завере која је организована на читавој територији европске Турске, а уперена је против османске

¹²³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 140.

¹²⁴ АМАЕ, Turquie 354, No 123, Мутје Тувнелу, Терапија, 23. јула 1862.

превласти. У другом делу излагања, Булвер је, у врло нејасној форми, наговестио потребу да Порта, давањем неких уступака, покуша да умири духове и успостави боље односе са Кнежевином. Британски амбасадор је детаљно изложио оно што је у његовим упутствима само наговештено: да „уступци које би Порта могла учинити, никако не укључују напуштање београдске тврђаве, не само у интересу Турске, већ и у интересу читавог европског система, за чију безбедност ово место има кључан положај“. Барон Прокеш је изјавио да су његова упутства истоветна упутствима британског амбасадора, иако између њих није било претходног договора.

Узевши поново реч, Мутје је истакао да је искрено помирење између Србије и Турске главни циљ Конференције и да би за Порту и Европу било јако важно да се по страни оставе све оптужбе и сви мање битни разлози. Гајећи уверење да влада у Цариграду неће пропустити да уведе ниједну од мера која би допринела овом циљу, а пошто је било важно да јој се у томе препусти иницијатива, француски амбасадор јој неће скретати пажњу на сваку од њих појединачно.

С правне тачке гледишта, Али-паша је снажно напао установу народне војске, нагласивши да њен састав чине сами странци и разбојници. Мутје је жалио што међу турским министрима преовладава такво мишљење: „Србији је предодређено да буде један од бедема Турске, али како она може да испуни своју мисију ако је Порта сматра и опходи се са њом као са непријатељем; ако, наочиглед томе да је Србија брани, она види у развоју њене војне снаге само повод за страх, ако сматра слободан развој установе и благостања Србије само као напад на сопствени суверенитет и опасност за своју безбедност. Да је све што је Али-паша рекао била истина, да је Србија, уместо што је била везана за Турску вешто одржаваним осећањима заједничке солидарности, била још само једна провинција покорена силом, не би материјални притисак у који су Турци изгледа полагали своју последњу наду било оно што ће спасавати сизерена права за која више нису везане материјалне користи већ само национална сујета“. Без обзира на његов протурски став, убедљивост у излагању француског амбасадора толико је утицала на Булвера да је он са жалошћу констатовао да турска влада сматра Србе за непријатеље.

Фуад-паша је изјавио да је Порта спремна да учини све што ће довести до измирења између Срба и Турака, али је одмах ставио до знања да не пристаје на напуштање тврђава. Мутје је закључио да турска влада нема поверења у Србе када се не усуђује да им повери чување тврђава чак ни у периоду мира, пошто нико и не помишља да јој преложи да то учини у време рата. Амбасадор је упитао турске ministre да ли је

за време сваког рата неопходно да Турци сами чувају своје тврђаве: „Ако бисте на пример водили рат са Персијом, да ли би било нешто необично у томе да, немајући брига у Европи, замолите Србе да сами чувају тај кутак, удаљен од средишта ваших војних операција“? Мутје је сматрао да је положај Порте са правне тачке гледишта био изузетно јак јер се бранила словом уговора. Због тога је пуномоћницима гарантних сила наклоњених Кнежевини остајало само да покушају да је убеде.

Први састанак Конференције је окончан слањем телеграма конзулима у Београду. Њима је дат налог да изразе поверење у Кнеза да неће учинити ништа што би погоршало ситуацију у Београду и у Србији. У исто време, представници сила у Цариграду желели су да обавесте Михаила да су од Порте добили најпозитивнија уверавања да ће поштовати безбедност Кнежевине.¹²⁵

Друга седница конференције одржана је 27. јула. Али-паша је прочитао извештај специјалног комесара Ахмед Вефик-ефендије у коме је одговорност за догађаје приписана Србима. Булвер и Прокеш су подржали турско становиште. Француски амбасадор је рекао да се слаже са својим колегама да не треба улазити у расправу о пређашњим догађајима јер би том приликом могле да избију озбиљне несугласице. Међутим, извештај турског комесара бацао је сасвим нову светлост на догађаје у Београду и био је у потпуној супротности с чињеницама које су изнели конзули. Мутје је додао да је прочитао један део извештаја британског конзула и да је он, ма колико био пристрасан према Турцима, рекао далеко мање од онога што је наведено у излагању Али-паше. Догађаји у извештају турског специјалног комесара су представљени и груписани тако да мање имају за циљ да оправдају Порту пред европским силама него да оправдају београдског пашу у очима саме Порте. Мутје је искрено жалио што је турска влада, уместо да то учини уз учешће обеју страна и у присуству конзула, спровела тајну и једнострану истрагу чији резултати не могу имати вредност.

Британски амбасадор је предложио да Срби буду позвани на поштовање уговора и да од њих буде затражено рушење барикада, прекид незаконитог наоружавања и напуштање бесправно заузетих положаја. Турска је требало да исели муслиманско становништво и напусти стражарска места код варошких капија док би заузврат добила одобрење да прошири тврђавски рејон рушењем турске махале и појединих српских кућа. Такође, Булвер је дао предлог да буде смањен број припадника турске посаде и

¹²⁵ Исто, прилог 1 уз извештај No 123, Мутје Тувнелу, Терапија, 23. јула 1862.

српских оружаних снага. Давање уступака од стране Порте било би условљено претходним извршењем одлука Конференције од стране Кнежевине. Мутје је одбио да прихвати предлог о увођењу било каквих превентивних мера против Срба јер би то, у извесној мери, претстављало признање оптужби садржаних у извештају Ахмед Вефик-ефендије и у мемоару који је прочитао Али-паша. Наметањем таквог понижења били би код њих изазвани бес и неповерење и подстакнуто рушење угледа и ауторитета Кнеза који тренутно претстављају једино јемство против нових нереда. Што се тиче Портиних уступака, Мутје није желео да прихвати предлог британског амбасадора. Позивајући се на оно што је рекао на првој седници Конференције, сматрао је да исти треба да буду што шири и што потпунији.

После многих измена усвојен је нацрт ноте у коме је садржан Булверов предлог. Мутје није одбио да га узме у разматрање, али под условом да уступци који су захтевани од Срба зависе од оних које ће учинити Порта и да чине недељиву целину. Пошто је увидео да је Мутјеов отпор несаломив, Булвер је прихватио услове и двојица амбасадора су отворили расправу о уступцима које је требало саветовати влади у Цариграду. Анализирајући план Београда, Мутје и Булвер су се сложили да Турци без тешкоћа могу да напусте полусрушене бедеме који, у ужем смислу, одвајају варош од предграђа.

Француски амбасадор је покренуо питање о повлачењу турске војске из тврђава у унутрашњости Србије и очекивао да ће у томе наићи на подршку Булвера и Прокеша. Позвавши у страну британског амбасадора, он је изразио чуђење због његове уздржаности. Булвер се није противио да Порти буде скренута пажња колико би за њу било од користи да сруши две или три тврђаве. Британски амбасадор је затражио од Фуад-паше карту Србије на на којој би страни пуномоћници могли да испитају њихов положај. Међутим, турски министри нису желели да одобре напуштање ниједне од тврђава. Када је поново указао да би Порта мудро поступила ако би повукла своју посаду из београдске тврђаве, Мутје је био суочен не само с отпором владе у Цариграду већ и својих колега из Аустрије и Велике Британије. Пошто се Порта бранила одредбама уговора француски амбасадор није претерано инсистирао. Ипак, он је захтевао да турска влада, задржавајући средства потребна за очување безбедности, учини све да докаже Србима да тврђава неће бити намењена покоравању земље већ само њеној одбрани од спољних непријатеља. Порта би могла да пружи Кнежевини јемства или реорганизацијом одбране тврђаве или изјавом да неће бити новог бомбардовања, чиме би умирила духове.

Прокеш је оштро критиковао Мутјеов предлог о реорганизацији одбране јер је то подразумевало разоружање београдске тврђаве према вароши. У погледу бомбардовања, аустријски посланик је сматрао да је оно оправдано као одбрамбена мера и протествовао против тврдње да би, како у прошлости тако и у будућности, могло да представља повреду члана 29. Париског уговора. Након овако одлучне одбране турских интереса, француски амбасадор је покренуо питање да ли београдска тврђава, коју је Булвер назвао звучним именом „кључ европског система“, заиста представља неку вредност или не. У случају да нема никакву одбрамбену вредност, требало је да буде жртвована и напуштена, а у супротном, морала је бити у стању да се брани од изненађења без употребе средстава као што је бомбардовање.

Изгледало је да су представници гарантних сила на другом састанку Конференције постигли споразум о потреби окончања турске јурисдикције и о исељењу муслимана из Србије. Турски министри обећали су да ће ова питања поднети на решавање султану и министарском савету.¹²⁶

На основу извештаја из Цариграда, Тувнел је закључио да је од почетка рада Конференције Мутје употребљавао веома помирљив тон указујући у исто време на интересе и Порте и Србије. Министар је позвао амбасадора да истраје колико год је могуће у том пријатељском и благонаклоном ставу, сматрајући да је то најбољи начин да својим идејама и саветима утиче на одлуке Конференције. Из разговора који су у Лондону водили француски амбасадор гроф Шарл де Флао и лорд Расел, Тувнел је сазнао да ће Мутје моћи да постигне споразум с Булвером по свим питањима изузев у погледу одржања турске посаде у београдској тврђави.¹²⁷ Министар је отворено изјавио Лешјанину да Србија може да очекује испуњење једног дела својих захтева, а Мутјеу је дао налог да своје иступање на Конференцији усклади с датим околностима. Ограничење бројне снаге посаде и разоружање артиљеријских положаја окренутих према вароши биле су најкорисније мере за смањење опасности од присуства турског гарнизона у Београду. У последњим упутствима Мутјеу пред наставак конференције, министар је поновио да Турска неће учинити уступак у питању повлачења гарнизона из тврђаве. Имајући то у виду, Тувнел је написао амбасадору да не инсистира, али да захтева од Порте да пружи одређена јемства којима ће умирити Србе у погледу новог бомбардовања и одвратити Кнеза од размишљања о рату или абдикацији. Министар је истакао неопходност испуњења свих осталих српских захтева. „Ако ваше идеје не буду

¹²⁶ Исто, Но 125, Мутје Тувнелу, Терапија, 28. јула 1862.

¹²⁷ Исто, Тувнел Мутјеу, Париз, 25. јула 1862.

прихваћене у разумној мери и ако будете могли да, у исто време као и представник Русије, наведете пуномоћнике Пруске и Италије да прихвате то решење, изјавите, на крају крајева, да не можете да учествујете у преговорима који не могу довести до озбиљног и трајног измирења нити да преузмете одговорност за њихове последице“.¹²⁸

Поштујући дата упутства, Мутје је између друге и треће седнице Конференције повео разговоре с турским министрима и представницима гарантних сила. Он је поручио Али-паши и Фуад-паши да не може да инсистира на великим уступцима јер има врло изричита упутства која је већ скоро прекорачио. Министри су одговорили да веома цене умереност француског амбасадора и обећали да ће сва питања бити поднета на разматрање султану и савету министара. По мишљењу Али-паше, ту ће настати потешкоће јер султан и министри гаје преуверења. Он је увиђао потребу да Порта учини одређене уступке и корист да узме иницијативу у том правцу. Међутим, да би са себе скинуо одговорност пред султаном и јавним мњењем, Али-паша је желео да уступци изгледају изнуђени од стране представника гарантних сила.

У међувремену је Тувнел покушао да обнови преговоре с владама великих сила о српском питању. Он је дао налог амбасадору у Лондону грофу Флаоу да убеди лорда Расела у искрене намере званичног Париза и у његову спремност на попуштање. Влада у Тилеријама је желела само један споразум који ће, остављајући београдску тврђаву у рукама Турака, ипак бити прихватљив за Србију и због кога Кнез не би био приморан да учини неки непромишљен корак. Тувнел је сматрао да би једино у случају рата с Аустријом, што је било мало вероватно, Турској поред београдске биле од користи и две тврђаве на Дунаву. С друге стране, он није разумео какав значај за Порту има слаба шабачка тврђава на Сави чији би гарнизон ако избије устанак одмах положио оружје. Требало је наговорити владу у Лондону да од Турске буде затражено уступање Шапца јер би на тај начин спор био лакше решен. Међутим, британска влада је била узнемирена због вести о постојању француско-руског споразума о заједничком иступању на Конференцији у Канлици а њено неповерење према силама је временом постајало све веће.¹²⁹ Због тога је Тувнелов покушај у Лондону доживео неуспех.

Својом непопустљивошћу британска влада је утицала и на Аустрију да заузме круће држање. Француски амбасадор у Бечу, војвода Агенор од Грамона је изнео Тувнелу уверење да би Дунавска монархија у српском питању пружила подршку

¹²⁸ Исто, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 27. јула 1862.

¹²⁹ L. Thouvenel, *Le Secret de l'Empereur. Correspondance confidentielle et inédite échangée entre M. Thouvenel, le duc de Gramont et le général comte de Flahaut 1860-1863*, 2 vol., Paris 1889; II, 359-360.

званичном Паризу да није било Велике Британије. Међутим, у погледу опсега евентуалног рата Србије и Турске аустријска влада се делимично слагала с Тувнелом. Док је француски министар сматрао да би сукоб остао локалног карактера, званични Беч је био мишљења да он не би био проширен на суседне провинције само зато што Срби немају неопходна средства да ту своју жељу спроведу у дело. На крају разговора с војводом од Грамона, аустријски министар спољних послова гроф Рехберг је рекао: „Требало би да се споразумемо ако сматрате да је дошао тренутак да се заврши с Турском; ми желимо да заједно с вама смислимо шта би требало урадити и да иступамо у потпуности споразумно; ако мислите да још треба подржавати Порту, за нас је неопходно да она буде довољно снажна и организована да њена територија не буде жариште сталног врења на нашим границама“. Војвода од Грамона је приметио да није могуће са већом мирноћом говорити о пропасти Османског царства него што је то чинио гроф Рехберг. Међутим, француски амбасадор је закључио да Аустрија није спремна за такве догађаје и много би више волела њихово одлагање.¹³⁰ Рехберг је желео да покаже добру вољу у случају да Француска покрене решавање Источног питања. Пошто влада у Паризу није била спремна да предузме тако одлучне мере, делатност Дунавске монархије је била управљена ка одржању Турске.¹³¹

У разговору с Булвером, Мутје је рекао да му је дат налог да инсистира на рушењу мањих турских тврђава у Србији и да захтева да Порта пружи јемства да убудуће неће прибегавати бомбардовању. У случају да ови услови не буду испуњени, француски амбасадор није смео да потпише ниједан документ. „Булвер се побунио рекавши да има одмор који жели да искористи и да га више ништа неће омести у томе да све не буде решено на наредној седници“. Мутје је дао на знање британском амбасадору да, у том случају, треба да тражи од Порте испуњење захтева по двама тачкама. Француз је то очекивао утолико пре што је знао да је Булвер добио упутства од британске владе у том правцу. Изненађен Булверовим одговором да није добио такав налог, Мутје му је скренуо пажњу да су о томе вођени разговори између лорда Расела, Тувнела и грофа Флаоа и захтевао од британског амбасадора да затражи објашњење од своје владе. Мутјеов предлог није био по вољи Булверу који је покушао да нађе оправдање. Он је рекао да је лорд Расел одобрио идеју о рушењу тврђава, али му није дао налог да врши притисак на Порту. Пошто турска влада није била расположена да учини овакве уступке, британски амбасадор је сматрао да треба да ограничи своје

¹³⁰ Исто, 357-358.

¹³¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 65-66.

захтеве. Мутје није престајао да врши притисак на Булвера. Француски амбасадор је поновио да су његова упутства тачна и да се од њега захтева не само да тражи напуштање мањих тврђава већ и београдске. Он може да попусти једино у питању ове последње где му је остављена слободна процена. Мутјеов одлучан став натерао је Булвера да пристане да пред турским министрима поново покрене питање тврђава. Он је рекао француском амбасадору да не може да инсистира на рушењу свих тврђава у Србији пошто постоје најмање две, ако не и три које су од велике важности за Турску. Покушавајући да спасе углед Порте, Булвер је предложио да она именује комисију чији ће задатак бити да утврди које тврђаве могу бити срушене. „Разуме се да би та комисија била именована само формално, да би било спашено самољубље Турака; али они би већ сада назначили тврђаве које пристају да жртвују и преузели би у вези с тим обавезу према нама“. Што се тиче београдске тврђаве, силе би могле да наговоре Порту да да такво саопштење којим ће бити отклоњен сваки разлог за бригу код Срба. Мутје је скренуо пажњу да је потребно постићи споразум који ће бити прихваћен од стране јавности у Кнежевини јер постоји могућност да Михаило абдицира, а земља падне на терет силама. Не негирајући отворено да би таква ситуација била озбиљна, Булвер је тврдио да Срби неће ништа урадити на своју руку и да би без подршке из иностранства на све пристали. Том приликом, он је изнео уобичајене оптужбе против француског конзула у Београду. Тастијев став и тон били су у исто време непријатељски према порти и неспојиви са жељом да буду успостављени добри односи између српске владе и сизерене силе. Мутје је одлучно бранио Тастија, чија је основна кривица била у томе што је имао исто гледиште као и Лонгворт, док је Булвер желео да британски конзул делује у договору с аустријским представником, сагласно општим упутствима. Премда је француски конзул добијао упутства непосредно из Париза, Мутје је био уверен да их се он тачно придржава. Француски амбасадор је иступао утолико одлучније јер је Булвер већ неко време себи давао за право да, у корист Порте, надгледа држање француских конзула. Мутје је писао Тувнелу да би Михаило желео да број турске посаде у Београду буде ограничен. Булвер је био расположен да прихвати кнежеву идеју јер је у томе видео начин да у исто време буде ограничен и број припадника српске војске. Из истог разлога, кнез Лобанов је сматрао да предлог не треба усвојити.

Мутјеови преговори с аустријским амбасадором бароном Прокешом ишли су много теже. Прокеш је истакао да му није дозвољено да да пристанак на рушење свих мањих тврђава, да постоје две или три које су од стратешког значаја за Турску и да је изненађен непромишљеношћу с којом се француска влада односи према том питању. Те

тврђаве за које је сматрано да су без значаја и полусрушене, од велике су важности и у врло добром стању. Без сумње, било би од интереса за Аустрију да оне нестану, међутим, то би представљало рушење Османског царства. После Мутјеове констатације да у вези с тим има конкретна упутства и да су му везане руке, Прокеш је покушао да га наведе на попуштање одговоривши да је излишно његово присуство на наредној седници. Француски амбасадор је сматрао да иступа у сагласности с оним што су се договориле владе у Паризу и Лондону и позвао Прокеша да се о свему посаветује са званичним Бечом. Мутје је подсетио аустријског амбасадора да му је пре неког времена послао телеграм у коме га је обавестио да би се, осим у погледу напуштања београдске тврђаве, по свим тачкама могао споразумети с Хенријем Булвером. Прокеш је живо протествовао, рекавши да му је аустријски амбасадор у Лондону гроф Апоњи јавио да су упутства дата Булверу иста као она која је он добио од грофа Рехберга. Такође, француски и аустријски амбасадор су водили расправу поводом изјаве којом би се Порта обавезала да неће поново примењивати бомбардовање. Иако је Прокеш сматрао да та мера представља саставни део законитог права Турске на одбрану, Мутје је успео да га наведе да у том погледу буде мање искључив.

Кнез Лобанов је саопштио Мутјеу да је спреман да попусти једино по питању београдске тврђаве. Француски амбасадор је обећао да се неће одвајати од Лобанова и да ће истрајати у свом ставу. Ипак, Мутје је затражио мишљење владе у Петрограду по питању тврђава. Руски амбасадор је преузео обавезу да испита да ли су представници Италије и Пруске спремни да до краја подржавају њега и Мутјеа и да ли пристају да с њима поделе одговорност за евентуални прекид Конференције.¹³²

У разговорима француског амбасадора с другим представницима гарантних сила није било ни речи о српском захтеву за потпуно исељење Турака, грађана и војника. Војни успеси против Црне Горе 1862. године осетно су ојачали морални положај Османског царства због чега је оно било све мање спремно да чини уступке Србији.

На трећем састанку конференције, одржаном 31. јула, Булвер је поднео предлог протокола чијим текстом Мутје није био задовољан. По одређеним тачкама одмах је постигнута сагласност: обострана обавеза постепеног укидања ратне приправности, стварање рејона безбедности око београдске тврђаве, исељење муслимана. После дуге и жестоке расправе, Мутје је из документа уклонио све оптужбе против Срба, свако оправдање за употребу бомбардовања у прошлости и будућности и сваку одредбу којом

¹³² АМАЕ, Turquie 354, No 126 и No 127, Мутје Тувнелу, Терапија, 29. јула 1862.

би био ограничен број српских војних снага. Турска влада је претеривала у погледу проширења рејона београдске тврђаве и утврђења према вароши. Поред тога, она је пристала да сруши две мале тврђаве, али је хтела да сачува три друге, на обалама Саве и Дунава. Фуад-паша је изјавио да по том питању неће бити никаквих уступака, док је барон Прокеш запретио да ће се повући са Конференције у случају да Порта попусти. Мутје је добио налог да не потписује ниједан акт којим се Турска не обавезује да напусти свих пет тврђава. Он је потврдио обећање кнезу Лобанову, чија су упутства била сагласна његовим, да ће задржати досадашњи став. Свој извештај Тувнелу француски амбасадор је завршио следећим речима: „Бојим се, међутим, да смо достигли крајњу границу могућих уступака које треба да изнудимо, и које би чак било мудро тражити, ако би о том питању просуђивали само с тачке гледишта Цариграда“.¹³³

Посланици су имали различите ставове о томе како би требало осигурати безбедност београдске тврђаве. Мутјеово држање било је од почетка седнице крајње помирљиво и он се сложио да у циљу поновног успостављања границе рејона буде порушено неколико српских и муслиманских кућа. Међутим, тумачење барона Прокеша да рејон одбране треба да буде још шири и његов предлог да одређивање границе буде поверено војној комисији састављеној од турских и страних стручњака су изазвали неповерење код француског амбасадора. По Мутјеовим речима, више него икад избиле су на видело супротности у схватању два система одбране: један је устројен тако да тврђавски топови буду уперени искључиво према граници, док је другим предвиђено да буду управљени према вароши. „Ма колико да су представници Енглеске и Аустрије осећали извесну nelaгодност да сувише отворено развијају њихово мишљење, они су у исто време уложили много умећа и показали много жеље да други систем однесе превагу“. По Булверовом плану, рејон тврђаве био би проширен на тај начин што би поред турске и јеврејске била порушена и четврт насељена искључиво српским становништвом. Мутје је рекао да питање на тај начин добија сасвим другачији значај и није пристајао на рушење великог броја српских кућа. Он је сматрао да ће таква мера раздражити Србе до највећег степена. Знатно увећање војне снаге тврђаве према вароши представљало би нов доказ неповерења Порте што би само изазвало раст неповерења у народу. С обзиром да ће муслимани бити иселени, тврђавској посади се оваквом мером омогућава сва слобода акције против вароши која ће убудуће бити у целости насељена српским становништвом. Француски амбасадор је

¹³³ Исто, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 1. августа 1862.

сматрао да се ова околност не сме занемарити. Идеје које су заступали британски и аустријски представник биле су у директној супротности са онима које је Мутје подржавао од почетка рада Конференције. Француски амбасадор је настојао да Порта пружи јемства Србима и гарантним силама да се неће поновити немили догађаји у Београду, поступци које Булвер и Прокеш данас желе да оправдају. Расправа међу представницима нарочито се заострила када је изнет на разматрање члан 6. предлога о праву бомбардовања у случају стварног напада на тврђаву. Булвер је захтевао да се то право призна заповеднику тврђаве под условом да о томе обавести конзуле најмање дванаест сати пре отварања ватре. На тај начин, британски амбасадор је желео да оправда претходно бомбардовање и да осигура Порти признање овог права у будућности. Мутје је изјавио да постоје две врсте бомбардовања и да не би допустио да се унесе никаква забуна у том погледу. Он је јасно разликовао неочекиване нападе на варош од стране тврђавске артиљерије, одбацујући под редовним условима напад усмерен против ње, и намерно бомбардовање, уперено против породица и имовине агресора или њихових сународника, с циљем да се изврши диверзија. Француски амбасадор је на крају успео да наметне усвајање измењене редакције члана 6. из које је изостављено да Порти буде признато право на бомбардовање. Сами турски министри су сматрали да би били веома незахвални да нису усвојили Мутјеову редакцију.

Чланом 7. свог нацрта протокола британски амбасадор је имао за циљ да ограничи бројну снагу српске народне војске на 12.000 људи. Булвер је веровао, исто као и Прокеш, да су Срби прекршили дух и слово Устава из 1838. године који је стављен под гаранцију европских сила. У тексту Устава је писало да српска војска служи само за одржање унутрашњег реда и да је на Савету да одреди њену бројност. Мутје је изјавио да нема упутства ни да решава ни да улази у расправу по том питању, чиме је осујетио намеру британског и аустријског представника да буде ограничен број припадника српске војске. Ипак, Тасти је јављао из Београда да је Правитељство спремно да смањи своју војску ако заузврат буде ограничена снага турског гарнизона. Мутје је одговорио конзулу да му је у упутствима изричито наглашено да се супротстави ограничењу српских оружаних снага и да војска од 12.000 људи, какву предлаже британски амбасадор, није довољна Србима за одбрану. Желећи да избегне дискусију с Булвером и Прокешом по питању ограничења војске Кнежевине, француски амбасадор се изјаснио и против одређивања броја припадника турске посаде. Мутје је такође заобишао питање присуства бугарске легије у српској војсци, око које су Булвер и Прокеш подигли толику буку.

Расправа у вези с чланом 8. који се односио на тврђаве је била веома жива и дуга. Порта је пристала да се одрекне две мање тврђаве у унутрашњости, али је јасно истакла да ни по коју цену неће срушити оне на обалама Саве и Дунава, које обележавају границу Царства и употпуњавају његов одбрамбени систем. Поред тога што су Булвер и Прокеш подржавали турске министре, овај последњи се у име своје владе изричито супротставио рушењу. Пошто је поновио све разлоге изнесене против очувања београдске тврђаве, Мутје је указао на то колико они који одбијају да дају Србима то велико задовољење, до ког им је стало изнад свега, треба да се покажу попустљиви по другим питањима. Он је пре свега истакао да, ако београдска тврђава заиста представља кључ европског система, то значи да је у интересу истог да не падне у руке неке треће силе. У случају да Србе, који владају у Београду, нападне нека страна сила, они би могли да га бране и да по потреби позову Порту у помоћ. У супротном, ако београдска тврђава остане у рукама Турака, Срби неће пропустити да се придруже првој сили која је буде напала. Турски министри су се Мутјеовој жељи супротстављали пасивним отпором, утолико више што су уживали снажну подршку Булвера и Прокеша. С друге стране, француски амбасадор није престајао да истиче да се руководи турским интересима и да доказује да су његови савети у исто време непристрасни и мудри. Иако су пружали отпор Мутјеу, турски министри нису порицали његову добронамерност и исказивали му захвалност за напоре које је улагао да расправа буде вођена у мирољубивом тону. Након што је у потпуности извршио добијена упутства француски амбасадор је требало да сачува свој лични положај у овој незахвалној и тешкој борби. Пошто се у преговорима стигло до крајње тачке, Мутје је изјавио турским министрима да му је само преостало да о томе обавести владу у Паризу. Али-паша је захвалио француском амбасадору на обећању да његова саопштења Тувнелу неће отежати измирење између Срба и Турака.

Мутје и Лобанов нису пристајали на решење спора ако Турска не напусти свих пет тврђава. У случају да обезбеде подршку пруског и италијанског посланика, они су имали упутства својих влада да на том питању прекину рад Конференције. На вечери приређеној после треће седнице у резиденцији француског амбасадора били су присутни сви турски министри и нови турски амбасадор у Паризу. Министар војни је изразио жаљење што је влада у Тиљеријама упорна у намери да изнуди од Турске давање повластица које би за њу представљале такво понижење. Он је енергично бранио право Порте да задржи три мале тврђаве изјављујући да ће Француска због онога што ради у овом тренутку једнога дана бити љута сама на себе. Међутим, Мутје

ни тренутка није сумњао у исправност свог мишљења: „Ако је сераскер желео да каже да ће се због овога наши пријатељи осећати помало обесхрабрани и да ће они који желе да против нас побуне јавно мњење у Турској имати у томе велики успех, морам да признам да у томе има истине, а не могу сам од себе да кријем да би један незнатни уступак који бисмо могли да учинимо по питању мањих тврђава био политички толико користан“.¹³⁴

Булвер је уочио да француски и руски представник раде договорно на постизању што бољих услова за Србију, избегавајући при том заостравање сукоба. Због тога је веровао да ће они одустати од неприхватљивих захтева пред одлучним отпором Турске.¹³⁵

Од почетка преговора, Мутје је наилазио на пуну подршку пруског посланика. Подршка барона Вертерна била је необично важна за Мутјеа јер је приликом гласања била обезбеђена превага француском становишту. Јутро уочи трећег састанка Конференције, Вертерн је рекао француском амбасадору да потпуно одобрава његове захтеве. Уз подршку пруског и италијанског представника, Мутје и Лобанов су сматрали да могу да задрже дотадашњи став.

Међутим, 1. августа увече, Вертерн је изјавио Мутјеу да му је обећао безусловну подршку јер је очекивао да ће Турци у свему тврдоглаво пружати отпор. Премда је Порта учинила велике уступке, пруски посланик је сматрао да њена жеља да сачува три тврђаве није довољан разлог да потпише предложени споразум о прекиду Конференције. Он је рекао да у упутствима не налази овлашћење да учини тако озбиљан корак и да одбије готово задовољавајући споразум.¹³⁶

Због става Пруске суштински је промењен положај Мутјеа и Лобанова. Уз њих више није била већина посланика. Лобанов је примио телеграм из Петрограда у коме му је прописано да се одлучно држи својих упутстава и изражена нада да ће француски представник добити исти налог. Констатујући да се кнез Горчаков преварио верујући да ће Пруска подржати Русију и Француску, Мутје је закључио да би оне добиле ту подршку да су могле да се нагоде у погледу броја мањих тврђава које би Турци напустили. Он је додао да је ово питање по мишљењу Срба било од другоразредног значаја. Пошто су Француска и Русија већ успеле да изнуде од Порте највеће могуће уступке у корист Србије Мутје је саветовао својој влади да попусти. Свој став је

¹³⁴ Исто, Но 132, Мутје Тувнелу, Терапија, 6. августа 1862.

¹³⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 145-146.

¹³⁶ АМАЕ, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 2. августа 1862 и Но 132, исти истом, Терапија, 6. августа 1862.

образложио Тувнелу следећим речима: „Ако будемо инсистирали, бојим се да ћемо се наћи управо у тој незавидној ситуацији коју ми је Ваша екселенција у приватном писму препоручила да избегнем и, у исто време, да ће на крају код турске владе бити озбиљно нарушен наш положај који је остао добар упркос напорима британског амбасадора. Поред тога, бојим се да, охрабрени својим успесима у Црној Гори, Турци неће бити сувише у страху да започну борбу са Србима, а да сер Хенри Булвер неће бити расположен да делује довољно енергично да их у томе спречи. Кнез Лобанов признаје да ни Срби ни Руси нису спремни за борбу“.¹³⁷

Тувнел је затражио од владе у Берлину објашњење у погледу става њеног представника. Пруска влада је сматрала да се треба задовољити учињеним уступцима од стране Турске, ограничити акцију на спречавање ширења рејона београдске тврђаве на рачун српске вароши и на добијање моралне гаранције против новог бомбардовања. Поред тога, барон Вертерн је добио упутства да усагласи свој став с држањем француског амбасадора.

У међувремену, Тувнелу је пренето саопштење британске владе да је приликом његовог разговора с Раселом дошло до неспоразума у погледу напуштања градова. Расел је само изнео мишљење да Турци не треба да расипају своје снаге, заузимају положаје без стратешког значаја или оне које је немогуће бранити. Такав је био случај са Соколом и Ужицем које је Порта пристала да сруши. Званични Лондон је давао Турској за право да задржи, поред београдске, и три тврђаве на Сави и Дунаву. Британски министар је сматрао да су Шабац, Фетислам и Смедерево неопходни за одбрану земље и позвао Булвера да се супротстави њиховом напуштању.¹³⁸ Због тога је Тувнел саветовао влади у Петрограду да се две силе задовоље добијеним уступцима и да усредсреде напоре на следеће: 1) да добију гаранције у погледу ограничења рејона београдске тврђаве, ако већ у Цариграду не буде постигнут споразум да буде именована војна комисија која ће га одредити; 2) да затраже, у форми о којој ће одлучити Конференција, моралну гаранцију против новог бомбардовања. Поред тога, Француска никако није желела да допусти ширење рејона тврђаве према српском делу вароши јер је то подразумевало рушење Саборне цркве, Богословије и Митрополитовог двора. Мутје је добио посебан налог да се одлучно супротстави овом решењу. Он је требало да предочи представницима туркофилски настојених сила да би решење наишло на несавладив отпор српског становништва, чију би оправданост оспорила влада сваке

¹³⁷ Исто, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 7. августа 1862.

¹³⁸ Исто, No 134, Мутје Тувнелу, Терапија, 12. августа.

хришћанске земље. Поред тога, француски амбасадор је имао задатак да наведе Порту на разоружање дела тврђаве окренутог према вароши.¹³⁹ Русија је прихватила гледиште владе у Паризу. Поред непопустљивости Турске и Велике Британије, Француска и Русија су се сусреле са одлучним ставом пруске владе. Њиховим представницима у Цариграду била су послата упутства да се сагласе с мишљењем барона Вертерна да се не би нашли у мањини. Мутјеу је дат и налог да у договору с колегама који на то буду пристали учини све што је у његовој моћи да одмах буду обустављена непријатељства у Црној Гори.¹⁴⁰

Сазнавши за главне појединости трећег састанка Конференције Михаило је, врло узнемирен, сазвао седницу владе на којој је требало донети одлуку о деловању у случају неиспуњења српских захтева. У току расправе, странка присталица рата поново је однела превагу, а утисак француског конзула је био да би Кнез стао на њену страну. Неиспуњење захтева би био разлог за Михаилову абдикацију, што је желела Аустрија, а изазвало би такве потешкоће од којих би и рат између Срба и Турака представљао бољи исход. Гарашанин је био решен да подржи Кнеза. Он је изјавио да ће радије ући у рат него допустити да Михаило абдицира, чиме би у Србији отпочео нов период револуција и уплитања страних сила у њена унутрашња питања. Стање духова у Кнежевини било је такво да су услови примирја једва могли бити одржани. Француски конзул је сматрао да српска јавност неће прихватити одредбе садржане у Булверовом предлогу и да њихово усвајање као коначне одлуке од стране Конференције неће довести до успостављања трајног мира. Указујући Мутјеу на озбиљност ситуације, Тасти је написао: „Верујем да ће Ваша екселенција, чак и силе пријатељице Турске, барем једна од њих, моћи да предвиде, у заједничком интересу хришћана и Турака, несреће које би могле проистећи из једног рата међу противницима који нису у стању да један над другим извојују брзе и одлучујуће победе, али који су врло способни да једни другима учине много тога нажао, а можда и да поново покрену, продужавајући борбу, то кобно Источно питање које притиска Европу“.¹⁴¹

Мутје је 4. августа затражио од Тастија да изврши притисак на Кнеза и српску владу да прихвате дотадашње одлуке Конференције као да су коначне. Разочаран развојем догађаја и уплашен због тешког задатка који му је поверен, конзул се обратио

¹³⁹ Исто, No 65, Тувнел Мутјеу, Париз, 8. августа 1862.

¹⁴⁰ Исто, Тувнел Мутјеу, телеграм, Париз, 12. августа 1862 и No 66, исти истом, Париз, 14. августа 1862; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 146.

¹⁴¹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, прилог уз извештај од 6. августа No 99, Тасти Мутјеу, Београд, 4. августа 1862.

министру Тувнелу. Не престајући ниједног тренутка да улаже напоре да би навео Михаила и Правитељство да унапред прихвате одлуке Конференције, Тасти је сматрао да су његови дотадашњи успеси били последица Тувнелових позитивних уверавања и тона употребљеног у званичној кореспонденцији. Међутим, одлуке које је амбасадор приказао као готово коначне су биле далеко од онога што је обећано, а то је могло да допринесе отварању нових непријатељстава и да проузрокује још веће тешкоће. Догађаји у Србији су утицали на духове на сасвим другачији начин него што би то било на неком другом месту. Оно што би негде било политичко питање првог реда, у Кнежевини је то од другоразредног значаја. Бомбардовање и узбуђење изазвано њиме, бес код једних и страх код других људи, ишчекивање наоружаног народа очију упртих према непријатељу који на изазивачки и охол начин мерама безбедности невешто скрива неповерење и подбадање споља, чине да све друго изузев питања београдске тврђаве за Србе представља питање другог реда. У таквој ситуацији, Правитељству би већ било јако тешко да без борбе прихвати очување тврђаве, која је делом разоружана а број припадника посаде смањен. Међутим, она је часно прихватила задатак и до сада се држала свега што је обећала.

Тасти је сматрао да ће тврђава у сваком случају бити очувана, ако не због добре воље српске владе а оно због њене помирености са судбином. Такође, ширење рејона тврђаве ка муслиманском делу вароши ће изазвати само тихе протесте Правитељства. Разумни људи ће схватити да су Турци желели да допусте да се њиховим зидинама приближе само њихови једноверници, браниоци, да муслиманска варош представља у неку руку спољне зидине тврђаве и да рејон омогућава да муслимани који треба да напусте Кнежевину поново стекну своја права. Међутим, ситуација је била сасвим другачија када је било у питању ширење рејона према српском делу вароши. Влада је требало да прихвати рушење Саборне цркве, Богословије и Митрополитовог двора. Наглашавајући неправичност оваквог решења Тасти је написао Тувнелу следеће: „Дозволите ми да се надам Господине да Конференција усвајајући тај план није схватила шта ће тражити од Срба и да ће се представници европских сила, они боље обавештени, повући пред утиском који би изазвало рушење Саборне цркве и верских објеката, а да би се спасли и обезбедили муслимански топови. И мање побожни народи радије би предали једну тврђаву него једну цркву“. Француски конзул је убеђивао Кнеза да прихвати одлуке Конференције покушавајући да докаже да му пријатељи Србије никада не би предлагали да пристане на споразум пре него што би били уверени да нису могли да добију повољније услове. Међутим, Михаило није попуштао, остајући

тврдоглаво при својој одлуци да абдицира. „Ја познајем Турке, знам оно што нико не зна о њиховим бескрупулозним сплеткама. Ја, коме су они за живота мога оца нудили новац и круну да бих ушао у заверу против њега, не желим да искористе велико незадовољство које ће изазвати предложено решење Конференције, па да ме народ срамно отера. Ја морам, макар у интересу земље, да сачувам своју популарност а не постоји други начин да у томе успем осим да је напустим, радије него да пристанем на један споразум који би је довео до очајања“. Кнез је обећао Тастију да неће доносити одлуку док решења Конференције не буду коначна и неопозива.¹⁴²

На бурној седници Савета од 9. августа, Михаило је изјавио да ће се радије „сахранити под рушевинама Србије“ него што ће пристати на уступак да рејон београдске тврђаве буде проширен у правцу српског дела вароши. Бесан, Кнез је прекинуо седницу љутитим речима: „Министри су ту да извршавају моју вољу; они који не желе да јој се покоре могу ме напустити, бићу им захвалан“. Речи су биле упућене Гарашанину, Мондену и Мариновићу који су покушали да му докажу да у постојећим условима Србија не поседује материјална средства за рат. После седнице, Гарашанин је био толико потресен да се разболео, док се остали министри нису појављивали у јавности. Министар војни Иполит Монден је упитао Тастија да ли треба узети за озбиљно овај кнежев позив на послушност.¹⁴³ Неко време пре тога, аустријска влада је представљала Михаила као жртву револуционарног покрета на чијем челу је Гарашанин и указивала на опасност да изгуби престо и живот у побуни. Бечки листови су писали да председник владе лукаво ради на абдикацији Кнеза да би поставио своју кандидатуру или довео на престо једног руског кнеза.¹⁴⁴

Поред осталог, Михаило је био разочаран у француску дипломатију која га је напустила после јасних обећања. Тувнел је изразио наду да Конференција неће донети одлуку о рушењу дела српске вароши и обећао да ће се заузети да буде сачувана. Он је упозорио Кнеза да би свака пренагљена одлука с његове стране била погрешна. У исто време, министар је поручио Мондену да не учествује ни у каквој непријатељској делатности против Турске и да у случају рата иступи из српске службе.¹⁴⁵

У току новог разговора с Тастијем, Михаило се показао тако сталожен да конзул није морао на њега вршити додатни притисак. Тасти је успео да оспокоји Кнеза, узнемиреног због намере сила наклоњених Турској да наметну решење о ширењу

¹⁴² Исто, Но 99, Тасти Тувнелу, Београд, 6. августа 1862.

¹⁴³ Исто, Но 100, Тасти Тувнелу, Београд, 10. августа 1862.

¹⁴⁴ Исто, Но 95, Тасти Мутјеу, Београд, 20. јула 1862 и Но 97, исти истом, Београд, 1. августа 1862.

¹⁴⁵ Исто, телеграм, Тувнел Тастију, Париз, 10. августа 1862.

рејона београдске тврђаве. Изгледало је да је Михаило спреман да очува мир ако се српска варош поштеди рушења.¹⁴⁶

На четвртом састанку Конференције одржаном 4. августа Булвер и Фуад-паша су поново затражили да Срби буду приморани на разоружавање и уклањање барикада и да проширењем рејона београдске тврђаве буду обухваћени муслимански и српски део вароши. Мутје се енергично успротивио било каквој промени постојећег стања у Београду јер би то раздражило Србе и довело до немиких догађаја. Поред тога, било је разлога за веровање да за време трајања Конференције неће доћи до нереди ако се Турци уздрже од провокација. Када је Фуад-паша покушао да придобије Мутјеа за рушење муслиманске и српске четврти, он је, под изговором да још увек није добио упутства из Париза, избегао да се изјасни о предлогу.¹⁴⁷

Привидно остајући при ранијем ставу, Мутје је пред представницима сила учесница Конференције прикривао бојазан да ће остати у мањини и да ће такво његово држање допринети слабљењу угледа Француске у Цариграду. Паузу између четвртог и петог састанка конференције, он је покушао да искористи да наведе Булвера на попуштање. Двојица дипломата су разменили неколико писама али британски амбасадор није променио своје дотадашње становиште. Булвер је изјавио да не може потписати ниједан споразум којим није гарантована безбедност београдске тврђаве према вароши, што је подразумевало ојачање њене одбране. Његов главни задатак био је да онемогући даље заједничко иступање Француске и Русије на Конференцији. Британски амбасадор је сматрао да упркос споразуму француска и руска влада неће предузети крајње мере и да ће увидевши да су у корист Срба добиле све што су могле бити спремне на попуштање. Булвер је вршио притисак на Мутјеа да се изјасни да ли прихвата његов предлог, да би у случају одбијања Порти било омогућено да се спреми за рат. На крају писма од 8. августа он је француском амбасадору поручио следеће: „Верујте ми, добро сам упознат с тешкоћама једног рата, али ако једна страна каже другој: дајте све што тражим, иначе ћу вам ударити шамар, друга од овога не би могла боље да одговори: даћу вам оно што је разумно, али ако желите више од тога и ако мислите да то изнудите претњом, боримо се. У сваком случају, тренутна ситуација није одржива за Турке и чини ми се да ћемо морати да разоружамо две стране или да их

¹⁴⁶ Исто, No 101, Тасти Тувнелу, Београд, 14. августа 1862.

¹⁴⁷ Исто, Turquie 355, No 133, Мутје Тувнелу, Терапија, 6. августа 1862.

помиримо или да допустимо Порти да се припреми за борбу која, ако се ништа не учини, из дана у дан све више прети да избије“.¹⁴⁸

Пети састанак конференције одржан је 14. августа. Мутјеово излагање замишљено је као кратак садржај раније изнетих предлога. Задржавши помирљив тон, француски амбасадор је још једном указао на важност успостављања односа између Србије и Турске на бази поверења и благонаклоности. Било је потребно испитати сва средства којима би био постигнут тај циљ и били уклоњени сви узроци за узрујаност и неповерење. Мутје је нагласио да је уложио велики напор да прибави Србима задовољење и да упркос уступцима учињеним Турској није променио свој начелни став. Пожељно је да Порта не штеди ниједне разумне жртве да докаже Србима да ће са задовољством, а не са страхом и завишћу, гледати на њихов напредак и њихову аутономију. Са своје стране, Срби треба да пруже Порти уверење да у природном и легитимном развоју те аутономије не траже средство да прекину везе с Османским царством, већ напротив, средство да их учврсте путем солидарности када су у питању узајамна одбрана и обострани интереси.

Одржање тврђаве у главном граду Кнежевине, чуване од стране искључиво турских трупа, је створило код Срба страх који може да постане још већи. Уместо да, сагласно уговорима, буде употребљена за одбрану земље против страних напада, тврђава је замишљена као средство за притисак на Правитељство и застрашивање становништва. Чињеница да је Аустрија, против које је то утврђење уперено, била врло заинтересована за њено одржање, умногоме је допринела да буде задржано мишљење да су одредбе међународних споразума биле потпуно неумесне. Бомбардовање, које су осудиле све стране силе, је пружило тим страховима оправдање, а данас је још неопходнија употреба делотворних мера да се ти страхови одагнају. Међу тим мерама напуштање београдске тврђаве сигурно би била најуспешнија. Ма какву одбојност имала што би се тиме одрекла пре свега важног војног положаја, постоје врло јаки разлози који би могли да наведу Порту да у сопственом интересу покрене иницијативу по том питању. Међутим, ако је немогуће сузбити ту одбојност и ако је мишљење појединих држава које приписују тој тврђави значај са тачке гледишта европске равнотеже натерало Турке да не прихвате њено напуштање, од највеће је важности наћи друго делотворно средство.

¹⁴⁸ Исто, прилог уз извештај No 134, Булвер Мутјеу, Скадар, 8. август 1862.

Србима је требало дати гаранције да београдска тврђава за становнике града и владу неће представљати узрок за стрепње и размирице. Било је потребно уверити становништво да Порта никада неће употребити топове окренуте према граду сем у случају нужне и легитимне одбране. Чак и тада, прожета назорима човечности, она никада неће намерно вршити пустошење у једном густо насељеном граду, чије очување јој налажу интереси.

Мутје се нарочито задржао на потреби да Србима буду дата морална и материјална јемства против новог бомбардовања. Морална би била добијена јасном изјавом Порте да намерава да се придржава одредби члана 29. Париског уговора, док би материјална јемства биле следеће мере: 1) рушење спољних утврђења београдске тврђаве непотребних за одбрану а која могу бити сматрана само као претња по варош; 2) смањење наоружања тврђаве окренутог према вароши; 3) да Порта пружи уверење да неће држати гарнизон чија је бројна снага већа од оне која је потребна за одбрану тврђаве.

С друге стране, ако одбрана тврђаве заиста има недостатке, било би праведно признати Порти право на увођење мера за побољшање и осигурање безбедности. Та средства, међутим, не треба да буду тражена у ширењу зидина утврђења. Ова примедба ни у чему не умањује право Порте да обнови постојећа утврђења чије је оронуло стање у супротности с важношћу која им се приписује данас. Пресељење једног дела муслиманског становништва могло би бити искоришћено за одређивање границе рејона београдске тврђаве. То би за тврђаву представљало неспорно побољшање у чему Срби не би видели нов разлог за неповерење.

У том послу је од највеће важности имати обзира према оправданој осетљивости становништва чија ће оданост за Порту вредети више него топови и зидине. У случају да је ради тог циља потребно жртвовати неколико српских кућа, то би било за жаљење и требало би да њихов број буде што мањи.

Француски амбасадор је сматрао да ни у ком случају не треба рушити Саборну цркву, Митрополитов двор, Богословију, ни било коју значајну верску установу као ни трговачке улице у којима су концентрисани градски живот, богатство и саобраћај. Положај тврђаве који доминира престоницом и седиштем владе није једини разлог за тренутне размирице. Исте такође имају корен у непрекидним сукобима између локалног становништва и муслимана насељених око зидина тврђаве. У суштини, српски живаљ није надахнут осећањем безусловне нетрпељивости према муслиманском становништву. Ти сукоби су настали мање због нетрпељивости између народа него због

судске надлежности коју војне власти врше не само над појединцима турског порекла, већ такође и над свом њиховом имовином која заједно са имовином Срба чини мешано власништво. У таквим околностима избијају зађевице између владе Кнежевине и гувернера тврђаве и одржава се унутар различитих група становништва стање неповерења. У интересу је свих да такво стање буде замењено уређењем које је више у сагласности с тренутним потребама. Пожељно је укинути све физичке поделе: зидине, капије, шанце који одвајају првобитну варош од њених предграђа. Нарочито је важно дати влади Кнежевине апсолутно право вршења судске власти над свим лицима која живе ван бедема тврђаве и тако јој омогућити да коначно осигура јавни ред. То неће бити довољно, међутим, што су мањи изгледи да Србима буде дат велики морални одушак напуштањем београдске тврђаве, то је битније да им по питањима од мањег значаја буду пружени докази о поверењу Порте. Стога би било за жаљење ако би турска влада истрајала у намери да сачува мање тврђаве на које Срби гледају као сведочанство о разлици између Србије и Дунавских кнежевина, над којима има исто сизерено право а показује према њима много већу наклоност. Осим тога, те тврђаве су од споредног значаја зато што су мале, у њима могу бити смештени само слаби гарнизони, имају лош положај и налазе се у оронулом стању. Због тога би исте могле да издрже само један напад споља, а не би послужиле чак ни као средство за савладавање устанка становништва. Мање тврђаве су само узрок за неповерење и узрујаност, стални разлог за сукобе, у чијем спречавању султанова влада не сме да оклева.

У случају да Порта на искрен начин крене овим путем, нико не би видео у предузетим мерама ништа што би личило на уступке дате на силу или из нужде. Таква политика турске владе би суочила Србе са њиховим добро схваћеним интересом који је у томе да остану уједињени са сизереном силом, да је бране и да се ослањају на њу.¹⁴⁹

Мутјеово излагање је веома изненадило и збунило Булвера и турске министре који су очекивали да ће он са мањим изменама прихватити предлог британског амбасадора. Они су такође полагали наде да ће француски амбасадор престати да пружа отпор Булверовим решењима у погледу ширења рејона београдске тврђаве и мањих тврђава. Међутим, испоставило се да је предлог британског представника, који је Мутјеу представљен као умерен, био неупоредиво неповољнији по Србе него што је то изгледало. План се састојао у рушењу не само турске четврти која је обухватала трошне куће од дрвета, чији су становници потпадали под турску јурисдикцију, већ и јеврејске

¹⁴⁹ Исто, прилог No 4 уз извештај No 134, Мутјеово излагање, Терапија, 10. августа 1862.

коју су чиниле лепе куће за чије житеље су биле надлежне српске судске власти. Поред тога, Булвер и турски министри су изнели захтев за рушење отменог дела српске четврти, што су желели да прикрију изјавивши да се ради о кућама без значаја. Желећи да се увери у истинитост те тврдње, Мутје је открио да то подразумева рушење главних трговачких улица и најлепших грађевина Београда: Богословије, Митрополитовог двора и дела Саборне цркве. Након што их је прошла љутња изазвана Мутјеовим излагањем, Булвер и Прокеш су повукли предлоге по свим питањима и изразили жељу да се споразумеју с њим. Они су замолили француског амбасадора да сачини предлог споразума који би представљао компромис између интереса Порте и ограничења прописаних садржином Тувнелових упутстава.¹⁵⁰ Предлог кнеза Лобанова да Турској буде одузето право слања бродова Дунавом, што је практично значило разоружање тврђава, представници Велике Британије и Аустрије су оценили као покушај да се осујети мирно решење спора. Владе ових сила тражиле су начин да постигну споразум с Француском и тиме је одвоје од Русије. Булвер је дао предлог Прокешу да званични Париз буде придобијен тако што ће Србима бити уступљена једна речна тврђава, али је по налогу своје владе морао одмах да га повуче. Расел је захтевао од амбасадора да остане при свом предлогу и да настоји да Конференција буде што пре окончана. Британском министру је изгледало као да Француска и Русија на сваком састанку постављају нове захтеве.¹⁵¹

Међутим, велики проблем за Мутјеа и Лобанова представљало је потпуно промењено држање пруског посланика. Пруски официри у турској служби су убедили барона Вертерна да су у читавом спору битна искључиво питања од стратешког значаја. Због тога је он одлучио да у питању београдске тврђаве заступа турске интересе. У погледу ширења рејона тврђаве, чак и гаранција против новог бомбардовања, пруски посланик је оклевао упркос упутствима владе да подржи Мутјеово становиште. На те налоге он није гледао као да се ради о коначној одлуци званичног Берлина и није сматрао да у свакој прилици истима треба да буду ограничене његова сопствена процена и слобода деловања. На Вертерна је у великој мери утицало мишљење пруских официра да ће се Турци сигурно побунити ако београдској тврђави буду одузета средства потребна за одбрану. Француски и руски представник нису успели да га убеде да промени став. Када је од министра спољних послова грофа Албрехта фон Бернсторфа добио налог да од Турака затражи да напусте Шабац, Вертерн је одговорио

¹⁵⁰ Исто, Но 138, Мутје Тувнелу, Терапија, 20. августа 1862.

¹⁵¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 149-150.

да то не би било препоручљиво.¹⁵² Изненађен и љут због држања пруског представника на шестој седници Конференције од 25. августа, Мутје је у извештају Тувнелу написао следеће: „Пруски министар је наставио да упорно ћути, а што је било више него чудно, од отварања Конференције није отварао уста чак ни да изусте најбезначајнију реч. Дакле, у њему ни у ком погледу нисам наишао на подршку на коју сам имао право да рачунам с обзиром на упутства која је требало да му буду послата. Напротив, та ћутљивост је имала обележје неодобравања у вези свега што сам предложио у току Конференције, а Турци ће се у том погледу утолико мање преварити што знају на колико сам искреног одобравања од почетка наилазио код барона Вертерна, чије је претеривање, које смо кнез Лобанов и ја чак морали да обуздавамо, уступило место другим идејама под утицајем тумача пруске амбасаде и пруских официра у служби Турске“. Не могавши да се отворено супротстави влади у Берлину која је од њега захтевала да подржи француски предлог у погледу Шапца, пруски представник је остао доследан у свом ставу и није се изјашњавао. Његова уздржаност је охрабрила турске министре да остану непопустљиви.¹⁵³

Пре него што је саставио предлог споразума који ће изнети на Конференцији, Мутје је водио неколико разговора с Фуад-пашом и Али-пашом, приликом којих их је упознао с његовим главним одредбама. Изгледало је да су турски министри спремни да усвоје идеје француског представника. Међутим, када је сутрадан отправник послова француске амбасаде Амеде Утре прочитао Али-паши нацрт споразума, овај је упутио читав низ замерки на његову садржину, „чиме је учињен корак уназад по сваком питању за које је Мутје мислио да је придобио турског министра“. Али-паша није желео да одустане од рушења дела српске четврти наспрам тврђаве; давао је само неодређене изјаве о осећањима човечности којима је Порта била увек прожета, али никако није пристао да пружи јемства да турска посада из тврђаве неће поново бомбардовати варош. Он није желео да пружи гаранцију да Порта у Београду неће држати гарнизон већи него што је потребно за одбрану тврђаве и да изјави да је наоружање тврђаве прекомерно и да представља опасност по варош. На крају, турски министар је енергично одбио да преиспита постојећи систем изградње тврђаве с циљем да, ако то не умањује њену одбрамбену снагу, зидине у толикој мери „не штрче“ према вароши. Мутје је сматрао да би уклањање „полумесеца“, истуреног утврђења према

¹⁵² АМАЕ, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 19. августа 1862 и No 140, исти истом, Терапија, 20. августа 1862.

¹⁵³ Исто, No 144, Мутје Тувнелу, Терапија, 26. августа 1862.

вароши, у исто време пружило задовољење становништву и учинило непотребним рушење српских кућа на коме Порта толико инсистира. Поред тога, турска влада је сматрала да је Француска већ одустала од захтева за рушење мањих тврђава.

У погледу гаранција против новог бомбардовања, Булвер и Прокеш су подржали Порту, сматрајући да она, ако буде нападнута, не може одустати ни од једног средства репресије и застрашивања. Британски и аустријски представник су сматрали да мешовита комисија не треба да узима у разматрање одређивање рејона београдске тврђаве и да је неопходно рушење српске четврти. Булвер је нагласио да му је у упутствима изричито забрањено да чини уступке по том питању.

После дугачке и неплодне петочасовне расправе, Мутје је изјавио да не види смисао у продужетку заседања. То је имало утицаја на противнички табор. Булвер и Прокеш су замолили Мутјеа да унесе у свој предлог неке од амандмана које је предложила Порта. Сутрадан, после мањих измена француског амбасадора, Прокеш је закључио да предлог представља задовољавајућу основу за споразум. Текст предлога Мутје је уручио и Али-паши који је попустио тек када је схватио да не може поступити другачије.¹⁵⁴

Конференција је улазила у фазу могућег компромисног решења.¹⁵⁵ Саветујући се с Тувнелом о наредним корацима, Мутје је написао да је до сада обазриво радио да Турска и њени савезници прихвате пет тачака садржаних у упутствима француске владе. Он је нарочито инсистирао на ограничењу рејона тврђаве и гаранцијама против новог бомбардовања. Сматрао је да ће уз извесне уступке у форми у свом предлогу споразума успети у намери да га Конференција усвоји. Амбасадор је замолио Тувнела за моралну подршку која би му помогла да придобије Порту и своје колеге. Мутје је нарочито настојао да спречи ограничење броја припадника српске војске јер је за то добио врло јасна упутства. Он је учинио уступак Прокешу да одлука о томе да ли ће бити уведена општа војна обавеза или стајаћа војска од 12.000 људи, како је предлагао Булвер, буде донета у непосредним преговорима Београда и Цариграда. Ограничење турског гарнизона који обезбеђује београдску тврђаву је било у најтешњој вези са овим питањем. Сматрајући да Порта и туркофилске силе неће пристати на рушење мањих тврђава, Мутје је предложио Тувнелу да на наредном састанку Конференције не покреће расправу по овом питању. Његов план је био да уместо тога покуша да добије друге уступке у корист Срба (нпр. разоружање утврђења у доба мира). Амбасадор је

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 150.

био убеђен да Porta, закупљена идејом да Русија жели да олакша Србима евентуални напад, неће пристати на веће уступке од оних који су тражени у предлогу. Он је изразио забринутост што турска влада не жели да разговара о давању никакве материјалне нити моралне гаранције Србима да неће бити поново бомбардовани. У намери да га умири, Тувнел је пренео Мутјеу појединости свог разговора с аустријским амбасадором у Паризу принцом Метернихом који је изразио наду да ће и по том питању бити постигнут споразум.¹⁵⁶

На осмом састанку Конференције 2. септембра, француски амбасадор је колегама уручио копију свог предлога о споразуму. Време између седмог и осмог састанка омогућило је турским министрима и њиховим савезницима да о свему зрело размисле. Булвер је саопштио да су га одређени недостаци Мутјеовог предлога приморали да састави један контра предлог. Он је замерио француском амбасадору што је на сваком месту уступке Турске ставио испред уступака које је требало да учине Срби и што је српској страни наклоњен и у најситнијим питањима. Мутје није прихватао овакво тумачење. Подсетивши укратко на све што се десило од почетка Конференције, он је рекао да не сматра споразум као погодбу приликом које је требало водити рачуна о равнотежи између две стране и где ће сизерена сила због хијерархије бити стављена на прво место. Булвер је пожурio да се извини што је нехотице погрешно протумачио речи француског амбасадора. Британски представник је понудио да у свом предлогу исправи све што Мутје жели додајући да ће у потпуности повући уводни део у коме је имао за циљ да упозна Конференцију с разлозима због којих је унео измене у предлог француског амбасадора. Булверов предлог се сада добрим делом заснивао на Мутјеовом и садржао је многе уступке којима су се Porta и представници туркофилских сила дотле одупирали. „Он нам је прочитао свој контра предлог и ја сам одмах са задовољством констатовао да је тиме нагнао Конференцију да учини корак одлучнији него досад, дајући ми у довољној мери задовољење по питањима која су до сад била предмет живе дискусије“. Проучивши Булверов предлог Мутје је поднео одређене амандмане о којима је расправљано у наставку седнице. Предлог споразума је садржао дванаест тачака. Остала су нерешена питања о учешћу српског представника у раду комисије за одређивање границе рејона београдске тврђаве и о претходном српско-турском договору о рушењу српских кућа. Британски представник је и даље инсистирао да ширење рејона према српској вароши не зависи само од добре воље

¹⁵⁶ АМАЕ, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 31. августа 1862.

кнеза Михаила. Булвер се трудио да Конференција окриви Србе за пљачку за време и после бомбардовања и наметне им плаћање одштете. Више него да прибаве материјалну накнаду Турској, Порта и њени пријатељи су желели да изазову саблазан у јавности. Мутје је захтевао такву редакцију овог члана (чл.3) у којој не би били истакнути догађаји чији је циљ да избришу сећања Срба и које они тумаче на другачији начин од Порте.¹⁵⁷

За разлику од турских министара који из страха од султана нису били спремни да дају додатне уступке Србима, представници гарантних сила нагињали су компромису. Влада у Тиљеријама је нарочито била задовољна резултатима постигнутим на последњем састанку и Мутјеовим иступањем. Она је прелазила преко неуспеха у покушајима да буду постигнута првобитни захтеви, нарочито када је било у питању рушење мањих тврђава. Од почетка рада Конференције, француски амбасадор је иступао са пуно вештине и обзира према турским интересима. Показујући добронамерност према Порти, он је указивао на опасност од увођења принудних мера и настојао да Турска пружи моралне гаранције којима би умирила српску јавност и одобровољила владу Кнежевине. Због моралног и племенитог држања било је тешко нападати Мутјеа а представници туркофилских сила су одавали признање његовом начину изражавања и опхођења према Порти.

Влада у Тиљеријама је желела брз завршетак рада Конференције у Канлици. Главни разлог за то представљао је притисак који је на њу вршио званични Лондон. Министар Расел је у току августа сазнао да су Француска и Русија потписале тајни протокол о заједничком иступању на Конференцији. Поред тога, турски амбасадор у Паризу Халил-бег је у извештајима Али-паши написао да засигурно зна да је по српском питању потписан протокол између ове две силе. У два наврата, други пут почетком септембра, Расел је, преко британског амбасадора у Паризу лорда Каулија, покушао да од Тувнела добије обавештења о том важном документу. Нашавши се у веома неугодном положају, француски министар је о томе обавестио Мутјеа у поверљивом писму од 5. септембра. Када му се Каули први пут обратио, Тувнел је пожурio да му да сва објашњења и у исто време овластио амбасадора у Лондону грофа Флаоа да умири гласине које се шире у том погледу. Међутим, он се није показао као довољно вешт: не демантујући постојање споразума, одговорио је британском амбасадору да Француска није преузела ниједну обавезу која је у супротности са

¹⁵⁷ Исто, телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 3. септембра 1862 и No 148, исти истом, Терапија, 3. септембра 1862.

Париским уговором. Министар је сматрао да ће објашњење бити довољно да одагна сумње званичног Лондона. Међутим, Каули је добио налог да поново испита Тувнела о постојању протокола, а британска влада је затражила одговор и од самог Наполеона III. Расел је сматрао да је потписивањем тајног споразума с Русијом Француска прекршила савезничке обавезе преузете према Великој Британији у време Кримског рата. Наполеон је поручио да није везан за Русију никаквим споразумом о Источном питању, чиме је додатно продубио Раселову сумњу. Признање да је потписан тајни француско-руски протокол британски министар је добио у Петрограду, од вицеканцелара Горчакова. У замену за подршку Француске Србији, Русија је признала Виктора Емануела за краља Италије. Циркуларом од 18. августа Горчаков је известио руска представништва у иностранству да су успостављени дипломатски односи између Русије и Италије.¹⁵⁸

Г. Протокол Конференције у Канлици и његово прихватање од стране Србије

Сазнање владе у Лондону да су Француска и Русија потписале тајни протокол о заједничком иступању на Конференцији у Канлици је битно утицало на промену Тувнеловог става у српској кризи. Званичном Паризу је у спољној политици била неопходна сарадња с Великом Британијом на дуге стазе. У овом тренутку то су пре свега захтевали француски интереси у Мексику.¹⁵⁹ Тувнелова последња упутства Мутјеу указују на жељу да Конференција буде што пре окончана и да Порта и Србија усвоје текст споразума. С друге стране, узевши у обзир постојеће околности, амбасадор је био задовољан резултатима које је постигао.

Последњи састанак конференције одржан је 4. септембра. После седмочасовног заседања представници гарантних сила и Турске су постигли сагласност о предлогу протокола. Осим усаглашавања по неким питањима било је потребно добити султанову сагласност за предлог који је садржао дванаест чланова. Питање о ограничењу броја припадника српске војске ће бити решено у непосредним преговорима Београда и Цариграда истовремено са оним о смањењу турских гарнизона. Муслимани ће добити накнаду за губитак њихове покретне имовине, али реч „пљачка“ неће бити споменута у документу. Мутје је захтевао одштету за све без изузетка: да Порта накнади штету Србима а Срби Муслиманима. Порта је то одлучно одбила не желећи да плати никакву накнаду због бомбардовања. Француски амбасадор је сматрао да би његово

¹⁵⁸ Исто, No 73, Тувнел Мутјеу, Париз, 5. септембра 1862; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 151.

¹⁵⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 151-152.

инсистирање довело до тога да сва питања у вези с бомбардовањем буду поново стављена на дневни ред. По питању рушења појединих кућа у српској четврти, Порта ће морати да се споразуме непосредно са српском владом и власницима. До последњег тренутка Булвер се жестоко борио против усвајања ове одлуке. Мутје није успео да издејсвује да један српски официр учествује у раду мешовите комисије за одређивање рејона београдске тврђаве. Турски министри су деловали уплашено не знајући какав ће утисак код султана изазвати одредбе протокола. Речи француског амбасадора сведоче да је за Србију учинио највише што је могао: „Није све онако како су Срби од почетка желели, али мислим да је то можда више од њихових тренутних очекивања. У сваком случају, сматрао сам да је скоро немогуће добити толико од Порте“. На састанку који је 8. септембра одржан у француској амбасади свих шест представника гарантних сила потписали су Мутјеов предлог. Булвер га је сутрадан ујутро однео Порти чији је пристанак изгледао осигуран. Мутје је сматрао да је предлог састављен у тону којим је Турској у потпуности сачувано достојанство сизерене силе и омогућено да има улогу у складу са тим положајем. Он је био уверен да је дух документа помирљивији и праведнији од првих предлога изнетих на Конференцији који су били прожети нетрпељивошћу и пристрасношћу. С друге стране, споразум је замишљен тако да Србији буде осигуран дотадашњи положај, потврђена њена права и омогућено да подсети сизерену силу на обзире које има права да очекује од ње. „Ако сам попустио по неким питањима, то је зато што сам био убеђен да она нису била од прворазредног значаја за Србе и да ће отпор Турака бити немогуће савладати“. Мутје је сматрао да ће се Михаилова влада, ако без пристрасности и мудро буде размотрила текст споразума, уверити да је, иако није добила оно што је тражила, положај Кнежевине бољи него што је био. Разборит и политичан став ће у будућности донети нове плодове Правитељству и српском народу.¹⁶⁰

Министар Тувнел је делио Мутјеово мишљење да Србија треба да буде задовољна текстом Протокола. Укратко, споразум ће допринети да ситуација у Кнежевини буде осетно побољшана, знатно смањени немири и забринутост, а њиме ће још једном бити потврђено да европске силе показују интерес за ову земљу, као и да искрено желе да се неометано развија. „Споразум, уосталом, оставља будућност отворену доцнијим развоју и побољшањима које време може да донесе“. Министар је сматрао да постигнути резултати представљају знатно више од онога што је Гарашанин

¹⁶⁰ АМАЕ, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 5. септембра 1862; No 152, исти истом, Терапија, 9. септембра 1862.

тражио за Србију 1861. године приликом своје мисије у Цариграду. Тувнел је истакао улогу владе у Паризу која је учествовала у преговорима и допринела закључењу споразума. Иако жеље Правитељства нису задовољене по сваком питању, Француска је очекивала да оно неће потцењивати стечене користи и да ће знати да их искористи да покрене развитак и повећа благостање у земљи.¹⁶¹

Кнежевина је од Конференције у Канлици очекивала далеко више. Најважнији захтев српске владе, одлазак турских гарнизона из тврђава у Шапцу, Београду, Смедереву и Кладову, није био испуњен. Протоколом је предвиђено да снабдевање тврђава буде обављано искључиво речним путем, чиме је отклоњен важан повод за српско-турске сукобе. Наређено је само рушење тврђава Соко и Ужице. Српска јавност сматрала је одлуку о иселењу муслимана насељених ван тврђава само као потврду раније добијених повластица. Добијено јемство против новог бомбардовања унето је у садржај Портиних упутстава заповеднику тврђаве који је приложен Протоколу. Упутства су представљала саставни део Протокола и обавезу према гарантним силама.¹⁶²

Из преписке вођене с конзулом Тастијем, кратко време по усвајању Протокола, Мутје није могао да сазна ништа о утиску који је документ оставио на Михаила. Заступник Јован Ристић је саопштио француском амбасадору да је осим дела незадовољника, присталица странке рата, већи део јавности у Србији веома захвалан што је на тако частан начин избегнута опасност од рата чији је исход био у најмању руку неизвестан. Народ је приписивао Француској највећу заслугу за оно што је учињено у корист Кнежевине.¹⁶³

Влада у Паризу је поставила пред конзула Тастија веома тежак задатак. Он је требало да утиче на Михаила да прихвати одредбе Протокола Конференције у Канлици. Мутјеово излагање са седнице Конференције од 14. августа оставило је на Кнеза одличан утисак и по први пут на јасан начин показало како је амбасадор бранио српско гледиште и какве је уступке тражио у корист Кнежевине. Поред тога, задовољан изведеним војним вежбама и маневрима којима је вешто командовао министар војни Иполит Монден, Михаило је одложио своје ратне планове и привремено се помирио са одлуком о ограничењу броја припадника српске војске.¹⁶⁴ Међутим, кнежево

¹⁶¹ Исто, *Turquie-Belgrade* 14, No 9, Тувнел Тастију, Париз, 19. септембра 1862.

¹⁶² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 152.

¹⁶³ АМАЕ, *Turquie* 355, No 163, Мутје Тувнелу, Терапија, 24. септембра 1862.

¹⁶⁴ Господин Дибисон који се представљао као генерал-пуковник и генерал гроф Моанје, официри напуљског краља Франческа II, нудили су, посредством Милоја Лешјанина, кнезу Михаилу да за суму од

расположење се убрзо променило. Када је 10. септембра примио Протокол од руског конзула Влангалија, Михаило је био веома разочаран. Прочитавши документ, он је поново поменуо оне српске захтеве који нису услишени и није веровао да ће Турци испунити преузете обавезе. Сматрао је да су одредбама Протокола нанете озбиљне штете интересима земље и да ће будућност показати шта је Србија заправо добила. Постојала су два озбиљна разлога за незадовољство: 1) бомбардовање Београда било је оправдано и у неку руку награђено проширењем рејона тврђаве; 2) с обзиром на претходну одлуку, накнаду је требало да плаћају само Срби пошто су Турци направили штету само палбом из топова. За тако малу земљу то ће бити тежак терет. Повређено самољубље и интереси утичу у Кнежевини на све људе а Михаилово незадовољство је само одјек гнева народа. На седници Савета на којој је расправљано да ли Протокол треба усвојити није донета одлука. Тасти се надао да ће Гарашанин на крају дати умирујућу изјаву којом, са српске стране, мир неће бити доведен у питање. Током читаве друге половине септембра Кнез није одговорио Порти да ли прихвата Протокол Конференције у Канлици. У томе нису помогла ни настојања његових министара ни страних представника.

Француски конзул је, међутим, страховао због догађаја у Ужицу који су показали како сукоби избијају. Пожар у граду који су Турци били дужни да напусте, изазвао је пушкарање између њих и Срба. Свака од двеју страна предузела је одбрамбене мере и оптуживала једна другу за провокације, а борба је упркос свим напорима српских власти поново започела.¹⁶⁵

Додатно неповерење Кнезу уливала је одлука Порте да Ашир-пашу премести у Мараш, што је изгледало као награда за његове заслуге и као охрабрење будућем заповеднику београдске тврђаве да следи његов пример. Михаило је одбио да распусти стране добровољце и да преговара о ограничењу броја припадника српске војске. Сматрајући да чини уступке иако није побеђен, Кнез никако није пристајао да руши српске куће ради ширења тврђавског рејона. Он је желео да одржи *status quo* и да сам поведе преговоре по неким питањима. Као доказ о својим мирољубивим намерама Михаило је био спреман да сруши барикаде у Београду али је наговестио да ће се свом снагом супротставити извршењу одредби Протокола које су вређале његово

3.000.000 франака унапред, и плату која одговара оној коју у том тренутку имају војници у француској војсци, ставе у његову службу корпус од 15.000 војника, Француза и Белгијанаца. Кнез је примио предлог са смешком и ставио у дужност Мондену да одговори да му је новац потребнији од војника (АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 102, Тасти Тувнелу, Београд, 4. септембар 1862).

¹⁶⁵ Исто, No 103, Тасти Тувнелу, Београд, 22. септембра 1862.

достојанство. Почетком октобра Кнез је обавештен путем писма великог везира да ће Порта доставити ферман о усвајању овог документа чим српска влада поруши барикаде.

Таси је уложио велике напоре да приволи Кнеза на попуштање. Гарашанин, Мариновић и други „разумни људи“ су учинили све да убеди Михаила да земља не поседује војна и материјална средства за рат која би му омогућила да задржи такав став. Кнежево огорчење достигло је највишу тачку када је у Београд стигла вест о доласку британског амбасадора Хенрија Булвера. Он је негодовао што се на њега врши притисак да прихвати одлуке Конференције. Кнез је сматрао да је увредљиво да у Србију долази амбасадор велике силе који је у највећој мери допринео њеном „понижењу“. Таси је покушао да разувери Михаила рекавши да оно што прихвати и потврди Француска не може бити понижење за оне који су под њеном заштитом. Уместо да погоршава ситуацију, Кнез је требало да буде задовољан што Порта својим ставом приморава оне који је подржавају да апелују на здрав разум њених противника. Тиме је Таси желео да ода признање Михаилу на његовом држању и да му укаже да је Булвер заправо дошао у намери да одобровољи њега и француског конзула. Таси је замолио Кнеза да не квари свој добар положај, приморавајући пријатеље који су везани потписом да оставе отворен пут онима који желе зло Србији. „Узмите оно што вам је дато и прихватите оно што вам је понуђено не изјављујући да сте задовољни, ако желите, само као пут ка једном бољем стању. Замислите, да бисте савесно оценили турске и ваше жртве, да су Срби ти који, окупирајући с правом или не једну земљу, примају пушчане метке и морају без борбе и скоро без накнаде да напусте положаје које су држали, да се масовно иселе и напусте земљу препуштајући своје интересе доброј вољи њихових противника. Како бисте назвали такве жртве, да су вам оне биле наметнуте“? Таси је скренуо пажњу Кнезу да ће Француска, у случају да он не прихвати Протокол, морати да му ускрати подршку: „Подржавајући Вашу светлост у њеним напорима, царска влада сматра да брани разборитог вођу једног значајног народа, она са задовољством гледа на то што њено мишљење почиње да односи превагу, захваљујући мудрој држању српске владе, у духовима који су мање непристрасни и мање преки него што је дух те владе. Не доказујте правећи грешке да се француска влада вара“. Михаило је одговорио да ће настојати да никога не озловољи. Кнежева борба са самим собом била је тешка, а француски конзул га је напустио тек када је био уверен да ће прихватити Протокол и да позивањем на његов разум, није

повредио Михаилову осетљивост. „Његова светлост ми је и сама за то пружила уверавања и доказ“.¹⁶⁶

Током читавог трајања српско-турског спора због бомбардовања Београда Француска је одлучно подржавала захтеве Србије. Чврст став Турске и њој наклоњених сила, пре свега Велике Британије, као и спољнополитичке околности везане за експедицију у Мексику, приморали су званични Париз на попуштање. На то је у великој мери утицала и чињеница да је влада у Лондону сазнала за постојање тајног француско-руског протокола о заједничком иступању на Конференцији у Канлици. Имајући у виду слабост Русије и њену неспремност за рат, Француска је учинила за Србију највише што је могла. Својом предузимљивошћу, речитошћу и помирљивошћу маркиз Мутје је успео пре свега да онемогући Порту да Кнежевини наметне тешке и понижавајуће услове: ширење рејона београдске тврђаве и рушење дела вароши који је обухватао значајне грађевине и главне трговачке улице. Француски амбасадор је допринео одлуци Конференције да буду срушени опкопи, зидови и утврђења који су одвајали нову и стару београдску варош као и четири капије: Савска, Варош капија, Стамбол капија и Видин капија. Желећи да спречи нове српско-турске сукобе, Мутје је био заслужан и за следећу одредбу, садржану у члану 1. Протокола Конференције у Канлици: „Да би се уклонила могућност сукоба, произлазећи из измешаности у истом месту народа муслиманског и српског, влада отоманска ће пренети у потпуну сопственост Правитељства српског, под условом да оно накнади за то имаоце, све земље и куће припадајуће данас муслиманима у предграђу београдском“.¹⁶⁷ Што је најважније, захваљујући француском амбасадору Србија је добила гаранцију против новог бомбардовања. Бомбардовање Београда је било турски одговор на стварање српске народне војске којим је Порта желела да застраши Кнежевину и принуди је да је распусти или ограничи.¹⁶⁸ Мутје није дозволио да на Конференцији буде донета одлука о смањењу броја припадника српске војске, већ је питање њене организације требало да буде решено у директним преговорима између Србије и Турске.

На држање Француске у току кризе око бомбардовања утицала је и политика народности Наполеона III која се огледала у пружању подршке балканским народима. Закупљена интервенцијом у Мексику, којом је путем стварања Католичког царства требало пружити неку врсту накнаде француским католицима незадовољним царевом

¹⁶⁶ Исто, Но 104, Тасти Тувнелу, Београд, 7. октобра 1862.

¹⁶⁷ Б. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 310-317.

¹⁶⁸ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 446.

политиком у Италији, влада у Паризу је желела брзо решење сукоба у Османском царству. Због слабости своје савезнице Русије, а у сагласности с одредбама тајног протокола о заједничком иступању на Конференцији у Канлици, Француска се озбиљније ангажовала у српском питању. Она је била спремна да испуни обавезе по питању политике на Истоку које је 1857. године преузео Наполеон III на састанку с Александром II у Штутгарту. Став владе у Тилеријама био је у сагласности и с текстом ноте којом су стављени под заштиту руски интереси на Истоку, а коју је Тувнел предао Горчакову 25. септембра 1860.¹⁶⁹ Стајући на страну Србије, Француска је показивала лојалност према Русији због њеног држања у италијанском питању. Својим залагањем она је спречила да заслуга за побољшање положаја Кнежевине припадне искључиво влади у Петрограду. С друге стране, Француска је желела одржање Османског царства. У том циљу, било је потребно да између Порте и Србије, центра око ког су се окупљали и очекивали помоћ сви балкански народи, буде закључен споразум којим би били спречени нови и тежи сукоби. Приликом отварања Конференције у Канлици, Тувнел је скренуо пажњу владама гарантних сила да је положај Турака у Кнежевини у супротности с одредбама Хатишерифа из 1830. године. Он је саветовао Порти да Србији додели државноправни положај који су имале Дунавске кнежевине и Египат.¹⁷⁰ Министар је сматрао да би само таквим вазалним односом који је искључивао мешање српског и турског становништва било спречено избијање нових непријатељстава.¹⁷¹ Подржавањем српских захтева у кризи око бомбардовања, Француска је додатно ојачала утицај на кнеза Михаила и владу Илије Гарашанина. Званични Париз је стрепео да би неповољнији завршетак српско-турског спора довео до Михаилове абдикације и доласка на власт човека блиског двору у Бечу. Њој не би ишла у прилог ни окупација Београда од стране аустријских трупа, што би у таквим околностима био веома могућ исход. Храбар и одважан, спреман да се одупре страним утицајима, Михаило је био најпогоднија личност за остварење француске политике народности на Балкану.

У писму од 3. октобра Кнез је обавестио Фуад-пашу да прихвата одредбе Протокола, али се ограддио у погледу тачака којима није био задовољан. Након што су српске власти уклониле барикаде, београдски паша је предао Михаилу ферман. Кнез није позвао конзуле на свечаност поводом предаје фермана, чиме је на јасан начин ставио до знања силама да није задовољан одлукама Конференције. Примајући цакче од

¹⁶⁹ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, 299.

¹⁷⁰ В. Поповић, *нав. дело*, 117.

¹⁷¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 73-74.

црвеног сомота у коме је био документ, Михаило је рекао паши: „Извршићу одредбе фермана, а ви сте могли да видите да сам већ почео“.¹⁷² Не желећи да даље говори о томе, Кнез је понудио паши да седне и повео сасвим пријатељски разговор о другим стварима. Истог дана када му је ферман уручен, Михаило је издао своју Прокламацију у којој се између осталог наводи: „Иако наређење које је по сагласном закључењу сувереног двора и свију гарантних сила последовало не одговара у пуној мери жељама и очекивањима мојим, при свем том оно неоспорно задржава испуњење неких досад неударљивих права Србије, као и неке нове добитке... ја сам у интересу отечества нашао за добро не полагати препоне да се догодившим се замешатељствима и отуд произавшем стању крај учини“.¹⁷³ За заштиту својих права и добијање нових уступака Србија је могла да захвали Француској.

III Афера са српским оружјем

Крајем 1862. године, после укидања ванредног стања уведеног због турског бомбардовања Београда, изгледало је да ће у том делу Турског царства уследити период затишја. Пажња сила била је усредсређена на црногорско питање. Порта је објавила да безбедност Царства захтева контролу над јединим стратегијским путем који је водио преко територије Кнежевине Црне Горе, дуж кога је намеравала да подигне карауле за турске посаде. Француска и Русија су безуспешно одвраћале Порту од спровођења ове одлуке. Подржана од стране Велике Британије, она је приступила радовима.¹⁷⁴

Француски вицеkonzул у Београду Огист Дозон обавестио је амбасадора у Цариграду и министра спољних послова да је, средином новембра у Видину, по налогу турског паше, заплешен руски брод *Работник*, који је Дунавом преносио товар шалитре и олова у полугама. Овај товар послало је за Србију француско друштво из Марсеја *AN Ducros et Cie*, чији је власник Дикро (Ducros) био ортак српског трговца Манојла Јокића. Подсећамо да је крајем 1861. године Илија Гарашанин послао у Париз Манојла Јокића да с француским министром спољних послова Едуаром Тувнелом договори испоруку оружја Кнежевини. Иако је његова мисија била неуспешна, изгледа да је Јокић успео да незваничним путем прибави војни материјал. Гарашанин је уверавао француског вицеkonzула да влада у Београду није извршила наруџбину, али да је

¹⁷² АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 104, Тасти Тувнелу, Београд, 7. октобра 1862. и No 105, исти истом, 12. октобра 1862.

¹⁷³ Б. Поповић, *нав. дело*, 316.

¹⁷⁴ Г.Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 159.

спремна да откупи товар чим стигне до њене територије.¹⁷⁵ Ову његову изјаву треба прихватити са резервом. Тешко је поверовати да су шалитра и олово, које је требало допремити у Србију, имали другачију намену сем да послуже у војне сврхе. Вредност заплењене робе износила је сто хиљада франака, што је тада била знатна сума. Вероватно да је иза читавог посла стајало Правитељство и да је видински паша, проценивши да је у питању војни материјал, задржао товар заједно с бродом.

После неуспелог Јокићевог покушаја у Француској, помињани су преговори о набавци оружја у Саксонији и Белгији. У случају да Турска не одобри овај пренос, кнез Михаило је намеравао да замоли за помоћ званични Петроград. Замисао српског владара је била да Русија представи оружје као своје, а затим га пребаци до Одесе, одакле ће на лакши начин бити испоручено Кнежевини. Требало је да руски конзул Влангали о томе обавести Горчакова.¹⁷⁶ Преговори о набавци за српску војску, које су у лето 1862. године у Паризу водили специјални изасланик Правитељства Милоје Лешјанин и министар Тувнел, такође су неуспешно окончани. Међутим, том приликом Тувнел је изнео своју замисао како би оружје могло бити допремљено у Србију. Пошто Аустрија неће дозволити пренос наоружања преко своје територије, при чему ће и Турска бити спремна да осујети пренос истог преко Босфора, министар је предложио да операција буде спроведена преко Бесарабије и Румуније. Лешјанин је изразио бојазан у вези с намерама кнеза Кузе који је у два наврата секвестрирао оружје пребацивано преко румунске територије. На основу споразума који је Куза постигао с мађарском емиграцијом, на територији Дунавских кнежевина требало је да буду изграђени магацини за смештај оружја намењеног за подизање устанка у Мађарској. Кнез је погазио споразум јер је крајем 1860. године запленио један товар оружја. Потом, неколико месеци пре Лешјаниновог доласка у Париз, Куза је узаптио и предао Порти оружје које је превожено француским бродовима и које је било намењено „италијанским потребама“. Овом приликом румунски кнез се озбиљно замерио француској влади: „Французи су његово дело именов денунцијације жигосали“.¹⁷⁷ Међутим, Тувнел је у разговору с Лешјанином изнео мишљење да Правитељство нема разлога ни права да сумња у кнеза Кузу.¹⁷⁸ У начелу, влада у Паризу није имала ништа против наоружавања српске народне војске, на чијем је челу био француски мајор

¹⁷⁵ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 110, Дозон Друен де Лиису, Београд, 7. децембра 1862. и анекс уз извештај 110, Дозон Мутјеу, Београд, 23. новембар 1862.

¹⁷⁶ Исто, *Turquie-Belgrade* 13, No 59, Тасти Тувнелу, Београд, 5. децембра 1861.

¹⁷⁷ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 179.

¹⁷⁸ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, 3. анекс уз извештај 98, Лешјанин Гарашанину, Париз, 9. јула 1862.

Иполит Монден. Наоружавање је било у складу са учвршћењем унутрашње аутономије Србије и њеном будућом улогом на Балкану.¹⁷⁹

Српска народна војска, основана на основу једног од закона који је донет на Преображенској скупштини 1861. године, осим других недостатака, била је лоше наоружана. У оружарницама се налазило само 7.000 пушака, а у земљи, осим тополивнице у Крагујевцу, није било фабрика за израду друге врсте оружја. Набавка војног материјала из иностранства била је отежана због чега је народна војска била принуђена да се сама наоружава. Какво је било то наоружање може се видети у аустријским извештајима из 1862. године, по којима „ни половина народне војске није била снабдевена употребљивим наоружањем“.¹⁸⁰

Проблем пред којим се наша српска влада решен је предусретљивошћу Русије, која је за наоружање народне војске поклонила 39.200 пушака с прибором и 3.000 сабљи. Не желећи тренутно рат на Балкану, влада у Петрограду је овом испоруком оружја настојала да умири Србију и ојача њену војну снагу. Радило се о пушкама из кијевских магацина које је руска војска избацила из употребе после Кримског рата.¹⁸¹ Одлуку да поклоне оружје Кнежевини, Руси су донели врло смишљено. Минимална цена по којој је вршен обрачун за Русију је била готово безвредна, па су у Министарству иностраних дела решили да је боље учврстити поверење кнеза Михаила и „везати га за цареву милост“ него узети новац.¹⁸² Три дана после бомбардовања Београда Гарашанин је задатак да оружје из Русије, преко Румуније, допреми у Србију поверио помоћнику министра унутрашњих дела у пензији Атанасију Николићу.¹⁸³ На пут у Букурешт Николић је кренуо 1. јула. Ту је ради даљих упутстава српске владе ступио у везу са Михаиловим личним лекаром и повереником Карлом Пацеком и предао му Гарашаниново писмо за румунског кнеза Кузу. На аудијенцији код Кузе Пацеку је обећано да ће пренос оружја бити допуштен, о чему је Гарашанин одмах био обавештен.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 77.

¹⁸⁰ Радослав Перовић, „Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862 преко Румуније“, *Годишњица Николе Чупића XLVIII*, Београд 1939, 184-234; 189-190.

¹⁸¹ О овим пушкама опширније: Бранко Богдановић, *Пушке. Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, 41-43.

¹⁸² Д. Леовац, *нав. дело*, 102-103, 113.

¹⁸³ Почетком 1862. године Гарашанин је основао „Српски одбор“ за националну пропаганду чији су чланови поред Николића били државни саветник Лазар Арсенијевић-Баталака и управник Артиљеријске школе Фрања Зах. Одбор је био непосредно под Гарашаниновом управом (Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 130).

¹⁸⁴ Р. Перовић, *нав. дело*, 195-196.

Док је руски посланик у Цариграду кнез Лобанов покушавао да ослободи брод *Работник*, стигла је вест од аустријског конзула у Галацу да се преко Румуније креће конвој од преко четири стотине кола с оружјем за Србију.¹⁸⁵ Пошто се одмах сазнало да пошиљка долази из Русије, аустријски и британски конзул у Букурешту, као и турски комесар у Европској дунавској комисији, затражили су 23. новембра објашњење од кнеза Кузе.¹⁸⁶ Вест је изазвала велику забринутост званичног Лондона и била доведена у везу с тајним француско-руским протоколом о заједничком иступању на Конференцији у Канлици, што је додатно продубило сумњу у намере руске владе на Балкану. Руски генерални конзул у Букурешту Гирс је саветовао румунску владу да избегне јасан одговор и узапћење оружја, док се француски конзул Жан Анри Тило (Jean-Henri Tillos) држао потпуно по страни. Са сигурношћу се може рећи да Куза не би дао пристанак на превоз оружја да није рачунао бар на пасивно држање Француске.¹⁸⁷ Гарашанин је вероватно обавестио румунског кнеза о разговору који су водили Тувнел и Лешјанин. Званични Париз је у афери са српским оружјем одиграо важну улогу. Иако је средином октобра 1862. Едуар Друен де Лиис заменио Тувнела на челу Министарства иностраних послова, чиме је француска спољна политика кренула другим правцем, став владе у Тиљеријама по овом питању није се променио. Амбасадор у Цариграду Лионел Мутје је објаснио турским званичницима да је промена министра била у вези с царевом политиком у Италији и да она неће утицати на политику Француске на Истоку. Главни секретар румунског посланства у турској престоници Калимаки је обавестио кнеза Кузу да ће му Француска и Русија пружити подршку у намери да се одупре узапћењу оружја. Мутје се, као и Тило, држао по страни, али се „брижљиво извештавао о оружју у духу благонаклоном“.¹⁸⁸

Једина гарантна сила која је предузела кораке у Београду била је Велика Британија. Она је то учинила пре него што је турски министар спољних послова Алипаша указао Јовану Ристићу на ово спорно питање. По налогу владе у Лондону, конзул Лонгворт се четири пута обратио Кнезу и Гарашанину. Велика Британија је оспоравала Правитељству право на наоружавање јер је то било противно уговорима које је закључила Турска а који су важили и за Србију. Велике силе су гарантовале Кнежевини аутономију, па стога није било потребе да се она наоружава. Велика Британија је желела да спречи Србију да предузме меру иза које су стајале непријатељске намере

¹⁸⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 159.

¹⁸⁶ АМАЕ, Turquie 356, No 199, Мутје Друен де Лиису, Пера, 27. новембра 1862.

¹⁸⁷ Љ. Алексић, *нав. дело*, 77.

¹⁸⁸ Јован Ристић, *нав. дело*, II, 180.

према Турској. Лонгворт је тражио од Михаила да одговори да ли ће поштовати одлуке Конференције у Канлици.

Подржан од француске и руске дипломатије, Куза је учинио све да оружје стигне до српске границе. Дао је налог Калимакију да изјави Порти да је најпре узаптио оружје јер наводно није знао чије је и коме је намењено. Међутим, када је 3. децембра од Михаила сазнао да је оружје намењено српској војсци, румунски кнез је наредио да се са њега скине секвестар.¹⁸⁹

Порта се обратила свим гарантним силама за помоћ. Велика Британија и Аустрија дале су налог конзулима у Букурешту да предложи упућивање заједничке ноте румунској влади. Док је руски представник одмах одбио да учествује, француски је из Париза добио налог да се придружи кораку својих колега. Конзули су 10. децембра предали заједничку ноту кнезу Кузи, скренувши му пажњу на опасност којој се излаже у случају да допусти да оружје изађе из земље. Од њега је затражено да оружје стави под секвестар док не буде испитано порекло и намена истог. Оружје би било под надзором конзула док велике силе не одлуче шта ће с њим да учине. Румунска влада није дала одговор, а на поновни захтев конзула саопштила је да је наредила свом заступнику у Цариграду да обавести Порту и представнике гарантних сила „о предузетим мерама у погледу оружја“. „Тим мерама“ требало је да буде обезбеђен пренос оружја, а 14. децембра упућени су одреди румунске војске да заштите његов прелаз преко Дунава у Србију. Поред тога, француски конзул је из добро обавештених извора сазнао да је на састанку који је одржала влада у Букурешту донета одлука да овај транспорт представља национално питање. Такође је одлучено да ће у случају протеста сила бити проглашена независност Румуније и да ће њена војска помагати сваки устанак суседних народа против Турске.¹⁹⁰

Михаилов телеграм Кузи требало је да олакша његов положај, при чему је српски кнез хтео да умири силе и да им стави до знања да оружје припада Србији. Било је потребно да се расправа с Портом и силама одужи, а да за то време оружје буде превезено преко Дунава. Куза је обавестио Михаила да ће његова војска пружити заштиту конвоју ако Турска употреби силу. Са своје стране, Србија је упутила јаке одреде, са артиљеријом, на Доњи Дунав. У случају да турска војска пређе на територију Румуније, командант српских трупа добио је наређење да помогне румунској војсци.¹⁹¹

¹⁸⁹ Р. Перовић, *нав. дело*, 211.

¹⁹⁰ АМАЕ, Turquie 356, Тило Мутјеу, Букурешт, 15. децембра 1862.

¹⁹¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 161-162.

Вест да се француски конзул у Букурешту придружио британском и аустријском колеги у намери да оружје буде узапћено, непријатно је изненадила и румунску и српску владу. Тило се до тада, као и Мутје, држао потпуно по страни. Изненађење је било утолико веће јер је два дана пре потписивања заједничке ноте француски конзул саопштио кнезу Кузи да није добио друга упутства сем да одбије сваку могућу оптужбу против званичног Париза. Калимаки је 26. новембра јавио из Цариграда да је вест да је румунска влада скинула секвестар са оружја оставила најлепши утисак у француској амбасади. Читав дипломатски кор представништва ове силе показао је интересовање за спор, саветујући да буде убрзано пребацивање оружја како би исти што пре био повољно решен. На улици у Цариграду Мутје је зауставио српског посланика Јована Ристића, упитавши га да ли су пушке стигле у Србију. Вест о кораку француског конзула изненадила је Мутјеа, који је дао налог Тилоу да се држи по страни. Касније, на састанку с Ристићем, Мутје је разјаснио да је Тило директно из Париза добио налог да се придружи кораку својих колега пошто је Порта успела да обмане владу у Тиљеријама да је оружје намењено преврату у Бугарској. Том приликом званични Париз није послао амбасадору у Цариграду никаква упутства. Мутје је писао Друен де Лиису да су четири конзула у Букурешту, чинећи у исто време корак код Кузе, можда мало и претерали, подвргавајући тиме критици Тилоов поступак.¹⁹² Он је саветовао да румунски кнез одбије да стави оружје под секвестар, али му је замерио на неопрезним изјавама које је дао на рачун владе у Паризу. Желећи да се оправда пред британским и аустријским конзулом, Куза је рекао да се ради о француско-руском оружју „намењеном за сврхе које две силе имају на Истоку“. По речима Ристића, ова несмотреност румунског кнеза изазвала је промену у држању Француске и принудила је да се придружи силама које су биле мање наклоњене Србији. Српски заступник је пренео мишљење једног дела јавности у Румунији да су разлог за овакав Тилоов поступак поремећени лични односи између њега и Кузе, због чега је конзул прекорачио границе својих овлашћења.¹⁹³

Гарашанинова сумња да је поступак конзула у Букурешту у вези с променом става Француске према Србији није била без основа. Ту сумњу он је у неколико наврата изразио током разговора с вицеконзулом Дозоном.¹⁹⁴ Долазак Друена де Лииса на чело Министарства спољних послова наговестио је крупну промену у француској спољној

¹⁹² АМАЕ, Turquie 356, Мутје Друен де Лиису, Пера, 24. децембра 1862.

¹⁹³ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 182-183; Р. Перовић, *нав. дело*, 212-213.

¹⁹⁴ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 112, Дозон Друен де Лиису, Београд, 16. децембра 1862.

политици, како према Италији, тако и на Истоку. Друен де Лиис је био конзервативан државник и дипломата, близак Светој столици и круговима високог свештенства Католичке цркве у Француској. Он је желео да буду одржани на снази уговори из 1815. године и да се влада у Тилеријама приближи Аустрији и Великој Британији. Заједничко иступање три силе у спољној политици користило би Француској и помогло очувању равнотеже снага у Европи. Именовањем Друен де Лииса промењен је тон у званичној кореспонденцији с руском владом. У односима Париза према Петрограду више није било дотадашње присности. Друен де Лиис је желео да отклони сумње званичног Лондона о постојању протокола о заједничком иступању Француске и Русије на конференцији у Канлици, па је одлука владе у Паризу да се њен конзул у Букурешту придружи корацима британског и аустријског конзула требало да послужи том циљу. Стога министар није желео ни у овом питању да се сувише одваја од Велике Британије и Хабзбуршке монархије. Правитељство је било запрепашћено поступком конзула Тилоа, о чему је Гарашанин са страхом и горчином причао Дозону. Вицеконзул је одбацио идеју о промени става званичног Париза и подсетио Гарашанина да је Србија увек обавезна да тражи претходно одобрење Порте за набавку оружја. Председник владе је сматрао да Кнежевина, која је узела у обзир савете Француске, не заслужује да се она на тако очигледан начин придружи доказаним српским непријатељима. По речима Дозона, Гарашанин у разговорима није увек користио довољно јаке аргументе, указујући на право Србије да се наоружава. Чињеница да Правитељство није обавештено о налогу који је влада у Паризу дала свом конзулу у Букурешту послужила је Гарашанину као доказ да је дошло до преокрета у њеној политици: „Пушке ће се заменити, али не и потпора Француске“. На крају извештаја, Дозон је написао Друен де Лиису да није успео да убеди Гарашанина. Председник српске владе је желео да непосредно од Друен де Лииса добије објашњење о разлозима којима се водио француски министар. Неповерљив према вицеконзулу, Гарашанин је од њега крио порекло оружја.¹⁹⁵

Повређен због непријатних коментара на рачун Србије поводом набавке оружја, кнез Михаило се телеграмом обратио Друен де Лиису. Сматрајући да би морао да буде заштићен због тога што је искрено поштовао преузете обавезе, Кнез је одбацио изнете сумње у његово искрено држање према Порти. Он је изјавио да се не спрема за рат, да не гаји никакве непријатељске намере према сизерену и да је оружје набављено само

¹⁹⁵ Исто.

ради најосновнијих потреба одржања реда и безбедности у земљи. Кнез је молио царску владу да сагледа ово питање и са становишта које јој је он изнео. Телеграме сличног садржаја Михаило је упутио министрима осталих гарантних сила.

Дана 17. децембра 1862. године стигли су одговори француске и руске владе. Друен де Лиис је примио бројне извештаје у којима је упозорен да се кроз Влашку и Молдавију крећу конвоји са знатном количином оружја и муниције, намењени непознатом наручиоцу. Одлучна да допринесе одржању мира на Истоку, а не знајући да је ова пошиљка намењена наоружавању српске војске, Француска је морала, у споразуму са другим силама, да затражи објашњење од кнеза Кузе. „Тај оправдани захтев није у супротности са наклоношћу коју цар осећа према Вашој светлости, што ми је Његово Величанство ставило у дужност да Вам поновим“.¹⁹⁶ Потпору кнезу Михаилу обећао је и Петроград.

Аустрија није одмах одговорила српском кнезу у нади да ће постићи сагласност с Великом Британијом и Француском. Министар Рехберг предложио је Паризу и Лондону усвајање заједничког или посебног одговора представника великих сила у коме ће оне од Михаила тражити тачно испуњење обавеза. Аустријски министар је такође сматрао да је хитно да, како у Букурешту тако и у Београду, буде изнесен став којим се не оставља никаква сумња у погледу чврсте намере три владе за одржањем мира на Истоку. Афера с оружјем била је само један од бројних знакова да Михаило и Куза имају планове који нису у сагласности с обавезама наметнутим од стране гарантних сила. Српски владар је признао да је наручио оружје. Количина оружја, покушај да се оно у тајности унесе у земљу и изговори којима се Правитељство служило да завара силе довели су у сумњу кнежеве намере и указали на циљ коме је оружје намењено. Осим тога, ово није био први пут да је знатна количина војног материјала послата у Србију заобилазним путем. Бродови натоварени оружјем су у неколико наврата били заустављени на Дунаву, док су други успели да избегну контроли турских чиновника. Аустријска влада је из поузданих извора сазнала да Кнежевина у арсеналима поседује знатан ратни материјал који је више него довољан за потребе земље. Србији, чија је аутономија стављена под гаранцију сила, не прети никакав напад споља. Због сувишног броја припадника народне војске већ је скренута пажња Конференцији у Канлици. Правитељство је позвано да се споразуме непосредно с Портом о улози народне војске чија бројност треба да буде пропорционална

¹⁹⁶ Исто, Друен де Лиис кнезу Михаилу, без датума.

потребама унутрашње службе и захтевима за одржањем реда и мира. Силе су у праву када инсистирају на извршењу ове одредбе и када захтевају да Србија престане с даљим наоружавањем јер то изазива код турске владе оправдану бојазан да ће престати да важи члан XI Протокола Конференције у Канлици. Званични Беч се надао да ће силе, приликом састављања одговора српском кнезу, имати у виду следеће тачке: 1) да буде примљена к знању Михаилова изјава о његовим искреним намерама према Порти; 2) да он буде позван да, без одлагања, усклади своје речи с делима и да на тај начин докаже да је вољан да поштује одлуке сила и своје обавезе према Турској; 3) према томе, да он одмах обустави наоружавање и да, сходно члану XI Протокола Конференције у Канлици, приступи преговорима о ограничењу бројне снаге народне војске; 4) да силе изјаве да ће строго пазити да Србија не прекрши своје обавезе по том питању. Требало је да принц Метерних без одлагања поднесе овај предлог на оцену Друен де Лиису.¹⁹⁷

Брз одговор француског министра кнезу Михаилу онемогућио је заједничко иступање сила и био је у потпуној супротности с предлогом који је дала Дунавска монархија. У разговору с амбасадором Метернихом, Друен де Лиис је рекао да се у суштини слаже с аустријском владом. Међутим, он је сматрао да је тон којим је гроф Рехберг желео да се силе обрате Михаилу сувише строг и крут и да представља праву опомену. Употреба оваквог тона имала је за циљ да буде дато на знање српском кнезу да силе поседују доказе о његовим плановима против Порте као и о датумима њиховог спровођења. Чињеница је да су силе биле недовољно упућене да би оцениле и унапред осудиле Михаилово држање. Француска је, као и Аустрија, сматрала да је упутно учинити нов демарш у Београду, али је притом желела да то учини самостално, задржавајући право да одлучи о његовој форми „да не би превазишла циљ који је требало постићи“.¹⁹⁸ Британски министар спољних послова лорд Џон Расел није желео да се сувише одваја од Француске. Британски државни секретар је саопштио аустријском амбасадору у Лондону грофу Апоњију да влада Њеног краљевског височанства нема никакав приговор на предлог који је дао гроф Рехберг, али да сматра да он нема изгледа да буде усвојен од стране званичног Париза.¹⁹⁹ Због тога се британска влада обратила Кнезу у блажој форми.²⁰⁰ Она је сматрала да је Михаило требало да се споразуме с Портом о количини увезеног оружја, што је по Протоколу

¹⁹⁷ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, Рехберг Метерниху, Беч, 18. децембра 1862.

¹⁹⁸ Исто, Turquie 356, No 107, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 31. децембра 1862.

¹⁹⁹ Исто, Turquie-Belgrade 14, No 75, отправник послова француске амбасаде у Лондону Друен де Лиису, Лондон, 29. децембра 1862.

²⁰⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 80.

Конференције у Канлици био обавезан да учини и у погледу бројне снаге српске војске.²⁰¹ Аустрија је одговорила Кнезу путем личног писма грофа Рехберга, у коме није садржан захтев да оружје буде враћено.²⁰² Одговори Русије, Пруске и Италије написани у наклоњеном тону, саопштени су Михаилу преко њихових конзула у Београду.

Кораци француске владе у Букурешту имали су за циљ да умире Велику Британију и Аустрију и да отклоне њихове сумње о заједничком иступању с Русијом по питању српског оружја, као и по Источном питању уопште. У исто време, Друен де Лиис је желео да укаже кнезу Михаилу да он и његова земља уживају наклоност царске владе. Преко вицеконзула Дозона министар је поручио Михаилу да је Француској подједнако стало до тога да допринесе уклањању свега што би нанело ударац одржању мира на Истоку и да осигура привилегије и аутономију Србије. Ако је оружје намењено редовном наоружању народне војске и ако његова количина одговара потребама земље, влада у Тиљеријама је била спремна да то прихвати. Друен де Лиис је замолио Кнеза да му пружи сва обавештења о оружју која би помогла да проблем буде разјашњен.²⁰³ Министар је поручио Мутјеу да не предузима нове кораке у Цариграду пре него што га Порта на то позове. Он је требало да подржи захтеве турске владе само ако количина оружја превазилази потребе редовног наоружања. У том случају, амбасадор је имао задатак да тражи објашњење о праву Порте да забрани увоз оружја у Србију. Француска је желела одржање целокупности Османског царства, али није могла да оспорава право Србији и Румунији да се постарају за средства којима ће, у границама одређеним уговорима, бранити своју аутономију. У разговору с турским амбасадором у Паризу Џемил-пашом, Друен де Лиис је рекао да јавност не треба да буде изненађена поступком српског кнеза пошто је Порта, упркос савету да буде умерена, показала Црној Гори и Србији да је одлучна да примени систем принудних и оштрих мера, што ће код њих само ојачати потребу да се бране.²⁰⁴

Михаилов телеграм подстакао је гарантне силе да јавно испоље свој став, а држање Француске допринело је да Пруска и Италија стану на страну Србије и Румуније. Велика Британија и Аустрија су са појачаном ревношћу наставиле да

²⁰¹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 114, Дозон Друен де Лиису, Београд, 22. децембра 1862; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 163-164.

²⁰² Исто, Turquie 357, No 12, Рехберг кнезу Михаилу, Беч, 20. децембра 1862, прилог извештају Мутјеа Друен де Лиису, Пера, 15. јануара 1863.

²⁰³ Исто, Turquie-Belgrade 14, No 11, Друен де Лиис Дозону, Париз, 19. децембра 1862.

²⁰⁴ Исто, Turquie 356, No 105, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 19. децембра 1862.

заступају турске интересе.²⁰⁵ Конзули ових сила у Букурешту предложили су својим амбасадорима у Цариграду да кнезу Кузи буде упућен ултимативан захтев да стави оружје под секвестар. Конзул Тило је такође био сагласан са овим предлогом, али се повукао на интервенцију Мутјеа. Амбасадори сила које су биле наклоњене Србији и Румунији сматрали су да није могуће постићи сагласност о томе како да кнез Куза буде приморан на извршење ултиматума.²⁰⁶

Мутје је врло широко тумачио препоруке Друен де Лииса. Он се трудио да их усклади са упутствима владе у Паризу, према којима Србији и Румунији није требало стварати тешкоће у уређењу земље и учвршћењу унутрашње аутономије. Француски амбасадор је сматрао да Србија има право да се наоружава, да ју је држање Цариграда на то приморавало и да силе и Порта нису имале право да јој то забране док се не докаже да количина оружја превазилази стварне потребе.²⁰⁷ Мутје је саставио ноту кнезу Михаилу и дао налог конзулу у Београду да је преда у исто време када то учине и његове колеге. Француски амбасадор изразио је задовољство садржајем телеграма српског владара. Показујући лојалност према Порти и изјављујући да никада није имао других намера осим да осигура ред и безбедност своје земље, Михаило је пружио доказ више да жели да поштује одлуке сила и своје обавезе према сизерену.²⁰⁸ Принц Метерних је тврдио да се Друен де Лиис није сложио са овако широким тумачењем његових упутстава.²⁰⁹ Међутим, француски министар у преписци с амбасадором у Цариграду то нигде није поменуо. Напротив, Мутје је изразио задовољство што је Друен де Лиис, због унутрашње ситуације у Србији и у Румунији, гледао на питање о оружју као на питање другог реда и одобрио амбасадорово држање, чиме је допринео да оно буде решавано у помирљивом духу.²¹⁰ Конзули Аустрије и Велике Британије одустали су од предаје својих нота српском кнезу.²¹¹

Михаило и Гарашанин су истицали да је Србији хатишерифима било признато право да набавља оружје. Набавка оружја није представљала повреду права сизерена јер није забрањена уговорима и хатишерифима. У погледу трговине, Кнежевина је била

²⁰⁵ Р. Перовић, *нав. дело*, 218.

²⁰⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 190; Љ. Алексић, *нав. дело*, 81.

²⁰⁷ Љ. Алексић, *нав. дело*, 81-82.

²⁰⁸ АМАЕ, Turquie 357, No 12, анекс уз извештај, Мутје Друен де Лиису, Пера, 15. јануара 1863.

²⁰⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 82.

²¹⁰ АМАЕ, Turquie 357, Мутје Друен де Лиису, Пера, 4. фебруара 1863.

²¹¹ Исто, Turquie-Belgrade 14, No 3, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 11. фебруара 1863; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 199-200.

дужна да поштује само трговинске тарифе утврђене уговорима које је склопила Порта, важеће на читавој територији Османског царства.²¹²

У ранијим случајевима ни гарантне силе ни Турска нису сматрале да је Србији потребна дозвола за увоз оружја. Пушке су у неколико наврата куповане у Белгији, Русији и Аустрији. Ова последња је чак продала Србији топове (1860), а Кнежевини ни за куповину ни за пренос оружја није било потребно одобрење Порте.²¹³ Изгледа да је Француска била прва сила која је то условила одобрењем турске владе. Средином августа 1861. године, када јој се Кнежевина обратила с молбом да јој прода пушке, влада у Тиљеријама је одговорила да посао може бити закључен тек када Србија отклони тешкоће око преноса оружја које могу да јој створе Порта или нека друга сила.²¹⁴ Ситуација постаје јаснија када се узме у обзир да је захтев Србије упућен званичном Паризу непосредно пред сазив Преображенске скупштине. После одлука које су донете на Скупштини било је скоро немогуће издејствовати Портин пристанак. Поред тога што су одлукама Скупштине практично суспендоване најважније одредбе Устава из 1838. године и повређена њена сизерена права, турска влада је највише зазирала од установе народне војске на чијем челу је био француски официр Иполит Монден.

Монден је стигао у Кнежевину на захтев српске, а уз одобрење владе у Тиљеријама. Неколико месеци по његовом доласку, Правитељство је од Француске затражило и оружје. Вероватно је да влада у Тиљеријама, упозната с одлукама Преображенске скупштине, није желела јавно да помаже уздизање војне силе турског вазала, јер би то пробудило сумње Порте у њено пријатељско држање. Не треба изгубити из вида и околности које се односе на општу политику Француске: да је био на снази споразум између ње и Русије и да је недавно окончана интервенција француске војске у Сирији, чиме се ова сила умешала у унутрашња питања Османског царства. Француска је била наклоњена јачању аутономије Кнежевине, али не по цену да поремети односе с Портом и допринесе слабљењу свог утицаја у Цариграду. Правитељство је тек у новембру 1861. године одлучило да затражи од турске владе дозволу за увоз оружја из Француске. Међутим, Јован Ристић је одустао од наведеног захтева по савету француске амбасаде у Цариграду.²¹⁵ Србија је упутила захтев Порти

²¹² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 165.

²¹³ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 113, Дозон Друен де Лиису, Београд, 20. децембра 1862.

²¹⁴ Исто, *Turquie-Belgrade* 13, Тувнел Тастију, Париз, 21. августа 1861.

²¹⁵ Исто, No 54, Тасти Тувнелу, Београд, 16. новембра 1861.

за увоз оружја у децембру 1861. године, када је у Париз послат Манојло Јокић.²¹⁶ У лето 1862, приликом боравка Милоја Лешјанина у Паризу, тадашњи министар Тувнел је рекао да је Француска против тога да Кнежевина набави оружје из њених магацина.²¹⁷ У децембру 1862. године, када је избила афера око преноса српског оружја кроз Румунију, вицеконзул у Београду указао је Гарашанину да је, као и раније, Србија за куповину оружја из Француске претходно требало да затражи пристанак Порте.²¹⁸ При томе се Дозон позивао на међународне уговоре који нису садржали ову одредбу. Вероватно је да је француска влада сматрала да се подразумевало да, на основу вазалних обавеза према Порти, Кнежевина од исте тражи претходну сагласност. У случају да Србија увезе оружје без сагласности Порте, Француска би то тумачила као кршење вазалних обавеза. Својим ставом влада у Тилеријама је омогућавала Порти да захтева од Кнежевине поштовање једне обавезе која није произлазила из међународних уговора и хатишерифа, као ни из недавно усвојеног Протокола Конференције у Канлици.

Пошто њени притисци на српску и румунску владу нису уродили плодом, Порта је прибегла последњем делотворном средству.²¹⁹ По члану VIII Конвенције о Дунавским кнежевинама, која је донесена у Паризу 19. августа 1858. године, Порта је имала право да у споразуму с гарантним силама предузме потребне мере за успостављање реда. Протоколом од 13. априла 1859, којим је конференција сила у Паризу признала избор Кузе за кнеза, турска влада је овлашћена да сазове комисију гарантних сила у случају размимоилажења око тумачења Конвенције о Дунавским кнежевинама из 1858. године. Крајем децембра 1862. Порта је дала налог својим представницима код сила потписница наведене конвенције да их позову и да у Букурешт буду послати комесари сила и Турске, који ће заједнички утврдити појединости у вези с набавком оружја и позвати румунску владу на поштовање уговорних обавеза.²²⁰ Аустрија је одмах подржала предлог, док је лорд Расел саопштио да је британска влада увек била спремна да усагласи свој став с мишљењем

²¹⁶ Исто, No 57, Тасти Тувнелу, Београд, 3. децембра 1861.

²¹⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 179.

²¹⁸ У извештају министру Друен де Лиису Дозон је написао: ... mais sans porter la dissension sur la question principale, j'ai indiqué la solution, de ce qui semble ici une véritable énigme, dans le langage tenu il y a un an lorsqu'on le (le Gouvernement français) sollicitait de vendre des armes, et qu'il exigeait le consentement préalable de la Porte à leur entrée sur le territoire de celle-ci. (АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 112 déchiffrement, Дозон Друен де Лиису, Београд, 16. децембра 1862).

²¹⁹ Р. Перовић, *нав. дело*, 219.

²²⁰ АМАЕ, Turquie 356, No 214, Мутје Друен де Лиису, Пера, 24. децембра 1862.

Француске.²²¹ Влада у Лондону није желела да својим непопустљивим ставом примора званични Париз да подржава руско становиште. Она се трудила да добије пристанак Друен де Лииса, јер француски амбасадор у Цариграду није намеравао да без изричитог налога свог министра предузме кораке против румунског кнеза. Мутје је сматрао да Куза није погрешно што је допустио пренос српског оружја преко своје територије и да он није дужан да врши полицијску службу за Порту. У неколико наврата, Велика Британија је, преко амбасадора у Паризу лорда Каулија, протестовала код самог Наполеона III што влада у Тиљеријама оклева да да упутства свом амбасадору у Цариграду, што нема намеру да спроведе у дело оно што је обећала и на шта је њен министар јасно пристао. Каули је изјавио да је и британска влада заинтересована за побољшање положаја хришћана у вазалним провинцијама Турске, али законитим путем, а не тајним помагањем револуционарних тежњи. Корак британског амбасадора имао је утицаја на цара који је желео успостављање тешњих веза између Париза и Лондона. Ипак, Наполеон је изјавио да му афера с оружјем не изгледа као сувише опасна и да је умногоме претерано.²²²

Друен де Лиис је сматрао да је у интересу Француске да и она учествује у тој комисији.²²³ Он је поручио руској влади да ће присуство француског делегата представљати јемство против доношења преоштрих оцена и пристрасних закључака.²²⁴ Општеполитички разлози налагали су званичном Паризу да се споразуме с Великом Британијом и Аустријом. С друге стране, није требало допустити да Петрограду припадну све заслуге што је узео у заштиту кнеза Кузу, који је био штићеник цара Наполеона, а Француска је од Румуније намеравала да створи препреку руском продирању на Балкан.²²⁵ Због тога је било потребно да она ту одржи јак утицај. За покретање предложеног поступка од стране Турске, сагласно одредбама Протокола од 6. септембра 1859, била је потребна једногласна оцена амбасадора у Цариграду да је у питању повреда Конвенције о Дунавским кнежевинама из 1858. године. Руски амбасадор у Паризу барон Будберг је пренео Друен де Лиису садржај депеши кнеза Горчакова, који је сматрао да нема разлога за слање комисије у Букурешт јер пренос оружја кроз Румунију није представљао повреду Конвенције.²²⁶ Иако је начелно

²²¹ Исто, *Turquie-Belgrade* 14, отпрачник послова француске амбасаде у Лондону Друен де Лиису, Лондон, 29. децембра 1862.

²²² Љ. Алексић, *нав. дело*, 82-83.

²²³ Г. Јакшић и В. Вучковић, *нав. дело*, 165.

²²⁴ АМАЕ, *Turquie* 357, No 1, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 2. јануара 1863.

²²⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 206.

²²⁶ АМАЕ, *Turquie* 357, No 3, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 16. јануара 1863.

пристао на слање комисије у Букурешт, Друен де Лиис је настојао да буде испитано да ли постоји основа за њено образовање, остављајући Мутјеу да то реши у споразуму са својим колегама. У случају да се амбасадори сила сложе с Мутјеом у томе да буде одобрено слање комисије, француски министар је сматрао да делегати, после утврђивања чињеничног стања, треба искључиво да захтевају да буде стављен секвестар на оружје које се још буде нашло на територији Румуније.²²⁷ Пошто би пренос оружја већ био извршен док комисија стигне у Букурешт, њено слање било би унапред лишено сваке практичне вредности.²²⁸ Друен де Лиис је оставио Мутјеу пуну слободу одлучивања. За разлику од Порте и Аустрије, француски амбасадор у Цариграду је желео да задатак комисије буде ограничен на испитивање о количини и намени оружја. Испитивање о количини наоружања било је потребно ради доказивања да ли исто превазилази потребе српске народне војске. Поред тога, требало је утврдити да ли је оружје растурано или је читава количина оружја отпремљена у Србију.²²⁹ На основу разговора који је водио с Друен де Лиисом у Паризу, принц Метерних је очекивао да ће француски министар дати Мутјеу знатно прецизнија упутства. Слично је разумео и аустријски амбасадор у Цариграду барон Прокеш. Интернунције је био љут када је Мутје покушао да му објасни да је стварни садржај споразума између француске и аустријске владе мало другачији од онога како је представљен у последњим депешама које су стигле из Беча.²³⁰ Метерних је писао Рехбергу да је Мутјеу дат налог да подржи предлог о слању комисије и у случају да руски амбасадор буде против тога.²³¹

После овако широких овлашћења које је добио од министра, Мутје је донео одлуку да Француска не учествује у истрази. Без сумње, на то је утицао и став руске владе. У разговору с Али-пашом Мутје је истакао да треба радити на успостављању поверења између Турске и Дунавских кнежевина. Такође је додао да сваки поступак становништва тих земаља не би требало тумачити као заверу уперену против безбедности Османског царства. Француски амбасадор је упитао Али-пашу зашто турска власт неделотворним поступцима пружа прилику кнежевима Кузи и Михаилу да у корист њихове популарности подстичу родољубље код румунског и српског народа.²³²

²²⁷ Исто, No 1, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 2. јануара 1863.

²²⁸ Љ. Алексић, *нав. дело*, 83.

²²⁹ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 206.

²³⁰ АМАЕ, Turquie 357, No 14, Мутје де Лиису, Пера, 15. јануара 1863.

²³¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 83-84.

²³² АМАЕ, Turquie 357, No 14, Мутје Друен де Лиису, Пера, 15. јануара 1863.

На састанку који су 20. јануара 1863. године у Цариграду одржали амбасадори сила поводом слања комисије у Букурешт, британски амбасадор Хенри Булвер изнео је предлог да комисији буде стављено у задатак решавање свих спорних питања у односима између Дунавских кнежевина и Порте. Радило се о експропријацији прихода од имања која су припадала румунским манастирима и о капитулацијама.²³³ По налогу кнеза Кузе, румунска скупштина узаптила је приходе манастира који су били намењени одржању светих места у Палестини и ставила их у државни буџет. Сума која је узапћена износила је око милион дуката. После тужбе коју су поднели калуђери манастира, Порта се обратила Кузи, оштро осуђујући његов поступак и називајући га отимачином.²³⁴ Турској влади је ово питање требало да послужи да лиши румунског кнеза подршке Русије, јер су манастири били православни. Само је барон Прокеш подржао овај предлог. Мутје је одбио да расправља о другим питањима осим о преносу оружја. С тим су се сложили представници Русије, Италије и Пруске. Било је у супротности с интересима француске спољне политике да кнезу Кузи, штићенику цара Наполеона, буду створене тешкоће по питању манастирских прихода. Француска није желела, да као заштитник католичанства у свету а самим тим и на Истоку, наступи као бранилац интереса православне цркве, за одржање чијих светиња су служили приходи са имања румунских манастира.²³⁵ Узапћење прихода од стране кнеза Кузе грчка црква је тумачила као смањење новчаног фонда за ширење православља и одржање светих места, приписујући овај поступак утицају Француске. Мутје је избегао расправу о овом питању јер је сумња по свему судећи била основана. Изражавајући бојазан своје владе и своју личну да би боравак комисије могао да изазове нове тешкоће, амбасадор се трудио да осујети њен одлазак у Букурешт.²³⁶ Мутје је сматрао да није на владама сила, већ на њиховим амбасадорима у Цариграду да донесу одлуку о слању комисије и то на основу заједничке процене о томе да ли постоји повреда Протокола од 6. септембра 1859. Сматрајући да се сви слажу да је најважније да односи између Порте и Дунавских кнежевина буду успостављени на основама међусобног поверења, француски амбасадор изнео је предлог у духу савета које је раније дао Али-паши. Било је потребно да Куза слањем једне личности, чији би долазак у Цариград био по вољи султановим министрима, учини корак којим ће умирити Турску и уклонити њено неповерење. Овај изасланик имао би задатак да пружи Порти сва објашњења која је она тражила од

²³³ Исто, Но 18, Мутје Друен де Лиису, Пера, 22. јануара 1863.

²³⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 206-207.

²³⁵ Исто, 207-208.

²³⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 84.

румунског кнеза. Сви представници сила су усвојили ово мишљење и донели одлуку да упуте Кузи предлог. Прокеш и Булвер су изразили жељу да кнезу Михаилу буде саветован сличан корак. Мутје је прихватио сугестију, док је руски отпратник послова Новиков био против. Стога је француски амбасадор обећао Новикову да неће упутити никакав предлог у Београд пре него што руска влада пошаље своја упутства у Цариград и пре него што буде добијено обавештење на какав је пријем код румунског кнеза наишао предлог амбасадора.²³⁷

Званични Петроград је дао одобрење Новикову да узме учешћа у кораку код Кузе, али не и код Михаила, чији је положај, по њеном мишљењу, био другачији. Румунски кнез је одговорио да прихвата савет амбасадора и да ће послати заступника у Цариграду Константеа Негрија да са Портом реши спорно питање. Мутје је 28. јануара, да би умирио страховања свог аустријског колеге, послао упутства вицеконзулу Дозону. Он је сматрао да би Михаилу оставио добар утисак у Цариграду када би следио пример румунског кнеза. Мутје је, у врло благој форми, саветовао српског владара да предузме кораке којим би Порта била поново уверена у његове искрене намере, али да то учини тако да не буде повређено његово достојанство. Француски амбасадор саветовао је Михаила на овакав корак да би била спречена могућност да Аустрија поново затражи слање српског изасланика у Цариград. Изгледа да је Мутје имао жестоку расправу с бароном Прокешом по овом питању. Француски амбасадор је писао да је Прокеш, чији је говор увек био пун оптужби на рачун српске владе, веровао да Мутје не следи тачно упутства свог министра. Аустријанац је претпоставио, ослањајући се на нејасан садржај телеграма грофа Рехберга, да се у питању слања комисије у Букурешт, званични Париз сложио с владом у Бечу и пристао без резерве и *a priori* уз сва гледишта ове последње. Мутје је имао много муке да докаже Прокешу да је он на буквалан начин тумачио телеграме, да Друен де Лиис није самостално одлучивао о овом питању и да није престао да сматра да је за његово решавање надлежна искључиво конференција амбасадора у Цариграду. Новиков је исказао задовољство садржајем упутстава француског амбасадора и написао руском конзулу у Београду „ако не да их подржи, а оно бар да не делује у супротном правцу“. Прокеш је сматрао да је упутство послато конзулу у Београд „помало бледо“ и желео је да Мутје поступа наредбодавно а не само да сугерише. Француски амбасадор је скренуо пажњу Прокешу да његово упутство конзулу садржи пре свега оно што је договорено међу страним

²³⁷ АМАЕ, Turquie 357, No 18, Мутје Друен де Лиису, Пера, 22. јануара 1863.

представницима у Цариграду. Тон који је Мутје употребио у обраћању српском кнезу био је у складу са оним који је употребљавала влада у Тилеријама у свим досадашњим саопштењима. Француски амбасадор је подсетио Прокеша да је и он сâм одувек признавао да језик којим су се служили званични Париз и његови представници у овој афери није и не може бити исти као језик који је употребљавала аустријска влада.²³⁸

Благ начин на који је Мутје саветовао Михаила „да учини што год што би Порти драго било“, остављао је српском владару пуну слободу одлучивања.²³⁹ У ствари, он је показао да је савет упутио „преко воље“.²⁴⁰ Мутјеово гледиште прихватили су отправници послова Русије и Пруске и италијански амбасадор у Цариграду.²⁴¹ Српски кнез је сматрао да не треба усвојити савете страних представника и да је у писмима великом везиру у довољној мери пружио оправдања и доказао своју лојалност. Споразумно иступање већине амбасадора, којима се придружио и Хенри Булвер, само га је додатно учврстило у овој намери. Британски амбасадор је саопштио да ће бити задовољан ако Кнез преко свог ађутанта пошаље у Цариград писмено објашњење о тајној набавци оружја из Русије. Од страних представника једино Прокеш није одустајао од изношења оптужби на рачун владе у Београду, а Али-паша је престао да помиње аферу с оружјем.

Иако је кнез Михаило одбио да удовољи жељи конференције амбасадора, требало је да Правитељство у извесној мери удовољи саветима Мутјеа, до чијег мишљења јој је било стало. Поред тога, за српску владу је било важно да, из поштовања према представницима гарантних сила који су овом приликом стали на њену страну, учтивим гестом задовољи форму и умири Порту. Јован Ристић је, у кнежево име, замолио Мутјеа за савет шта је прикладно учинити у том правцу. По мишљењу амбасадора, било је најпааметније да Гарашанин пошаље српском заступнику упутства у којима би Али-паши била пружена сва потребна објашњења. У исто време, Мутје је саветовао да Кнез обавести великог везира да је послао своје инструкције, остављајући слободу Ристићу да, у зависности од тога на какав пријем то наиђе, одлучи да ли ће писмо уручити или не. У сваком случају, кораци Правитељства није требало да уследе пре завршетка Негријеве мисије и пре него што буде утврђено какав је утицај иста имала на односе између Порте и кнеза Кузе.²⁴² Михаило је невољно пристао да

²³⁸ Исто, No 20, Мутје Друен де Лиису, Пера, 29. јануара 1863.

²³⁹ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 211; Љ. Алексић, *нав. дело*, 85.

²⁴⁰ Г. Јакшић и В. Вучковић, *нав. дело*, 167.

²⁴¹ АМАЕ, Turquie 357, No 18, Мутје де Лиису, Пера, 22. јануара 1863.

²⁴² Исто, No 22, Мутје Друен де Лиису, Пера, 4. фебруара 1863; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 212-215.

Гарашанин напише ово писмо, при чему би Ристић Али-паши пружио и нека усмена објашњења. Влада у Београду је поново указала Порти и гарантним силама да је Кнез својом дотадашњом лојалношћу заслужио да му се и овом приликом поклони поверење.²⁴³ Гарашанин је подсетио да су пушке наручене у тренутку када се Србија налазила у великој опасности. Количина од 30.000 пушака није била довољна Правитељству да организује одбрану земље.²⁴⁴ Ристић је сачекао да Негри обави своју мисију на Порти, а затим је Али-паши предао копију писма. Министар је изјавио да је задовољан његовом садржином, да ће о томе обавестити султана и своје колеге у влади, надајући се да ће и на њих оставити добар утисак. Тако је окончана афера са српским оружјем.

Пренос оружја преко Румуније био је повод за дипломатски спор великих сила, које су, вођене својим интересима на Балкану, поново одмериле снаге. По окончању афере било је мање важно да Србија, Румунија или Турска извуку неке непосредне користи, него да заинтересоване силе сачувају или ојачају своје позиције на Истоку. Турска и балкански народи били су само средство у остваривању циљева њихове политике, а њихов став према Србији потврђен је и овом приликом.

Током трајања афере Француска је била наклоњена Србији и Румунији. Својим ставом, Париз и Петроград омогућили су Србији да пренесе оружје, а Порта је спречена да против кнежевина предузме одлучније мере. Од битног значаја за успешно спровођење акције био је и утицај Француске на Румунију. Општа политика коју је водила на Истоку, налагала је влади у Тиљеријама да, у складу са начелом народности, пружи подршку Србији и Румунији. Ову политику амбасадор у Цариграду Лионел Мутје доследно је спроводио. С друге стране, министар спољних послова Едуар Друен де Лиис, дајући предност заштити интереса Француске у Италији и ширењу њеног утицаја у Мексику, обраћао је мање пажње Источном питању. Благонаклон став према Србији и Румунији сведочи о томе да Друен де Лиис није желео да мења француску политику на Истоку, што је још увек подржавао Наполеон III. Међутим, потреба да се на пољу опште политике приближи Аустрији и Великој Британији, захтевала је од Француске да буде уздржана, не подржавајући искључиво предлоге Русије. Док су владе у Лондону и Бечу отворено стале на страну Порте, а званични Петроград на страну Србије и Румуније, Француска је настојала да компромисним држањем

²⁴³ Исто, *Turquie-Belgrade* 15, No 15, анекс уз извештај, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 17. фебруара 1863.

²⁴⁴ Исто, *Turquie* 357, No 37, анекс уз извештај бр. 2, Мутје Друен де Лиису, Пера, 26. фебруара 1863.

издејствује да афера буде окончана повољно по кнежевине. Британски амбасадор у Паризу Каули скренуо је пажњу Наполеону III да француска влада, повремено дајући разумне савете, оваквим ставом заправо охрабрује Србију и Румунију.²⁴⁵ Догађаји у вези с устанком у Пољској, почетком 1863. године, утицали су на одлуку сила да спор буде што пре решен.

²⁴⁵ В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, 119.

Део други

СРБИЈА У ИСТОЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ФРАНЦУСКЕ ОД ПОЉСКОГ
УСТАНКА 1863. ДО БИТКЕ КОД САДОВЕ 1866. ГОДИНЕ

I Пољски устанак и прекид споразума између Француске и Русије

Након интервенције у процесу ослобођења и уједињења Италије, Наполеон III је веровао да може измирити начело о праву народа да сами располажу својом судбином и разлоге који произлазе из *реалне политике*, засноване на процени снага и одређивању националних интереса. Одбацивањем међународног поретка наметнутог од стране сила победница Наполеона I била би ослабљена мултинационална царства а Француска би показала жељу да око себе окупи народе који би имали корист од рушења тековина Бечког конгреса.¹ Начело народности, често истицано и цару тако драго, није било за њега догма.² Било је случајева када није сматрао за сходно да се њиме послужи.

У питањима Италије и Рима, царска дипломатија је наишла на две тешкоће. Подстицај који је Наполеон III дао покрету народности и тиме задао ударац *status quo*-у у Европи, завадио га је с појединим силама. Такође, због недоследности у својој политици, цар је изазвао према Француској неповерење оних народа, који би у начелу требало да јој буду захвални за подршку пружену њиховој независности.³ Италијанска политика Наполеона III је изазвала рат са Аустријом, затегнутост у односима са Пруском, као и непријатељство једног широког дела јавног мњења преко Алпа.⁴

У пољском питању царска дипломатија није довољно водила рачуна о међународним приликама. У ово време пољско питање је пре свега везано за руску Пољску јер у другим деловима територије насељене Пољацима, под влашћу Пруске (Познањ) и Аустрије (Галиција), није било тако живих устаничких покрета. Руска Пољска је већ 1830-1831. године покушала да се ослободи доминације царева али је устанак сурово угушен прогонствима, одузимањем земље и казнама затвора. Снажан талас политичке емиграције је кренуо према Западној Европи, пре свега ка Француској. Ови пољски прогнаници активно су учествовали у револуционарном покрету 1848. године у Немачкој, Италији и Угарској, не успевши да уздрмају међународни поредак

¹ P. Milza, *Napoléon III*, 618.

² P. Renouvin, *La Politique extérieure du Second Empire*, II, 87.

³ P. Milza, *нав. дело*, 618.

⁴ Исто, 618.

којим је пољска територија сачувана трима великим континенталним силама: Русији, Пруској и Хабсбуршкој Монархији.⁵

Пољско питање узело је нови обрт са рестаурацијом царства у Француској. Наполеон III је изражавао наклоност према народностима и спремност да ради на обнови Пољске. Принц Наполеон и лево крило бонапартиста заузели су став у том смислу, а Кримски рат је за Пољаке изгледао као добра прилика да се уз помоћ Француске ослободе руске власти. Кнез Чарторијски се у више наврта сусрео с царем, али је, у замену за слање добровољаца на Исток, добио само неодређена обећања. Пољски добровољци које је регрутовао Чарторијски требало је да се придруже султановој војсци у рату против Русије.⁶ У отвореном сукобу с овом силом, Наполеон је желео да се више заложи у корист Пољака, али се француска дипломатија сударила с противљењем Беча а нарочито Берлина, врло непријатељски расположених по пољском питању. За време Париског конгреса, Александар II се изричито супротставио томе да представници сила расправљају о Пољској а француски цар, који је већ започео приближавање Русији, је морао да прихвати овај захтев. Пољски либерали су привремено морали да одустану од жеље за независношћу. Захваљујући царевим напорима за време француско-руских преговора од 1857. до 1859. године, они су добили незнатно задовољење: амнестију патриота прогнаних у Сибир и оснивање Медицинске академије и Пољопривредног друштва које је представљало опозицију конзервативном пољском племству.⁷

Подстрек за нови пољски устанак свакако су дали догађаји у Италији: успех идеје о „италијанској независности“ и успех италијанског уједињења, чије спровођење је започето 1861. године.⁸ Међутим, примирјем у Вилафранки, миром у Цириху и препуштањем Италијана својој судбини дато је на знање Пољацима да ће морати да се ослободе стране власти сопственим средствима. Уплитање Француске је било под знаком питања.

Врење је започело у фебруару 1861. године у руском делу Пољске. После двоумљења између репресије и примене либералних мера, руски цар се одлучио за примену силе услед које је 8. априла у Варшави страдало 200 људи. Војска је реаговала до крајности сурово, пљачкајући цркве и отварајући ватру на верске литије. Следеће године, шеф грађанске управе Александар Вјелополски се, под плаштом регрутације,

⁵ Исто, 619.

⁶ Исто, 619.

⁷ Исто, 619-620.

⁸ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 86.

одлучио за гођење људи способних да носе оружје. То је био знак за општи устанак који је избио у ноћи 22. јануара 1863. године а раширио се убрзо на све окупиране области.⁹ Међу Пољацима није било јединства у политици коју треба следити. Они нису започели једну битку, већ на хиљаде малих борби, вођених током наредних осамнаест месеци. Такво узнемиравање руских трупа је умногоме сметало угушењу устанка.¹⁰ Насупрот 340.000 руских војника, обучених за рат и тешко наоружаних, стајало је око 40.000 на брзу руку окупљених бораца способних да воде искључиво герилски рат. Покретом је управљао тајни Пољски народни комитет, који Руси никада нису успели да открију. Устанак је трајао мало више од годину дана. Он је био крајње погубан за два табора и дао је повода, приликом угушења побуне, немилосрдној репресији: најмање 20.000 убијених, 38.000 протераних у Сибир и 3.500 конфискованих имања.¹¹

Упркос духовној снази Пољака било је очигледно да устанак не може да успе ако једна од европских сила не пружи помоћ покрету. Пруска и Аустрија су будно мотриле на устанак помишљајући да ће се, у случају успеха, он проширити на пољске територије које су оне анектирале. Дунавска монархија није била незадовољна што је Русија у тешкоћама и није покушала да јој помогне. Пруска влада, на чијем челу је био Бизмарк, је у томе видела прилику да се приближи Русији. Учињене услуге могле су бити од велике користи пруској политици када буде постављено немачко питање.

Француска влада се у пољском питању водила практичним разлозима. Њено држање одређивао је пре свега правац опште политике. Она је сматрала да устанак нема никаквог изгледа да успе. Наполеон III, који је од Кримског рата улагао напоре да се приближи Русији, је успео да обезбеди њену неутралност у италијанском питању. Устанак је за цара представљао неприлику, јер би се, ако стане на страну Пољака, могао завадити с владом у Петрограду. Поред тога, догађаји у Пољској су најпре приписивани „црвенима“, што је за званични Париз био још један разлог да остане посматрач. У супротном, изгледало би да је он стао на страну револуционара против Русије за коју су га од 1856. године везивале везе пуне поверења.¹² Због свих тих разлога Француска није желела да интервенише.

⁹ P. Milza, *нав. дело*, 620.

¹⁰ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 86.

¹¹ P. Milza, *нав. дело*, 620-621.

¹² Yves Bruley, „Le Quai d’Orsay et la crise polonaise de 1863“, *La politique extérieure de Napoléon III* (Gabriel Leanca (éd.)), Paris 2011, 13-27; 16.

Устаници су као и 1830. године чврсто рачунали на подршку владе у Тилеријама. Француска штампа, верна слика јавног мњења, одавно је охрабривала њихов отпор. Устаници су били уверени да Наполеон, који је управо помогао Италијанима да збаце аустријски јарам, неће оклевати да званично стане на њихову страну. На самом двору, царица Евгенија и принц Наполеон, обично супротстављени једно другом, су деловали у правцу интервенције. Француски цар је током три године саветовао опрезност Пољацима који су из Париза или Лондона управљали покретом. У званичном *Moniteur*-у од 23. априла 1861. године су чак величане „племените идеје руског цара“ и изражена жеља да он не буде спречаван „да оствари побољшања која допушта стање у Пољској поступцима такве природе да ће достојанство и политички интереси Руског царства бити доведени у супротност с одлукама његовог владара“. Александар II је преко тадашњег амбасадора војводе од Монтебела захвалио Наполеону на тим угодним упозорењима, али га је тон француских листова у смислу охрабрења револуционарима да истрају у тактици, није узнемиравао мање него опасност од могуће промене у опхођењу самог француског цара. Као и током сваке кризе у Пољској, Русија се одмах приближила владама у Бечу и Берлину: пред заједничком опасношћу јединство три двора који су делили Пољску обнављано је само од себе.¹³

С друге стране, широк круг јавног мњења био је наклоњен Пољацима и подстицао је владу на посредовање у њихову корист. Републиканци и бонапартистичка левица чинили су то јер се радило о борби за слободу. Царев рођак, принц Наполеон је одржао у Сенату говор у коме је због пољског питања оштро напао Русију. Антидинастичка опозиција се такође изражавала у корист Пољака, а што је било још важније у царевим очима, католичка опозиција је изражавала верску солидарност с народом познатим по својој борбеној вери.¹⁴

Вођа католика Монталамбер је у фебруару 1863. отворено стао на страну Пољака и изјавио: „Француска треба да уради за Пољску све што може“.¹⁵ И друге личности различитих убеђења, историчари и професори Колеж де Франса Жил Мишле и Едгар Кине и писац Виктор Иго, су били сличног мишљења. Оснивана су удружења за помоћ устанку, а из Сената је стизало на хиљаде петиција у корист Пољака. Као што

¹³ Pierre Rain, „Les relations franco-russes sous le Second Empire“, *Revue des Etudes historiques* XV, Paris 1913, 629-658; 645.

¹⁴ P. Milza, *нав. дело*, 621.

¹⁵ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 88.

су тридесет или четрдесет година раније пристајали уз филхеленистички покрет, међу Французима је 1863-1864. владала полонофилија.¹⁶

Међутим, чули су се и гласови који су позивали на опрезност. Писац Проспер Мериме (Prosper Mérimée) и политичари Адолф Тјер, Пјер-Жозеф Прудон (Pierre-Joseph Proudhon) и Емил Оливје (Emile Ollivier) су били противни свакој идеји о војној интервенцији. Велика Француска је саосећала са несрећама Пољске, али је одбијала да ратује да би је ослободила. Чак се и принц Наполеон, чији је говор у Сенату садржао снажну одбрану пољске независности, показао суздржаним у погледу природе подршке коју би Француска могла да пружи устанку: „Ми не дајемо савете о ситуацији коју не познајемо“. Укратко, ретки су били они који су били спремни да узму оружје да би се борили на страни устаника.

Дакле, Наполеон III је од стране јавности био подстицан на интервенцију, али је, с друге стране, био суздржан због интереса опште политике и жеље да се не завади с руском владом. У исто време цар је морао да води рачуна о извештајима својих пуномоћника, осећању јавности и међународној ситуацији. Иако је желео обнову Пољске, он никада није помишљао да тај циљ постигне ратом.

Међутим, требало је наћи начин за деловање. Царев министар Адолф Бијо (Adolphe Billault) је у Законодавном телу изјавио да је Пољска „требало да очекује више од племенитих и слободоумних осећања руског цара него од покушаја устанка чији напори могу само изазвати нове страхоте у овој несрећној земљи“. Ове речи вредне хвале су нажалост само додатно раздражиле јавност у Паризу - изложен притиску са свих страна, Наполеон је схватио да више не може пружати отпор. Он је тражио средства да посредује између Александра II и његових побуњених поданика.¹⁷

Савезници Француске из Кримског рата, Велика Британија и Пијемонт, нису имали намеру да учествују у европском сукобу. Уз Петроград је стала влада у Берлину. У фебруару 1863. године Бизмарк је послао Горчакову генерала Густава фон Алвенслебена, са задатком да преговара о споразуму којим би било онемогућено повлачење пољских револуционара преко пруске територије и предвиђена, у случају потребе, пруска војна интервенција на страни Русије. Две силе су 8. фебруара у Петрограду закључиле војну конвенцију под именом *Alvensleben* којом је успостављена истинска сарадња у гушењу пољског устанка. Споразум је представљао први корак у зближењу Русије и Пруске који ће 1873. довести до склапања савеза; исти ће трајати

¹⁶ P. Milza, *нав. дело*, 621.

¹⁷ P. Rain, *нав. дело*, 646.

скоро тридесет година.¹⁸ Након закључивања ове конвенције пољска криза је постала међународна.¹⁹

Влада у Тилеријама је оштро протестовала против споразума Петрограда и Берлина. Министар спољних послова Друен де Лиис је изјавио да ће Француска „престати да буде незаинтересована“ ако Пруска изврши одредбе конвенције закључене с Русијом. Званични Париз не жели да обесхрабрује пољски покрет, јер он нема никаквог изгледа на успех. Међутим, ако Пруска подржи Русију у гушењу устанка, тада би француско јавно мњење могло приморати владу да делује у корист Пољске.²⁰

После овог протеста, влада у Берлину је изјавила да неће у потпуности спровести одредбе конвенције *Alvensleben* и дала је упутства трупима да ни у једном случају не улазе на територију руске Пољске.

Са своје стране, Наполеон је покушао да искористи овај мали дипломатски успех и подстакне заједничку акцију сила у корист Пољске. Политика интервенције однела је превагу. Бијо је 19. марта у Сенату рекао да Наполеон сматра пољско питање као „европско и покушава да га реши уз помоћ Европе“.²¹

Царев циљ је био да покуша да постигне путем општег дипломатског споразума обнову независне Пољске. По његовом мишљењу обнова је требало да буде полазна тачка размене територија које ће велике силе под видом накнаде дати једне другима.

О томе да ли је пољско питање било европско Александар II је још увек размишљао. Осим што је својим ставом тежио да охрабри отпор устаника, Наполеон се према Петрограду у суштини опходио непријатељски. То се могло очекивати од Велике Британије, али никако од Француске, чија је највернија савезница већ седам година била Русија. Огорчен, Александар је ипак покушао да учини још један племенит гест: он је изменио услове регрутације и обећао потпуну амнестију за све који буду положили оружје пре 13. маја. Нажалост, овај узалудан покушај је само озловољио Русе „старог кова“ и охрабрио Пољаке да ојачају отпор, а није спречио Наполеона да започне преговоре с Аустријом.²²

Наполеонов споразум с владом у Бечу почивао би на следећим основама. У замену за Венецију, уступљену Италији и њен део Пољске-Галицију, Хабзбуршка монархија би добила Саксонију, Баварску и пруску Шлезију. Такође, она би могла

¹⁸ J. A. de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, 345.

¹⁹ Y. Bruley, *нав. дело*, 16.

²⁰ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 88.

²¹ P. Rain, *нав. дело*, 646.

²² Исто, 646-647.

добити и накнаде на обалама Дунава. Османско царство би нестало уступивши место једној конфедерацији држава. Шведска би могла анектирати Финску а можда и Данску. Што се тиче Француске, она није одустајала од леве обале Рајне.

Наполеон је чак разматрао да одбаци оно што је урадио у корист Румуна и понудио Хабзбуршкој монархији да јој препусти утицај у Дунавским кнежевинама. Делимично обновљена Пољска, обухвативши територије под руском и аустријском влашћу, би била стављена под власт аустријског надвојводе који би постао краљ Пољске.²³ Ово је била још једна потврда нескривене жеље Наполеона III да изглади лоше односе с Дунавском монархијом у тренутку када је дошло до очигледног разилажења са Русијом због пољског питања. У врло кратком временском периоду, у две различите интересне сфере, у Пољској и у Мексику, цар је покушао да придобије владу у Бечу нудећи аустријском царском дому круне ових двеју земаља. Жеља да буде довршено италијанско уједињење, страх од усамљености после захлађења у односима с Русијом и све израженије јачање Пруске су свакако разлози због којих је цар покушао да се приближи Аустрији.

Званични Беч је одбио све планове о преради карте Европе. Иако је могла желети помирење с Француском, Дунавској монархији је био потребан мир. Она није желела да подстиче територијалне промене јер је било немогуће знати до чега би оне на крају довеле. Аустрија је још увек гајила једнако неповерење према Наполеоновој ревизионистичкој политици.

Предлог француског цара није био озбиљно схваћен у Бечу, али се за њега у Петрограду брзо сазнало. Александар II је морао себи да призна да је његов бивши савезник намеравао да му отме Пољску. Речима војводе Монтебела из априла 1863. у довољној мери је објашњено оно што ће се догодити 1870. године: „Знам да три северна двора осећају да су направила велику грешку допуштајући да буде раскинут савез који је током тако дуго времена обезбеђивао њихову сигурност... Они су престрашени умешношћу са којом је Француска успела да победи сваког од њих. Пруска је нарочито осећала да ће на њу ускоро доћи ред“.²⁴

Велика Британија је преко свог амбасадора у Петрограду такође изјавила да неће прихватити план француског цара. Влада у Лондону је била противна савезу Аустрије, Велике Британије и Француске којим би било омогућено евентуално враћање ове последње на леву обалу Рајне. Она није желела обнову Пољске, јер би то било

²³ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 89.

²⁴ АМАЕ, Russie 230, No 22, Монтебело Друен де Лиису, Петроград, 23. априла 1863.

„стварање велике католичке државе, борбене и агресивне, обузете живом нетрпељивошћу према Прусској и Русији, а која би гајила топле симпатије према Француској“.²⁵

Званични Париз је 1863. године у три наврата покушао да, заједно с владама Аустрије и Велике Британије, предузме дипломатске кораке у корист Пољске. На крају, 17. јуна три силе су послале руском цару одвојену ноту, општи нацрт споразума којим је предвиђена реформа у Пољској у шест тачака. Од владе у Петрограду тражена су одређена јемства: општа амнестија за устанике; оснивање народног представништва са властима сличним онима које су предвиђене Уставом од 27. новембра 1815. године; примање Пољака у јавне службе; давање пуне слободе савести и укидање ограничења католичке вероисповести; искључива употреба пољског језика као званичног језика у администрацији, судству и настави; успостављање законитог и редовног система регрутовања војника.²⁶

Шест тачака које су три силе предложиле Русији требало је да представљају јемство да су њене намере мирољубиве. Размена нота је трајала читавог лета. Александар II је једног тренутка хтео да пресече чвор и прихвати понуду, али га је Бизмарк у томе спречио. Ова канцеларова услуга касније неће бити заборављена. Пруска, ослабљена унутрашњом кризом, желећи да реши тешко питање данских војводствава, саветовала је Петрограду одлагање одлуке. Време је радило за Русију; снаге Пољака ће се исцрпсти пре њених а на јесен више нико неће тражити од ње објашњење за репресивне мере. У исто време када је Горчаков одлучио да на оштар начин одговори на захтеве сила у ноти од 7. септембра, руски цар је примио у опроштајну аудијенцију војводу од Монтебела и поверио му се најискренијим и најпријатељскијим речима: „Тежак је задатак умирити и владати Пољском. Нисам укинуо ниједну од установа коју сам увео; али како да учиним да оне делују усред анархије и насиља? Да сам могао да говорим цару Наполеону као што говорим вама, сигуран сам да би ми његов велики ум и смисао за владавину дали за право... Читава управа је у рукама Пољака, и шта се десило? Сви су ме издали; може ли се очекивати од мене да се изнова препустим том жалосном искушењу. Да сам могао вратио бих Краљевини њену независност, али ја то не могу. Да је то било могуће, мој отац би то урадио. Колико сам пута чуо да каже: Зашто не можемо да се отарасимо Пољске, сачувамо реку Вислу и напустимо остало? Независност је у пракси немогуће дати;

²⁵ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 89.

²⁶ А. Дебидур, *Дипломатска историја Европе*, II, 394-395.

Пољска не може постојати у својим границама; питање може бити само пренето у западне границе (Руског) Царства. Уосталом, Пољаци то не крију; оно што желе су границе из 1772. године, то јест комадање Русије“.²⁷

Наполеон III није саслушао ова објашњења која су му у тајности дата. Не желећи да све остане на понижењу које му је нанео званичан одговор Горчакова, он је 4. новембра предложио владарима водећих европских сила одржавање међународног конгреса у Паризу, који је требало да осигура „умирење Европе“.²⁸ Царева идеја о конгресу је била подржана Горчаковљевим мишљењем изнетим Монтебелу почетком маја да се Русија не би противила конференцији, чија делатност не би била ограничена на пољско питање.²⁹ Осим питања Пољске, цар је намеравао да на скупу покрене и Источно и италијанско питање.³⁰

„Сваки пут, када дубоке кризе уздрмају темеље и поремете границе држава, посредују свечани уговори да би ускладили нове тековине и крунисали, после ревизије, извршене промене. То је била сврха уговора у Вестфалији у XVII веку и преговора у Бечу 1815. Ови последњи су поставили темеље на којима данас почива политичка зграда Европе; зграда, ви то знате, која се руши са свих страна. Ако пажљиво посматрамо ситуацију у различитим земљама, немогуће је не признати да су, у скоро свим тачкама, уговори из Беча погажени, измењени, непризнати или угрожени. Из тога произлазе обавезе без правила, права без правне основе, необуздани захтеви... Предлажем Вам дакле, да уредите садашњост и осигурате будућност једним конгресом... Позван на престо Провиђењем и вољом народа, али одрастајући у невољама, мање него сваком другом, мени није дозвољено да не познајем права владара и законитих тежњи народа... Ако преузmem сличну иницијативу, то неће бити из таштине; али, како сам ја владар коме се приписују најамбициозније намере, на срцу ми је да докажем овим искреним и часним поступком да је мој једини циљ да постигнем без потреса умирење Европе... Можда ће Европи измаћи само успех што ће престоница одакле је толико пута долазио превратнички знак постати седиште конференције, којој је намењено да постави основе општег мира“.³¹

²⁷ AMAE, Russie 232, Монтебело Друен де Лиису, Петроград, 21. септембар 1863.

²⁸ P. Milza, *нав. дело*, 623.

²⁹ J. A. de Sédouy, *нав. дело*, 346.

³⁰ P. Rain, *нав. дело*, 647-648.

³¹ *Lettre adressée par Napoléon III aux souverains des principaux Etats européens*, Napoléon III, *Oeuvres*, t. I-V, Paris 1854-1869, t. V, 213.

Ово писмо Наполеона III владарима водећих европских држава требало је да покаже да је Француска, иако је задуго била полазна тачка револуција, под Другим царством постала сила везана за одржање међународног поретка. Цар није успео да помири права владара са законитим тежњама народа, јер је његов предлог остао само мртво слово на папиру. Француска политика је у пољском питању у потпуности доживела неуспех. Изузев неколико неодређених дипломатских корака, Пољаци нису добили никакву подршку и њихов устанак је због тога пропао.

Француска влада, која се хвалила својом независношћу, ауторитетом и ширином политичких погледа, нашла се сутрадан после ове велике кризе усамљенија него што је икада била. Показало се да племенитост царевих идеја и величина његовог духа, нису нашли одјека у свету који се пре свега бавио заштитом својих интереса. Ово се пре свега односи на Велику Британију која је прва одбила Наполеонов предлог о конгресу. Војвода од Морнија, један од најзаслужнијих за успостављање савеза Париза и Петрограда, је са жаљењем гледао како се руши дело за које је веровао да је најкорисније за његову земљу и за саму Русију. Осећајући да је немогуће да се томе супротстави, он је поново повео преписку с Горчаковом. Као председник Законодавног тела, Морни је изнео своје мишљење и дао да у адресу упућену овој институцији буде унесена изјава која је могла да значи почетак повратка на политику из 1856. године: „Не можемо не признати да је искрена и срдачна подршка Русије била корисна Француској у важном тренутку. Надамо се да ће дух помирења који покреће оба владара уклонити све што би могло да представља препреку у добрим односима између две силе“. Морнијеве похвале Александру II: „цар је добар, частан и слободоуман владар, а његова земља можда најдемократскија у Европи“, су изазвале пљесак; неколико месеци раније за ове речи би му били упућени бројни протести.

Влада у Петрограду се без сумње морала обрадовати таквим повољним знацима. Међутим, она је добро схватала да званични Париз жели убрзано приближавање, јер су га Лондон и Беч у исто време препустили својој судбини. Нестало је поверења и са једне и са друге стране, а лепе речи нису биле довољне. Горчаков је написао Морнију: „Само чињеницама се могу избрисати чињенице“.³²

Натеран од стране јавности у земљи, а још више деловањем Бизмарка, који је понудио војни савез Александру II, Наполеон III је морао да промени у почетку непријатељски став према пољској „револуцији“. Уз помоћ војводе од Морнија и

³² P. Rain, *нав. дело*, 649.

председника Државног савета Жила Бароша (Pierre Jules Baroche), свестан да је интервенција немогућа без европског рата, он се супротставио ратној странци (принц Наполеон и гроф Валеовски) и ограничио се на слање писама руском цару позивајући га да да амнестију устаницима и уведе реформе. Изолован и посвађан с Александром, Наполеон је изгубио надмоћан положај у Европи, који ће преузети Пруска. После 1864. године у Француску се доселило 5000 Пољака, од којих је 2400 новчано помагала држава. Те субвенције су биле врло скромне. Ипак, Француска је била једина земља која је помагала изгнаницима, а та помоћ је износила око милион франака годишње. Влада у Тиљеријама је потпомагала L'Ecole polonaise des Batignolles у Паризу и друге школе и добротворне организације.³³ Атентат емигранта Антоана Березовског на Александра II 6. јуна 1867. године додатно је нарушио ионако крхке односе између Париза и Петрограда.³⁴

У међународној политици пољски устанак је био веома важан тренутак, јер је обележио крај француско-руског пријатељства и послужио као потпора приближавању Русије и Пруске, које ће имати велики значај за будуће догађаје.³⁵ Пољско питање је изазвало и узнемиреност Велике Британије због могуће француске анексије Белгије и рајнских провинција. У утопистичким плановима Наполеона III и његовог окружења поводом пољског устанка налази се клица слома Француске 1870. године.³⁶

II Тешкоће око извршења Протокола Конференције у Канлици

Протокол Конференције у Канлици је за кнеза Михаила представљао само полазну тачку у настојањима да добије тврђаве. Његовим доношењем отпочела је дипломатска борба која је окончана одласком турских посада из градова у Кнежевини. Михаило је у својој Прокламацији о Канличком протоколу написао да су њиме неспорно потврђена досад неостварена права Србије и остварене нове користи, али је додао да није добијено све што је очекивано. Кнез је у Прокламацији изразио своју радост, али је у писму великом везиру од 3. октобра изнео следеће примедбе. Бомбардовање, узрок толиких несрећа, није осуђено ни посредно ни непосредно. Иако је доказано да Срби нису напали београдску тврђаву, већ да је из ње бомбардована варош без одбране, донете су мере којима ће на уштрб вароши бити ојачана безбедност

³³ L'Ecole polonaise des Batignolles је 1865. године призната за установу од јавног значаја.

³⁴ *Dictionnaire du Second Empire*, 1026-1027.

³⁵ P. Renouvin, *нав. дело*, II, 90.

³⁶ P. Milza, *нав. дело*, 624.

тврђаве. Што се тиче моралних гаранција против понављања напада, жалосно искуство из недавних догађаја је у довољној мери показало да ванредне мере Порте могу бити осујећене, да дела за која не постоји оправдање могу бити извршена а да њихови виновници не буду кажњени. На основу кнежевих речи Турцима је свакако било јасно да одлукама Конференције у Канлици питање вароши Београда и градских утврђења није било коначно решено.³⁷ Питање о турским тврђавама Србија је стално покретала да би се заштитила од оптужби Турске и гарантних сила Аустрије и Велике Британије због вршења војних припрема.³⁸

Према Протоколу, требало је да три комисије спроведу закључке Конференције у Канлици. Прва је састављена од страних војних стручњака са задатком да одреди опсег београдске тврђаве, док су друге две биле српско-турске цивилне комисије, а стављено им је у дужност да утврде накнаду штете од бомбардовања и спроведу одлуку о иселењу Турака из Србије. Питање бројне снаге српске народне војске је такође требало да буде решено српско-турским преговорима.³⁹

Међународна војна комисија се састала у Београду у сали хотела Српска круна 5. фебруара 1863. године.⁴⁰ Међу њеним члановима била је присутна иста подвојеност у мишљењу која је постојала и на Конференцији у Канлици. Аустријски и британски представник су подржавали турске а француски, руски, италијански и пруски српске захтеве.

Француска је за свог комесара изабрала бившег царевог ађутанта и команданта ескадрона грофа Жозефа Ардуена Гастона д'Андлоа (Joseph-Hardouin-Gaston d'Andlau). Овај високи официр је од 1860. до 1864. године боравио у мисији у Бечу као војни аташе, одакле је слао извештаје министру војном. По наређењу маршала Рандона он је саставио нарочиту студију о новим маневрима аустријске коњице 1863-1864. године. Након доласка у Београд, д'Андло је именован за секретара Међународне војне комисије.⁴¹

Док је још боравио у Бечу, д'Андло је од министра спољних послова Друена де Лииса и министра војног Рандона добио детаљна упутства у вези са задатком који му је

³⁷ Б. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 319.

³⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, 181.

³⁹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 249-250; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 87; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 182; Б. Поповић, *нав. дело*, 322.

⁴⁰ AMAE, Turquie-Belgrade 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863.

⁴¹ Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 8 Y^d 4109 (Дандлоов досије), Corps d'Etat-major, Extrait du registre du personnel (Feuille mobile).

поверен. Царском комесару је нарочито скренута пажња на чланове Протокола 2, 4, и 5, а дати су му на увид и изводи из преписке амбасадора Мутјеа за време Конференције у Канлици који су због свог поверљивог садржаја били намењени искључиво њему. Намера француске владе је била у сагласности са ставом којег се држала током читавог трајања преговора. Приликом спровођења одредби Протокола у вези с величином рејона београдске тврђаве требало је водити рачуна не само о војним и техничким потребама већ и поступати са свим могућим обзирима према оправданој осетљивости српског становништва. Ова примедба се нарочито односила на питање проширења еспланаде према српском делу вароши. Наиме, чланом 2. Протокола забрањено је комисији не само да предлаже рушење било ког верског објекта или дела трговачке четврти већ и да захтева рушење иједне српске куће без пристанка кнеза Михаила. То је, поред осталог, било садржано и у Мутјеовој преписци. Друен де Лиис је препоручио д'Андлоу да не уважи ниједан предлог у супротности с овим ставом и замолио комесара да га обавести о свим инцидентима који би га могли занимати или би захтевали нова упутства. Министар је у прилогу доставио комесару план београдске тврђаве који је израдио Иполит Монден. У концепт упутства д'Андлоу је била додата реченица да комесар треба да се држи ових ставова без обзира на мишљење својих колега, али је из коначног текста она избачена.⁴²

Комисија је у свом раду расправљала о проширењу еспланаде, о рушењу појединих српских кућа и истурених градских утврђења (полумесеца) и разоружању дела тврђаве према вароши.⁴³ Већ на првом састанку Дандло је заузео чврст став. Он је затражио од осталих представника гарантних сила да проникну у идеје на основу којих је сачињен Протокол и да се од њих не удаљавају без преке потребе.⁴⁴ У том погледу, Дандло је само поновио оно што је француски амбасадор у Цариграду недавно рекао Булверу и Прокешу. Наиме, Мутје се одмах успротивио њиховом предлогу да обим еспланаде одреде комесари по свом нахођењу према војним правилима, изјавивши да ће се комесар царске владе придржавати само онога што произлази из смисла и духа Протокола.⁴⁵

⁴² АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, Друен де Лиис грофу д'Андлоу, команданту ескадрона Главног штаба, војном аташеу амбасаде у Бечу, Париз, 22. децембра 1862.

⁴³ Љ. Алексић, *нав. дело*, 87.

⁴⁴ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863.

⁴⁵ Јован Ристић, „После бомбардања Београда“, *Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот*. Власник и уредник Владан Ђорђевић. *Друга година, књига шеста, свеска 21, 22, 23 и 24*, Београд 1881, 1-38; 161-180; 321-342; 481-500; 323.

Приликом одређивања границе између српског и турског дела вароши Портин комесар је затражио да буде срушен највећи део српске четврти до Саборне цркве изузимајући само улицу у којој су биле куће српских трговаца. Д'Андло се најодлучније супротставио овом предлогу рекавши да не може да расправља о новој граници и да, сходно упутствима, одбацује сваки план којим је предвиђено рушење трговачких улица или кућа у српској четврти без кнежевог одобрења. Он је сматрао да ће због става званичног Париза по овом последњем питању бити великих тешкоћа у преговорима између чланова комисије. Француски официр је сазнао да су представници Велике Британије и Аустрије већ обавестили владе о његовом становишту, али је рачунао на подршку руског, пруског и италијанског комесара. На д'Андлоов предлог донета је одлука да граница између турске и српске четврти буде одређена према националности становника тог краја а не власника имања.⁴⁶

Већ на почетку боравка у Београду, француски представник је закључио да ће спровођење одредби Протокола допринети увећању нетрпељивости између Срба и Турака и да решења Комисије, ма каква она била, неће задовољити ниједну од страна. С војне тачке гледишта, одлука Конференције у Канлици да у тврђавама на Дунаву остану турске посаде ће само довести до нових сукоба, на чије избијање у највећој мери може да утиче расположење српског народа. Због тога је мир у овим крајевима, што је био главни циљ гарантних сила, стално угрожен. Конференција је нарочито погрешила ако је сматрала да ће овим путем сачувати Турској важне стратешке положаје. Тврђаве у Шапцу и Смедереву нису биле у стању да издрже ни најмањи напад: изоловани гарнизони би унапред били жртвовани а њихови припадници осуђени на сигурну смрт приликом првих налета устаника. С друге стране, због његовог топографског положаја, напад на утврђења Адакале би представљао компликованију операцију.

Што се тиче београдске тврђаве, д'Андло је сматрао да она не би била у стању да издржи ни обичан напад ранијим артиљеријским средствима а њена одбрана би постала потпуно немогућа у случају ширења операција од десне обале Дунава ка острвима на ушћу Саве. Сви комесари, осим турског, су делили мишљење да су у погледу одбране тврђаве занемарена најосновнија фортификацијска правила и да због тога на одређивање рејона не могу утицати искључиво војне потребе.⁴⁷ У току рада Комисије д'Андло је био стално наклоњен Србији и српским интересима покушавајући у исто време да измири супротстављена гледишта. Он није био за проширење рејона на

⁴⁶ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863.

⁴⁷ Исто, No 3, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 14. фебруара 1863.

рачун српског дела вароши већ за уређење већ постојеће еспланаде. Разуме се да је овакво решење изискивало одређене уступке од стране Правитељства и рушење појединих трошних кућа. У намери да отпор код Кнеза буде што мањи, д'Андло је предложио Комисији начин којим ће бити поштеђено самољубље народа. Између еспланаде и несрушених кућа ће бити направљен пут који ће становницима истих служити као саобраћајно средство. Пут ће представљати територију Србије, у чијој надлежности ће бити и његово одржавање. На тај начин граница турске четврти ће пролазити страном пута изван вароши. Пошто ће Комисија и Правитељство усвојити овакво решење, Порта ће бити приморана да прихвати величину новог рејона. Земљиште на коме су биле срушене куће ће скоро у потпуности припасти Кнежевини која ће тако изгубити тек мало више од стотину квадратних метара у српском и кварту с мешовитим становништвом, док ће еспланада, у складу с жељама Порте, бити у исто време проширена и уређена.⁴⁸

Д'Андло је био склон да верује да ће овај предлог усвојити сви комесари, али је предвиђао да ће посланици Русије и Пруске оценити да је сувише повољан по Турску. Они нису желели да дају Порти никакав уступак и захтевали су разоружање јужног дела тврђаве који је био најближи вароши. Намера француског комесара је била да их наведе на попуштање да би што пре било нађено решење, ако не задовољавајуће а оно прихватљиво за све. Он је сматрао да ће на крају ипак бити побеђен отпор Порте и да ће, ако Правитељство покаже имало помирљивости, нови рејон бити одређен према општим упутствима, измењеним само по питањима од мањег значаја. Ипак, д'Андло се прибојавао да овакво решење само по себи неће донети задовољење српском народу.⁴⁹

Својом разборитошћу и аргументацијом д'Андло је успео да за своја решења придобије остале комесаре док је на турског представника био приморан да врши непрекидан притисак. Он је оптуживао Портиног пуномоћника за инертност којом се супротстављао свим предлозима, а што је успоравало читав рад Комисије. С обзиром да је самим Турцима стављено у задатак да сруше свој квартал, д'Андло је сматрао неопходним да буде одређен рок у ком ће рушевине бити раскрчене а земљиште поравнано. У супротном, ако то буде препуштено њима самима, постоји могућност да посао никада не буде урађен. Д'Андло је своју тврдњу поткрепио чињеницом да од периода бомбардовања, када су сматрали да су били у опасности, 2500 припадника турског гарнизона нису предузели никакве оправке нити побољшања на београдској

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

тврђави. Они су тражили ширење рејона, док се постојећи налази у стању потпуног распада.⁵⁰ Постигнути резултати били су највећим делом заслуга француског представника.⁵¹

Друен де Лиис је пружао пуну подршку д'Андлоовим корацима. Министар је сматрао да ће усвајањем његовог предлога рејон београдске тврђаве бити уређен на бољи начин него раније и да ће граница еспланаде коју је предложио бити свима најприхватљивија. Поред тога, д'Андлоово решење је омогућавало очување јеврејског кварта што за Француску није било без значаја. По питању система наоружања и одбране тврђаве, Друен де Лиис је одобрио комесару да предложи измене које су имале за циљ да умире оправдану осетљивост Срба. С обзиром да је споразум страних представника по овом питању био изванредан, за Порту би било неопростиво да не прихвати оно што Аустријанци сматрају довољним за безбедност тврђаве. Због изражене бојазни и на једној и на другој страни, најприхватљивије би било да Срби сруше своје а Турци њихове куће и да за то буде тачно одређен рок. Министар је рекао да ће затражити од Мутјеа упутства у вези са питањима од мањег значаја и замолио д'Андлоа да се у погледу решавања истих консултује с француским амбасадором у Цариграду. Очигледно је да је влади у Тилеријама било важно да одлуке Конференције у Канлици, у чијем доношењу је она имала водећу улогу, буду до краја спроведене у дело. Није се овде толико радило о Србији колико о угледу француске дипломатије и њеној жељи да се у једном периоду релативног мира у Европи још једном покаже као главни заштитник малих народа.

Неслагања међу комесарима било је само око неколико мањих објеката.⁵² Нашавши компромис између потреба одбране тврђаве и интереса српског становништва, Комисија је 9. априла поднела извештај Порти о границама новог рејона (*Rapport à la Sublime Porte de la Commission militaire mixte sur le tracé du nouveau périmètre de l'esplanade de la forteresse de Belgrade*).⁵³ Она је 15. априла дала и мишљење о изменама на јужном истуреном делу тврђаве (*Avis de la Commission militaire sur les modifications à apporter au front méridional de la forteresse de Belgrade*).⁵⁴ У намери да избегне расправу представника сила у Цариграду о овом последњем извештају Комисије, јер је постојала могућност да они прихвате рушење „полумесеца“, Порта је

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 88.

⁵² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 182.

⁵³ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, прилог уз извештај No 8, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 15. априла 1863.

⁵⁴ Исто, прилог уз извештај No 9, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 16. априла 1863.

изразила спремност да спроведе у дело закључке у вези с рејоном тврђаве.⁵⁵ Не чекајући да Правитељство стави примедбе на извештај Комисије, Фуад-паша је саопштио Кнезу да турска влада усваја предложену границу и позвао га да сарађује с турским представником на извршењу плана. Гарашанин није крио од француског конзула Ботмилија запрепашћење због оваквог поступка великог везира. Председник владе је сматрао да Порта није имала право да изда наређење свом представнику пре споразума са Правитељством, коме извештај Комисије још увек није био саопштен. Он у овоме није видео само непристојност и лоше поступање према Србији, већ и отворено кршење чланова 2. и 5. Протокола Конференције у Канлици. Гарашанин је изјавио да ће, ако то буде било потребно, тражити од гарантних сила да позову Порту на поштовање ових одредби. Ипак, он је у поверењу рекао Ботмилију да ће Правитељство прихватити решење Комисије по питању рејона, а да ће се са турском владом договорити о неким мање важним питањима.⁵⁶

Друен де Лиис и Мутје су такође били изненађени оваквим поступком Порте. Обојица су сматрали да је Правитељство требало да буде званично обавештено о закључцима Комисије тим пре што је Михаило, сходно одредбама Протокола, био позван да о томе дâ своје мишљење.⁵⁷ Вероватно је да је турска влада за свој корак имала подршку британског амбасадора Булвера јер је он инсистирао да извештај не буде саопштен Правитељству. Мутје је сматрао да је Булвер тиме остао доследан свом ранијем ставу да српска влада у сваком погледу треба да буде потчињена Порти.⁵⁸ Ипак, француски амбасадор се уздржао од примедби а саветовао је и Правитељству да не ствара нове тешкоће у односима с Турском. На ову Мутјеову одлуку је свакако утицало и захваљење у француско-руским односима због устанка у Пољској.⁵⁹

Правитељство је касније предложило Порти мање исправке рејона, што се односило на земљиште у близини савског пристаништа и на јужни истурени део тврђаве.⁶⁰ Сужавањем еспланаде према Сави било би омогућено увећање простора за уређење пристаништа, од чега је умногоме зависио развитак Београда као трговачког центра. Поред тога што је било од моралног значаја, питање рушења „полумесеца“ је било важно и ради стицања веће сигурности код становништва од кога је зависило

⁵⁵ Ј. Ристић, „После бомбардања Београда“, 330.

⁵⁶ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, No 29, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 8. јула 1863.

⁵⁷ Исто, Turquie 359, No 23, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 27. марта 1863.

⁵⁸ Исто, No 56, Мутје Друен де Лиису, Пера, 19. марта 1863.

⁵⁹ Ј. Ристић, „После бомбардања Београда“, 329-330.

⁶⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 183.

развитак трговине.⁶¹ С обзиром да би предлог Србије свакако наишао на отпор код Порте, Гарашанин је сматрао да би било сврсисходније да ово питање пред конференцију гарантних сила изнесе Француска. Међутим, Мутје је дао савет Ристићу да Правитељство само упути формалан захтев турској влади а да ће га он подржати. Амбасадор је сматрао да његово заузимање за Србе у овом тренутку не би било упутно и да би то изазвало подозрење код Порте.⁶² Сазнавши да ће Ристић започети преговоре с турском владом по питању рушења „полумесеца“, Мутје је у разговору с Али-пашом почетком августа поново затражио од турског министра спољних послова да исто пажљиво преиспита, као што му је раније и обећао. Одговоривши му потврдно, Али-паша је признао амбасадору да се по бројним питањима није показао попустљивији из страха од јавног мњења у Цариграду, нарочито раздраженог због одредбе Протокола Конференције у Канлици о протеривању муслимана из Србије. Пошто њега осуђују као главног кривца за неуспехе турске дипломатије, министар је принуђен да делује с пуно опрезности.⁶³

Крајем септембра, турски амбасадор у Паризу је обавестио Друен де Лииса да су у потпуности одбачена сва четири Гарашанинова предлога у вези с рушењем „полумесеца“ због одбрамбених потреба тврђаве.⁶⁴ Почетком октобра Порта је из истог разлога одбила и Мутјеово компромисно решење да у замену за рушење јужних бедема Турској буде понуђено уклањање одређеног броја српских кућа.

Преговори Гарашанина и турског комесара Али-бега око утврђивања износа одштете исељеним Турцима за напуштена имања у Србији, започети почетком маја 1863. године, уопште нису напредовали. Први предлог турског комесара у вези с имањима у Ужицу био је веома разуман и председник владе се надао да ће на крају бити нађено решење. Међутим, само што су започели, преговори су већ били прекинути. Гарашанин је сматрао да је за то постојао само један разлог. Приликом сваке, и најмање тешкоће, немајући довољна овлашћења, турски комесар је увек тражио упутства из Цариграда. С друге стране, Али-бег је отворено оптуживао Правитељство да намерно омета решавање овог питања.⁶⁵

⁶¹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, прилог уз извештај No 31, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 5. августа 1863.

⁶² Ј. Ристић, „После бомбардања Београда“, 331.

⁶³ АМАЕ, Turquie 359, No 148, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 6. августа 1863.

⁶⁴ Исто, No 81, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 25. септембра 1863.

⁶⁵ Исто, Turquie-Belgrade 15, No 26, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 11. јуна 1863.

И турска и српска влада су одуговлачиле преговоре из прилично јасних разлога. Турска поткомисија је проценила вредност одштете напуштених имања на осамнаест милиона, а српска на три и по милиона гроша.⁶⁶ Поред тога што је на име накнаде морало да исплати суму која би представљала озбиљан ударац за његове финансије, Правитељство је након решавања овог требало да узме у разматрање питање о уређењу народне војске. Ограничење наоружавања није било у интересу Србије и она је то свакако желела да избегне. Са своје стране, Порти се такође није журило да се преговори убрзају. После решавања питања одштете било је на реду исељавање Турака из Малог Зворника, што је за владу у Цариграду било далеко важније питање.⁶⁷

Мали Зворник је био већ дуго времена предмет спорења између Правитељства и Порте. Ово село на десној обали Дрине имало је за Турску пре свега стратешки значај због одбране Великог Зворника који се налази тачно преко пута, на левој обали реке. Иако је према хатишерифима Дрина била означена за границу Кнежевине и Босне, Турци су од 1834. године због важности његовог положаја одбијали да се иселе. Питање је поново постало актуелно тек 1859. године, по повратку кнеза Милоша у Србију. На путу између Лознице и Ужичког округа, Мали Зворник је због присуства Турака представљао сметњу за слободан трговачки промет у том крају. Крајем 1862. године српско-турска комисија је зауставила рад код овог села јер је турски комесар, под изговором да за то нема упутства, одбио да приступи исељавању.⁶⁸ Као одговор, Правитељство је затражило његову предају и запретило употребом силе ако питање не буде решено у прописаном року од четири месеца.⁶⁹ Поред Малог Зворника и Сакара, Правитељство је тражило спровођење одредби хатишерифа и у погледу Кастела. Преко пута турске тврђаве Адакале која се налазила на једном острву у Дунаву, Турци су на српској обали држали капију Кастел и изнад ње на брежуљку кулу, где је увек била присутна стража. Кастел је доминирао воденим и сувоземним путем поред Дунава и због свог положаја био од важности за саобраћај Кнежевине. Пошто су Протоколом Конференције у Канлици Турци задржали само тврђаве у Београду, Шапцу, Смедереву и Фетисламу, Правитељство је с правом тражило да ово утврђење буде срушено. Међутим, Али-паша је 18. марта 1863. године отворено одбио српски захтев под изговором да је Кастел саставни део турске тврђаве Адакале.⁷⁰

⁶⁶ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 269.

⁶⁷ Исто, 276.

⁶⁸ Исто, 282.

⁶⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 184-185.

⁷⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 293.

Погоршање у односима Француске и Русије због устанка у Пољској је одлучујуће утицало на даљи развитак преговора Србије и Турске по питању Малог Зворника. Не могавши да и даље рачуна на подршку ових сила, Правитељство је морало да усвоји умереније држање према Порти.⁷¹ Почетком јуна 1863. године, у разговору с француским конзулом Ботмилиом, Гарашанин је изјавио да је неспорно право Србије на мали Зворник и Кастел, али да он, склон помирењу, из опрезности неће одмах покренути ова питања. Упркос томе, иста ће врло скоро бити на дневном реду.⁷² Међутим, један неочекивани корак Порте подстакао је српску владу да упути захтев много раније него што је намеравала. Само неколико дана после разговора Гарашанина и Ботмилија, два турска комесара су добили налог из Цариграда да се споразумеју с Правитељством око отклањања тешкоћа које би могле да искрсну приликом припреме нацрта рејона за шабачку тврђаву. Не могавши да сакрије чуђење и незадовољство, председник владе им је рекао да је овај захтев, који ће сигурно бити поновљен у погледу Смедерева и Фетислама, такав да ће довести у питање све што је предвиђено споразумом и да Србија на то никад неће пристати. Комесари су одговорили да се захтев Порте заснива на Протоколу Конференције у Канлици којим је то право јасно признато по питању београдске тврђаве, па се оно самим тим *подразумева* и у погледу остале три тврђаве које је Турска сачувала на територији Кнежевине. На Гарашанинову примедбу да рејон не може бити одређен јер шабачка тврђава не постоји, Али-бег је изјавио да је он у Цариград већ послао план о њеној обнови. Пошто је овакав корак представљао отворено кршење одредби Протокола, председник владе је рекао да ће се, ако Порта буде инсистирала, обратити гарантним силама.

Суочен с нелојалним поступком сизерена, Гарашанин је преко Ристића одмах затражио Мутјеово мишљење о Малом Зворнику. Под притиском због присуства муслимана у земљи, наводећи да већ осам месеци добија од Порте само нејасне одговоре по овом питању и бојећи се да ће оно изазвати немире, Правитељство је одлучило да га изнесе пред гарантне силе. Српска влада тада још увек није била начисто да ли је боље да се сваком од представника у Цариграду обрати званичном нотом или да их обавести незванично тражећи од њих пријатељско посредовање у корист интереса Кнежевине. Гарашанин је дао налог Ристићу да делује према саветима француског амбасадора.⁷³

⁷¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 185.

⁷² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, No 26, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 11. јуна 1863.

⁷³ Исто, *Turquie* 359, No 113, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 17. јуна 1863.

Српски посланик је предао Мутјеу саопштење којим је Правитељство желело да скрене пажњу представницима великих сила на Портино тумачење одредби Протокола Конференције у Канлици у погледу Малог Зворника и Сакара. Француски амбасадор је сазнао од Али-паше да Турци сматрају Мали Зворник стратешком тачком која никако не сме бити напуштена. Министар спољних послова је додао да захтев турског комесара у погледу рејона шабачке тврђаве није озбиљно постављен већ је Порта само желела да неприхватљивим потраживањем одговори на ништа мање неприхватљиви захтев српске владе по питању Малог Зворника.⁷⁴

Убрзо затим, због неизмењеног става Турске, Правитељство је одлучило да се на званичан начин обрати великим силама. Позивајући се на хатишерифе и одредбе Канличког протокола, влада у Београду је тражила иселење Турака настањених у Србији ван градова. Она је указала на Портино одуговлачење с одговором по питању Малог Зворника и њено кршење званично признатог права Србије из стратешких разлога.⁷⁵

Највећу подршку Правитељство је очекивало од Француске. Ристић се надао да ће Мутје одлучно заступати интересе Србије, осим у случају да добије другачији налог.⁷⁶ Међутим, влада у Паризу је била заокупљена дешавањима у Пољској, а спору између Кнежевине и Турске није придавала нарочит значај. Друен де Лиис је сматрао да Француска тренутно не треба да се бави питањем рејона шабачке тврђаве пошто га Турска није званично поставила. Исто мишљење гајио је и у погледу Малог Зворника и Кастела, јер је Гарашанин недавно изјавио Ботмилију да Правитељство нема намеру да покреће ова питања пре него што буду решена она која су већ предмет преговора.⁷⁷ Изгледа да Мутје ово није ни саопштио Ристићу. У разговору са српским послаником, амбасадор је наводно неизјашњавање царске владе правдао заузетом другом проблемима.⁷⁸

Влада у Гиљеријама је до избијања пољског устанка често претила Турској својим утицајем на Србију и Црну Гору а Порта је, верујући у конзервативна осећања Петрограда, више зазирала од француског него од руског уплива у двома балканским кнежевинама. Међутим, након захлађења у односима Петрограда и Париза, Турска је одмах дала реч Француској да ће у случају рата две силе бити на њеној страни. С

⁷⁴ Исто, No 119, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 1. јула 1863.

⁷⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, 294-295.

⁷⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 90.

⁷⁷ АМАЕ, Turquie 359, No 53, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 3. јула 1863.

⁷⁸ Љ. Алексић, *нав. дело*, 90.

обзиром да се више бојала Француске, Порта је била спремна да јој више и попусти. С друге стране и Париз и Петроград су се трудили да јој докажу да имају велики утицај на догађаје у Турској.

После избијања устанка у Пољској француска дипломатија је заузела према Србији пасиван став: она није ометала планове Кнежевине али јој није ни помагала да их спроведе. Отада, влада у Тиљеријама се определила за пружање подршке Румунији. Мутје је сматрао да би помагање и Србије и Румуније било нетактично јер би то пробудило сумње и подозрење Порте. Свакако да заједничко романско порекло Француза и Румуна овде није било без значаја, али је пресудна била близина румунске територије Русији. Румунија је била погодно тле за револуционарна дејства и непријатељске операције против ове силе, што је био и главни разлог због ког је Наполеон показивао толику наклоност према кнезу Кузи. „Управо, од пољског устанка и почиње права интимност француско-румунска“. С друге стране, уверење француске дипломатије да Михаило има подршку владе у Петрограду у највећој мери је утицало на њен став према Кнежевини. Пољски устанак показао се као кључан догађај за развитак француско-руских а самим тим и француско-српских односа. Надаље, Кнез више неће уживати наклоност званичног Париза и неће моћи да рачуна на његову подршку. Ово је било од суштинског значаја за Србију и њене планове јер је Француска имала највећи престиж међу европским силама и одлучујући утицај у Цариграду.⁷⁹

У складу с овим пасивним ставом владе у Тиљеријама било је и Мутјеово држање. И поред свег разумевања за захтеве Правитељства у погледу Малог Зворника, амбасадор није предузео ништа конкретно. Он је и даље подржавао само оно што се односило на спровођење одредби Протокола Конференције у Канлици.⁸⁰ Питање Малог Зворника није било обухваћено Протоколом, па самим тим ни залагање амбасадора у погледу испуњења српског захтева није било неопходно. Сам Мутје је тумачио да се право Србије на поседовање овог села заснива више на одредбама хатишерифа него Протокола. Због несугласица Француске и Русије у погледу пољског питања било је немогуће дотадашње споразумно иступање представника двеју сила у корист Кнежевине. То је умногоме допринело смањењу притиска на Порту, одлучно подржану од стране Аустрије и Велике Британије.⁸¹ Правитељству је могло да послужи само за утеху Ристићево уверење да би у случају отварања преговора о Малом Зворнику Мутје

⁷⁹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 351-356.

⁸⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 90.

⁸¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 186.

пружио потпору српском захтеву.⁸² Било је јасно да ће он остати уздржан све док не добије изричит налог владе у Тилеријама.

Несигурно у подршку званичног Париза, Правитељство је одлучило да питање Малог Зворника до даљег остави по страни. Потпора руског, пруског и италијанског посланика није гарантовала успех у евентуалним преговорима па је Кнежевина одустала од изношења истог пред неку од наредних конференција гарантних сила. У складу с општом француском политиком на Истоку и са својим иступањем у Канлици, Мутје не би радио против интереса Србије, али би поремећени француско-руски односи свакако утицали да његова улога не буде претерано активна. Спор између двеју сила због манастирских имања у Румунији и чињеница да кнез Куза пружа уточиште пољским избеглицама додатно су компликовали ситуацију.⁸³ Стога, није било много изгледа за споразумно иступање руског и француског амбасадора у погледу Малог

⁸² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 297-298.

⁸³ Скупштина Влашке и Молдавије је 13. децембра 1863. године изгласала одузимање имања свих манастира како румунских тако и оних чије су приходе убирали цариградска патријаршија и грчка црква као и манастири на Светој Гори. Русија је поново покренула традиционалну политику заштите интереса ових манастира и грчког свештенства, уживалаца добара која су чинила 25% територије земље. Узимајући као изговор овај план, којим је према њеном мишљењу нанет ударац праву власништва као и традицијама читаве православне цркве, руска дипломатија је покушавала да на сваки начин спречи ову „пљачку“. Цар, заштитник православља, и целокупно јавно мњење у Русији били су раздражени мерама кнеза Кузе. Руски генерални конзул у Букурешту барон Офенберг је код румунске владе званично протестовао против „напада на веру“. „Сматрамо да је Источна црква жртва најподлије пљачке“, написао је том приликом Горчаков, док је панславистички лист *La Gazette de Moscou* оптуживао Кузу као прогонитеља православља. Француска штампа је, међутим, подсетила да је, када су интереси русификације освојених области то захтевали, Петроград приступио сличној секуларизацији: одузимањем имања великих молдавских манастира у Бесарабији и добара католичке цркве у Пољској. Осим Русије и Турске друге гарантне силе нису придавале такву важност секуларизацији. Штавише, Француска је прећутно подржала Кузу одбацујући руски предлог да се у Цариграду сазове састанак амбасадора опуномоћених да расправљају о оправданости мера владе у Букурешту. Руски и аустријски амбасадори у Цариграду Новиков и Прокеш су 10. јануара 1864. тајно предложили Порти да заједно с трупама ове две силе приступи окупацији Румуније. Руска иницијатива остала је без резултата у Бечу, упркос уверењима Горчакова да би афера с манастирима представљала „пробни камен за поправљање руско-аустријских односа“. Вицеканцелар је покушао да објасни Аустрији да су Кузини декрети део широког плана Наполеона III који има за циљ да обезбеди независност балканским народима. Русију је још више погађало што су у Букурешту и Јашију збринуте бројне избеглице из Пољске. Она је у више наврата оптуживала владу кнеза Кузе да олакшава преношење оружја у Пољску. Горчаков је препоручио амбасадорима у Берлину, Лондону, Бечу и Цариграду да раде код тамошњих влада на образовању дипломатске коалиције у циљу гашења револуционарног упоришта у Румунији, а нарочито стварања „моралне препреке“ влади Наполеона III. Он је сматрао званични Париз одговорним за „низ непрекидних покушаја да свуда изазове неред“ и оптужио исти да пружа моралну и политичку помоћ Кузи. Горчаков је дао налог руском амбасадору у Паризу да покуша да издејствује заустављање слања поште ка Јашију које обезбеђује Француска царска транспортна служба (*les Messageries impériales françaises*), одговорна по мишљењу Петрограда „за уношење свега што је лоше“. Под тим се подразумевало не само ширење производа са Запада већ и растурање француских књига и новина (Mihai Dimitri Sturdza, „*La Russie et la désunion des Principautés roumaines 1864-1866*“, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 12-3, Paris 1971, 247-285).

Зворника.⁸⁴ Ипак, требало је да Србија избегне конференцију пре свега због тога што би Порта на њој покренула осетљиво питање о ограничењу бројне снаге народне војске.⁸⁵ Прекидање војних припрема није било упутно у време када су са разних страна стизали извештаји о концентрацији турских трупа у суседним областима и када су из Цариграда упућиване тешке оптужбе против Кнежевине. Вежбање и наоружавање је настављено по цену великих напора и трошкова. Почетком 1863. године набављене су машине алатљике за изолучивање топовских и пушчаних цеви јер је највећи део руских пушака недавно пренесених преко Румуније био са глатким цевима.⁸⁶ Из свих ових разлога у решавању питања Малог Зворника није било помака у наредне три године. Мали Зворник је остао у рукама Турске све до Берлинског конгреса 1878. године.

III Француски предлози Аустрији о територијалним добитима на Балкану и пут Јована Мариновића у Париз 1863. године

Ослобођена притиска Француске и Русије да уступи Србији Мали Зворник, Порта је почев од лета 1863. године стално оптуживала Правитељство да организује бунтовне покрете и припрема рат. Њени страхови су били поткрепљени обавештењима о активностима српске националне пропаганде, војним припремама и преговорима Кнежевине с балканским хришћанима. Подацима о Михаиловим „мрачним намерама“ располагала је и влада у Лондону. Међутим, гласине су биле сасвим неосноване. Међу балканским народима није било слоге а о изолованој акцији Србије у тренутку када је Русија била заокупљена гушењем пољског устанка није могло бити ни речи.⁸⁷

Оптужбе Порте на рачун Србије имале су заправо дубљег основа. Од почетка пољског устанка западне силе су повремено предлагале сазивање конгреса на коме би поред пољског била расправљана и питања других народности. Турска је одувек зазирала од оваквих скупова јер је на њима била лишавана својих суверених права.⁸⁸ Оптужујући Кнежевину да је непријатељ мира, Порта је желела да одузме легитимитет њеним оправданим захтевима.

⁸⁴ Љ. Алексић, *нав. дело*, 91.

⁸⁵ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 298.

⁸⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 188.

⁸⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 187.

⁸⁸ Исто, 187.

Међутим, Правитељство је прилично мирно гледало на турске војне припреме и оптужбе. Један од разлога је било задовољство радом Тополивнице у Крагујевцу. Почетком јуна Кнез је посетио ову варош где су мало пре тога стигле машине за изолучивање пушчаних цеви. Тополивница је поседовала четири парне машине од укупно 43KS, пећ за ливење пројектила за топове с изолученим цевима, чекић за ковање на водену пару, кружне тестере, двадесетак ковачких пећи које раде захваљујући машини за дување коју такође покреће пара, двадесетак машина за изолучивање пушчаних цеви и две машине за изолучивање топовских цеви. Производња арсенала Тополивнице је знатно повећана: дневни капацитет је био 20.000 пушчаних зрна и 40.000 каписли. Тополивница је имала 350-370 радника који су месечно могли да направе шест топова и две хаубице са лафетима за једну артиљеријску батерију и 500 нових пушака, да прераде 5.000 кременјача у пушке каписларе и да изолуче четири топовске цеви за два дана.⁸⁹ Гарашанин је сматрао да Порта користи пољски устанак и заузетост Русије да припрети Кнежевини, а да ће стварна опасност наступити само у случају избијања рата у Европи. Турска ће тада сасвим сигурно бити увучена у сукоб, а Велика Британија ће је ради учвршћења унутрашње ситуације у Царству и сопствених интереса наговорити да одмах нападне Србију и Румунију.⁹⁰

Већ дуже време, у европској штампи су ширене вести да би Аустрија као накнаду за уступање Венеције Италији могла да добије неку од турских провинција. У почетку је сматрано да је реч само о новинарским нагађањима. Као предмет компензација су најчешће помињане Босна и Херцеговина а понекад и Румунија. Међутим, после избијања пољског устанка и интензивних преговора француских и аустријских званичника о уједињењу Пољске, Наполеон је упутио конкретан предлог Францу Јозефу. Почетком марта 1863. године, он је преко амбасадора Рихарда Метерниха понудио аустријском цару савез под условом да пристане на обнову Пољске и уступање Венеције Италији. Савез би био уперен против Русије.⁹¹ На челу обновљене Пољске био би један надвојвода из дома Хабзбурга, а на име накнаде за Венецију Дунавска монархија би добила Шлезивију и Србију. Француској би припала Рајнска област. Пруска би била обештећена добијањем Саксоније и Хановера а Турска би била

⁸⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, No 24, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 5. јуна 1863.

⁹⁰ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 99.

⁹¹ E. Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère*, I-III, Paris 1910-1913; III, 639.

подељена између балканских држава.⁹² Обнова Пољске је заправо требало да послужи Наполеону да сруши систем успостављен 1815. године на Бечком конгресу и да путем територијалних измена врати Француској тада отргнуте области. Због озбиљности предлога, Франц Јозеф је позвао Метерниха да одмах дође у Беч како би му усмено саопштио своје мишљење о могућим последицама оваквог развоја догађаја.⁹³ Аустријски цар није одмах категорички одбацио Наполеонов предлог. Он је тражио времена да размисли. Међутим, главни камен спотицања у разговорима два кабинета је била Венеција коју Франц Јозеф није пристајао да уступи.⁹⁴ Поред тога влада у Бечу није била спремна на рат који би по њеном мишљењу био неминован у случају да од Русије и Пруске буде захтевано да ради обнављања Пољске жртвују делове територије старе краљевине које су оне поседовале.⁹⁵ Обавештена о Наполеоновом плану Велика Британија је енергично одвраћала Аустрију од његовог прихватања. Влада у Лондону је стрепела да би војна интервенција западних сила у Пољској допринела учвршћењу француске превласти у Европи, чему је она увек пружала отпор. Сам Франц Јозеф је сматрао да је план неизводљив без сагласности Велике Британије и није закључио савез с Наполеоном.⁹⁶ Ипак, изгледа да је аустријски цар оставио ову могућност отвореном све до средине августа 1863. године када је на састанку свих немачких владара у Франкфурту пропао његов покушај да спроведе план о потпуној реорганизацији Немачке. Он је имао за циљ да обезбеђењем апсолутне превласти у оквиру Немачке конфедерације омогући Аустрији, без потпуне сагласности осталих чланица, доношење одлука које би могле да изазову рат споља и учешће свих војски чланица у заштити ненемачких територија Конфедерације. Без сумње, захваљујући неким индискрецијама Аустрије или Велике Британије, Александар II је сазнао за предлоге о склапању савеза

⁹² У преписци француског амбасадора у Бечу и министра спољних послова нигде нису поменуте наведене територијалне измене, што је и разумљиво с обзиром на Наполеонову тајну дипломатију. Међутим, интересантно је да у литератури постоје различити подаци о ономе што је било у плану француског цара. Сетон-Вотсон (Robert William Seton-Watson, *Britain in Europe (1789-1914): A survey of foreign policy*, Cambridge 1945, 433.) је навео да би Турска била подељена између балканских држава док би Аустрија за уступање Венеције као накнаду добила Шлезију и Србију. С друге стране, Дебидур је написао да би Дунавска монархија била обештећена једним делом турских покрајина дуж Јадранског мора, не наводећи тачно којим, док би Турској заузврат била уступљена Черкезија која би била одузета Русији. Он је навео и да је Наполеон своју идеју прво поверио свом тајном агенту Дебросу Салдапену који је отпутовао у Беч 8. марта (А. Дебидур, *Дипломатска историја Европе*, II, 390-391).

⁹³ АМАЕ, Autriche 483, No 21, Грамон Друен де Лиису, Беч, 9. марта 1863.

⁹⁴ Исто, No 26, Грамон Друен де Лиису, Беч, 26. марта 1863.

⁹⁵ Исто, No 25, Грамон Друен де Лиису, Беч, 26. марта 1863.

⁹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 172.

као и о територијалним исправкама које је Наполеон III недавно упутио Францу Јозефу. Он то никад није могао опростити француском владару.⁹⁷

За Наполеонов предлог о предаји Србије Аустрији на име накнаде за уступање Венеције, Правитељство је сазнало крајем јула од италијанског народног посланика Вегези Рускала. Ово је за Кнежевину било опасније од старог компензационог плана да Дунавска монархија буде обештећена припајањем Босне и Херцеговине. На тај начин је само потврђено мишљење владе у Београду да је због затегнутих односа с Русијом Француска променила политику на Истоку а самим тим и расположење према Србији. Удаљивши се од Петрограда, званични Париз је био принуђен да води рачуна о интересима Велике Британије и Аустрије на Балкану. Пре тога, влада у Тилеријама је упутила опомене Кнежевини због оптужби Беча да српски агенти припремају побуну у Бугарској. Сада је постало још јасније зашто француски амбасадор у Цариграду не пружа потребну подршку српским захтевима. У Београду су потпуно изгубили поверење у Француску.⁹⁸ Споменути план о уступању Србије Аустрији је пропао након састанка немачких владара у Франкфурту. Вегези Рускала је споменуо да је по Наполеоновом предлогу Хабзбуршкој монархији требало да буде предата и Румунија.⁹⁹

Међутим, о сличним плановима је и даље било речи у штампи. О уступању турских провинција Аустрији почеле су да пишу и цариградске новине, што је узнемирило и самог министра спољних послова Али-пашу. Ово питање Илија Гарашанин је врло детаљно размотрио у једном мемоару из 1864. године. Проницљиви државник је предвидео да би Француска поново могла да се врати на ту идеју, нарочито ако би нашла начин да, поред својих, задовољи и интересе других сила од чије би одлуке зависило њено спровођење. Чак и да сама не буде жртвована, положај Србије би проширењем Аустрије постао изузетно тежак, ако не и неодржив. Посебно би то дошло до изражаја у случају да Дунавска монархија припоји Босну и Херцеговину. Гарашанин је сматрао да Порта одмах мора да реагује против оваквих претензија јер би откидање било које од њених провинција уједно био и почетак пропасти Турског царства.¹⁰⁰

Подстакнута оптужбама Велике Британије и Турске и гласинама да Француска нуди Аустрији територијалне добити на Балкану, српска влада је средином јуна 1863. године послала у Париз председника Савета Јована Мариновића са задатком да сазна

⁹⁷ А. Дебидур, *нав. дело*, 393, 397-398.

⁹⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 173.

⁹⁹ АС, ИГ 1459, Вегези Рускала Убисинију, Торино, 4. октобра 1863.

¹⁰⁰ Исто, ИГ 1476, мемоар Илије Гарашанина о давању накнаде Аустрији за Венецију и то једне од турских провинција, 1864.

праве намере сила.¹⁰¹ Он је важна питања којима је било закупљено Правитељство изнео Друену да Лиису писаним путем, подносећи му у исто време извод из Гарашаниновог писма. Двојица српских државника су сматрали да ће обраћање на незваничан начин имати већи ефекат, имајући у виду лично познанство Друена де Лииса и Гарашанина и наклоност француског министра према председнику српске владе. Мариновић је одмах пружио уверавања да Кнежевина нема ни најмању жељу да ствара потешкоће Порти и да ће јој мир омогућити да се посвети решавању питања уређења и унутрашњег развитака земље. С обзиром да је Француска тренутно била закупљена устанком у Пољској и да је стално упућивала Србији савете у сличном духу, оваква форма у обраћању била је неопходна. Требало је привући пажњу и обезбедити подршку владе у Паризу за решавање спорних питања између Кнежевине и Турске која су у том тренутку за Француску била од споредног значаја. Правитељство је нагласило да не може ћутке прихватити Портино категорично одбијање српских захтева који почивају на званично признатом праву и неправедне оптужбе британског амбасадора Булвера.

У приватном писму Гарашанин је указао Друену де Лиису на појединости у вези с недавном конвенцијом Србије и Румуније коју је британска влада означила као тајни савез против Турске. Није било ништа природније у томе да се две кнежевине међусобно обавезу да неће давати азил и допустити да остану некажњени злочинци из суседне земље као и да ће предузети одговарајуће мере против војних дезертера. Хенри Булвер је у тој конвенцији видео задирање у права Порте, а Велика Британија је, направивши од тога политичко питање, покушала да за своје становиште придобије друге европске владе. Сасвим супротно од онога што тврде британски државници, Србија не гаји никакве агресивне намере према Турској. Гарашанин је скренуо пажњу француском министру на настојања владе у Лондону да револуционарним путем прошири свој утицај на Кнежевину као што је то учинила у Грчкој.¹⁰² Обавештење да Велика Британија ради на свргавању Михаила Правитељство је добило из Петрограда још крајем маја. Међутим, председник владе је био много забринутији због чињенице да је положај хришћана у Турској, захваљујући британској дипломатији, постао још

¹⁰¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 189.

¹⁰² Обећање британске владе да ће предати Грчкој Јонска острва ако јој личност новог краља буде по вољи допринело је да за владара огромном већином буде изабран принц Алфред, други син краљице Викторије. После краљичине изјаве да она у име својих синова одбија престо, на власт је октобра 1863. године ступио дански принц, под именом Ђорђе I. Без обзира на овакав исход, британски утицај у Атини остао је још неко време пресудан.

тежи. Он је такође указао да је Порта прекршила одредбе Конференције у Канлици тиме што није поднела на увид Кнезу резултате рада војне комисије. Вероватно верујући да се тренутне околности могу променити, Гарашанин је на дискретан начин предочио Друен де Лиису да је уочио промену француске политике према Србији. Он је позвао амбасадора Мутјеа да настави с пружањем подршке Кнежевини и да пред самовољом Турске не постане равнодушан. Захтев Србије да јој буде предат Мали Зворник још увек није испуњен. Правитељство апелује на француског министра, без чије помоћи ће и даље бити лишена пута поред Дрине који једини може да повеже северну Србију са Савом и Дунавом, а што представља једно од кључних питања за индустријски и трговачки развитак земље. Кнежевина је од Велике Британије и Турске тражила само да је тенденциозно не оптужују а од Француске помоћ у остварењу својих права.¹⁰³ Средином јула Гарашанин је о овим питањима разговарао у Београду и са француским конзулом. Он је у рукама имао доказе да званични Лондон потајно ради на кнежевом обарању и изазивању нереда у земљи. Ипак, Ботмилио је стекао утисак да је председник владе помало острашћен држањем Велике Британије и њених представника у Србији. У то време су односи између британског конзула и Правитељства били нарочито лоши, нарочито након што су у тзв. „плавој књизи“ објављене Лонгвортове депеше у којима су садржана неистинита сведочења у вези с бомбардовањем Београда 1862. године. Позван од стране британског амбасадора, конзул је тада отишао у Цариград ради разговора о пословима од посебног интереса.¹⁰⁴

Мариновићев пут у Париз није донео велике користи Србији. Интересантно да у разговорима с Друен де Лиисом српски државник ниједном није начео питање о територијалним добитима на Балкану које је Наполеон нудио Аустрији. Важно је споменути да Мариновић вероватно није знао да је у цареве планове била укључена и Кнежевина јер је Правитељство за то дознало тек крајем јула, у време када је председник Савета већ увелико боравио у Паризу. Не само француски, већ и званичници других сила, саветовали су Правитељству умереност у држању према Порти. Било је потребно да захтеви буду сачињени у форми која не садржи ниједну реч о намери српске владе да умањи или нанесе повреду правима Порте. Због тренутних околности требало је да Кнежевина заузме благ став у односима са сваком од сила. Руски амбасадор Будберг је саветовао Србији да сачува оно што је добила, што ће јој омогућити да у будућности додатно поправи свој положај и да сву своју делатност

¹⁰³ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, Мариновић Друен де Лиису, Париз, 13. јула 1863.

¹⁰⁴ Исто, No 30, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 17. јула 1863.

подреди главном циљу, припреми устанка за ослобођење. Једна од тема разговора је била и српска народна војска, чији је број припадника ради умирења Турске требало формално ограничити. Међутим, постојао је начин да се тај број често увећава тако да је Србија за кратко време могла да рачуна на способно и увежбано људство. Што се тиче опште ситуације, било је врло мало изгледа да због пољског устанка избије рат у Европи, а односи Русије и Порте су били много бољи него што је то приказивано Правитељству.¹⁰⁵ Мариновић се сусрео и са бугарским публицистима браћом Вулковићима са којима је разговарао о оснивању једног јужнословенског листа у Паризу. Ова идеја је била актуелна одраније јер су са њом већ били упознати и Илија Гарашанин и начелник Министарства иностраних дела Милоје Лешјанин.¹⁰⁶ По свему судећи она никада није спроведена у дело. Мариновић је у француској престоници имао прилике да разговара и са д'Андлоом, секретаром Међународне војне комисије којој је било стављено у задатак да одреди величину рејона београдске тврђаве. За своје заслуге током мисије у Београду д'Андло је заслужио похвале цара и царице. Француски официр, који је за разлику од других комесара још крајем маја добио наређење да напусти Србију, је сазнао од Друен де Лииса да је сада и сама Порта тражила да Комисија буде распуштена.¹⁰⁷

Мариновић се са Друен де Лиисом сусрео неколико пута а њихови разговори су имали незваничан карактер. Због обавеза француског министра председник Савета је чекао и по неколико дана на пријем. Најчешће би разменили по коју реч за време дипломатских соареа или балова на којима је било присутно много људи и где се озбиљни разговори нису ни могли водити. Француски министар је са Мариновићем био изузетно љубазан али „осим празни комплимената“ од њега није чуо ништа друго. Већ после првог састанка Мариновић је извео закључак који се намеће током читања свих писама из Париза упућених Гарашанину: да је Друен де Лиис био мало заинтересован за српске послове и да није био сувише вољан да се пред Портом заузме у корист Кнежевине. Заокупљен пољским питањем, министар је на другом састанку само рекао да ће учинити шта буде могао да помогне Србији. Преко Министарства спољних послова Француске, Мариновић је сазнао да је Мутјеу дато упутство да у Цариграду настоји да питање Малог Зворника буде решено по жељи Правитељства и да покуша да за такво решење придобије и остале амбасадоре великих сила. Поред тога, Кнежевини

¹⁰⁵ АС, ИГ 1437, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 6/18. јуна 1863.

¹⁰⁶ Исто, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 17/29. јуна 1863.

¹⁰⁷ Исто, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 11. јуна 1863.

је саветовано стрпљење јер због устанка у Пољској није био повољан тренутак за покретање српског питања. У постојећим околностима, подршка српским захтевима је зависила искључиво од добрих односа Правитељства и француског конзула у Београду. На Ботмилију је било да узме иницијативу у решавању српских питања и да пошаље у Париз предлоге који ће након датог одобрења у Министарству спољних послова бити само поднети на потпис Друену де Лиису. „Он сигурно неће потпис отказати; но тражити да он чега ради узме иницијативу у нашим стварима, томе сад никако није време“.¹⁰⁸ Укратко, потпора Француске српским захтевима зависила је само од извештаја београдског конзула.

Што се тиче пољске кризе, Мариновић је стекао утисак да је њен исход крајње неизвестан и да осим Наполеона нико у то није упућен.¹⁰⁹ Изгледа да се ситуација по овом питању веома често мењала јер ни сам Друен де Лиис није могао да предвиди да ли ће доћи до општег оружаног сукоба. Било је извесно да рат неће избити у току 1863, а хоће ли он бити започет у пролеће наредне године зависило је искључиво од одлуке француског цара. С друге стране, Русија није желела сукоб али се спремила за ту могућност.¹¹⁰ Српски изасланик је поред осталог сазнао и да је конзул Ботмилио веома наклоњен Кнежевини, о чему сведоче извештаји које шаље из Београда. Мариновић је скренуо пажњу Гарашанину на ову благонаклоност конзула и замолио председника владе да му на томе ода признање.¹¹¹

За време Мариновићевог боравка у Паризу Србија се сусрела са новим искушењима. Почетком јула Али-паша је одлучио да упути гарантним силама и писмену оптужбу против Кнежевине. Интересантно је да је турска нота предата кратко време после заједничког позива (20. јуна) Велике Британије, Француске и Аустрије Русији да обустави гушење устанка у Пољској и прихвати сазивање конференције осам сила потписница бечког уговора из 1815. године. На рачун Кнежевине су биле упућене веома компромитујуће оптужбе: да су власти поселе турске џамије, да су претвориле турска гробља у паркове и да одбијају да врате муслиманима остављено покућство, да су у земљи ужурбано вршене ратне припреме и подизана утврђења дуж граница и да је вршена насилна регрутација становништва. Поред тога, на Правитељство је сваљена одговорност за оштре новинарске нападе на Порту како у листовима који излазе у

¹⁰⁸ Исто, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 11/23. јуна 1863.

¹⁰⁹ Исто, Јован Мариновић Илији Гарашанину, у Паризу на Видовдан 1863.

¹¹⁰ Исто, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3/15. јула 1863.

¹¹¹ Исто, Јован Мариновић Илији Гарашанину, у Паризу на Видовдан 1863.

Кнежевине тако и у српским листовима у иностранству. Приказујући поступак Турске као злонамеран, влада у Београду је одлучно одбацила све оптужбе.¹¹²

Након што је од амбасадора Џемил-паше примио ноту турске владе, Друен де Лиис је завађене стране покушао да помири. Он је најпре желео да сазна од Ботмилија да ли постоји основ за оптужбе против српске управе, али је у исто време препоручио Правитељству да усвоји жалбе Турске за које утврди да су оправдане и да јој у том погледу пружи задовољење. С друге стране, француски министар је, сматрајући да су ова питања од секундарног значаја, желео да се што мање у њих уплиће. Он је написао београдском конзулу да се Гарашанин с пуним правом супротставио Портиној намери да обнови шабачку тврђаву и одреди њен рејон. Међутим, министар је на то категорично одбијање српског државника гледао само као на услугу учињену Француској у тренутку када је била закупљена пољским устанком. За владу у Тиљеријама је представљало олакшање што није морала да се бави тим питањем све док Порта не понови свој захтев, или док сама не буде одлучила да га званично узме у разматрање. Одговарајући на жеље Правитељства, Друен де Лиис је скренуо пажњу Мутјеу на прекомерно наоружавање београдске тврђаве и потребу да буде срушен њен јужни истурени део према вароши у замену за рушење одређеног броја српских кућа.¹¹³

У времену када је због пољског питања дошло до разилажења између Петрограда и Париза, Турска је на сваки начин покушавала да у блок сила непријатељски расположених према Србији увуче и Француску. Приказујући Кнежевину као виновника сукоба који прети европском миру, Порта је преко амбасаде у Цариграду непрекидно скретала пажњу влади у Тиљеријама на незахвалност Србије према свим напорима француске дипломатије уложеним у њену корист. Француска је и даље имала највећи престиж међу силама. Обезбеђујући подршку званичног Париза, уз сталну потпору Велике Британије и Аустрије, Порта би сасвим сигурно издејствовала да спорови са Србијом буду решени у њену корист. Због тога је она наставила са озбиљним оптужбама на рачун Кнежевине и у другој половини 1863. године. Али-паша је учестало упућивао жалбе против Михаила. Почетком октобра турски министар је објавио да Кнез има намеру да претвори Богословију у касарну, што није назначено у Протоколу Конференције у Канлици. У случају да тај план буде спроведен, с обзиром да се зграда Богословије налазила такорећи испод тврђавских зидина, Порта ће морати да протестује против једног чина којим је веома угрожена безбедност београдске

¹¹² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 190.

¹¹³ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, No 5, Друен де Лиис Ботмилију, Париз, 8. јула 1863.

тврђаве. Нешто касније, на основу писма које је добио из Париза, Али-паша је саопштио првом секретару француске амбасаде Бонијеру да је Михаило у преговорима с једним белгијским произвођачем оружја о испоруци сто топова. Поред тога, кнез Куза, који располаже са 36 топова с изолученим цевима, има план да успостави војни логор у Ђурђеву на Дунаву. Али-паша је сасвим сигуран да Михаило и Куза спремају напад на Турску. Међутим, министар далеко више страхује од српског кнеза, јер се он налази на челу народа много ратоборнијег него што су Румуни и има бројне истомошљенике у европској Турској.¹¹⁴

Нову Али-пашину ноту, у којој је свака од седам оптужби на рачун Правитељства на подробан начин образложена, Џемил-паша је предао Друен де Лиису 10. новембра 1863. У њој су заправо негирани одговори и противтужбе српске владе.¹¹⁵ Ова нота је предата гарантним силама након што је Наполеон 4. новембра упутио европским владарима позив на конгрес који је требало не само да реши питање Пољске већ и да замени погажене уговоре из 1815. године одредбама којима ће бити осигуран општи мир. Отварајући 5. новембра седницу Законодавног тела Наполеон је тврдио да је виша сила учинила ништавним бечке уговоре: они се више не поштују у Грчкој, Белгији, Француској, Италији и на Дунаву; Немачка иде ка томе да их промени, Велика Британија их је преиначила великодушним уступањем Јонских острва Грчкој, док их Русија гази у Варшави. Међутим, за хришћане на Истоку је било најважније што је цар у складу са својим одавно прокламованим начелом самоопредељења, поново позвао француску и европску јавност да, не придајући важност превратничком духу екстремних снага, подрже законите тежње народа. Већ сама идеја о конгресу изазивала је неугодност код турских државника а после примљеног саопштења из Париза да је и султану упућен позив били су крајње затечени. У разговору с Мутјеом они нису могли да сакрију неодлучност и оклевање. Примајући позив из руку француског амбасадора, и сам султан је одговорио да је његова жеља да упозна Наполеона, али да не зна да ли ће то моћи да учини овом приликом. Порта се прибојавала да ће хришћански народи Балкана искористити прилику да затраже стављање својих захтева на дневни ред конгреса. Ристић је саопштио британском отправнику послова Ерскину да Србија у најмању руку очекује да се ослободи топова с београдске тврђаве уперених ка вароши. Било је сасвим сигурно да би Кнежевина пред скуп европских владара изнела питање о уступању градова. Када је у француском посланству у Цариграду српски посланик

¹¹⁴ Исто, *Turquie 360*, No 202, Бонијер Друен де Лиису, Терапија, 14. октобра 1863.

¹¹⁵ Исто, нота Али-паше коју је турски амбасадор у Паризу уручио Друен де Лиису 10. новембра 1863.

испитивао да ли би конгрес пристао да расправља о овом захтеву речено му је да би то било могуће у случају да нека од сила да такав предлог. И други народи на Балкану су очекивали доста од сусрета крунисаних глава. Прихватајући позив, грчки краљ Ђорђе је предложио Наполеону да се конгрес позабави правима и интересима хришћана на Истоку. Овај одговор је, заједно са онима који су упутили други владаоци, одмах предат јавности. Међутим, Наполеонов предлог је наишао на отпор код већине сила па су тако угашене и наде код обесправљених народа у Турској.¹¹⁶ Ово је уједно био и последњи покушај француског цара да учини нешто у корист Пољака. Питање Пољске је престало да угрожава европски мир а Русија је могла несметано да доврши гушење устанка.¹¹⁷

После раскида споразума с Петроградом због пољског питања, Француска више никада неће подржавати Србију кнеза Михаила у оној мери у којој је то чинила до почетка 1863. године. Могло би се слободно рећи да је ова подршка сасвим изостала. Изузетак представљају само догађаји крајем 1866. и почетком 1867. године када је Правитељство затражило од Турске да њени гарнизони напусте градове у Србији.

Због захлађења у односима с Русијом, који за владе Наполеона III упркос обостраним покушајима више никада неће бити срдачни, Француска је била принуђена да води рачуна о интересима Аустрије и Велике Британије на Балкану. То је било у складу и с политичким назорима министра спољних послова Друена де Лииса који је желео зближење и споразум с овим двема силама. Стога, од времена избијања устанка у Пољској, Француска све више гледа на Србију као експонента руске политике и оруђе за остварење руских интереса на Балкану. Влада у Тилеријама је то чинила без обзира на порицања и доказе које јој је пружао њен осведочени пријатељ Илија Гарашанин, у чију искреност ни тренутка није требало да сумња. У другој половини 1863. године, конзули западних сила су веома замерили Михаилу што је своје чиновнике Мариновића и Блазнавца послао да укажу поштовање руском великом кнезу Константину док је пловио Дунавом близу српских граница. Овај “акт учтивости какав би се учинио према сваком принцу ма које гарантне силе“ оцењен је као неприкладан у тренутку „кад је цела Европа уморна противу Русије због Пољске и додаје се томе још да је Кнез послао Мариновића да тај церемонијал изврши, који је већи Рус него и сам цар Александар“.¹¹⁸ Негодујући због оваквог поступка конзула, Гарашанин је, као и

¹¹⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 244-248.

¹¹⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 192.

¹¹⁸ АС, ИГ 1410, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, новембра 1863.

много пута након тога, тврдио да су Срби окренути само својим интересима и да нису туђе оруђе којим ће свако моћи да располаже по својој вољи. Као потврда да би на сличан начин била указана част и неком француском или аустријском члану владарске куће на најбољи начин може послужити догађај из 1868. године, одмах након Михаилове смрти. Тада су српски министар просвете и директор Артиљеријске школе отпутовали у Базиджаш да поздраве принца Наполеона на његовом путу за Будимпешту.

За развитак односа Француске и Србије после избијања устанка у Пољској важна је мисија Ернеста де Бонијера (Robert Ernest de Bonnières de Wierre). Након именовања за првог секретара амбасаде у Цариграду крајем априла 1863. године, овај Француз је допутовао у Београд по специјалном налогу Друен де Лииса. Ова мисија је умногоме допринела уверењу француског министра и јавности у Паризу да је кнез Михаило проруски орјентисан. Бонијер је имао задатак да испита да ли би се Србија, уз Турску, придружила коалицији коју је Наполеон III намеравао да створи против Русије након заштравања у односима с њом због ситуације у Пољској. Том приликом Михаило је одговорио француском изасланику да Срби сматрају Турке својим највећим непријатељима и да због тога с њима никада не могу ратовати на истој страни. Након овог кнежевог одговора, Бонијер је изјавио да би у тадашњим критичним околностима влада у Паризу желела да Србија задржи мир и „да уклони све узроке с пута који би давали повода страху Порте и Аустрије“. За овакву поруку су постојали сасвим јасни разлози. Наполеон је већ тада добио обећање од Турске да ће стати на његову страну у евентуалном рату с Русијом, а с Бечом су били у току преговори у вези са решавањем питања Пољске и Венеције и склапањем савеза против Петрограда. У разговору с Бонијером Гарашанин је детаљно образложио држање Кнеза и владе у вези с пољским питањем. Кнежевина нема много додирних тачака с Пољском, али гаји према Пољацима наклоност јер су угњетен народ који ради на томе да се ослободи туђинске власти. Због удаљености територија двеју земаља, Србија не може да учини ништа за Пољаке, али се нада њиховом избављењу. Те жеље произлазе из очекивања да ће у будућности бити ослобођени и хришћани у Турској. У остварењу тог циља они полажу највеће наде у Француску која на искрен и великодушан начин пружа подршку свим народима који се боре за своју независност. У случају да Порта уђе у рат с Русијом, Србија ће задржати мир као што је то учинила и за време Кримског рата. Кнежевина ће остати неутрална све док не буду угрожени њена безбедност или њена права а ако се то догоди она ће се бранити на начин који јој се буде учинио као најсврсисходнији. С друге стране, охрабрена што је стала на страну Пољака, а подстакнута од Аустрије и

Велике Британије, Порта ће покушати да искористи тај рат да умањи права хришћана и да појача над њима репресију. Гарашанин је рекао да Србија не би могла да дозволи такав исход и да се нада да ће јој француска влада у томе пружити подршку.¹¹⁹ До рата између Француске и Русије није дошло, а мирољубиве изјаве Гарашанина нису допринеле да Србија настави да ужива наклоност владе у Паризу. Чак ни сазнање да би Кнежевина у евентуалном рату двеју сила задржала неутралан став није ништа променило у том погледу. Можда би било другачије да се Србија обавезала да уз свог сизерена уђе у оружани сукоб на страни Наполеона. Завађена с Русијом, Француска више није имала интереса да пружа подршку Србији, чијег је Кнеза сматрала штићеником Петрограда. Бонијерова мисија утицала је на промену политике званичног Париза према Кнежевини која је била приметна већ од средине 1863. године. После боравка у Београду, овај француски изасланик је у истом циљу отпутовао и у Букурешт код кнеза Кузе.¹²⁰

Гарашанин је крајем године писао кнезу Николи да за Србију и Црну Гору није добро што је прекинуто пријатељство између Француске и Русије јер су обе показивале наклоност према кнежевинама. Због захлађења у међусобним односима две силе ће заборавити на српске кнежевине и сетиће их се тек када им буду потребне за остварење њихових интереса. За Србију и Црну Гору била би још већа опасност ако би Француска или Русија закључиле савез с Турском. У том случају, Порта ће, свакако, као услов да приђе једној од сила, тражити да њена власт над хришћанима у Османском царству буде осигурана. У случају рата између Француске и Русије, интереси Србије неће долазити у питање. Ако избије европски рат, Србија и Црна Гора треба да буду спремне и да се договоре о заједничкој акцији. Без претходног договора кнежевине не би требало да прихватају предлог ниједне од великих сила. Оне ће само на тај начин бити у стању да отклоне опасност која им прети. У Европи се велика важност придаје мишљењу Наполеона III. Гарашанин је скренуо пажњу Николи да се на основу тренутног развоја догађаја може закључити да се Француска удаљава од Аустрије. То је повољна вест за Србе јер је Дунавска монархија заједнички непријатељ Србије, Црне Горе и свих Јужних Словена. Правитељство једнако поштује и Русију и Француску:

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 355. О овој Бониеровој мисији не само да нема извештаја у редовној дипломатској преписци већ ни у личном досијеу овог француског представника у Министарству спољних послова (AMAE, Administration générale et personnel; Personnel, dossiers individuels de carrière, première série 1816-XIXe siècle, No 512, Bonnières de Wierre, Robert Ernest de).

прву због православља, а другу због слободе. Оно ће такав став задржати и у будућности, али ће увек деловати у складу с интересима Србије.¹²¹

Нажалост констатација српског државника да се Француска удаљава од Аустрије је осликавала само привремено стање. У 1863. години се налазе клице крупних промена у француској спољној политици и у односима Париза и Беча, које ће уследити након битке код Садове. Наполеон се 1863. године још увек позивао на начело народности, али је то начело требало да буде примењено само у неким питањима. Цар је заиста желео обнову Пољске али је таквим ставом намеравао да обезбеди користи и на унутрашњополитичком плану. Бранећи интересе католичанства у Пољској, Наполеон је желео да одобривољи католичке кругове у Француској, незадовољне због његових недавних покушаја да приволи папу на уступање Рима Италији. Католичка партија је била главни ослонац цареве власти, а министар Друен де Лиис је био веома близак папи и католичким круговима. Смена Тувнела са места министра спољних послова уследила је после дворских свађа и трвења, управо због питања Рима и Венеције. Довођење Друен де Лииса је представљало заокрет француске спољне политике у конзервативном правцу, а цар је требало да нађе компромис између својих жеља и тог новог правца. За разлику од њега, Друен де Лиис је био за одржање уговора из 1815. године. Поред тога, министар је желео и зближење с Аустријом.

Након прекида савезништва с Русијом, Наполеон се бојао да ће Француска пасти у изолацију. Због тога је он одмах понудио савез Дунавској монархији али под условом да уступи Венецију Италији. На тај начин би у исто време успео да оконча италијанско уједињење и да стекне новог савезника. Међутим, да би придобио Аустрију, Наполеон је био спреман да жртвује хришћанске народе који су живели у Османском царству и погази начело народности. Он је 1863. године нудио влади у Бечу да анектира неку од турских провинција: Србију, Босну и Херцеговину или Румунију. Босна и Херцеговина су још од раније улазиле у цареве компензационе планове. Ова политика, којој ће се Наполеон вратити после битке код Садове, била је до крајности неповољна по Србију. Сама Кнежевина више није била предмет трговине, али су Бечу често нуђене Босна и Херцеговина, насељене углавном српским живљем. После неуспелих покушаја да поново постигне споразум с Русијом, Наполеон се окренуо Аустрији. Покушавајући да придобије Дунавску монархију за савез против Пруске, он је, ако изузмемо предају

¹²¹ Исто, ИГ 1416, Илија Гарашанин кнезу Николи, Београд, 9. новембра 1863. и ИГ 1419, Илија Гарашанин кнезу Николи, 1863.

градова 1867. године, до самог краја Михаилове владавине радио на уштрб интереса Србије.

IV Одуговлачење српско-турских преговора о спорним питањима. Наполеон III отказује гостопримство кнезу Михаилу

Наполеонов предлог о сазиву конгреса на коме би било решено пољско питање није наишао на повољан пријем код европских дворова. Неспремна за рат, Француска је након тога допустила да пољски устаници капитулирају пред Русијом. Овај неуспех је за њу имао крупне последице. Због Наполеонове подршке Пољацима био је прекинут француско-руски споразум, а Александар II је убудуће знао да може да рачуна на Пруску. Зазирући од нових француских територијалних проширења у Индокини, Индијском океану и Средоземљу, Велика Британија је била све мање поуздан савезник док је Аустрија и даље била непријатељски расположена према Паризу.

Крајем 1863. године европске владе је потресла афера у вези с данским војводствама. Од 1815. године Шлезвиг и Холштајн су били у поседу данског владара који је 1848. неуспешно покушавао да их чвршће веже за своју краљевину. По доласку на власт 1863. године нови краљ Кристијан IX је наставио ту политику. Међутим, пошто су војводства била углавном насељена њиховим саплеменицима, Аустрија и Пруска су, сматрајући их немачким земљама, запретиле Данској ратом. Почетком фебруара 1864. године аустријске и пруске трупе упале су у Шлезвиг и Холштајн.¹²² Заинтересована за одржање контроле над Балтиком, Велика Британија је подржала Данску. Она, међутим, није имала трупе које би јој омогућиле да интервенише на континенту. У могућности да планира само поморску операцију, Велика Британија је предложила Француској да преузме одговорност за ангажовање на копну. Пошто Наполеон није прихватио понуду, влада у Лондону је покушала на други начин. Одбијајући до сада сваку идеју о европском споразуму када се радило о равнотежи сила на континенту, Велика Британија одједном није била против таквог решења када је требало решити посебан проблем.¹²³ Она је предложила сазивање конференције сила потписница уговора у Лондону којим је 8. маја 1852. године питање војводства било

¹²² J. C. Yon, *Le Second empire. Politique, société, culture*, 94-95.

¹²³ J. A. de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, 349.

решено у корист Данске.¹²⁴ Узвраћајући сличним поступком на британско одбијање да подржи његов предлог о међународном конгресу о Пољској и из страха да не повреди немачко национално осећање, Наполеон је негативно одговорио и на овај предлог. Није помогло ни то што је Данска била традиционални савезник Француске.¹²⁵ Штавише, изгледало је да се немачки захтеви темеље на начелу народности. Миром у Бечу 30. октобра 1864. Данска је изгубила две петине територије, а уговором у Гаштајну из августа 1865. године Холштајн је припао Аустрији а Шлезвиг Пруској. После шест ратова и војних похода Наполеон се није усудио да оптерети Француску новим ратним издацима нити да сузбија начело народности у војводствима а да га подржава у Венецији. За време ове кризе он је покушао да повеже довршење италијанског уједињења за почетну фазу немачког, избегавајући при томе јаче ангажовање Француске. Захваљујући таквом царевом ставу питање војводства није угрозило мир у Европи.¹²⁶

У време док су ови догађаји заокупљали пажњу Француске, Правитељство је само или преко својих повереника преговарало с мађарском емиграцијом и италијанском владом о заједничкој акцији у случају војних заплета у Средњој Европи. Намера је била да се подизањем устанка сруши Аустрија и реше национални проблеми народа који у њој живе. Италија није искористила спремност Србије да учествује у плану диверзије. Средином 1864. године Гарашанин је предложио влади Марка Мингетија закључење „формалних уговора“, постављајући као услове јемства о територијалним добитима на рачун Турске и утврђивање основе за решење односа између Јужних Словена и Мађара. До пада с власти у септембру 1864. Мингети није одговорио на српски предлог, док је његов наследник генерал Алфонзо Ла Мармора одбио да настави преговоре.

Држање српске и румунске владе изазвало је негодовање Порте. Она је оптужила кнежевине за учешће у револуционарним припремама Италије на Балкану. Најутницијана војна личност у Турској Омер-паша Латас је саветовао Порти окупацију Србије. Што се тиче Румуније, незадовољство држањем кнеза Кузе показивале су и велике силе Аустрија, Русија и Велика Британија. Срдити због заштите коју је Куза пружио пољским избеглицама, Беч и Петроград су чак саветовали Турској окупацију Румуније. Подржана од стране сила и у сукобу с румунским кнезом због наоружавања

¹²⁴ J. C. Allain, P. Guillen, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaïse, *Histoire de la diplomatie française. De 1815 à nos jours*, 121.

¹²⁵ E. Anceau, *Napoléon III*, 436.

¹²⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 193.

његове војске, промене устава и одузимања манастирских имања, Порта је почетком 1864. године започела концентрацију трупа у Бугарској.¹²⁷

Крајем марта турски комесар у Београду Али-бег је затражио од Гарашанина објашњења у вези са гласинама које је ширио гувернер Босне, Осман-паша, да Правитељство наоружава и врши обуку људства на граници с овом провинцијом. Председник владе је сматрао у најмању руку чудним што Порта поставља пред Кнежевину овакав захтев у тренутку када је Осман-паша наредио мобилизацију свих трупа у Босни. Иако се информације њених агената никада нису показале као тачне, турска влада није прихватила ниједно од ранијих образложења Правитељства. Оштро замеривши Порти што поклања поверење гувернеру Босне и царским пуномоћницима који искривљују чињенице и измишљају догађаје, Гарашанин је рекао да се дељење оружја припадницима народне војске врши од раније и да то не представља никакву новост. Сасвим је природно да Србија жели да своју главну одбрамбену снагу снабде добрим наоружањем а то је морала да чини постепено због недостатка материјалних средстава. Што се тиче обуке народне војске, вест да се она обавља масовно такође је представљала измишљотину. Обука је почињала на пролеће а вршена је по општинама једанпут недељно. После таквих објашњења Али-бег је скренуо пажњу Гарашанину да је постојање српске народне војске само по себи спорно питање и да, према томе, Портини пуномоћници нису пласирали лажне вести. Председник владе је одговорио да поред тог постоје и друга питања која захтевају брзо решење. Србија не придаје пажњу неистинитим извештајима турских агената, утолико више што је присуством представника гарантних сила у Београду омогућен озбиљан надзор над свим догађајима у земљи.¹²⁸ Прилажући као доказ Гарашанинове изјаве у разговору с Али-бегом, конзул Ботмилио је у извештају Друен де Лиису изразио уверење да Правитељство не гаји никакве непријатељске намере према Турској.¹²⁹

С обзиром на маневре турских трупа у близини територије Кнежевине могла се очекивати њихова интервенција не само у Румунији већ и у Србији. Јединице башибозука су се окупљале на Косову, Сјеници и Орловом пољу (у Посавини) а регуларна турска војска на Дунаву и између Ниша и Битоља. По Гарашаниновом

¹²⁷ Исто, 194-195.

¹²⁸ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, прилог извештају No 57, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 30. марта 1864.

¹²⁹ Исто, No 57, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 30. марта 1864.

мишљењу наредне Портине војне мере зависиле су од Наполеоновог учешћа у европским заплетима.¹³⁰

Одлучна у намери да очува мир на Балкану, Француска је интервенисала у Цариграду. У разговору с Али-пашом и Фуад-пашом, Мутје је наступио веома оштро. Он је намерно поменуо скорашњи долазак мађарских емиграната, генерала Клапке и Тира у турску престоницу, могућу Гарибалдијеву експедицију на обалама Италије и прекомерно наоружавање Србије да би доказао да Порта лако поверује у сваку узнемиравајућу вест. Амбасадор је изјавио да не може да кори Порту што предузима мере у чисто одбрамбене сврхе, али не и када делује агресивно или у циљу застрашивања становништва Румуније. Приступајући на тај начин питању одузимања манастирских имања, она ради сасвим у супротности са својим стварним интересима. Мутје је додао да неће започети преговоре на ту тему све док је турска војска на окупу. Али-паша је саопштио амбасадору да је окупљање нерегуларних трупа у Босни одговор на меру српског кнеза да народна милиција буде мобилизована на први позив. Башибозуци се још не налазе под оружјем већ само у стању приправности. Турски министар је изразио забринутост због сталних сплеткарења аустријских представника у Босни и да је то једино питање које нарушава добре односе Порте и владе у Бечу. На Мутјеову шaljиву примедбу да је Босна турска Венеција, Али-паша је одговорио осмехом који је личио на одобравање. Захваљујући кораку француског амбасадора прекинуте су Портине војне припреме. Министар је обећао Мутјеу да Турска неће заузимати агресиван став према Србији и Румунији и да ће, у случају потребе, употребљавати искључиво одбрамбене мере.¹³¹

Међутим, оно што се може закључити из разговора двојице дипломата је да је Аустрија показивала интерес за Босну и Херцеговину много раније него што је то јавно почела да истиче. Њеним тежњама је свакако ишао на руку и Наполеон својом понудом упућеном влади у Бечу да припоји ове турске провинције у накнаду за уступање Венеције Италији. Мутје је, као и Али-паша, био упућен у те планове француског цара, а изједначавањем Венеције с Босном и Херцеговином амбасадор је вероватно хтео да пошаље неку поруку или упозорење. Без обзира на Мутјеов шaljив тон и осмех са којим је Али-паша то примио, ова алузија никако није могла бити пријатна турском министру. Из разговора с Ристићем Мутје је још почетком 1863. године сазнао да Русија од Кримског рата све више губи утицај међу хришћанским становништвом

¹³⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 195.

¹³¹ АМАЕ, Turquie 361, No 31, Мутје Друен де Лиису, Пера, 31. марта 1864.

Босне и Херцеговине, што је искористила Аустрија да га сасвим потисне. Утицај ове силе превладао је у две провинције а оне су биле преплављене аустријским изасланицима. Толико неповерљиве према Русима, турске власти су поступале пријатељски са службеницима Дунавске монархије и олакшавале им спровођење задатака колико год су могле.¹³² Међутим, између Порте и владе у Бечу је ускоро избио спор због самовољног и неоснованог стављања под правну заштиту Аустрије великог броја хришћана у Босни и Херцеговини.¹³³ Отпор Цариграда је несумњиво појачан због Наполеоновог предлога да за уступање Венеције Аустрија буде обештећена на рачун Турске.

Почетком 1864. године спорна питања између Србије и Порте још увек нису била решена. На ретким састанцима комисије за одштете обе стране су се упорно држале својих ставова у погледу процене вредности имања исељених турских породица, а питања исправке рејона београдске тврђаве, Малог Зворника, Кастела и народне војске нису ни узимана у претрес. Узајамне оптужбе Порте и Правитељства биле су праћене крвавим сукобима између Срба и Турака у Београду.¹³⁴

У атмосфери која је подсећала на ону из времена бомбардовања Београда, Ботмилио је крајем априла предложио Гарашанину и турском комесару Али-бегу посредовање своје и Лонгвортово у циљу решавања питања одштете. Предлог се састојао у следећем: Порта ће одредити најмању суму којом би била задовољна док ће Правитељство утврдити највећи износ који би било спремно да плати на име накнаде за имања исељених Турака. Након процене Порта ће своју одлуку саопштити Лонгворту а српска влада Ботмилију; потом ће конзули наставити преговоре и покушати да наведу две стране на споразум. Сматрајући да нова експертиза, коју су тражили турски комесари, неће донети процену другачију од претходне, Гарашанин је одмах прихватио Ботмилијов предлог. Председник владе је замолио француског амбасадора у Цариграду да подржи Ристићев корак код Али-паше у циљу смањења суме, пошто Али-бег на то није пристао. Гарашанин је чак обећао Ботмилију да ће Србија са своје стране повећати висину накнаде за 4.200.000 пијастера. У интересу Порте је такође било да решење буде што пре постигнуто. Она је на име помоћи исељеним породицама плаћала велику суму а издржавање двојице комесара и једног преводиоца у Београду представљало је знатан износ. Међутим, Али-бег је одбацио предлог француског конзула. Након што је

¹³² Исто, Но 82, Мутје Друен де Лиису, Пера, 30. априла 1864.

¹³³ Исто, Но 39, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 8. маја 1863. и Но 107, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 10. јуна 1863.

¹³⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 196.

Гарашанин саопштио Ботмилију да је спреман да повећа износ накнаде за напуштена имања, затражена је Портина сагласност.¹³⁵ Пошто је Али-паша тражио да размисли, решење је поново одложено.

Као што је речено, за време боравка у Паризу, председник Савета Јован Мариновић није успео да сазна ништа у вези с Наполеоновим плановима према Балкану. У европској штампи су у току 1864. године поново почеле да се шире вести да француски цар у накнаду за уступање Венеције нуди Аустрији неку од турских провинција: најчешће су помињане Босна и Херцеговина и Румунија. Након прекида споразума с Русијом због ситуације у Пољској, Француска је престала да пружа подршку српским захтевима у Цариграду. Не желећи да на томе остане а сматрајући вероватно да цар не би одбио да га прими, кнез Михаило је средином августа одлучио да о Наполеоновим намерама сазна од њега самог. По повратку у Београд, Мариновић је пренео Михаилу да је Друен де Лиис приредио српском изасланику срдчан дочек и да је француска влада и даље наклоњена Србији. Кнез је то желео да искористи као повод да отпутује у Париз и лично се захвали цару. У разговору с Ботмилијом, Гарашанин и Мариновић су такође изразили жељу да Михаило посети Наполеона. Француски конзул је о томе обавестио Друен де Лииса и затражио царско и министрово мишљење о идеји српског кнеза.¹³⁶

Пре него што је из Париза стигао одговор, француска влада је замерила Правитељству због поступања у једном врло актуелном унутрашњем питању. Радило се о афери везаној за заверу бившег саветника Антонија Мајсторовића која је имала за циљ рушење кнеза Михаила и повратак на власт Александра Карађорђевића.¹³⁷ Мада је закон проглашен највишом вољом у земљи и урађено много на пољу законодавства, 1864. године се десио догађај познат као пропаст Великог суда. Учеснике Мајсторовићеве завере осудио је надлежни суд, после чега је Велики суд ослободио заверенике. Разјарени Кнез и влада су донели *Закон о кажњавању судија* и основали комисију која је испитала судије овог врховног судског тела, утврдила њихову кривицу и осудила их на по три године затвора и десет година губитка грађанских права.¹³⁸ Друен де Лиис је сматрао да су околности под којима је комисија позвала судије на саслушање крајње нерегуларне. Покренута благонаклоним осећањима према Србији,

¹³⁵ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, No 63 и прилог уз извештај, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 24. априла 1864. и исти истом, Београд, 22. априла 1864.

¹³⁶ Исто, No 82, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 13. августа 1863.

¹³⁷ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 432-442.

¹³⁸ Р. Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора-нововековне српске државе*, II, 174.

француска влада је на пријатељски начин скренула пажњу Михаилу и Гарашанину да жали због оваквог поступка Правитељства. Независност судске власти није од важности само за углед Кнежевине већ и за њено будуће благостање. Странци не везују радо своје интересе за земље у којима прети опасност од непосредног мешања владе у вршење правде.¹³⁹ Пропаст Великог суда је нанела штету режиму и моралном угледу Кнеза.

Средином септембра француска влада је одговорила Кнезу на понуду о посети цару. На фин начин и у учтивој форми, Михаилу је стављено до знања да иста не би била по вољи Наполеону. У случају да Кнез дође у Париз, цар ће имати велико задовољство што га поново види и приредиће му достојанствен и благонаклон дочек у складу са његовом личношћу и симпатијама које Француска гаји према Србији. Међутим, водећи пре свега рачуна о кнежевим интересима, Наполеон је сматрао да би у тренутним околностима ова посета могла да буде лоше протумачена од стране других гарантних сила и да би због ње били погоршани односи са султаном кога Михаило још увек није посетио. Ипак, из упутстава послатих Ботмилију, може се извући закључак да је Друен де Лиису било непријатно што је морао да упути Правитељству негативан одговор. Министар је замолио конзула да овакво образложење изнесе српској влади тек након што поново буде покренула тему о кнежевом путу у Париз а после него што цар, који то дотада још увек није учинио, буде дао конкретан одговор.¹⁴⁰

Предлог да Михаило посети султана је крајем јуна, вероватно у договору с Алипашом, упутио Ристићу британски амбасадор Хенри Булвер и том приликом ставио у изглед Србији повољно решење спорних питања с Турском. Међутим, пошто је Кнез одговорио да би отпутовао у Цариград само под условом да му буду предате све тврђаве, понуда је одмах повучена.¹⁴¹ Друен де Лиис је сматрао да Михаило не треба да иде у посету султану ако би напуштање београдске тврђаве био његов једини захтев. Ипак, министар је дао налог Ботмилију да не даје савете у том смислу пре него што то од њега буде тражено јер је, познавајући тренутно расположење јавног мњења у Србији, Кнез једини који може тачно да оцени шта је у интересу народа. У исто време, Друен де Лиис је замолио конзула да уложи све своје снаге да наговори Правитељство

¹³⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, No 3, Друен де Лиис Ботмилију, Париз, 17. августа 1863.

¹⁴⁰ Исто, No 4, Друен де Лиис Ботмилију, Париз, 14. септембра 1864.

¹⁴¹ Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена*, II, 339.

на закључење споразума о том неугодном питању одштета, које до данас омета две владе да се договоре о решавању осталих спорних питања.¹⁴²

Имајући у виду промену француске политике према Кнежевини после избијања пољског устанка, разлог због ког је Наполеон отказао гостопримство Михаилу је био сасвим јасан. Као што је већ речено, Мутје је у једном разговору средином 1864. године изјавио Ристићу да би подржавањем и српских и румунских захтева према Порти Француска изазвала њено подозрење.¹⁴³ С обзиром на поремећене односе с Русијом, званичном Паризу је било лако да се определи за Румунију и кнеза Кузу. Подржан од стране Француске, румунски кнез је након избијања пољског устанка пружао заштиту пољским избеглицама и због тога дошао у сукоб с Петроградом. С друге стране, сматрало се да је Михаило штићеник Русије. Због промене француске спољне политике после избијања пољског устанка и покушаја Наполеона да се приближи Великој Британији промењен је и став званичног Париза према Цариграду. Француска на Истоку више није могла тако здушно да подржава политику народности. У исто време, она је тражила од свог штићеника кнеза Кузе да поправи односе с Портом. Непосредно пре него што је Михаило изразио Наполеону жељу да дође у Париз, Куза је посетио Цариград. Савет румунском кнезу да оде на подворење султану дао је вероватно сам француски цар, а турски министар спољних послова је вест о Кузином доласку добио из Париза.¹⁴⁴ Кнез је решио сва спорна питања с Портом која му је опростила и гажење устава из 1858. године. Пошто је Великој Британији била потребна потпора Француске у другим важнијим питањима, она је дала налог Булверу да ради у сагласности с Мутјеом. Два амбасадора су након тога изјавили Порти да ће подржати сваку одлуку коју буде донела у договору с Кузом. Највећа добит коју је Румунија стекла од ове посете је могућност да сама доноси законе који се односе на унутрашњу управу.¹⁴⁵ Након ове Кузине посете Михаило се нашао у незавидном положају.¹⁴⁶ Жеља западне дипломатије је била да и српски кнез дође на подворење султану и у договору с њим реши спорна питања. Посебне напоре у овом правцу уложио је Булвер, покушавајући да надмаши Мутјеа коме је приписан успех за довођење Кузе у турску престоницу.¹⁴⁷

¹⁴² АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, No 4, Друен де Лиис Ботмилију, Париз, 14. септембра 1864.

¹⁴³ Ј. Ристић, *нав. дело*, 354.

¹⁴⁴ Исто, 328.

¹⁴⁵ Исто, 333-334.

¹⁴⁶ Исто, 335.

¹⁴⁷ У току разговора Булвера и Ристића о евентуалном доласку Михаила у Цариград, дипломате су изнеле врло занимљива виђења о тадашњој политици Француске и Велике Британије по Источном питању. Српски представник је приметно да упркос томе што је осведочена пријатељица Турске, Велика

На основу одговора Друен де Лииса на Михаилову понуду да посети Париз, може се извести закључак да је француски министар подржао ранији предлог британског амбасадора о путу српског кнеза у Цариград. Поред тога што је желела побољшање односа сизерена и вазала, Француска је желела да узврати Великој Британији за подршку у решавању спорних питања између Порте и кнеза Кузе. Довођењем Михаила у Цариград, две западне владе би у исто време задале ударац Русији, за коју се знало да на Кнеза има највећи утицај. Друен де Лиис је чак изнео мишљење да су Михаилови захтеви у погледу предаје тврђава претерани и да би само добијање Малог Зворника, Кастела и појишта у рејону београдске тврђаве представљало значајан резултат кнежеве посете султану.¹⁴⁸ Пошто Михаило под овим условима није желео да путује у Цариград Наполеон је одбио да му укаже гостопримство. Није се овде радило о бризи француског цара за српске интересе, већ о његовој бојазни да ће због пријема Кнеза изазвати неповерење владе у Лондону. Такође, Наполеону није ишло у прилог да угости владара који слуша искључиво савете Петрограда.

У складу с налозима Друен де Лииса, маркиз Мутје је почетком јуна 1864. учинио кораке на Порти да би је наговорио да одреди износ одштете за имања муслимана који су после догађаја из 1862. године морали да напусте Београд. Затим су разговоре са турском и српском владом у циљу постизања споразума о суми прихватљивој обема странама наставили британски амбасадор Булвер и француски отпраник послова Бонијер. Они су крајем августа успели да издејствују да Порта смањи своја потраживања са 18 на 9 милиона пијастера, што је Бонијеру потврдио сам Али-паша. Разуме се, услов турске владе је био да Правитељство пристане на овај износ. Ристић је поверењу саопштио отпраннику послова да ће влада у Београду пристати на осам милиона. На основу овога Бонијер се надао да две стране нису далеко

Британија у Цариграду има мањи утицај од Француске. Сви народи у Османском царству полажу наде у Наполеона јер Порта излази у сусрет сваком његовом захтеву. Алудирајући на Кузин пример, Ристић је рекао да је утицај владе у Паризу свемоћан: захваљујући њој погажени су међународни уговори а виновник ових дела одлази из Цариграда као победник. С друге стране, на основу Булверових изјава, капућехаја је закључио да Велика Британија не може да утиче на Порту да питање тврђава које представља истинску опасност по мир у Царству буде решено у корист Србије. Стога се код хришћана у Турској учврстило уверење „да је Француска за њих а Велика Британија против њих“. Британски амбасадор је одбацио ове примедбе. Он је себи приписивао све заслуге за оно што је у Царству учињено у корист хришћана: њихов пријем у султанову гарду и у војне школе. У исто време, Булвер је оценио као неуспешне француске војне и дипломатске акције у погледу експедиције у Сирији, по питањима Црне Горе (Аустрија, Велика Британија и Пруска су 1861. године одбиле предлог Француске да Турска призна независност Црне Горе, да јој одобри излазак на море и исправку границе према Албанији; Француска није успела да укине одлуку о подизању турских караула на путу од Херцеговине према Скадру после пораза Црне Горе у рату с Омер-пашом 1862. године), бомбардовања Београда, па и по питању Румуније, где је влада у Тиљеријама једноставно хтела да призна Кузин државни удар (Исто, 338-342).

¹⁴⁸ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, No 4, Друен де Лиис Ботмилију, Париз, 14. септембра 1864.

од постизања договора. Он је указивао Гарашанину колику би корист за Правитељство имало жртвовање те додатне суме новца. На тај начин оно би доказало своју одлучност да живи у добрим односима с Портом, као што је и ова показала жељу да спорна питања са Србијом буду решена. Бонијер је позвао Михаила да одмах понуди Турској девет милиона пијастера да би питање одштета било што пре решено.¹⁴⁹

Пошто у другој половини септембра самољубље двеју страна и даље није дозвољавало да буде постигнут споразум, Ботмилио је предложио Гарашанину да преговоре о одштини више не воде комесари. Конзул је саветовао председнику владе да се обрати директно Али-паши и да апелујући на његову великодушност препусти турском министру одређивање коначне суме. Потпуно ослобођење територије Србија може постићи само на да начина: путем рата или дипломатијом. С обзиром да о рату не треба ни расправљати и да остајање под Портиним сизеренством за њу представља најбоље јемство против претензија других сила, Кнежевина може да затражи уступање тврђава тек након што реши остала спорна питања с турском владом. Потребно је да Србија и Турска искористе што је разлика између предложених сума тако мала и нађу споразум по питању одштета које већ годину дана оптерећује њихове односе. Ботмилио је затим подсетио на кнежеве речи изговорене на отварању Великогоспојинске скупштине 1863. године: „Тврдим да ће Порта доћи до тог уверења да би задовољна и умирена Србија представљала за Царство много сигурнији бедем од тврђава које поседује на нашој територији“. То је „зачетак политике“ коју би Кнежевина требало да следи у будућности. У циљу да лакше придобије Гарашанина, Ботмилио је приметио да ово није његова већ идеја самог кнеза Михаила.

Председник владе је обећао конзулу да ће писати Али-паши у том смислу. Ово ће бити само први корак у новој политици према Турској којом ће Србија настојати да стекне благонаклоност Порте а у нади да ће тако издејствовати уступање тврђава. Ипак, Гарашанин је скренуо пажњу да ће, ако тај циљ не буде постигнут, Правитељство изгубити подршку народа а самим тим ће и односи с турском владом претрпети последице. Ботмилио је сматрао да ће прави пријатељи Кнежевине, а нарочито француска влада бити веома задовољни новим правцем њене спољне политике. Премда није могао да гарантује да ће Србија овим путем обезбедити предају градова, конзул је саветовао Правитељству да не објављује сувише отворено циљ такве политике.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Исто, *Turquie* 362, No 105, Бонијер Друен де Лиису, Терапија, 31. августа 1864.

¹⁵⁰ Исто, *Turquie-Belgrade* 15, No 91, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 20. септембра 1864.

Тренутном усвајању нове политике према Турској у јесен 1864. године допринео је стални страх Кнежевине да ће Аустрија у накнаду за уступање Венеције добити Босну и Херцеговину. Припајањем две провинције Хабзбуршкој монархији били би угрожени и српски и турски интереси. Због тога је Гарашанин био мишљења да је савез са сизереном сасвим оправдан. Међутим, претходни Портини уступци Србији у питању одштета и тврђава требало је да створе предуслов за нову политику пријатељства и савезништва.¹⁵¹ Може се рећи да је влада у Паризу кључно утицала на ово привремено опредељење Правитељства. Таква политика била је једина могућа у тренутку када је, услед зближења с Великом Британијом, Француска радила на помирењу хришћанских народа с Портом, нудећи у исто време Аустрији турске провинције као накнаду за уступање Венеције Италији.

У првом реду захваљујући залагању конзула Ботмилија коначно је почетком септембра 1865. године решено питање одштета. После извесног оклевања, Правитељство је прихватило услове споразума које је одредио Фуад-паша и одлучило да исплати Порти 9 милиона пијастера. Са своје стране Турци су се обавезали да ће предати гробља након што пренесу посмртне остатке, док је српска влада обећала да неће порушити цамије. Једино што још увек није било решено је начин плаћања: Али-бег је тражио да одштета буде исплаћена у року од шест месеци, а Гарашанин за шест година. С обзиром да је то питање било од споредног значаја, рок плаћања је требало да буде утврђен накнадно.¹⁵²

Афера око војводства Шлезвиг и Холштајн допринела је продубљењу супарништва између Аустрије и Пруске за премоћ у Немачкој. Наполеон III је морао да изабере свој табор. Аустрија није уживала цареву наклоност: она је симболизовала омражене уговоре из 1815. године и држала у поседу Венецију коју је Наполеон настојао да преда у руке Италији. Насупрот томе, он је доживљавао Пруску као нови Пијемонт. Подржавајући њу, Француска би можда стекла територије на левој обали Рајне. Међутим, потцењујући Бизмарков тактички дух, цар се удварао Прусској и тражио савез с њом.¹⁵³ Потписивањем уговора у Гаштајну рат између Аустрије и Пруске је био избегнут. Упркос томе, пруски канцелар је био уверен да ће оружани сукоб с овом силом бити неминован. Пре уласка у рат било је потребно обезбедити ако не подршку, а оно макар неутралност европског арбитра – Наполеона III. У циљу

¹⁵¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 199.

¹⁵² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 16, No 147, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 7. септембра 1865.

¹⁵³ J. C. Уоп, *нав. дело*, 96.

испуњења свог задатка, Бизмарк је најпре у септембру 1864, а затим у октобру 1865. године посетио цара у Бијарицу. Ту је пруски канцелар имао прилику да разговара с француским владаром о својој визији уједињене Немачке.¹⁵⁴

Бизмарк је био убеђен да би Наполеон, заплетен у римско питање, био наклоњен италијанско-пруском савезу, чиме би био искључен ризик од француске интервенције у рату против Аустрије. У намери да се у то увери, пруски канцелар је одлучио да лично испита царско расположење.¹⁵⁵ Истог месеца када су се у Бијарицу први пут сусрела двојица државника, владе у Паризу и Торину су закључиле споразум (Конвенција од 15. септембра 1864) којим се Италија обавезала не само да не напада тадашње територије Свете столице већ и да их брани. Са своје стране, Француска је обећала да ће, ако буде организована папина војска, или најдаље за две године, повући из Рима своје трупе које су власт светог оца обезбеђивале већ петнаест година. Протоколом од 15. септембра и декларацијом од 3. октобра 1864. године било је предвиђено да одредбе конвенције ступају на снагу од дана када италијанска престоница буде премештена у Фиренцу и да овај корак буде предузет најдаље за шест месеци. Септембарском конвенцијом Рим је *de facto* био издвојен из Италије, што је изазвало велико незадовољство становништва Апенинског полуострва. Свестан да ће му бити потребно још дуго времена да стиша тај бес, а у немогућности да поступи другачије због отпора католичке јавности у сопственој земљи, Наполеон је поново почео да скреће пажњу Италијана на питање Венеције и да им обећава помоћ у заузимању ове области.¹⁵⁶ Цар се надао да ће уз подршку Бизмарка, изазвати код Аустрије страх од коалиције Француске, Пруске и Италије и без рата је натерати да уступи Венецију. На другом састанку у Бијарицу 4-12. октобра 1865. године Наполеон се није супротставио Бизмарковом плану да Пруска анектира Холштајн, који је тада био под управом Аустрије. Цар је изразио своју наклоност према Прусској и дао на знање да је савез Париза и Беча немогућ. Присталица начела народности, Наполеон није одбацивао окупљање немачког народа. По његовом мишљењу подршка Прусској би омогућила да се у Средњој Европи успостави боља равнотежа. Пруски канцелар је ставио у изглед влади у Паризу територијално проширење у земљама француског говорног подручја, у Белгији или у Луксембургу. Разговори о питању Венеције пружили су прилику Наполеону да искаже своју подршку

¹⁵⁴ Gaël Nofri, *Napoléon III. Visionnaire de l'Europe des nations*, 357-358.

¹⁵⁵ *Dictionnaire du Second Empire*, 147.

¹⁵⁶ А. Дебидур, *нав. дело*, II, 426-427, 431.

Италијанима. Он је изразио жељу да ова област буде припојена Италији, која ће по потреби склопити савез с Пруском против Аустрије.

С обзиром да рат Пруске и Италије против Аустрије још увек није био изван, у европској штампи су, као и у ранијим приликама, ширене гласине да би Аустрија као компензацију за уступање Венеције добила неке од турских провинција. Најчешће су помињане Босна и Херцеговина. Управо је то разлог што се српска влада определила за политику пријатељства према Порти, која се убрзо показала неостварљивом. Страх од Наполеонових понуда Аустрији о територијалним добицима на Балкану приморао је Правитељство да предложи Италији склапање уговора о савезу. Нема сумње да је Гарашанин, нудећи савез Мингетију, имао намеру да од њега добије јемство да ће Босна припасти Србији. Он је сматрао да ће Наполеон морати да поведе рачуна о овој обавези италијанске владе и да ће престати да нуди Босну као накнаду за Венецију. Нажалост овај предлог није прихваћен у Торину.¹⁵⁷

Гарашанин је сасвим исправно оценио да ће раскид споразума између Француске и Русије због догађаја у Пољској утицати да оне изгубе интересовање за Кнежевину. Нарочито се то односило на владу у Паризу која је готово сасвим престала да подржава српске захтеве у Цариграду. Због зближења с Великом Британијом, влада у Паризу је постала много предусретљивија према Порти. Она је била нарочито задовољна што су захваљујући узајамном поверењу решени поједини проблеми које је разматрала с Турском.¹⁵⁸ Француска се нарочито залагала за побољшање односа између сизерене силе и вазалних кнежевина, у првом реду Порте и Румуније. При томе, Француска је у Турској пружала селективну подршку начелу народности. Сматрајући да би подржавање и Србије и Румуније изазвало подозрење Порте, влада у Паризу се определила за Дунавске кнежевине. У томе су значајну улогу имали заједничко романско порекло Француза и Румуна, традиционалне везе Париза и Букурешта и заштитнички став кнеза Кузе према избеглицама из Пољске које су се 1863. године пред руском репресијом склониле на територију Влашке и Молдавије. С друге стране, влада у Паризу више није била спремна да пружа потпору српском кнезу за кога је знала да је под снажним утицајем Петрограда. То је нарочито постало јасно након што је Наполеон у другој половини 1864. године отказао гостопримство Михаилу. Кнежево одбијање да посети султана, предлог који је дао британски амбасадор Булвер а подржала Француска, је свакако на то утицало.

¹⁵⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 200.

¹⁵⁸ *Documents diplomatiques*, Paris 1862-1868; 1865, t. II, *Exposé de la situation de l'Empire*, 315.

Крајем 1865. године резултати политике споразумевања балканских хришћана о општем устанку против Турске били су врло слаби. Правитељство је поново успоставило пријатељске везе с кнезом Николом, који је позвао Михаила да буде кум на крштењу његове кћери. Српска влада је искористила ову прилику за размену мишљења с Николом и послала на Цетиње државног саветника Ђошу Миловановића, одређеног да заступа Михаила на свечаности. Насупрот томе, у потпуности су пропали тадашњи покушаји споразума с Грцима, Бугарима и Румунима. Док су први потпали под утицај Велике Британије други су, сасвим пасивни, препуштали малој групи интелектуалаца туркофила бригу да у Цариграду раде на ослобођењу од утицаја грчког свештенства. У намери да стекне благонаклоност, ова група је, доживљавајући их као империјалистичке, откривала Порти планове Грчке и Србије. За то време, Румуни су се борили с унутрашњом ситуацијом која је веома личила на анархију.

Европски државници су увидели да назадне установе Турске пружају њеним поданицима и суседима највећи подстрек за борбу и рушење Царства. Неки од њих су још увек веровали да узрок слабости Турске може бити отклоњен реформама којима ће бити уведен правни поредак за све народе и вероисповести. Међутим, код хришћана је владало неповерење у турску управу а турска владајућа класа ни по коју цену није желела да себе и муслиманско становништво лиши повлашћеног положаја. Поред тога, европски државници су пренебрегавали чињеницу да национални покрети хришћана нису имали за циљ само ослобођење од турских насиља, већ и заштиту од завојевачких планова великих сила.¹⁵⁹

У разговору с француским конзулом Ботмилиом, тадашњи министар војни Миливоје Петровић Блазнавац је изјавио да су реформе донете у Турској само мртво слово на папиру. У Србији је владало мишљење да Турци без сумње могу рачунати на људе од највећег угледа, али да ће они увек остати изузети због малобројности и слабог утицаја на масе и владу. Без обзира на најбоље намере тих људи, оне неће успети. Турци нису способни да прихвате европску цивилизацију. Због тога би после одређеног времена и борбе, чији исход не долази у питање, они требало да уступе место хришћанима који су тако дуго били угњетавани. Стога су Срби организовали војску и наставили да се наоружавају. По мишљењу француског конзула, поред тога што није ишла укорак са цивилизацијом, за Порту је постојала још једна исто тако озбиљна опасност: хришћани у европској Турској су били бројнији од муслимана, а новим

¹⁵⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 208.

законима њима је обезбеђена једнакост с муслиманима. Постављало се питање да ли ће то хришћанима заувек бити довољно или ће, јачи, богатији и мудрији међу њима тражити своју аутономију као и Срби. Очигледно је да Кнежевина очекује исход реформи у Турској. У евентуалном рату, који може избити у сваком тренутку, она хоће да има главну улогу и да из тога извуче корист.¹⁶⁰

Иако хришћани на Балкану још увек нису закључили савез против Турске, Правитељство се трудило да идеја о потреби заједничког рада продре у европску јавност. У то време је у издању издавачке куће Денти (Dentu) објављена брошура под насловом *Les dangers de la question d'Orient*. По речима конзула Ботмилија, иницијатива за настанак дела је приписивана српској влади а коришћени документи су послати из Београда. Аутор брошуре је био француски историчар, писац и публициста Абдолоним Убисини (Jean-Henri-Abdolonyme Ubcini) који је постао њен тајни агент у Паризу и добијао за то приличну материјалну надокнаду. Српска влада је придавала велику важност томе да Европом буде проширен добар глас о њој. Понекад нападано преко штампе, не треба да чуди што је Правитељство покушавало преко исте и да се брани.¹⁶¹ У Лондону и Паризу су се, посебно након бомбардовања 1862. и за време боравка кнегиње Јулије у британској престоници, појавиле брошуре о Србији. Познавајући средства деловања и моћ штампе, Правитељство је ступило у везу с већим бројем листова а пре свега с Убисинијем који је био познат по делима о Турској, Србији и Источном питању. У Паризу је 1865. године објављено дело овог аутора *Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Monténégro et les pays adjacents. Géographie, statistique, organisation politique, religieuse, administrative, armée, finances, etc*, у коме је изнета иста идеја српске владе као у поменутој брошури. Румуни, Срби и Грци ће оформити коалицију ради протеривања Турака у Азију. Земље на левој обали Дунава ће припасти Румунима, оне на северу Балкана Србима, а земље на југу полуострва Грцима. Само тренутак за подизање општег устанка није тачно одређен. Ради остварења овог циља потребно је испунити два услова: да Румуни, Срби и Грци уложе заједнички напор и да се Европа не умеша у сукоб.

Ботмилио је изразио сумњу у погледу могућности остварења споразума између балканских народа: да ли је Румунима, који немају никаквих територијалних захтева према Турској, у интересу да улазе у рат; да ли ће Срби и Грци, у случају успеха, заиста

¹⁶⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 16, No 150, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 29. септембра 1865.

¹⁶¹ Исто, No 152, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 13. октобра 1865.

прихватити да линија Балкана у свим тачкама буде граница између њих; да ли ће Бугарска, Црна Гора, а можда и Босна у којој живи и становништво католичког обреда, пристати да буду само српске области и да зависе од Београда. Овом приликом конзул је изразио бојазан да би у случају победе над Турском међу хришћанима могло доћи до дугих и крвавих борби. Он је сматрао да нико са сигурношћу не може тврдити да до тога неће доћи. Каснији догађаји сведоче да су не само француска, већ и аустријска и британска дипломатија прихватиле ово мишљење. Могућност избијања сукоба међу хришћанима после победе над Турском је свакако један од разлога због ког је влада у Тилеријама ометала закључење балканског савеза.

Међутим, упада у очи да је износећи своје планове и проблеме пред европску јавност путем брошура и полузваничне штампе Правитељство у потпуности усвојило средства деловања француске владе. Убисинијева брошура *Les dangers de la question d'Orient* је имала сличан циљ као Ла Геронјерова *Le pape et le Congrès*, чије је писање инспирисао Наполеон.¹⁶² Ова дела, чији су аутори били блиски и финансирани од стране владиних кругова, су служила да се на незваничан начин покрену и понуде решења неких актуелних питања. Због тога њихова важност никако није занемарљива. Није случајност да су Убисинијево дело и брошура објављени у време када су у европској штампи учестало ширене гласине о плану који је приписиван Наполеону да Аустрија у накнаду за уступање Венеције добије Босну и Херцеговину.

Још у извештају крајем септембра 1865. године Ботмилио је указао француској влади да би једини начин да буде избегнут српско-турски сукоб био да Порта уступи градове Кнежевине. С обзиром да од ње не може бити тражено напуштање београдске тврђаве, у највећем интересу Турске би било повлачење гарнизона из осталих градова у Србији. Под тим, конзул није подразумевао само Мали Зворник, Сакар и Кастел, већ и Шабац, Смедерево и Кладово које је Порта у Протоколу Конференције у Канлици означила као неопходне за одржање система одбране. У случају да су Шабац и Смедерево права утврђења, гледиште турске владе би било одрживо. Међутим, у Кнежевини сви знају шта оне заправо представљају. Ове тврђаве би, и поред слабих средстава којима располажу, једва издржале једнодневни напад српске војске. Због свог положаја Кладово би се вероватно одржало дуже, али би и оно убрзо подлегло. Стога је очигледно да ће у случају рата, ако тврђаве остану у тренутном стању, њихове посаде бити осуђене на сигурну смрт а тај први успех Срба могао би за Турску имати веома

¹⁶² Виконт Артур де Ла Геронјер је био познат као „новинар царског двора“ (P. Milza, *нав. дело*, 236).

тешке последице. „Додаћу да је немогуће исказати колико вијорење турске заставе над њиховом територијом вређа народно самољубље Срба, колико одржава и оживљава сваким даном међу њима успомене на некадашње угњетавање. Не могу а да се не запитам да ли је добро да се та застава одржи тамо где у ствари више не штити ништа, где знамо унапред да ће бити немогуће сачувати је ако тврђаве које брани буду нападнуте“.¹⁶³ Решење о уступању градова Кнежевини званични Париз је усвојио тек мало мање од годину и по дана касније када је ради остварења сопствених планова по сваку цену желео да одржи мир на Истоку. До краја владавине Михаила Обреновића предаја градова и положај Босне и Херцеговине ће бити два главна питања у односима Француске и Србије.

¹⁶³ АМАЕ, Turquie-Belgrade 16, No 150, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 29. септембра 1865.

Глава друга

I Међународни положај Француске 1866. године

Пратећи ситуацију у Европи, Наполеон је 1865. године очекивао кризу која ће допринети сазревању његових планова о територијалним изменама. Међутим, докле су Пруска и Аустрија биле сложне а Велика Британија и Русија се држале по страни, он није могао ништа да предузме. Не могавши да задовољи жељу Италијана за успостављањем престонице у Риму, цар је дуго тражио начин да им пружи накнаду. Стога, он није био задовољан што је компромисом из Гаштајна у августу 1865. године, макар привидно, продужен споразум Берлина и Беча. Наполеон је страховао да аустријски уступци у данским војводствима не буду плаћени пруским јемствима Бечу у погледу поседовања Венеције.¹ Када се Бизмарк у октобру сусрео с царем у Бијарицу, у нади да ће закључити савез с Француском, главна тема разговора је била ова област Хабзбуршке монархије. Пруски канцелар је уверавао свог саговорника да његова земља није гарантовала Венецију Аустрији, док је Наполеон тврдио да неће склапати никакав савез с Бечом.²

Могућност аустро-пруског рата је узнемиравала конзервативне силе потписнице бечких уговора али је заузврат задовољавала француског цара јер му је раскид немачког савеза омогућавао слободу акције.³ Наполеон је на немачки свет XIX века гледао као на идентитет подељен између Хабзбуршке монархије која је симболизовала Метернихов поредак успостављен бечким уговорима и државе која је изражавала немачку националну стварност: „Пруска отелотворује немачку народност, реформацију, напредак трговине, либерални конституционализам. Она је највећа од правих немачких монархија, има више слободе савести, просвећенија је и даје више политичких слобода од већине других немачких држава“. За цара је било најважније да утиче на будуће преображаје у Немачкој. Он је по том питању већ имао релативно јасне идеје. Не оспоравајући у теорији кардинала Ришељеа ништа што је, за добробит Француске,

¹ L. Girard, *Napoléon III*, 376.

² P. Milza, *Napoléon III*, 612.

³ L. Girard, *нав. дело*, 376.

требало да осигура да ниједна немачка држава не завлада целокупном немачком територијом, Наполеон је желео да створи уређење које ће омогућити задовољење његовог романтичарског идеала слободних и независних држава.⁴ У знак добре воље, он је такође ишао на руку решењу по ком би пруски принц наследио Александра Кузу на румунском престолу. С њим у сродству преко Мираја и Боарнеа, Наполеон је одредио за наследника свог нећака Карла Хоенцолерна Сигмарингена који је припадао старијој католичкој грани породице пруског краља.⁵

Умирен сазнањем да Наполеон неће бити савезник Беча, Бизмарк је могао да се упусти у подухват измене политичког положаја Немачке.⁶ Пруски канцелар је охрабривао захтеве за независношћу становништва Холштајна и финансирао тамошњу либералну пропаганду да би оспорио аустријску власт. Пруска је у овој области задржала за себе адуте на које ће моћи да рачуна захваљујући околностима: успостављање поморске базе у Килу, могућност ископавања канала намењеног повезивању Северног и Балтичког мора и слободан пролаз за њене саобраћајне путеве.⁷ С обзиром да више није поштована ни од једне стране, показало се да је конвенција из Гаштајна дотрајала. Крајем фебруара односи Беча и Берлина достигли су најнижу тачку. Читава пруска дипломатија и војска су се припремале за сукоб који је по Бизмарку сматран нужним за стварање пруске Немачке.⁸ Схватајући да се Европа не би супротставила његовој политици силе, канцелар је намеравао да анектира војводства а затим да истера Аустрију из Немачке. Након што су се умножили инциденти између две земље, Бизмарк је изнео план о реформи Немачке конфедерације. Планом је предвиђена скупштина изабрана непосредним, општим правом гласа, што Аустрија није могла да прихвати. Пруски краљевски савет се 28. фебруара 1866. године одлучио за рат против Хабзбуршке монархије, али да би поделио снаге непријатеља и уједно придобио Наполеона, он је затражио савез с Италијом.⁹

⁴ G. Nofri, *Napoléon III. Visionnaire de l'Europe des nations*, 358-359.

⁵ E. Anceau, *Napoléon III*, 437. Бонапарте су биле у сродству с породицом Мира преко најмлађе сестре Наполеона I Каролине (Caroline Bonaparte, 1782-1839). Она се удала за маршала Царства Жоакима Мира (Joachim Murat, 1767-1815). Мираји су кратко време управљали немачким војводствима Берг и Клев, Напуљском краљевином и кнежевином Понтекорво у Италији. Мајка Наполеона III је била ћерка царице Жозефине (Joséphine Beauharnais, 1763-1814), холандска краљица Ортанс де Боарне (Hortense de Beauharnais, 1783-1837), а отац млађи брат Наполеона I, холандски краљ Луј Бонапарта (Louis Bonaparte, 1778-1846).

⁶ L. Girard, *нав. дело*, 376.

⁷ J. A. de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, 352.

⁸ G. Nofri, *нав. дело*, 357.

⁹ L. Girard, *нав. дело*, 376-377

Упркос искреној наклоности према Берлину, Наполеон је изабрао да се не уплиће у аустро-пруски рат, чији је исход сматрао сувише неизвесним, желећи да у преговорима искористи своју неутралност. Допустити да се догађаји одвијају сами од себе уз интервенцију искључиво дипломатским средствима била је најбоља одлука. У Фиренци, новој престоници Италије, су много оклевали пре него што су прихватили учешће у сукобу. Питан за савет, Наполеон је предложио Виктору Емануелу закључење савеза с Пруском да би Италија у случају победе добила Венецију. У овом решењу цар је видео начин да исправи неправду учињену Италијанима 1859. године када је пре времена окончао непријатељства с Аустријом, да поврати свој углед међу становништвом Апенинског полуострва, уздрман због вековног питања француске окупације Рима и да приволи владу Виктора Емануела да одустане од претварања вечног града у престоницу. Пруски краљ Вилхелм I уопште није био одушевљен идејом да потпише споразум са земљом чија је војна слабост доказана. Међутим, Бизмарк га је убеђивао да би дивизије које Аустрија неће мобилизовати због сукоба на италијанском ратишту могле бити од одлучујућег значаја у рату против Пруске. Вилхелм је то прихватио и 8. априла 1866. године је потписан италијанско-пруски уговор о савезу.¹⁰ Трајање савеза је ограничено на три месеца. Аустрија је отада била сигурна да рат мора да избије пре 8. јула. Наполеон је као и већина посматрача предвиђао да ће рат бити дуг и тежак и да ће бити завршен победом Дунавске монархије. Дакле, италијанско-пруски уговор неће бити довољан да осигура Венецију Италији. Цар је сматрао да ће из своје неутралности моћи да извуче корист играјући улогу арбитра приликом закључења мира, намећући прихватљиво решење за све а да притом не увреди никога. Требало је одржати Аустријско царство у његовим границама, омогућити стварање Северне Немачке под вођством Пруске и изградити Немачку конфедерацију од држава на југу, окупљајући ентитете неједнаког значаја у исту, релативно либералну међународну организацију у којој би преовладао француски утицај.¹¹ Цар је желео увећање Пруске и њену премоћ над државама северно од Мајне, међутим, што се тиче накнада у корист Француске, у Паризу је било различитих предлога. Сматрајући да је немогуће супротставити се у потпуности жељи Немаца за уједињењем, Друен де Лиис је препоручивао одлучан став према Берлину. Он је оценио да Француска треба да добије гаранције и компензације.¹² У мају, принц Наполеон је говорио политичару Емилу

¹⁰ P. Milza, *нав. дело*, 612-613.

¹¹ G. Nofri, *нав. дело*, 359-360.

¹² E. Anceau, *нав. дело*, 436.

Оливјеу о анексији рајнске Баварске као и о стварању „посебног војводства“ с пруском левом обалом Рајне. Други су говорили да Француска треба да се задовољи анексијом територија које су биле у њеним границама 1814. године. Посебно консултован, бивши министар војвода Виктор Персињи (Jean-Gilbert-Victor Fialin, duc de Persigny) је саветовао, под покровитељством немачких принчева лишених својихседа, стварање тампон државе која не би била анектирана али би постала сателит Француске. Био би то начин да Француској буду обезбеђене природне границе заобилазећи притом тешкоће у вези с питањем народности. За време тајних преговора из којих је изостављен и сам министар спољних послова Друен де Лиис, Бизмарк је у марту 1866, преко свог амбасадора у Паризу, упознао Наполеона с планом реорганизације Немачке који се слагао с царевом политиком о „три дела (les trois tronçons)“.¹³ Било би веома непоуздано тврдити да је Наполеон разматрао у корист Француске накнаде на немачкој територији. Ипак, о томе су говорили и Друен де Лиис и царица Евгенија. Увек везан за начело народности, цар је схватао да Немачка „нема Савоју“, и да анексија немачких територија не би могла бити извршена ни уз саучесништво Пруске ни путем плебисцита.

Наполеон је дакле показао жељу да пронађе решење не водећи рат ради сопствене користи. Било је још јаких разлога због којих је избегао учешће у овом сукобу. Поред тога што га лично није желео, цар је знао да је француска јавност одлучно за мир. Она је страховала од рата и осуђивала Наполеона што га чини још извеснијим кумујући италијанско-пруском савезу. Француски католици су били наклоњени Аустрији а Законодавно тело је тражило смањење трошкова за војску. Осим тога, сви друштвени слојеви су били против „далеких експедиција“ од Кине до Мексика.¹⁴ Издржавање контингента од 30.000 људи у Мексику је било скупо а Наполеонова политика према овој земљи се показала неодрживом: у исто време цар је требало да настави с пружањем подршке реакционарном Максимилијановом режиму и да допусти његово рушење ако је желео да експедиција не доживи слом. Од тренутка када је у априлу 1865. године окончан Амерички грађански рат, САД су вршиле притисак на Французе да се повуку из Мексика и подржавале републиканског вођу Бенита Хуареза.¹⁵ Већ током јесени исте године Наполеон је уобличио одлуку да повуче трупе из „мексичког осинака“, а у јануару 1866. године је о томе обавестио

¹³ J. A. de Sédouy, *нав. дело*, 352-353.

¹⁴ L. Girard, *нав. дело*, 377; P. Milza, *нав. дело*, 613.

¹⁵ J. C. Yon, *нав. дело*, 93.

Максимилијана. Било је потребно да мексички цар схвати да је Француска дошла до крајње границе својих снага и да ће морати да организује војску способну да, уз помоћ Легије странаца од 8.000 људи, брани свој престо.¹⁶ После овог неуспеха Наполеон није смео да размишља о учешћу у предстојећем аустро-пруском рату. У говору од 22. јануара на отварању седнице Законодавног тела, цар је рекао да је његова намера да према Немачкој настави политику неутралности која Француску оставља по страни од питања која нису од непосредног значаја за њене интересе.¹⁷

Цар није жалио напора у прилог миру из ког ће извући корист. Почетком марта, он је поново покренуо свој омиљени план о европском конгресу или конференцији. Наполеон је био мишљења да би један конгрес омогућио да буде дочекан 8. јул. Тада Италија више не би била везана уговором с Пруском и могла би да преговара о неутралности, под условом да јој заузврат буде уступљена Венеција. Међутим, Наполеон није желео да ризикује неуспех као 1863. године када је желео да изнесе на решавање пољско питање. Цар ће упутити предлог само ако му се придруже друге две неутралне силе, Русија и Велика Британија.¹⁸

Царска дипломатија је престала да се опходи с презиром према Русији тек када се немачка криза већ ближила расплету. И тада се само Друен де Лиис, суочен с неизвесном будућношћу, потрудио да сазна мишљење Александра II. Када је Пруска, након бројних смицалица које су представљале изазове за Аустрију, изнела план о реформи Немачке на федералној основи, руски цар и Горчаков су се узнемирили. Александар је нарочито стрепео пред опасношћу од рата и његових последица, а вицеканцелар од субверзивних начела којима је био надахнут Бизмарков план. Аустријски генерал Рихтер и пруски пуковник Швајниц су у исто време напустили Петроград, носећи царева лична писма Францу Јозефу и Вилхелму I. У тим писмима је инсистирано на помирењу Беча и Берлина, али није било речи о ставу који би Русија заузела у случају избијања рата. Сам Александар није гајио велике илузије у погледу успеха своје миротворне акције а Горчаков је изражавао искрено нерасположење што Пруска упркос његовим саветима наставља да води реметилачку политику. Као политички правоверан, вицеканцелар се гнушао плана федералне реформе: „То је план који може успети само уз помоћ и ићи у корист демократије. Да ли је, дакле, задатак једног конзервативног министра да ради на њеној победи“? Међутим, нерасположење

¹⁶ A. Gouttman, *La guerre du Mexique 1862-1867. Le mirage américain de Napoléon III*, 372-373.

¹⁷ *Archives diplomatiques 1866. Recueil de diplomatie et d'histoire*, t. I-IV; t. I, *Discours prononcé par l'Empereur, le 22 janvier 1866, à l'ouverture de la session législative*, Paris 1867, 162.

¹⁸ J. A. de Sédouy, *нав. дело*, 353.

није навело руску владу на принудне мере. У Петрограду је говорено да финансијско и морално стање у земљи не дозвољава да војска пређе границу. Било је потребно ограничити се на спречавање ширења сукоба на балтичке провинције.¹⁹ У том циљу ће у близини пруске и аустријске границе бити распоређен један војни корпус.²⁰

Средином априла, генерал Рихтер је пренео Александру II одговор Франца Јозефа. Аустријски цар је изразио своја мирољубива осећања и оптуживао Пруску да жели рат. Француски амбасадор барон Талеран није знао шта је садржано у одговору краља Вилхелма. Вероватно су била по среди уверавања о умерености и оптужбе против Беча. У сваком случају Александар није могао бити умирен тим одговорима. Руски амбасадор у Берлину Убри је добио налог да званично изјави да су Бизмаркови предлози Дијети у Франкфурту изазвали мучан утисак у Петрограду.²¹

Док се Русија уздала у делотворност пријатељских савета, Друен де Лиис је почетком маја, по Наполеоновом налогу, затражио од Талерана и амбасадора у Лондону Ла Тур д'Оверња да упознају две владе с предлогом о арбитражи путем сазива конгреса. У предлогу упућеном Прусској, Аустрији, Немачкој конфедерацији и Италији биле би садржане три тачке: 1) уступање Венеције Италији у замену за накнаду Аустрији; 2) решавање судбине војводства Шлезвига и Холштајна; 3) реформа Немачке конфедерације.²² Пред неминовношћу рата, званично, заједничко и конструктивно посредовање неутралних сила је очигледно била једина дипломатска акција којом би наизглед могла бити решена спорна питања и спречено отварање непријатељстава. Влада у Петрограду није била одушевљена. Нажалост, форма у којој је Наполеон сачинио предлог и његова опседнутост конгресом, давали су прилику Горчакову да изнесе бројне критике чим му је Талеран 3. маја изнео ту идеју: „Арбитража би била велика тешкоћа; да би била делотворна, требало би је подржати војним снагама, а затим, шта би могле да ураде силе пред противречностима аустријске и пруске политике у војводствима на Елби? Да ли су по питању федералне реформе велике силе више сложне или боље упућене? Да ли оне стварно знају који су предлози Пруске? Могу ли оне изнети мишљење пре него што им, и са једне и са друге стране, планови заиста буду јасно изнети“?²³

¹⁹ АМАЕ, Russie 236, No 33, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 10. априла 1866.

²⁰ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, 372-373.

²¹ АМАЕ, Russie 236, телеграм, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 14. априла 1866.

²² J. A. de Sédouy, *нав. дело*, 353.

²³ АМАЕ, Russie 236, поверљиво, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 3. маја 1866.

Те примедбе су биле разумне и разумљиве саме по себи, међутим, оне нису у потпуности садржале мишљење Горчакова. У ноти Александру II, министар је доказивао да би Русија могла све изгубити ако буде довела у питање равнотежу у Немачкој. Она је могла страховати од евентуалног ширења Пруске исто толико као од истеривања Аустрије из Немачке јер ће она, изгубивши своје последње упориште у Италији, бити одбачена ка Балкану где ће започети супарништво с Русијом. Било би дакле неповољно по Петроград када би рат био завршен у корист Пруске. Горчаков је сматрао да би победа Аустрије био једини повољан исход рата по Русију, али се то вероватно неће десити због „дволичног става Француске“.²⁴

Разуме се да вицеканцелар ово није смео јавно да призна Талерану. Још годину дана раније, јавност у земљи није штедела Горчакова у нападима, замерајући му што дипломатским путем интервенише у свађи која се не тиче и не наноси штету ниједном руском интересу.²⁵ Он је рекао француском амбасадору да би свакој од неутралних сила пријатељско посредовање и савети одговарали више него арбитража. Прећутно, руски министар је признао да зазире не само од начина интервенције који је предложио Наполеон већ и од начела колективног званичног посредовања коме је Горчаков претпоставио изоловану и пријатељску акцију. Талеран је констатовао да министар избегава да се изјасни и да то није први пут. Упитан шта мисли о плановима Пруске, Горчаков се позивао на своју неупућеност да би одложио давање одговора. Није дакле била грешка Француске што размена мишљења коју је тражила није раније обављена. Не бранећи се, Горчаков је форме ради изражавао жељу да се позабави проблемом чим буду размењени конкретни предлози.

За то време је на седници Законодавног тела од 3. маја, у говору који је одјекнуо Европом, опозициони посланик Адолф Тјер открио опасну игру француског цара.²⁶ У узаврелој атмосфери, праћен с изузетном пажњом, он је критикујући политику царске владе бранио уговоре из 1815. године. Било је потребно спречити а не подстицати амбициозне намере Пруске. Француска није требало да ради на довршењу италијанског уједињења, већ да одвраћа владу у Торину од савеза с Пруском и да препусти Италију својој судбини.²⁷ Тјер је осудио Наполеонов став који допушта стварање „великог немачког царства, тог царства Карла V, чије је седиште некада било у Бечу, а сада ће

²⁴ Примедба много говори о осећањима руског министра према Прусској (J. A. Sédouy, *нав. дело*, 353).

²⁵ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 374.

²⁶ E. Anceau, *нав. дело*, 437.

²⁷ L. Girard, *нав. дело*, 378.

бити у Берлину, које ће бити јако близу наше границе, коју ће притискати и стезати “.²⁸ Посланик није саветовао улазак у рат. Његов говор је представљао критику цареве политике почев од 1859. године, наишавши на одобравање већине политичке класе. Пре њега државни министар Ежен Руер је потврдио наставак политике мирољубиве неутралности и слободе акције која сама по себи није била много опасна. Али Тјеров говор је имао такав успех и произвео такав утисак међу посланицима да је Наполеон био приморан да о томе поведе рачуна. Већ три дана касније, говор у Осеру је цару пружио прилику да одговори посланику. Он је изјавио да „као и велика већина француског народа презире уговоре из 1815. године“ које су силе победнице Наполеона I желеле да учине једином основом француске спољне политике. Говор у Осеру наишао је на јако лош пријем у јавности. Земља је желела мир презирући Пруску која га је нарушавала својим амбицијама. Иако је такође желео мир за Француску, Наполеон III је намерно ишао на руку ревизионистичким тежњама Берлина. За њега је Пруска представљала савезницу, нови Пијемонт. Било је сасвим другачије са нацијом чије је подозрење према Бизмарку изразио Тјер.

Ући у проблем је било хитно с обзиром да су Пруска и Аустрија прогласиле мобилизацију а да се Италија наоружавала. Међутим, остављање истог по страни у очекивању конкретног предлога, без изношења иједне речи или макар противпредлога, било је доказ да Русија није претерано журила да своје напоре удружи с напорима Француске. Тако је сматрао Талеран, верујући да је разлог за ту крајњу уздржаност у преосталим заблудама о делотворности издвојене акције Александра II. По мишљењу француског амбасадора, Горчаков је још увек гајио поверење у лични утицај руског цара у Бечу и Берлину и желео је да му сачува улогу незваничног посредника, утицајнијег од Наполеона III. „Када једанпут те илузије нестане, можда ће се (Горчаков) одлучније определити да остави другима или да подели са њима бригу да спречи рат и његове несагледиве последице“.²⁹ Међутим, Талеран није био у праву. Горчаков није био човек који се могао преварити у погледу личног Александровог утицаја у толикој мери да би поверовао у његову способност да смири ситуацију у Европи. Он је, напротив, знао да цар није спреман да заузме одлучан став када је интерес Пруске у питању. На крају, руски министар је схватао да Пруска може бити разоружана само путем крупних уступака у Немачкој, Италија уступањем Венеције а Аустрија путем накнада које може добити само на Дунаву. Брига да ће постати

²⁸ J. C. Yon, *Le Second Empire. Politique, société, culture*, 96-97.

²⁹ АМАЕ, Russie 236, поверљиво, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 3. маја 1866.

сумњиви у Берлину и жеља да давање одштете Хабзбуршкој монархији на Истоку буде избегнуто биле су једине идеје водиле Александра II и Горчакова.

Велика Британија је, како се и могло очекивати, увек била противна сазиву конгреса који је могао довести у питање европску равнотежу. Она је настојала да га избегне, предлажући заједнички корак три неутралне силе у Бечу, Берлину и Фиренци да би било издејствовано разоружавање и да би спор био решен мирним путем. Демарш би био утемељен на Кларендоновој декларацији, унетој и у протокол Париског конгреса, којом су силе потписнице позване да своје спорове подвргну арбитражи треће стране.³⁰ Сведен на те изразе, корак је изгледао француској влади као неделотворан. Она је сматрала да би од користи једино било заједничко проналажење основе за решавање три спорна питања: војводства Шлезвига и Холштајна, федералне реформе у Немачкој и Венеције. Пре него што је одговорила Лондону, влада у Тиљеријама је желела да буде упозната с мишљењем Русије.³¹ С обзиром да је наизглед постојала жеља за приближавањем између Париза и Петрограда, Талеран је овлашћен да саопшти Горчакову Кларендонове сугестије и примедбе Друена де Лииса.³²

Сматрајући да захваљујући дволичности Француске Аустрија неће победити у предстојећем рату, а што би једино било повољно по њу, Русија је одлучила да привидно иступа укорак с владом у Тиљеријама заклањајући се иза Велике Британије од које је очекивала негативан одговор у вези с конгресом. У исто време, влада у Петрограду је настојала да задржи Бизмарка заваривајући га изјавама о пријатељству.

Горчаков је већ био обавештен о утиску који је у Лондону изазвао предлог званичног Париза. Кларендон није био против сазива конгреса, али је сматрао неопходним да унапред буде упознат с дневним редом. Британски министар је тражио да теме разговора не буду ни уступање Венеције Италији, ни анексија војводства Прусској, ни ширење моћи те силе на основу федералне реформе. Ове Кларендонове речи Горчаков је радо поновио Талерану показујући тако још једном своју намеру да остане уздржан. Министар је сматрао да се цар Александар неће противити сазиву конгреса. Што се тиче програма разговора Горчаков је избегао да се изјасни позитивно. Констатујући да је Кларендон несумњиво намеравао да исти ограничи у највећој мери, он је ипак приметио да је Француска уносећи у програм три наведена циља отишла предалеко у односу на тренутне потребе. Било је најважније постићи да се стране у

³⁰ J. A. Sédouy, *нав. дело*, 353.

³¹ АМАЕ, Russie 236, телеграм, Друен де Лиис Талерану, Париз, 5. маја 1866.

³² Исто, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 7. маја 1866.

спору разоружају у исто време. Русија би се заузела за испуњење тог услова пре свих каснијих преговора и она би желела да Француска учини исто. „Пошто смо у Берлину исцрпили сва средства, ми у овом тренутку настојимо да, у Фиренци а нарочито у Бечу, вршимо мирољубиву делатност, у којој бисмо били срећни да нам се и ви придружите, а ми желимо да наставимо, како предлаже Енглеска, с молбама за истовременим разоружавањем. То разоружавање је, у сваком случају, неопходно и претходни услов да добијемо рок за преговоре о решењу неотклоњених тешкоћа; надам се, дакле, да ћете ви заједно са нама, нарочито у Фиренци, инсистирати на томе, а са моје стране ја сам спреман да подржим као *post-scriptum* сазив конгреса. Исти савети би дакле долазили како с обале Сене тако и са обале Неве“.³³

Изјавом да је Русија у Берлину исцрпila сва средства која је имала на располагању било је потврђено да није намеравала да иде даље од пријатељских савета. Било је сувише наивно, пошто се Пруска о то оглушила, препоручивати угроженој Аустрији разоружавање, чиме би она била препуштена на милост и немилост непријатељу. Изношење спора на расправу уз посредовање неутралних био је једини начин да завађене стране буду приморане на разоружавање.³⁴

Не одбацујући идеју о конгресу, Александар II је изјавио да даје предност предлогу Велике Британије. Пошто је тај предлог требало што пре спровести у дело да би било спречено отпочињање непријатељстава и омогућено силама да преговарају, руски цар је молио Наполеона да искористи свој надмоћан утицај у Фиренци. У исто време Русија је упутила Италији и Аустрији савет да се разоружају. С друге стране, на пут у Берлин није кренуо ниједан курир из Петрограда. Од тренутка када је британска влада изнела предлог који је био спреман да прихвати, Александар је дакле предузимао само оно што му је одговарало. Успеху тих савета који нису упућени само Прусској био је подређен конгрес, чији је циљ Горчаков дефинисао овако: „Договорити се, у интересу мира, о начинима да се изравнају спорови који су избили између Пруске и Аустрије, као и Италије“.³⁵

Међутим, Друен де Лиис није поштовао срачуната отезања Александра и Горчакова. Он им је већ 8. маја, узимајући једну од тачака као конкретну основу за преговоре, предложио закључење споразума између Француске, Русије и Велике Британије о уступању Венеције Италији уз давање накнаде Аустрији. Горчаков је одмах

³³ Исто, поверљиво, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 7. маја 1866. Израз *post-scriptum* који је употребио вицеканцелар би овде могао да значи касније или незванично.

³⁴ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 376-377.

³⁵ АМАЕ, Russie 236, поверљиво, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 7. маја 1866.

изјавио да понуду неће прихватити ни Лондон ни Беч а вероватно ни Петроград.³⁶ Сама реч накнада је асоцирала министра на Исток и доњи Дунав.³⁷ Стога је он на основу обавештења из Лондона потврдио Талерану да је Кларендон одлучан у намери да присуствује конгресу само под три претходно изнета услова, којима је британски министар додао и четврти: нема комадања Османског царства. Упитан од стране владе у Лондону за мишљење у том погледу, Горчаков је био приморан да одговори да иста начела дели и званични Петроград. Он је сматрао да би изношењем на разматрање питања о уступању Венеције конгрес био затворен пре него што би и почео са радом, јер ће најмање три силе одбити да расправљају на основи која ће, већ од почетка, осудити преговоре на неуспех. Сама Аустрија није била спремна да се одрекне Венеције, Пруска би одбила могућност да Дунавска монархија за уступање ове области добије накнаде у Немачкој, а за Русију би давање обештећења овој сили у Дунавским кнежевинама било недопустиво и представљало повод за рат са Бечом. У самом интересу конгреса, од кога руски министар није престајао да бежи, је било да Горчаков убеди француску владу да одустане од постављања питања Венеције: „То питање ми заиста изгледа као прави камен спотицања, јер мислим да по три остала споразум неће бити тешко постићи између вас, Енглеске и нас. Увећање Пруске не одговара никоме, вама још мање него нама. Што се комадања Османског царства тиче, пошто смо потписали уговоре да то спречимо, мислим да ћемо бити јединствени у одлуци да одбацимо такав предлог, ако би се он појавио“.³⁸

У ствари, више од тога да Аустрија буде обештећена на рачун Турске, Горчакова је плашио предлог да њој у замену за Венецију буду дате Дунавске кнежевине. У односу на ту опасност ширење Пруске у Немачкој је било за Русију од споредног значаја. Влада у Петрограду је јачање пруске моћи свакако доживљавала као мању претњу него Француска. Због тога је за Русију било боље допустити да се спор заврши ратом. Тада би се, пред Пруском, побеђена Аустрија повукла из Немачке, изгубивши Венецију без накнаде или би као победница задржала Венецију и свој утицај у Немачкој. Изгледа да је Горчаков заиста веровао да би давање предности каснијем посредовању неутралних у односу на моменталну интервенцију било олакшано самим одвијањем рата.³⁹

³⁶ Исто, поверљиво, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 10. маја 1866.

³⁷ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 377.

³⁸ АМАЕ, Russie 236, поверљиво, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 10. маја 1866.

³⁹ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 378.

Не желећи да преузме одговорност за неуспех идеје о конгресу, чиме би изазвао нерасположење француске владе, Горчаков се увек трудио да се закљони иза Велике Британије и изричитих услова лорда Кларендона. Стога је вероватно био разочаран када му је Талеран 12. маја јавио да је постигнут договор Париза и Лондона. На позив владе у Тиљеријама, у француској престоници требало је да се састану Друен де Лиис, британски амбасадор Каули и руски амбасадор Будберг да би узели у разматрање три питања која су угрожавала мир у Европи. Пристанком Велике Британије уклоњен је главни изговор званичног Петрограда, па је Друен де Лиис очекивао да ће се исти придружити заједничком напору.

Сада је Русија морала да се изјасни да ли ће учествовати на овом састанку. Рећи да је било мање ризично него рећи *не* јер није било сигурно да ће уздржавање Русије бити препрека за преговоре ограничене на учешће Француске и Велике Британије. У том случају, такође, Француска би могла да искористи своју слободу акције и да не остане по страни у рату између Аустрије и Пруске. Неупућеност у Наполеонове намере је дозвољавала сва нагађања а његова упорност да издејствује интервенцију неутралних сила није допуштала претпоставку да се мири с улогом посматрача. Напротив, прихватајући упућени позив, Русија је себи задржавала могућност да утиче на догађаје и да осујећује решења која јој не одговарају. То је био најбољи начин да буде на опрезу у погледу Дунавских кнежевина. Што се Пруске тиче, она не би била кивна на Русију што на крају усваја предлог који ће и сама влада у Берлину ускоро бити приморана да прихвати. Штавише, изгледа да се Александар постарао да то потом расправи са својим пруским пријатељима и да му буде опроштено због такве одлуке. Цар је чак рекао да сумња да су њему иза леђа вођени преговори с другим владама.⁴⁰

Већ 13. маја Будбергу су послата упутства слична онима упућеним Каулију: да узме учешће на састанку три силе, да се упозна с гледиштем француске владе и о томе обавести двор у Петрограду.⁴¹

Састанак у Паризу предложен од стране Француске другим двома неутралним силама одржан је 15. маја. Друен де Лиис и два амбасадора су заједнички одредили садржај депеше коју ће послати у Берлин, Беч, Фиренцу и Франкфурт. Владе земаља у спору и Дијета Немачке конфедерације су позване да питања војводства Шлезвига и Холштајна, Венеције и реформи које треба увести у немачки федерални уговор,

⁴⁰ E. Ollivier, *L'Empire libéral [Texte imprimé]: études, récits, souvenirs; t. VIII. L'Année fatale, Sadowa (1866)*, 155.

⁴¹ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon*, 379.

уколико се оне тичу европске равнотеже, изнесу на решавање на заједничким преговорима у Паризу. Поднет Горчакову, овај текст је дао повода само за једну примедбу с његове стране. Он је тражио да име Венеције буде избрисано и замењено речима „италијански спор“, желећи да буде избегнуто вређање Аустрије. С обзиром да то није мењало суштину питања јер је министар био спреман да расправља о уступању ове области Италији, његов захтев је испуњен. Позивна писма заинтересованим владама и скупштини Немачке конфедерације су упућена из Петрограда, Париза и Лондона 24. маја.⁴² Предвиђено је да конференција буде одржана хитно, 12. јуна, јер се и једна и друга страна наоружавају.⁴³ Након што је Кларендон унапред одређен за краљичиног представника, Друен де Лиис је у Париз позвао Горчакова. Александар II је 31. маја, с пуним овлашћењима, поверио тај задатак свом министру.

Све одлуке владе у Петрограду су донете да би Русији било омогућено учешће на састанцима, који су се показали напорним, а због чијег исхода је била скептична. Одбијање са било чије стране није очекивано. Сам Бизмарк је 29. маја прихватио предлог, не заваривајући се у погледу успеха конференције и решен да изазове рат. Италија је такође потврдила учешће али додавши да се неће разоружати. У Паризу је 31. маја часопис *la Revue des Deux Mondes* славио конгрес који ће се одржати да би био спречен рат. „Може се сматрати да је састанак конференције извешан и скор... Можда никада нисмо размишљали о разлици између конгреса после рата и европског договарања пре рата... Одговорност преговарача је мала на конгресима који се одржавају после великих ратова, њихов посао је, да тако кажемо, унапред одређен догађајима... Све је озбиљно, све је потресно у већању као што је ово данас, сазваном изричито да би од Европе одвратило невољу због једног великог рата“.⁴⁴

Наполеон је био пун оптимизма. Он није радо унапред одређивао планове, више је волео да се прилагођава околностима. Међутим, уступање Венеције Италији од стране Аустрије је био његов главни циљ, може се рећи његова опсесија. Хабзбуршка монархија би била обештећена повраћајем дела Шлезије који јој је Пруска одузела у XVIII веку, али је такође могла добити накнаде на Балкану, Босну и Херцеговину или Дунавске кнежевине. У Немачкој, Пруска би могла да анектира војводства, с изузетком северног дела Шлезвига насељеног Данцима, где би граница била одређена након што би било тражено мишљење народа. Пруска би на северу поново могла да буде

⁴² Исто, 380.

⁴³ J. A. Sédouy, *нав. дело*, 354.

⁴⁴ Исто, 354.

заокружена Мајном, али би државе на југу биле охрабрене да образују савез. Немачку, чије уређење би било стављено под европску гаранцију би тако чинила три дела: север би припао Пруској, централни део где би се ширио француски утицај, и на крају Аустрија. Што се Француске тиче, њен углед би био ојачан реорганизацијом Европе спроведеном под њеним окриљем, а она би из тога могла да извуче корист или исправком својих северних граница, повративши оне из 1814. године, или поступајући још амбициозније.⁴⁵

Тај Наполеонов сан ће прекинути Аустрија. Још 22. маја француски амбасадор војвода од Грамона је обавестио Париз о уздржаности владе у Бечу у погледу царевог плана. Министар спољних послова Менсдорф-Пуји је изјавио да питања војводстава и реформе Немачке конфедерације не представљају никакав проблем, али није могло бити речи о уступању Венеције. Ова област је припала Хабзбуршкој монархији на основу беспрекорно сачињених уговора; миром у Кампоформију 1797. године Венеција јој је дата у замену за Белгију. „Венеција је била за Аустрију оно што је Лорена била за Француску“. Читајући ове редове, Друен де Лиис је на маргини документа забележио: „Припајање Лорене Француској не угрожава мир у Европи“.⁴⁶ Убрзо је на Савету министара од 1. јуна под председништвом Франца Јозефа донета одлука да ће Аустрија прихватити позив на конгрес само под условом да се силе претходно споразумеју да из расправе буде искључена „свака комбинација која би ишла за тим да омогући једној од држава данас позваних на скуп територијално увећање или ширење моћи“.⁴⁷

Сазнавши ову вест, Горчаков је одмах протумачио да одговор Дунавске монархије чини конференцију беспотребном. Оцена руског министра се слагала с мишљењем његовог француског колеге. Друен де Лиис је истог дана телеграфисао у Петроград да изјаву владе у Бечу сматра прикривеним одбијањем а то је дао на знање и аустријском амбасадору. Сада је француски министар затражио од Горчакова да одустане од даљих корака као што су он и Кларендон већ учинили. Тумачећи такође такав одговор неутралних сила као категорично одбијање, Аустрија је окупила 370.000 људи на граници с Италијом. Дипломате су уступиле место војницима.

Могућност сазивања европске конференције која би омогућила да буде одржан мир је пропуштена. Аустрија се још једном позвала на *status-quo* и одбила да уступи Венецију. Међутим, неколико дана касније, Дунавска монархија се одлучила за оно што

⁴⁵ Исто, 355.

⁴⁶ АМАЕ, Autriche 491, No 69, Грамон Друен де Лиису, Беч, 22. маја 1866.

⁴⁷ J. A. Sédouy, *нав. дело*, 355; F. Charles-Roux, *нав. дело*, 380.

је 1. јуна било незамисливо. Наиме, Наполеон је по сваку цену настојао да без обзира на исход рата од Беча добије Венецију и уступи је Италији. У том циљу, цар се 6. јуна обратио аустријском амбасадору Метерниху: „Због размишљања о далекој перспективи рајнских провинција већ дуго оклевавам да направим избор. Данас сам у потпуности напустио такве идеје и, чинећи жртву, кажем себи да могу само да добијем ако се будем споразумео с Аустријом. Не бих желео да водим рат, а да бих то, о чему вам искрено говорим, себи обезбедио, под којим условима бих могао да га не водим. Да сам сигуран да ћу једног дана добити Венецију и да могу мирно да спавам, знајући да ви нећете дирати у част француске војске и читаве земље бришући резултате рата из 1859, ја не бих тражио више него да тучете Италијане ако вас нападну“.⁴⁸ Наполеон је чак додао да се у том случају не би супротставио ни рушењу уједињене Италије. Тајним француско-аустријским уговором потписаним у Бечу 12. јуна Хабзбуршкој монархији је гарантована неутралност Француске у предстојећем рату. Са своје стране, Аустрија ће уступити Венецију Наполеону који би је потом могао предати Италији, и неће чинити сметње стварању „нове независне немачке државе“ на Рајни. Тако је цар, не интервенишући у сукобу, себи у сваком случају осигурао Венецију. Осим тога, он је заиста веровао да ће за време преговора о миру постићи стварање нове карте Немачке, сагласно француским интересима. Став Аустрије која је одбила да уступи Венецију Италији, спремна на ризик да се бори против два непријатеља на два различита фронта, прихватајући притом да препусти исту територију Француској само да би осигурала њену неутралност, остаје тајна у аналима европске дипломатије.⁴⁹ Цар је временом постао наклоњенији Аустрији него Прусској мада је у свакој прилици задржавао могућност избора. То је изражено у његовом писму Друен де Лиису од 11. јуна. Говорећи увек о „будној неутралности“, Наполеон није искључивао интервенцију у случају нарушавања европске равнотеже путем анексије територија.⁵⁰ Он је задржавао слободне руке, што неће умирити јавно мњење, а нарочито његову далеко надмоћнију страну која је била за мир.⁵¹

⁴⁸ L. Girard, *нав. дело*, 379. Поређења ради, о томе колико је Наполеону било важно да у свакој прилици себи омогући слободу акције и како се у складу с тим мењао његов став, наводимо речи садржане у његовом писму пруском краљу у марту 1866. : „У случају сукоба Пруске и Аустрије задржаћу апсолутну неутралност. Ако сукоб буде узео размере које још не можемо предвидети, уверен сам да ћу увек моћи да постигнем споразум с Пруском чији су интереси у великом броју питања истоветни интересима Француске, док не видим ниједно поље на коме бих могао да се споразумем с Аустријом“ (G. Nofri, *нав. дело*, 360).

⁴⁹ G. Nofri, *нав. дело*, 360-361.

⁵⁰ АМАЕ, Russie 236, Царево писмо Његовој екселенцији Дуену де Лиису, министру спољних послова, дворца Тиљерије, 11. јуна 1866.

⁵¹ L. Girard, *нав. дело*, 379-380.

La Revue des Deux Mondes је 14. јуна писао: „Покушај и илузија у вези с конференцијом су као што је познато завршени неуспехом... Решавање спора путем конференције је прекасно предложено. Било је само две прилике када се рат могао успешно спречити будном и опрезном политиком: тренутак када је изгледало да Пруска и Аустрија одбацују уговор из 1852. године и да желе да одузму Данској војводства на Елби и тренутак из ближе прошлости када су вођени преговори о споразуму између Пруске и Италије“.⁵²

У међувремену, приближавање рату је убрзано под утицајем Бизмаркових провокација. Због величине своје територије Хабзбуршка монархија је започела мобилизацију својих трупа још 27. априла. Иако је успела да задобије подршку већине немачких држава које су више волеле благо тугорство Аустрије из далека од ауторитарног и унитарног режима Пруске, влада у Бечу је направила грешку која ће бити узрок њене изолације на међународној сцени. Због тога да избијање сукоба не би затекло Дунавску монархију неспремну, премда је за мобилизацију целокупних снага било потребно релативно дуго времена, Франц Јозеф је био приморан да убрза мобилизацију трупа. Ударни талас који је ова вест изазвала у круговима влада неутралних сила је био тако јак да је упркос претходним провокацијама Пруске Аустрија одмах изгледала као ратничка сила.⁵³ Изгледало је као да је Беч тај који иницира сукоб.

Свесрдно прихвативши предлог француског цара, Александар II је био врло разочаран што је исти пропао. Са своје стране, Горчаков је изражавао умерено жаљење због неуспеха конгреса. Његови покушаји да помири Аустрију, Пруску и Италију нису уродили плодом. Руски министар је рекао Талерану да је код влада ових сила наилазио само на околишања и прећуткивања која су им послужила да добију време потребно за завршетак наоружавања.⁵⁴ Међутим, Горчаковљеви поступци током преговора о сазиву конгреса најбоље сведоче да никада није искрено желео да размирице међу супротстављеним странама буду решене мирним путем. Пристајући на Наполеонов предлог министар је био свестан неслагања неутралних сила по спорним питањима и непормирљивости и дволичности противника. Другачије речено, он се придружио том предлогу уз убеђење да ће доживети неуспех. Пошто је рат постао неизбежан, Горчаков је очекивао да догађаји пруже неутралним силама прилику да посредују и да врше

⁵² J. A. Sédouy, *нав. дело*, 356.

⁵³ G. Nofri, *нав. дело*, 361.

⁵⁴ АМАЕ, Russie 236, No 51, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 6. јуна 1866.

утицај приликом коначног обрачуна.⁵⁵ Та наизглед искрена нада је почивала на мишљењу које је делила већина Руса и Француза да ће борба Аустрије и Пруске бити огорчена а победа једне од њих оспоравана.

Брзина одвијања догађаја је запрепастила посматраче. Пруси су 15. јуна упали у Саксонију, савезницу Аустрије. Трупe владе у Берлину којима је командовао фелдмаршал Молтке лако су поразиле државе другог реда. Оне су затим продрле на територију Аустријског царства. Оно је, ухваћено у клешта, морало да ратује на два фронта и коначно је поделило војску: с једне стране 200.000 људи окупљених на италијанском фронту, а са друге, 280.000 спремних да се супротставе Пруској у борби с несигурним исходом.

Док је борба започињала једина брига руске владе је била да сачува своје односе са зараћеним странама онаквим какви су били раније. Посредни напори Аустрије у циљу зближења с Петроградом били су узалудни. Када се рашчуло да исти ипак нису били бескорисни, Горчаков је дао налог да у *Journal de Saint-Petersbourg* у вези с тим буде објављен званичан деманти. Што се тиче јавног мњења, оно се у Русији јасно изражавало против Аустрије. Симпатије народа као и владе биле су на страни Пруске. Осим да оповргне надања и супротстави се аустријским утицајима, Горчаков се заогрнуо ћутањем које нису прекинуле ни прве војне операције. Када су представници Пруске, Аустрије и Италије дошли да говоре у одбрану ставова својих држава, он се задовољио тиме да им одговори: „Тренутак за судове и оцене још увек није дошао“. Министар се дакле надао да ће Русија бити позвана да „суди и оцењује“ када буде дошло време за закључење мира, за чије услове је предвиђао „да ће бити у супротности с начелима спољне политике“ његове владе. Међутим, добро проценивши да је Француска много заинтересованија по овом питању које је за њу значило и нешто друго осим начела, Горчаков је рачунао да ће она започети тај тежак посао. Његов став ће зависити од става Париза.⁵⁶ Што се тиче прибегавања сили, он је у сваком случају одбацивао ову идеју и Русија није предузела никакву војну меру којом би могла да наговести намеру напуштања неутралности.⁵⁷

Ипак, брзина са којом је Пруска водила рат је уплашила Горчакова да ће се наћи пред свршеним чином. Хановер, Хесен и Саксонија су били заузети а њихове трупе онеспособљене. Рат је већ био изгубљен за Аустрију. За мање од петнаест дана, од 16.

⁵⁵ Исто, No 51, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 6. јуна 1866 и No 54, исти истом, Петроград, 13. јуна 1866.

⁵⁶ Исто, No 59, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 28. јуна 1866.

⁵⁷ F. Charles-Roux, *нав. дело*, 382.

до 29. јуна, Пруска је успела да доведе свог непријатеља у инфериорно стање и увела операције у одлучујућу фазу. Ако су неутралне силе намеравале да спрече Берлин да располаже Немачком по својој вољи, било је време да му то питање поставе начелно. Горчаков је очекивао да ће Француска преузети иницијативу, али како је она ћутала, он се одважио да јој стави на знање да треба подићи глас. Вицеканцелар је најпре подсетио Талерана да је Бизмарк, путем дипломатске ноте упућене у Париз, Лондон и Петроград, објавио излазак Пруске из Немачке конфедерације и распуштање Дијете. Према Горчаковљевом мишљењу било је право време за изношење јединственог става три неутралне силе. Горчаков је дакле сугерисао да Берлину буде уручена заједничка нота Француске, Велике Британије и Русије у којој би било начелно истакнуто да Пруска нема право да сама цепа немачки устав нити да намеће нови. Он је понудио Друен де Лиису да састави ту ноту.⁵⁸

Када је Талераново писмо стигло у Париз, војска аустријског генерала Лудвига фон Бенедика већ је доживела тежак пораз код Садове (3. јула). Наполеонова одлука да сачека крај рата показала се погрешном. Пораз Хабзбуршке монархије покварио је цареве планове о преуређењу карте Европе, обезбеђењу територијалних добити или стварању нове интересне сфере за Француску.

II Унутрашње прилике у Србији

Сматрајући да је главни циљ Србије ослобођење и уједињење српског народа, носиоци државне политике кнез Михаило и Илија Гарашанин су посветили главне напоре стварању јаке државне управе и војске.⁵⁹ На унутрашњем плану Михаило се определио за вођење једне строго апсолутистичке политике.⁶⁰ Кнез је закључио да је јака владалачка власт насушна потреба Србије. Она је једина била у стању да уједини снаге народа за борбу против Турака, прекине партијски раздор, утврди законитост и цивилизује примитивни народ.⁶¹ Тадашњем степену политичког развика народа нису одговарале слободоумне установе, чије би увођење довело до злоупотреба и тиме онемогућено спровођење националне политике. Власт је радила на учвршћењу основа

⁵⁸ АМАЕ, Russie 236, Талеран Друен де Лиису, Петроград, 1. јула 1866.

⁵⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 211.

⁶⁰ *Историја српског народа. Од првог устанка до Берлинског конгреса: 1804-1878*, написали Владимир Стојанчевић, Јован Милићевић, Чедомир Попов, Радоман Јовановић, Милорад Екмечић, том V-1, Београд 1994, 289-290.

⁶¹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 348.

правног поретка, личне и имовинске сигурности, а велике силе су узимале у разматрање укидање капитулација.

Михаило се ослањао на конзервативце из уставобранитељског режима. Поред Гарашанина, то су били Јован Мариновић и Никола Христић. Сарадња с њима је била наметнута пошто је либерале потпомагала Русија. Намера да у време продирања либералних идеја сачува аутократију допринела је сукобу Кнеза с читавом младом генерацијом. Ипак, његов главни противник није био либерализам већ руски утицај на тај покрет.⁶²

Гарашанин је био главни творац начела унутрашње и спољне политике. Дошавши поново на власт под Михаилом, он се налазио на врхунцу политичке каријере. Председник владе и министар иностраних дела од 1861. до 1867. године, Гарашанин је задржао схватање власти из уставобранитељског периода да народне масе треба сматрати незрелима за самостално и конструктивно политичко размишљање и да је стога неопходан апсолутистички начин владања. Председник владе је имао погодног сарадника у министру унутрашњих дела Николи Христићу. Иако се у вођењу послова у потпуности слагао с Гарашанином, Христић је био одан само кнезу Михаилу. Чврстим режимом у унутрашњој политици влада је желела да држи под контролом противнике и спречи покушаје великих сила да се уплићу у страначке борбе. У исто време, овакво управљање је требало да омогући Србији да се припреми за рат са Турском.

У време Михаилове владе настале су политичке странке у Србији. Одвајањем једног покрета либералне омладине од стремљења уставобранитељске владе 1848. године, створен је историјски темељ српске либералне странке. Насупрот овој свесно створеној партији била је конзервативна странка настала постепено окупљањем старих чиновника из уставобранитељског режима. Разлика између две прве српске странке није у свему јасна. Либерали су настојали да успоставе демократију на основама одређених патријархалних социјалних институција као што је била стара сеоска задруга, док су конзервативцима њихови следбеници из редова трговаца завештали идеју слободног тржишта. Уопштено гледајући, поставља се питање које су од старих институција у заосталој Србији људи могли да конзервирају или да либерализују. Вероватно је најтачније становиште да је ова страначка борба у свом историјском повоју била „утакмица нагомиланих чиновничких кандидата“. Чиновници државне

⁶² М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 175.

управе, наставници и интелектуалци су били војска обеју првих странака у Кнежевини. Оне се најпре јављају као покрети а не организације.⁶³

Српски либерализам је имао два важна идеолошка упоришта: најпре Француску револуцију из које је црпена идеологија политичких слобода, националне суверености и државе у којој почива тај суверенитет. Отуда су проистекла начелна и практична залагања за уставни режим, као основни захтев за време друге владе кнеза Михаила, и још увек ретке и углавном прикривене симпатије за републикански облик државног уређења. Други извор либералне идеологије је био британски парламентаризам схватан као најпотпунији политички израз добро усклађених интереса скупштине и владара као два извора државне власти. У политичким схватањима већине либерала, монархијски облик власти у Кнежевини је био политички образац владавине наслеђен из средњег века и стога доживљаван као аутентично српска традиција коју треба поштовати.⁶⁴ У овој првој фази идеолошког развоја српског либерализма још увек преовлађују уставна решења из француске политичке праксе, док се установе британског парламентаризма наводе као решења опробана у Француској.⁶⁵ Средином шездесетих година XIX века дошло је до извесног померања у узорима који су узимани као идеални за примену у Србији. Један од млађих либерала Стојан Бошковић, заједно с Владимиром Јовановићем, био је присталица енглеских доктрина, уз одређена француска решења.⁶⁶ На формулисање идеологије српског либерализма нарочито је утицао италијански револуционар, мислилац и политичар Ђузепе Мацини. Српски либерали потекли су из круга „Паризлија“ који су у суверенитету Народне скупштине видели истинску гаранцију напретка демократије.⁶⁷

Израстање српског либерализма је везано за делатност наставника београдског Лицеја и значајног националног идеолога Владимира Јовановића. Своју активност је започео 1847. године у оквиру ђачке *Дружине младежи српске*, чији су чланови били његови истомишљеници Јеврем Грујић, Милован Јанковић и Јован Ристић. Прожети страхом карактеристичним за руске конзервативне државнике да ће се декадентне идеје са Запада преко ових младића школованих у Паризу проширити у српском народу, будући благодејанци, студенти углавном немачких универзитета, су се уместо

⁶³ Исто, II, 176-177.

⁶⁴ Душан Батаковић, „Владимир Јовановић: идеолог либерализма у Србији“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 2-3/1998, Београд 1999, 235-247; 237.

⁶⁵ Исто, 238.

⁶⁶ Стојан Бошковић, „Скупштински развитак и друштвено преображење у Инглеској“, *Гласник Друштва србске словесности*, књ. XVI, Београд 1863, 234-292; 248-249.

⁶⁷ Dušan T. Bataković, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804-1914)*, Paris 2013, 160.

друштвених наука углавном опредељивали за економију, пољопривреду и технику. Јовановић није припадао утицајном кругу француских ђака, чувених „Паризлија“ као његови претходници Јеврем Грујић и Милован Јанковић, али је за разлику од њих имао знатно шире политичке видике и необично широк круг познанстава међу либералним првацима у Европи. Он се сусрео и разговарао с идеологом италијанских националиста Ђузепеом Мацинијем, вођом британских либерала Вилијемом Гледстоном и француским утицајним политичаром, министром и заговорником школства на секуларним основама Жилом Феријем (Jules Ferry). У Јовановићевим схватањима идеалног државног уређења француски утицаји нису били толико присутни као код Грујића и Јанковића, али је он уз британски образац парламентаризма ипак високо ценио доктрине проистекле из Француске револуције, периода Јулске монархије и Револуције од 1848. године, посебно значајне за идеолошки профил првог нараштаја српских либерала. Идеје братства и једнакости ипак су, у раној фази српског либерализма, биле знатно ближе егалитарном српском друштву и његовом једнодомном народном представништву него сложене политичке концепције дводомног парламента прилагођеног друштвеном саставу Велике Британије.⁶⁸

За формирање Јовановића као интелектуалца био је пресудан боравак у Лондону 1862-1863. године. Програм српског либерализма Јовановић је формулисао у делу намењеном енглеској јавности *The Serbian nation and the Eastern Question* (1863). Он је српску прошлост тумачио по идеолошком обрасцу историчара из редова енглеских виговаца (Хенри Томас Бакл, Џон Вилијем Дрејпер) и француских „доктринара“ (Франсоа Гизо, Алексис де Токвил). Јовановић је захтевао преображај Србије у „уставну кнежевину“ са демократском скупштином, одговорношћу министара и слободном штампом. Поред тога, у делу је изложена осуди освајачка политика и тражен савез „са осталим словенским племенима“ и либералним народима (Грци, Италијани, Мађари, Румуни и Јермени). Овај идеолог српског либерализма је тврдио да Срби имају урођену склоност ка демократији што се очитује у патријархалним установама сељачког друштва које су очуване кроз историју упркос туђем аристократском утицају – византијском, руском или турском. Борба Срба против страних господара је уједно борба демократије против деспотије. На тај начин је покушавао да помири српски национализам и западноевропске политичке идеје и оспоравао тврдње конзервативаца да либерали желе да увезу у Кнежевину облик

⁶⁸ Д. Батаковић, *нав. дело*, 238-239.

владавине непримерен једном заосталом друштву. Када се Јовановић вратио из Лондона, српски либерални националисти који су сазревали под утицајем средњоевропске интелектуалне традиције и политичког искуства почели су да траже узор на другој страни. Борба за демократију и парламентаризам започета је по угледу на енглеске и француске либерале а национални рад по угледу на Младу Италију.⁶⁹ Одласком на Запад Јовановић ће у свом мисаоном систему потиснути рани утицај руског славјанофилства.

Након што је почетком 1864. године, због избора револуционара Гарибалдија, Чернишевског и Герцена за чланове, кнез Михаило укинуо Друштво српске словесности, Јовановић је био принуђен да емигрира. У Женеви је од 1864. године издавао лист на француском и српском језику *La liberté – Слобода* (касније *Српска слобода – La liberté serbe*). Као одличан познавалац француског језика писао је уџбенике (*Француска граматика за српске школе*, Београд 1885), објављивао радове (*Les Serbes et la Mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*, Paris, Bruxelles 1870) и преводио на српски језик (дела Фредерика Бастија *Економичке софизме* и *Законитост* су објављена у *Трговачким новинама* у Београду 1861. и 1862, а затим прештампана 1868. године у новосадском листу *За слободу и народ; Нова метода Х. Олендорфа за учење француског језика*, I-II, Београд 1875-1877). Приликом писања свог најважнијег дела *Политички речник* Јовановић је такође имао један француски узор.⁷⁰ Реч је о монументалном *Dictionnaire général de la politique* (vol. I-II, Paris 1863) који је уз сарадњу, поред осталих и тридесетак француских академика, саставио и уредио економиста и статистичар Морис Блок (Maurice Block). Међутим, Јовановић се није ослонио само на овај опсежан француски образац већ је опис различитих политичких доктрина допуњавао својим запажањима дајући свом делу и нарочиту црту оригиналности. У корпусу преузетих идеја код њега су у различитом обиму биле присутне идеје већег броја утицајних твораца политичких доктрина, од претеча и покретача Француске револуције Шарла Монтескјеа (Charles Montesquieu), Жан Жака Русоа (Jean-Jacques Rousseau) и Николе Кондорсеа (Nicolas Condorcet) до идеолога позитивизма и правног нормативизма Огиста Конта (Auguste Comte), Фредерика Бастија (Frédéric Bastiat) и Емила Жирардена (Emile Girardin).⁷¹ Најшире политичке слободе могу бити остварене у републиканском државном уређењу док је уставна

⁶⁹ *Српски биографски речник*, књ. IV, Нови Сад 2009, 470-471.

⁷⁰ *Политички речник*, књ. I-IV, Нови Сад – Београд 1870-1873 (Обрађене су јединице од слова А до Д).

⁷¹ Д. Батаковић, *нав. дело*, 241.

монархија представљена као једна врста „мешовите владе“ где су комбиновани монархистичко начело и републиканско-представнички модел уређења. Јовановић је посебно истицао сагласност једнакости и слободе ослањајући се на учење француског историчара Токвила (Alexis de Tocqueville) и његово дело *De la démocratie en Amérique* коју је пажљиво изучавао и користио у изради свог *Политичког речника*.

Састављању свог амбициозног дела Јовановић се посветио у намери да српској јавности понуди једну енциклопедију политичких доктрина. Издавач ове прве књиге енциклопедијског карактера у српској политичкој литератури требало је да буде Уједињена омладина српска, чији је Јовановић био један од главних идеолога. Само дело је имало да послужи као општи приручник за историју политичких доктрина с нагласком на либералним вредностима као врхунцу у њиховом развоју. Оно је имало за циљ да либерални покрет у Србији доведе у везу с теоријом западног либерализма.⁷²

Јовановићеви чести боравци у Западној Европи омогућили су му да упозна бројне угледне личности. Неки од њих постали су му пријатељи с којима је размењивао мишљења. Још као студент посетио је 1855. године Светску изложбу у Паризу.

У време док је у Швајцарској издавао свој лист Јовановић се сусрео са професором на Collège de France и чланом француске Народне скупштине (1848-1850) Едгаром Кинеом (Edgar Quinet). Српски либерал је одмах обавестио Кинеа о стању у Кнежевини и радо прихватио његово охрабрење да настави започетим политичким правцем. Вероватно из учтивости, француски професор је Јовановића охрабрио мишљењем да ће Срби ако очувају успомене, упркос тешким искушењима, у јуначком ослобођењу земље „доживети тријумф слободе и правде“.⁷³ Није далеко време када ће и у Француској „демократија славити победу над диктаторским царизмом“. Кине и Јовановић су заједнички маштали о „Сједињеним европским државама“ у којима ће равноправно место заузети и мали народи као што је српски. Кинеова вера у демократску будућност човечанства била је за Владимира Јовановића значајно охрабрење после низа неуспеха које је доживео у Србији. Српски политичар је у току 1864. и 1865. године остварио контакте са још неколико интелектуалаца који су били на гласу као одушевљени борци за демократске идеје: Џејмсом Фазијем, Жилом Барнијем (Jules Varni), Карлом Фогтом. Уз поменутог Кинеа, ови људи су имали водећу улогу у међународном удружењу демократа *Лига мира и слободе (La Ligue de la Paix et de la Liberté)* која је основана у Женеви 1867. године. Сва је прилика да је Јовановић кроз

⁷² Слободан Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор, Канада 1962, 50.

⁷³ Владимир Јовановић, *Успомене*, Београд 1988, 189.

разговоре са њима био одраније упознат са идејом о формирању ове организације. Тако се може објаснити и његова иницијатива да буде основана *Уједињена омладина српска* 1866. године. Омладина је са Лигом блиско сарађивала а главна личност у одржавању међусобних веза био је управо Владимир Јовановић.⁷⁴ У Женеви је упознао и будућег председника француске Народне скупштине Шарла Флокеа (Charles Floquet).

Приликом боравка у Паризу од априла до јуна 1870. године, Јовановић се сусрео са будућим министром и једним од лидера умерених републиканаца Жилом Фавром (Jules Favre) који му је помогао да одређена обавештења о Кнежевини добро пласира у француску штампу.⁷⁵ У разговору с Фавром, он је истакао да Срби цене Француску „као интелектуалну и моћну заштитницу свих права, свих либералних инспирација мањих народа, који страдају од притиска освајача, па се боре за слободу и правду“.⁷⁶ Иако начело народности и хуманости треба применити и на мале народе да би се они ослободили и ујединили, француски политичар је уверавао Јовановића да хришћани на Балкану у својим националним тежњама не треба да рачунају на подршку Наполеона III. Фавр је сматрао да тадашњи међународни односи почивају на начелима сличним онима из времена *Свете алијансе*. Српски политичар се у Паризу упознао и са значајним интелектуалцима тог доба Анријем Мартеном и Сен Марком Жирарденом, људима сличних политичких уверења. Јовановић је свима поклонио своју књигу *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*. Пружајући одређена решења која су се уклапала у опште либералне представе о решавању националног питања, у овом делу су добро образложени и политички растумачени српски интереси на Балкану.⁷⁷ Упркос предности коју је давао британским узорима, утицај који су на Владимира Јовановића имали француска средина, политичари и писци либералне оријентације ипак није био занемарљив.⁷⁸

⁷⁴ Чланови *Лиге мира и слободе* су поред поменутих били следећи интелектуалци и политичари: Гистав Шодеј (Gustave Chaudey), Жил Фавр, Жил Фери, Шарл Флоке, Анри Мартен (Henri Martin), Сен Марк Жирарден (Saint-Marc Girardin), Виктор Иго (Victor Hugo), Луј Блан (Louis Blanc), Емил Литре (Emile Littré), Ежен Пелтан (Eugène Pelletan), Џон Стјуарт Мил, Карл Митермајер (Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005, 551).

⁷⁵ Исто, 190-192.

⁷⁶ Исто, 263.

⁷⁷ Д. Батаковић, *нав. дело*, 246.

⁷⁸ Владимир Јовановић је био изданак треће генерације либерала која је своју пуну политичку афирмацију стекла од 1858. до 1868. године. Осумњичен да је умешан у атентат на кнеза Михаила, ухапшен је јуна 1868. године и затворен у Петроварадинску тврђаву а у августу премештен у Пешту. Због недостатка доказа пуштен је на слободу јануара 1869. године (Д. Батаковић, *нав. дело*, 238; *Српски биографски речник*, књ. IV, 470).

Треба разликовати идеологе српског либерализма од вођа либералног покрета у самој Кнежевини. Међу њима, главно место припада Јовану Ристићу.⁷⁹ Себе је сматрао припадником „партије умерене“, чији су циљеви били независно судство, слобода штампе, боље уређење и функционисање и већа овлашћења Народне скупштине. У спољнополитичком погледу овај круг је настојао да користи руски утицај на Балкану и повремено прихватао идеје руских славенофила. Ову разлику између идеологије и стварне политике либералне странке наметнуо је живот једног неразвијеног друштва. С друге стране конзервативци су се држали практичних идеја које су се увек могле применити.⁸⁰ Њихов вођа Илија Гарашанин је говорио да српски народ „личи на веома искварену децу“ и да државу не воде визионари него просвећени чиновници.⁸¹ Ристићево размишљање у том погледу било је веома слично Гарашаниновом. Ристић је сматрао да „пођу ли реформе одоздо оне врло лако могу прећи у неред и изазвати потресе за које се никада не може знати где ће се зауставити“. То је било врло блиско уверењу конзервативног првака да српска влада мора постојано да следи само једну националну политику и да по том питању не смеју постојати унутрашње поделе. Борба против страних сила и њиховог утицаја мора се водити и када је узалудна јер ће Србији донети далеко више него попуштање.⁸²

Српски либерални покрет био је у вези са стварањем покрета *Уједињене омладине српске*, званично настале на конгресу у Новом Саду 1866. године обједињавањем студентских организација „Преодница“ из Будимпеште и „Зора“ из Беча. На конгресу је присуствовало 400 делегата из свих српских крајева, сем са Косова и Метохије и из Босне. На другом конгресу у Београду донесено је решење да Хрвати, Словенци и Бугари могу постати чланови удружења. Радило се искључиво о интелектуалној омладини. Већином правници по образовању и књижевници по делатности, чланови Уједињене омладине српске су сматрали да је развој економије кључан за српски народни преображај. Угледали су се на историјску баштину младе Италије.⁸³

Удружење је ставило себи у задатак да буди националну свест и да се бори за национална, демократска и политичка права српског и осталих јужнословенских народа под влашћу Аустрије, као и за коначно ослобођење Србије од турске власти. Формално,

⁷⁹ О Јовану Ристићу и другим „Паризлијама“ ће бити више речи у поглављу о француским просветним утицајима.

⁸⁰ М. Екмечић, *нав. дело*, I, 180.

⁸¹ Д. Мекензи, *Илија Гарашанин. Државник и дипломата*, 308.

⁸² *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 111.

⁸³ М. Екмечић, *нав. дело*, I, 180-181.

циљ покрета је био просветно, културно и научно уздизање српског народа. Главна средства борбе су били новинарство и књижевност. Сви његови покушаји да припреми устанак за ослобођење и уједињење патили су од погрешног избора места и главног савезника. Сарадња српских демократа са дипломатама царске Русије је једна од политичких основа омладинског покрета. Сами руски пуномоћници су увидели да подржавају удружење чије се идеје не слажу с политиком владе у Петрограду док су идеолози омладинског покрета намеравали да се користе руском помоћи само из тактичких разлога. Упркос другачијим политичким назорима, било је потребно одржати поверење народа који је полагао највеће наде у православну Русију.⁸⁴

Стварање политичких странака у Србији у кругу образованих српских чиновника праћено је мишљењем да су оне само случајан производ слабе будности државне полиције а не политичка потреба српског друштва. За кнежев политички поредак након 1860. године политичке странке уопште нису биле потребне. Спремајући се да од Србије направи водећу балканску државу, Михаило је настојао да развије њене установе, на првом месту њену народну војску.⁸⁵

На почетку владавине Михаило је привремено успео да помири супротстављене партије, али је борба поново започела доласком Гарашанина на власт. За време читаве кнежеве владе трајала је борба између конзервативаца и либерала у којој су први као владајућа странка били гониоци, а други као опозиција гоњени. Међу образованим становништвом, људи су се према својим начелима могли поделити на конзервативце и либерале док је у народу постојала само династијска подела, на Карађорђевићевце и Обреновићевце. Гарашанинова влада, која је испунила највећи део Михаилове владавине, није имала ослонца ни код једне од династијских групација. Обреновићевци нису сматрали Гарашанина и Мариновића за своје представнике. Они су за њих били стари министри Александра Карађорђевића, а председник владе један од уставобранитељских првака који су 1842. године оборили династију Обреновића. По мишљењу њених присталица Гарашанин и Мариновић нису могли бити искрено одани Михаилу. С друге стране, Карађорђевићевци су сматрали да њима двојици није стало ни до једне династије већ само до власти. Гарашанинова влада није уживала поверење присталица ниједне од династија.⁸⁶

⁸⁴ Исто, 181-182.

⁸⁵ Исто, 186-187.

⁸⁶ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 356-357.

Непостојање слободе штампе и министарске одговорности водило је Михаилов режим апсолутистичкој владавини па је она временом изгубила популарност стечену на почетку.⁸⁷ Кнез се годинама ослањао на исте ministre а у новинама није дозвољавао никакву критику владе. То незадовољство, које је почело да се осећа од 1864. године, било је присутно како међу образованим становништвом тако и у народу. Против Михаиловог режима либерална опозиција је водила борбу преко емигрантске штампе. Одушевљени кнежевом националном политиком, његов начин управе нису одобравали ни синови саветника и министара, чланови чиновничких породица које су представљале ослонац Михаиловог режима. Такав став су имали Ђорђе Симић, Милан Богићевић, Драгомир Рајовић и Милутин Гарашанин, правитељствени питомци на студијама у Паризу 1865. године.⁸⁸

Међутим, унутрашње прилике у Кнежевини уочи периода када започиње њена највећа спољнополитичка активност, најбоље је приказао француски конзул у Београду, виконт Ботмилио. Најбољи начин да српска влада одговори на клевете упућене против ње преко стране штампе је постепено побољшање рада и ефикасности институција и развијање природних богатстава земље. Иако је у том погледу учињен напредак, било је још много тога да се уради. Књажевска влада је поштена, родољубива и покренута најбољим намерама. Упркос томе што је Србија мање богата и на лошијем географском положају од Румуније и Грчке, тренутно стање у Кнежевини се може упоредити са оним у земљама које су се као и она делимично ослободиле турске власти. Међутим, тај напредак се може приметити само у Београду и у неколико већих градова у земљи, док је готово неприметан у селима. Уз мали број изузетака, особље државне управе има бројне недостатке. Савет, главно политичко тело земље, има три или четири човека који схватају дужности, а министри се жале на недовољно образовање, ревност и способност својих запослених. Судови врше правду на најжалоснији начин, о чему најочигледнији доказ пружају крупне афере. Адвокати су дубоко корумпирани, и када им странка повери вођење предмета биће принуђена да поведе (започне) поступак против њих самих. У трговини је поштење постало све ређе, морално осећање скоро у потпуности недостаје, а јавно мњење не одбацује ни човека који је починио највећа недела. Без обзира на владине напоре вредне хвале, образовање у школама је најповршније а васпитање је готово никакво. Након завршетка школовања у Србији, поједини млади људи су о трошку државе послати у иностранство, у Русију, Немачку

⁸⁷ Р. Љушић, *Србија 19. века*, 130; *Сто најзнаменитијих Срба*, Београд 1993, 206.

⁸⁸ С. Јовановић, *нав. дело*, 402-404.

или Француску. Они су одатле донели идеје и различите методе, узрок праве забуне када буду запослени по повратку у отаџбину. Ботмилио је сматрао да би било сврсисходније послати на усавршавање у исту земљу све младе људе којима је намењена иста служба. На тај начин би било постигнуто веће јединство у различитим гранама управе за које су се спремали а служба би била обављана боље.⁸⁹

III Промена на престолу у Румунији и пут Јована Мариновића у Париз 1866. године

Догађаји из 1866. године снажно су утицали на промену међународних прилика у току друге половине XIX века. Победа Пруске над Аустријом, припајање Венеције Краљевини Италији и ширење напетости у француско-пруским односима довели су до измене у односу снага у Европи. У тај ред догађаја спадају и абдикација Александру Кузе и долазак на румунски престо Карла Хоенцолерна-Сигмарингена, којима су поново на озбиљан начин постављена питања турског суверенитета и заједничког покровитељства великих сила над Дунавским кнежевинама.⁹⁰

За време борбе с унутрашњим противницима, Куза је дошао на помисао да ојача свој положај добијањем права наследства. Почетком фебруара он је припремио за Порту мемоар у коме је наглашено да се излаз из тешког унутрашњег стања у Румунији може наћи само избором странца за кнеза или учвршћењем једне домаће династије. Знајући да Турска и Русија не желе прво решење, Куза је сматрао да ће на тај начин издејствовати од Порте право наследства. Међутим, завера коју су против њега склопили официри приморала је Кузу да абдицира. Велике силе су отпочеле расправу око личности новог кнеза.⁹¹

Бранећи отворено румунске интересе од 1856. године, Француска је имала посебан положај међу силама. Понекад у противречности с међународним уговорима француска подршка покрету за ослобођење и уједињење Дунавских кнежевина, нарочито путем тајне дипломатије Наполеона III, била је тумачена као „компонента царевих европских планова“ који ће почев од 1866. године бити често оспоравани. Ипак, у историографији је готово опште прихваћено да је долазак Карла Хоенцолерна на румунски престо један од последњих успеха спољне политике Другог царства. У

⁸⁹ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 16, No 152, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 13. октобра 1865.

⁹⁰ Gheorghe Cliveti, „La politique rhénane de Napoléon III et la candidature Hohenzollern au trône de la Roumanie“, *La politique extérieure de Napoléon III* (Gabriel Leanca (éd.)), Paris 2011, 55-73; 55.

⁹¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 218.

исто време не може се негирати чињеница да је након овог догађаја дошло до захлађења у односима Париза према Букурешту. Промена у ставу владе у Тилеријама је била последица нејасне политике Наполеона III према Немачкој. Са те тачке гледишта, успех француске политике у Дунавским кнежевинама је изгледао поткопан сплеткама Бизмарка, спремног да на уштрб Француске припише тај успех Прусској.

Наполеон је намеравао да организује конференцију у Паризу на којој би расправом о румунском питању било олакшано вођење ширих преговора о његовим европским плановима. Сматрајући уједињење Влашке и Молдавије успехом своје спољне политике, Француска је сада усвојила мишљење да Протокол од 6. септембра 1859. године којим је признат двоструки избор Кузе за кнеза више не одговара „тренутним околностима“. Становиште француске дипломатије је делила и влада у Лондону. Међутим, Велика Британија није подржавала политику промене граница у Европи. Напротив, влада Њеног величанства је желела заједничко ангажовање сила у циљу очувања свог утицаја у решавању „питања континента“, утолико више што прилика за то није недостајало.

Позив на нову конференцију у Париз био је сасвим другачије примљен у Фиренци. Пошто је абдикација кнеза Кузе потхрањивала Наполеонове тежње о ревизији карте Европе, Краљевина Италија је желела да поново отвори питање о територијалним изменама. Аустрија би могла да уступи Венецију Италији у замену за Румунију, прихвативши идеју коју је у једном тренутку предложио сам француски цар. Заправо, бројне идеје те врсте изнесене су у то време: Пруска би добила Шлезвиг и Холштајн, Аустрија би у замену за уступање Венеције Италији могла да заузме Босну и Херцеговину и Влашку, док би Русија могла да припоји Молдавију.⁹² Писање европске штампе, иако испуњено нагађањима, такође није било без значаја. Јован Ристић је сазнао да је Бизмарк говорио руском амбасадору Убрију о предлогу да Аустрији буду уступљени Румунија, Босна и један део Србије. Кад је Убри констатовао да би то наишло на највећи отпор Петрограда, пруски канцелар је додао да му је и Наполеон то навео као главну сметњу. Сам цар је у лето 1865. године рекао маркизу Мутјеу да му је са више страна упућиван предлог о жртвовању румунских кнежевина, али да је то у пракси тешко изводљиво.⁹³

Ревизионистичка гледишта, дакле, нису делиле све велике силе. Тако је Велика Британија била резервисана према политици коју је подржавао Париз, Аустрија је

⁹² G. Cliveti, *нав. дело*, 56-57.

⁹³ J. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 381-382.

одбацивала сваку тежњу за изменом карте Европе док се Русија супротстављала експанзији Хабзбуршке монархије у Дунавским кнежевинама.⁹⁴ Сходно томе, безбедност аустријских граница делимично је зависила од споразума са западним силама. Француски амбасадор војвода од Грамона је 4. марта скренуо пажњу Друен де Лиису да је превасходно мишљење владе у Бечу било да своју политику не одваја од политике званичног Париза, али се напосто задовољила усвајањем Портиног фермана којим је уједињење Влашке и Молдавије било признато само док траје владавина кнеза Кузе.⁹⁵ С обзиром на „поновно“ отварање Источног питања због Румуније, та промена политике Беча је довела до захлађења односа с Петроградом. Иако је конзерватизам Русије могао бити од користи Аустрији, изолација Петрограда у питањима Дунавских кнежевина доносила јој је предности.⁹⁶

На предлог Француске, коме се успротивила само Русија, решавање румунске кризе предато је у надлежност конференцији амбасадора гарантних сила која се састала у Паризу 10. марта.⁹⁷ Очигледно добро обавештено о Наполеоновој намери да расправа о избору новог румунског кнеза буде проширена и на друга спорна питања, Правитељство је донело одлуку да пошаље пуномоћника француској и британској влади. Оно је већ годинама истицало да је ради потпуне унутрашње безбедности потребно да турска војска напусти градове у Србији. Изасланик је имао задатак да изложи званичном Паризу и Лондону шта треба урадити да би били побољшани односи између Кнежевине и Порте. И саме гарантне силе сматрале су питање предаје тврђава једним од актуелних.

За извршење мисије код западних сила Правитељство је изабрало искусног државника, председника Савета Јована Мариновића. О правим циљевима његовог путовања страни конзули нису били обавештени. Према мишљењу Гарашанина француски и британски представник, Ботмилио и Лонгворт, нису били наклоњени српској влади. Они су слали у Париз и Лондон нетачна саопштења и износили неосноване оптужбе против Правитељства. Конзули су инсистирали да Кнез оде на подворење султану у Цариград и сматрали да српско-турски односи трпе због крутости владе у Београду. То је било мишљење и амбасадора Мутјеа. У исто време конзули су

⁹⁴ *Les origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. I-XXIX, Paris 1910-1932, t. VII, 343, Ла Тур д'Оверњ Друен де Лиису, Лондон, 27. фебруара 1866 и Грамон Друен де Лиису, Беч, марта 1866, 418-419. За уступање Венеције Аустрија би прихватила компензацију искључиво у немачким земљама.

⁹⁵ Исто, t. VII, 372-373, Грамон Друен де Лиису, Беч, 4. марта 1866.

⁹⁶ G. Cliveti, *нав. дело*, 58.

⁹⁷ M. D. Sturdza, „La Russie et la désunion des principautés roumaines 1864-1866“, *Cahier du monde russe et soviétique*, vol. 12, Paris 1971, 247-285.

оцењивали да Кнежевина не поклања у довољној мери пажњу саветима Француске и Велике Британије и да усваја искључиво мишљење Петрограда. У непосредном и отвореном разговору са званичницима у Паризу и Лондону Мариновић је требало, поред осталог, да разубери владе западних сила у погледу ставова њихових пуномоћника.

У намери да Француску и Велику Британију упозна с правим узроцима лоших односа Србије и Порте и „отклони неумесна подметања“ конзула, Кнез је одлуку о слању изасланика у престонице ових земаља донео још раније. Узнемирено због све веће заоштрениости у односима Аустрије с једне и Пруске и Италије с друге стране, Правитељство је желело да усагласи своје држање према саветима тамошњих влада. Због преврата у Букурешту одлука је привремено била одложена. Међутим, како се решење румунске кризе није назирало у скорије време, средином марта су предузети потребни кораци за слање пуномоћника. У својим писмима Ристићу, Гарашанин је навео да Мариновићева мисија нема никакав посебан циљ, да Правитељство од ње не очекује крупне користи и да изасланик неће износити никакве захтеве пред конференцију гарантних сила.⁹⁸

О слању српског представника у Париз, председник владе је обавестио Ботмилија 30. марта. Гарашанин је саопштио конзулу да је Мариновићев једини задатак да сазна како би по мишљењу француске владе могло бити успостављено пуно поверење између Србије и сизерене силе. Вест о слању изасланика за Ботмилија није представљала новост. Пре недавних догађаја у Румунији, конзул и председник владе су разговарали поводом судског спора између трговца Манојла Јокића и француских трговаца у Кнежевини. Том приликом Гарашанин је Ботмилију изнео идеју да Правитељство пошаље у Париз пуномоћника који ће од владе у Тиљеријама добити корисне савете у циљу побољшања односа Србије и Турске. Сматрајући да би том приликом могао бити размотрен и већи број нерешених привредних спорова између Срба и Француза као и самог Правитељства и *Француско-српског друштва* Клода Бујона, конзул је прихватио Гарашанинов предлог.

Пре разговора с председником српске владе Ботмилио је већ сазнао да ће Мариновић посетити и Лондон, а добио је и обавештење да се изасланик неће обратити представницима гарантних сила на конференцији у Паризу. Уверавајући да Мариновић доноси у француску престоницу само речи мира, конзул је констатовао да то

⁹⁸ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, 22. марта 1866. и априла 1866.

представља добру вест за владу у Тиљеријама која је желела одржање мира на Истоку. Међутим, он је скренуо пажњу да томе у прилог не говори чињеница да је Србија недавно послала у Црну Гору шест топова, а што је изазвало лош утисак у Цариграду. Ботмилио је такође пренео Гарашанину своје сазнање да се у српској војсци обучава одређени број Црногораца и изнео наводе аустријских новина о општем наоружавању у Кнежевини. Поред купљених 30.000 пушака, Правитељство је према тврдњама бечких листова планирало нову набавку оружја. Ове вести су свакако стигле не само у Цариград него и у Париз, где су произвеле негативан утисак. Сам конзул је, међутим, истакао да су саопштења аустријских новина често неистинита. У намери да се подробније информише о набавци оружја Ботмилио је тих дана разговарао и с министром војним Миливојем Блазнавцом. Министар му је рекао да осим двадесетак пушака које су набављене ради пробе никакво ново наоружање није купљено. Правитељство је имало намеру да купи одређену количину пушака малог калибра ради замене постојећег система наоружања, чије су слабости биле све приметније. Ботмилио је био задовољан објашњењима министра војног, али је предвидео могућност да француска влада поверује у гласине. Он је сматрао да слање топова у Црну Гору и набавка новог наоружања, поред оног већ добијеног из Русије 1862. године, у Паризу могу бити протумачени у супротности с мирољубивим уверавањима Мариновића. Овакав исход је утолико извеснији ако се има у виду да Али-паша очекује решење питања уређења српске војске и да је смањење њене бројне снаге од велике важности за Порту. Мариновићева мисија може доживети неуспех „ако изасланик не буде био у стању довести уверења о мирољубивом расположењу правитељства српског у сагласност са самим његовим делима; јер конзул је уверен, прво питање које буде у Паризу адресирано г. Мариновићу биће ово: правитељство српско уверава да жели мир и добре односе са Турском а међутим оружа“? Ботмилио је сматрао да би било од користи да Кнез или Гарашанин, потврде у једном писму мирољубиве намере владе. Београдски паша и специјални Портин изасланик Али-бег су у својим извештајима од пре два месеца писали да је дошло до побољшања у њиховим односима с Правитељством, али да су их недавне гласине поколебале у мишљењу. Било је потребно у корену пресећи неповерење јер ће у супротном српско-турски односи поново бити на стадијуму од пре годину дана.

Гарашанин је испричао конзулу на који начин је дошло до слања брдских топова у Црну Гору и објаснио да је била реч о поклону српске владе и да Кнез није могао да погази обећање дато једном црногорском сенатору. Он је изразио уверење да ће суседна

кнежевина задржати мир докле год је у добрим односима са Србијом. С друге стране пак, не треба да чуди да ће у случају размирица Порте и Србије Црна Гора стати уз ову последњу. Председник владе је навео да један српски официр у Црној Гори врши обуку у руковању топовима и негирао оптужбе у вези с присуством црногорских војника у српској војсци. Гласине о општем наоружавању у Кнежевини такође нису истините. Правитељство није договорило никакву набавку оружја. Међутим, због унутрашњих прилика оно намерава да набави одређену количину пушака малог калибра ради замене постојећег мањкавог система наоружања. На ову идеју влада је била подстакнута уштедом од 60.000 талира у буџету Министарства војног. Поред тога, добијена је информација да се квалитетне пушке могу набавити за половину цене пушака које су 1862. године купљене од Русије.⁹⁹ Калибар тих пушака у потпуности одговара потребама земље. Ипак, Гарашанин је истакао да је дужност Правитељства да се стара о Србији и води политику која неће оставити земљу на милост и немилост околностима. Треба разликовати наоружавање у одређеном циљу од набавке оружја неопходног у случају избијања непредвидивих догађаја. Србија је на то принуђена због тренутне Портине политике. Уместо да ствара тешкоће Кнежевини, Турска би требало да се с њом споразумева по питањима од општег интереса. Влада у Београду би тек тада била уверена да Порта жели одржање добрих односа с њом. Правитељство је решено да лојално испуни своје обавезе према Порти, али се од њега не може очекивати да остави земљу без заштите. У више наврата силе су изражавале сумње у погледу искрених намера српске владе, а сваки пут је изнова потврђено да су исте неосноване. Уверавајући конзула у истинитост својих речи, Гарашанин је искључио могућност да он или Кнез напишу Друен де Лиису писмо у коме ће посведочити о мирољубивим намерама према Турској. Михаилово писмо министру ће бити кратко и оно ће садржати само молбу да Мариновић буде пријатељски примљен и да му буде поклоњено поверење. Ботмилио је добио обавештење да ће изасланик Правитељства пред француским званичницима покренути и питање Малог Зворника премда Порта још увек није налазила за сходно да ово село уступи Кнежевини. Сам конзул је сматрао да је право Србије на Мали Зворник неспорно, о чему сведоче његови извештаји влади у Паризу.

Ботмилио је прихватио Гарашаниново мишљење да Кнежевина има право да води сопствену политику и да је постојано следи. Конзул је констатовао да није на

⁹⁹ Гарашанин је очигледно крио од француског конзула да је 1862. године оружје из Русије добијено на поклон.

њему да оцењује ту политику већ да утврди истину о догађајима.¹⁰⁰ Ова Ботмилиова изјава била је сасвим у супротности с његовом делатношћу. Не само што је погрешно оцењивао догађаје, што је у великој мери утицало на однос царске владе према Србији, већ се најотвореније мешао у унутрашња питања земље, о чему ће бити речи касније. Ботмилио је изразио задовољство што се после разговора с председником владе уверио да се политика Кнежевине према Порти није променила јер би у супротном морао да оповргава сопствене депеше. Конзул ће своје претпостављене у Цариграду и Паризу обавестити о разговору с Гарашанином и настојати да ублажи лош утисак који су произвеле вести о општем наоружавању у Србији. „Он је уосталом узевши на себе, те гласове већ опореквао, премда су од важности били, држећи да није могуће, да правитељство српско баш онда испод руке оружја, кад најјача уверавања мирољубивих намера даје“.¹⁰¹

После ове размене мишљења између Гарашанина и Ботмилија поставља се питање шта је Србији заправо требало да донесе Мариновићева мисија. Важно је имати у виду да је главни циљ председника владе била подела Турске између балканских држава. Међутим, почетком 1866. године за то још ништа није било припремљено. Једно време Гарашанин је чак био спреман да прихвати савет руског амбасадора Игњатијева да кнез Михаило учини подворење султану а да Србија заузврат добије Мали Зворник, Кастел и све тврђаве изузев београдске. Због тога се може претпоставити да је при тренутним околностима, до избијања општег устанка хришћана на Балкану, сваки успех за Гарашанина био добродошао. Побољшање односа с Портом било би добро примљено у Паризу и Лондону, схваћено као уважавање савета који су оданде стално упућивани и оправдало повремено заузимање сила у корист Кнежевине.¹⁰² Међутим, односе с Портом требало је побољшати и из још једног много јачег разлога. Србија је зазирала од гласина ширених у дипломатским круговима и европској штампи о накнадама Аустрији на рачун Османског царства и ширењу суседне монархије у словенским крајевима. Животни интереси налагали су Кнежевини да заједно с Турском пружи отпор компензационим плановима.¹⁰³

У једној белешци из тог времена Гарашанин је детаљно размотрио комбинацију о давању накнаде Аустрији за Венецију на рачун турских провинција о којој су писали

¹⁰⁰ АС, ИГ 1563, Записник о разговору Илије Гарашанина, председника владе и министра иностраних дела са Ботмилијем, француским конзулом: о мисији Ј. Мариновића у Паризу и Лондону; наоружању Србије и Црне Горе и питању Малог Зворника, Београд, 18. марта 1866.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 219-220.

¹⁰³ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, 22. марта 1866.

европски листови. Неки од њих су чак тврдили да је ову понуду Францу Јозефу дао сам француски цар. Гарашанин је одмах оценио да је понуђено решење овог тешког питања крајње непрактично. Пре свега, ова идеја уопште није била у сагласности с Наполеоновим начелом народности. Чинити праведно дело у интересу једног народа чинећи истовремено неправду другом, не представља начело. Спровођењем своје замисли Наполеон би решио италијанско питање у своју корист, али би на тај начин увукао Европу у тешкоће. У исто време, српски државник је сматрао да би једино Наполеон могао да нађе излаз из нове кризе јер би Француска у томе нашла интерес и имала главну улогу; „... дакле једним догађајем она би се извукла из тешкости у којој се налази и створила би стање за којим толико чезне“. Француски цар је неспорно мудар човек који својом вештином превазилази све данашње дипломате. Међутим, Гарашанин је изразио сумњу у погледу остварења ове цареве намере јер би на тај начин били угрожени интереси других сила. Без обзира што није успео да приволи силе да усвоје начело народности, Наполеон је могао да настави рад у складу с тим принципом: када то дозволе околности или уз помоћ народа у чијем је то интересу.¹⁰⁴

Јован Мариновић је отпутовао за Париз 3. априла. На путу кроз Беч разговарао је с аустријским министром спољних послова грофом Менсдорфом-Пујијем. Аустријска влада је била противна захтеву да Србији буду предате тврђаве. Због тога изасланик није ни споменуо министру шта је главни циљ његове мисије.

Мариновић је у Паризу имао два састанка с Друен де Лиисом. На првом је изасланик наишао на тако хладан пријем да је том приликом одустао од изношења српског захтева. У погледу давања турских провинција Аустрији у накнаду за уступање Венеције, француски министар је рекао да није упознат с тим планом. Он је пребацио српској влади да не води довољно рачуна о привредним интересима француских држављана у Кнежевини.

Сви ови прекори упућени Правитељству били су последица нетачних извештаја конзула Ботмилија којима је он, у неку руку, желео да оправда своје мешање у јурисдикцију српских судова. Наиме, Ботмилио се умешао у два, тада још увек актуелна спора. Један су водила двојица некадашњих партнера, српски трговац Манојло Јокић и француски трговац Пажо, а други Правитељство и *Француско-српско друштво* Клода Бујона. Ово Друштво, о чему ће касније бити речи, није испунило своје

¹⁰⁴ АС, ИГ 1568, Белешке Илије Гарашанина, председника владе и министра иностраних дела о догађајима у Србији и Европи; покретима на граници Аустрије; ширењу неповерења према правитељству, комбинацији давања накнаде Аустрији за Венецију и о другим догађајима у Европи.

обавезе из уговора са српском владом. Поред тога, оно је, обуставивши рад у руднику Мајданпек, пропустило да исплати службенике, раднике и набављаче. Ботмилиово опхођење за време трајања ових спорова било је један од главних узрока неповерењу Илије Гарашанина. Председник владе је сада био огорчен и на Друен де Лииса. Он је сматрао да интереси Француза у Кнежевини никада нису били угрожени због српских закона. Гарашанин је бранио право српских судова да врше јурисдикцију на територији Кнежевине као што су то чиниле и судске власти у другим земљама. Умешавши се у Пажоов спор, Ботмилио је заступао интересе свог сународника и, не верујући у ефикасност српских судова, затражио вансудско поравнање и посредовање француске државе. У својим оптужбама против Правитељства Друен де Лиис и београдски конзул стално су се враћали на кажњавање судија Великог суда у Мајсторовићевој афери. По Гарашаниновом мишљењу они нису имали право да се мешају у рад српских судова: „Француски људи треба да разумеду да се јурисдикција не простире чак тако далеко, да Французи добивају право и кад га код судова не траже. Да се Г. Ботмилио није у овај процес уплетао, Француз (Пажо) не би своју ствар пред судом напуштао, него би је на основу закона бранио и сигурно одавно свршио. Ревност Министра француског није ни мало вешта, кад се ослања, у својој осуди, на касационе судије“. Гарашанин је сматрао да опхођење француског министра и конзула неће ни у најмањој мери поправити положај њихових сународника у Кнежевини. Циљ српских власти је био да судови буду поштовани. Као одговор на француске оптужбе Гарашанин је навео веома неславан пример самовоље власти Луја-Наполеона када је 22. јануара 1852. године конфискована имовина династије Орлеана. Осим тога, интересима француских грађана нанета је много већа штета у Румунији за коју се влада у Паризу толико заузимала. На сличан начин француски конзул се понашао и у спору око Мајданпека. Само из обзира према влади у Тилеријама, Правитељство је одлучило да извуче Ботмилија из афере у коју се својом кривицом уплео. У земљи где постоје закони, конзул нема право да се меша у судску власт. Због свих укора упућених Правитељству, оно би имало право да пошаље допис званичном Паризу по питању недоличног Ботмилиовог држања. Тада би француска влада увидела да је ситуација сасвим другачија од оне каквом је приказује конзул и ни у ком случају не би могла да се похвали његовим опхођењем. Њено мишљење да може да контролише рад српских судова је погрешно. Влада у Паризу не треба да даје погрешне савете Французима у Србији, већ да им скрене пажњу да су у Кнежевини дужни да поштују судску власт као што то чине у сопственој земљи. Гарашанин је сматрао да је прекор Друен де Лииса упућен Правитељству требало да

послужи само као оправдање за незаинтересованост и слабо заузимање Француске за Србију. „Баш ме је овај говор Друјенов наљутио. Кад би му човек смео казати да у Србији има више од иљаде странаца а Француза ни десет, и да ови десет његових људи више су нам тегоба дали, него сви они други иљада странаца! То заиста није без значења“. Гарашанина је изненадило што је Друен де Лиис показивао тако мало пажње и за српске и за турске интересе и тек успутно говорио о положају Кнежевине према Порти, о чему су београдски конзули веома водили рачуна. Он није веровао у искреност француског министра да није упознат с планом да Аустрија као накнаду за уступање Венеције буде обештећена на рачун Турске.¹⁰⁵

Око 1. маја, приликом другог састанка с Друен де Лиисом, Мариновић је изнео захтев да Порта преда Правитељству градове у Србији. Изасланик је изјавио да влада у Београду придаје велику важност одржању добрих односа с Турском, али да то неће бити могуће докле год турски гарнизони у тврђавама буду угрожавали безбедност Кнежевине. Друен де Лиис га је питао да ли се захтев односи на све тврђаве, укључујући и београдску. Позивајући се на уговоре по којима Турска има право држања посада у градовима, министар је изјавио да Србија не треба да очекује подршку Француске. Он је препоручио Правитељству да поштује уговоре и да се посвети материјалном и културном уздизању земље.¹⁰⁶ С друге стране, Друен де Лиис се надао да ће Гарашанин изаћи у сусрет молби да наметне британском друштву које је тражило концесију за рудник у Мајданпеку обавезу да унапред исплати неизмирена дуговања *Француско-српског друштва* према службеницима, радницима и добављачима. Стављањем ове одредбе у нови уговор, Правитељство би помогло француским породицама, неправедним жртвама лошег пословања компаније за коју су радиле. Друен де Лиис је сматрао да су уверавања српске владе о жељи за одржањем добрих односа с Портом уследила због тога што је београдски паша недавно дао превелику важност слању топова у Црну Гору. Француски министар је скренуо пажњу амбасадору Мутјеу на одуговлачење у решавању питања рејона београдске тврђаве и изразио жаљење што мешовита комисија задужена за решавање спора између српских власти и турских породица које су напустиле Кнежевину после бомбардовања још увек није оформљена. Било је такође неповољно што, због немогућности да буде одређена

¹⁰⁵ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 149-152.

¹⁰⁶ Исто, II, 165-169.

вредност тих добара, питање имовине Турака насељених у околини Сокола и Ужица још увек није решено.¹⁰⁷

У разговорима са француским и другим званичницима у Паризу, Мариновић је доказивао да је Србија много мање подложна утицају Русије него што се то чинило.¹⁰⁸

Мариновићев извештај о састанцима с Друен де Лиисом оставио је мучан утисак на Кнеза и владу у Београду. Неспремношћу званичног Париза да изађе у сусрет српским захтевима потврђено је раније стечено уверење да је у француској спољној политици дошло до преокрета неповољног по Кнежевину. Гарашанин је увидео да Србија више не може рачунати на подршку ове силе. Председник владе је сматрао да је узрок њеном нерасположењу уверење да Кнежевина не делује у складу с интересима Француске и да је под снажним утицајем Русије. Неполитички и штетно по Србију било би грубо удаљавање од ове силе, о чијем мишљењу увек треба водити рачуна. Међутим, Кнежевина више не треба да се ослања на Француску и да јој поклања поверење. Он је био огорчен због дволичности Друен де Лииса. Док се по питању Србије Француска позивала на поштовање међународних уговора, она их је у исто време отворено кршила у Румунији. Гарашанин је алудирао на подршку коју је Наполеон 1864. пружио кнезу Кузи у обарању Устава из 1858, као и недавно кршење Протокола од 6. септембра 1859. године. Као и претходни царски министри спољних послова, Друен де Лиис је за време разговора с Мариновићем апострофирао заслуге Француске у закључењу уговора којима је поправљен државноправни положај Кнежевине. Вероватно је министар овде мислио и на Протокол Конференције у Канлици. Гарашанин је негирао ове наводе, сматрајући да влада у Паризу зарад тог циља није жртвовала ниједан свој интерес.¹⁰⁹ С обзиром на овакав став Друен де Лииса и француске владе, сада је било лакше објаснити и држање амбасадора Мутјеа и конзула Ботмилија. Мутјеова уздржаност и хладно држање према Србији могу се приписати његовим личним особинама, али пре свега „инструкцијама његовог кабинета, који од неког времена, не интересира се много за народе који се не могу на лак начин употребити за цели политике Француске. Ово се и отуд увиђа, што Друен де Луис док Србији живо препоручује одржање трактата га у исто време видимо, да ове, још много живље, подпомаже кварити у Румунији“.¹¹⁰ У

¹⁰⁷ АМАЕ, Turquie-Belgrade 16, No 1, Друен де Лиис Ботмилију, Париз, 7. маја 1866.

¹⁰⁸ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 164.

¹⁰⁹ Исто, 166.

¹¹⁰ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, 3. маја 1866.

светлу нових околности није било тешко објаснити ни шта је био узрок слању Ботмилиових претећих нота Правитељству у вези Мајданпека.¹¹¹

Кнез Михаило је придавао толику важност овом преокрету у француској политици да је препоручио Гарашанину да Мариновићев извештај буде прочитан на наредној седници Правитељства. По кнежевом мишљењу вођење српске спољне политике је требало ускладити с овом околношћу.¹¹² Мариновићеви извештаји и страх од компензационих планова су без сумње утицали да Србија у периоду пред избијање аустро-пруског рата заузме уздржан став према Турској и догађајима у Европи. У тадашњим приликама, због чињенице да је Француска за њу изгубила интересовање, Кнежевина се нашла у двострукој опасности. Ако Србија буде захваћена оружаним сукобом њена судбина ће бити исто тако неизвесна као и у случају да је рат мимоиђе јер би њени национални интереси могли бити угрожени приликом завођења новог поретка у Европи.¹¹³ Разматрајући исход сукоба, Гарашанин је предвидео да ће Аустрија изгубити Венецију али да ће бити обештећена неком од турских провинција. С обзиром да због отпора Русије то неће бити Румунија, Дунавска монархија би као накнаду највероватније добила Босну и Херцеговину. Српски државник је сматрао да Турска неће бити у стању да се томе одупре.¹¹⁴

Поред тога што је за време боравка Мариновића у Паризу Правитељство сазнало за преокрет у француској спољној политици који је био неповољан по Кнежевину, његова мисија је изазвала и незадовољство у Петрограду. Руска влада је оштро замерила Србији што је корак предузела у невреме, сматрајући да земља од тога неће имати никакве користи. Док су на Западу сматрали да је мисија предузета по наговору Русије, званични Петроград је подозревао да је Мариновић предузео пут у Париз на иницијативу Француске с намером да буде проширен делокруг рада конференције посвећене румунском питању.¹¹⁵ Негодовање Русије је било утолико више за чуђење што је непосредно пред одлазак српског изасланика амбасадор Игњатијев у разговору с Ристићем подржао мишљење да би на париској конференцији могла бити створена прилика повољна за изношење захтева Правитељства. У случају да Француској буде потребна подршка Петрограда за избор њеног кандидата за румунског кнеза, Русија би јој као противуслугу могла тражити да се заузме у корист Србије. За ту прилику послат

¹¹¹ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 165.

¹¹² Исто, II, 167.

¹¹³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 222.

¹¹⁴ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 162.

¹¹⁵ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, априла 1866.

је влади у Петрограду један Ристићев мемоар о питању тврђава.¹¹⁶ Још пре доласка Мариновића у Париз руски амбасадор Будберг је од Друен де Лииса сазнао да је циљ мисије српског изасланика да издејствује предају градова. Упркос томе што је била мишљења да је корак предузет у невреме, влада у Петрограду је дала налог Будбергу да подржи захтев Кнежевине уколико буде разматран на Конференцији. Сâм и преко Ристића, Гарашанин је уложио велики напор да умири Русију. Било је потребно доказати званичном Петрограду да се Србија зарад својих циљева не може ограничити на тражење подршке само једне гарантне силе.¹¹⁷ У случају да Мариновићева мисија не испуни циљ, она свакако неће ни отежати положај Кнежевине. „Но осим свега тога треба знати да ми заиста имамо потребу видети Министре два западна Двора и с њима непосредно говорити. Да и од њих, успех наших ствари зависи, о том нема сумње, као и о том да смо ми представљени код њих, од њихових агента, у доста ружној фарби... Ми немамо другог начина дати познати тим Дворовима нашу лојалност, него начином којим смо пошли. Ако не уништимо рђаве вести конзулске о нама, ми ћемо их барем ослабити; па ако и то не, онда ћемо знати с ким имамо посла и да оно што бива не долази из глупог свађања конзулских, но да у том има других намера, према којим треба се и нама другчије управљати“.¹¹⁸ Мариновићев циљ је био да увери званичнике у Паризу и Лондону да су српски захтеви према Турској умерени и оправдани. Једном речју, за Србију је било неопходно да поред руске стекне наклоност француске и британске владе.¹¹⁹

Заправо једини разлог за подозривост Русије према Кнежевини је био што јој у том тренутку није одговарало покретање Источног питања. По Гарашаниновом мишљењу Руси су страховали да Србија, након што буде одбијен њен захтев за предају тврђава, не покуша да их поврати оружаним путем. Русија је настојала да све буде одложено до тренутка када она буде спремна за учешће у решавању питања у Османском царству, и то као одлучујући фактор. Њој је било потребно још две године да заврши изградњу железничке мреже. За то време требало је наћи могућег савезника и спречавати немире у Турској.¹²⁰

Након доживљеног разочарања у Паризу, Мариновић је отпутовао у Лондон где је, супротно очекивањима, наишао на много бољи пријем. У разговору са изаслаником,

¹¹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 220

¹¹⁷ АС, ИГ 1581, Гарашанин Ристићу, Београд, 19. априла 1866.

¹¹⁸ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 144-145.

¹¹⁹ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, 19. априла 1866.

¹²⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, 222-223.

министар спољних послова Кларендон је чак рекао да би британска влада била задовољна ако би Porta пристала да уступи тврђаве Кнежевини. У сагласности с руским амбасадором у Лондону бароном Бруновом, Мариновић је српски предлог изнео у једном мемоару влади Њеног величанства.¹²¹

Из разговора са француским, пруским и британским званичницима у Паризу, Мариновић је стекао утисак да Србија у захтевима према Турској не може очекивати никакву подршку европске дипломатије. Велике силе су се држале резервисано и заузимале пасиван став према догађајима на Истоку. Једногласно су прихваћена објашњења Правитељства о узроцима лоших српско-турских односа и оцењено да је за то крива Porta. Међутим, нико од дипломата није био спреман да покрене српско питање, нити да посредује у евентуалним преговорима између сизерена и вазала. Незаинтересовани за судбину Турске, они су одлучили да само посматрају догађаје и заузимају држање у складу с околностима. Због тога Србија треба да се води политиком свршеног чина и користи прилике које су за њу повољне. По Гарашаниновом мишљењу, то је био начин да се придобије дипломатија. Силе више не воде бригу о одржању Турске већ о стању које ће бити створено након њеног распада.¹²²

Након боравка у Лондону, Мариновић се поново вратио у Париз. Усвојен је његов предлог да се због незаинтересованости сила за извесно време не покрене питање тврђава. Било је несврсисходно понављати захтев у тренутку када силе доносе одлуку о важнијим питањима.¹²³ Гарашанин је дао налог српском изасланику да Друен де Лииса упозна са садржајем мемоара предатог Кларендону, али само ако овај то буде тражио.¹²⁴ Имајући у виду расположење француског министра према Кнежевини, председник владе је сматрао да би свако ново ангажовање у циљу испуњења српских захтева остало без резултата. Било је очигледно да Мариновић за време мисије није успео да увери француске званичнике да Србија није безусловно одана Русији и да не делује само у складу са жељама ове силе.¹²⁵ Иzasланик је имао задатак да проведе у Паризу још неко време и прати рад конференције. Он ће остати у француској престоници још само толико времена да се увери да се околности нису промениле у корист Србије.¹²⁶

¹²¹ Исто, 223-224.

¹²² АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, (без датума) 1866.

¹²³ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 178.

¹²⁴ Исто, II, 173.

¹²⁵ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, 19. априла 1866.

¹²⁶ Исто, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, (без датума) 1866.

Притисци владе у Тиљеријама на Кнеза, Правитељство и судство у циљу заштите привредних интереса француских држављана у Србији су настављени. Друен де Лиис се средином маја лично обратио Михаилу тражећи од њега да Французу Пажоу одмах буде исплаћена новчана накнада за штету коју је претрпео приликом трговања у Кнежевини. У том циљу конзул Ботмилио је тражио аудијенцију код Кнеза. Писмо француског министра било је „пуно шамара за књажеско Правитељство, из чега се види маса презрења према истом. Рекао би човек, оно читајући, да ми овде једемо живе Французе, и као да су само Французи странци код нас и да других нема“. Пренебрегавајући чињеницу да су француски пословни људи у Србији лошим пословањем и махинацијама нанели штету и земљи и Правитељству, Друен де Лиис је чак претио да ће Кнежевина бити лишена француског капитала. Михаило је одбио могућност да Пажо буде обештећен пре него што суд о томе донесе одлуку.¹²⁷

У разговору с Ботмилијом поводом судског процеса Јокића и Пажоа и писма Друен де Лииса, Гарашанин је истакао да интереси Србије захтевају избегавање сваке дискусије с царском владом. Утолико више што она не усваја објашњења Правитељства, спор између двојице трговаца може бити решен само судским путем. С обзиром да би вансудским поравнањем додатно пала љага на српску владу и пошто је Друен де Лиис прихватио да процес буде окончан на суду, Ботмилио је требало да позове Пажоа у Београд. Конзул је покушао да увери Гарашанина да је погрешно разумео садржај министровог писма. Наиме, Друен де Лиис је изразио бојазан да спор неће бити брзо окончан и да ће бити решен на штету француског трговца. Гарашанин је одговорио да се он једино обавезује да ће суд вршити правду по закону. Он је додао да нема права да се меша у рад суда и да јурисдикција у Кнежевини припада српским судовима. Гарашанин није устукнуо пред новим Ботмилиовим претњама.¹²⁸

Разочарање и огорченост председника владе на Француску, Друен де Лииса, Ботмилија и Французе у Србији били су велики. Та осећања су била приметна у сваком писму које је упутио Мариновићу за време његовог боравка у Паризу. Гарашанин више није гледао на Француску као заштитницу и пријатељицу Србије, а ова сила више није уживала његову наклоност. Председник владе је посебно био огорчен на Друен де Лииса кога је лично познавао и чије је државничке способности високо ценио. Он је признавао да Кнежевина ничим није задужила француског министра али то није

¹²⁷ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 173-174.

¹²⁸ Исто, II, 176-177.

оправдавало његову небригу за српске националне интересе.¹²⁹ Слична осећања гајио је и Кнез који је најчешће осуђивао Наполеона због недоследности и превртљивости. Михаилу и Гарашанину је било тешко да прихвате да после прекида споразума између Француске и Русије 1863. године, цар и влада у Тиљеријама више нису гледали на Србију истим очима. Нарочито није било лако помирити се са том чињеницом ако се имају у виду подршка коју је Кнежевина уживала пре само неколико година и велико поверење српског владара и Правитељства у ову силу. Тињајући сукоб и сталне варнице у односима Париза и Петрограда због супротстављених интереса на Истоку, као и погрешан утисак да је Србија под искључивим и снажним утицајем Русије били су разлози што Кнежевина више није могла да рачуна на потпору Француске. Недоследно примењивано од пољског устанка, Наполеоново начело народности од 1866. године за Србију више није важило.

Док су Француска, Аустрија и Велика Британија сматрале да је Србија под руским утицајем, Петроград је подозревао да ће се она приклонити западним силама, чија политика неће бити вођена у интересу словенских народа.¹³⁰ Због таквог става великих дворова Кнежевина се налазила у јако тешком положају. Било је јасно да јој политика тражења потпоре међу силама „па гди се она најпре и најлакше узмогне наћи“ није донела велике користи. За Србију је било важно да с највећом пажњом прати политику великих дворова према Турској, али још више да енергично ради на свом главном задатку, постизању споразума с хришћанским народима ради подизања устанка на Балкану.¹³¹

¹²⁹ Исто, 173.

¹³⁰ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, 19. априла 1866.

¹³¹ Исто, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, (без датума) 1866.

Део трећи

СРБИЈА У ИСТОЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ФРАНЦУСКЕ ОД БИТКЕ КОД
САДОВЕ 1866. ДО СМРТИ КНЕЗА МИХАИЛА 1868. ГОДИНЕ

Глава прва

I Француска после битке код Садове. Покушај постизања споразума с Русијом. Француски и руски предлог о реформама у Турској

Од састанка са пруским канцеларом Оттом фон Бизмарком у Бијарицу, октобра 1865. године, Наполеон III је био одлучан у намери да остане неутралан у сукобу Аустрије и Пруске. У жељи да реши питање Венеције а схватајући да не може ништа да очекује од Беча, он је од првих дана 1866. године радио на приближавању Италије и Пруске. Не треба занемарити чињеницу да је у предстојећем рату цар давао Аустрији веће изгледе за победу и надао се да ће побеђеној Прусској бити потребан као посредник. Он је очекивао да ће Француска добити територијалне накнаде на Рајни, а да ће припајњем Венеције Италији бити окончано њено уједињење и одложено решавање римског питања. Ово питање је било врло важно јер се Наполеон у унутрашњој политици ослањао на клерикалце и француске католике који се нису слагали са укидањем световне власти папе и уступањем његове престонице Виктору Емануелу. Тајним уговором између Аустрије и Француске закљученим у Бечу 12. јуна 1866. године цар Франц Јозеф се обавезао да ће без обзира на исход рата уступити Венецију Француској, која би затим могла да је преда Италији. Међутим, када је Пруска 3. јула 1866. потукла Аустрију код Садове а затим јој наметнула понижавајуће мировне одредбе цар није реаговао. Прашким уговором (23. августа) Прусској је омогућено да анектира Хановер, Насау, Хесен и Франкфурт и да искључи Аустрију из будуће Немачке конфедерације.

Битка код Садове је означила велики преокрет у француској спољној политици. Пре свега, царско здравље је било јако нарушено. Због опадања физичке снаге он је постао још неодлучнији, што га је постепено одвело у катастрофу. У време одигравања битке, једног од пресудних догађаја XIX века, цар није управљао државним пословима. Оборен великом петнаестодневном кризом, чији је узрок била његова болесна бешика, Наполеон није био у стању да донесе брзе одлуке које су захтевали догађаји, а царица Евгенија је озбиљно помишљала да преузме власт.

Убрзо је влада у Паризу морала да се суочи с последицама свога држања. Италија је била огорчена што је добила Венецију из руку Француске а не од Аустрије, а Бизмарк се 5. августа супротставио царевом захтеву да у замену за немешање у немачка питања припоји леву обалу Рајне. Пруски канцелар није прихватио ни његов предлог од 20. августа да две земље закључе уговор о савезу којим би Француској припали Белгија и Луксембург. Упркос набавци нових пушака *острагуша* Наполеонова војска у Мексику показала је слабости, док се царска дипломатија показала неспособном да наметне своју вољу Пруској која је стала на чело Севернонемачког савеза. Бизмаркова победа над Аустријом приморала је Француску да повуче војску из Мексика и групише своје снаге на европском континенту. Страх од Пруске допринео је зближењу Париза и Беча а Наполеон и Франц Јозеф су учврстили пријатељске везе на састанку у Салцбургу 18. августа 1867. године. Међутим, прерастање Пруске у велику силу није било могуће спречити. Док су поједини опозициони листови, као што је *La Liberté* Емила Жирардена (Emile de Girardin), били веома наклоњени Пруској, политичар Адолф Тјер је пребацивао Наполеону што није спречио уједињења Италије и Немачке којима је поремећена европска равнотежа. Цар је одговорио Тјеру „да се гнуша уговора из 1815. године који су вређали права народа“. Разапета између свог основног начела о заштити права народа на самоопредељење и страха од пруског експанзионизма, француска спољна политика је деловала неодлучно и крхко: био је то један од адута све бројнијих противника режима.¹

Наполеонова пасивност пред поразом Аустрије је запрепастила свет и допринела опадању његовог угледа. Садова је за Француску представљала национални пораз а све одлуке које је њена влада донела до 1870. године биле су последица овог догађаја. Односи с Пруском постали су главни проблем спољне политике Другог царства. Поразом Аустрије нестала је Немачка из 1815. године, а на граници с Француском се појавио народ од 50 милиона људи. Цар је употребио све своје снаге да обезбеди земљи територијалне накнаде или да јој пружи могућност за реванш. Када су, већ од августа 1866. године, јужне немачке државе почеле да се придружују Пруској, закључујући са њом у тајности савезе за напад и одбрану, рат између Француске и Пруске постао је неминован. Сукоб је био погубан јер су улог представљали француска безбедност и немачко уједињење.²

¹ J. Garrigues, *La France de 1848 à 1870*, 156; P. Milza, *Napoléon III*, 612-613.

² P. Henry, *Napoléon III et les peuples. A propos d'un aspect de la politique extérieure du Second Empire*, 103-107.

Заокупљеност потребом да поправи ситуацију и брзо слабљење његове физичке снаге и воље су главни разлози за почињене грешке које је Наполеон III нагомилао током последње четири године владавине. Пре свега због фикс-идеје да је Француска изложена опасности стављена је у други план брига о интересима народа. Оно што поткрепљује овакав закључак је конзервативна политика према Турској коју је Друго царство водило после 1866. године, иако је било покушаја да на том пољу буде постигнут споразум с Русијом.

Победа Пруске над Аустријом збунила је Наполеона III а изненадила Александра II.³ Пре рата, руски цар је поручио влади у Паризу да не жели увећање Пруске. Међутим, када је сутрадан после Садове министар спољних послова Друен де Лиис упитао вице-канцелара Горчакова да ли ће подржати право немачких држава другог реда „снагом оружја“, овај је избегао одговор. Александар II је упутио честитке победнику и позвао на племенитост исто као што је урадио и после битке код Седана 1870. године, не напуштајући онога који се у тешким данима показао његовим верним савезником. Бизмарк је деловао у сагласности с руским саветима: он није желео да „на леђима“ Аустрије буде створена уједињена Немачка и одбио је захтев војног врха и краља Вилхелма I да буде заузет Беч. Последица битке код Садове био је поремећај европске равнотеже, а Пруска је почела озбиљно да угрожава преимућство западних сила Француске и Велике Британије. Препознавши овај тренутак, Александар II је у Берлин послао поздравни телеграм у коме је изразио жељу да у међународним односима Русија и Пруска делују споразумно. Руски цар је на тај начин открио пруском краљу да очекује помоћ у погледу измене одредбе о неутрализацији Црног мора. У писму упућеном Александру, Вилхелм је истакао да би задовољење руских интереса могло везати две државе за цео један век. Преговори између Берлина и Петрограда вођени су у лето и јесен 1866. године када је у руској престоници боравио пруски специјални изасланик генерал Мантојфел. У инструкцијама Мантојфелу, Бизмарк је написао да ако Русија жели да се ослободи понижавајућих одредби о неутрализацији Црног мора, Пруска није ни најмање заинтересована за њихово очување. Договорено је да ће Пруска помоћи Русији у циљу измене одредби Париског уговора, под условом да се Петроград не супротстави њеној хегемонији у Севернонемачком савезу. Истовремено, антируска политика Аустрије и Француске на Балкану посредно је

³ Означавајући 3. јул 1866. године као кључан датум у владавини Наполеона III, аутор цареве биографије Ерик Ансо тврди следеће: „Чак и да је био од оних који су сматрали победу Пруске могућом до те мере да је приликом погађања прошле зиме себи задржао право да затражи међународну сарадњу у случају „поремећаја европске равнотеже“, брзина овог расплета га је згранула“ (Е. Anceau, *Napoléon III*, 438).

допринела приближавању Русије и Пруске.⁴ Показала се тачном тврдња француског амбасадора у Петрограду барона Талерана: „Русија неће околишати да покаже добру вољу према сили која се обавезе да ће на будућем конгресу подржати опозивање одредби Париског уговора које се тичу Црног мора“.⁵

Када је устанком на Криту у лето 1866. године Русији пружена прилика да покрене спорна питања у Османском царству, француски министар спољних послова маркиз Лионел Мутје је изнео француском амбасадору у Атини свој став по Источном питању. Министар је истакао да француска влада, исто као и британска, већ дуже време води конзервативну политику према Турској. Две силе нису желеле да дозволе да се ситуација на Истоку, на коју су утицали недавни догађаји у Немачкој, даље компликује. Мутје је изјавио да због виших интереса устаници у постојећим околностима не могу рачунати на дипломатску подршку.⁶ Без обзира на овакав став, Француска је покушала да постигне споразум с Русијом.

Комешање грчког и словенског становништва и тешкоће Турске покушала је да искористи Русија да на Истоку преузме своју традиционалну улогу, поврати углед и утицај међу хришћанским становништвом и покаже да је њена политика активна на поднебљу где је имала најкрупније интересе. Добра воља и сарадња Француске биле су увек неопходне Русији. Ова сила је на Истоку имала прворазредну улогу а због њеног отпора руска влада је могла бити спречена да делује, не само онда када буде желела да се ослободи обавеза наметнутих Париским уговором, већ у сваком тренутку и у свим околностима.⁷ Горчаков је покушао да оствари зближење с Француском, не више истинско и на плану опште политике већ ради остварења конкретног циља, зближење од ког би Русија имала изузетну корист. Вице канцелар је највише страховао од француско-британског споразума по питањима Истока. Постојала је могућност да се, уз подршку Француске, Велика Британија дочепа Крита и да султан поново буде стављен под заштиту западних сила. Суочени с оваквом опасношћу, Александар II и Горчаков су били спремни да забораве увреде које су им нанете 1863. године за време устанка у Пољској.

Наполеон III и маркиз Мутје су у томе видели прилику да још једном уздигну своју дипломатију. На кораке Русије они су одговорили планом о умереним побољшањима у Османском царству чије спровођење је требало да допринесе развоју

⁴ Д. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856-1894*, 41.

⁵ P. Rain, „Les relations franco-russes sous le Second Empire“, 650.

⁶ В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, 161.

⁷ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, 397-398.

хришћанских народа на мудар и постепен начин. Међутим, цар и његов министар су додали да „њихово пристајање на споразум на Истоку подразумева пре свега да влада у Петрограду претходно пристане на политику на коју би Француску могле приморати околности на Западу“.⁸ Званични Париз је сматрао да жртве које тражи од Турске не представљају почетак њеног комадања већ покушај да на одлучан начин буде заустављен тај процес. Покушавајући да створи основу за споразум с Русијом, влада у Паризу је предлагала следеће: 1) да званични Петроград заузме благонаклон став према интересима Француске на Западу; 2) да буде постигнут споразум у циљу затварања Источног питања, да Порти буду пружене озбиљне гаранције у погледу безбедности и да она буде приморана на увођење материјалних и моралних побољшања која су неопходна за њен опстанак. Поред увођења ових мера требало је пружити Турској конкретну помоћ за излазак из финансијских тешкоћа; 3) да турски гарнизони напусте градове у Србији и 4) да Крит буде припојен Краљевини Грчкој и да она добије природне границе. Амбасадор Талеран је имао задатак да о свему детаљно разговара с Горчаковом.⁹ Питање је стављено у прави контекст, али руски министар је сасвим природно тражио тачна објашњења које француски цар није био кадар да му пружи. Био је то тренутак када Наполеон, напуштајући идеју о увећању на левој обали Рајне, није могао да се одлучи између Белгије и Луксембурга. Мутје је био приморан да 9. фебруара 1867. упути амбасадору у Петрограду овакав одговор: „Ми схватамо да кнез Горчаков од нас тражи поверљива саопштења, али може ли нам он мало помоћи, поверавајући нам какви су заиста планови Русије, и какве би биле замерке које би дошле са њене стране у погледу различитих претпоставки од којих би се пошло“?¹⁰ Пред једном тако необичном уздржаношћу, Горчаков очигледно није желео да открије своје планове: „Искрено, ви желите да обрнете улоге, а није на мени да разматрам претпоставке“.¹¹ Иако се надао да Русија и Пруска нису још увек постигле споразум, Талеран је знао да једна према другој имају моралне обавезе. Основу за такав закључак француски амбасадор је налазио у међусобној наклоности два владара или у политичкој нужди. Он је схватио и предочио влади у Паризу да добри односи Француске и Русије

⁸ АМАЕ, Russie 237, No 83, Мутје Талерану, Париз, 24. децембра 1866.

⁹ Исто, Russie 238, No 6, Мутје Талерану, Париз, 29. јануара 1867; телеграм, Талеран Мутјеу, Петроград, 29. јануара 1867. и No 12, Мутје Талерану, Париз, 30. јануара 1867.

¹⁰ Исто, изузетно поверљиво, Мутје Талерану, Париз, 9. фебруара 1867.

¹¹ Исто, No 20, Талеран Мутјеу, Петроград, 27. фебруара 1867.

суштински зависе од односа Француске и Пруске и да она не може очекивати никакву помоћ Петрограда против Берлина.¹²

Француска је покушала да примора Порту на низ политичких и економских реформи којима би било ублажено незадовољство хришћана а Турској обезбеђена материјална средства. Мутје је сматрао да се тако пространо царство може одржати само ако се „у сразмери са својом територијом буде развијало у финансијском и административном погледу. Његове неприлике објашњавају се несразмером између захтева с којима влада мора да се бори и средстава којима располаже. Није чудо кад је центар слаб да трпе крајеви и да напори које изискује та ситуација постају нови узрок исцрпљености“.¹³

Када је претходних година расправљано о побољшању турске управе, циљ је био да Порта дословно примени одредбе садржане у Хатихумајуну из 1856. године. Тим султановим актом хришћани и муслимани изједначени су у правима и дужностима. Упркос неуспеху у десетогодишњој примени акта, западне силе су и даље сматрале да би целовитим спровођењем његових одредаба био побољшан положај хришћана и учвршћен унутрашњи поредак у Турској.

Француска је истицала да су првих шеснаест чланова Хатихумајуна о организацији немуслиманских верских заједница и њиховог свештенства, исповедању вере и верској толеранцији углавном примењени. Одредбе осталих деветнаест чланова нису извршене због пасивног отпора Порте. У циљу окончања оваквог стања, влада у Паризу је у ноћи од 22. фебруара 1867. предложила Турској, у шеснаест тачака, друштвене, привредне и финансијске реформе: 1) пријем хришћана у државну и војну службу; 2) стварање савременог образовног система у који ће бити укључени како муслимани тако и хришћани; 3) одвајање судске од административне власти које је већ започето у неким провинцијама; 4) јавност у раду судова и допуштење хришћанима да сведоче; 5) развитак трговачких судова и састављање потпунијег Трговачког законика у који ће ући сви чланови Француског грађанског законика (Code civil) који се односе на трговину; 6) ревизија система казних завода и реорганизација полиције; 7) слободно вршење права својине за странце; 8) реформа вакуфа и ширење система поседа у потпуном приватном власништву; 9) реформа хипотекарног система и установљење слободног и сигурног преношења права својине; 10) давање потпуне слободе муслиманима да располажу својом имовином и да је продају хришћанима и странцима,

¹² P. Rain, *нав. дело*, 652.

¹³ АМАЕ, Turquie 370, Мутје Буреу, Париз, 8. марта 1867.

чиме би била подигнута вредност те имовине; оснивање хипотекарних завода; 11) увођење наплате посредних пореза и реформа непосредних пореза и система читлука; 12) укидање унутрашњих царина и потрошачких пореза; 13) установљење буџета и општег плана за јавне радове којим би била обухваћена градња железница, друмова и пристаништа; 14) увођење општег система експлоатације руда и шума; 15) увођење градских управа у Цариграду и великим градовима којима ће бити пружена стварна помоћ у предузетим радовима и побољшањима; 16) установљење стварног и тачног буџета и посебног буџета за свако министарство и увођење мера којима ће и султанови поданици и страни капиталисти бити уверени у добро управљање финансијама.¹⁴

Програм реформи званичног Париза представљен је владама у Петрограду и Бечу у циљу изналажења заједничког решења за опстанак Турске. Исти је био детаљно разматран у току француско-руских преговора о Источном питању који су започети крајем 1866. године. Заузимање владе у Паризу за материјални опоравак, а нарочито захтев да се приходи вакуфа сливају у државну касу, имали су пре свега за циљ не одржање Османског царства, већ заштиту интереса султанових поверилаца у Француској који су се бојали банкрутства Турске. Међутим, спровођење ових реформи било је у интересу и земље и народа у Царству. Материјални и просветни напредак и изједначавање вероисповести допринели би да ојачају самопоуздање и свест хришћана и дали подстицај њиховим ослободилачким тежњама.¹⁵

Аустријски амбасадор у Цариграду, барон Прокеш, сложио се са највећим бројем тачака садржаних у француском програму и истакао да у њему нема ничег новог за некога који познаје прилике у турској престоници. По жељи министра Бајста, аустријски амбасадор је дао образложено мишљење о овом плану, указујући да су поједине одредбе већ садржане у турским законима а да ће спровођење одређених реформи наићи на тешкоће у турској конзервативној средини. По речима Прокеша, његов руски колега Игњатијев се изразио неповољно о француском предлогу.

Питање Луксембурга, покренуто у пролеће 1867. године, било је повод за избијање прве озбиљне кризе у односима Другог царства и Пруске. Покушај Француске да добије Луксембург као накнаду за анексију територија коју је спровела Пруска после победе над Аустријом, изазвао је отпор немачког јавног мњења. Постојала је могућност да криза прерасте у оружани сукоб. Одмах позван да пружи подршку захтеву Париза, Горчаков се уздржао, подсећајући да због тајности с којом је после Садове француска

¹⁴ АМАЕ, *Russie* 238, No 8, Мутје Галерану, Париз, 22. фебруара 1867.

¹⁵ В. Поповић, *нав. дело*, 163.

влада одржавала везе с Пруском није било потребе за посредовањем других сила. Међутим, у току француско-руских преговора о питањима Истока, Мутје је 1. априла саопштио Горчакову да више није у могућности да чини уступке по луксембуршком питању и да Бизмарк мора да попусти ако не жели да буде створена безизлазна ситуација. Руски министар је схватио да Мутје од њега тражи одобрење да Француска објави рат Пруској. У разговору с Талераном Горчаков је изјавио да не треба распиривати ватру. Он се надао да би једним мирољубивим решењем могао бити избегнут рат на који подстиче узрујана јавност у Немачкој. Горчаков је ипак сматрао да је Бизмарков останак на власти угрожен и да би у том тренутку било неделотворно упућивати савете Берлину. Француски амбасадор је потврдио да је код руског државника била приметна велика брига за општи мир.¹⁶ Неколико недеља касније Горчаков је пристао да посредује. Он је прихватио предлог Француске да луксембуршко питање буде решено на конференцији у Лондону и убедио Бизмарка да ублажи став. На наговор руског државника све велике силе пристале су да учествују на конференцији.¹⁷ После неколико дана заседања 11. маја је усвојен британско-аустријски план: велико војводство проглашено је неутралним и остало у поседу холандског краља, а пруски гарнизон је напустио луксембуршку тврђаву.¹⁸ Тако је руским посредовањем одложен рат између Француске и Пруске и окончана криза која је шест недеља испуњавала Европу страхом. Иако је решење Лондонске конференције сматрала као свој успех био је то још један пораз француске дипломатије.

Кнез Горчаков је покушао да искористи ситуацију на Западу да би ојачао положај Русије на Истоку. Он се вешто послужио постојећим идеолошким чиниоцима на Балкану: хришћанством, панславизмом и национализмом. У фази највеће затегнутости у односима између Француске и Пруске, руски државник је 6. априла 1867. године упутио силама ноту посвећену питању реформи у Турској. Руска нота представљала је одговор на програм реформи француске владе од 22. фебруара. Предлог је по обиму знатно премашивао оне који су били предмет француско-руских преговора, јер је имао за циљ да осигура широку аутономну управу свим хришћанским народима у Османском царству. Одбацујући тумачење садржано у француској ноти да одредбе Хатихумајуна нису спроведене због ниског интелектуалног нивоа хришћанског

¹⁶ АМАЕ, Russie 238, телеграм, Талеран Мутјеу, Петроград, 2. април 1867.

¹⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, 375. Историчар Пјер Рен тврди да је Горчаков пристао да посредује тек када је пруска влада самостално донела одлуку да повуче гарнизон из Луксембурга и тиме испуни захтев Француске (Р. Рен, *нав. дело*, 652).

¹⁸ J. A. de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, 357-358.

становништва, Горчаков је тврдио да је узрок томе непомирљивост између државног уређења заснованог на Курану и начела хришћанске цивилизације. Дотадашње искуство јасно је показало недовољан опсег спроведених реформи, њихову непрактичност и лоше последице усвојених полумера. Требало је пронаћи решење којим одржање султанове власти и задовољење интереса хришћана неће бити доведени у супротност. Од таквог решења зависио је мир у Европи.

Уз гаранцију влада великих сила, Русија је предлагала далеко радикалније реформе од Француске. Влада у Петрограду је приметила да благостање и мир у Турској владају само у областима које уживају пуну аутономију. То је случај са егејским острвима Хиос и Самос и са неким местима у Тесалији и Херцеговини где је управник муслиман, али управни савет, судство и милицију бирају и издржавају хришћани. Најбољи поредак влада на острву Хиос чији представник у Цариграду расправља о важним питањима непосредно с Портом. Пошто је положај становништва ових области допринео његовом благостању, Горчаков је сматрао да би ширењем аутономије на све хришћанске провинције на најбољи начин било решено питање реформи у Турској.

Руски министар је предложио груписање становништва по народности. Оваква подела постојала је све до увођења административне поделе на вилајете којом су створене области са мешовитим становништвом. Поделу на вилајете требало је укинути и заменити са онолико покрајина колико има главних народносних група. На тај начин биле би оформљене следеће области: 1) Румелија с једним делом Македоније; 2) Бугарска; 3) Босна и Херцеговина с Албанијом и пашалуцима Јужне Србије; 4) Епир с јужним делом Албаније, Тесалијом и остатком Македоније и 5) Спорадска острва. Свака од ових група има географске, етнографске и верске особености.

Други део предлога односио се на административно уређење а основу је представљало начело аутономије. Порта ће именовати само гувернера покрајине док ће остала звања бити изборна. Гувернер ће управљати уз помоћ покрајинског савета чије су одлуке за њега обавезне. У случају спора по важним питањима коначну одлуку ће донети Порта.

Трећи део је био посвећен уређењу судства а звања су такође била изборна. За спорове између хришћана и муслимана предвиђено је стварање мешовитих судова којима ће наизменично председавати муслимани и хришћани.

Четврти део се бавио војном организацијом. Хришћани су ослобођени војне обавезе, али су дужни да служе у локалној милицији заједно с припадницима осталих

вероисповести. О одржању поретка стара се милиција која сме да интервенише искључиво у границама свог среза.

Остале реформе предложене у ноти односиле су се на финансије, просвету, положај странаца и црквених старешина. Ове мере требало је да буду уведене под надзором великих сила.¹⁹

Широком аутономијом коју је Горчаков тражио за хришћане Турска би била претворена у неку врсту федеративне државе. Велике силе су сматрале да је овакав план имао за циљ њену дезинтеграцију. Аустрија се супротставила предлогу и одлучно изјавила да неће дозволити завођење аутономне управе у Босни и Херцеговини. Она није била вољна да прихвати идеју о стварању велике аутономне области ка којој су биле усмерене српске националне тежње.

Одговарајући на позив упућен неколико месеци раније, Александар II и Горчаков су 1. јуна 1867. године стигли у Париз на Светску изложбу где су свечано дочекани. Руском цару био је потребан снажан политички дух да поново прихвати да отпутује у престоницу одакле су се пре четири године чула највећа негодовања против његовог држања за време пољског устанка. Он није сматрао да треба да одбије позив али се тајно споразумео с краљем Вилхелмом да посете Наполеона у исто време. Француски цар је узалуд покушао да избегне сусрет с пруским краљем који би изазвао бурне реакције у јавном мњењу. Он је успео само у томе да приволи Александра да одседне не у руској амбасади већ у Јелисејској палати, чиме је његова посета добила карактер највеће срдачности у односима два владара.

Упркос руско-пруском пријатељству које је још једном било потврђено, влада у Паризу је увидела да Русија придаје велики значај споразуму с Француском. Главни доказ о жељи да буду одржани срдачни односи представљало је путовање Александра II у француску престоницу. Међутим, током читавог боравка руског цара, држање Наполеона и његовог министра спољних послова било је толико збуњујуће да је Александрова посета изгубила сваки смисао. На жељу Александра и Горчакова да буду заокружена питања покренута пре неколико месеци у току дипломатске преписке, Наполеон и Мутје су одговорили готово потпуним ћутањем. Француски цар и министар су на неубедљив начин афирмисали принципе своје дотадашње политике. Они су чак избегавали да потврде сагласност дату у погледу припајања Крита Грчкој, претварајући се да нису заинтересовани ни за положај хришћанског становништва на Балкану. У

¹⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 375-377.

току неколико обављених разговора није договорено ништа од предвиђеног у основама за споразум које је неколико месеци раније поставио сам Мутје. Француски министар је рекао Горчакову да, ако постоји жеља да реформе саветоване Порти буду делотворне, исте не треба да се односе само на одређено становништво и на одређене области. Благостање појединца зависи од благостања свих. Мутје је замерио Горчакову да у својој ноти од 6. априла није водио довољно рачуна о положају муслимана: „Немогуће је, уствари, у погледу администрације и закона, повући демаркациону линију између хришћана и муслимана. Разлика у вероисповести не може спречити преплитање интереса као и мешање самих народа, што чини нужним постојање заједничких установа“. Било је договорено да Мутје састави коначан програм реформи у Турској.²⁰ Француску су највише интересовала питања о праву својине странаца и о реформи вакуфа. Порта је одмах прихватила да уведе законе о томе али их је обнародовала тек након тромесечног пожуривања од стране владе у Паризу.²¹ Јачању француског утицаја у Цариграду допринела је посета султана Абдул Азиса Светској изложби у Паризу. Он је био под снажним утиском напретка у култури и техници.²² У складу са француским програмом од 22. фебруара, турски министар спољних послова Фуад-паша је почео да спроводи читав низ савремених реформи. По узору на Француску а уз помоћ њених стручњака, Порта је почела да реформише и просвету, уводећи школе на интерконфесионалној основи. Прва таква установа био је лицеј у Цариграду.²³ На састанку министарског савета, по повратку из Париза, султан је истакао као најважнија питања реформу просвете, изградњу железница и уређење хипотекарних завода.

Приликом повратка са војне смотре, 6. јуна у Булоњској шуми, на Александра и Наполеона је пуцао пољски емигрант Березовски. Владари су остали неповређени али је руски цар, несумњиво главна мета атентата, зажалио што је дошао. У средини веома наклоњеној Пољацима атентатор је осуђен на доживотну робију и присиљан рад, што је допринело захлађењу француско-руских односа. Цар Александар, његова породица и руски националисти сматрали су да је казна сувише блага.²⁴ Речи Горчакова упућене бившем амбасадору у Петрограду Монтебелу сведоче о руском разочарању: „Ако

²⁰ АМАЕ, Russie 239, план господина Депреа, Мутје Талерану, Париз, јуна 1867.

²¹ Исто, Turquie 371, Буре Мутјеу, Терапија, 19. јуна 1867.

²² Исто, Turquie 372, Утре Мутјеу, Терапија, 14. августа 1867.

²³ Исто, Turquie 370, Мутје Буреу, Париз, 15. марта 1867.

²⁴ J. Dontenville, „Les rapports de la France avec la Russie sous Napoléon III“, 131-132.

посете владара не послуже да се разјасне и реше питања, за њих би било боље да су остали код куће“.²⁵

Наполеон III и царица Евгенија посетили су у августу у Салцбургу Фрању Јосифа. Француски цар је овим кораком, без сумње, желео да покаже наклоност према аустријском владару одмах након погубљења његовог брата надвојводе Максимилијана. Наполеон је осећао одговорност за смрт надвојводе кога је наговорио на непромишљени подухват у Мексику. Међутим, сусрет два цара имао је много већи значај јер је протекао у политичким разговорима, а посебан интерес да они постигну споразум имали су аустријски савезници у рату с Пруском: краљеви Баварске, Виртемберга и Саксоније. Пружање подршке Хабзбуршкој монархији и јужним немачким државама против званичног Берлина није донело користи Наполеону. Аустроугарски званичници нису прихватили царев план којим су предвиђени склапање офанзивног и дефанзивног савеза Француске и Двојне монархије против Пруске и подела добити у случају победе у рату. Ипак, разговори у Салцбургу омогућили су успостављање веза на највишем нивоу и моста између Беча и Париза.²⁶

Вести о сусрету двојице владара изазвале су узбуђење у Берлину, а имале су одјека и у Петрограду. Желећи да избегне сваки непријатан коментар, француска влада је била спремна да се покаже предусретљивијом према Горчаковљевим плановима на Истоку. У складу са жељом руских дипломата, она се нарочито заузела у погледу решавања критског питања. Задовољан поступком француске владе цар Александар је 29. октобра рекао Таљерану: „Изузетно сам срећан због добре вести која је дошла из Париза. Већ дуго ми ништа није донело толико задовољства“. Међутим, неповерење Аустро-Угарске и Велике Британије према руској политици онемогућило је заједничку акцију сила у Цариграду без које Порта не би пристала на нове уступке хришћанима. После знатних измена коју је у њу унео Мутје, ноту Горчакова је 31. октобра предао Порти француски амбасадор у Цариграду Никола Буре (Nicolas Prosper Bourée). Поред Русије и Француске потписнице ове ноте биле су и владе у Берлину и Фиренци. Силе су констатовале да Порта занемарује спровођење препоручених реформи и изјавиле да скидају са себе одговорност за могуће последице.²⁷

Међутим, односи Француске и Хабзбуршке монархије су временом постајали све бољи, а Русија је страховала да силе на Истоку поново раде на стварању коалиције

²⁵ P. Rain, *нав. дело*, 652-653.

²⁶ *Dictionnaire du Second Empire*, 87. Разговори у Салцбургу биће подробно разматрани у једном од каснијих поглавља.

²⁷ АМАЕ, Russie 239, No 71, Талеран Мутјеу, Петроград, 29. октобра 1867.

против ње. С друге стране, владе у Паризу, Бечу и Лондону су се бојале да би ослободилачки покрети на Балкану могли довести до образовања независних држава, а тиме и до учвршћивања утицаја Русије. Званични Петроград није знао да су у циљу спречавања такве могућности Наполеон III и Франц Јозеф у Салцбургу постигли споразум о очувању целовитости Турске. Осим мржње, Дунавску монархију која се коначно помирила са губитком својих италијанских поседа, више ништа није одвајало од Француске. Нови аустријски министар спољних послова, амбициозни гроф Бајст је с много буке говорио о успостављању добрих односа између Беча и Париза, док се француска влада определила за већу уздржаност. Незадовољан развојем ситуације кнез Горчаков је рекао Талерану: „Цар Александар је изјавио да никада неће ући у коалицију против Француске, то је тачно, али водите рачуна да вам речи господина Бајста не створе привид да сте ушли у коалицију против нас“.²⁸

Наполеон III је био далеко од тога да подржи такав план, а поремећено здравље утицало је све више на његово оклевање. Након десет година колебања између савеза с Русијом и савеза с Великом Британијом и узалудних покушаја да их усагласи, цар је на крају покварио и један и други не одлучујући се да их напусти. Он је сматрао да савез с Аустријом који је разматрао 1867. године не може да послужи као замена за друга два, као јемство за случај да не успе да их оствари.

Француски цар је 1867. године пажљиво избегао све разговоре који су могли да доведу до прецизног споразума с Русијом. Након што је влади у Петрограду ставио у изглед ревизију Париског уговора, Наполеон је оклевао да себи веже руке на Истоку. То је једино могуће објашњење за царско држање у том тренутку. Последњи напор Петрограда да на Истоку себи осигура подршку француске дипломатије није довео до резултата. Почетком 1867. године чинило се да ће споразум из Штутгарта бити обновљен. Он је скициран, али на крају није закључен. Русија је предложила Француској споразум заснован на услугама које би оне чиниле једна другој и на Истоку и на Западу. Изгледа да је влада у Паризу најпре примила Горчаковљеву понуду, а затим је узмакла, тако да се споразум свео на узалудну дипломатску интервенцију у корист побуњених Крићана. Када је у октобру генерал Флери добио задатак да оде у Петроград и учини да буду заборављене пређашње несугласице, постигао је само лични успех од кога Француска није имала користи. Време за споразум било је прошло.²⁹

²⁸ Исто, *Russie* 240, No 2, Талеран Мутјеу, Петроград, 17. јануара 1868.

²⁹ G. Pagès, „Histoire extérieure du Second Empire“, 134.

Крајем 60-их година XIX века, циљеви Русије и Француске на Истоку били су сасвим противречни. Пријатељство с Пруском било је потребно влади у Петрограду за спровођење активне политике на Балкану, што је било у супротности с интересима Француске која је желела одржање постојећег стања. Поред званичног Париза, од оваквих намера Русије зазирала је и Дунавска монархија. До уласка у рат против Турске, Русија је настојала да одржи незадовољство међу хришћанима обећавајући им своју помоћ. Панславистичка пропаганда ширена је не само у словенским земљама у Турској већ и у Хабзбуршкој монархији, а свесловенска етнографска изложба организована у Москви маја 1867. године о трошку руске владе била је за то добра прилика.

Покушавајући да убеди велике силе да прихвате начело немешања у питања Турског царства Русија је желела да их одврати од умирења хришћана. Највећи противник овог начела била је влада у Бечу која је хтела да спречи ширење руског утицаја на Балкану и да у случају покрета хришћана осигура своју интересну сферу. Због одбијања владе у Петрограду да подржи њене интересе на Западу, као и због отпора Велике Британије и Аустрије, Француска није усвојила руски предлог. Поред тога, Русија и Француска су имале различита гледишта о судбини Османског царства. Док је Русија у случају распада Турске намеравала да припоји један њен део, Француска је заговарала стварање националних држава хришћанских народа на њеним темељима. Наполеоново начело самоопредељења народа било је на Балкану поново супротстављено начелу империјализма. Влади у Петрограду није било у интересу да подржи захтеве Француске према Прусској а да заузврат, без њеног учешћа, на читавој територији Турске буду образоване националне државе.

Међутим, француска политика народности није била доследна. Као противтежу плану Париза о територијалном проширењу Грчке, Русија је поставила захтев о давању накнада словенском становништву Балканског полуострва. Француска је сматрала да испуњење овог захтева не би било у интересу њене тадашње политике. Она је страховала од могућег сукоба Русије и Хабзбуршке монархије и јачања руског утицаја на Балкану.

До почетка 1867. године није постигнут никакав споразум по питању Балкана.³⁰ Обраћајући се сенаторима и посланицима, у беседи на отварању законодавног тела, Наполеон је имао намеру да односе Француске с другим силама представи у

³⁰ В. Поповић, *нав. дело*, 167.

ружичастом светлу: „Наши односи с Енглеском постају сваким даном све приснији због слагања наших политика и многоструких трговачких веза. Пруска настоји да избегне све што би могло да изазове нашу националну осетљивост и да се споразуме с нама о главним европским питањима. Русија, покренута помирљивим намерама, је вољна да своју политику на Истоку не одваја од политике Француске. Исто је са Аустријским царством чија је снага важна због опште равнотеже. На крају, Шпанија и Италија држе се искреног споразума с нама“. Такође, из царевих речи се може извести закључак да Европа није била посебно забринута због догађаја на Истоку. Тамо су избијали немири, али су велике силе биле сложне у намери да успоставе стање којим би биле задовољене оправдане жеље хришћанског становништва, очувана султанова права и спречени опасни заплети.³¹

Наполеонова изјава да су Француска и Русија сагласне по Источном питању изазвала је незадовољство владе у Петрограду. Увређен, Горчаков је изјавио да Русија не може да, у питању које је за њу од непосредног националног интереса, прихвати улогу потчињеног коју јој је наменила Француска. Он је додао да Наполеонове речи могу да утичу да хришћани изгубе поверење у владу у Петрограду, јер званични Париз води колебљиву политику и показује према хришћанима променљиво расположење. Уместо да позове Порту на умереност, Наполеон је охрабрује да пружа отпор. Осим тога, царева изјава могла је да пробуди сумње и у самој Русији да њена влада напушта своју традиционалну политику заштите хришћана у Турској.³² Због става Русије да је ово питање непосредно везано за њене националне интересе, споразум с Француском по Источном питању заснован на начелу народности није био могућ. Поред тога, компромис између двеју сила није био постигнут због сталних покушаја Наполеона да придобије Аустрију.

У извештају о спољној политици поднетом Сенату и Законодавном телу 17. фебруара 1867. године француска влада је изнела мишљење по Источном питању и јасно дала до знања којим ће правцем ићи. Пријатељски настројена према Турској, она ће у исто време водити политику која ће помоћи хришћанским народима да се ослободе и уједине. Званични Париз је увек подржавао споразуме којима је осигураван мир и пружана подршка развоју материјалног и моралног благостања народа. У провинцијама где су уговорима постављене основе за истинску аутономију, царска

³¹ Ministère des Affaires Etrangères, *Documents diplomatiques 1867*, vol. 1, Paris 1860-1868, *Discours de l'Empereur à l'ouverture de la session législative le 14 février*, 147.

³² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 521-522.

влада је саветовала Порти да тај систем примени у највећој мери. У питању Дунавских кнежевина, Турска је искористила повољну прилику да на сјајан начин примени то начело. Већ 1855. на Бечкој конференцији, Француска је предлагала уједињење Влашке и Молдавије под страним кнезом, а жеље изнете приликом заседања Дивана 1857. године представљале су доказ да је она тачно проценила расположење народа. Утицај Француске није био ништа мање користан када је била у питању Црна Гора. Званични Париз је помогао окончању турско-црногорског разграничења и уклањању узрока пограничних сукоба. Кнез Никола је одао највећу захвалност царској влади за помоћ коју је француска амбасада пружила црногорским изасланицима 1866. године за време преговора у Цариграду. Почетком 1866. године, покрет Крићана је имао за циљ добијање одређених административних уступака а притужбе становништва биле су углавном упућене на рачун гувернерове управе. Због Портиног одуговлачења да на острво пошаље специјалног комесара који би питање решио на лицу места, покрет се претворио у устанак за ослобођење и уједињење с Грчком. Охрабрени ситуацијом у Царству, Срби су поново захтевали да буду решени ранији спорови између Кнежевине и сизерене силе. Поново је постављено питање тврђава, чије је решавање у складу са жељама народа Француска саветовала Порти још 1862. године. „Ми данас сугеришемо Цариграду исто што и у прошлости; на томе додатно инсистирамо због ситуације и били бисмо срећни да турска влада те сугестије на крају узме у озбиљно разматрање“. По питању Крита није довољно да Порта у већој или мањој мери ублажи материјалне тешкоће становништва већ треба да сагледа суштину проблема и да не устукне пред жртвама којима би се заштитила од понављања оваквих криза. Влада у Паризу је сматрала да само преуређење јавних финансија и напредак у сваком погледу могу да осигурају опстанак Турској. Француска је саветовала реформу буџета, пореског система и просвете, као и увођење економских мера којима би била обезбеђена већа материјална средства а да притом становништво не буде додатно оптерећено. Било је потребно да путем организовања јавних радова буду искоришћена велика природна богатства земље и да у том циљу буде ангажован страни капитал који је једини могао да оснажи Турску а коме је до данас због неискуства и предрасуда био онемогућен приступ.³³

У периоду после битке код Садове, Аустрија (од 8. јуна 1867. Аустро-Угарска) је настојала да добије одобрење великих сила за интервенцију у Турској. Ипак тај план,

³³ АМАЕ, *Documents diplomatiques 1867*, vol. 1, *Exposé de la situation de l'Empire français présenté au Sénat et au Corps législatif, le 17 février 1867*, 155-160.

чији је творац био барон Бајст, био је спроведен тек након завршетка Берлинског конгреса. Амбасадор у Паризу принц Рихард Метерних је почетком јануара 1867. године добио упутство од Бајста да предложи Мутјеу сазивање конференције сила и да изнесе став аустријске владе по Источном питању.³⁴

Влада у Бечу је најпре анализирала ситуацију у Османском царству. Иако је на већем делу острва био угушен, устанак на Криту ће трајати до пролећа, док је у већини других крајева Турске у којима живе хришћани све било спремно за устанак. У случају неинтервенције сила овакво стање би могло да постане веома опасно по општи мир. Критски догађаји су показали да је одбрамбена моћ Турске опала и да одржање *status quo*-а на Истоку није могуће. С друге стране, од времена потписивања Париског уговора 1856. године измењене су опште прилике у европским државама. Независно од страних подстицаја а захваљујући успесима народа који су прихватили начело народности, порасла је жеља за ослобођењем код хришћанских народа у Турској. Због каснијих догађаја, одредбе Париског уговора и конвенције које су из њега произашле су постале неодрживе и више не одговарају потребама. Потребно је да владе великих сила сачувају Европу од трзавица које би могло да проузрокује опадање моћи Турског царства и да размисле о евентуалној ревизији Париског уговора и пратећих аката. Одлуку о ревизији требало је донети заједнички а њом би биле пружене гаранције за спровођење одредби Хатихумајуна из 1856. године. Приликом доношења одлука конференција сила ће се у највећој мери трудити да сачува достојанство Порте и да што лакше обезбеди њен пристанак. Међутим, у случају да постоји и најмања сумња у успех ове европске интервенције циљ би одмах у почетку био промашен. Било је потребно прикупити обавештења о потребама сваке провинције. Предвиђено је да тај задатак обави свака од заинтересованих влада тако што ће питати за мишљење часне и објективне појединце из сваке провинције. За ову акцију требало би осигурати искрену сарадњу свих страна које ће интервенисати. Париским уговором није у потпуности постигнут циљ. После победе у Кримском рату, силе су наметнуле Русији ограничења у располагању средствима за акцију које би могла употребити против Турске. Силе су успеле да онемогуће кретање Русије према Турској чиме је Европа задуго била ослобођена тешкоћа од Источног питања. Међутим, у овом тренутку би било неприродно да једној држави са великим пространством и са толиким становништвом буде забрањено кретање у оквирима легитимне слободе акције. Та забрана би у кратком

³⁴ АМАЕ, Autriche 494, телеграм, Грамон Мутјеу, Беч, 2. јануара 1867.

року могла да створи нове тешкоће. Потребно је обезбедити искрену сарадњу Русије у питањима Истока водећи рачуна о природној улози коју има захваљујући верском јединству с хришћанима у Турској. Аустријска влада је препоручивала да Париски уговор буде замењен споразумом на другачијим основама. У том циљу требало је прибавити потребна обавештења о жељама и потребама хришћанских народа под суверенитетом Порте и прикупљени материјал поднети на разматрање конференцији представника свих гарантних сила. Ради лакшег постизања споразума у раду конференције не би требало да учествује представник Порте. Уздржљивим и обазривим држањем по питањима Дунавских кнежевина, Крита па чак и Србије, европски дворови су пружили доказе Турској о својим искреним намерама. С друге стране, Порти прети опасност од избијања општег устанка. Велике силе ће без сумње успети да убеди турску владу да је без измена немогуће одржати садашњи систем управљања и улити јој поверење у погледу своје непристрасности и добронамерности. С друге стране, било би неправедно и неразборито да Турској буде наметнута таква интервенција, а да она претходно не буде заштићена од устаничких покрета. Било је потребно скренути пажњу хришћанским народима да могу рачунати на интервенцију сила само ако одрже мир или ће их силе на то присилити.

По Бајстовом налогу, Метерних је требало да замоли Мутјеа да изнесе своје мишљење о овом плану. Аустријски министар је желео да узме у обзир евентуалне измене које би Мутје сматрао за корисне, а да затим пошаље слична саопштења владама других великих сила.³⁵

Помоћу уступака, Аустрија је желела да спречи руски отпор према својим аспирацијама. За разлику од француског програма чију је основу представљало начело самоопредељења народа, званични Беч је разматрао могућност поделе интересних сфера на Балкану између Аустрије и Русије. Циљ влада у Паризу и Бечу био је да придобију Петроград за свој план и да осигурају његову подршку против Пруске.

Француска и Велика Британија тада нису биле спремне да прихвате Бајстов предлог о ревизији Париског уговора. Аустријски министар је сматрао да је његов програм био од историјског значаја имајући у виду касније догађаје: с једне стране, рат између Русије и Турске 1877. године је показао да Париским уговором није осигурана никаква заштита Османском царству, а са друге, Русија је 1870. године на своју руку укинула одредбу о неутрализацији Црног мора коју владе у Паризу и Лондону нису

³⁵ Comte de Beust, *Trois quarts de siècle. Mémoires du Comte de Beust, ancien chancelier de l'Empire d'Autriche-Hongrie, tome premier 1809-1866; tome second 1866-1885*, Paris 1888; II, 63-70.

желеле да занемаре а коју су у преговорима могле да искористе као средство за поравнање. Разматрајући сопствени предлог, Бајст је имао за циљ следеће: ревизију Париског уговора уз увођење права контроле када је у питању заштита Османског царства и заузимање благонаклоног става према хришћанском становништву у суседним провинцијама Турске без доношења штете њеном начелном и стварном одржању. Тиме би у исто време био сузбијен и искључиви руски утицај међу словенским становништвом. Пристанак Русије могао би бити обезбеђен јевтиним и безопасним уступком: укидањем одредбе по којој је њеној ратној морнарици било забрањено присуство у Црном мору.³⁶ Међутим, догађаји су показали да аустријски министар није био баш искрен. Током преговора Аустрије и Француске о Источном питању који су настављени непосредно након упућивања наведеног предлога, бечки двор је показао да гаји отворене аспирације према Босни и Херцеговини.

Бајст је сматрао да његов покушај великим делом није успео и због једне непредвиђене околности. Наиме, његов строго поверљиви предлог је прерано обелодањен, по свој прилици због необјашњиве индискреције или непажње француске владе.

Међутим, судећи по документима, званични Париз је ово учинио врло смишљено. Одмах након што му је упућен предлог, Мутје је био обавештен од стране француског амбасадора у Бечу, војводе Агенора од Грамона да одређене чињенице указују да аустријска влада већ неко време ради на зближењу с владом у Петрограду.³⁷ Француска је вероватно посумњала да је Бајстов програм био састављен у споразуму с Русијом па је одлучила да о његовом садржају обавести јавност. С друге стране, потреба за одржањем добрих односа с Великом Британијом, која није била спремна да чини Русији ма какав уступак на Истоку, је налагала влади у Паризу да се супротстави предлогу.

У распису упућеном свим државним функционерима, Бајст је образложио нови правац аустријске спољне политике на Балкану. Министар је сматрао да треба настојати да Порта задовољи жеље хришћана и да је управо то услов за одржање Турске. На тај начин Аустрија би убедила ове поданике Османског царства да би за помоћ требало да се обраћају искључиво влади у Бечу. Ипак, излагање у сусрет жељама хришћана није подразумевало да на основу начела самоопредељења народа

³⁶ Исто, II, 59, 61.

³⁷ АМАЕ, Autriche 494, No 1, Грамон Мутјеу, Беч, 2. јануара 1867.

буду образоване нове независне државе које би привлачиле сродно становништво Хабзбуршке монархије.³⁸

Аустријски предлог није наишао на добар пријем ни у Петрограду јер је жеља кнеза Горчакова била да Русија задржи слободу акције. Бајсту је поручено „да му вице-канцелар није опростио што је покушао да му одузме ту славу“.³⁹ Влада у Петрограду је очекивала да ће уз подршку Пруске моћи да оствари своје намере на Балкану. Овакво држање Русије додатно је утицало на дворове у Бечу и Паризу да раде на међусобном зближењу и да затраже од Порте спровођење неопходних реформи. Излазећи у сусрет одређеним захтевима хришћанског становништва, Француска и Аустрија су покушале да постигну споразум о одржању *status quo*-а на Балкану.

Влада у Тилеријама није желела сазивање европске конференције на којој би била разматрана ревизија Париског уговора јер је то могло допринети већем зближењу између Петрограда и Берлина и решавању Источног питања у складу с руским и аустријским тежњама. Влада у Паризу је сматрала да конференција треба да се ограничи само на решавање питања Крита и разматрање захтева да турске посаде напусте градове у Србији.⁴⁰ У тој фази преговора Француска је потхрањивала тежње Аустрије према Босни и Херцеговини уверавајући је да територијалне промене на овом подручју могу бити спроведене само у њеном интересу.⁴¹

Вести о француско-руским преговорима о Источном питању, вођеним у пролеће 1867. године за време Светске изложбе у Паризу, изазвале су узнемиреност владе у Лондону. Бојећи се да Русија не придобије Француску за своју агресивну политику према Турској, Велика Британија је почела да врши притисак на званични Париз. Британски амбасадор лорд Каули замолио је Наполеона III да се ни на шта не обавезује пре времена и да размотри ситуацију тек пошто цар Александар и Горчаков напусте престоницу. У исто време Француска је поручила влади у Бечу да на Истоку неће водити политику која би била у супротности с интересима Дунавске монархије.

Након што је пропао покушај Аустрије да се на основу ревизије Париског уговора споразуме с Русијом и Француском, појачана је панславистичка пропаганда а нетрпељивост званичног Петрограда према Хабзбуршкој монархији постајала је све већа. Због измењених спољнополитичких околности Дунавска монархија и Француска биле су упућене једна на другу. Суочена с опасношћу од Русије влада у Бечу је

³⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 174.

³⁹ Comte de Beust, *нав. дело*, II, 62.

⁴⁰ АМАЕ, Autriche 494, Мутје Грамону, Париз, 11. јануара 1867.

⁴¹ В. Поповић, *нав. дело*, 175.

настојала да постигне потпун споразум с Француском по Источном питању, док је након неуспешних француско-руских преговора а из страха од изолације, званични Париз тражио подршку Аустрије. Влада у Паризу је у свакој прилици скретала пажњу Дунавској монархији да због отпора Русије њене тежње према Босни и обалама Јадранског мора не би могле бити остварене без потпоре Француске. У жељи да јој пружи доказа о свом пријатељству, Француска је Аустрији давала савете за које је знала да се подударају са њеним намерама. Примера ради, она јој је скретала пажњу на гласине да су кнезу Михаилу у Цариграду дата одређена обећања у погледу добијања управе над Босном. Званични Париз саветовао је влади у Бечу да ради на зближењу између Хрвата и хришћана у Босни на чему Русија не би могла да јој замери, а што би јој у одређеном тренутку могло бити од велике користи за акцију. Амбасадор Метерних је одавао признање Мутјеу због искрене бриге за аустријске интересе на Истоку. Међутим, Бајст је сматрао да Француска није желела да постигне споразум с Аустријом по Источном питању и да није била спремна да јој пружи помоћ у евентуалном сукобу с Русијом. Министар је разматрао и држање Хабзбуршке монархије у току рата између Француске и Пруске. Он је тврдио да је Француска могла да рачуна на помоћ Беча да је пристала на споразум, а под условом да је приликом евентуалног сукоба Аустро-Угарске и Русије на Истоку Пруска стала на страну Петрограда. „Цар Наполеон ово никада није разумео и у својој невероватној заслепљености се увек надао да ће одвојити Русију од Пруске“. Овакав закључак Бајст је извео из преписке с принцом Метернихом.⁴² Дволичност коју је Француска исказала у току преговора с Русијом и Аустријом као и неспремност да са једном од тих сила склопи споразум о Источном питању директно су утицале да она остане без савезника пред одлучујући сукоб с Пруском и допринеле слому њене опште политике.

Након састанка француског и аустријског цара у Салцбургу о коме ћемо у каснијем излагању детаљније говорити, Франц Јозеф је у октобру 1867. године посетио Париз. Том приликом нису вођени преговори између две владе, за чим, по Бајстовом мишљењу, није било никаквог разлога. Бајст је на подруглив начин прокоментарисао поступак владе у Тилеријама „која је не сећајући се баш најбоље одредбе споразума у Салцбургу везане за питање Крита“ заједно са Русијом, Пруском и Италијом упутила Порти ноту од 29. октобра коју је Дунавска монархија одлучно осуђивала. Министар је успео да издејствује да Француска напусти овакво своје држање. Из Париза је

⁴² Comte de Beust, *нав. дело*, II, 318-319.

дворовима великих сила упућен циркулар којим су аустроугарска и француска влада желеле да отклоне сумње у погледу њихових агресивних намера. Уверен да званични Париз и Беч раде на склапању тешњег споразума, Бизмарк је примивши циркулар иронично приметио: „Тако, дакле, можемо сматрати да је мир у Европи осигуран“.⁴³ Треба истаћи да је председник мађарске владе Ђула Андраши био против француско-аустроугарског споразума и да би на то пристао једино ако би на Истоку Пруска подржала Русију или неку другу силу против Двојне монархије.⁴⁴

Од 1868. године до пропасти Другог царства, Француска и Аустро-Угарска биле су сагласне у питању одржања мира и *status quo*-а у Османском царству и пружале отпор свакој агресивној намери хришћанских народа на Балкану. Путем представки које су упућиване у Београд, ове силе су често упозоравале српску владу да не подстиче немире у Турској. У периоду 1868-1870. године Француска и Аустро-Угарска су водиле тајне преговоре о закључењу дефанзивног и офанзивног савеза што сведочи о њиховом зближењу. Преговори у које је била укључена и Италија вођени су између Бајста и француског државног министра Ежена Руера а посредством принца Метерниха, аустроугарског дипломате грофа Ота Вицтума и италијанског амбасадора у Паризу грофа Вимеркатија. Интересантно је да о њима није био обавештен француски амбасадор у Бечу војвода од Грамона.⁴⁵

У нацртима уговора насталим у току преговора, а који су сачувани у државном архиву у Бечу, Француска и Аустро-Угарска су се обавезале да ће на Истоку, докле то буде било могуће, инсистирати на одржању султанове власти. Поред тога, основе политике двеју сила ће представљати заштита интереса хришћанских народа и ширење западне цивилизације. У случају рата између Русије и Аустро-Угарске, Француска ће војно интервенисати једино ако Пруска стане на страну Русије. Ипак, Француска је преузела обавезу да одмах по избијању сукоба постави на граници с Пруском један извиднички корпус. Исти став требало је да заузме Аустро-Угарска према Русији у случају рата између Француске и Пруске. Било је предвиђено да Италија, уз право на аванс и накнаду ратних трошкова, пружи својим савезницама помоћ од 200.000 војника. Без обзира на исход рата, Италија ће имати право да анектира део Тирола насељен италијанским становништвом. У случају победе у рату против Русије, Аустро-Угарска је за уступање дела Тирола Италији требало да добије одређену територијалну накнаду.

⁴³ Исто, II, 122

⁴⁴ В. Поповић, *нав. дело*, 179.

⁴⁵ Comte de Veust, *нав. дело*, II, 323-324.

Двојна монархија ће се споразумети са савезницама да се подунавским провинцијама Турске осигура организација која би била најповољнија за ширење утицаја западних сила. У случају рата Француске и Италије против Пруске као циљ је постављено стварање федеративне Немачке. Победом би Француској били осигурани територијално проширење на левој обали Рајне и исправка границе (Нацрт бр. 1).

Аустроугарски амбасадор Метерних је унео одређене измене у овај француски нацрт уговора о савезу. У случају оружаног сукоба између Аустро-Угарске и Пруске, Француска би била обавезна да учествује на страни своје савезнице док би Двојна монархија остала неутрална у француско-пруском рату а ушла би у исти само ако Русија пружи подршку Прусској. Аустро-Угарска је пристала да уступи Италији део Тирола само под условом да рат буде завршен повољно по савезнице и то уз праведну накнаду (Нацрт бр. 2).

У француском нацрту који је уследио као противпредлог аустроугарском је предложено да су у случају да било која од њих уђе у рат с Пруском или Русијом, Француска и Аустроугарска обавезне да стану на страну своје савезнице (Нацрт бр. 3).

Под одређеним условима цар Франц Јозеф је у начелу прихватио тек четврти нацрт који је Метерних послао из Париза уз писмо образложења од 1. марта 1869. године. По овом предлогу, чија је основа слична претходном, Италија би добила део Тирола само у случају да рат буде окончан повољно по савезнице и ако би Аустро-Угарска добила накнаду ван Италије.

Влада у Бечу је због предузимљивости одала признање амбасадору у Паризу и захвалила се француским министрима на лојалности и отворености с којом су тумачили племените и пријатељске намере Наполеона III. Међутим, када је изгледало да је успех постигнут, преговори су запели око италијанских захтева. Из обзира према представницима високог католичког свештенства у Француској, Наполеон није могао да пристане на припајање Рима Италији. С друге стране, Аустро-Угарска није хтела да преузме никакве обавезе пре него што јој Италија пружи неопходна јемства. Иако је по уговору била дужна да уступи део своје територије, Метерних је сматрао да је исти био веома повољан по Двојну монархију. Због те несугласице отезали су се преговори, а Италија је указала на додатне тешкоће у вези са својом обавезом да шаље трупе и на удаљено ратиште у случају аустроугарско-руског сукоба.⁴⁶

⁴⁶ В. Поповић, *нав. дело*, 186-188

Уместо савеза у правој форми, нови француско-аустроугарски односи су учвршћени разменом писама два владара у септембру 1869. године. Та преписка је у извесној мери обавијена велом тајне јер је писмо Франца Јозефа нестало. Једино је познат одговор Наполеона III који је у кључном пасусу написао следеће: „Ако, неким чудом, ваше царство буде угрожено због напада који је тешко предвидети, нећу ни тренутка оклевати да вам ставим на располагање све снаге Француске“. Треба ли сматрати да је Наполеон преузео према Аустро-Угарској исте обавезе које је Франц Јозеф преузео према Француској? Касније је Бајст у више наврата поновио да је Аустро-Угарска једино прихватила да се без знања Француске неће споразумевати с трећом силом. Сумња дакле постоји у погледу обећања Франца Јозефа, али то није најважније питање. Суштина је у томе што писма нису имала важност уговора и што за француског и аустроугарског цара у њима није било ништа обавезујуће.⁴⁷ Приликом размене писама у чему је учествовао и италијански краљ Виктор Емануел, Италија и Аустро-Угарска су задржале право да прогласе неутралност ако Француска прва започне рат са Пруском. У случају напада Пруске Наполеон је обећао помоћ Францу Јозефу.

II Помоћ Француске Србији у добијању градова

Француска није желела да се постојећа криза у Европи продубљује због догађаја на Истоку. Поред сопственог уверења у победу Аустрије, савети из Петрограда и Париза умногоме су допринели решености српске владе да се 1866. године уздржи од учешћа у аустро-пруском рату.⁴⁸ После битке код Садове ситуација је била потпуно измењена. Илија Гарашанин није могао да предвиди каква ће бити будућност Аустрије, али је сматрао да је њено стање критично. Он је изразио неверицу у вези с гласинама да је Наполеон као накнаду за склапање савеза с Француском понудио Аустрији територијално проширење на Истоку. Гарашанин је сматрао да таква политика не би имала утемељење и да би ишла на руку ширењу руског утицаја међу Словенима у Аустрији, што француски цар свакако није желео. Председник српске владе је још једном изразио мишљење да је опстанак Турског царства немогућ и да ће Источно

⁴⁷ *Dictionnaire du Second Empire*, 87; P. Milza, *Napoléon III*, 653-654; J. C. Allain, P. Guillen, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaïsse, *Histoire de la diplomatie française. II. De 1815 à nos jours*, 128; Le Prince Napoléon Bonaparte (Jérôme), „Les alliances de l'Empire en 1869 et 1870“, *Revue des deux mondes t. XXVI*, Paris 1878, 489-500; 492-493.

⁴⁸ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 16, No 2, Друен де Лиис Ботмилију, Париз, 22. јуна 1866; Милан Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 123.

питање бити трајно решено само ако буду задовољени интереси хришћанских народа. Гарашанинов став био је врло сличан мишљењу влада великих сила. Нико у Европи није сматрао да за „болесника на Босфору“ има лека.⁴⁹ Гарашанин није придавао велику важност недавним изјавама новог министра спољних послова Лионела Мутјеа које су биле у духу наклоности према Турској јер „политику у Француској прави сам цар а министар је јасно извршује“. Председник владе је сматрао да је Источно питање дошло на ред. Коментаришући држање француског конзула Ботмилија, Гарашанин је изнео мишљење да он није наклоњен Турцима, али да не сме да се изјашњава јер не добија обавештења и упутства од своје владе.⁵⁰

Циљеви француске политике постали су јаснији него претходних година. После дугогодишњег истицања начела народности, Наполеон III је дипломатским путем покушао да осигура Француској присаједињење Белгије и Луксембурга. Хришћани на Балкану изгубили су његову подршку. Убудуће он ће их користити као средство у покушају да постигне сагласност с Аустријом и Русијом.⁵¹ Овај правац француске политике наговештен је циркуларом од 16. септембра 1866. године који је саставио заменик министра спољних послова маркиз Лавалет. Посебно дубок утисак оставила је на јавно мњење у Србији следећа реченица из циркулара: „Аустрија, ослобођена својих брига у Италији и Немачкој, не трошећи даље снаге у јаловим супарништвима, већ усредсређујући их на исток Европе, још увек представља силу од 35 милиона душа“. Ова изјава протумачена је у Београду као позив Аустрији да заузме турске провинције, а сматрало се да су нарочито угрожене Босна и Херцеговина. Србија је такође страховала за своју судбину. Бројне личности су о овоме са забринутошћу говориле Ботмилију и наслућивале промену француске политике на Истоку. Конзулу се чинило да међу људима преовладава осећање да би се, ако већ не могу да буду Срби и оснују независну државу, радије предали у руке Русије него да потпадну под власт Аустрије. „Учинио сам све што је у мојој моћи да отклоним ту забринутост; не усуђујем се да помислим да сам у томе успео“.⁵²

Суочена с овом опасношћу, Србија је интензивирала преговоре с осталим хришћанским народима, а била је донета одлука да војне припреме буду завршене до

⁴⁹ Никола Петровић, „Аустро-угарска нагодба, градови и Источно питање“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год. Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова*, Београд 1970, 263-279; 264.

⁵⁰ АС, ИГ 1581, Илија Гарашанин Иполиту Мондену, Београд, 16/28. септембра 1866.

⁵¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 295.

⁵² АМАЕ, Turquie-Belgrade 16, No 229, Ботмилио Мутјеу, Београд, 1. октобра 1866.

лета 1867. године. Поред тога, као повод за рат са Турском Кнежевине је требало да послужи питање напуштања тврђава које су на њеној територији још увек држале турске посаде. Влада у Београду је сматрала да је време за поновно покретање тог питања веома погодно с обзиром на дотадашњи отпор Порте.

Незадовољна одлукама Конференције у Канлици, Србија је у више наврата скретала пажњу гарантним силама да је присуство турских гарнизона у градовима главни разлог несугласица с Портом и да би њихов одлазак обележио раздобље добрих односа. Проблем је, међутим, био у томе што захтев Кнежевине није почивао на чврстој правној основи јер је Париским уговором Турској на изричит начин признато право држања посада. Сходно томе, задовољење захтева мирним путем зависило је искључиво од добре воље Порте, односно од притиска који буде трпела услед неповољних околности.

Правитељство је сматрало да ће његова жеља скоро сигурно бити одбијена. Међутим, успешна припрема намераваног подухвата захтевала је опрезност. Било је потребно постављати захтев повремено и правовремено како европска дипломатија не би посумњала да би његово неиспуњење могло послужити Србији као повод за рат. У Београд је на договор с кнезом Михаилом и Гарашанином позван српски посланик у Цариграду Јован Ристић.

Правитељство је одлучило да затражи од Порте уступање градова. Гарашанин није био за то да захтев буде упућен само турској влади. Он је осмислио план по коме ће овај корак бити предузет пред Портом и гарантним силама непосредно пред улазак Кнежевине у рат. Председник владе је сматрао да до тада треба убедити Француску да одустане од погађања с Аустријом на рачун интереса јужнословенских народа и осигурати примену начела немешања сила у рату балканских народа с Турском. За ово последње Србија је могла рачунати на подршку Русије.⁵³

Упркос дубоком неповерењу Правитељства, било је неопходно још једном испитати став Француске према српском питању. Акција је најпре предузета преко бившег српског министра војног, пуковника Иполита Мондена, а затим и преко историчара и публицисте Абдолонима Убисинија. На основу Убисинијевог писма председнику Савета Јовану Мариновићу стиче се утисак да је Србија била спремна да тренутно одржи мир под условом да Турска напусти тврђаве и учини још неке територијалне уступке (као пример публициста је навео Стару Србију). Убисини је

⁵³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 296-297.

имао задатак да преда Наполеону мемоар у коме је српска влада указивала да је идеја о ширењу Аустрије на Исток изнесена у Лавалетовом циркулару неостварљива и да је у интересу Француске стварање велике конфедерације хришћанских народа.⁵⁴ Публициста је затражио пријем код цара али нема података о томе да је добио.

Мемоар српске владе настао је у тренутку када је одлучила да поново покрене питање предаје градова, а у њему су изнесене следеће идеје о будућности Истока и Подунавља.

Под притиском незадовољних хришћанских народа и расула државне управе скори распад Османског царства постао је неизбежан. У очекивању тог догађаја, Русија је већ почела да распоређује војску на својим јужним границама. У случају да западне силе покушају да задрже покорене хришћане то ће искористити Русија, од које ће они затражити помоћ. Стога је у интересу западних сила да хришћани што пре буду ослобођени. Свако одлагање обесхрабрује хришћане и иде у корист Русије чијом победом ће бити нарушена европска равнотежа. Покушај склапања савеза између Француске, Италије и Аустрије ради решавања Источног питања, о чему су ширене гласине у европској штампи, указује на то колико Запад није упознат са потребама хришћана у Турској и са тешким стањем у Хабзбуршкој монархији. Уверење да ће хришћани пристати да буду припојени Аустрији, чијег су пропадања сведоци од 1848. године, представља велику заблуду. Дунавска монархија се, као и Турска, приближава коначном распаду. Ниједан политички систем не може да сузбије тежњу народа Аустрије за независношћу која почива на свести о народности и историјској прошлости. За прво време, Словени у Хабзбуршкој монархији желе да спрече хегемонију Немаца и Мађара, а касније ће настојати да образују федерацију у коју ће примити и Мађаре. Према томе, свака анексија турских покрајина од стране Аустрије могла би само да увећа њене унутрашње тешкоће и да је јаче изложи деловању панрусизма. Било би најбоље оставити Дунавску монархију да животи, а Источно питање решити пре њеног распада.

Уместо комадања Турске у корист Аустрије, интереси западних сила ће бити боље обезбеђени стварањем у етапама велике конфедерације од 44 милиона становника на простору од Балтичког до Јадранског мора. Подигнут на чврстим темељима, овај бедем између Немачке и Русије ће служити одржању равнотеже у Европи. Конфедерација би се ширила постепено: покрет хришћана у Турској прерастао би у

⁵⁴ АС, ПО 76/35, Убисини Мариновићу, Париз, 2. новембра 1866 и ПО 76/36, Убисини Мариновићу, Париз, 4. новембра 1866.

конфедерацију Јужних Словена, Румуна и Грка, којој би се придружили Мађари. Нешто касније њој би се придружили Чеси и Пољаци. Тако проширена конфедерација могла би да одузме Пруској Шлезу, Познањ и Померанију и да покуша да обнови Пољску, одузимајући од Русије територије које је присвојила.

Француска је једина у стању да на овај начин преуреди карту Европе и тиме допринесе трајном миру и благостању. Наполеон је већ пружио доказа својој привржености начелу народности: отпочео је „метаморфозу света“. У случају да се заустави или изабере Аустрију за наследницу Турске, биће испуњено пророчанство Наполеона I: Европа неће постати републиканска него козачка.

При свему томе, решавање Источног питања се не може ни замислити без учешћа Русије. Пошто се једино уз сарадњу владе у Петрограду може спречити општи рат, треба је придобити за искрену подршку покрету ослобођења хришћана. Оног тренутка када Француска да сагласност хришћанима да подигну устанак на Истоку, престаће свака опасност од руске политике. Петрограду једино не треба откривати план о конфедерацији која би прелазила границе Мађарске, Румуније, Грчке и области насељене Јужним Словенима. Распадом Аустрије било би покренуто питање Пољске, а Русија би се одмах успротивила таквом плану. Због тога би било добро да темељи конфедерације буду постављени на Балкану и у источним крајевима Аустрије. Остале земље ће јој се придружити постепено, саме од себе и без потреса. Међутим, две могућности треба спречити по сваку цену: усвајање руског предлога о подели Јужних Словена на две или три државе и остварење неправичних аспирација Италије на Далмацију и Истру. Свако присуство Италије у тим крајевима послужило би Русији као изговор за интервенцију у име начела народности и допринело би стварању нетрпељивости између Дунавске конфедерације и Италије.⁵⁵

Оваквом садржином мемоара Правитељство је имало за циљ да отклони уверење француске владе да је Србија главни експонент руске политике на Балкану.

Поред два претходна, крајем октобра је учињен и трећи покушај у циљу придобијања Француске за српски план о ослобођењу Балканског полуострва и Средње Европе. Овога пута конзулу Ботмилију се уочи његовог одласка у Париз на одсуство лично обратио Илија Гарашанин. Председник владе је желео да „својим речима дâ већу тежину“, па је на састанак као тумача повео Јована Мариновића, сјајног познаваоца

⁵⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 297-299.

француског језика. Гарашанин је још једанпут настојао да убеди Француску да ће пружањем подршке интересима Аустрије на Истоку допринети победи руског утицаја.

У извештају маркизу Мутјеу, Ботмилио је написао да га је председник српске владе доскора уверавао о жељи Кнежевине да бар привремено одржи добре односе с Турском. Указујући на велике патње хришћанских народа, Гарашанин је отворено изјавио да се њихов устанак може сваког дана очекивати. Србија је досада на сваки начин покушавала да их задржи. Међутим, њен утицај код хришћана, до кога држи изнад свега, ће сигурно бити компромитован ако настави да им даје савете о стрпљивости и опрезности. Кнежевина неће давати подстицаја устанку, али ће се, ако он избије, прикључити околном становништву и пружити му помоћ свим расположивим снагама *ма какве биле последице те борбе*. Свесна опасности, Србија је желела да обезбеди подршку Париза. У случају да је добије, победа Кнежевине била би осигурана а утицај Француске на Истоку постао би заувек преовлађујући. У супротном, Србија ће бити приморана да тражи подршку Русије, чији би утицај у турским провинцијама тада постао одлучујући. „Нагласите господину Мутјеу, додао је Гарашанин, *да ми нисмо Руси*, као што чујем да нас у Паризу оптужују; да смо Срби и да желимо то и да останемо, да ћемо увек водити нашу националну политику али да ћемо, да би постигли циљ који смо себи поставили, морати да се служимо свим средствима која нам се укажу“. Ботмилио је скренуо пажњу Гарашанину на озбиљност одлуке коју је влада кнеза Михаила намеравала да донесе. Он је упитао српског државника да ли страхује од могућности да у случају победе влада не успе да успостави управу над ослобођеним крајевима и власт способну да се носи са бројним тешкоћама на које ће тамо наићи. Гарашанин је одговорио да то има у виду, али је сматрао да ће тешкоће бити мање од оних које је Србија требало да превазиђе после устанка из 1815. године.⁵⁶

По мишљењу конзула, сем ако на то не буду подстакнути споља, народи у Бугарској и у Босни неће пружити иницијативу за покрет против Османског царства. С друге стране, Гарашанин га је уверавао да подстицаји не долазе из Србије већ из једне од суседних земаља. Страхујући од утицаја Русије који је већ велики, српски државник је тражио подршку Француске. Остављајући Мутјеу да о томе донесе одлуку, Ботмилио је изнео мишљење да је неопходно уложити све расположиве напоре да буде избегнут сукоб између Турака и хришћана. Ма какав био њен исход, ова борба ће бити страшна и

⁵⁶ *Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, t. I-XXI, Paris 1910-1932, t. XIII, док. 3689, 5-7, Ботмилио Мутјеу, Париз, 21. октобра 1866.

огорчена а супарници подједнако исцрпљени. Конзул је изразио бојазан да и у случају победе хришћани не би били у стању да спроведу реорганизацију Османског царства: анархично стање довело би скоро неизбежно до стране интервенције. У циљу спречавања рата, Ботмилио је предложио да Порта учини уступке хришћанима. Она би требало да преда Србима места као што су Мали Зворник, Кастел и Адакале, која немају велики стратешки значај, као и шабачку и смедеревску тврђаву. Питање београдске тврђаве је без сумње било много озбиљније, међутим, Порта би поступила политички мудро да је напусти, под условом да буду срушена њена утврђења. Неопходно је да до наредног пролећа буду предузете делотворне мере којима ће бити умирено незадовољство становништва и осујећене сплетке које га терају на борбу до истраге. Док је у пролеће, за време Мариновићеве мисије у Паризу, сматрао да је захтев Правитељства за одлазак турских посада из градова у Србији неумесан, Ботмилио је сада био мишљења да је за то право време.⁵⁷ Конзул је заправо изнео свој начелан став по овом питању, изнесен у извештају Друен де Лиису у јесен 1865. године. Он је још тада сугерисао француској влади да турски гарнизони треба да напусте тврђаве од којих Порта нема никакве користи и да њихов останак у Кнежевини представља основни разлог незадовољства српског народа.

Из извештаја београдског конзула званични Париз је сазнао да је Србија била одлучна у намери да загази у рат против Турске ради ослобођења Словена и стварања независне државе. Гарашаниново излагање само је представљало опомену јер је Правитељство, не сачекавши одговор, предузело кораке за добијање помоћи од Русије. Иницијатива је предузета скоро истовремено. Свечаност поводом венчања руског престолонаследника Александра пружила је влади zgodnu прилику да преко специјалног изасланика Јована Мариновића поведе у Петрограду разговоре о развоју догађаја на Балкану.⁵⁸

Важно је истаћи да Гарашанин у свом разговору с Ботмилиом ниједног тренутка није поменуо питање тврђава. Према плану председника владе захтев је требало упутити непосредно пред напад на Турску а силама представити да је њеним одбијањем Србији наметнут рат. Међутим, на Ристићев предлог, овај план је био измењен.

Међународна ситуација ишла је у прилог намерама Правитељства. Слабљење Аустрије, незавидан положај Порте због устанка на Криту као и појачану активност Русије требало је искористити за покретање питања о евакуацији турских посада из

⁵⁷ Исто, док. 3690, 7-8, Ботмилио Мутјеу, Париз, 21. октобра 1866.

⁵⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 300.

градова у Србији. Ристић је сматрао да ће Турска изаћи у сусрет српском захтеву. Порта се опирала предаји тврђава мање због њихове војне и стратешке важности него због отпора јавног мњења кога су за Београд везивале успомене на славну прошлост. За њу је то пре свега било питање достојанства и угледа.⁵⁹ Одбацујући жељу Правитељства, Порта би додатно погоршала тежак положај у коме се налазила због критског устанка. Изгледа да је предлог српског посланика о непосредном обраћању турској влади био инспирисан повољним исходом турско-румунских преговора. После дугог опирања по питању признања Карла Хоенцолерна, Порта се у последњој фази преговора показала попустљивом. Не постављајући раније услове, она га је не само признала за кнеза већ је била спремна и да му призна право наслеђа. Без учешћа гарантних сила, турска влада се трудила да то решење представи као интерни споразум између сизерена и вазала. О последњим фазама преговора Порта није хтела ни да обавештава европске дворове.

Разматрајући Ристићев предлог, Гарашанин је затражио и мишљење војних стручњака о ставу који Србија треба да заузме с обзиром на стање ратне спремности и догађаје у Турској. Они су били за одлагање оружане акције. Крајем октобра, на састанку с кнезом Михаилом, Гарашанином и Мариновићем, Ристић је образложио свој предлог. Поред тога што би питање тврђава било решено у корист Кнежевине, Ристић је сматрао да би кораком у Цариграду била пружена морална подршка Крићанима. Српски посланик је додао да то ни у чему не би омело Србију да настави ратне припреме. За разлику од Кнеза и Мариновића који су били сагласни с Ристићем, Гарашанин је изразио бојазан да би Србија изазвала већу сумњу код Порте у погледу својих тајних припрема. Притом, сами изгледи за добијање тврђава не би били много увећани. Председник владе је чак сматрао да би успех по том питању негативно утицао на даље припреме за рат. Рекао је да би више волео да турске трупе остану у градовима него да напусти рад на коначном ослобођењу и уједињењу. Усвојен је његов предлог да евентуални успех корака у Цариграду неће изменити план о рату против Турске. Донета је одлука да Кнез, не обавештавајући гарантне силе, упутити захтев непосредно великом везиру. Михаилово писмо требало је саставити у крајње помирљивом духу да Порта не би прозрела ратне намере и да би она и гарантне силе стекле утисак да предаја тврђава представља последњи српски захтев. Тај задатак поверен је искусном дипломати Јовану Мариновићу.

⁵⁹ В. Поповић, *нав. дело*, 120.

Водећи рачуна о осетљивости Порте, Мариновић је на одмерен, учтив и достојанствен начин изразио кнежеву жељу да са српске територије буде уклоњен непресушни извор неповерења које представљају застареле тврђаве са турским посадама. Поновљена је ранија Михаилова изјава да ће Србија после тог уступака бити мирна и одана Порти; за одбрану Царства таква земља вреди више од тврђава на обалама Саве и Дунава. Ристић је 10. новембра предао писмо великом везиру Мехмед Ружди-паши. Велики везир је био припремљен на овај корак јер је био обавештен да је српски посланик присуствовао седници министарског савета на којој је донета одлука да од Порте буде захтевано уступање Малог Зворника, Адакале и рушење тврђава. Он је одмах прочитао писмо и изјавио да ће турска влада размотрити захтев.⁶⁰

Успоном Пруске после Садове поремећен је однос снага између великих сила. Највећу активност у циљу поновног успостављања европске равнотеже развила је француска дипломатија. После неуспеха у преговорима с Пруском у циљу добијања територијалног проширења у правцу Рајне, влада у Паризу је покушала да обезбеди савез с Аустријом или Русијом. Споразум са једном од две силе омогућио би Француској да свој захтев спроведе оружаним путем.

Поред заштите француских интереса на Западу, главна тема преговора између званичног Париза, с једне, и Петрограда или Беча, с друге стране, било је Источно питање. Захлађење у односима с Русијом због пољског устанка допринело је промени у ставу Француске према Турској. Прихвативши британско гледиште да сваки поремећај на Балкану може да користи само Русији, француска влада се залагала за опстанак Османског царства. Сматрана главним експонентом руске политике на Балкану и стожером окупљања хришћанских народа, Србија је у највећој мери осетила промену у држању званичног Париза.

Мисао изражена у Лавалетовом циркулару унела је забуну међу српске државнике. Она је протумачена као позив Аустрији да заузме Босну и Херцеговину док би остале хришћанске провинције Турске остале под влашћу султана.⁶¹

Одговарајући Ботмилију на телеграме, нови француски министар спољних послова маркиз Лионел Мутје је указао да српска јавност погрешно тумачи Лавалетов циркулар, тачније да је погрешно схваћен пасус који се односи на улогу Аустрије. Вишемесечни страх у вези с тежњом званичног Беча да путем анексије северних

⁶⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 301-302; Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена*, II, 462-469.

⁶¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 307.

провинција Османског царства добије накнаду за уступање Венеције доприноси искључиво стварању атмосфере за повратак руског утицаја у Београду. Министар је позвао конзула да предочи влади кнеза Михаила да је политика Француске пре свега конзервативна и да она није спремна да учествује у плановима који имају за циљ да нанесу повреду аутономији хришћанских народа на Истоку. Наводи у *Србским новинама*, где су званичном Паризу приписане овакве тежње, били су утолико више за жаљење што је недавно признато уједињење Влашке и Молдавије и пружена потпора Црној Гори у питању разграничења с Турском. Ове одлуке требало је, поред осталог, да допринесу отклањању сумњи код Порте у погледу „ратоборних задњих намера“ Правитељства. Тон употребљен у чланку *Србских новина* може само да раздражи сизерену силу и да спречи решавање отворених питања између двеју влада. Са становишта личног ауторитета, од највећег интереса за кнеза Михаила је да убрза њихово уређење. Сазнавши да је Гарашанин дао налог Ристићу да од Порте поново затражи напуштање Малог Зворника, Кастела и Сакра, Мутје је замолио Ботмилија да га обавести о исходу овог корака.⁶² Отправник послова француског конзулата у Београду д'Истрија (Jules François Raphael Paris d'Istria De Petrets) је пренео Гарашанину Мутјеова уверавања да ће званични Париз задржати благонаклон став према хришћанском становништву. Председник владе је изразио захвалност због оваквих обећања и додао да Правитељство не стоји иза поменутог чланка у *Србским новинама*.⁶³

После победе Пруске код Садове, француска дипломатија је променила курс и министра. Желећи савез с Пруском, Наполеон III је опозвао Друен де Лииса. За његовог наследника најпре је предложен амбасадор у Берлину Бенедети (comte Vincent Benedetti), али је овај понуду одбио из здравствених разлога. Државни министар Ежен Руер је затим предложио Мутјеа, који је као бивши опуномоћени министар остао у лепом сећању у Берлину и био веома погодна личност за спровођење нове политике. У ишчекивању да нови министар напусти положај амбасадора у Цариграду и дође у Париз, вршилац дужности у Ке д'Орсеју био је тадашњи министар унутрашњих послова маркиз Лавалет. Он се у поменутом циркулару упућеном француским дипломатама трудио да оправда покушај зближења с Пруском и политику народности. Могуће је да је Мутје одложио свој долазак у Париз да не би ставио свој потпис на текст документа чије основе није у потпуности одобравао. У јесен 1866. године Мутје

⁶² АМАЕ, Turquie-Belgrade 16, No 4, Мутје Ботмилију, Париз, 19. октобра 1866.

⁶³ Исто, No 231, д'Истрија Мутјеу, Београд, 2. новембра 1866.

је у највећој тајности започео с Пруском преговоре о територијалним накнадама, који су имали за циљ склапање савеза између Париза и Берлина. Изгледало је да је припајање Луксембурга Француској осигурано. Међутим, супротно сваком очекивању, Бизмарк је у току зиме 1867. године одбацио ову могућност и запретио да ће подићи немачку јавност против Француске ако војводство буде анектирано. Мутје је тада дао све од себе да луксембуршко питање не одведе земљу у пропаст. Са много вештине, министар је постигао да пруски гарнизон напусти велико војводство и да велике силе прогласе његову неутралност. Било је то далеко од очекиваних накнада, али је бар част била спасена. С друге стране, царева политика народности доживела је пораз. Иако више није било сумње у погледу непријатељства Пруске, Мутје ће убудуће настојати да смири страсти. Тек започета реформа француске војске била је разлог за овакво опредељење. Поред тога, због изолације у коју је запала, влади у Тилеријама је био неопходан савезник. Упркос трагичној смрти надвојводе Максимилијана у Мексику назирало се зближење с Аустро-Угарском. Мутје је 1867. године морао да води и дипломатску борбу која би оправдала слање француских трупа ради заштите Рима и Лацијума од Гарибалдинаца. Министар је, такође, наставио да улаже напоре у циљу спровођења реформи у Турској. Основао је француску гимназију у Галати да би обезбедио настанак прозападне политичке елите у Османском царству. Међутим, Мутјеов углед у Ке д'Орсеју је убрзо опао. Час предан и визионар, час равнодушан, министар је критикован унутар саме владе због свог начина рада. Крхког здравља, понекад склон лењости, Мутје није био доступан у јутарњим часовима и није примао у аудијенцију. После ручка, напуштао је министарство и враћао се у пет сати поподне; једино је тада примао начелнике и потписивао депеше не читајући их. Вративши се увече, обузет грижом савести, покушавао је да надокнади кашњење и радио са начелником Политичког одељења до касно у ноћ.⁶⁴

Мутјеова уверавања послата српској влади имала су за циљ да ублаже дејство Лавалетовог циркулара. Међутим, неповерење према француској дипломатији је појачано њеним даљим поступцима на Балкану. У Београду су обавештени да Мутје осуђује критски устанак и да подстиче Порту да га што пре угуши. Поред тога, министар је при проласку кроз Атину опоменуо грчку владу да не дозволи слање помоћи побуњеницима. Резервисан став румунског кнеза према Србији приписан је такође француском утицају. Вест о антисрпским сплеткама француског конзула Екара

⁶⁴ L. Bély, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaisse, *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères*, 352-353.

(Charles Adolphe Froid Несquard) на двору кнеза Николе навела је Правитељство на закључак да Француска систематски ради на ометању сваког споразума између балканских народа.⁶⁵ Влада у Паризу је утицала у правцу одвајања Црне Горе од Србије, чиме би балкански народи изгубили једног важног савезника и због тога одустали од заједничког рата против Турске.⁶⁶

Приликом обраћања француском амбасадору у Петрограду Талерану средином новембра 1866. године, Мутје је изнео мишљење да су у Србији у ближој или даљој будућности могући нови заплети и потешкоће. Овај закључак министар је свакако извео на основу Гарашанинове усмене поруке послате преко конзула Ботмилија. Поред тога, руски амбасадор у Паризу барон Будберг је указао Мутјеу на чињеницу да Срби осећају завист због недавне одлуке којом је признато уједињење Дунавских кнежевина. Будберг је додао да би можда било упутно пружити Кнежевини слично задовољење путем предаје тврђава и признања наследства књажеског престола. Он је подсетио Мутјеа на став који је заузимао за време бомбардовања Београда 1862. године и упитао га да ли је расположен да поново подржи српске захтеве. Француски министар је одговорио да су у то време његови напори, као и они које је улагао кнез Лобанов, заиста ишли за тим да буду задовољени захтеви Србије. Ипак, без обзира на заједнички став постојала је разлика у мишљењу између тадашњег француског и руског амбасадора. Док је његов колега превасходно био вођен жељом да Русији обезбеди наклоност Срба, Мутје је пре свега био заокупљен тиме да буде уклоњен сваки узрок за размирице између српске и турске владе и да поново буду успостављени добри односи који су прекинути. „Остајући увек веран мишљењу које сам тада подржавао, тешко ми је да преузем било какву обавезу пре него што будем упознат са тим каква би јемства Срби могли пружити Турској са своје стране и будем уверен у њихову искрену решеност да неће изазвати нове потешкоће“. Мутје је од отправника послова конзулата у Београду добио погрешну информацију да је Гарашанин лично отишао на свечаност поводом венчања руског престолонаследника. Ова вест као и Будбергово заузимање за српске захтеве допринели су појачању сумњи код француског министра у погледу учешћа Русије у плановима Правитељства. Мутје је дао налог Талерану да прикупи сва обавештења о боравку српског изасланика у Петрограду. Он је сматрао да је то од изузетне важности, имајући у виду да је Гарашанин преко конзула Ботмилија упутио

⁶⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 308.

⁶⁶ Зорица Јанковић, *Пут у Цариград. Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд 2006, 111.

француској влади тајне предлоге који откривају смеле и опасне намере. На пролеће је предвиђен општи устанак Срба и претварање Београда у главни град српског краљевства које ће бити створено на рачун Турске и Аустрије.⁶⁷

Решен да спречи распад Турске и ширење руског утицаја, Мутје је морао да умири Србе. Питање тврђава пружало му је за то згодну прилику. Међутим, министар је сматрао да о корацима на Порти треба да се споразуме с Аустријом. Влади у Бечу било је у највећем интересу да се у словенским провинцијама Турске не развије покрет чије ће се последице неизбежно осетити међу становништвом истог порекла и вере, поданицима аустријске круне. Мутје је био уверен да су званичници Хабзбуршке монархије већ тражили решење за излазак из ове ситуације. На аустријској влади било је да, у замену за јемства која би Правитељство пружило Порти и гарантним силама, размотри на који би начин Цариграду могло бити препоручено испуњење српских захтева. Француски амбасадор у Бечу војвода од Грамона добио је задатак да изнесе овај предлог аустријском министру спољних послова грофу Бајсту.⁶⁸

У току преговора, Мутје је пренео грофу Бајсту своја сазнања о тајном плану српске владе. Аустријски министар је располагао сличним информацијама, а барон Прокеш је сматрао да кнез Михаило не очекује да ће Порта изаћи у сусрет српским захтевима и да ће му њихово неиспуњење послужити само као изговор за сукоб. Аустријски амбасадор је предложио да страни конзули учине заједнички корак код Кнеза и позову га да одржи мир. Међутим, Бајст је био мишљења да би за Турску било најбоље да, као у случају Румуније, учини Србији уступак којим не би била нарушена целокупност Царства. Задовољење српских захтева представљало би залог за одржање мира на Балкану. У складу с тим, Прокеш је требало да укаже Порти да би било мудро да размисли о уступцима.⁶⁹ Уступање градова Србији било је крајња граница до које је Бајст био спреман да иде како би одвратио Правитељство од акције ширих размера на узаврелом Балкану.⁷⁰

Свој предлог за решавање Источног, а посебно српског питања, Мутје је изнео и у разговору са аустријским амбасадором, принцом Метернихом. Бајст је био веома задовољан ставом француског министра. Он је у исто време изразио жељу да се о свим појединостима везаним за Источно питање споразуме с владом у Тиљеријама. Бајст је нагласио да конзервативна политика коју ће водити на том пољу неће спречити

⁶⁷ АМАЕ, Russie 237, No 77, Мутје Талерану, Париз, 12. новембра 1866.

⁶⁸ Исто, Autriche 493, No 112, Мутје Грамону, Париз, 13. новембра 1866.

⁶⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 308-309.

⁷⁰ Н. Петровић, *нав. дело*, 269.

Аустрију да подстиче напредак хришћанских народа и да позове Порту да се стара о њима. Због сродности становништва које насељава одређене области Хабзбуршке монархије и житеља Османског царства истог порекла и језика, Аустрија се сматрала нарочито позваном да у Цариграду покаже стварну бригу за њихову судбину. Сходно томе, Бајст је био спреман да саветује Порти напуштање београдске тврђаве која није имала стварни стратешки значај. По мишљењу аустријског министра, присуство турског гарнизона у Београду представљало је само разлог за понижење и незадовољство Срба. Сагласан с оним што је Мутје недавно саопштио барону Будбергу, Бајст је сматрао да уступци Србији морају бити у сразмери с јемствима које ће она дати Порти о својој чврстој намери да остане у саставу Турске.

Иако је као министар имао различите мотиве у односу на оне којима се водио у време када је као амбасадор на Конференцији у Канлици заступао српско гледиште, важно је напоменути да је Мутје увек заступао мишљење да турски гарнизон треба да напусти београдску тврђаву. У тренутку када је била заокупљена обезбеђењем територијалних накнада и својих источних граница и тражењем савезника за рат против Пруске, од непосредног интереса за Француску било је одржање мира у Османском царству. Мутје је сматрао да би предајом београдске тврђаве кнезу Михаилу тај циљ био испуњен. Поред тога што би овакво решење било у интересу Француске, министар је за исто свакако имао и личне разлоге. За разлику од 1862. године када се најоштрије противила Мутјеовом предлогу да Порта уступи Србији београдску тврђаву, Аустрија му је сада пружала подршку.

Мутје је сматрао великим успехом то што је расположење званичног Беча у погледу турских уступака пре свега инспирисано идејама којима је француска влада већ дуго времена покушавала да осигура превагу. „Можемо осећати само оправдано задовољство због тога што се, ма колико са закашњењем, одаје признање начелима која су нас непрекидно водила и ја ћу, уверивши се данас да гроф Бајст тако мисли, са своје стране радо заборавити на разлике у мишљењу које су ме донедавно одвајале, у том истом српском питању, од представника Аустрије у Цариграду“.⁷¹ После разговора с Бајстом, војвода од Грамона је закључио да је влада у Бечу приликом досадашњег обраћања Порти, а у вези са захтевом за напуштање београдске тврђаве, била изричитија него што је Мутје сматрао да је прикладно.

⁷¹ АМАЕ, Autriche 493, No 113, Мутје Грамону, Париз, 14. новембра 1866.

Упутства дата барону Прокешу била су идентична онима које је добио француски амбасадор у Цариграду. Сматрајући да би било непромишљено присвајање права на иницијативу коју треба да пружи сизерена сила, Бајст је дао налог интернунцију да не врши никакав притисак на Порту. Ипак, Прокеш је требало да дâ на знање да би двор у Бечу, уз добијање неопходних јемстава, са задовољством гледао на напуштање београдске тврђаве, чије је држање од стране турских трупа било бескорисно и недолично. Уверен да је Русија охрабрила Кнеза на овај корак, Бајст је сматрао нужним да претходно испита која би јемства она била спремна да пружи да неће злоупотребити велики утицај у Србији. Аустријски министар је обавестио Грамона да будно прати досад безуспешне маневре руских трупа, како на граници с Галицијом тако и оне који су усмерени ка обалама Дунава. Имајући на Истоку истоветне интересе као Француска, Аустрија је била одлучна да с њом заједнички иступа у српском и румунском питању. На крају разговора с француским амбасадором, Бајст је додао: „Уосталом, време је да аустријска влада напусти улогу гробара свих поредака који изумиру под притиском времена и напретка цивилизације. Ми ћемо наставити да указујемо порти помоћ као што смо то увек чинили, али не можемо да уместо ње, а на нашу штету, вршимо полицијску службу на турским границама“. Завршавајући свој извештај Мутјеу војвода од Грамона је изнео мишљење да је аустријски министар брз како на речима тако и у спровођењу онога што сматра да је потребно урадити. Супротно традицији аустријске дипломатије, Бајст неће допустити да протекне неколико месеци или година између одлуке и њеног извршења. Грамон је сматрао да француска влада нарочито треба да има у виду ту чињеницу када буде позвала званични Беч да је следи на истом путу. „Некада смо могли чекати не журећи се, јер смо готово увек били сигурни да ћемо наћи аустријску владу ту где смо је оставили, данас то више није тако и ако верујемо првим наговештајима, треба да је предухитримо када желимо да избегнемо да она учини прве кораке и када држимо до тога да је имамо уза се“.⁷²

Интереси Француске и Хабзбуршке монархије у Источном питању поклапали су се у овом периоду с интересима Велике Британије. У циљу стварања противтеже руском утицају, званични Париз је покушао да постигне споразум и с владом у Лондону, али је ту наишао на слабији одзив него у Бечу. Велика Британија је с великом забринутостју пратила Наполеонова настојања да у Белгији и Луксембургу добије

⁷² Исто, No 149, Грамон Мутјеу, Беч, 26. новембра 1866.

накнаду за пруска освајања у Немачкој.⁷³ У погледу српског захтева, влада у Лондону је сматрала да га треба подржати. Британски министар спољних послова лорд Едвард Стенли је сматрао да је Турска због тешког унутрашњег стања приморана да чини знатније уступке хришћанима. Он је у начелу пристао да Србији буду уступљене тврђаве, под условом да од ње буду добијена довољна јемства. Сматрајући да ће то питање постати хитно тек на пролеће, Стенли ипак није желео да буде вршен притисак на Порту.⁷⁴

У питању предаје градова, Мутје је желео да наведе Аустрију на иницијативу. Став министра био је поткрепљен уверењем да би давањем овако непријатног савета нанео штету француском утицају у Цариграду. Отправник послова аустријске амбасаде у Паризу је сматрао да је Француска уздржана или из страха од Велике Британије или због споразума с Русијом и Прусом. Наиме, ширене су гласине да Париз, Петроград и Берлин разматрају успостављање независне Пољске, а Русија би заузврат добила накнаде у Турској. Утисак аустријског представника био је да Француска исувише води рачуна о мишљењу Русије. Његово уверење било је тачно. Иако је била у сталној преписци с Бечом, француска влада није одустајала од покушаја да придобије за споразум званични Петроград. Француска није желела да се сувише удаљава од Русије са којом је управо у то време водила преговоре о Источном питању и заштити својих интереса на Западу. Влада у Тиљеријама је подржавала српски захтев и из обзира према званичном Петрограду.⁷⁵

Турски министар спољних послова Али-паша је био мишљења да је српски захтев упућен у договору с Русијом. Главним иницијатором сматрао је амбасадора у Цариграду грофа Игњатијева, коме је приписивао и редакцију кнежевог писма. Према тврдњама Али-паше, Петроград је очекивао од Мутјеа да стане иза захтева Србије који је тако одлучно подржавао за време Конференције у Канлици.

У приватном писму које је упутио Мутјеу, турски министар се пожалио да кнез Михаило тражи од Порте напуштање тврђава управо у тренутку када је она дала задовољење Србији у погледу Малог Зворника и Кастела. Али-паша је изјавио да турска влада не налази оправдање за такав захтев, а Мутје је као добар познавалац прилика у Османском царству био свестан чињенице да она не може да предложи тако нешто султану. Без обзира што је кнежево писмо својом формом оставило добар утисак

⁷³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 309.

⁷⁴ Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, 124.

⁷⁵ В. Поповић, *нав. дело*, 121.

на министре, српски захтев неће бити узет у разматрање на Порти. Британски амбасадор у Цариграду још увек није имао јасно мишљење о овом питању, док су се представници Аустрије и Пруске држали резервисано. Оно што је упадало у очи свим пуномоћницима великих сила је да се Игњатијев уопште није изјашњавао у погледу настанка писма и ограничио се на то да затражи од Ристића копију истог.⁷⁶

Али-паша је рекао да ће се Порта изјаснити о српском захтеву тек након што саслуша мишљење владе у Тиљеријама. Међутим, иако је сматрала да Србију треба подржати, Француска је била неодлучна. Оваквом држању допринела је и уздржаност Русије, што је утицало на раст неповерења званичног Париза. На основу разговора који је водио с бароном Будбергом, Мутје је једино извео закључак да је руска влада била заокупљена овим питањем.⁷⁷ Отправник послова амбасаде у Цариграду Бонијер је имао само опште упутство да би Порта требало да обрати пажњу на српско питање, а које је добио пре него што је Правитељство затражило предају тврђава. Он се ограничио на то да са Ристићем размотри услове под којима би био испуњен кнежев захтев.⁷⁸

Сазнавши за Али-пашин одговор Мутјеу, влада у Бечу је одлучила да преузме иницијативу. Она је на сваки начин желела да спречи радикално решење Источног питања и комадање Турске. Прокеш је закључио да Порта неће приступити разматрању српског захтева без притиска сила и да јој је такав њихов став неопходан као доказ пред султаном. У намери да турски уступак буде приказан као чин султанове великодушности, аустријски амбасадор је предложио Бајсту да притисак буде дискретно извршен. У погледу јемстава, Прокеш је сматрао да од Србије треба захтевати следеће: 1) да кнез Михаило учини подворење султану и 2) да буде повећан данак. Султанов ферман о уступању тврђава био би достављен конференцији представника гарантних сила која би усвојила његов садржај и извршила потребну измену Париског уговора.

Бајст је сматрао да Турска треба што пре да уступи тврђаве пошто оне за њу нису биле од животне важности. Аустријски министар је одлучио да јавно подржи кнежев захтев и тако придобије Србе. На тај начин, заслуга за евентуални успех не би припала само Русији.⁷⁹ Вести о појачаном наоружавању Кнежевине, Бајст је искористио

⁷⁶ АМАЕ, Turquie 368, No 112, Бонијер Мутјеу, Пера, 21. новембра 1866.

⁷⁷ Исто, No 66, Мутје Бонијеру, Париз, 22. новембра 1866.

⁷⁸ АСАНУ, Хартије Јована Ристића, XI/7, 11/82, 11/83, 11/84.

⁷⁹ Л. Ранке, *Србија и Турска у XIX веку*, 492.

као средство притиска на Порту: наоружавање је предузето у циљу освајања тврђава а брзим уступањем оно би било окончано.⁸⁰

Почетком новембра Мутје је изразио задовољство што су питања Румуније и Црне Горе решена у интересу одржања мира на Истоку и прижељкивао гушење критског устанка. У исто време, пре него што је Кнез упутио захтев за предају тврђава, француски министар је изразио уверење да ће Порта поправити своје односе са Србијом. Мутје је сматрао да је потребно мудро деловање и обазрива политика да би били уклоњени узроци размирица и сукоба између Турске и провинције „где би национално осећање лако могло да одведе ако му неком спољном околношћу за то буде пружена прилика“. Он је замолио Бонијера да упозна Али-пашу са гледиштем француске владе и да укаже Порти на неопходност да што пре пронађе средства да предупреди ове догађаје.⁸¹

Говорећи о „спољашњим околностима“ Мутје је имао у виду руску агитацију. Министар је сада још више страховао од намера Русије која је радила на ширењу свог и потискивању француског утицаја на Балкану, управо онако како је недавно Гарашанин предочио Ботмилију. Сазнавши за српски захтев, а након размене мишљења са Будбергом и Бајстом, Мутје је усвојио аустријски предлог. Међутим, он није хтео да о томе одмах обавести Али-пашу. Очекујући да за Цариград отпутује нови амбасадор Никола Буре који је требало да пренесе његово мишљење, Мутје је само наговестио Порти да ће примити саопштење у коме јој је саветовано да учини уступак. Због могућности да Русија на пролеће изазове општи устанак на Балкану, министар је указао Бајсту на потребу да Француска и Аустрија покрену с мртве тачке питање тврђава. Намере Петрограда могу бити спречене само искреним споразумом између Париза и Беча.⁸²

Међутим, главни разлог што се Мутје тако дуго уздржавао да Порти изнесе свој став у погледу тврђава, били су већ поменути тајни француско-руски преговори о Источном питању. Они су отпочели средином новембра 1866. године у замку Компјењ, где је Будберг био гост Наполеона III.

Главни услов да Француска прихвати споразум с Русијом по питањима Истока био је да влада у Петрограду претходно пристане на политику званичног Париза на Западу. Руски амбасадор је усвојио ту полазну основу и није се противио споразуму

⁸⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 311.

⁸¹ АМАЕ, *Turquie* 368, No 59, Мутје Бонијеру, Париз, 2. новембра 1866.

⁸² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 312; Љ. Алексић, *нав. дело*, 126.

који би био повољан за спровођење планова Француске на Западу, када она буде у стању да их формулише.

У току разговора с Мутјеом, Будберг је изнео начела на којима би по мишљењу владе у Петрограду требало да буде постигнут договор између две силе: 1) Русија нема никаквих амбиција и не помишља да присвоји ниједну провинцију Турске као ни њен главни град; 2) хришћани на Истоку нису довољно сазрели за стицање пуне независности; 3) постепени развој је за турску владу, као и за становништво које је подвргнуто њеним законима, пожељнији од свих насилних решења и 4) важно је да заиста буду решени сви појединачни сукоби чије би ширење, ако се оно не заустави, пре времена поставило на дневни ред проблем у читавој својој величини.

У случају да критски устанак не буде одмах угушен, Мутје је сматрао да би за то питање требало наћи неко потпуније решење. По његовим речима, руска влада је усвојила француско мишљење да би припајањем Крита Грчкој био нанет ударац не само Турској већ и међународним уговорима којима је гарантована њена целовитост. У предлогу званичног Петрограда који је Будберг прочитао Мутјеу Србија уопште није поменута, што је зачудило француског министра. Упркос томе, у разговору двојице дипломата било је речи о Кнежевини. Мутје је сматрао да Порта треба да се помири са Крићанима и Србима по било коју цену. Он је саветовао турској влади да на Криту прихвати полунезависну владу а да Србији преда београдску тврђаву. Министар је напоменуо Будбергу да је чак узео на себе да турским министрима, на посредан и поверљив начин, изнесе своје мишљење о овим питањима. Било је веома пожељно да иницијативу за ове уступке покрене сам султан; овај владар до сада није разумео све предности које произлазе из добре воље. Мутје је предлагао да велике силе одвојено, али у исто време, упуте ове пријатељске савете Порти. У случају да се турска влада о њих оглуши, била би размотрена могућност да се на њу изврши заједнички притисак. Након што је Будберг констатовао да је корак који је предложио Мутје најлогичнији и најприкладнији, министар је затражио од Русије и хришћана у Турској испуњење следећих захтева. Он је скренуо пажњу да би акција сила у овом правцу зависила од пружених јемстава за безбедност Османског царства. Поред Срба, Крићана и Грка, гаранције би дао и званични Петроград који би својим држањем и саветима могао много да утиче на смирење хришћанског становништва.

Важну тему преговора између двеју сила представљало је начело немешања у сукобе на Истоку. Русији је било веома стало да постигне споразум с Француском по овом питању. Мутје је изнео одраније познати став да је због свог географског положаја

и тежњи Француска мање него било која друга сила позвана да интервенише у догађајима на Истоку. Министар је сматрао да је Русија пристајући уз ово начело, желела да докаже да јој је учињена неправда због неповерења које је према њој гајено. Мутје је тражио да се оно наметне и Грцима и Србима и Румунима. У противном, великим силама би биле везане руке у погледу одбране поретка на Истоку, док би снагама нереда било остављено широко поље деловања. Мутје није крио од Будберга да му је тешко да схвати какав интерес Русија има у томе да начело неинтервенције буде усвојено и какве стварне резултате од тога очекује. Амбасадор није умео да му пружи никакво објашњење. Мутје је претпостављао да је влада у Петрограду закупљена плановима које би Аустрија могла имати у погледу Србије и Босне и Херцеговине. У случају њихове побуне против султана, Русија је намеравала да спречи Хабзбуршку монархију да, наводећи као разлог сопствену безбедност, заузме ове провинције Турског царства. Амбасадор Талеран је требало да поручи Горчакову да споразум између Париза и Петрограда, који почива на конзервативној политици према Турској, не би био потпун док Русија не упозна Француску са својим идејама о ономе што би могло да проистекне из тренутне ситуације у Османском царству. Требало је да две силе усагласе ставове у случају да њихови напори у погледу одржања Турске буду осујећени силом прилика или неочекиваним догађајима.⁸³

На самом почетку разговора који је водио с Горчаковым у Петрограду, француски амбасадор је поменуо Србију. Он је као и Мутје изразио чуђење што Кнежевина није поменута у вицеканцеларевом предлогу руско-француског споразума. Горчаков није био изненађен овим питањем. Пошто је Михаило, не тражећи учешће гарантних сила, упутио захтев за предају тврђава непосредно султану, вицеканцелар је сматрао да није потребно да посебно указује на тешкоће које би могле из тога произаћи. Руски амбасадор у Паризу је био слободан да прихвати или започне разговор о овој теми која би свакако била покренута у току преговора о Источном питању. Горчаков се сложио са Мутјеовим саветима Порти о помирењу с Крићанима и Србима и делио је његово мишљење да султан треба да преузме иницијативу у погледу уступака. Вицеканцелар је сматрао да би, после претходног споразума, било потребно да савети буду упућени одвојено и истовремено, без губљења времена. У случају неуспеха, Горчаков је био спреман да разговара о другачијим мерама према Порти. Када је било речи о гаранцијама које је требало пружити Порти, Горчаков је рекао да су Срби у

⁸³ АМАЕ, Russie 237, No 83, Мутје Талерану, Париз, 24. децембра 1866.

бољем положају од Крићана и Грка. За разлику од Срба који би на рачун помирења с Турском добили тврђаве, чиме би им био одузет изговор за постављање нових захтева у будућности, Крићани и Грци за тражена јемства не би добили никакву накнаду. Горчаков је оценио да начелом неинтервенције могу бити везане само стране силе, као што је Грчка, а хришћански поданици би га успешно прихватили само у случају да им буде поверена полицијска служба у Османском царству. „Срби и Румуни јесу или могу бити равнодушни а савети да се држе ван покрета који ће им долазити са свих страна имају изгледа да буду саслушани; али како им рећи или дати на знање да не треба да се подржавају међусобно? Зар то не би значило саветовати им да препусте једни друге освети својих угњетача“? Горчаков се изразио веома похвално о грофу Бајсту који је, напустивши политику својих претходника, искрено пристао уз начело активне и ефикасне заштите хришћанског становништва на Истоку.

По завршетку разговора с вицеканцеларом, Талеран је изразио задовољство што је између Француске и Русије у начелу постигнут споразум о политици коју треба следити у овом тренутку. У случају да њихови напори не буду крунисани успехом, амбасадор је предложио да се две силе споразумеју у погледу става према Турској. Горчаков је рекао да дели исту жељу, да је увек расположен за размену идеја између влада али да није спреман на конференцију. „Француски пуномоћник у Паризу преноси речи свог владара непосредно: то је сјајно; други представници немају такву привилегију и увек морају да обавештавају своје дворове; одатле, губитак времена, а време нас прождире“.⁸⁴

На основу изјаве вицеканцелара може се извести закључак да сазивање конференције гарантних сила којој би била поднета на решавање крупна питања у Османском царству није одговарало плановима владе у Петрограду. Она је желела да себи остави слободне руке у погледу доношења каснијих одлука. Поред тога, руска влада је приказујући да је Француска дала пристанак на примену начела немешања у догађаје на Истоку, покушала да наведе и остале силе да га прихвате. У том циљу, она је открила аустријској влади појединости француско-руских преговора.

Руски амбасадор у Бечу гроф Штакелберг саопштио је Бајсту почетком јануара 1867. садржај Горчаковљеве депеше из новембра претходне године коју је амбасадор Будберг прочитао Наполеону III за време сусрета у Компјењу. Одговарајући на тајни предлог званичног Париза упућен влади у Петрограду, вицеканцелар је изразио жељу

⁸⁴ Исто, *Russie* 238, No 1, Талеран Мутјеу, Петроград, 2. јануара 1867.

да његов господар склопи срдачан споразум с француским царем. Александар II је требало да испита услове које сматра неопходним да би тај споразум био примењен, размотри средства за одржање општег мира и пронађе решење за тешкоће које настају на Истоку. Горчаков је сматрао да би критски устанак могао бити окончан на два начина: једноставним припајањем Крита Краљевини Грчкој или давањем аутономије острву тако да Крићани према Порти буду у сличном вазалском односу као становници Дунавских кнежевина. По његовом мишљењу други начин представљао би само прелазну фазу која би трајала до анексије острва Грчкој. Вицеканцелар је препоручивао да на Порту буде извршен заједнички и енергичан притисак да би се она приволела на уступке. Гарантне силе је требало да објаве да ће начело немешања убудуће бити најстроже примењивано у сукобима између Турске и њених хришћанских поданика. То су биле главне идеје изнете у овој депеши са чијом садржином француски амбасадор у Бечу војвода од Грамона није био упознат.

Гроф Штакелберг је 5. јануара обавестио Бајста да је званични Париз прихватио предлог владе у Петрограду и да су Француска и Русија постигле потпун споразум на следећим основама: 1) да од Порте буде затражено да, сачувавши над острвом сизерена права, призна пуну аутономију Криту и задовољи српске захтеве; 2) да се силе уздрже од сваке интервенције у случају сукоба између турске владе и њених хришћанских поданика; 3) да буде извршен енергичан, заједнички и истовремени притисак на Цариград да учини поменуте уступке; 4) у случају да Порта одбије захтеве, силе ће предузети најпогодније мере да уступци буду добијени.

У разговору с Грамоном, Бајст је изразио изненађење због оваквог поступка француске владе. Аустријски министар је још 10. децембра 1866. упутио Мутјеу предлог о сазивању конференције на којој ће бити разматрана отворена питања на Истоку. Тада, на основу одговора Мутјеа и Грамона, Бајст није могао ни да наслути да су о томе већ започели преговори између Француске и Русије. Последњи извештај принца Метерниха сведочи о томе да су предлози владе у Бечу наишли на добар пријем код Мутјеа и да су они замишљени у складу с гледиштима француске владе.

Грамон је одговорио аустријском министру да не зна ни речи о преговорима Француске и Русије, да није спреман на расправу о чињеницама о којима га влада није обавестила и за које је и сам сазнао од грофа Штакелберга. Штавише, допуштајући да су преговори заиста вођени, Грамон није видео никакву противречност између клаузула у француско-руском споразуму и аустријских предлога. Оно за чим је влада у Бечу изнад свега тежила представљало је заправо циљ споразума о коме је управо добила

вест: у последњем члану садржани су разлози за одржавање конференције о којој је било речи у аустријским предлозима, а које је Грамон у децембру 1866. године требало да пренесе званичном Паризу.

Након примљеног саопштења, Бајст је Штакелбергу изнео озбиљне замерке. Аустријски министар је сматрао да би присаједињењем Крита Грчкој, као и давањем аутономије, хришћанско становништво било охрабрено на устанак, а да притом не би биле уклоњене потешкоће које произлазе из њиховог положаја. Проблем ће постати још већи у случају да се силе зауставе на привременим мерама и не донесу коначно и трајно решење за све хришћанске провинције на Истоку. Пошто се правичан исход може постићи само уступцима које Порта неће добровољно дати, положај хришћана би требало уредити без њеног учешћа. Бајст је био убеђен да савети турској влади не би уродили плодом и сматрао је да је његов предлог много бољи од оног који је садржан у француско-руском споразуму.

Бајст је рекао Грамону да су га споменути документи, као и његове информације, учврстили у уверењу да влада у Петрограду жели да изазове а не да спречи сукобе. По његовом мишљењу, у случају да силе усвоје начело немешања, Источно питање би било решено искључиво у корист Русије. Сходно томе, од тренутка када би се друге силе повукле, званични Петроград би слободно располагао свим средствима за акцију. Он би без сметњи побрао плодове дуготрајних припрема које је у тишини обављао већ месецима и на којима ни мало није штедео. Било је општепознато да је Русија ширила пропаганду преко православног свештенства а да су хришћанске провинције Турске, где је она подигла бројна складишта оружја и у које је слала велике суме новца, биле преплављене њеним агентима. Ради успеха у коришћењу ових средстава, влади у Петрограду је на Истоку био потребан сукоб лишен контроле и интервенције осталих сила. Међутим, европски дворови желе пре свега да избегну проливање крви, а спречавање општег рата је за њих много важније него да на своју штету служе потребама и амбицијама Русије. У интересу сила није да изазову већ да спрече сукоб, јер када борба једанпут започне, није могуће предвидети последице. „Такав догађај може да искрсне тако да, доводећи у опасност њихове животне интересе, одвуче суседне силе, хтеле оне то или не, на поприште борби, а да би избегли те тужне евентуалности влада у Бечу предлаже споразум, не да би било уређено неко појединачно питање, чијим би решењем биле одбијене друге, такође легитимне притужбе, већ да би у исто време, а према истим начелима правде, правичности и

модерне цивилизације, био уређен положај свих хришћанских народа под влашћу Порте“.⁸⁵

У одговору Грамону, Мутје је објаснио да се због поверљивог садржаја Горчаковљеве депеше из новембра прошле године није сматрао опуномоћеним да му саопшти њену садржину. Због тога је министар био утолико више изненађен што је Штакелберг био упознат с овим документом и што је одлучио да о њему обавести Бајста. Мутје је порекао да је споразум између Француске и Русије већ постигнут и јасно ставио до знања да није прихваћен предлог владе у Петрограду о усвајању начела немешања.⁸⁶ С друге стране, Горчаков је негирао да је Штакелберг био обавештен о поверљивој ноти коју је Бајст анализирао у разговору с Грамоном.⁸⁷ Међутим, поступак руског амбасадора Брунова који је садржај депеше открио влади у Лондону сведочи о томе да вицеканцелар није говорио истину. По речима Грамона, Штакелберг је Горчаковљеву ноту добио 1. јануара. Француски амбасадор је рекао Мутјеу, у *поверењу*, да ју је видео и да му је 6. јануара руски представник дао да је прочита.⁸⁸ Такође, Бајст је Грамону цитирао речи из ноте које је он препознао као тачне. Шалјући у Беч копију свог писма Талерану од 24. децембра у коме је наведен Горчаковљев предлог француско-руског споразума, Мутје је покушао да докаже Грамону да су основе споразума сасвим различите од оних у вицеканцеларовој депеши Штакелбергу, а чији је садржај овај пренео Бајсту. Грамон је одговорио да је руски амбасадор, саопштавајући му садржај ноте и телеграма који је уз њу приложен, вероватно погрешно протумачио намере своје владе, али да то не умањује наведене чињенице. Са сигурношћу се може рећи да је Мутје приликом овог инцидента наступао по налозима самог Наполеона III. Цар никада није одустао од савеза с Русијом који је по његовом мишљењу вредео више него савез с Аустријом. Упркос инциденту француско-руски преговори су настављени и вођени су упоредо с онима између Париза и Беча. Споразум с Русијом на Истоку био је неопходан Наполеону да би себи обезбедио слободу акције на Западу, боље речено, пристанак Петрограда на његову политику према Пруској.

У наставку преговора с Русијом, Француска је одбацила начело немешања а главне теме били су Крит и градови у Србији. Влада у Паризу је сматрала да ако Турска жели да опстане, мора да окупи а не да расипа своје снаге. Због тога је потребно да

⁸⁵ Исто, Autriche 494, No 8, Грамон Мутјеу, Беч, 7. јануара 1867.

⁸⁶ Исто, No 5 и No 8, Мутје Грамону, Париз, 11 и 13. јануара 1867. и Грамон Мутјеу, (две депеше, без бр. и No 12), Беч, 16. јануара 1867.

⁸⁷ Исто, Russie 238, телеграм, Талеран Мутјеу, Петроград, 10. јануара 1867.

⁸⁸ Исто, Autriche 494, Грамон Мутјеу, Беч, 14. јануара 1867.

Порта жртвује оне провинције чије поседовање ће јој, без накнаде, вечно стварати опасности. Пружајући задовољење Србима и Грцима, она ће осигурати мир и моћи ће да се посвети реформама и побољшањима у управи које њени поданици очекују. Међутим, циљ неће бити постигнут у случају да Турска не пружи потпуно задовољење овим народима. С тим у вези, Наполеон је 23. јануара предложио Русији да заједнички утичу на Цариград да уступи тврђаве Србима и допусти да Краљевина Грчка добије своје природне границе и припоји острво Крит. Француска влада је потпуно свесна величине жртве коју намеће Турској и неопходности да јој за то осигура ваљану накнаду. Званични Париз не сумња у то да ће се Русија, чије је намере тако великодушно одобрио, сложити с њим да се Порти пруже и зајамче сви неопходни услови за безбедност и опстанак. У споразуму с Петроградом, влада у Тилеријама је намеравала да постигне коначно затварање Источног питања.⁸⁹

За време исцрпног разговора с Талераном, Горчаков је рекао да Француска у начелу може да рачуна на наклоност Русије у погледу њених интереса на Западу. Међутим, вицеканцелар је желео да сазна које су жеље и планови Наполеона III и нагласио да цар никада није дао јасан одговор на ово питање. Неодлучност његовог владара, чије намере није познавао као ни већина представника дипломатског кора, није дозвољавала Талерану да „у време преображаја Европе“ одређује правац француске спољне политике. Због тога је вицеканцелар, са своје стране крајње неповерљив, још једном поновио шта очекује од Наполеона: „Ако цар жели да његови предлози, његови планови, када изађу на светлост дана, буду разматрани у пријатељском и добронамерном духу, он може бити уверен да ће бити тако. Али, могу ли ићи даље од тога због нејасноћа, у то не верујем. Примећујете да не бисмо могли наћи пуну сагласност између ваше политике на Западу, која може бити само француска, и наше политике на Истоку која, због околности у којима се налазимо, може бити само *европска* “. Након ове примедбе Горчакова, амбасадор је приметио да Русија одређене сегменте Источног питања посматра само с тачке гледишта своје националне политике. Назревши одмах да његов саговорник мисли на неутрализацију Црног мора, вицеканцелар је рекао да је ту више од осталог присутно руско самољубље и истакао да Талеран од њега никада није чуо ни реч о ревизији Париског уговора. У питању Турске, Горчаков је био такође речит, али не и уверљив. Далеко од тога да је подстицала његово пропадање, Русија је Османском царству увек упућивала најприкладније савете

⁸⁹ АМАЕ, Russie 238, No 6, Мутје Талерану, Париз, 23. јануара 1867.

да отклони опасности које му прете. Међу великим силама, она је улагала највеће напоре да умири узрујаност хришћанских народа и у бројним навратима пружала Турској доказе о пријатељству, ако не искренијем, а оно бар видљивијем од оног које показују Велика Британија па чак и Француска. Горчаков је прихватио предлог да Порта буде позвана да спроведе широке моралне и материјалне реформе и рекао да ће се радо за то заложити. Ипак, он је сумњао у способност турске владе да спроведе овај програм. Вицеканцелар је сматрао да би успех био постигнут једино ако Порта да хришћанима неку врсту независне управе, чиме би на јасан начин биле одвојене две групе народа које не могу да живе по истим законима, и да за споразум о мешању у догађаје на Истоку гарантују велике силе. Горчаков је замолио Мутјеа да изнесе своје мишљење о овим питањима и упутио још једну примедбу француској влади: „Обележили сте оно што је, према вама, требало да буде неопходно поткрепљење за ваше важне уступке по питањима Крита, Грчке и Србије. Неопходно значи да ви нећете деловати у Цариграду пре него вас ја обавестим да је цар Александар прихватио гледишта цара Наполеона. Пружите ми, дакле, могућност да одговорим; имам велику жељу да то учиним и радим без даљег кашњења у циљу коме заједнички тежимо“. Талеран је приметио да је Горчаков био у потпуности задовољан постигнутим споразумом по питањима Грчке и Крита, али да је помало разочаран што није сазнао више у погледу „француских интереса на Западу“.⁹⁰

Без потпуних обавештења о њеним дипломатским и војним плановима против Пруске, руски вицеканцелар није био спреман да склопи споразум с Француском. С друге стране, Мутје је желео да сазна мишљење Горчакова о актуелној ситуацији у Европи у светлу недавних догађаја. Талеран је требало да обавести министра какво је расположење Русије према Прусској и Аустрији и да ли је она преузела одређене обавезе према овим силама. Не знајући вероватно ни сам за све Наполеонове намере на Западу, Мутје их није откривао Горчакову. Министра је пре свега занимало да ли Петроград и Париз на исти начин гледају на ситуацију у Немачкој и да ли ће она допринети њиховом зближењу.⁹¹ На односе Француске и Русије одлучујуће је утицао њихов став према Прусској. Надмудривање двојице министара које се огледало у покушајима да један од другог извуку информацију више у том погледу није довело до француско-руског споразума. Изнети догађаји у вези с њеним преговорима с Русијом и Аустријом у највећој мери су утицали не само на став Француске према захтеву Србије у погледу

⁹⁰ Исто, без броја, Талеран Мутјеу, Петроград, 1. фебруара 1867.

⁹¹ Исто, изузетно поверљиво, Мутје Талерану, Париз, 9. фебруара 1867.

тврђава већ и на развој српско-грчких односа, који су представљали темељ Балканског савеза.

Важно је истаћи да се држање званичног Париза по питању предаје тврђава наговештавало већ средином децембра 1866. године. Иако је донео одлуку да о намерама царске владе Порта буде обавештена преко новог амбасадора Буреа, Мутје је ипак јасно изнео своје мишљење. Министар је преко отправника послова поручио Алипаши да је због постојећих околности од великог интереса за Турску да стекне наклоност Срба. Порта не треба да пропусти ниједну прилику да уклони разлоге за незадовољство овог народа које би, нарочито у случају да критски устанак не буде убрзо умирен, могло да прерасте у озбиљне тешкоће.⁹² Мутје је сматрао да захтеви кнеза Михаила, које сада подржава и Аустрија, немају више исту тежину као раније када их је потпомагала само Русија.⁹³

Почетком јануара 1867. године, турски министри су и даље чекали да се влада у Тиљеријама отвореније изјасни и избегавали сваки разговор по питању градова. Јован Ристић је писао Гарашанину да ће Порта покушати да обезбеди пристанак сила да уступи само смедеревску и шабачку тврђаву.⁹⁴ Управо у то време, када је јењавао устанак на Криту а мањи нереди почели да избијају у другим турским покрајинама, у Цариград је стигао француски амбасадор Буре.

Приметивши да је ситуација у Турској веома озбиљна, Мутје је сматрао да амбасадор треба да заступа следеће становиште: 1) да су јемства предвиђена за хришћане 1856. године недовољна и понижавајућа и да међу њима влада потмуло незадовољство; 2) да је довољан и најмањи инцидент у унутрашњости, за шта неће недостајати подстицаји из иностранства, да избију немири најширих размера у више провинција Турске; 3) да је стање такво да изазива истинску забринутост великих сила за мир у Европи и да је крајње време позабавити се њиме. Министар је изразио уверење да би султан добровољном и чврстом одлуком да се ухвати у коштац с проблемима спречио даљи развој догађаја у овом правцу. У циљу измирења са Словенима у Царству, он је пре свега препоручио да Србији буду уступљене тврђаве. Само давањем уступака без одлагања, како Србима тако и Крићанима, Порта може да поврати мир који је угрожен. Мутјеово гледиште делила је и влада у Лондону, чији је министар лорд

⁹² Исто, *Turquie* 369, No 70, Мутје Бонијеру, Париз, 14. децембра 1866.

⁹³ *Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, t. XIII, док. бр. 3940, 299-300, Ла Тур д'Оверњ Мутјеу, Лондон, 18. децембра 1866.

⁹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 315.

Стенли послао слична упутства британском амбасадору у Цариграду.⁹⁵ Приликом последњег пријема у Тиљеријама, сам Наполеон је рекао турском амбасадору Џемил-паши да сматра да је дошао тренутак да Порта на задовољавајући начин реши српско и критско питање.⁹⁶ Са свих страна саветовано је турској влади да уступање тврђава Кнежевини представи као гест добре воље а не као одлуку донету под притиском сила или под претњом вазала.⁹⁷

Доласком Буреа у Цариград започела је нова фаза у питању тврђава. Из бројних поверљивих разговора с француским амбасадором, Ристић је закључио да је његова жеља била да узме у заштиту Османско царство и помогне његову обнову. На примедбу српског посланика да ће у томе наићи на несавладиве тешкоће, Буре је одговорио да не очајава. За разлику од Грка о којима није гајио позитивно мишљење, амбасадор се изражавао с поштовањем према српском народу. Он се залагао за зближење између Порте и њених хришћанских поданика путем споразума и реформи у Турској. Буре је сматрао да би након уступања тврђава интереси Турске и Србије били истоветни и да би препород Царства, чији је она саставни део, био од значаја и за саму Кнежевину. Однос између Србије и Порте треба да се промени: уместо да очекује помоћ од великих сила, Кнежевина би убудуће тражила заштиту у Цариграду. По питању тврђава амбасадор се живо заузео у корист Србије, али је саветовао влади у Београду да не жури. Он је сматрао да је корак Правитељства мудро смишљен и похвалио његово дотадашње иступање. С обзиром на важност питања, Буре је очекивао од Кнежевине да поступа с пуно обзира према Порти и да јој остави времена да донесе одлуку. „Београдски град нема војничке вредности, као што су изјавили Монден и други вештаци, али су питања достојанства и осетљивости често тежа од материјалних питања“. С друге стране, амбасадор је желео да сазна од Ристића које би противуслуге турска влада могла да очекује од Србије. Он је предложио да се Кнежевини увећа данак, али је на молбу капућехаје одустао од тога. Сматрајући најпре да долазак кнеза Михаила у Цариград неће бити од велике користи за Порту, Буре је тражио додатна јемства са српске стране. Ристић је предложио поновно успостављање трговинских веза између Кнежевине и Турске које су прекинуте у време бомбардовања Београда, чиме би и сизерен и вазал добили нове изворе прихода. Капућехаја је изразио уверење да ће се Михаило заложити за изградњу пруге од Београда до Ниша која би повезала аустријску

⁹⁵ АМАЕ, Turquie 369, No 5, Мутје Буреу, Париз, 11. јануара 1867.

⁹⁶ Исто, No 9, Мутје Буреу, Париз, 18. јануара 1867.

⁹⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 369.

и турску железницу.⁹⁸ Амбасадор је био веома задовољан предлогом па је са Ристићем на карти одмах обележио куда би могла да пролази ова пруга.

Међутим, Буре је у погледу Београда покушао да нађе решење повољније за Порту. Он је разматрао могућност да београдска тврђава буде уступљена Кнезу тек кроз годину дана. Зарад добијеног обећања, Михаило би пред јавношћу у Србији имао оправдање што одржава мир, док би се султан и муслимански свет за то време помирили с губитком.⁹⁹ Забринут због Буреовог савета да Порти буде остављено време да одлучи, Ристић је затражио од Гарашанина да изнесе своје мишљење у том погледу. Председник владе је упутио у Цариград писмо прилично оштре садржине у коме је истакао да Србија делује у свом интересу а не као оруђе у рукама Русије. Бранећи се од оваквих прекора, амбасадор је изјавио да су његове речи погрешно схваћене, да је Кнежевина поштована у Европи и да Срби уживају добар углед као енергичан и родољубив народ. То што је саветовао Србима да не журе није значило да ће им ускратити подршку коју је обећао у питању тврђава. Буре је само тражио од њих да имају разумевања за Турке који су тим уступком жртвовали сопствено достојанство. „Ако се од нас тражи таква пресија, да ми кажемо Порти: ми тако хоћемо, онда ја такве пресије не мислим вршити; ако ли се ту разумеју савети, ко каже да их ја нисам давао“. Ипак, Буреово невешто образложење само је потврдило исправност Гарашаниновог схватања да он зазире од руског утицаја у Србији: „Дружба између малих и великих народа свагда носи у себи опасност за мале, који могу да буду прогутани“. Заправо, амбасадор није веровао у Ристићева обећања о даљој лојалности Кнежевине султану и бојао се да ће Михаило након добијања градова тражити признање права наследства или власт над Бугарском.

Из поменутог разговора, Ристић је извео закључак да је Буре имао налог француске владе да код Порте озбиљно потпомогне захтев кнеза Михаила. Капућехаја је сматрао да је то велика добит за Кнежевину јер је у то време турска влада водила рачуна једино о мишљењу Наполеона III и слушала само његове савете. Још увек недовољно упознат са ситуацијом у Османском царству, амбасадор је детаљно проучавао српско питање.¹⁰⁰

Под утицајем Прокеша који је, сходно упутствима аустријске владе, настојао да одлука буде што пре донесена, Буре је одагнао своје сумње и појачао притисак на

⁹⁸ АМАЕ, Turquie 369, No 2, Буре Мутјеу, Пера, 2. јануара 1867.

⁹⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 127.

¹⁰⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 533-539.

Порту. У свакој прилици, он је наглашавао да ће турска влада морати да уступи Београд и да то треба да учини што пре да би Грчкој била одузета свака нада у помоћ Србије.¹⁰¹ О томе колико је био јак Буреов притисак на Порту сведоче његове речи упућене Али-паша: „Пошто ми не можемо, ја сам вам то рекао, сваких десет година да наменимо одбрани целокупности Турске две милијарде и крв 60.000 људи, пошто сви наши интереси остају исти, а сву нашу наклоност подстиче свест о тим интересима, ми чинимо једино што можемо: саветујемо вам да жртвујете Крит и Београд као цену за десет потпуно изгубљених година“.¹⁰²

Турски министри су очекивали да ће им и у питању тврђава уобичајена подвојеност између сила омогућити да избегну уступак. Међутим, догодило се сасвим супротно: њихов јединствен став приморао је Порту на попуштање. Западне силе су тежиле задовољењу српских захтева да би прилике на Балкану биле стабилизоване и тако спречена руска револуционарна акција. Велики везир Фуад-паша и министар спољних послова Али-паша сада су тражили од европске дипломатије да им помогне да пронађу форму којом би био спашен султанов углед.¹⁰³ Излажењем у сусрет српској влади Порте је желела да наведе Кнежевину да одустане од подизања општег устанка на Балкану и одузме великим силама сваки изговор за даље захтевање у њену корист.¹⁰⁴

Ипак, важно је споменути да је зарад виших интереса француске спољне политике, а у тренутку када је већ било јасно да ће Порте попустити, Мутје покушао да је наведе да одложи доношење одлуке. Пожурујући најпре турску владу да што пре пристане на тражени уступак, министар је само неколико дана касније писао Буреу да она није деловала на време и да ће због тога морати да пристане на још веће жртве.¹⁰⁵ Мутје је дао упутство амбасадору да претерано не инсистира да Порте прихвати савете Француске и написао да би чак било боље да их она одбије, јер би тиме дала влади у Паризу већу слободу акције.¹⁰⁶ Главни разлог за овакав поступак министра су свакако били преговори с Русијом о Источном питању који су давали изгледа на успех. Једно од

¹⁰¹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 127.

¹⁰² АМАЕ, Turquie 369, No 13, Буре Мутјеу, Пера, 22. јануара 1867.

¹⁰³ Исто, телеграфска депеша, Буре Мутјеу, Пера, 22. јануара 1867.

¹⁰⁴ Јован Милићевић, „Историја предаје турских градова у Србији српској влади 1867. године“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год. Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова*, Београд 1967, 243-250; 248.

¹⁰⁵ У упутству француском амбасадору од 18. јануара, Мутје написао следеће: „Како време истиче, ситуација је све гора и како сам вам већ рекао, уступци који у овом тренутку могу бити довољни, биће убрзо сматрани непотпунима ако се буду морали чекати. Не треба сувише да понављате султановим министрима да они, по нашем мишљењу, могу бити у опасности ако надаље буду оклевали са доношењем одлуке коју захтевају околности“.

¹⁰⁶ АМАЕ, Turquie 369, телеграфска депеша, Мутје Буреу, Париз, 22. јануара 1867.

питања које је требало да буде обухваћено споразумом између влада у Паризу и Петрограду било је и питање тврђава у Србији. Основна Мутјеова замисао била је да подржавајући захтев Кнежевине добије противуслуге од Русије. Питање тврђава било је једно од оних чијим је решавањем у складу са жељама званичног Петрограда, Мутје хтео да обезбеди његов пристанак на политику Француске на Западу. С друге стране, министар је сматрао да после добијања градова Србија више нема права да поставља нове захтеве.¹⁰⁷ Пружајући потпору Кнежевини, Француска је желела да онемогући њену даљу акцију у правцу проширења и независности.

Међутим, Мутјеово упутство Буреу стигло је прекасно у Цариград. Пошто је велики везир обећао да ће одлука о Београду бити донета за три дана, амбасадор је, не желећи да делује у супротности с оним што је дотад чинио, допустио да се догађаји даље одвијају својим током.¹⁰⁸ Сходно околностима, Мутје је прихватио Буреове назоре и није ометао спровођење споразума између Порте и Србије.¹⁰⁹

Приликом преговора о томе да ли ће градови бити порушени или остављени Србији, поведена је жива расправа између аустријског и француског амбасадора. Када је Прокеш изјавио да сматра да је боље решење рушење београдске тврђаве, Буре га је, не износећи своје мишљење, подсетио на уступање Јонских острва Грчкој. Дobar утисак који је британска влада очекивала због свог великодушног чина у великој мери је умањен рушењем тврђаве Видо. На основу овог примера могло би се закључити да би захвалност Кнежевине према Порти била помешана с горчином, ако би турска влада поступила слично у погледу Београда. Стога је француски амбасадор сматрао да Порта треба да наметне Србима обавезу да поправе и учврсте тврђаву и да им повери одбрану Царства.¹¹⁰ Међутим, након што је бивши српски министар војни Иполит Монден изјавио да је боље да београдска тврђава буде срушена јер Срби не би могли да је бране у случају напада Аустрије, Буре је закратко променио мишљење.¹¹¹ На крају је са задовољством прихватио Портину одлуку о напуштању градова, сматрајући да је то најбоље решење за Србију.¹¹² Он је обећао Ристићу подршку у погледу услова под којима ће бити спроведено овакво решење.¹¹³

¹⁰⁷ АСАНУ, Хартије Јована Ристића, XI/7, 11/227.

¹⁰⁸ АМАЕ, *Turquie* 369, телеграфска депеша, Буре Мутјеу, Пера, 22. јануара 1867.

¹⁰⁹ Исто, телеграфска депеша, Мутје Буреу, Париз, 30. јануара 1867; Љ. Алексић, *нав. дело*, 128.

¹¹⁰ АМАЕ, *Turquie* 369, No 2, Буре Мутјеу, Пера, 2. јануара 1867.

¹¹¹ АСАНУ, Хартије Ј. Ристића, XI/7, 11/223.

¹¹² АМАЕ, *Turquie* 369, No 18, Буре Мутјеу, Пера, 6. фебруара 1867.

¹¹³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 555-556.

Процедуру око избора нових министара Порта је искористила да одложи закључење споразума са Србијом. Забринут због оваквог одвијања догађаја, Мутје је поручио турској влади да нема ни тренутка времена за губљење.¹¹⁴ Француска је пожуривала Порту да што пре уступи градове Србији како би спречила да њена војска упадне у Босну и Херцеговину. У ствари, Мутје се највише бојао да би Портино одуговлачење могла да искористи Русија. Амбасадор Талеран је јављао из Петрограда да руска влада, с једне стране, све више прихвата француско гледиште, нарочито када се ради о целокупности Османског царства, док са друге, уопште не помиње грчко већ даје предност словенском питању. Мутје је сматрао да договор између Турске и Србије још увек није постигнут само зато што се Гарашанин противи повећању данка и, изнад свега, ограничењу у наоружавању Кнежевине, при чему је требало да пружи јемства о лојалности Порти. Међутим, министар је страховао да би влада у Петрограду могла утицати на Гарашанина да задржи овакав став и осујети српско-турски споразум. То је било утолико више за очекивати што је споразум био искључиво резултат напора Француске и Аустрије. На тај начин, Русија би сачувала средства за изазивање нових потреса међу Словенима и Грцима.¹¹⁵

Али-паша је 3. марта прочитао Ристићу писмо које је упутио кнезу Михаилу. На самом почетку велики везир је написао да је султан с великим задовољством саслушао уверавања о кнежевој оданости и додао да је Порта увек ценила лојалност српског народа. Изражена је нада да ће Кнез поштовати султанова права која су призната уговорима и да ће сачувати добре односе с двором у Цариграду. У писму је наведено да су постојале три могућности за решење градског питања: 1) да заповедништво буде предато Србима а да посаде у тврђавама остану муслиманске; 2) да посаде у градовима под командом Кнеза чине Срби и муслимани, и 3) да чување градова, запоседнутих српским посадама, буде поверено Михаилу, под условом да се на бедемима вијори и турска застава. Порта је усвојила трећи систем, а султан је наредио да Кнез буде обавештен о тој одлуци.¹¹⁶ Након што је од Али-паше затражио објашњења у вези с појединим питањима која је он покренуо у писму, Ристић је саставио извештај Гарашанину. Желећи да се увери да је добро интерпретирао његове речи, посланик је

¹¹⁴ АМАЕ, Turquie 369, шифровани телеграм, Мутје Буреу, Париз, 7. марта 1867.

¹¹⁵ *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. XV, док. бр. 4311, 26, Мутје Грамону, Париз, 6. марта 1867.

¹¹⁶ Б. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 327.

пре слања извештаја у Србију прочитао његову садржину великом везиру и турском министру спољних послова.¹¹⁷

Француски амбасадор је био изузетно задовољан постигнутим споразумом. Он је чак оценио као сјајну идеју то да се поред српске на кулама и бедемима градова вијори и турска застава, јер се на тај начин придаје једнак значај интересима Кнежевине и Царства, а „двојство заставе представља пријатеље и савезнике“.¹¹⁸ Супротно Буреовом мишљењу, аустријски амбасадор и влада у Бечу сматрали су да ће уступање тврђава Србији, без њеног разоружавања, омогућити стварање новог бунтовног језгра против Турске.¹¹⁹ Са своје стране, Мутје је изразио задовољство што је питање градова успешно решено и није уважио аустријске приговоре да ће овакав исход бити узрок многих неугодних последица у будућности. Министар је признао да Аустрија може боље од Француске да испита све аспекте овог питања, али се није сложио са Бајстовом оценом да ће споразум кнеза Михаила и Порте у очима Срба имати само привремен карактер. У решавању питања градова, Мутје је пошао од следећег становишта: 1) задовољни својом аутономијом, Срби из Кнежевине неће тражити ништа преко тога, а њихове тежње да за своју судбину вежу становништво Босне, Херцеговине и Бугарске имале су као стварну основу само жељу да застраше Порту и да је наведу на уступке; 2) да не постоје озбиљни разлози за устанак у Херцеговини, а још мање у Босни; 3) да упркос напорима, Срби нису стекли никакву истинску наклоност Бугара, који не поседују довољно јак дух независности и повезаности да би код њих било могуће створити нешто налик на аутономију.¹²⁰

Не верујући у половично решење, француска влада је сматрала да Османско царство може бити очувано само ако Србима буду уступљене тврђаве а Грчкој обезбеђене природне границе. Њен циљ је био да на Истоку буде спречено избијање озбиљне кризе праћене насиљем и анархијом, а која би задуго развејала наде у напредак Турске. Званични Париз је желео да буде тачно одређен систем којим би било спречено комадање Царства и у његову управу биле уведене неопходне реформе.¹²¹ Покушавајући да путем споразума с Русијом или Аустријом о Источном питању себи обезбеди савезника у рату против Пруске, Француска је истовремено тежила одржању мира у Турској. Сазнања о намеравању акцији кнеза Михаила, која би у спрези за

¹¹⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 562-574.

¹¹⁸ Исто, 576.

¹¹⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 129.

¹²⁰ *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. XIV, док. бр. 4182, 271-273, Мутје Грамону, Париз, 9. фебруара 1867.

¹²¹ Исто.

устанком на Криту изазвала покрет ширег обима, навела су владу у Паризу да изврши притисак на Порту ради испуњења српског захтева. Уступак Србији у погледу градова смирио би њене амбиције, а поклоњење вође општег устанка хришћана у Цариграду распршило би њихова очекивања.

III Питање Босне и Херцеговине

Током шездесетих година XIX века, Наполеон III је више пута (1861, 1863-1864, почетком 1866. године) нудио Аустрији Босну и Херцеговину као накнаду за њене изгубљене поседе у Италији. С друге стране, у тајним политичким плановима српских државника увек је постојала тежња да ови крајеви буду припојени Кнежевини. Милош Обреновић је то наговештавао појединим страним представницима, док је Гарашанин у *Начертанију* указао на важност Босне и Херцеговине као споне између Србије и западних јужнословенских области.¹²² Ове две провинције Турског царства, насељене углавном српским становништвом, представљале су најосетљивију тачку Гарашаниновог националног програма.¹²³ У току разговора с Наполеоном у Сен Клуу јуна 1852. године, он је покренуо питање о присаједињењу Босне и Херцеговине Кнежевини и описао цару прилике у овим покрајинама.¹²⁴ Српски државник никада није одвајао Херцеговину од Босне и сматрао их је једном целином.

Питање Босне и Херцеговине постало је поново актуелно почетком јесени 1866. године. Повод за то пружио је раније поменути циркулар заменика министра спољних послова Француске маркиза Лавалета у коме је Аустрија упућивана на Исток. Изгледало је да је тежњама Дунавске монархије у том правцу била осигурана подршка званичног Париза, а Правитељство је ову изјаву схватило као непосредан позив влади у Бечу да заузме Босну и Херцеговину. Због тога је у Београду преовладало уверење да Србија у потпуности треба да се ослони на Русију.¹²⁵ Лош утисак који је на српске званичнике оставио садржај Лавалетовог циркулара покушала је да ублажи француска влада путем посебне депеше, изјављујући да ће њен став према Кнежевини остати непромењен.¹²⁶

¹²² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 342.

¹²³ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 377-378.

¹²⁴ АС, ИГ 814, Илија Гарашанин Александру Ненадовићу, Париз, 1. јула 1852.

¹²⁵ АМАЕ, Turquie-Belgrade 16, No 229, Ботмилио Мутјеу, Београд, 1. октобра 1866.

¹²⁶ Исто, No 231, Мутје Ботмилију, Париз, 2. октобра 1866; Јб. Алексић, *нав. дело*, 130-131.

Србија је сматрала да ослобођење Босне и Херцеговине треба извршити путем општег устанка балканских народа и поделом Турске. У тренутку када је донета одлука о покретању питања Малог Зворника, а затим тврђава, влада Кнежевине није тражила од Порте да јој уступи и те области. Непосредан повод да то учини пружили су јој преговори Француске и Русије вођени крајем 1866. и почетком 1867. године о умирењу устанка на Криту и врење у Епиру и Тесалији. Ово су била нека од питања покренутих у току преговора о Источном питању а током којих су две силе покушале да усагласе своје интересе. Српска влада је уочила да су догађаји на Криту навели Париз и Петроград да начелно усвоје преуређење његове управе. Средином јануара 1867. у Београд је стигла вест да је Француска саветовала Порту да Криту да аутономију. Аутономија би представљала само прелазно решење до припајања острва Грчкој.¹²⁷ Међутим, задовољењем тежњи Грка били би поремећени односи између њих и Словена јер им Грци више не би пружали подршку.¹²⁸ Француски министар спољних послова Мутје је сматрао да ће Словени задржати мир када буду задовољене жеље Србије, која после добијања градова не би имала оправдање за нове захтеве.¹²⁹ Према томе, даљи уступци Србији зависили би искључиво од споразума Париза и Петрограда.

Узнемирено гласинама у вези с критским питањем, Правитељство је разматрало могућност подизања устанка у Босни и Херцеговини с циљем да ове провинције добију аутономију, а Србија не би узела отворено учешће. Средином јануара са једним делом плана упознат је и руски конзул Шишкин, који је о томе обавестио амбасадоре у Цариграду и Бечу, Игњатијева и Штакелберга. У спровођењу плана Гарашанин је рачунао на подршку Хрвата и прекосавских Срба.¹³⁰

На усвајање овог плана утицала је пре свега промена у ставу руске владе према Источном питању. Наиме, крајем децембра 1866. године пажњу јавности привукао је чланак у листу *la Gazette de Moscou* у коме је познати публициста Катков са одушевљењем и жаром бранио интересе Крићана и хришћанског становништва Османског царства. Та охрабривања утицала су на владу у Петрограду да напусти дотадашњи уздржан став. Отправник послова турске амбасаде у Петрограду Конеменос-бег је био веома узбуђен због овакве ситуације а последњи разговор са шефом Азијског департмана Петром Стремоуховом није га умирио. Конеменос-бег је био уверен да Словени уживају већу наклоност Русије него Грци и да се, у случају да

¹²⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 344.

¹²⁸ Љ. Алексић, *нав. дело*, 131.

¹²⁹ АСАНУ, Хартије Јована Ристића, XI/7, 11/227.

¹³⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 344.

Србима буду учињени уступци, влада у Петрограду више не би интересовала за судбину Крићана. Промена руског става уследила је такође захваљујући чланцима у лондонском *Times*-у и појединим британским представницима у Грчкој на чије се држање према критском устанку у Петрограду гледало с одобравањем.¹³¹ У разговору са француским амбасадором бароном Талераном турски отправник послова је приметио да су му у руском Министарству спољних послова раније говорили о *умирењу* Крићана и *помирењу*, затим су помињали *уступке* Крићанима и Србима, а сада употребљавају реч *жртве* за које ће можда чак бити *прекасно*. Турски отправник послова надао се да ће код вицеканцелара Горчакова наићи на већу уздржаност или макар на мање оштрине у форми. Насупрот томе, биле су му упућене веома оштре примедбе. Горчаков је сматрао да је током три месеца, путем праведних и великодушних уступака, Porta на лак начин могла да умири критски устанак. „Сада је Божја воља да ли ћете дарујући аутономију хришћанским народима Царства моћи да постигнете исте резултате“.¹³²

Питање Босне и Херцеговине било је покренуто током преговора Француске и Русије о Источном питању. Почетком марта 1867. године аустријски амбасадор у Петрограду гроф Ревертера известио је министра Бајста да је кнез Горчаков добио пристанак Париза да Босна и Херцеговина добију аутономну управу сличну оној у Србији и Румунији. Ревертера, који је изгледа поседовао обавештења из канцеларије руског министра, је такође написао да је Горчаков упорно одбијао да гарантује одржање Турске и да у Петрограду очекују нове предлоге Француске у том погледу. Руска влада је била обавештена да се кнез Михаило припрема да уђе у Босну и Херцеговину и није то држала у тајности. У Петрограду су отворено говорили о потреби да Турској буду одузете две провинције.¹³³ У разговору са Конеменос-бегом, Стремоухов је саветовао Порти да од Босне и Херцеговине образује пашалук који ће предати на управу Михаилу.¹³⁴

О припремама српског кнеза да уђе у Босну и Херцеговину, у чему је требало да учествује и црногорска војска, гроф Бајст је сазнао још почетком јануара. Аустријски министар није ни тренутка сумњао да је устанички покрет осмислила, финансирала и њиме управљала Русија.¹³⁵ Он је изјавио француском амбасадору војводи од Грамона да би засад више волео да Босна и Херцеговина остану у поседу Турске, али није крио да

¹³¹ АМАЕ, Russie 237, No 120, Талеран Мутјеу, Петроград, 25. децембра 1866.

¹³² Исто, Russie 238, No 2, Талеран Мутјеу, Петроград, 2. јануара 1867.

¹³³ *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. I-XXI, XIV, док. бр. 4283, 404, Грамон Мутјеу, Беч, 2. марта 1867.

¹³⁴ АМАЕ, Russie 238, No 24, Талеран Мутјеу, Петроград, 13. марта 1867.

¹³⁵ Исто, Autriche 493, No 11, Грамон Мутјеу, Беч, 14. јануара 1867.

би се у случају њеног распада Аустрија потрудила да заузме ове провинције. Бајст нигде није журио и сматрао је да ће влада у Бечу „све постићи чекањем“.¹³⁶

Промена у ставу Петрограда према Османском царству и њено иступање у погледу Босне и Херцеговине непријатно су изненадили владу у Тиљеријама и негативно утицали на наставак француско-руских преговора. Француска је очекивала да ће Русија прихватити њен предлог од 23. јануара 1867. да Турска уступи Крит Грчкој а Србији тврђаве, чиме би било затворено Источно питање.¹³⁷ Предлози Горчакова и Стремоухова поводом Босне и Херцеговине наишли су на енергичан отпор Дунавске монархије. Због тога је Мутје, у разговору с аустријским амбасадором Метернихом, одлучно демантовао да је било преговора с Русијом по том питању. Француски министар је показао Метерниху депешу о дијалогу с руским амбасадором Будбергом послату Талерану у Петроград, а која садржи следеће: „Инсинуације учињене пре неког времена у Петрограду, да Босна и Херцеговина буду претворене у један пашалук под управом кнеза Михаила, биће овде увек одбијене. Ми имамо разлог што желимо да та енклава у интересу мира остане турска, или ако би га Турска изгубила, да постане аустријска, а никако српска. Ако би Србија повећањем постала језгро једног словенског подручја, тиме би био угрожен опстанак Аустрије, а њен опстанак представља европски интерес првог реда“.¹³⁸ Слично се у обраћању Бајсту изразио амбасадор Грамон. У случају да се насупрот свим очекивањима, икада деси да Босна и Херцеговина више не буду под влашћу Порте, Француска би више волела да их њихова сила гравитације усмери ка пограничним аустријским провинцијама него ка Београду.¹³⁹ Убрзо затим, Ревертера је изјавио Талерану да у разговору између њега и кнеза Горчакова никада није било речи о томе да Француска пристаје на независност Босне и Херцеговине. Само је у једном тренутку поменут пашалук који би био дат на управу кнезу Михаилу, али је та идеја убрзо напуштена. Том приликом име Француске није спомињано.¹⁴⁰

На основу преписке амбасадора Талерана и Грамона с министром Мутјеом може се извући јасан закључак да је за време француско-руских преговора о Источном питању било речи о Босни и Херцеговини. О томе пре свега сведочи изјава Стремоухова, наведена крајем фебруара у извештају амбасадора у Петрограду, да више не може бити говора о образовању пашалука од ових двеју провинција и његовог

¹³⁶ Исто, Грамон Мутјеу, Беч, 16. јануара 1867.

¹³⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 345.

¹³⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 175.

¹³⁹ *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. XIV, док. бр. 4283, 406, Грамон Мутјеу, Беч, 2. марта 1867.

¹⁴⁰ АМАЕ, Russie 238, депеша, Талеран Мутјеу, Петроград, 7. март 1867.

давања на управу кнезу Михаилу.¹⁴¹ Неколико дана касније Мутје је пренео тврдњу Горчакова да уступање Крита и Тесалије Грчкој а тврђава Србији представља максимум материјалних жртава који Русија захтева од Турске. Француски министар је, преко руског амбасадора Будберга, поново тражио да српски кнез пружи довољна јемства да не гаји претензије према Босни и Херцеговини. Ради умирења Париза и Беча, кнез Горчаков и сам цар Александар II обећали су да Русија неће подржати ниједан план усмерен ка распарчавању Турске.¹⁴² С друге стране, Франц Јозеф је изјавио да Аустрија неће радити на припајању пограничних области насељених српским становништвом.¹⁴³

На основу тона француских званичника стиче се утисак да питање образовања босанско-херцеговачког пашалука за њих није представљало новост. Упада у очи да је Мутје почео да се супротставља руском предлогу тек када је исти наишао на одлучан отпор Дунавске монархије. Војвода од Грамона је јављао из Беча да је аустријска влада била веома узбуђена помисливши да је Русија добила пристанак Француске да Босна и Херцеговина добију аутономију или независност. Пошто у Мутјеовим упутствима није било ни речи о овим плановима, амбасадор је покушао да умири Хабзбуршку монархију али није ни потврдио ни порекао њихово постојање. Грамон је схватио да би влада у Тилеријама, у случају одвајања Босне и Херцеговине од Турске, више волела да ове провинције гравитирају Бечу него Београду, али се она није на изричит начин изјаснила против њихове аутономије или независности. Обраћајући се Мутјеу, француски амбасадор је излагање по овом питању закључио на следећи начин: „У најмању руку не би требало сматрати коначним жртве захтеване од Турске (Крит, Епир и Тесалија), и на основу тога закључити да ће ова сила сачувати Босну и Херцеговину. Заиста верујем да је ово ваша идеја и увек сам је овако схватао; али било би ми задовољство да сазнам да од тога нећете одустати, упркос упорним захтевима Русије“.¹⁴⁴

Војвода од Грамона је очигледно сматрао сасвим могућим да Француска у преговорима с Русијом пристане на аутономију или независност две провинције. Из истог разлога барон Талеран је ћутке прелазео преко руских предлога докле год је било изгледа да ће две силе пронаћи компромис.¹⁴⁵ Пошто у преговорима с Петроградом није постигнут споразум, Француска је, да би добила подршку у испуњењу својих захтева на

¹⁴¹ Исто, Но 19, Талеран Мутјеу, Петроград, 26. фебруара 1867.

¹⁴² Исто, телеграм, Мутје Талерану, Париз, 5. марта 1867.

¹⁴³ Исто, Но 21, Талеран Мутјеу, Петроград, 27. фебруара 1867.

¹⁴⁴ Исто, изузетно поверљиво, Autriche 494, Грамон Мутјеу, Беч, 3. марта 1867.

¹⁴⁵ Љ. Алексин, *нав. дело*, 132.

Западу, била приморана да се приближи Аустрији. Она је била спремна да подржи владу у Бечу у тежњи да припоји Босну и Херцеговину.

Намера Правитељства да подигне устанак у Босни и Херцеговини учвршћена је крајем фебруара 1867. године после примљене вести да је Француска предложила Русији да Грчка добије природне границе. Након устанка на Криту велике силе су обећале Грцима аутономију, а после побуне у Епиру и Тесалији биле су спремне да им уступе и ове провинције. Мутје је пренео аустријском амбасадору Метерниху да су се поводом увећања Грчке у Београду чуле гласине: „Када толико дају тим пустоловима требало би да нама дају још више“. У покушају да добије Босну и Херцеговину истим путем кренула је и Кнежевина.¹⁴⁶

У време док је Србија вршила припреме за устанак, француска, руска и аустријска влада размениле су мишљења по питању Босне и Херцеговине. На састанку цара Александра, кнеза Горчакова и амбасадора у Бечу, грофа Штакелберга брижљиво су испитане све могућности, претпоставке и комбинације под којима би у Европи могао да избије рат. Било је одлучено да ће Русија ући у коалицију и оружани сукоб само под следећим условима: да једна од великих сила заузме Цариград или у случају да, приликом измене територија, Аустрији на име накнаде буде уступљен део Османског царства насељен словенским становништвом. На тај начин званични Петроград је дао на знање да неће допустити припајање Босне и Херцеговине Дунавској монархији. Осећајући се у овом тренутку немоћном да својим саветима омогући спровођење ма какве политике, Русија ће сачувати снагу за будућа питања приликом чијег решавања ће доћи до изражаја њена величина.¹⁴⁷ У разговору с Талераном, Горчаков је рекао нешто слично: „Постоји у Европи једна измена границе која би могла бити повод за рат и коју ми не бисмо могли дозволити: припајање појединих словенских провинција Аустро-Угарској на име територијалне накнаде. Не тражимо ништа за себе, али у тим крајевима ништа нећемо дати ни Аустрији. Она нам је уосталом поручила да не помишља на такво увећање“. Руски амбасадор у Паризу предложио је Мутјеу територијалну измену по којој би Србији била припојена Црна Гора са делом територије која их одваја. Међутим, француски министар је приметио да на тај начин Турска не би сачувала Босну и Херцеговину јер би њихова веза с Османским царством била прекинута.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 345-346.

¹⁴⁷ АМАЕ, Russie 238, No 21, Талеран Мутјеу, Петроград, 27. фебруара 1867.

¹⁴⁸ Исто, Autriche 494, No 24, Мутје Грамону, Париз, 6. марта 1867.

На одлуку да подигне устанак у Босни и Херцеговини Кнежевину је без сумње подстицала и Русија. Вест да је Француска предложила да Грчка добије природне границе потврђена је Правитељству из Петрограда. Поред писма Стремоухова које је садржало ово обавештење, конзул Шишкин је Гарашанину предао и писмо Игњатијева. Руски амбасадор је указао српској влади на грешку што је упутила захтев за уступање тврђава и затражио од ње да се благовремено одлучи да ли ће ући у рат с Османским царством. Он је сматрао да Кнежевина треба да искористи што велике силе и Турска зазиру од њеног наоружавања. Све силе, па чак и Аустрија, врше притисак на Порту да уступи београдску тврђаву да би Србији на тај начин био одузет повод за рат. Игњатијев је саветовао влади у Београду да никако не пристане на захтев Грчке да јој буде признато право на Тракију, Цариград и део Бугарске јужно од планине Балкана. Током разговора вођених у дипломатским круговима у Цариграду, руски амбасадор је истицао да захтев за давање аутономије Босни и Херцеговини треба да буде изнесен на решавање пре свих оних који се односе на територијалне измене у Турској.¹⁴⁹

Притисак Игњатијева на Правитељство да се одлучи на рат додатно је увећао Стремоухов путем писма Мариновићу, а у Београду су ови кораци схваћени као званично мишљење руске владе.¹⁵⁰ На седници министарског савета од 28. фебруара којој је председавао Кнез, донета је одлука да се образују Генерална команда и Генерални штаб. По схватању самог Михаила увођење два војна органа било је неопходно због кратког рока у коме је требало ући у рат. Поред тајног подизања устанка у Босни и Херцеговини, било је предвиђено да Србија по потреби уђе и у отворени сукоб с Турском.¹⁵¹ Ратом је сматран општи устанак балканских хришћана, а уз главни план постојали су и посебни планови за сваку покрајину.

Поучена грчким примером, Кнежевина је намеравала да подизањем устанка у Босни, Херцеговини и Старој Србији од великих сила издејствује ослобођење од Турака. Пошто Србија у прво време неће узимати отворено учешће у покрету, силе ће сматрати покрет као унутрашњу ствар Турске и мораће да се уздрже од војне интервенције. У намери да спречи Кнежевину да се умеша, Порта ће јој безусловно уступити тврђаве. Међутим, уз њену подршку, покрет ће тек тада прерасти у велики устанак, а побуњени народ ће затражити присаједињење наведених крајева Србији. Турска влада ће имати два решења за излазак из кризе: или да под притиском

¹⁴⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 346-347.

¹⁵⁰ АСАНУ, Хартије Ј. Ристића, XI/7, 11/195, Петроград, 9. (21) фебруара 1867.

¹⁵¹ *Записници седница Министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1898*, приредио Никола Шкерковић, Београд 1952, седница од 16. фебруара 1867, 42.

дипломатије пристане на присаједињење или да нападне Кнежевину као жариште устанка. У другом случају, Србија неће бити изложена интервенцији сила, а ни јаком турском нападу. Уз сарадњу осталих балканских народа њена победа изгледала је осигурана. Ово је било предвиђено општим планом устанка.¹⁵²

У току разговора с Грамоном 2. марта, Бајст је сасвим отворено изнео намере званичног Беча у погледу Босне и Херцеговине. Аустријски министар је приметио да независност ових двеју провинција може бити само почетак њиховог припајања Србији. Такво увећање Кнежевине представљало би за Дунавску монархију стварну опасност. Није тешко предвидети да би једна таква српска држава, увећана двома провинцијама, брзо привукла у своју сферу Далмацију, Србе у Војној граници и Славонију. Аустрија би сувише изгубила када би допустила да се у њеном суседству створи извор сталне опасности и стање које би јој нужно донело нове сукобе или нове жртве. Стога, Босна и Херцеговина могу или остати у Турској или припасти Аустрији. Сваки други систем представљао би за Дунавску монархију непосредну и стварну опасност у толикој мери да се она сматра присиљеном захтевима сопствене безбедности да спречи тако нешто. „Једном речју то значи да ће, у случају да Босна и Херцеговина престану да припадају Порти, Аустрија одмах предузети неопходне војне мере да ове провинције не припадну ником другом“.¹⁵³

Мутје је поручио влади у Бечу да званични Париз никада није разматрао могућност да Србији буде уступљена ма каква нова територија. Све што је министар рекао и написао јасно је искључивало такву помисао. Стога је он имао утолико мање разлога да охрабрује идеју о стварању независних држава Босне и Херцеговине. Мутје је у више наврата поновио да је политика Француске одувек била да помаже учвршћење већ постојећих а не стварање нових аутономних области, што би пре или касније довело до распадања Турског царства. Министар је чак рекао да нико од њега није ни тражио да да пристанак на аутономију или независност Босне и Херцеговине.¹⁵⁴

У разговору с руским амбасадором Будбергом, Мутје је питање Босне и Херцеговине довео у везу са уступањем београдске тврђаве и проширењем аутономије Србије. Он је сматрао да ће две провинције увек бити у опасности у случају да питање градова не буде решено у корист Кнежевине. Самим тим ће бити угрожен и заједнички циљ постављен на почетку француско-руских преговора о Источном питању:

¹⁵² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 348.

¹⁵³ АМАЕ, Autriche 494, No 26, Грамон Мутјеу, Беч, 2. марта 1867.

¹⁵⁴ Исто, телеграм, Мутје Грамону, Париз, 7. марта 1867.

спровођење реформи у Турској и њено одржање. Француски министар је рекао да ће питање Босне и Херцеговине постати много озбиљније у случају да агитација Србије примора Аустрију да у интересу свог мира и будућности заузме ове провинције. Ова претпоставка је вредна пажње утолико више што Русија стално понавља да она ни по коју цену не би желела да иједна турска провинција насељена словенским становништвом падне у руке Дунавске монархије. Ипак, у случају да влада у Бечу не интервенише и Србија припоји Босну и Херцеговину, политички и географски положај Аустрије био би угрожен у мери у којој би била поремећена и сама европска равнотежа.¹⁵⁵ Министар је рекао аустријском амбасадору принцу Метерниху да би у интересу мира влада у Тиљеријама желела да Босна и Херцеговина остану под влашћу Турске, али да ће она, радије него да провинције буду прикључене Србији, допустити званичном Бечу да поступи по својој вољи. Француска је сматрала да је постојање снажне Аустрије за њу од вишег интереса.¹⁵⁶

Међутим, Мутје је скренуо пажњу Будбергу и Метерниху да влада у Паризу нема непосредан интерес у томе коме ће припасти Босна и Херцеговина.¹⁵⁷ На тај начин он је остављао простор за даље преговоре с Русијом и Аустријом. Питање две провинције било је само једно од оних чијим би решавањем у корист неке од ових сила Француска себи обезбедила подршку за рат против Пруске. Преговори с Петроградом привремено су прекинати у фебруару, али је влада у Тиљеријама очекивала да убрзо буду настављени. Важна је чињеница да Наполеон III до самог сукоба с Пруском није одустајао од покушаја да придобије Русију и да јој је као потенцијалном савезнику увек давао предност у односу на Аустрију. Преговори Француске с две силе вођени су упоредо током скоро читаве 1867. године, што такође није без значаја. Званични Париз страховао је због могућег сукоба Русије и Аустрије и зато је иступао веома опрезно. Напетост су појачавале обостране изјаве највиших представника Петрограда и Беча. На тврдњу кнеза Горчакова да би аустријска окупација Босне и Херцеговине била за Русију повод за рат, одговорио је гроф Бајст рекавши да би влада у Бечу истим сматрала припајање две провинције или Црне Горе Србији.¹⁵⁸

Озбиљност ситуације налагала је Француској да предузме кораке у Београду. Она је најпре желела да се детаљније упозна с плановима Правитељства у вези с

¹⁵⁵ Исто, *Russie* 238, No 8, Мутје Талерану, Париз, 4. марта 1867.

¹⁵⁶ АСАНУ, И XLVIII, Бајст Прокешу, Беч, 14. марта 1867.

¹⁵⁷ Исто, Бајст Прокешу, Беч, 14. марта 1867. и АМАЕ, *Russie* 238, No 8, Мутје Талерану, Париз, 4. марта 1867.

¹⁵⁸ АМАЕ, *Autriche* 494, No 34, Грамон Мутјеу, Беч, 16. марта 1867.

Босном и Херцеговином. Став Србије у погледу две провинције био је одраније познат влади у Паризу. Још пре избијања аустро-пруског рата, Гарашанин је у разговорима с француским конзулом спомињао могућност припајања Босне и Херцеговине Кнежевини у оквиру Турске. На почетку преговора о уступању градова у јесен 1866. године, Јован Ристић је нагласио француском амбасадору у Цариграду да би у случају уласка Аустрије у те области Србија била спремна на највеће жртве и на заједничку акцију с Портом. Овим образложењем Ристић је желео да укаже на корист коју би турска влада могла да има од добрих односа с Кнежевином и да је приволи на предају тврђава.¹⁵⁹ Мутје је био веома узнемирен изјавом капућехаје од 18. фебруара 1867. године да би, у случају испуњења грчких захтева, присталице ратне политике у Србији приморале Гарашанина да нареди улазак српских трупа у Босну. Ристић је сматрао да овакав исход не би могао да спречи ни велики утицај председника владе. О спремности Правитељства да истраје у намери да припоји две провинције најбоље сведоче Ристићеве речи упућене француском амбасадору Буреу: „Ми ћемо деловати брже него ви са читавом вашом дипломатијом“.¹⁶⁰

Био је то притисак на Порту и велике силе, а српска влада је искористила повољан тренутак да доведе у непосредну везу уступање тврђава и питање Босне и Херцеговине. Решено да учини све да би Србији били припојени ови крајеви, Правитељство је дошло на помисао да ће можда и сама претња акцијом бити довољна да оствари циљ. Међу силама, Француска је била нарочито заинтересована за „коначно затварање“ Источног питања. Поседујући ово сазнање, влада у Београду се определила да, упркос лошем искуству с француском дипломатијом, покуша да уступак издејствује уз њену помоћ. Почетком марта, Гарашанин је саопштио конзулу Ботмилију да приликом преуређења Балкана Србија не може добити мање од Грчке. Кнежевина је тражила само управу над Босном и Херцеговином које би на тај начин остале у саставу Турске. Исти предлог упутио је и Ристић француском амбасадору Буреу.¹⁶¹

Мутје се бојао да иза корака Правитељства стоји Русија. Образовање једног пашалука од Босне и Херцеговине и његово давање на управу кнезу Михаилу пружало је влади у Петрограду прилику да размотри бројне планове, о чему, по речима министра, званични Париз није водио довољно рачуна.¹⁶² Уверење министра да Русија управља потезима Правитељства додатно је ојачало због извештаја које је о

¹⁵⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 135.

¹⁶⁰ АМАЕ, Autriche 494, No 24, Мутје Грамону, Париз, 6. марта 1867.

¹⁶¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 349.

¹⁶² АМАЕ, Autriche 494, No 24, Мутје Грамону, Париз, 6. марта 1867.

расположењу званичног Петрограда добио из Беча. Тон појединих руских представника, њихова заокупљеност словенским питањем и хладан став који је Горчаков у последње време испољавао према Грчкој, били су доказ да забринутост Аустрије у погледу Босне и Херцеговине није била без основа.¹⁶³

Зазирући од намера српске владе, Француска се на сваки начин трудила да је одврати од акције у Босни и Херцеговини. Крајем марта, конзул Ботмилио је у разговору с Гарашанином истицао велики утицај званичног Париза на одлуку Порте да уступи тврђаве Кнежевине. Конзул је подсетио на улогу маркиза Мутјеа који је још 1862. године пружио подршку овом српском захтеву. Царска влада, као накнаду за ову услугу, очекује од кнеза Михаила да буде опрезан и поштује мудре савете које му она даје. Ботмилио је скренуо пажњу Гарашанину на озбиљну опасност од интервенције Аустрије у случају немира у Босни и упозорио на тешкоће које би биле неизбежна последица таквог развоја догађаја. Председник српске владе је одговорио да се не боји интервенције Дунавске монархије јер она има сувише унутрашњих проблема да би се бавила дешавањима у суседним земљама. Ботмилио је стекао утисак да је Гарашанин мишљења да на словенско становништво Аустрије Правитељство има више утицаја од званичног Беча. Председник владе је захвалио конзулу на подршци Француске и поновио да Србија, задовољна уступком који је управо добила, „неће, ни непосредно ни посредно, покушавати ништа што би могло створити тешкоће Турској“.¹⁶⁴

Гроф Бајст је делио Мутјеово мишљење да Русија подстиче српску акцију у Босни и Херцеговини. Због претећег става Кнежевине, влада у Бечу је 3. марта предузела војне мере да би заштитила своје интересе. Након састанка Бајста и главнокомандујућег аустријске војске, надвојводе Албрехта од Тешена, донета је одлука о концентрацији трупа на јужним границама и прикупљању ратног материјала за могући сукоб. Бајст је обавестио Грамона да ће при првом покрету трупа Србије или Црне Горе аустријска војска ући у Босну и Херцеговину.¹⁶⁵ Само неколико дана касније, француски министар пружио је подршку влади у Бечу. Мутје је рекао Метерниху да би, у случају да Босна и Херцеговина не могу да остану у саставу Турске, Француска више волела да оне буду припојене Аустрији него Србији. „Видите да се од нас немате чега бојати у том погледу и да смо, чак пре него што се г. Бајст о томе изјаснио пред г. Грамоном, ишли у сусрет вашим жељама, које су уосталом сасвим

¹⁶³ Исто, *Turquie* 370, No 37, Мутје Буреу, Париз, 8. марта 1867.

¹⁶⁴ Исто, *Turquie-Belgrade* 17, No 241, Ботмилио Мутјеу, Београд, 28. марта 1867.

¹⁶⁵ Исто, *Autriche* 494, No 27, Грамон Мутјеу, Беч, 3. марта 1867.

природне“.¹⁶⁶ Крајем марта, француски министар је упутио опомене Правитељству да избегава све што би могло подстицати тежње ових провинција за политичким зближењем с Кнежевином. Француска није одобравала ништа што би изазвало неповерење Аустрије која је сматрала да је њен сопствени опстанак угрожен не само припајањем Босне и Херцеговине Србији него и давањем аутономије овим областима.¹⁶⁷ Изгледало је да су у том погледу владе у Бечу и Паризу постигле пуну сагласност.

Вероватно је о намерама Србије према Босни и Херцеговини било речи и приликом завршних преговора представника званичног Беча с мађарским вођама о преуређењу Хабсбуршке монархије.¹⁶⁸ Након што је изабран за председника угарске владе, гроф Ђула Андраши је 22. фебруара 1867. године упутио позив кнезу Михаилу да пошаље свог изасланика у Пешту. Ту поруку доставио је Кнезу његов бивши шурак, гроф Ласло Хуњади. Он је саопштио Михаилу да би Србија убудуће могла да има користи од утицаја који ће Мађари имати на спољну политику Аустро-Угарске. Хуњади је изразио жељу да изасланик буде члан Касационог суда Никола Крстић. Он се позвао на раније кнежево обећање да ће посетити Пешту приликом крунисања Франца Јозефа за угарског краља.¹⁶⁹ На основу оволике журбе председника угарске владе да се састане са српским представником видело се да придаје велики значај догађајима у суседној Кнежевини.¹⁷⁰

По Гарашаниновим упутствима, Крстић је требало да добије обавештења о намерама Мађара према Србији. Подсећајући на заједничку опасност која овим народима прети од Руса и Немаца, Гарашанин је желео да сазна да ли би Мађари били спремни да створе федерацију са Србијом.

Одмах по доласку у Пешту 28. фебруара, Крстић је имао састанак с Хуњадијем. Гроф је истакао да Хабзбуршкој монархији предстоје велике промене и да је стање у овој држави „тако заплетено да не може бити заплетеније“. Он је рекао да Андраши жели да склопи споразум са Србијом. Русија представља највећу опасност за Мађаре, Србе и друге мале народе, који треба да се удруже да би јој се супротставили. Хуњади је говорио о Источном питању и распитивао се о односима Кнежевине с Грчком и

¹⁶⁶ АСАНУ, И XLVIII, Бајст Прокешу, Беч, 14. марта 1867.

¹⁶⁷ МАЕ, Turquie 370, Мариновић Буреу, 26. марта 1867, анекс уз извештај No 56, Буре Мутјеу, Пера, 10. априла 1867.

¹⁶⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 349.

¹⁶⁹ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 9. април 1864 – 18. децембар 1867, приредио Милош Јагодић, Београд 2005, 298-299.

¹⁷⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 350.

Румунијом. У случају да се Дунавска монархија распадне и покаже се нужним стварање нове државе на њеним темељима, у интересу је и Србије и Угарске да се о томе споразумеју. Бајст је био спреман да ради спровођења своје политике у Немачкој учини уступке Андрашију, док је, с друге стране, председник угарске владе у циљу остварења својих намера пристао на измирење с Аустријом. Хуњади је саветовао Крстића да у разговору с Андрашијем снагу војске Кнежевине представи већом него што јесте. Када је, износећи детаље разговора с Хуњадијем, изасланик саопштио кнежевом лекару Карлу Пацеку да то неће учинити, Пацек је рекао да би Михаило подржао Крстићево мишљење. Кнежев лекар се позвао на Михаилове речи недавно упућене италијанском конзулу Сковасу и београдском паши, а поводом изјаве министра војног Миливоја Блазнавца да српске трупе могу изненада да нападну београдску тврђаву и да је заузму. Сматрајући да лаж у политици не помаже и да не представља вештину Кнез је рекао: „И ви ме можете држати за хрђава политика, али ја мислим да непоштеним начином ни у политици не треба ништа радити, јер и кад се дође до фајде тим путем, опет зато државу за перфидију пре-после стигну последице. Ја за себе се никад нећу нелојалним средствима служити, да, на пример, из потаје и изненадно у мирно време нападнем на град итд“. Блазнавчева изјава била је повод да Кнез изнесе своје дубоко разочарање у француског цара. Наполеон III послужио је Михаилу као пример за неискреност у политици, а његова схватања била су потпуно у супротности с начелима српског владара.¹⁷¹

У разговору с Крстићем 3. марта, Андраши је изразио бојазан да ће Србија започети рат против Порте, а да би такав развој догађаја могао да изазове кризу у Угарској и Аустрији. Он је говорио о Русији, њеном утицају на Кнежевину и жељи да тај утицај прошири, као и о потреби да се државе томе супротставе. Председник владе је био захвалан Правитељству на пажљивости према Угарској и изразио готовост да заједно са Србијом ради на остварењу заједничких циљева. Андраши се распитивао о унутрашњој ситуацији у Кнежевини и њеним намерама. Тврдио је да ужива поверење Франца Јозефа и да је због тога у стању да код Бајста издејствује уступке у корист Србије. Крстић је рекао да је Кнежевина као свој ближи циљ означила добијање тврђава а као даљи ослобођење српског народа од турске власти и његово уједињење.

¹⁷¹ Н. Крстић, *нав. дело*, I, 302; Крстић је написао да је тада у Београду боравио Француз Букије, за кога није речено чиме се бави, а који је сматрао да конзул Ботмилио више нема никаквог утицаја на српску владу.

Изасланик је био мишљења да предајом градова неће бити отклоњена криза у Источном питању.

Андраши је признао да су жеље Србије оправдане, али је сматрао да би она начинила велику грешку ако би се определила за агресивну политику и изазвала рат. Дуго времена председник владе се задржао на заједничкој опасности од Русије. Ради спречавања њених освајачких намера потребна је јака држава у Средњој Европи а то може бити само Угарска. Андраши је сматрао да улогу заштитника хришћана у Турској од Русије треба да преузме Угарска и да постане зид који ће бранити Србију и српске земље од Руса и Немаца. По његовом мишљењу Кнежевина не треба да страхује од Аустрије. Некадашња монархија је можда желела да припоји земље преко Дунава и да тако добије накнаду за изгубљене италијанске провинције, али данас, Угарској никако није у интересу да своју власт шири ван постојећих граница. Угарска већ има доста проблема с народима који у њој живе и било би противно здравом разуму кад би покушавала да се прошири. Влада у Пешти не би допустила Аустрији да било шта учини у том правцу. Андраши је највише зазирао од рата између Кнежевине и Турске и његових последица на стање у Угарској. Желео је да решење буде постигнуто на миран начин и био спреман да употреби сав свој утицај да Порта изађе у сусрет српским захтевима.

Одговарајући на Андрашијеве примедбе, Крстић је рекао да Срби пре свега настоје да буду и остану оно што јесу и да створе своју државу. Стога се вара свако ко сматра да су они слепо оруђе у рукама Русије. Срби су захвални влади у Петрограду на ономе што је за њих учинила, али нису спремни да зарад те захвалности жртвују самосталност. Због тога они и не желе да им Руси буду суседи и то сматрају највећом опасношћу. Међутим, у случају да не успеју да створе независну државу и буду морали да остану под туђинском влашћу, Срби би се најрадије предали Русима због језичке и верске сродности. Ако је великим силама стало до тога да турске провинције не падну у руке Русије оне пре свега треба да испуне српске захтеве. Угрожене заједничком опасношћу, Угарска и Србија треба да се узајамно помажу ради остварења својих циљева. Једини начин да буде избегнут општи устанак хришћана у Турској је да Порта буде приморана, не само да уступи тврђаве Кнежевине, већ да јој преда управу над Босном, Херцеговином и Старом Србијом. Тек касније, након уздизања благостања, просвете и трговине, за шта би било потребно много времена, земље организоване под влашћу Кнежевине кренуле би ка остварењу крајњег циља, стицању слободе и независности. Насупрот Андрашију, Крстић је сматрао да за Угарску не би било

никакве опасности од српско-турског рата, већ да би јој победа Србије само била у интересу.¹⁷²

У разговору са Крстићем и преко грофа Хуњадија, Андраши је заправо желео да сазна како теку дипломатске припреме за стварање балканског савеза и у којој мери Србија учествује у пропаганди јужнословенског покрета. Забринутост владе у Бечу у том погледу пренета је и на Угарску.¹⁷³

Мере притиска Аустрије у Београду добиле су пуну подршку Француске, а обезбеђена је и њена сагласност у погледу поверљиве мисије коју је код Михаила требало да обави специјални изасланик гроф Едмунд Зичи. Грамон је обавестио Мутјеа да Зичи има задатак да упозори Кнеза на озбиљне последице које би могла изазвати акција Србије у Босни и Херцеговини и да га позове да се уздржи од сваког напада на Турску. Специјални изасланик ће потврдити Правитељству да је Аустрија наклоњена Кнежевини и да ће ревносно помагати развитак њене унутрашње аутономије и благостања, али ће му отворено предочити разлоге због којих се противи њеном територијалном проширењу. Зичију је такође стављено у дужност да испита какве су уистину међусобне обавезе једна према другој преузеле Србија, Црна Гора и Русија.¹⁷⁴ Пошто је влада у Паризу подржавала све захтеве Аустрије према Кнежевини, Михаилов одговор Зичију претстављао је у исто време и одговор Француској.¹⁷⁵ Претпостављамо да није без значаја и податак да је специјални изасланик убрзо по завршетку посете Београду, у својству председника једне од секција аустријског жирија на Светској изложби, отпутовао у Париз. Француски амбасадор у Бечу изнео је уверење да ће Зичи драге воље саопштити Мутјеу детаље своје мисије ако овај то буде желео.¹⁷⁶

О сусрету Михаила и Зичија потребно је рећи више, најпре због специфичних околности у којима је до њега дошло као и због изузетне важности кнежевог усменог и писаног излагања.

Неспорно је да је Бајст слањем специјалног изасланика у Београд желео пре свега да упути опомену српској влади поводом њених претензија на Босну и Херцеговину. Међутим, мисија је у исто време представљала и министров корак у остварењу нове аустријске либералне политике на Истоку. Залажући се за реформе у Турској, Бајст је сматрао да Европа треба да узме у своје руке судбину тамошњег

¹⁷² Исто, 302-307.

¹⁷³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 351-352.

¹⁷⁴ АМАЕ, Autriche 494, No 33, Грамон Мутјеу, Беч, 12. марта 1867.

¹⁷⁵ Љ. Алексић, *нав. дело*, 136.

¹⁷⁶ АМАЕ, Autriche 494, No 41, Грамон Мутјеу, Беч, 25. марта 1867.

хришћанског становништва. Спровођењем неопходних реформи хришћани би били спречени да сами издејствују тражене повластице а побољшање њиховог положаја било би препуштено великим силама.

У складу са овом политиком Аустрије, а да би био остављен што јачи утисак, цареву усмену поруку кнезу Михаилу однео је специјални изасланик. Мисија је поверена кнежевом личном пријатељу и припаднику мађарске аристократије грофу Едмунду Зичију. Он је био ујак кнегиње Јулије, а у европским стручним круговима био је посебно цењен као специјалиста за изградњу железница у Аустрији и Турској. Родбинске и пријатељске везе требало је да омогуће ближе контакте између саговорника и одређену дозу поверења. Због тога су у својим разговорима, Михаило и Зичи могли да буду опуштенији него што би иначе били. Уз то, специјални изасланик је био Мађар а не Немац, што је давало посебно обележје његовом сусрету с Кнезом. Бајст је желео да упркос својој озбиљности, опомена Михаилу буде упућена у пријатељској форми.

Зичи је стигао у Београд 14. марта. У току опширних и свеобухватних разговора с Михаилом, он је изјавио да се Аустрија нада да Кнез неће учествовати у изазивању нереди у Босни и Херцеговини и да ће се задовољити оним што је већ постигао и што је годинама био његов циљ, а то је добијање тврђава. После тих успеха, влада у Бечу се надала да Кнез неће допустити распиривање ватре која прети и суседу. Зичи је напоменуо да ово није претња, већ само опомена и упозорење пријатељског суседа. Михаило не треба да дозволи да буде увучен у акцију којом би он и његова земља били доведени у опасност да изгубе оно што је недавно с муком стечено.

Кнез је изнео своје задовољство због промене аустријске политике према хришћанима. Михаилово држање за време аустро-пруског рата најбоље сведочи о његовој решености да води пријатељску политику према суседној монархији. Међутим, влада у Бечу мора да увиди потребу јаке управе у Кнежевини, јер само свест о сопственој снази даје могућност да се одоли искушењима. Михаило је са жаљењем констатовао да у Аустрији јако мало знају о Кнежевини и да од четири или пет конзула који су за време његове владе боравили у земљи ниједан није био ван Београда. Он је највише страховао од заплета у Турској јер би Србија тиме била директно угрожена. Због тога је Кнежевина била заинтересована да они по сваку цену буду избегнути. „Ја сам далеко од сваке помисли да угрожавам Турску, ја не смишљам никаква непријатељства против ње; али мирна и задовољна Србија не може да пренесе своје спокојство и срећу на несрећно становништво, које у свом очајању, не види веће зло од

продужетка упропашћујућег *status quo*-а које га притиска, а које је Европа неспособна да себи правилно представи“. За разлику од Аустрије која у случају нужде може да покрене извиђачке корпусе, Србију су околности натерале да се наоружа. Кнез је искрено желео да сарађује на поправљању стања у Турској.

По Михаиловом мишљењу, управљање Босном и Херцеговином је тако лоше да се нереди могу сваког тренутка очекивати. У провинцијама где влада глад, нису незадовољни само хришћани него и Турци. Кнез је показао Зичију признаницу на 55.000 дуката које је послао Србима у Босни за куповину животних намирница, али они тај новац нису добили, па су морали да потроше и последње залихе хране. Поред тога, Михаило је из својих средстава издвајао по хиљаду дуката на име помоћи црквама и школама у овим крајевима, а исто толико давала је и српска влада. Онај ко би посетио Босну, могао је да се увери да становништво не тражи никакве слободе, већ само примену основних људских права. Што Србија буде више напредовала, утолико ће се бедније осећати народ у две провинције. У циљу спречавања немира, Кнез је изнео замисао да преузме управу над Босном и Херцеговином не наносећи притом повреду султановим правима и не умањујући материјалне користи које Порта одатле извлачи. Михаило је нагласио да његова идеја не представља ни политички програм, ни предлог, већ доказ о спремности да допринесе сређивању прилика у Турској. Сматрао је да би Порта на тај начин сачувала све користи и избегла неприлике, док би Аустрија, уместо једне запаљиве материје, имала на својим границама осигуране мир и безбедност. Кнез је замолио аустријског изасланика да о садржају његовог крајње поверљивог саопштења обавести још само грофа Бајста. На Зичијев захтев, Михаило је своје гледиште изнео и писмено у једном *aide-mémoire*-у.

Кнежево писмо аустријском изасланику је документ првог реда у дипломатској историји Србије. Јединствен по свом карактеру и садржају, он представља Михаилов политички тестамент. Износећи своја спољнополитичка схватања, Кнез је у исто време дао одговор на готово сва битна питања у вези са Србијом.¹⁷⁷ Не кријући своје намере, Михаило је јасно рекао грофу Зичију шта мисли о политици Аустрије и шта она може да очекује од Кнежевине. Понуђена је помоћ у решавању актуелних питања у Турској и, у случају да они буду угрожени, најављена борба за очување интереса Србије и српског народа на Балкану. Михаило је поново оживео идеју из времена владавине Александра Карађорђевића да Босна и Херцеговина буду дате на управу српском кнезу,

¹⁷⁷ Б. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 346-349.

а она је умногоме била слична некадашњем Гарашаниновом предлогу. С обзиром да је Михаило своју замисао изнео аустријском емисару и писменим путем, сматрамо да је он веровао у њену остварљивост. Разуме се да Кнез, имајући у виду озбиљност питања, није рачунао да ће оно бити брзо решено: требало је отклонити неповерење Турске, убедити Аустрију да одустане од претензија на ове крајеве, добити подршку гарантних сила и постићи њихово јединство.

Приликом боравка у Београду Зичи се није сусрео с Гарашанином који је био болестан. Оцењујући да је кнежево писмо „божествено написано“, председник владе је сматрао да оно није уручено у погодно време. Гарашанин је страховао да би оно могло да доведе у питање добијање градова, „пошто је ствар решена али није извршена“. Он се бојао да би управо Француска, прва сила којој се српска влада обратила с молбом да јој буде поверена управа над Босном и Херцеговином, могла осујетити уступање тврђава. Пошто је била уверена да иза овог српског захтева стоји Русија, а након што од Аустрије сазна за садржај кнежевог писма, влада у Тиљеријама би у Цариграду могла издејствовати да и питање градова не буде решено у корист Србије. Гарашанин је сматрао да би ово писмо било од користи Кнежевини после добијања тврђава.¹⁷⁸

У Београду је владало уверење да је мисија грофа Зичија била последица корака које је Кнежевина предузела код владе у Паризу. Одлучна да одржи мир на Истоку због својих намера на Западу, Француска је утицала на Аустрију да упути опомену Михаилу. Још једном је потврђено велико интересовање Хабзбуршке монархије за судбину Босне и Херцеговине и поткрепљене су старе српске сумње да она себи припрема тло за улазак у те крајеве. Упркос притиску, Гарашанин је истакао да Правитељство остаје при одлуци да чим добије градове, покрене пред силама питање две провинције.¹⁷⁹

Михаиловим одговором Зичију биле су задовољне и аустријска и француска влада. Кнез се писменим путем обавезао да неће ући у Босну и предузимати ништа против Турске.¹⁸⁰ Ово је било изузетно важно за даље спровођење Бајстове источне

¹⁷⁸ Гарашанин је као велики државник имао у виду до које ће мере приближавање Француске и Аустрије представљати отежавајућу околност за Србију. „Како Аустрија све поред Француске иде, може овој саобштити садржај писма а ова опет што у Цариграду пореметити; јер према оном прајском Француска ће једнако имати Русију у виду, па све што би њеним плановима подносило, кварити, у који рачун могу и наши градови ући. Довољно би било да се ствар осујети, кад би Порта каква јача условија Књазу поставила. Само кад би из писма изостављено било да Књаз изриком иште Босну, Ерцеговину и Стару Србију... Сад је ваљда све доцкан, али се ја бојим веома, јер игра је у обште врло велика у којој наше мале ствари могу се превидити“ (*Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 201).

¹⁷⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 354.

¹⁸⁰ АМАЕ, Autriche 494, шифровани телеграм, Грамон Мутјеу, Беч, 20. марта 1867.

политике која је имала за циљ да спречи хришћанско становништво Турске да искључиво својим снагама издејствује тражене повластице. У исто време, кнежевим обећањем осигуран је, барем тренутно, мир на Балкану а аустријском министру је пружена прилика да настави свој рад на реформама у Османском царству и да за њих придобије остале силе. Михаило и Гарашанин су такође истицали да је неопходно да Порта побољша положај хришћана у суседству Србије на тај начин што ће створити услове за материјално и морално благостање. Са саветима српских званичника сложила се и влада у Паризу. Француска је давала Порти исте предлоге, чијим би усвајањем Турска избегла опасност од поређења Босне и Херцеговине и Србије. У супротном, становништво две провинције би пре или касније схватило да је њихов положај лошији од оног који уживају житељи Кнежевине.¹⁸¹ Изјаве кнеза Михаила деловале су умирујуће на владу у Паризу. Одржање мира у Турској било је потребно Француској да би наставила преговоре с Аустријом и Русијом и склопила с једном од њих савез против Пруске.

Међутим, упркос помирљивим изјавама, Михаило у разговору са Зичијем ниједног тренутка није прикривао намеру да у будућности добије на управу Босну и Херцеговину. То није промакло француском конзулу у Београду, Ботмилију. Конзул је у више наврата скренуо пажњу Мутјеу да Правитељство није одустало од својих планова и да само одлаже своју даљу акцију. „Сматрам да су те тежње увек исте; једино што овде можда почињу да назиреу је да се циљ ком се тежи може још лакше постићи мирним путем него ратом и схватају да су, у сваком случају, време и разборитост неопходни да се у томе успе“.¹⁸² Свакако да Кнез није одустао од једног од главних циљева своје спољне политике, да присаједини Србији Босну и Херцеговину.

Крајем марта 1867. године, Јован Мариновић је свом добром пријатељу, француском амбасадору Николи Буреу, на врло отворен, чак оштар начин, изнео своје мишљење о претензијама Аустрије на Босну и Херцеговину, као и о држању Француске по том питању. С обзиром да се ради о високом српском званичнику, сталном учеснику у преговорима с владом у Тилеријама и Гарашаниновом пријатељу, могло би се рећи да је његов став уједно био и став Правитељства. Док је с једне стране саветовала Порту да Грчкој уступи Крит, Епир и Тесалију, Француска се изјаснила против сваке промене политичког положаја Босне и Херцеговине. Анализирајући дотадашње поступке владе у Паризу, Мариновић је извео два важна закључка: 1) да су Француска и

¹⁸¹ Исто, *Turquie* 370, No 73, Мутје Буреу, Париз, 12. априла 1867.

¹⁸² Исто, *Turquie-Belgrade* 17, No 241, Ботмилио Мутјеу, Београд, 28. марта 1867.

Аустрија постигле пуну сагласност у погледу будућности Босне и Херцеговине и да је њихов споразум неповољан по Србију, и 2) да према Србији званични Париз води сасвим супротну политику од оне према Грчкој. Председник Државног савета је приметио да је српској влади такво држање Француске изгледало толико противречно с њеним традицијама и прошлосту да јој је била потребна изјава њеног званичног представника да се у то увери. У случају да званични Париз заиста усвоји такву политику, Кнежевина ће бити спремна да му се супротстави. Она не може дозволити да Грчкој буде придаван већи значај него Србији и да Грци добију предност у односу на Словене. У погледу две провинције, Мариновић је био више него јасан: „Да се добро разумемо; докле год Босна и Херцеговина буду препуштене својој судбини, докле год Европа буде пуштала Турску да се сама носи с тешкоћама свога положаја, ми ћемо се држати по страни и оставићемо будућности бригу да реши тешкоће; али ако неко покуша да територијални положај Турске промени на нашу штету, а нарочито ако Аустрија покаже жељу да се прошири у том правцу, ми ћемо сматрати да је праведно да се чује и наш глас у корист наше сопствене судбине. То је, господине амбасадоре и драги пријатељу, члан нашег политичког вјерују и нема тог утицаја ни савеза који би могао да нас натера да га се одрекнемо. Нека целокупност Османског царства користи интересима Европе, ништа боље од тога; али када већ желите да задирете у ту целокупност, наћи ћете нас спремне да тражимо своје оправдано учешће у споразумима. Ви веома бринете, и то је ваше право, о одржању Аустријског царства, по том питању наши интереси нису ни на један начин у сукобу с вашим, али одржање Аустрије не захтева њено ширење на уштрб целокупности Османског царства, а још мање нашу уздржаност пред догађајима који су за нас од прворазредног значаја. Нека Турска опстане, нека се измени и препороди ако може, ништа боље од тога; али ако је провиђењем исписано да сви напори треба да пропадну, ви тада нећете сматрати да је лоше или неправедно што ми имамо намеру да имамо улогу коју су нам наша историја и опстанак поверили. Ово није време као оно у коме је Европа сама покретала сва питања да ће моћи да нам пребаце што помишљамо на такве могућности и управљамо се према догађајима. Поштоваћемо стечена права, показивати према њима дужне обзире, али чим се отпочне са спекулацијама, сматраћемо да имамо права да следимо остале и усагласимо своје поступке и држање тако да се приликом сваке територијалне промене у Турској може чути наш глас и утицати у складу са значајем који имамо“. Слично као у случају Кнеза и Зичија, очигледно да је и овде блискост са Буреом дала могућност Мариновићу да без околишања изнесе своје назоре. Председник Савета се

притом позвао на искреност у њиховим досадашњим односима, сличност у мишљењу, као и на учињене узајамне услуге. Истичући да писмо представља још један доказ о поверењу које српска влада има у Буреа, Мариновић је изразио њену жељу да увек иступа у споразуму с француским амбасадором.¹⁸³

Крајем априла, руски агенти у Босни и Херцеговини почели су да шире гласине о скором уласку аустријске војске у те крајеве. У истом смислу говорио је и представницима дипломатског кора у Бечу руски амбасадор гроф Штакелберг. С циљем да умири духове, Бајст је дао налог Прокешу и другим аустријским представницима на Истоку да одмах демантују ову неистиниту вест.¹⁸⁴ Међутим, влада кнеза Михаила није узела за озбиљно министрова упутства. Она је била дубоко уверена у постојање плана о анексији две провинције за који је тврдила да има поуздане доказе и сматрала је да само несређено стање у земљи спречава званични Беч да одмах приступи његовом спровођењу. Далеко од тога да представља јемство за будућност, Бајстовим кораком је скривена задња мисао аустријске владе, предмет сталних брига за Србе у Кнежевини. По мишљењу Гарашанина, припајањем Босне и Херцеговине Дунавска монархија би лакше заузела Србију која не би успела да, и са те стране, спречи упад на своју територију. У разговору са новим француским конзулом у Београду Анжеларом (Edouard Philippe Engelhardt), председник владе је рекао да ће се, у случају да став Беча постане претећи, Србија удружити са својим сизереном, жртвујући ради одбране и свог последњег војника. У извештајима новог француског конзула потврђени су још једном наводи његовог претходника да је Србија чврсто одлучила да стане на пут намерама Аустрије.¹⁸⁵

Изјаве српских државника дате француским дипломатским представницима у Београду и Цариграду, сведоче о дубоком неповерењу у политику Наполеона III. Често се стиче утисак да они нису одвајали Француску од Аустрије и да су, иако влада у Тилеријама није била директно заинтересована за судбину две провинције, у погледу држања према Босни и Херцеговини исте критике биле упућене обема силама. Став Париза по овом питању приморавао је Србију да своје интересе идентификује с интересима сизерена и да задовољење тежњи према двома покрајинама не тражи више искључиво путем рата с Турском већ у оквиру постојећег вазалног односа с њом.¹⁸⁶

¹⁸³ Исто, Turquie 370, Мариновић Буреу, Београд, 26. марта 1867, анекс уз извештај No 56, Буре Мутјеу, Пера, 10. априла 1867.

¹⁸⁴ Исто, Autriche 494, No 54, Грамон Мутјеу, Беч, 28. априла 1867.

¹⁸⁵ Исто, Turquie-Belgrade 17, No 2, Анжелар Мутјеу, Београд, 26. маја 1867.

¹⁸⁶ Љ. Алексин, *нав. дело*, 139.

На дан-два пре Зичијевог доласка, у Београд је стигао пруски потпуковник Паул фон Кренски са задатком да испита стање српске оружане спреме. После неуспеха француско-пруских преговора око Луксембурга, у европским престоницама је преовладало уверење да ће Наполеон ратом покушати да оствари своје територијалне захтеве. За разлику од Русије, на чију је неутралност рачунао, Бизмарк је очекивао да ће Аустрија стати уз Француску. Стога је пруски канцелар желео да сазна да ли може да рачуна на савезништво Србије и Румуније и шта ове земље представљају у војничком смислу. Између осталог, влада у Берлину је слањем фон Кренског изашла у сусрет Михаиловој молби да компетентан стручњак оцени спремност војске Кнежевине.

По доласку у Београд, фон Кренски је изјавио да се нови пруско-аустријски рат очекује у току 1868. године. Жеља Пруске била је да Србија, као њена савезница у случају сукоба, до тог тренутка буде увећана и ојачана. Из разговора с Михаилом и представницима владе фон Кренски је сазнао да се Кнежевина неће задовољити добијањем тврђава и да тежи присаједињењу Босне и Херцеговине. Пошто је сматрано да је тренутак за подизање устанка у овим крајевима погодан, српска влада је само чекала пристанак Берлина. У разговору са пруским конзулом Лобером, Мариновић је рекао да ће након одласка турске посаде из београдске тврђаве Србија развити политичку активност у овом правцу. Председник Државног савета је од Лобероа покушао да сазна какве су намере Пруске према Србији.

Из извештаја фон Кренског Бизмарк је сазнао да српска народна војска није спремна за рат. У исто време њему је саопштена жеља Петрограда да се Кнежевина уздржи од сваког насилног подухвата. Сходно томе, канцелар је у упутствима Лобероу саветовао да Правитељство за сада одржи мир. Овај одговор примљен је у Београду с изразитим незадовољством јер је сматрано да је акција могла бити успешно спроведена.¹⁸⁷

Вести о расположењу српских државника и преговорима с Пруском, ма како неуспешно они окончани, изазвале су додатну узнемиреност код владе у Паризу. Француска је страховала да би због питања Босне и Херцеговине могле произаћи озбиљне тешкоће. Поред супротстављених интереса Русије и Аустрије претњу за општи мир и европску равнотежу представљале су и тежње Србије према овим провинцијама. Стога је влада у Паризу одлучила да одузме Србији сваку наду да ће добити на управу Босну и Херцеговину. Француска је била спремна да спроведе ову намеру утолико пре

¹⁸⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 354-355.

што је поново пропао њен покушај да с Русијом постигне споразум по Источном питању.¹⁸⁸

Став кнеза Горчакова који је, у пратњи цара Александра, боравио у Паризу у јуну 1867. године, допринео је изнад свега Мутјеовој одлуци да стане на пут српским амбицијама. Заједничко иступање Аустрије и Француске по питању Босне и Херцеговине приморало је руског министра да се изјасни против сваког покушаја да буде створена велика словенска држава са средиштем у Београду. Он је сматрао да у словенским провинцијама Турске ниједна таква идеја не може бити спроведена осим под претпоставком да Грчка добије територијално увећање на копну.¹⁸⁹

Након ове изјаве Горчакова, Мутје је сматрао да је питање Босне и Херцеговине скинуто с дневног реда.¹⁹⁰ Покушавајући да умири руског колегу, француски министар је рекао да не верује да Аустрија има намере које јој се приписују. Главни Мутјеов аргумент био је да је влада у Бечу отворено негирала постојање плана о окупацији две провинције и да је својим представницима у европској Турској слала јасна упутства у том погледу. „Ми се надамо да ће руска влада озбиљно узети у разматрање та уверавања, и да ће се у сваком случају уздржати од охрабривања планова који изгледа да постоје у Србији. Они би били, не можемо то порицати, стварна опасност за Аустрију, у исто време и узрок распадања Османског царства, и могли, према томе, да доведу у опасност и сам мир“.¹⁹¹

Упутства послата Анжелару у Београд била су у складу с Мутјеовим назорима. Правитељству је поручено да је, имајући у виду да је за ове области везана животним интересима, сасвим разумљиво што Аустрија показује интересовање за Босну и Херцеговину. Неопходно је да Срби то схвате и да својим држањем не дају повода влади у Бечу да појача политичку активност у том правцу. Мутје је саветовао Правитељству да се окрене пре свега решавању унутрашњих питања и да избегава све што би могло да га омета у томе.¹⁹² На овај начин Француска је Србији јасно ставила до знања да ће њене тежње према Босни и Херцеговини остати неостварене.

¹⁸⁸ Љ. Алексић, *нав. дело*, 139.

¹⁸⁹ Горчаков је одбацивао ову могућност и рекао да двор у Петрограду неће дати пристанак на сличне планове. На тај начин пропала је ова идеја француског министра да Грцима буде дата предност у односу на Словене, чиме би неминовно били поремећени њихови међусобни односи и онемогућено подизање општег устанка хришћана на Балкану (АМАЕ, Russie 239, Pro metoia, Мутје Талерану, Париз, 9. јула 1867, белешка француског министра о разговору с Горчаковом).

¹⁹⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 139.

¹⁹¹ АМАЕ, Russie 239, Мутје Талерану, Париз, јуна 1867.

¹⁹² Исто, Turquie-Belgrade 17, No 5, Мутје Анжелару, Париз, 24. јуна 1867.

Покушаји Србије да дипломатским путем добије на управу Босну и Херцеговину прекинути су скоро у исто време када и француско-руски преговори о Источном питању.¹⁹³ Пошто нису успеле да постигну сагласност око проширења граница Грчке и територијалног статуса Босне и Херцеговине, две силе су одлучиле да решавање кључних питања оставе по страни за извесно време.¹⁹⁴ Сматрајући да је мир на Балкану потребан Наполеону ради припреме за рат против Пруске, српски државници су сумњали да је он утицао на Аустрију да пошаље специјалног изасланика грофа Зичија у Београд. Крајем априла 1867. године војвода од Грамона је након повратка с одсуства изнео влади у Бечу предлог званичног Париза о склапању офанзивног и дефанзивног савеза.¹⁹⁵ Француска је за себе тражила проширење до леве обале Рајне, а Аустрији је нудила Јужну Немачку без Баденског војводства. Босна и Херцеговина нису поменуте преваходно због Русије, која је јасно истакла да неће дозволити Аустрији проширење у словенским крајевима Турске. Бајст је одбио понуду Париза с образложењем да поданици Царства германског порекла не би одобрили учешће у једном рату који би омогућио Наполеону да припоји немачке покрајине.¹⁹⁶

Међутим, питање Босне и Херцеговине поново је покренуто у јуну за време француско-руских преговора у Паризу, а било је стално актуелно у току лета 1867. године када су Француска и Аустрија наставиле рад на међусобном зближењу. Питање две провинције представљало је за владу у Тилеријама најнеутралнији и најбезопаснији терен на коме је могла постићи споразум с Бечом.¹⁹⁷ Француска је онеспокојавала Аустрију изјавама да је приликом боравка у Цариграду кнез Михаило успео да добије извесна обећања у погледу Босне и Херцеговине. Она је саветовала влади у Бечу да стане на пут тежњама Србије путем рада на зближењу Босанаца и Хрвата, што би јој касније, када донесе одлуку о присаједињењу ових покрајина, било драгоцену средство за акцију.¹⁹⁸ Не желећи да се обавезује на склапање савеза против Пруске, Франц Јозеф је у августу на састанку у Салцбургу одбио Наполеонову понуду да Аустрија анектира Босну и Херцеговину. Разочаран због неуспеха у преговорима с Бечом, француски цар је поново покушао да постигне споразум с Русијом. Вероватно због зближења које је у одређеној мери остварено с Петроградом по питању Крита, Наполеон је у јесен накратко променио политику према два провинцијама. Он је

¹⁹³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 356.

¹⁹⁴ АМАЕ, Russie 239, No 29, Талеран Мутјеу, Петроград, 29. марта 1867.

¹⁹⁵ Исто, Autriche 494, лично и поверљиво, Грамон Мутјеу, Беч, 28. априла 1867.

¹⁹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 356.

¹⁹⁷ Љ. Алексић, *нав. дело*, 140.

¹⁹⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 177.

преко амбасадора Метерниха сугерисао Аустрији да у сопственом интересу помогне тежње Србије према Босни и Херцеговини и да јој допусти да заузме те покрајине. На тај начин русофилска Кнежевина била би претворена у аустрофилску.¹⁹⁹

Неспремност Русије да пружи подршку француским плановима против Пруске и неуспех у преговорима две силе по Источном питању приморали су Наполеона да јединог могућег савезника потражи у Бечу. Сходно томе, насупротив „животним интересима” Аустрије у Босни и Херцеговини, цар није могао да подржи тежње Србије према овим покрајинама Турског царства. Предлажући јој да анектира ове покрајине Француска је желела да придобије Хабзбуршку монархију за савез против Пруске. С обзиром на дотадашња искуства с француском дипломатијом, тешко је поверовати да је Гарашанин крајем јула 1867. прихватио уверавања владе у Тиљеријама да она уопште није знала за некадашњи Наполеонов план по коме би на име накнаде за губитак Венеције Аустрија добила Босну и Херцеговину.²⁰⁰

IV Салцбург и Иванка

Путујући на лечење у Гаштајн, кнез Михаило се крајем јуна 1867. године у Бечу сусрео са француским амбасадором војводом Агенором од Грамона. Након боравка у бањи требало је да отпутује у Париз. Кнез и дипломата разговарали су о односима Србије с Портом а нарочито са Аустро-Угарском. Овај разговор Кнеза и Грамона кључан је за разумевање француско-српских односа за време последње године Михаилове владе. Сва упозорења и опомене који су Србији касније послати из Париза били су у потпуној сагласности са ставом француске дипломатије изнетим у излагању војводе од Грамона. Сматрамо да ова оцена није претерана утолико пре што нема података о кнежевим разговорима с Наполеоном III и маркизом Мутјеом за време његовог боравка у Паризу.²⁰¹

У односима с Турском постигнут је највећи могући напредак. Сизеренство Порте над Кнежевином убудуће ће бити само номинално. Михаило би само желео боље

¹⁹⁹ Исто, 180.

²⁰⁰ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 17, No 15, Анжелар Мутјеу, Београд, 24. јула 1867.

²⁰¹ Изненађује чињеница да, осим у једном писму Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, у изворима из тог периода нема никаквих података о Михаиловом боравку у Паризу. Ово важи и за *Хартије* Јована Мариновића које се чувају у Архиву Србије, иако је председник Државног савета био у француској престоници заједно с Кнезом. Вероватно је разлог томе што је Михаило био примљен код цара у приватну аудијенцију или што су разговори двојице владара били крајње поверљиви.

управљање над Босном и Херцеговином, јер народ у двама покрајинама неизбежно упоређује свој положај са оним који уживају њихови сународници у Кнежевини, а њихове жалбе могу створити Правитељству озбиљне тешкоће. Односи Србије с Аустро-Угарском ушли су пре неког времена у нову фазу, а у Београду су свесни важности подршке Беча приликом недавног спора с Портом. Међутим, код Срба су још увек присутни трагови неповерења због некадашње политике аустријске владе, коју су традиционално навикли да налазе на страни Турске помажући јој да потисне све националне тежње народа у хришћанским провинцијама Османског царства. Правитељство и даље верује да Аустро-Угарска гаји задње намере у погледу Босне и Херцеговине и због тога се држи на опрезу.

Француски амбасадор је искористио прилику да укаже Кнезу да је једно од главних обележја Бајстове нове политике процена стварних интереса Дунавске монархије. Оно што је министар по сваку цену желео да спречи је стварање на границама Аустро-Угарске подручја насељеног словенским становништвом, а под непосредним утицајем Русије. Бајста није плашила чак ни потенцијална независност Србије, под условом да Правитељство не постане оруђе руске пропаганде. Што се тиче Босне и Херцеговине, Грамон је употребио крајње нејасну формулацију. Он је рекао да Аустро-Угарска само жели да две провинције „од Порте издејствују положај сличан оном који ужива Србија, ако су оне у стању да такав положај прихвате и задрже“. Разлог због ког Аустро-Угарска није наклоњена плану да Кнежевина присаједини Босну и Херцеговину је што се боји да би то био први корак у стварању велике словенске државе или конфедерације о којој маштају у Петрограду. На тај начин под непосредан утицај Русије потпале би Бугарска, Влашка и Молдавија, Србија с припојеним областима. Француски амбасадор је сматрао да кнез Михаило може да рачуна на подршку Аустро-Угарске докле год не буде склапао савезе и преузимао сличне обавезе. У овом тренутку, најсигурнији начин да та подршка буде обезбеђена је да Србија остане под Портиним сизеренством, чији је влада у Бечу била заинтересовани бранилац. Политика Аустро-Угарске била је у томе сагласна с кнежевим идејама. За сада, жеље Хабзбуршке монархије не иду даље од тога, а идеја о анексији Босне и Херцеговине није била укључена у њен програм. Грамон није желео да додатно компликује ситуацију разматрањем о последицама распада Турске, будући да су Француска, Аустро-Угарска и Русија биле сагласне у намери да спрече ову могућност.

Амбасадор је сматрао да је Михаило уважио гледиште француске владе, а својим помирљивим тоном Кнез га је уверио да цени значај њеног мишљења.²⁰²

Војвода од Грамона је по рангу био највиши представник француске владе са којим се Михаило сусрео у ово време, а да о томе постоји белешка. Приликом изношења ових појединости, важно је истаћи да је тадашњи амбасадор у Бечу уживао велико поверење двора у Тилеријама. То такође указује на важност коју је Наполеон придавао односима с Аустро-Угарском и на жељу да је придобије за савезника. Најбоља потврда за ову тезу је именовање војводе од Грамона за министра спољних послова у мају 1870. године, уочи самог француско-пруског рата. Грамоново излагање током разговора с Михаилом несумњиво је представљало гледиште званичног Париза по питању догађаја на Балкану. Амбасадоровим речима додатно је потврђена важност Лавалетовог циркулара из септембра 1866. године у ком је Аустрија упућивана на Исток. С циљем да је приволи на склапање савеза против Пруске, Француска је Дунавској монархији као накнаду настојала да обезбеди Босну и Херцеговину. Међутим, оно што је свакако најбитније у амбасадоровом излагању било је да Кнез може рачунати на подршку Аустро-Угарске докле год не буде склапао савезе и преузимао сличне обавезе. Овом изјавом ће заправо бити дефинисана политика Француске према Србији до Михаилове смрти. У наредном периоду, влада у Тилеријама ће свесрдно подржавати Бајстову политику одржања Османског царства и стати на пут сваком покушају хришћана на Балкану да се ослободе сопственим снагама. Она ће осујећивати намере Србије да са хришћанским народима постигне споразум за рат против Турске и у складу с тим бити против стварања Балканског савеза. Иако до почетка рата с Пруском није одустао од покушаја да придобије Русију, сматрајући је поузданијим савезником од Дунавске монархије, Наполеон је од средине 1867. године ипак сматрао да ће то лакше постићи с Аустро-Угарском. На сличан начин као Русији до 1863. године, цар је у догађајима на Балкану препуштао иницијативу и пружао подршку влади у Бечу.

Током јула, за време Михаиловог лечења у Гаштајну, у бањи Кисинген је боравио Јован Мариновић. Договорено је да председник Савета оде у Париз два-три дана пре Кнеза да би уприличио његов пријем на двору у Тилеријама, и да га дочека у француској престоници.²⁰³ Мариновић је питао Михаила да ли жели да буде званично

²⁰² АМАЕ, Autriche 495, No 93, Грамон Мутјеу, Беч, 26. јуна 1867.

²⁰³ АС, ПО 26/108, Јован Мариновић кнезу Михаилу, Бад Кенигсен, 7. јула 1867.

дочекан на железничкој станици и одатле одведен Наполеону у Тиљерије или жели да непримећен стигне у хотел па да одатле иде код цара.²⁰⁴

Михаило је боравио у Паризу од 1. до 8. августа. По доласку у престоницу, добио је од помоћника Великог церемонијал мајстора Бертора (Vertora) обавештење да ће га Наполеон примити у приватну аудијенцију 2. августа у три сата поподне у палати Тиљерије.²⁰⁵ У *Српским новинама* је објављено да су цар и царица примили Кнеза веома срдечно, а након прве посете Наполеон је 4. августа позвао Михаила и Мариновића у двор на ручак.²⁰⁶ О чему су цар и Кнез разговарали можемо само нагађати.²⁰⁷ При томе, не треба придавати значај чињеници што је аудијенција била приватна. Није било музике, почасне чете и црвеног тепиха, али то ни у ком случају није подразумевало да у разговорима нису покренута важна политичка питања, од интереса и за Михаила и за Наполеона. Треба имати у виду да је састанак у Паризу био после посете грофа Зичија Београду, а пре састанка француског и аустријског цара у Салцбургу. Врло је могуће да је Михаило саопштио цару детаље разговора са Зичијем, тј. да му је рекао исто што и аустријском специјалном изасланику. Претпостављамо да Наполеон није пропустио да поново упозори Кнеза да не започиње никакве акције против Турске као ни у правцу промене територијалног положаја Босне и Херцеговине. Питање две провинције било је актуелно у то време, а цар га је дуго разматрао у Салцбургу. Међутим, изгледа да је Кнезу у Паризу био приређен прилично хладан дочек.²⁰⁸ Наполеон није сматрао за потребно да одликује Михаила орденом Легије части, иако му је то одавно стављено у изглед. Овом царевом одлуком био је изненађен и Гарашанин: „Нисам мислио да ће Наполеон Књаза без ордена пустити. Ордене давати у Француској је раскошство, и при свем том Књаз се без тога врати, то је један доказ више, колико ће Француска против нас а за Турску бити“.²⁰⁹ Михаилов разговор с Мутјеом свео се углавном на министрову одбрану идеје о реформама у Османском царству и животних интереса Аустро-Угарске у Босни. Нерасположење француских државника према Србији било је очигледно.²¹⁰

²⁰⁴ Исто, Јован Мариновић кнезу Михаилу, Кенигсен, 12. јула 1867.

²⁰⁵ Исто, ПО 26/114, помоћник Великог церемонијал мајстора Бертора кнезу Михаилу, Париз, 1. августа 1867.

²⁰⁶ *Српске новине*, Београд 1867, бр. 94. и 96.

²⁰⁷ Б. Поповић, *нав. дело*, 350.

²⁰⁸ Johann Albrecht von Reisswitz, *Belgrad-Berlin, Berlin-Belgrad. 1866-1871*, Munchen und Berlin 1936, 92; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 396.

²⁰⁹ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 211.

²¹⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 396.

На овакво држање званичног Париза утицала је без сумње аустроугарска дипломатија. Она је оптуживала владу у Петрограду да припрема велике немире у Турској да би доказала оправданост својих реформи и указивала на учешће руских представника у појединим догађајима на Балкану. Ратне припреме сматране су такође као саставни део руске акције. Тако су тумачене вести о испорукама оружја, боравку у Србији руских војних стручњака и њиховом учешћу у подизању граничних утврђења. Те неистините вести произвеле су на Западу утисак да Русија управља политиком Србије. Писање београдске штампе служило је као доказ да су у току припреме за устанак Јужних Словена.²¹¹

Међутим, много су интересантнији наводи изнесени у извештајима француског конзула Анжелара, поготово имајући у виду след догађаја и сплет околности због којих је у новембру дошло до смене Илије Гарашанина. Наиме, у једном београдском листу објављено је почетком јула Михаилово писмо Јовану Ристићу у коме се Кнез захваљује свом представнику у Цариграду на помоћи пруженој у току преговора око уступања тврђава. Анжелар је, вероватно не знајући да је захтев Порти упућен на Ристићеву иницијативу, био зачуђен што се у писму уопште не спомиње министар иностраних дела коме је капућехаја био директно потчињен. Сматрано је да је кнежево писмо знак да је Гарашанин пао у немилост, што ће га стајати губитка положаја. У београдској јавности ширена је вест да је то последица сплеткарења једне Михаилове рођаке (Анке Константиновић), забринуте због утицаја који је на Кнеза имао председник владе.

Не придајући значаја тим мање или више оправданим претпоставкама, француски конзул је искористио прилику да изнесе своје мишљење о Гарашанину. Потпуно посвећен интересима своје земље, председник владе био је мање него ико подложен утицајима сила које активно учествују у решавању питања на Истоку. Он је био наклоњенији Француској него Русији, у чију је несобичност сумњао. Ипак, коме год да је Гарашанин спонтано давао предност, прихватиће привремено покровитељство оне силе која ће на делотворнији начин подржати националне тежње. Акциона партија и авантуристички духови нису у председнику владе имали заступника. Проницљив и мудар, он ће се борити против непромишљених потеза и чуваће се, за сада, сваког подухвата који не би изазвали спољашњи догађаји. Анжелар је сматрао да је Гарашанин пример умереног државника, ма колико снажно било његово родољубље. Примедба француског конзула дата је уочи кнежевог пута у Париз. Оцењујући да у

²¹¹ Исто, 397.

тренутним околностима Михаилова одлука да посети Француску неће бити без значаја, Анжелар је констатовао да он, као и његов главни саветник Гарашанин, нема намеру да убрзава догађаје, већ жели да осигура евентуалне користи својој земљи. Очекивано је да Кнез током разговора с Наполеоном изрази у том погледу свој одлучан став. Овакав Михаилов поступак наишао би на осуду у Петрограду и имао би без сумње директног утицаја на односе Србије и Русије.²¹² Да ли је у замену за мирно држање Михаило затражио од цара одређена јемства у корист Кнежевине можемо само претпостављати због недостатка података.

Почетком августа из Цариграда су ширене вести да је Порта, веома забринута због руских сплетки у крајевима на десној обали Дунава, била уверена да Србија подстиче устанак у Бугарској. Она је тврдила да је Кнежевина само оруђе помоћу кога Русија жели да издејствује ослобођење целокупног словенског становништва у европској Турској. Међутим, француски конзул је јављао да, иако је деловање руске пропаганде очигледно, јавност понекад претерује у погледу њене успешности и значаја. Тако је Русији приписана одговорност за бројне догађаје у које уопште није умешана. Гарашанин је у више наврата поновио да жали због нереда у Бугарској, сматрајући да су изазвани у погрешно време. Пасивност председника српске владе вероватно је допринела да буде заустављено њихово ширење.²¹³ Ипак, средином месеца, Анжелар је писао министру да се јавност и водеће политичке личности, убеђени да између Аустро-Угарске и Француске постоји сагласност у иступању против интереса Кнежевине, све више приклањају Русији.²¹⁴

Десет дана после Михаиловог одласка из Париза, у Салцбургу су се састали Наполеон III и Франц Јозеф. Званични разлог за посету Наполеона и Евгеније била је жеља француског владарског пара да изјави саучешће Францу Јозефу због смрти његовог брата, мексичког цара Максимилијана. Наполеон је допутовао без иједног од министара. Цар је повео са собом само генерала Флерија (Emile Félix Fleury) који је био његов човек од поверења. Са француске стране, састанцима је повремено присуствовао амбасадор у Бечу војвода од Грамона. Аустроугарску делегацију чинили су поред аустријског председника владе и министра спољних послова грофа Бајста, угарски председник владе гроф Андраши и аустријски потпредседник владе фон Тафе. Разговори су трајали од 18. до 23. августа.

²¹² АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 13, Анжелар Мутјеу, Београд, 12. јула 1867.

²¹³ Исто, No 18, Анжелар Мутјеу, Београд, 1. августа 1867.

²¹⁴ Исто, No 21, Анжелар Мутјеу, Београд, 17. августа 1867.

Уочи почетка Светске изложбе, Франц Јозеф је, као и владари Русије и Пруске, намеравао да отпутује у Париз. Међутим, трагична смрт цара Максимилијана, погубљеног 19. јуна у Керетару (Мексико) изазвала је код њега грижу савести. Аустроугарски цар је одустао од пута не само због личне и жалости своје породице, већ и због начина на који је Наполеон, након што га је наговорио да прихвати круну, напустио Максимилијана, повукавши трупе из Мексика. У складу с тим, Бајст је предузео мере којима би сачувао достојанство свог владара и изјавио да ако Франц Јозеф треба да иде у Париз, то ће бити да на посету узврати посетом. Министар је о томе обавестио амбасадора у Паризу принца Метерниха, а он је наговорио Наполеона да отпутује за Салцбург.

У писму упућеном Францу Јозефу, француски цар није умањивао моралну одговорност своје владе због смрти Максимилијана. Наполеон је очекивао, и то га је тешило, да ће смрт надвојводе учврстити споразум између две земље. С друге стране, аустроугарски двор није желео да Француску прогласи одговорном за катастрофу. Бајст је писао да Максимилијанова смрт неће утицати на односе између две владе.²¹⁵

У новинама из тог времена је у више наврата писало да је Андраши „држао Бајста за руб сакоа да би га спречио да склопи савез с Француском“ и да је обострано неповерење Наполеона и аустроугарског министра спољних послова спречило двојицу државника да учине одлучујући корак.

Први састанак Наполеона и Франца Јозефа, током којег нису испољене никакве тежње, био је скоро срдачан. Два цара се нису видела од Вилафранке. Аустрија, са којом се Француска борила у име начела народности, помагаће јој сада у покушају да у Немачкој заустави национални покрет који је у Италији влада у Паризу подржавала против Хабзбуршке монархије. Супротност између 1867. и 1859. године била је очигледна: Наполеон је у Салцбургу желео Францу Јозефу да пружи накнаду за Вилафранку. Било је очигледно да на састанку политика неће бити заобиђена, упркос унапред датим изјавама аустроугарске и француске дипломатије. Нико није могао да поверује да ће се владари две велике земље, проводећи пет дана у приватним разговорима, уздржати од тога да разговарају о ситуацији у Европи и узајамним односима. Због немачког питања они су се нашли очи у очи с Пруском, а због Источног питања лицем у лице с Русијом. Наполеон није водио са собом министре, али је свима

²¹⁵ G. Rothan, *La France et sa politique extérieure en 1867*, Paris 1887, 152.

било познато да у Француској шеф државе није имао потребе за саветницима да би водио своју политику.

Ипак, разговоре о крупним политичким питањима нису водили цареви, већ Наполеон и гроф Бајст. Зарад успеха своје спољне политике, аустроугарски министар је имао интереса да се окористи својим пријатељским односима с Француском и да наговести, ако не неизбежан а оно бар могући савез с њом. Он је сматрао да је довољно вешт да својим ставом и путем званичне штампе поткрепи сумње у том правцу. Ови разлози, уз учешће у преговорима грофа Андрашија, били су сасвим довољни за забринутост влада у Петрограду и Берлину. На последњем састанку војвода од Грамона је саставио врло обиман меморандум, али у коме је поред чињеница било и измишљотина. Иако је похвалио Грамонов труд, француски цар му је дао налог да свој рукопис спали и, као прихватљивији, узео у разматрање Бајстов извештај. *Меморандум* аустроугарског министра, који је Наполеон допунио, садржавао је три уговора и у њему су утврђене главне тачке споразума. На основу *меморандума* је састављен *протокол* у коме су разрађене Бајстове идеје.²¹⁶

У погледу Немачке, двојица државника су се споразумели да је строго извршење одредби Прашког уговора заједнички задатак и да ће Париз и Беч избегавати свако мешање у немачке послове. Француска ће се нарочито уздржавати од сваке мере која би имала обележје претње уперене ка немачким државама. Аустро-Угарска ће се задовољити тиме да сачува наклоност држава Јужне Немачке, настављајући да развија прави либерални уставни систем.

²¹⁶ Због његове важности, овде ћемо у целости изнети садржај Бајстовог *меморандума*: Очување Прашког уговора; да буде избегнуто све што би Пруска могла да схвати као провокацију; да у моралном смислу буде вршен утицај на државе Јужне Немачке да задрже *status quo*; увођење либералног система ће послужити Аустрији да код народа који у њој живе пробуди некадашњу наклоност према Монархији; уистину мирољубива политика француске владе ће лишити дворове јужних немачких држава сваког изговора да преузимају нове обавезе ако то од њих буде захтевано, за случај избијања новог рата; везе Француске и Аустрије треба да их нагнају на размишљање и укажу им да је неопходно да заузму независан и уздржан став; споразум Француске и Аустрије на Истоку ће, ако заживи, утицати на јужне немачке државе; Ове силе ће на Истоку, такође, покушати да одрже *status quo*; заједнички став, лишен непријатељства према Русији, треба да буде истрајан; решење питања Крита треба да буде подвргнуто успутним изменама; уступање Крита Грчкој постало је временом све теже добити; Треба постићи брзо умирење земље пружајући задовољење свим жељама становништва које не задиру у достојанство Османског царства. Потребно је учинити корак код руске владе да би било добијено њено мишљење о начинима решавања питања Крита. Француска и Аустрија ће се затим обратити Енглеској да се придружи заједничким напорима. Према Атини ће бити задржан исти тон да би грчка влада била наведена на разумнију процену ситуације; Аустрија ће се, упркос својим притужбама, уздржати од покретања спорова с владом Дунавских кнежевина, осим ако на то буде натерана непредвиђеним околностима. Она ће себи наметнути ту уздржаност да би отклонила могућност војне интервенције друге силе. У случају да аустријска влада буде приморана да заузме један део Дунавских кнежевина који се граничи са њеном територијом, француска влада ће понудити своје пријатељско посредовање. Влада у Тилеријама ће сазвати конференцију да би, у духу Париског уговора, предложила успостављање поретка (Исто, 166).

Париз и Беч су постигли сагласност по одређеним питањима Балкана. У случају да Русија пређе реку Прут и уђе у Молдавију, Француска ће пружити подршку Аустро-Угарској да одмах заузме Влашку.

Поводом устанка на Криту, две силе су се споразумеле да ће убудуће према Турској заузимати умеренији став од оног који су заједнички усвојиле Русија, Француска, Пруска и Италија.²¹⁷

Протокол потписан у Салцбургу није ни на шта обавезивао две стране. Он је, у складу с околностима, требало да послужи као основа за будући савез. Државници Француске и Аустро-Угарске одустали су од идеје о склапању уговора о офанзивном и дефанзивном савезу уверени да један такав акт не би могао избећи пажњи пруске дипломатије. Они су сматрали да ће Бизмарк изазвати сукоб чим о томе буде обавештен, а да Француска и Аустро-Угарска, чије је наоружавање тек започело, неће бити у стању да издрже борбу.²¹⁸

Међутим, савез између две силе није склопљен из много дубљих разлога. Источно питање било је за Бајста далеко важније од немачког. По његовом мишљењу, највећа опасност за Аустро-Угарску претила је од Русије. Министар је био спреман на споразум с Наполеоном само под следећим условима: 1) да се Француска обавезе да ће се одлучно супротставити акцијама Русије упереним против Турске и Аустро-Угарске или 2) да путем заједничког француско-аустроугарског споразума с Русијом од ове силе буду добијена сигурна јемства да неће реметити *status quo* на Истоку. У случају да француски цар одбије оба решења, Двојна монархија ће морати да осигура безбедност путем једног споразума с Пруском.²¹⁹ Слично као у току преговора вођених 1867. године с руским представницима, Наполеон и француска влада нису били спремни да по питањима Истока пруже Аустро-Угарској ма каква јемства.

У *протоколу* нису поменути Србија и њен план о добијању управе над Босном и Херцеговином, али је о тим питањима несумњиво било расправе. Као доказ за то може послужити молба за састанак коју је Андраши из Салцбурга упутио кнезу Михаилу преко грофа Хуњадија. Пре и за време одвијања француско-аустроугарских преговора, владарима и државницима две силе стално су стизала обавештења о агресивним намерама Русије и Србије. Наполеон је свакако пренео аустроугарским државницима да је Србија почетком године ради остварења својих планова у вези с Босном и

²¹⁷ Comte de Beust, *Trois quarts de siècle. Mémoires*, II, 118-119.

²¹⁸ G. Rothan, *нав. дело*, 166-167.

²¹⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 396-397.

Херцеговином затражила помоћ Париза. Андраши је на састанак с Кнезом отишао после договора с Бајстом и Наполеоном. Угарски председник владе је из Иванке, где га је чекао Михаило, отпутовао право у Беч да извести Бајста о резултатима преговора.²²⁰ Могуће је као што тврди Милан Пироћанац да је Андраши послат Михаилу „да би Аустрија имала сигурна леђа за случај рата на другој страни“.²²¹ Дунавска монархија није намеравала да ратује ни против Пруске ни против било кога другог, али је ипак наслућивала могући сукоб с Русијом на Истоку. Андраши је сматрао да ће Русија напасти Аустро-Угарску чим заврши изградњу својих железница.²²² Државници Француске и Двојне монархије су пре свега желели да упозоре Михаила. У складу са одредбама *протокола*, обострана жеља Наполеона и Бајста била је одржање *status quo*-а на Истоку. Сматрајући да је Кнез под утицајем Русије, коју су сматрали најодговорнијом за немире у Турској, двојица државника су послали опомену Михаилу тражећи од њега да одустане од ратних припрема и упада у Босну и Херцеговину. Заузврат, Андраши је, како ћемо касније видети, ставио у изглед Кнезу одређене добити у овим покрајинама. Циљ Аустро-Угарске био је да у случају рата с Русијом обезбеди благонаклону неутралност Србије.²²³ Свакој из свог разлога, двома силама је био потребан мир на Истоку. Француској ради остварења планова на Западу, а Аустро-Угарској, још на стакленим ногама после пораза код Садове, да среди унутрашње прилике након спроведене реорганизације земље, да се избори са руским роварењима и сузбије панславистичку пропаганду. Наполеон је поново понудио Аустро-Угарској Босну и Херцеговину а заузврат је тражио заједничко учешће у рату против Пруске.²²⁴ О овој теми било је речи и у пролеће 1867. године. Пре и после Зичијеве мисије код Михаила, о Босни и Херцеговини су у Паризу разговарали Мутје и Метерних, а у Бечу Бајст и Грамон.

Изгледа да се у Салцбургу угарски председник владе супротставио Наполеоновом предлогу да Двојна монархија заузме Босну и Херцеговину. Он је објаснио свој став жељом да буде онемогућено повећање бројне снаге словенског становништва у Угарској. У делу Царства којим је управљао, Андраши је имао велике тешкоће око решавања политичких односа између мађарске мањине и словенске

²²⁰ АС, ИГ 1683, Мемоарска белешка Илије Гарашанина „Моји спомени“, без датума, Гроцка 1868.

²²¹ М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 78.

²²² *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, приредио Андрија Раденић, Београд 2002, XVII.

²²³ Исто, XVII.

²²⁴ Ј. Ристић, *Последња година спољашње политике кнеза Михаила*, Београд 1895, 40.

већине.²²⁵ За уступање једног дела Босне и Херцеговине Србији, он је тражио компензације којима би везао Кнежевину за Двојну монархију у рату против Русије и у борби против српских и хрватских иредентиста у Угарској.²²⁶ Андраши је сматрао да је руски утицај у Србији требало заменити аустроугарским. На тај начин била би неутралисана опасност од окруживања Угарске која би настала услед ширења Кнежевине у правцу две провинције и од јачања њене привлачне силе код словенског становништва. Не треба заборавити да је Наполеон крајем децембра 1867. године предлагао Двојној монархији да у сопственом интересу помогне Србији да заузме Босну и Херцеговину. Тиме би русофилска Кнежевина постала аустрофилска.²²⁷ Ова идеја је била Андрашијева а француски цар је само позајмио. Наполеон је готово извесно чуо о овом плану из уста самог председника угарске владе током преговора у Салцбургу. На основу каснијих догађаја делује као врло вероватно да је после договора по том питању с Бајстом и Наполеоном Андраши отпутовао у Иванку на састанак с Михаилом.

Анализирајући нешто касније догађаје у Салцбургу, Бајст је писао принцу Метерниху да су га француски државници сматрали исувише смелим што је превидео одређене евентуалности унете у текст његовог *Меморандума*. Сама царица Евгенија је сматрала да је аустроугарски министар „сувише хитар“. После тог искуства, Бајст је одустао од сваке иницијативе у погледу закључивања споразума с Француском.²²⁸ Тешко је закључити која од сила сноси већу одговорност за неуспех преговора. Остало је забележено да се после састанка Наполеону омакла изјава да „с аустријском лешином није могућ никакав савез“.²²⁹ Недоследна француска влада је неколико месеци касније замерила Бајсту на недостатку иницијативе.

Јавност се трудила да предвиди како ће одлуке донете у Салцбургу утицати на односе између великих сила. Познаваоци унутрашњих прилика у Двојној монархији нису у томе за Пруску видели ништа узнемиравајуће. У преписци с пријатељима из Немачке, сам Бајст није крио своју немоћ. Он је признавао да није у могућности да протестује против бројних кршења Прашког уговора и да ће, у случају изненадног сукоба Француске и Пруске, војна интервенција Аустро-Угарске зависити од првих резултата рата. С друге стране, министар је знао да Наполеонов ратни циљ – освајање

²²⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 398.

²²⁶ *Дневник Бењамина Калаја*, XVIII.

²²⁷ В. Поповић, *нав. дело*, 180.

²²⁸ G. Rothan, *нав. дело*, 167-168.

²²⁹ В. Поповић, *нав. дело*, 178.

немачких територија – не би био прихватљив становништву германског порекла у Аустро-Угарској.²³⁰ На тај начин већ је наговештаван уздржан став Двојне монархије за време француско-пруског рата. Својом неактивношћу 1870. године Аустро-Угарска је у довољној мери открила бескорисност преговора у Салцбургу. Јавно, Бајст је износио мишљење да би за Аустро-Угарску једини разлог за рат представљао покушај Пруске да прошири Северно-немачки савез на државе Јужне Немачке. Незванично, министар је признао да Двојна монархија, може само да се помири са оваквим развојем догађаја. Бајст је свакако знао да је штета интересима Аустро-Угарске нанета још у августу 1866. године. Кршећи одредбе Прашког уговора, Бизмарк је почев од тог времена са сваком од држава Јужне Немачке кришом закључио савез за напад и одбрану. Аустроугарски министар је сматрао да је његовој земљи потребан дужи период мира.

Што се Русије тиче, стварној или приписаној слабости француске политике на Истоку придодата је још једна замерка. Поред узајамних оптужби због питања Турске, састанак у Салцбургу био је још један разлог за подвојеност између влада у Петрограду и Паризу. Иако је повод за састанак требало да остави Русију потпуно равнодушном, сусрет двојице владара је одмах покренуо уобразиље. Није било тешко претпоставити да је у Салцбургу било речи о политици. Такође, иницијатива за састанак која је дошла из Француске и журба Аустро-Угарске да прихвати понуду били су доказ обостране жеље за зближењем. Од тога па до претпоставке да су у Салцбургу постављене основе савеза или бар тесног споразума био је само корак. У Русији је, упркос протоку времена, Аустро-Угарска остала предмет антипатије и подозрења, одржаваног исказаном нетрпељивошћу на Истоку. Стога је састанак одмах изазвао негодовања у Петрограду, а Мутје је убрзо чуо одјек прекора упућених Француској због њене дволичности.

Овога пута, француски министар се у дијалогу с Русијом добровољно изјаснио по том питању. Ништа није било неприродно и необично у односима Париза и Беча. Они су без сумње срдачни, али то не значи да су у току разговора с Бајстом по питањима Истока француски државници погазили начела која су досад следили.²³¹ Међутим, Мутје се прећутно сложио с мишљењем Петрограда да је већ довољно то што је о питањима Истока влада у Тилеријама расправљала с аустроугарским министром. Због тога, Мутјеова изјава није могла да умири руска негодовања, а Бајстове изјаве да између Беча и Париза влада потпуна сагласност допринеле су да Петроград званично

²³⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 396.

²³¹ АМАЕ, Russie 240, No 1, Мутје Талерану, Париз, 7. јануара 1868.

изрази своје незадовољство. Када је амбасадор Талеран замолио Александра II да не буде забринут због присности у француско-аустроугарским односима, цар му је упутио приговор: „Али г. Бајст је у свакој прилици говорио да је ваш пун споразум с Аустријом такав да ће потиснути све оне које сте претходно могли да закључите“. Талеранов одговор руском цару није био пријатан. Он је дао на знање да Француска неће допустити Аустро-Угарској да је присиљава више него што је то допустила Русији: „Оно што могу да потврдим Вашем величанству то је да у Бечу нисмо прешли границе које смо сами себи наметнули у Петрограду... и (француски) цар ће нам одати признање што је, да бисмо остали при томе, било потребно да покажемо одређени дух отпора“.²³² Укратко, уступци француске владе Аустро-Угарској нису могли бити већи од оних које је била спремна да учини Русији.

С друге стране, све примедбе министра Горчакова звучале су као упозорење. Отворено оптужујући владу у Тилеријама због везивања с Двојном монархијом, он се жалио на Бајста који се у свакој прилици тиме дичио. Горчаков је жалио што у општем правцу француске дипломатије налази потврду о Бајстовим намерама: свуда где су на окупу француски и аустроугарски конзул сличност у њиховом тону и иступању је таква да се чини да се покуравају истом наређењу. Веровање у коалицију Париза и Беча против Русије учвршћено је у Двојној монархији, а почело је да се шири и на провинције Османског царства. У случају да Француска не жели да тако остане, на њој је било да то демантује.²³³

У Салцбургу су француски и аустроугарски државници предвидели кризе и евентуалне сукобе и размотрили све могућности за њихово решавање. Они су једни другима обећали да ће остати верни пријатељском споразуму који су, какав год он био, сматрали средством за очување заједничких интереса две силе. Увереност у његово трајање надвладала је све друге обзире. Због тога су Француска и Аустро-Угарска ослободиле једна другу везивања тајним обавезама и избегле сваки уговор и сваку конвенцију. Није потписан ниједан документ, али су споразум и узајамна помоћ, свечано прокламовани, гарантовани часном речју двојице владара.

Каснији догађаји потврђују да у лепим речима државника двеју сила није било много искрености. Бајст је сматрао да је услов за склапање савеза с Француском реорганизација аустроугарске војске, за коју је било потребно још много времена. Начелник Генералштаба надвојвода Албрехт од Тешена навео је то и у фебруару 1870.

²³² Исто, *Russie 240*, No 1, Талеран Мутјеу, Петроград, 15. јануара 1868.

²³³ Исто, *Russie 240*, No 2, Талеран Мутјеу, Петроград, 17. јануара 1868.

године у разговору с царем за време своје мисије у Паризу. Он је рекао да ће аустроугарска војска бити спремна да стане на борбену линију тек за годину дана. У то време Наполеон је већ увелико био у пруском заробљеништву.

Француска и аустроугарска влада су закључиле да је њихов неодложан задатак одржање мира. Оне нису намеравале да нападну Пруску и да се враћају на свршен чин. Владе двеју сила су се представљале као бранитељке *status quo*-а и желеле су само спровођење одредби из Париза и Прага. Оне су се залагале за очување целокупности Османског царства и супротстављале се стварању Немачког царства које би умањило територију Француске и претило опстанку Аустро-Угарске. Споразум заснован на миру није имао агресиван карактер.²³⁴ Упркос томе, Пруска и Русија нису без узбуђења могле посматрати како се Француска и Аустро-Угарска договарају и удружују да би спречиле њихово ширење у Немачкој и на Истоку. Размена обавештења између Петрограда и Берлина никада није била живља.

С друге стране, поступци самог аустроугарског цара нису дозволили да се смире страсти. У присуству својих гостију Франц Јозеф је доделио принцу Метерниху највише одликовање, орден Златног руна. Владару Двојне монархије је било стало да докаже Наполеону колико цени ревност коју је амбасадор у Паризу посветио пријатељском споразуму двеју земаља. На тај начин, он је такође хтео да јавност помисли да је савез Француске и Аустроугарске коначно запечаћен.

Надахнута штампа је опорим речима писала о забринутости и бесу јавног мњења у Берлину, сматрајући да је састанак у Салцбургу прикривена провокација уперена против Пруске. Она није допуштала да један страни владар расправља о немачким питањима са једном ненемачком силом. Бизмарков *Kreuzzeitung* је пренео да је циљ састанка било стварање Конфедерације држава Јужне Немачке под вођством Аустрије и покровитељством Француске.²³⁵

Мутје је потрошио много речи да отклони сумње у погледу озбиљности која је приписивана разговорима између Наполеона и Франца Јозефа у Салцбургу. Он је пружио усмена уверавања пруској влади, упутио умирујући циркулар француским представницима у иностранству и дао велики број мирољубивих саопштења у полузваничној штампи. Сам цар је сматрао да треба да умири Пруску у вези са својим осећањима. Међутим, Бизмарк није престајао да понавља краљу Вилхелму да је рат

²³⁴ G. Rothan, 168-169.

²³⁵ Исто, 178-179.

само питање времена и да он сигурно неће избити када припреме Француске и њене евентуалне савезнице буду окончане.²³⁶

Из свега наведеног може се извести закључак да је вест о споразуму Француске и Аустро-Угарске заснованом на истоветним интересима, беспотребно пласирана у јавност јер је он унесен у *меморандум* без икакве уговорне важности. Тим споразумом нису утврђене никакве конкретне обавезе две стране. Наполеон није успео да приволи Аустро-Угарску да се умеша у немачка питања, а пропао је и Бајстов покушај да добије од цара обећање да ће у случају немира на Истоку бити спреман на заједничку интервенцију.²³⁷

Састанак Франца Јозефа и Наполеона III у Салцбургу завршен је 23. августа. Андраши је одатле отпутовао у Иванку у Словачкој, где се 25. августа састао с Михаилом на његовом имању. Разговор Кнеза и угарског председника владе вођен је у четири ока и трајао је пет сати. Илију Гарашанина који је боравио у Иванки као Михаилов гост, Михаило ни тада ни касније није обавестио о детаљима ових разговора. Угарски и српски председник владе сусрели су се истог дана на ручку, али Андраши том приликом није проговорио ни реч о политичким питањима. Поступак Кнеза и Андрашија био је за Гарашанина дубоко понижавајући.²³⁸

Састанак са Андрашијем у Иванки био је судбоносан тренутак у животу кнеза Михаила.²³⁹ После овог догађаја наступио је велики преокрет у спољној политици Србије. Повезана с балканским народима, с јаким утицајем на Јужне Словене Двојне монархије, уз подршку Русије, Кнежевина је задавала велике бриге аустријској и мађарској политици. Андраши је желео да одвоји Србију од Петрограда и веже је за Аустро-Угарску. Поред тога, он је настојао да разбије за дуалистички систем опасно јединство Хрвата и Срба. Председник угарске владе је добро знао који су циљеви Михаилове политике. Било му је познато да Кнез зазире од превеликог утицаја Русије и да жели припајање Босне Србији.²⁴⁰ Остварење Андрашијевих планова било би од интереса и за владу у Паризу. У борби против Пруске, Француска је желела да има као савезницу стабилну, јаку и потпуно уређену Аустро-Угарску. Влада у Тилеријама је тежила искреном измирењу народа у Двојној монархији. Ослобађање Србије од утицаја Русије и њено везивање за Аустро-Угарску представљали су за Француску јемство за

²³⁶ Исто, 181-182.

²³⁷ В. Поповић, *нав. дело*, 178.

²³⁸ АС, ИГ 1683, Мемоарска белешка Илије Гарашанина „Моји спомени“, без датума, Гроцка 1868.

²³⁹ Р. Љушић, „Михаило Обреновић“. *Србија 19. века. Изабрани радови*, 132.

²⁴⁰ Василије Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868*, Београд 1969, 366.

одржање мира на Истоку, неопходног за несметано спровођење њених планова на Западу. Пошто је Андраши дошао из Салцбурга, одакле је тражио састанак с Кнезом, претпостављамо да су разговори у Иванки били у неку руку наставак разговора у Салцбургу.

После Салцбурга, Андраши је очекивао да лако може доћи не само до уплитања Аустро-Угарске у предстојећи сукоб Француске и Пруске већ и до судбоносног обрачуна Двојне монархије и Русије. За такав случај, који је сматрао блиским и вероватним, рачунао је да би помоћ Турске била веома значајна за Аустро-Угарску. Али да би Османско царство могло да ратује против Русије, оно је морало да има мир и сигурност на Балкану. Кључна улога у очувању тог мира припала би Србији. Она би могла не само да покрене балканске народе против Турске већ и да у вртлоге националне револуције повуче и знатан део јужнословенског становништва у Угарској. Зато би Србију на неки начин требало задовољити, а при томе је и парализати и онеспособити за акцију.²⁴¹

Није било никаквих сумњи да су дворски и војни кругови Двојне монархије били заинтересовани за Босну и Херцеговину. На састанку у Иванки Андраши то није порицао, али да би придобио Михаила, да би га што чвршће везао за Аустро-Угарску и приволео на вођење помирљивије политике, морао је да му да неко конкретно обећање. Било је познато да је после добијања градова Србија усмерила највећу пажњу на припајање Босне и Херцеговине. Зато је Андраши сматрао да ће Михаила најлакше придобити обећањем да ће Двојна монархија помоћи Кнежевини да мирним путем, без проливања крви, дође у посед ових провинција. Иако се у питању припајања Босне и Херцеговине Аустро-Угарској мишљење Андрашија није много разликовало од Бајстовог, дворских и војних кругова, председник угарске владе је у Иванки тврдио да ће се Мађари успротивити ширењу Двојне монархије на Балкану.²⁴² Андраши је рекао Михаилу да је на састанку у Салцбургу захваљујући његовом залагању одбијен Наполеонов предлог да Аустро-Угарска присаједини Босну и Херцеговину. Он је свој став објаснио тиме да не жели да Двојна монархија постане још више словенска држава и „да је угарска лађа тако пуна да јој треба само још један терет па да потоне“.²⁴³ Судаћи по каснијим извештајима конзула у Београду Бењамина Калаја не може бити сумње да је угарски председник владе обећао Кнезу да ће му Мађари у некој погодной

²⁴¹ Чедомир Попов, „Јован Ристић и гроф Андраши 1868-1878“, *Глас ССCLX САНУ, Одељење историјских наука*, књ. 7, Београд 1990, 43-52; 45.

²⁴² В. Крстић, *нав. дело*, 366-367.

²⁴³ Ј. Ристић, *Последња година спољне политике кнеза Михаила*, 61.

прилици помоћи да уједини Босну и Херцеговину са Србијом.²⁴⁴ Преписка и разговори између Андрашија и Калаја забележени на многим странама конзуловог *Дневника* сведоче да се угарски председник тих година залагао у корист припајања две провинције Кнежевине.²⁴⁵ Милан Пироћанац је забележио да је Андраши од Михаила затражио да одржи мир на Балкану док се не заврши предстојећи рат између Француске и Пруске. Мир је био неопходан и Аустро-Угарској „да би имала сасвим слободне руке на другој страни“. По свој прилици, Кнезу је обећано да ће Париз и Беч након победе француског оружја стварно помоћи Србији да добије Босну и Херцеговину.²⁴⁶

У Иванки је готово сигурно било речи и о тешњем политичком повезивању Србије и Аустро-Угарске. О томе су и раније вођени разговори, а о томе се говорило и после Иванке и након смрти кнеза Михаила.²⁴⁷ У разговору са Калајем 19. августа 1868. године, Андраши је открио да сам цар Франц Јозеф жели да склопи савез с Француском за рат против Пруске како би се реванширао Прусима за пораз код Садове. Међутим, Андраши је по сваку цену настојао да спречи поновни аустро-пруски сукоб у ситуацији када су одговорност за судбину државе делили представници Аустрије и Угарске. По Андрашијевом мишљењу компензацију за изгубљени рат требало је потражити у рату с Русијом. Због тога је од рата против Пруске Андраши одвраћао и изасланика француског цара принца Наполеона приликом његовог боравка у Будиму 1868. године. Наполеону III, коме је безусловно био потребан рат, угарски председник владе је саветовао да заједно са Аустро-Угарском нападне Русију, користећи као изговор ослобођење Пољске. У намери да придобије Србију за благонаклон у неутралност према Двојној монархији у случају аустроугарско-руског рата, Андраши је подржавао план да Кнежевине буду уступљене Босна и Херцеговина.²⁴⁸ Угарском председнику је изгледало најсврхисходније да Србији буде понуђена територија Босне и Херцеговине до линије Врбас-Неретва, док би остале делове ових покрајина припојила Аустро-Угарска. На тај начин Хабзбуршка монархија би дошла до далматинског залеђа, а Србија би се обавезала на благонаклон у неутралност. Закупљена запоседањем и организовањем нових крајева, Кнежевина више не би могла напустити неутралан положај. Осим тога, заузимањем двеју провинција, Србија би се трајно завадила са

²⁴⁴ В. Крестић, *нав. дело*, 367.

²⁴⁵ *Дневник Бењамина Калаја*, XVI-XVII, 78, 316.

²⁴⁶ М. Пироћанац, *нав. дело*, 79-80.

²⁴⁷ Писмо конзула Калаја грофу Андрашију од 12. јуна 1868 (*Дневник Бењамина Калаја*, 32-34); *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859-1874*, приредио В. Ј. Вучковић, 367-368.

²⁴⁸ *Дневник Бењамина Калаја*, XVII, 78.

Црном Гором, која је такође рачунала на добијање Херцеговине, и са Хрватима, међу којима је било веома распрострањено уверење о „историјском праву“ Хрватске на Босну. Замисао о Босни и Херцеговини као „јабуци раздора“ међу Јужним Словенима и као средству везивања Србије за Аустро-Угарску била је један од покретача Андрашијеве и Калајеве акције.²⁴⁹

Андраши је у Иванки указао Михаилу на опасност од панславистичке политике Русије и на велики одзив који она наилази код водећих српских политичара у Аустро-Угарској. Он је затражио од Кнеза да се Србија „уздржава од раздражљивог утицаја на угарске Србе“, да их умирује и одвраћа од непријатељског држања према угарској влади.²⁵⁰ За разумевање ове Андрашијеве сугестије потребно је мало подробније објаснити разлику у схватању односа с Кнежевином између угарских политичара и аустријских политичких и војних кругова. Иако се не може једноставно раздвајати заједничка спољна политика представника Угарске и Аустрије у склопу дуалистичке монархије, сигурно је да у многим ситуацијама њихови погледи нису били истоветни. У овом периоду представници Угарске су свакако више него политичари Аустрије имали разлога за ангажованост у настојањима да се Србија одређеним уступцима што чвршће и конкретније обавезе за прокламовану политику пријатељства. Мађарски државници су имали проблема са незадовољним Србима у Угарској, чији је опозициони покрет под предводништвом Светозара Милетића тада био у пуном замаху. Стога никако није смело бити дозвољено да њихова снага буде увећана подршком Кнежевине. Истовремено је појачан сукоб са опозиционим странкама Хрватске, тако да се нагодба с Хрватима налазила у фази највеће кризе. Требало је по сваку цену придобити Србију да не подржи хрватске опозиционе политичаре. Поред тога, још увек је био присутан велики страх од Русије. И даље је било живо сећање на интервенцију руске војске 1849. године којом је угушена мађарска револуција и спасена Аустрија. Србију је требало одвратити од савеза с Русијом перспективом ефикаснијег савезништва са суседном Хабзбуршком монархијом и њеним савезницима. Односи Угарске и Аустрије још увек нису били сређени у жељеној мери. Аустријски војни и конзервативни кругови противили су се развојачењу Војне границе прикључењем њених територија Угарској. Пошто је у том одмеравању снага мађарска страна била слабија, она је морала више да

²⁴⁹ Ч. Попов, *нав. дело*, 45; *Дневник Бењамина Калаја*, XV-XVIII, 72, 83, 101, 116, 216; *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860-1885*, приредио Никола Петровић, књ. 1 (1860-1869), Сремски Карловци 1968, 457-458, 570-571, 574-575, 580-581; књ. 2 (1870-1875), Сремски Карловци 1969, 136-137, 149-153; Чедомир Попов, *Србија на путу ослобођења 1868-1878*, Београд 1980, 81-82.

²⁵⁰ В. Крестић, *нав. дело*, 367; Ј. Ристић, *Последња година спољне политике кнеза Михаила*, 62.

води рачуна о Србији. Угарски државници су сматрали да им је подршка Кнежевине потребна у тренутној ситуацији а да ће им бити потребна и у будућности.²⁵¹

Идући за тим да Србију потпуно одвоји од Русије, Андраши је вероватно обећао Михаилу да ће му помоћи да без крви добије на управу Босну и Херцеговину или део ових провинција, после договора око поделе с Аустро-Угарском. Кнез је прихватио ову понуду. Неповерљив према Русији и према балканским савезницима, Михаило је почео да разматра алтернативни план у случају да отпадне онај о општем устанку на Балкану.²⁵² Тај добитак могао је бити остварен и очуван само под условом да Кнежевина постане савезница Аустро-Угарске. С циљем да принуди Михаила, мађарски државник се чак послужио уценом и претњом. По Андрашијевом налогу, гроф Ласло Хуњади је писму од 16. марта 1868. године пренео Михаилу вест о боравку бившег кнеза Александра Карађорђевића у Загребу који је преговарао с тамошњом „екстремистичком странком“. Претња супарничком династијом била је средство којим су се Мађари и касније често служили. Друго средство за придобијање је могао да буде тајни уговор с Михаилом. Без истог, а с обзиром на временску неодређеност у погледу обећане поделе Босне и Херцеговине, за Двојну монархију је постојала опасност да у циљу спровођења плана о општем устанку на Балкану Кнез поново затражи подршку Русије. С друге стране, Михаилу се такође наметала потреба везивања тајним уговором. У случају да је у Иванки обећао Андрашију да ће мирно сачекати да уз подршку Аустро-Угарске добије на управу Босну и Херцеговину или један њихов део, Михаило је без сумње увиђао да ће га то довести у сукоб с Русијом. У сукобу с Петроградом и унутрашњим противницима, он се не би одржао на престолу без снажне подршке Двојне монархије и остварене брзе користи од промене политике.

Андрашијева обећања Михаилу у Иванки, дата у договору с Бајстом и Наполеоном у Салцбургу, имала су за циљ одвраћање Србије од оружане акције док трају припреме и предстојећи рат између Француске и Пруске. Стављајући Кнезу у изглед уступање Босне и Херцеговине, мађарски државник је желео да Србију одвоји

²⁵¹ *Дневник Бењамина Калаја, XV-XVI.*

²⁵² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 400-401. Милан Пироћанац сматра да Михаило у Иванки није ништа обећао Андрашију. Кнез се двоумио да ли да настави политику коју је до тада водио или да крене другим правцем. У припремама за улазак у рат наступио је застој, а Михало се поколебао у одлуци да зарати с Турском у одређено време. Колебање је трајало месецима. Настављање дотадашње политике, премда природније, захтевало је више жртава. Опредељивањем за нови правац Србија би била награђена за неактивност, а у случају одржања *status quo*-а на Истоку и по потреби, започети рад је могао бити настављен. „Од састанка у Иванци изгледа, да је Кнез нагињао првој, а с почетком године 1868. вратио се опет другој“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 74, 80, 81).

од Русије и створи раздор између Срба и Хрвата.²⁵³ Били су то заједнички интереси Француске и Аустро-Угарске, посебно када се узме у обзир зближење између Русије и Пруске, нарочито приметно после сусрета Наполеона и Франца Јозефа у Салцбургу.

Шест месеци пре састанка у Иванки, Андраши је рекао Николи Крстићу да је спреман да употреби сав свој утицај у Бечу да српске жеље буду задовољене мирним путем. Србија је тада чекала да буде решено питање тврђава и испитивала расположење сила према захтеву да јој буду предате на управу Босна и Херцеговина. Не треба заборавити да су се у марту 1867. године у Београду сусрели Михаило и гроф Зичи и да је на том састанку Кнез изнео ову идеју. Бајст је, као главни заговорник да Зичи буде послан Кнезу, свакако упознао мађарског председника владе са својим мишљењем о Михаиловом предлогу.²⁵⁴ Андраши је вероватно и о томе разговарао с Кнезом. У време састанка у Иванки тврђаве су већ биле предате Србији, а добијање Босне и Херцеговине био је признати циљ Михаилове политике. Крајем 1868. године Андраши је саставио за Бајста план да Србији буде „обећан“ део тих провинција источно од Врбаса и Неретве, док би западни део припао Аустро-Угарској.²⁵⁵

Андрашијева обећања Михаилу у вези с Босном и Херцеговином била су по свему судећи неискрена. У политици, а нарочито у односима с Јужним Словенима, он није презао од обмане. Сматрао је да се обећање њима дато може преиначити или погазити под измењеним, за Угарску повољним околностима.²⁵⁶ Угарски председник владе није био против територијалног проширења Двојне монархије на рачун јужнословенских покрајина и у том погледу се није разилазио с министром Бајстом.²⁵⁷

²⁵³ Eduard von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy: Sein Leben und seine Zeit. Nach ungedruckten Quellen*. Band 1: *Bis zur Ernennung zum Minister des Äusseren*; band 2: *Bis zur geheimen Konvention 1877*; band 3: *Letzte Lebensjahre*, Stuttgart 1910-13; I, 461.

²⁵⁴ Б. Поповић, *нав. дело*, 352.

²⁵⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 402; Wertheimer, *нав. дело*, 461.

²⁵⁶ Исто, 402.

²⁵⁷ Међутим, не треба занемарити чињеницу да Андрашија до 1871. године није напуштала идеја о могућностима препуштања Босне и Херцеговине Србији под извесним околностима. У извештају од 5. августа 1870. године Прокеш са индигнацијом износи како је француском амбасадору у Цариграду, Буреу, мађарски државник говорио о предностима које би Порта имала ако би на Кнежевину пренела административну управу над Босном. Андраши је поново крајем исте године изнео предлог Ристићу о споразуму између Аустро-Угарске и Србије. Ову идеју он је гајио све док је био представник Угарске на положају угарског председника владе. Тек кад се као заједнички министар иностраних послова буде идентификовао са експанзивном Аустро-Угарском у целини и кад опасност од рата с Русијом буде отклоњена новим односом снага између великих сила, Андраши ће се дефинитивно сложити са оним представницима Аустрије који су одувек сматрали да без Босне и Херцеговине будућност Двојне монархије није у довољној мери обезбеђена (*Дневник Бењамина Калаја*, XIX). На основу преписке Андрашија и Калаја, Никола Петровић је закључио да је мађарски председник владе у погледу Источног питања имао тактичку концепцију различиту од Бајстове. Он сматра да је Андраши заиста био за то да се

Децембра 1867. године Андраши је рекао Прокешу да би у случају српског упада у Босну, Двојна монархија морала одмах да одговори окупацијом Србије.²⁵⁸ Знајући да је највећа жеља Србије припајање две провинције, Андраши је послао у Београд конзула Калаја да јасно изјави да Мађари немају никаквих претензија према Босни и Херцеговини.²⁵⁹ О томе колико су била неискрена обећања мађарског државника у Иванки, а с обзиром на наше уверење да су дата после договора с аустроугарским министром спољних послова, најбољу потврду пружа Бајстово опште упутство конзулу у Београду од 5. априла 1868. године. Приликом преузимања дужности Калај је нарочито упозорен да Аустро-Угарска не може подржати аспирације Србије према Босни и Херцеговини. Без обзира на услове под којима би те провинције биле уступљене Кнежевини, у оквирима турског сизеренства или уз плаћање одређеног трибута Порти, њима би била повећана територија српске државе. Тежња Србије је стицање потпуне независности а крајњи циљ стварање државе свих Јужних Словена. На тај начин била би угрожена „целокупност круне светог Стефана“ и читаве Двојне монархије.²⁶⁰ Бајст и Андраши су желели да поремете јединство Срба и Хрвата и умање отпор према дуалистичком систему. Србију је требало одвратити од намере да општим устанком и ратом против Турске заузме Босну и Херцеговину. Двојна монархија је имала претензије према двома покрајинама, али је у том тренутку била преслаба за било какве веће потресе. Док не буде учвршћена унутрашња ситуација у Хабзбуршкој монархији, Аустро-Угарској је највише одговарало да поменуте области остану под Турском. У том циљу, Двојна монархија је настојала да створи утисак да по питању Босне и Херцеговине не постоји сагласност између Мађара и Немаца. У погледу двеју провинција мађарско гледиште није било познато. Због тога је Андраши изнео Михаилу неискрене и неистините тврдње да ће се Мађари супротставити заузимању нових јужнословенских крајева због тобожњег страха од јачања и иначе бројног словенског елемента у Угарској. Намера аустријског канцелара и мађарског председника владе била је да за Двојну монархију сачувају Босну и Херцеговину. Трбало је спречити Србију да покрене ослободилачку акцију и заузме ове покрајине до тренутка док

Турска дипломатским путем приволи да пренесе управу над Босном на Србију. На тај начин Кнежевина би била увучена у утицајну сферу Аустро-Угарске, био би спречен развитак револуционарних покрета на Балкану и били би непоправљиво погоршани српско-хрватски односи. (*Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860-1885*, приредио Никола Петровић, I, 379-380)

²⁵⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 398.

²⁵⁹ В. Крстић, *нав. дело*, 368; *Дневник Бењамина Калаја*, XXV, 660-661.

²⁶⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, XX.

Аустро-Угарска не буде учвршћена и оснажена. У истом циљу двојица државника служила су се различитим методама. Док је Андраши дискретно обећавао Босну и Херцеговину захтевајући од Србије као противуслугу да одустане од општег устанка, Бајст је од Кнежевине јавно тражио да одржи мир.²⁶¹

Михаилово опхођење с Гарашанином на повратку из Иванке наговештавало је предстојеће догађаје. На повратку у Београд, Кнез није рекао председнику владе ниједну реч о разговору с Андрашијем. На основу Михаиловог загонетног ћутања Гарашанин је наслутио скорашње промене. Тачније, он је то предосетио још у Иванки. Индикативан је запис председника владе о његовој тескоби на ручку с мађарским државником: „Сам Андраши морао је имати сажаљења према господину Гарашанину, који носи име министра књажевог а не зна шта се за Србију уговара, или што се већ уговорило“.²⁶² Проницљиви државник је свакако уочио да Андрашијев долазак на кнежево имање значи кидање веза с Русијом.²⁶³ Нажалост, Гарашанин је прекинуо белешку баш када је требало да изложи своја сазнања. Колико је он добро разумео дипломатску игру двојице аустроугарских државника сведоче редови из једног каснијег писма Мариновићу: „Видиш ли како су Бајст и Андраши поделили роле? Док први брани Турску други нас заваљава, а кад нас усаме бојим се да нам не засвирају из истих нота... Дај Боже да не буде тако, но било како му драго нема лека. Отишли смо далеко с пута на ком бејасмо; повратити се на исти требало би новог времена и нових мука“.²⁶⁴

У сваком случају, убрзо после састанка у Иванки долази до застоја у активної политици Србије. Михаило није отворено навестио сарадницима намеру да успори или одложи подизање општег устанка хришћана на Балкану, али је то уочено одмах по његовом повратку у Београд. Гарашанин је запазио захлађење у кнежевом држању према руским официрима који су од маја месеца боравили у Србији ради процене војне спреме. Ови официри су раније били обасипани нарочитом пажњом, а нуђени су им и командни положаји. Михаило је наредио главном поверенику српске владе за послове у Босни пуковнику Антонију Орешковићу да успорава рад акционих одбора и да им препоручује умереност и стрпљење. Промена је постала још уочљивија у кнежевом опхођењу према Блазнавцу. Док је раније кривио министра војног за спорост у обављању припрема за рат, после сусрета са Андрашијем Михаило је оправдавао

²⁶¹ В. Крестић, *нав. дело*, 368-369.

²⁶² АС, ИГ 1683, „Моји спомени“, без датума, Гроцка, 1868.

²⁶³ Мирко Мијушковић, „Припреме за ослобођење и уједињење нашег народа“, *Политика*, 8. јула 1932, бр. 8676, 1-2.

²⁶⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 234-235.

Блазнавца и ругао се онима који су га притискали да убрза своју делатност. Изненађен кнежевим држањем а необавештен о промени правца спољне политике, Гарашанин је наставио да ради на подизању скорог устанка балканских народа против Турске.²⁶⁵

V Француска - највећа заштитница Османског царства

Политику Француске према Србији од друге половине 1867. године до смрти кнеза Михаила најбоље је дефинисао Илија Гарашанин у мемоарској белешци *Моји спомени*. Неповерљива према Русији и зазирући од ње, влада у Паризу неће пружати подршку напретку Кнежевине све док се не увери да је српски народ способан да га оствари самостално, сопственим снагама. „А кад већ исчезну код ње све сумње да ће народ српски икад пристати уз Русију, Француска ће бити прва која ће давати подршку Србији да се она у свом народном духу развије и утврди“.²⁶⁶ Званични Париз је утицао на све хришћане на Истоку да се не везују за Србију, указујући им да је најбоље да остану под Турском или чак да постану поданици Аустро-Угарске. Француска је додатно била узнемирена сазнањем да је Кнежевина ангажовала руске официре ради оцене њене војне спреме и да је намеравала да набави оружје преко Петрограда. Поред тога, везе Правитељства с Пруском постале су све учесталије: пруски официри су пролазили кроз Србију, а конзулу ове силе поклањана је све већа пажња.²⁶⁷

У другој половини 1867. године политичка сарадња између балканских народа није нигде забележила нарочити успех или напредак, изузев српско-грчког уговора о савезу потписаног 26. августа у бањи Феслау. Питање је у којој мери је и овај уговор представљао помак имајући у виду да је за време преговора грчки посланик Петар Занос рекао Гарашанину да се његова земља јако истрошила помажући критски устанак и да је на Србији да одреди рок за довршење припрема. Председник српске владе је тада проценио да ће хришћани у Турској бити спремни за акцију за отприлике годину дана. При томе, не треба заборавити да је почетком августа на седници Правитељства Гарашанин жестоко напао Блазнавца што није могао да одреди рок у ком ће бити завршене припреме српске војске. Председник владе је тада нагласио да је дошло време да се рат не сме даље одлагати и да ће због тога Кнез морати да бира између њега и

²⁶⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 403; В. Крестић, *нав. дело*, 369

²⁶⁶ АС, ИГ 1683, „Моји спомени“, без датума, Гроцка, 1868.

²⁶⁷ Љ. Алексић, *нав. дело*, 141; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 381-382.

министра војног.²⁶⁸ Ипак, Гарашанин и Занос су се сложили да март 1868. буде крајњи рок. У погледу територија свака од уговорних страна изнела је минимум захтева: Србији би припале Босна и Херцеговина а Грчкој Епир и Тесалија.²⁶⁹ Очигледно да споразум с Грцима није за Михаила представљао баш никакав корак унапред.²⁷⁰ Његово уверење да је у Иванки дипломатским путем обезбедио оно што би војнички тешко успео учвршћено је сазнањем о неспремности Србије.

Везе Србије с другим балканским народима су попустиле или је изгледало да ће бити прекинуте. Савез с Црном Гором, закључен још 5. октобра 1866. године, није отклонио дубоко неповерење између кнежева Михаила и Николе. Главни узрок неслагања је било то што уговором није било решено питање наследства српског престола. У Београду су сматрали да Никола не заслужује положај престолонаследника који му је стављен у изглед претходних година, а због кога је он у уговору и пристао на уједињење двеју кнежевина. Са своје стране, Никола је оптуживао Михаила да се користи савезом да би дипломатским путем себи прибавио успех у питању тврђава, а да на користи по Црну Гору уопште није ни мислио. После успешног путовања српског кнеза у Цариград, Николина главна замисао била је да и он покуша да издејствује неки уступак од Турске.

Док је разматрао да ли да покрене код Порте захтев за исправком турско-црногорске границе, Николи је стигла вест да Михаило намерава да посети Светску изложбу у Паризу. Он је одмах затражио да га обавесте када ће српски кнез бити у француској престоници, да би тамо допутовао у исто време. Посумњавши да ће Михаило тражити од султана управу над Босном и Херцеговином, он је донео одлуку да по доласку у Париз и сам постави захтеве. По налогу српског кнеза који никако није желео сусрет с њим, Гарашанин је саопштио Николи да се још увек не зна када ће Михаило бити у Француској пошто ће претходно морати да се лечи у Гаштајну.²⁷¹

Увређен због Михаиловог поступка, оцењујући га као гажење уговора, Никола је преко француског конзула у Скадру Емила Вијета (Emile Wiet) затражио пријем у Паризу. Влада у Тиљеријама је дала позитиван одговор. Црногорски кнез се надао да ће у француској престоници успети да поведе преговоре са султаном и одмах добије уступке. У разговору с Мутјеом, Никола је тражио територијално проширење у

²⁶⁸ М. Пироћанац, *нав. дело*, 83.

²⁶⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 390-391.

²⁷⁰ Симо Ц. Ђирковић, *Књаз Михаило Обреновић. Живот и политика*, Београд 2011, 243.

²⁷¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 403-404.

долинама река Пиве и Таре (према Херцеговини) и излазак на море код Улциња.²⁷² На предлог француске владе црногорски кнез је пристао да се као султанов вазал нађе у његовој свити. Међутим, овај крупан морални уступак није донео Николи никакав резултат.²⁷³ Испоруком намирница Француска је помогла Црној Гори у којој су у другој половини те године владали велика оскудица у храни, епидемија колере и опште незадовољство начином управљања.

У јесен је црногорски кнез одлучио да поново покрене питање о територијалном проширењу. Желећи да се о томе претходно договори са српском владом, Никола је у септембру затражио од Михаила сагласност да може доћи у Београд. Сусрет кнежева могао је само да допринесе учвршћењу савеза. Међутим, Михаилов повређени понос био је препрека помирењу. Гарашанинови покушаји да утиче на Кнеза, уверавања да ће такав став негативно утицати на савезничке односе и довести у питање и сам план општег устанка остали су без резултата. Михаило није хтео да пређе преко увредљивих речи „свога брата и кума“ које су му биле пренете.²⁷⁴ Наводећи као разлог одржавање предстојеће скупштине у Крагујевцу (о Михољдану, 11. октобра 1867. године), Гарашанин је био приморан да на индиректан начин саопшти Николи да је непожељан у Србији. Нема сумње да би личне зађевице између српског и црногорског кнеза биле превазиђене да је Михаило после Иванке задржао ранији спољнополитички правац. Овако, оне су послужиле као средство за директну опструкцију планова председника српске владе.

Никола је брижљиво припремао терен за изношење захтева пред Порту. Француски конзул Вијет био је у томе његов главни саветник. Обавештен о појачаној руској агитацији у Црној Гори, нарочито после повратка делегата са свесловенске етнографске изложбе у Москви, Вијет је отпутовао на Цетиње. Под јаким утицајем русофилских кругова, Никола је имао велике тешкоће да се одржи на престолу без територијалног проширења. Вијет је сазнао од Кнеза за обавезе Црне Горе према њеним савезницима и за магацине пуне оружја и муниције.²⁷⁵ Влада на Цетињу је саопштила конзулу да Србија на њу врши велики притисак да уђе у рат.²⁷⁶ По повратку у Скадар, Вијет је обавестио отправника послова француске амбасаде у Цариграду Пјера Утреа да је оружани сукоб Црне Горе и Турске неизбежан. Он је, међутим, успео да издејствује

²⁷² АМАЕ, Turquie 370, No 168, Мутје Буреу, Париз, 15. новембра 1867.

²⁷³ Милан Пироћанац, *Белешке*, Београд 2004, 304.

²⁷⁴ АС, ИГ 1644, Кнез Михаило Илији Гарашанину, Гаштајн, 26. јуна/7. јула 1867.

²⁷⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 406.

²⁷⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 141.

одлагање почетка непријатељстава за двадесет дана. Црногорска влада је дала обећање конзулу да ће послати у турску престоницу „престолонаследника“ Божа Петровића са врло прихватљивим захтевима под условом да са њим отпутује и Исмаил-паша скадарски. Вијет је преко француске амбасаде тражио од великог везира да испуни захтев владе на Цетињу, нагласивши да за овај корак не зна нико од његових колега. У циљу да захтев министру спољних послова Фуад-паши буде предат на време нико од амбасадора великих сила неће бити замољен за посредовање. Конзул је накнадно јавио да Никола захтева територијално проширење према Херцеговини, у долини Таре и Пиве, а према Албанији, границу на Морачи, што би Порта могла да замени одговарајућим уступцима на другом месту.²⁷⁷

Путем извештаја конзула у Скадру француска влада је већ дуже време била упозната с чињеницом да су унутрашње тешкоће и све већи притисци били главни разлози што је кнез Никола у рату с Турском тражио средство да поврати своју популарност. Радови на утврђењима које је отпочео управник Босне и Херцеговине Осман-паша у намери да још строже надзире границу с Црном Гором проузроковали су нов проблем Николи. Планови су изазвали живо негодовање становништва а национална осетљивост је дала нову снагу ратној пропаганди. По мишљењу владе у Паризу Порта се није сувише журила да смири ово узбуђење, не прихватајући притом да га је намерно и неопрезно изазвала. Због припрема за устанак словенског становништва, Турској је у интересу да буде што пажљивија према Црној Гори која је, можда највише од свих области на Балкану, подложна одређеним страним утицајима. Јемства за безбедност тог дела своје територије Порта не треба да тражи у изградњи војних утврђења већ у вештој политици која, уместо да ствара тешкоће кнезу Николи, треба да допринесе учвршћењу његовог положаја. Мутје је замолио Утреа да упозна Фуад-пашу са овим ставом француске владе. Отправник послова је требало да објасни турском министру Николин положај и да настоји да му Порта не да повода за рат. О томе је било важно водити рачуна због тога што би Кнез био присиљен да уђе у сукоб под притиском ратне партије која је покушавала да однесе превагу у Црној Гори. Мутје је дао налог Вијету да саветује Николи умереност и да га одврати од свега што би могло створити тешкоће у односима с Турском.²⁷⁸

²⁷⁷ АМАЕ, Turquie 370, прилози No 1, 2 и 3 уз извештај No 195, Утре Мутјеу, Терапија, 23. октобра 1867; Вијет Утреу, Скадар, 20. октобра 1867. и друга два без датума.

²⁷⁸ Исто, No 160, Мутје Утреу, Париз, 27. септембра 1867.

Отправник послова амбаскаде у Цариграду је посумњао у тачност Вијетових обавештења. Бојећи се да не упадне у кнежеву сплетку, Утре се колебао да учини корак код Фуад-паше. Њему није било јасно шта је подстакло Николу да упути захтеве Порти. Сматрао је да кнежева претња ратом као одговор на недавне добронамерне изјаве турске владе није примерена и да је то неће приморати да учини знатније територијалне уступке. Наиме, Порта је приликом споменутог сукоба око изградње утврђења наредила Осман-паши и Исмаил-паши да објасне муслиманском становништву да Николин опстанак на власти служи Царству као брана против уједињења Црне Горе и Србије. Фуад-паша је чак ставио до знања Аустро-Угарској да ће у случају покушаја његовог свргавања Турска пружити моралну подршку Кнезу.²⁷⁹ И сам мишљења да су Николини захтеви претерани, Утре је желео да сазна каква јемства он нуди заузврат. У случају да Кнез жели рат против Турске да би повратио своју популарност, слањем престолонаследника и Исмаил-паше у Цариград то не би могло бити спречено.²⁸⁰

Одмах по повратку амбасадора са одсуства, Мутје је почетком новембра дао налог Николи Буреу да заједно са Фуад-пашом размотри начине којима би био избегнут рат између Црне Горе и Турске.²⁸¹ Турски министар је био изненађен Вијетовим извештајима чији садржај му је саопштио француски амбасадор. Буре је саветовао Фуад-паши да одлучно позове на умереност војне и цивилне власти Босне и Херцеговине и Албаније. У Цариграду нико дотад није знао за кнежеву претњу ратом. Француски амбасадор је прочитао турском министру концепт писма које је Никола намеравао да упути Порти. Упркос његовом помирљивом тону, Фуад-паша је одбио кнежев захтев. Он је сматрао да су питање црногорских граница решиле велике силе и да је Никола требало да се њима обрати. Фуад-паша је изразио жаљење што Кнез, слушајући упутства Русије, није прихватио положај султановог вазала, јер би то омогућило Турској да му учини уступке не отуђујући своју територију.

Сличне територијалне захтеве Црне Горе комисија састављена од пет великих сила већ је пре неколико година одбацила. Овога пута знатно увећани, захтеви су поново постављени упркос попустљивости Турске. На основу ових чињеница, као и примера Србије и Грчке, Буре је закључио да за уступке Турска не може да очекује ни захвалност ни поштовање дате речи. Силе заинтересоване за опстанак Османског царства морају да у циљу избегавања потреса саветују Порти споразумевање, али то не

²⁷⁹ Исто, No 184, Утре Мутјеу, Терапија, 2. октобра 1867. и No 187, Утре Мутјеу, Терапија, 9. октобра 1867.

²⁸⁰ Исто, No 195, Утре Мутјеу, Терапија, 23. октобра 1867. и прилози уз извештај No 2 и 4.

²⁸¹ Исто, телеграфска депеша, Мутје Буреу, Париз, 4. новембра 1867.

значи да без преке потребе чини уступке којима ће бити увећана снага њених непомирљивих непријатеља. У писму Фуад-паши, Никола је све своје захтеве оправдавао недостатком обрадиве земље. Буре је, међутим, сматрао да су разлози сасвим другачији: 1) Изласком на море Црногорцима би било дозвољено да плове и омогуће пролаз кроз турску и аустријску територију ратног материјала који би у будућности могао да послужи за подизање устанка у Босни и Херцеговини; 2) Тврђаве у Жабљаку и Спужу, чије је напуштање тражено, мање су штитиле муслиманско становништво него што су представљале сигурност за католичка племена од напада Црногораца и 3) Уступањем територија у долинама Таре и Пиве ослабила би веза између Босне и Цариграда а у исто време ојачала она између Црне Горе и Србије. У случају да ова последња буде захтевала сличан уступак, убрзо ће, одвојена од престонице и европске Турске, Босна постати предмет бриге за Аустро-Угарску и поприште руских сплетки. Због узнемиравајућих изјава које су по питању Босне и Херцеговине давале владе у Петрограду и Бечу, Буре је посебно инсистирао на трећој тачки, истичући да овакав развој догађаја треба избећи. „Николини захтеви, изнети без сумње након договора с Петроградом, чине први корак у опасном подухвату чија су оруђа Срби и Црногорци“. О томе сведочи конзул Вијет, наводећи у извештајима имена руских агената у Дубровнику који су управљали делатношћу кнеза Николе. Због тога је Буре сматрао да Турска не треба да учини територијалне уступке Црној Гори. Он је, међутим, био мишљења да постоји јасан интерес у доласку кнежевог изасланика у Цариград. Било је потребно да француски, британски и аустроугарски амбасадор заједнички упуте савет Николи да одустане од рата и да се убудуће за своје захтеве обрати силама. Ипак, у случају да буду пружени докази да је оскудица хране у Црној Гори последица недостатка обрадиве земље, Буре је предлагао да јој Порта да у десетогодишњи закуп државна добра у Херцеговини.²⁸² На тај начин био би одржан турски суверенитет над овом облашћу и у исто време спречено територијално зближење између Црне Горе и Србије.²⁸³

Фуад-паша је одбацио све аргументе француског амбасадора. Он је дао на знање великим силама да ће Турска можда бити принуђена да предузме оружану акцију да би спречила напад Црногораца.²⁸⁴

²⁸² Исто, No 203, Мутје Буреу, Пера, 8. новембра 1867.

²⁸³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 407.

²⁸⁴ Исто, 407.

Међутим, захтев кнеза Николе наишао је на одређено разумевање у Паризу и Бечу. Разлог томе било је уверење француске владе да ће Србија сигурно изазвати устанак у Босни и Херцеговини а можда чак и послати војску у ове области. Акција Србије проузроковала би интервенцију Аустро-Угарске у два провинцијама, а самим тим и улазак руских трупа у Румунију.²⁸⁵ У упутствима Буреу, Мутје је нагласио да је стални циљ владе у Тиљеријама отклањање размирица између Црне Горе и Турске. Због тога званични Париз пре свега жели да пружи подршку напорима конзула Вијета да буде спречен сукоб за који он тврди да је неизбежан. У том циљу потребно је да Порта изађе у сусрет Француској и благонаклоно прими црногорског изасланика. Не оспоравајући да је неопходно да Никола ограничи своје захтеве, Мутје је такође сматрао да је у интересу Турске да их узме у разматрање. То је било потребно пре свега да би био избегнут рат који, због веза Црне Горе са становништвом суседних крајева и споразума са суседним албанским племенима, може у будућности да има веома неугодне последице по ове области Турске. Захтеве кнеза Николе у погледу уступања обрадивог земљишта и изласка на море француски министар је сматрао оправданим. Било је доказано да географски положај не осигурава опстанак Црној Гори, а то питање било је вредно пажње како с политичке тако и с хумане тачке гледишта. Поморски занат за који становници обала Јадранског мора поседују дар може имати само цивилизацијски утицај на Црногорце чинећи да промене своје ратничке навике. С друге стране, Француска је у потпуности подржавала одлуку Порте да се супротстави ограничењу дела своје територије који повезује Босну с другим деловима Царства и спречи спајање Црне Горе и Србије. Мутје је препоручио Буреу да у разговорима с турским министрима као решење овог спора искористи предлог садржан у ноти коју је 6. новембра 1858. године предао Фуад-паши тадашњи амбасадор Тувнел.²⁸⁶

Мутјеов предлог да Порти и кнезу Николи буду саветовани уздржаност и изналажење праведног решења усвојиле су аустроугарска и британска влада. Ангажовањем великих сила црногорско питање почело је да губи претећи карактер а Порта је пристала да прими кнежеве изасланике. Захваљујући подршци Француске Никола је остварио дипломатски успех. Преговори о његовом захтеву започели су почетком децембра 1867. године.²⁸⁷

²⁸⁵ АМАЕ, Turquie 370, No 215, Буре Мутјеу, Пера, 4. децембра 1867.

²⁸⁶ Исто, No 168, Мутје Буреу, Париз, 15. новембра 1858. и No 170, исти истом, Париз, 22. новембра 1867.

²⁸⁷ Исто, No 222, Буре Мутјеу, Пера, 17. децембра 1867.

Међутим, Николин корак је имао и своју лошу страну. Не уочавајући јасно последице таквог поступка, Кнез је вршио притисак на силе хвалећи се склапањем савеза са Србијом, иако су српско-црногорски односи постајали све хладнији.²⁸⁸ Тиме је унео још већу сумњу међу силе и умањио шансе за успех заједничке акције балканских народа за ослобођење од Турака.

Почетком јула 1867. године у Београд је дошао нови румунски дипломатски заступник Раду Јонеску. Он је донео Гарашанину писмо министра спољних послова Стефана Голескуа у коме је садржано следеће: 1) Румунска влада се залаже за тесно споразумевање с осталим хришћанским народима у Турској с циљем да они донесу одлуку о својој будућности када Источно питање буде покренуто; 2) Суседне велике силе покушаће да утичу на ту одлуку искључиво ради задовољења својих интереса, и због тога ће се раније или касније окренути против хришћанских народа и 3) Голеску одбацује у име целе владе гласине да Румунија врши пропаганду у Бугарској у циљу припрема за присаједињење.

Гарашанин је сваки румунски корак примао с неповерењем. То осећање гајили су и други српски државници, а оно је било тако дубоко да су се бојали да и са самим кнезом Карлом преговарају о преносу пушака из Русије. Председник владе је приписивао румунским политичарима неискрене намере. Испрва врло резервисан и у овом случају, Гарашанин је ипак послао Голескуу охрабрујућу поруку. Средином октобра Јонеску се вратио у Београд носећи са собом предлог уговора о српско-румунском савезу. Он је добио налог да исти предлог поднесе и кнезу Николи.

Српски посланик Константин Магазиновић слао је из Букурешта извештаје о крајње несређеном стању у земљи. С обзиром на те околности Србија је од Румуније могла једино да очекује несметани пренос руског оружја преко њене територије док би у погледу војне сарадње имала мало користи. Подозрење према њеној политици било је утолико веће јер је Правитељство сматрало да на румунску владу јак утицај има француска дипломатија. Због тога је Гарашанин и даље оклевао да започне преговоре с Румунијом.

Поред несређених унутрашњих прилика, у случају потреса на Балкану земљи је претила и спољашња опасност. Власт у Букурешту је полагала највеће наде у Наполеона III да сачува Румунију од потенцијалне руске, аустроугарске или турске окупације. У разговорима с Француском у Салцбургу Аустро-Угарска је покренула

²⁸⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 408.

питање окупације Влашке у случају уласка руских трупа у Молдавију. Двојна монархија је предвидела да би оваква акција Русије уследила као одговор на њену окупацију Србије, до чега би дошло ако би кнез Михаило покушао да заузме Босну.²⁸⁹

Јонескуовим нацртом уговора било је предвиђено склапање српско-румунског савеза за одбрану и напад чије би одредбе остале тајне, али би се влада у Букурешту побринула да са његовим циљем упозна јавност. Уговор је представљао први корак ка решењу размирица на Истоку у корист народа потчињених турској власти.²⁹⁰

Након разговора с Михаилом и Гарашанином у току октобра, Јонеску је у поверењу саопштио француском конзулу у Београду да је добио пристанак Србије за закључење уговора о савезу. Међутим, из извештаја Мутјеу од 22. септембра, види се да је румунски представник већ тада поверио Анжелару садржај свог предлога. Потребно је истаћи да је Кнез већ након неколико разговора с Јонескуом, пре његовог одласка у Букурешт на консултације с румунском владом 30. септембра, био спреман да закључи уговор док се Гарашанин почетком новембра још увек колебао да отпочне преговоре. Председник Савета Јован Мариновић имао је слично мишљење као и председник владе. Он је сматрао да Србија може угрозити своје интересе закључивањем уговора с народом чије установе не пружају гаранције стабилности.²⁹¹ Анжелар је доставио Мутјеу текст за који је, уз одређену меру уздржаности, рекао да представља „потписани“ српско-румунски уговор о савезу. Покушајући да не открије Јонескуову индискрецију, конзул је употребио израз „претпостављени уговор“, реконструисан на основу „ранијих обавештења“.²⁹² Имајући у виду да је Француска већ у овој фази српско-румунских разговора била упозната са свим корацима владе у Букурешту, поставља се питање колико су намере Румуније уопште биле искрене. Било је познато да је званични Париз изричито против сваке акције хришћана уперене против Турске. С друге стране, Румунија се вероватно осећала обавезном да о свему обавести владу у Тиљеријама не желећи да буде лишена традиционалног покровитељства. Због неповерења српских државника разговори вођени с Јонескуом у периоду октобар-новембар били су ограничени на претходну размену мишљења. За то време, у Париз и Беч су стизала обавештења да се на тајном уговору увелико ради.²⁹³

²⁸⁹ Исто, 408-410.

²⁹⁰ АМАЕ, Turquie –Belgrade 17, No 31, Анжелар Мутјеу, Београд, 22. септембра 1876. и No 33, исти истом, Београд, 3. октобра 1867.

²⁹¹ Исто, No 45, Анжелар Мутјеу, Београд, 20. новембра 1867.

²⁹² Исто, No 65, Анжелар Мутјеу, Београд, 5. марта 1868.

²⁹³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 411.

Пажњу европске дипломатије у другој половини 1866. и у току 1867. године привукле су такође и манифестације југословенске пропаганде вођене из Србије. Оне су биле приметне и у писању српске штампе. Посебну пажњу на такве појаве у српско-хрватским односима обратила је Аустро-Угарска, сумњајући да је Кнежевина стала на чело југословенског покрета упереног не само против Турске него и против Двојне монархије.²⁹⁴ Француска влада гледала је на такву акцију Србије као на нову претњу миру на Балкану. Сматрајући да је Аустро-Угарска у праву, Мутје је препоручио Правитељству да се суздржи од сваке пропаганде која има за циљ стварање велике словенске државе са центром у Београду. Спровођење ове идеје представљало би озбиљну опасност за Двојну монархију, у чијем је интересу било да се супротстави дубоким потресима који би због тога настали у њеним јужним провинцијама.²⁹⁵

Вести о развојачењу једног дела Војне границе и заоштравању односа између Пруске с једне и Француске и Аустро-Угарске с друге стране допринеле су да у Загребу и Београду у јесен 1867. године поново оживи план о устанку у Босни и Херцеговини. Предложено је да акција започне у областима Војне границе. На тај начин изгледало би као да је напад извршен по налогу Аустро-Угарске и у исто време изазван долазак њене војске. Под изговором да брани турске интересе, акција Двојне монархије послужила би Србији као повод за интервенцију. Гарашанин је у октобру добио обавештење да ће Пруска предложити Србији сарадњу у случају рата с Француском и Аустро-Угарском. Постављало се као једино питање да ли ће Пруска пристати да се Кнежевина ограничи на операције против Турске. Изгледа да је за извођење заједничког плана Загреба и Београда тражена али није добијена сагласност Пруске. Прекид у раду наступио је средином новембра 1867. после смене Илије Гарашанина с положаја председника владе.²⁹⁶

Михаилова обећања да ће водити мирољубиву политику, дата Турцима приликом посете Цариграду, нису била искрена. Кнез је повремено сумњао у изводљивост припреманог устанка хришћана на Балкану, али није осећао обавезу према султану. Сматрао је да је употреба обмане у односима с Турском легитимна политичка радња којом се сходно потребама служе све европске државе. Кнез је крајем марта 1867. године одобрио Гарашанину да предузме кораке за добијање ратног зајма од Русије, док је за време боравка у Цариграду Михаилов главни саветник Јован

²⁹⁴ Исто, 412.

²⁹⁵ АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, Мутје Анжелару, Париз, 26. јуна 1867.

²⁹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 412-413.

Мариновић преговарао с руским амбасадором Игњатијевом о подизању побуне у Албанији. По повратку у Београд, Кнез је примио бугарску делегацију која му је понудила савез и круну, подстицао наставак преговора с Грчком и наоружавање земље. Све дипломатске и револуционарне активности имале су за циљ припрему општег устанка и стварање независне државе. Од старих захтева према Турској, требало је још само да буде испуњен онај о уступању Србији Малог Зворника и Кастела. Одлука о томе донета је још за време Михаилове посете Цариграду.²⁹⁷

Ускоро су уследиле Портине жалбе на држање српске владе. Први разлог било је опхођење самог Кнеза према султану. У лето 1867, одлазећи на Светску изложбу у Париз, Михаило је избегао да у Београду дочека Абдул Азиса који је био на путовању по Европи. Кнез никако није желео да учини вазалско подворење султану пред очима српског народа као ни да одложи пут у француску престоницу где се надао сусрету с Наполеоном. Порта се пожалила страним представницима на ову Михаилову срачунату непажњу. Наредним оптужбама Турци су покушали да прикажу Кнеза као извршиоца агресивне политике Петрограда. Они су указивали представницима великих сила на значајну реорганизацију војске Кнежевине, њено стављање у ратну приправност, образовање револуционарног одбора састављеног од Срба и Бугара, пошилику 60.000 пушака из Русије намењених бугарским устаницима и скори долазак руског официра, генерала Михаила Черњајева за команданта српске војске. Односи Турске и Кнежевине су нарочито погоршани после инцидента у Рушчуку у коме је убијен један српски држављанин, осумњичен од стране турских власти да је један од вођа бугарских устаничких чета.

Поседујући слична обавештења о претећем држању Србије, влада у Лондону је преко конзула Лонгворта саопштила Михаилу и Гарашанину да сматра оправданим оптужбе Порте. У разговору с Лонгвортом крајем септембра, председник српске владе је изјавио да је непоштена француска политика узрок српском наоружавању. Конзулове примедбе да су у Кнежевини приметни одређени страни утицаји који би могли да умање њену слободу, Гарашанин је одлучно одбацио, истичући да је она увек водила самосталну политику.²⁹⁸ Француски конзул Анжелар никако није подржавао кораке свог британског колеге. Он је изнео убеђење да српска влада није учествовала у немирима у Бугарској и да је њена уздржаност суштински допринела спречавању

²⁹⁷ Исто, 419-420.

²⁹⁸ Исто, 422-423.

њиховог ширења. Анжелар је сматрао да су недавне оптужбе против Правитељства претеране и да оне само отежавају постизање споразума између сизерена и вазала.²⁹⁹

Ускоро затим, уследила је једна основана оптужба на рачун Кнежевине. Велики везир Али-паша је саопштио представницима великих сила да се из Атине шири вест да су Србија и Грчка закључиле уговор о савезу за одбрану и напад.

Међутим, у јесен 1867. године Михаило и Гарашанин су почели да заступају супротне ставове у погледу званичне политике према Турској. Отварајући 12. октобра заседање Народне скупштине у Крагујевцу, Михаило је говорио о добијању тврђава и одао признање Портиној помирљивости. С друге стране, Скупштина је у адреси састављеној по Гарашаниновим упутствима указивала на лоше стање хришћана у Турској, изразила оданост Кнезу и истакла спремност народа на све жртве. Подвојеност између Михаила и Гарашанина је испољена и у дипломатским корацима у Цариграду. По повратку са одсуства средином октобра, Ристић је по кнежевом налогу, покушао да са Фуад-пашом изглади све размирице у односима Србије и Турске. После претресања спорних питања, Фуад-паша је стекао утисак да је Михаило за помирљиву политику али да је повремено приморан да попусти струји која тежи проширењу српске територије. Крајем октобра Гарашанин је, упркос кнежевом налогу да преписка с турском владом буде вођена с више умерености, упутио Фуад-паши оштру ноту поводом убиства српског поданика у Рушчуку.

Порта се пожалила представницима великих сила да Србија намерно заоштрава односе с Турском. Предаја градова, учињена са толико поверења, предусретљивости и великодушности, није одложила ни за неколико недеља ратне припреме и револуционарну делатност у Кнежевини. Турски министри данас жале што траже обезбеђење од Срба путем очекиване захвалности уместо да су топовима с београдске тврђаве зауставили непријатељске тежње становништва. Из тог великог разочарања, они су извукли поуку да су мржња, амбициозни захтеви вазалних држава и њихова наклоност према Русији несавладиви. Због тога Турска мора да се брани од својих непријатеља најбоље што може, чувајући се попустљивости која охрабрује нападе и учвршћујући свој одбрамбени положај. По Буреовом мишљењу страх Турака је био сасвим оправдан јер нису видели крај давању уступака хришћанима које су им саветовале Француска и Аустро-Угарска. Ови уступци били су неопходни због

²⁹⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 32, Анжелар Мутјеу, Београд, 2. октобра 1867.

слабости Царства. Међутим, Турска није била у стању да спроведе реформе јер јој је за то недостајала снага, средство које у политици представља једину правну гаранцију.³⁰⁰

После састанка Наполеона и Франца Јозефа у Салцбургу, многи европски државници, међу којима и Гарашанин, сматрали су да је рат Француске и Аустро-Угарске с једне и Пруске с друге стране неизбежан. У тренутку када је изгледало да Европа улази у озбиљну кризу, председник српске владе је почео да заоштрава односе с Портом. У склопу припрема за предстојећи сукоб Кнежевина је закључила савезе с већином балканских народа и наручила оружје из Русије. Поред тога, Србији је било потребно да за спровођење акције у Босни а против аустроугарске интервенције обезбеди подршку Пруске.³⁰¹

Нудећи Двојној монархији Босну и Херцеговину, Наполеон је желео да је придобије за рат против Пруске. Правитељство је било уверено да Аустро-Угарска тежи територијалном проширењу ка двема покрајинама, а од средине априла 1867. у Београд су стизали извештаји да ће она покушати да их заузме првом приликом. Гарашанин је био веома неповерљив према политици француског цара за кога је сматрао да пружа подршку Двојној монархији. Из разговора с председником владе, конзул Ботмилио је извео закључак да је он забринут због држања владе у Тиљеријама која се не изјашњава против намере Аустро-Угарске да припоји Босну и Херцеговину. Гарашанин је истакао да ће се у случају уласка трупа Двојне монархије у ове крајеве, Србија придружити Турској да их одатле истера. Ботмилио је покушао да да на знање председнику владе да је, уколико се боји ма какве агресије с те стране, неопходно да употреби све своје снаге да за њу не буде дат повод а да би устанак хришћанских народа против Турске до тога највероватније довео. Гарашанин је сматрао да су саме намере Аустро-Угарске према двема провинцијама довољан разлог за узнемиреност јер Срби из Босне не желе да постану њени поданици. Радије него да буде изненађено догађајима, тамошње српско становништво ће их само изазвати, с циљем да себи осигура аутономију.³⁰²

Гласине о Гарашаниновој забринутости због задњих намера Двојне монархије према Босни и Херцеговини нису измакле пажњи владе у Бечу. У циљу смиривања ситуације, Бајст је дао налог амбасадору у Цариграду као и аустроугарским

³⁰⁰ АМАЕ, Turquie 370, No 209, Буре Мутјеу, Пера, 27. новембра 1867.

³⁰¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 425.

³⁰² АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 249, Ботмилио Мутјеу, Београд, 20. априла 1867.

представницима на Истоку да то демантују на најодлучнији начин.³⁰³ Примивши уздржано министрову изјаву, Михаило је у лето одлучио да по том питању испита расположење на лицу места. У Бечу, Франц Јозеф је покушао да увери Кнеза да ће његова влада указивати благонаклоност Србији под условом да се она уздржи од свега што би могло да наруши мир на Балкану. Михаило је том приликом изјавио да ће под притиском народа, у случају немира у суседним турским провинцијама, бити присиљен да се умеша. Француска влада је заузела веома јасан став у погледу Босне и Херцеговине. Мутје је ставио на знање Кнезу да Србија треба да одустане од сваког мешања у питање од животног значаја за Аустро-Угарску.³⁰⁴ Још једном је било потврђено Гарашаниново уверење да Француска ради против интереса Кнежевине. Због тога је он сарадњу у спровођењу планова Правитељства тражио од Русије и Пруске.

Након што је Русија почетком октобра позитивно одговорила на молбу српске владе да јој испоручи оружје, Гарашанин је покушао да за намеравани план о заузимању Босне обезбеди подршку Пруске и да његово спровођење усагласи с акцијама ове силе. У случају да то буде постигнуто, Аустро-Угарска не би била у стању да се супротстави акцији, а ако би покушала, у земљи би могао да избије грађански рат. Бизмарк, међутим, није одобрио план.³⁰⁵

Средином октобра у Београд је стигао нови пруски конзул Георг Розен. Он је одмах започео разговоре с главним Гарашаниновим повереником за акције владе у Босни Антонијем Орешковићем од кога је чуо да су у Кнежевини у току припреме за устанак против Турске, планиран за пролеће или лето наредне године. Орешковић је Розену скренуо пажњу да је Кнез још увек неодлучан у погледу извршења плана и замолио га да утиче на Михаила. Почетак акције Кнежевине ће зависити од намера Пруске: чим она заустави француску војску Србија ће напасти Турску.³⁰⁶ Розен је рекао да ће у случају рата Пруске против Француске и Аустро-Угарске предложити Правитељству сарадњу и да је влада у Берлину спремна да унапред пружи Кнежевини потребну финансијску помоћ.³⁰⁷

Гарашанин је намеравао да прихвати Розенов предлог под условом да од Србије не буде тражено да нападне Аустро-Угарску. Он је сматрао да Кнежевина не може да одустане од свих планова за рат против Турске као ни да ратује против обе силе у исто

³⁰³ Исто, No 4, Мутје Анжелару, Париз, 9. маја 1867.

³⁰⁴ J. A. von Reiszvitz, *нав. дело*, 92.

³⁰⁵ Исто, 98-104.

³⁰⁶ Исто.

³⁰⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 427.

време. Председник владе је рачунао на масовно дезертирање војника и официра Срба из пукова Војне границе у случају српске акције у Босни, чиме би било спречено слање ових елитних аустроугарских јединица на границу према Прусској. Гарашанин је сматрао да би ове користи од српско-турског рата требало да задовоље Пруску.³⁰⁸

Крајем октобра Франц Јозеф је узвратио посету Наполеону. Разговори између двојице владара вођени су у Паризу од 23. октобра до 2. новембра. У циркулару који је тим поводом послат европским дворовима, Бајст је истакао да су Француска и Аустро-Угарска сагласне у погледу одржања мира. Упркос томе, Бизмарк је био уверен да две силе раде на склапању тешњег споразума. Андраши је био против таквог споразума, на који би пристао само у случају да Пруска пружи помоћ Русији или некој другој сили против Двојне монархије.³⁰⁹ Јавност у Србији је помишљала да би једна од тема у Паризу могла бити и судбина Босне и Херцеговине.

За време састанка Наполеона и Франца Јозефа, у Београду су разговарали Гарашанин и Розен. Председник владе је нагласио да Кнежевина полаже велику наду у Пруску, да положи двеју држава намеће потребу за пријатељском сарадњом, али да подршка званичног Берлина не сме да буде условљена нечим што може да нанесе штету српским интересима. У случају сукоба с Двојном монархијом Гарашанин је очекивао помоћ Пруске.³¹⁰

Међутим, у заплетеној спољнополитичкој ситуацији Бизмарк је избегавао да се веже уговором с малом вазалном Кнежевином. С друге стране, у владајућим круговима у Београду указивана је велика пажња пруском конзулу. Гарашанин је Розену открио планове Србије, док му је Блазнавац поверио податке о наоружаности, количини оружја раздељеној у Босни и оног које је потребно за наоружавање Бугара.

Кнез се није противио преговорима с пруским конзулом, али је захтевао од Гарашанина да их води лично а не преко Орешковића. Он се бојао да би индискреција главног повереника председника владе довела до размирица с Аустро-Угарском. Десило се управо оно што је Михаило предвидео. Орешковић је поверио италијанском конзулу Сковасу неистиниту информацију да је Розен понудио савез Србији. Сковасо је 14. новембра пренео влади у Фиренци наводну Розенову изјаву да је пруска влада сигурна да ће у рату с Француском Италија бити на њеној страни. Препис Сковасовог извештаја достављен је италијанском амбасадору у Берлину с налогом да од Бизмарка

³⁰⁸ Исто, 428.

³⁰⁹ В. Поповић, *нав. дело*, 179.

³¹⁰ J. A. von Reiszwitz, *нав. дело*, 103.

затражи објашњење. Михаило је обавештен да је за српско-пруске преговоре сазнао и аустроугарски командант Земуна Иван фон Вагнер. После афере у којој је Розен позван у отаџбину на реферисање, пруска влада је послала налог својим представницима да демантују вест о изјавама конзула. Након свих објашњења, Бајст је био мишљења да су у Београду изговорене крупне и непромишљене речи.³¹¹ Љут због ових пропуста, Кнез је кратким писмом разрешио дужности Гарашанина. На овај начин Михаило је образложио своју одлуку новом председнику владе Николи Христићу. За министра спољних послова постављен је Јован Ристић.

По речима француског конзула, Гарашанин својом сменом није био изненађен ништа мање него његове колеге из владе и пријатељи из Државног савета. Ујутро 15. новембра државник је у седишту Правитељства примио писмо којим га је Кнез обавестио да је због његовог здравља и година одлучио да место министра спољних послова заузме српски посланик у Цариграду. Неколико сати касније потврђено је декретом да је Гарашанин пензионисан а да ће наведену дужност привремено обављати Милан Петронијевић.

У извештају од 17. новембра Анжелар је навео да још увек нису сасвим познати узроци овог неочекиваног догађаја, али да је вероватно у то умешана кнежева рођака Анка Константиновић. Она је већ дуго времена намеравала да уда за Михаила своју кћер Катарину, а у Србији су уверени да је сменом Гарашанина њена опседнутост коначно победила разлоге због којих се Кнез уздржава од женидбе изричито забрањене по канонима православне цркве и грађанским законима земље. Већи број чланова владе је био против амбициозних Анкиних планова а Михаило је без сумње био упознат с тим да би Гарашанин понудио оставку оног дана када би због Анкиног сплеткарења Кнез био наведен на чин који отворено осуђује цела земља. Михаило је можда желео да спречи избијање таквог незадовољства жртвујући изненада државника од чијег би утицаја и популарности имао разлога да страхује по једном осетљивом питању. Ово објашњење је утолико вероватније што је Гарашанинов наследник на месту министра спољних послова Јован Ристић био преко жене Софије у сродству с Анком и подржавао њене намере.

Ширене су гласине и да је председник владе пензионисан због неуспеха у преговорима с Портом поводом афере у Рушчуку. Анжелар је навео да Михаило није

³¹¹ J. A. von Reiszvitz, *нав. дело*, 116; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 429-430.

желео да прихвати Гарашанинов савет да по овом питању заузме оштар став према турској влади. Председник владе је сам дао оставку, не чекајући да га Кнез отпусти.³¹²

На основу података у вези с овим догађајем може се извести закључак да је Михаилу само био потребан повод да смени Гарашанина. Његов пад уследио је пре корака италијанске владе у Берлину и пре позива Розену да пружи објашњења Бизмарку. Кнез није сачекао да види да ли ће Орешковићева непромишљеност довести до несугласица с Аустро-Угарском већ је одмах сменио Гарашанина. У Вагнеровим тадашњим извештајима Бечу није било речи о српско-пруским преговорима што сведочи да командант Земунa с тим није био упознат.³¹³ Није искључено да је Кнезу приказано као сигурно обавештење нешто што је било само претпоставка или је чак била у питању сплетка.³¹⁴

И сам Гарашанин је у мемоарским белешкама и писмима Мариновићу и Мондену само нагађао који је разлог због ког је Кнез донео овакву одлуку. Смењени председник владе је претпостављао да се ради о промени спољне политике или о жељи за либералнијом унутрашњом управом, чему се он противио.³¹⁵

Поред размимоилажења у погледу кнежеве женидбе рођаком Катарином Константиновић, разлог за смену председника владе је било неслагање Михаила и Гарашанина по питањима осигурања династије и спољне политике.

Гарашанин је сматрао да је питање наследства престола веома хитно и од велике политичке важности.³¹⁶ На седници владе од 13. новембра председник владе је поднео предлог да оно буде решено.³¹⁷ Било је неопходно да, пре рата с Турском, обезбеђењем династије буде осигуран и будући положај Србије у великој уједињеној држави Јужних Словена.³¹⁸ У дугогодишњој политичкој каријери Гарашанин се ретко овако одлучно залагао за решење неког питања. Разлог за то је што решавање питања више није зависило од добре воље Порте и што је оно имало великог утицаја на остварење државникових замисли у погледу будуће јужнословенске државе. Питање је могло бити решено у ужем кругу врховних органа земље.³¹⁹ Гарашанин је предвиђао тешкоће у

³¹² АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 44, Анжелар Мутјеу, Београд, 17. новембра 1867.

³¹³ Владимир Ћоровић, „Око пада Илије Гарашанина у јесен 1867. године“, *Политика*, Београд, 23-26. априла 1938, 5.

³¹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 430.

³¹⁵ АС, ИГ 1635, Илија Гарашанин Иполиту Мондену, Гроцка, 12. новембра 1867.

³¹⁶ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005, 193-194.

³¹⁷ АС, ИГ 1623, Гарашанинов „предлог министарској седници“ од 1. новембра 1867. и „Примедба“.

³¹⁸ *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије, 1859-1874*, приредио В. Ј. Вучковић, 317-319.

³¹⁹ Р. Љушић, „Илија Гарашанин о српској државности“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова*, 141.

новој држави после ослобођења и уједињења кад буде прошао први талас радости.³²⁰ Решење је требало донети што пре уколико је постојала намера да буде одржан стечени положај Кнежевине међу Јужним Словенима. Гарашанин је веровао да ће Србија са ојачаном и учвршћеном династијом успешније спровести уједињење. Пошто није имао деце Михаило би одређивањем наследника осигурао престо Обреновићима и у исто време показао да се одрекао женидбе.

Предлог су усвојили сви чланови Правитељства и овластили Гарашанина да са Кнезом отпочне разговоре о тој теми. О одлуци донетој на седници Михаило је одмах сазнао од Блазнавца и да би онемогућио председника владе да питање покрене, одмах сутрадан га је сменио с положаја. Размишљајући још увек о браку с Катарином, Кнез није био спреман да разматра питање о наследнику престола. Ипак, свестан да државни интерес не допушта да предлог буде олако одбачен, Михаило је одлучио да смени председника владе како би избегао разговор.

Ово Гарашаниново објашњење чини се вероватнијим од оног које је Михаило дао Николи Христићу, али не открива у потпуности кнежеве побуде.³²¹ Смена председника владе је прва последица промене Михаилове спољне политике после састанка с Андрашијем у Иванки.³²² Након што је у јулу, из извештаја руских официра, сазнао да српска војска није спремна за рат, политика Петрограда постала је за Кнеза опасна и несхватљива. Он је сматрао да у таквим околностима дизање буна у суседним крајевима доводи само до узалудног крвопролића а Србију излаже поразу и губитку стечених права.³²³ Разговори које је током лета водио с високим аустроугарским и француским званичницима у Бечу и Паризу додатно су учврстили Михаила у том мишљењу. У тренутку када је код Кнеза поколебана вера у успех општег устанка на Балкану, Андраши му је ставио у изглед да мирним путем добије Босну и Херцеговину.

Кнежева рођака Анка Константиновић је окупила око себе групу утицајних људи, наклоњених плану да се Михаило ожени њеном ћерком Катарином. Чланови групе, назване Анкина котерија, су били Миливоје Петровић Блазнавац, др. Карл Пацек, Јован Ристић и Димитрије Црнобарац.³²⁴ Непријатељски расположени према Гарашанину, они су по питању спољне политике били на истој линији с кнезом после догађаја у Иванки. Сматрајући председника владе ислуженим политичаром и доводећи

³²⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 431.

³²¹ Исто, 432.

³²² Р. Љушић, „Михаило Обреновић (1823-1868)“ ; „Илија Гарашанин (1812-1874)“ . *Србија 19. века. Изабрани радови*, 132, 186.

³²³ АС, Хартије Јована Мариновића, Кнез Михаило Јовану Мариновићу, Гаштајн, 1/13. јула 1867.

³²⁴ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 483.

у питање његову оданост Михаилу, ова група људи му је истовремено замерала што води агресивну и проруску политику, чија су главна последица лоши односи с Аустро-Угарском.³²⁵ Највећи противник овакве политике Правитељства је био министар војни Блазнавац. Након што су руски официри лоше оценили његов рад на припреми српске војске, Блазнавац је постао противник рата и изразито антируски оријентисан. После сусрета с Андрашијем у Иванки, „Анкина котерија“ је заједно с Кнезом почела да кочи Гарашанинову агресивну политику.³²⁶

Знајући да је Аустро-Угарска сматрала Гарашанина за свог највећег непријатеља, Михаило није саопштио Гарашанину појединости из разговора с Андрашијем. С друге стране, кнежеви разговори у Иванки вођени су без знања руске владе. Гарашанин је у то време био велики русофил и имао снажну потпору Петрограда за остварење свих својих спољнополитичких планова. Тражећи подршку Двојне монархије у намери да добије управу над Босном и Херцеговином, Кнез је морао да заобиђе Русију, на шта председник владе не би пристао. У време када је очекивао да уз помоћ Аустро-Угарске спроведе своје идеје, Михаило је примио вест да се сазнало о тајним плановима српске владе с Пруском, а који су углавном били уперени против Двојне монархије. Желећи да покаже да није учествовао у тим преговорима, да не подржава спољну политику председника владе и да поштује договор с Андрашијем, Михаило је сменио Гарашанина.³²⁷ Доктор Пацек је 12. или 14. новембра рекао Николи Крстићу да је Гарашанин био врло крут према Аустрији и Мађарима и да је због тога смењен.³²⁸ Чињеница да је Кнез већ дуго времена сумњао у лојалност балканских савезника и њихову спремност за рат као и претње ривалском династијом Карађорђевића којима се служила Аустро-Угарска вероватно су утицале на Михаилову одлуку.

Потврду да се овде радило о чисто политичком чину дао је сам Михаило у разговору с енглеским конзулом Лонгвортом 14. фебруара 1868. Супротно веровању, Гарашанин није противник Русије, већ је у потпуности под њеним утицајем. Због прихватања захтева Петрограда, који су временом постали све већи и неразумнији, Србију су напустиле све велике силе. С циљем да ослободи земљу руског утицаја, Кнез

³²⁵ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 285-286.

³²⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 431.

³²⁷ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 198.

³²⁸ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 348.

је одлучио да смени председника владе и узме у своје руке вођење послова. Због овог корака Петроград је скоро потпуно прекинуо дипломатске односе с Кнезом.³²⁹

Не можемо а да овом приликом не поменемо да су потреба за економским уздизањем земље, а поготово за изградњом железница, могле да утичу на Михаилову одлуку да промени спољнополитички правац. Ово је важно и стога што је у ове планове била непосредно укључена и Француска. Идеја о изградњи железнице преко територије Србије постојала је од раније. Наиме, у Кнежевини је 1865. године боравио француски инжењер Кис који је за потребе Правитељства израдио *Штудију гвозденог пута од Београда до Алексинца*. На крају овог списка Кис је размотрио и могућност изградње преко српске територије гвозденог пута великог транзита „од Дунава до мора“. У случају да потребе велике континенталне трговине буду захтевале од Кнежевине сарадњу у подухвату, на њој је да, у сопственом интересу, предузме иницијативу у том правцу. Ради спровођења плана било би од суштинског значаја споразумевање са суседним народима, а Србија би учествовала у изградњи железнице сразмерно својим финансијским могућностима.³³⁰

У жељи да придобије Михаила, Андраши је у Иванки вероватно покренуо и питање железнице. Он је знао колико је Кнез заинтересован да преко територије Србије буде изграђен гвоздени пут до Цариграда, па је и у том погледу могао да обећа подршку.³³¹ Већ десетак година владе западних сила и њихови финансијски кругови су разматрали да ли ће железничка веза између Западне Европе и турске престонице ићи преко Србије или Босне, или преко Румуније и Бугарске. Решење питања је имало не само економски него и политички значај.³³² У априлу 1868. године о изградњи железнице кроз Србију су разговарали и београдски конзули Калај и Анжелар. Француски конзул је говорио о изградњи пруге према понуди Друштва Едмунда Зичија. Већ је речено да је мађарски аристократа био специјалиста за изградњу железница у Аустрији и Турској. Калај је рекао Анжелару да је Аустро-Угарској свеједно ко ће у Србији градити железницу и под којим условима, већ да само жели да пруга која повезује Париз с Цариградом пролази кроз Кнежевину а не кроз Босну.³³³

Михаило је сматрао да је за Србију неопходно да добије гвоздени пут. Он је у јуну 1867. године о томе разговарао у Бечу с већим бројем стручњака. На кнеза је

³²⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 432.

³³⁰ АС, ИГ 1505, Штудија гвозденог пута у Србији од Београда до Алексинца, инжењер друмова и мостова у Француској, а у мисији у Србији Кис, Београд, 20. новембра/2. децембра 1865.

³³¹ В. Крестић, *нав. дело*, 367.

³³² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 433-434.

³³³ *Дневник Бењамина Калаја*, 7, 9.

нарочит утисак оставила изјава бечког финансијера Куртија. Предуслов за изградњу пруге кроз Србију био је да буде настављено прокопавање Суецког канала, које је обустављено због размирица између Порте, вице-краља Египта и *Светског друштва за изградњу Суецког канала (La Compagnie Universelle du canal maritime de Suez)* као и британског отпора због коришћења принудног рада.³³⁴ У случају да спор буде решен у складу с жељама Француске, тј. председника Светског друштва Фердинанда Лесепса, и ако преко Србије и Београда буде обезбеђена железничка веза до Солуна, српска престоница ће за 10-15 година постати један од најважнијих трговинских центара у Европи са 150 до 200 хиљада људи.³³⁵

Михаило је био свестан да је за изградњу железнице неопходно одобрење Аустро-Угарске и Турске да Србија веже своју пругу за железничке линије ових сила и да добије инострани зајам. Испуњење ових услова и економски напредак били су могући једино у миру. Кнежевина је требало да одустане од агресивне политике и исцрпљујућих војних припрема, што се косило с намерама Илије Гарашанина.³³⁶

Смена председника владе изазвала је застој у деловању српске спољне политике и погоршање односа с Русијом. Док је Петроград изражавао незадовољство кнежевим поступком, званични кругови у Паризу и Бечу су Гарашанинов пад најпре тумачили као знак потпуног предавања руском утицају. Након покушаја да од Михаила издејствује смену министара Цукића и Лешјанина, Ристић је пензионисан, а на место министра спољних послова је 3. децембра постављен Милан Петронијевић. Један од првих потеза новог министра био је да поручи балканским савезницима да су нетачне гласине о промени правца спољне политике Кнежевине.³³⁷

Док је Русија оптуживала Михаила да је напустио рад на подизању устанка хришћана, Француска је имала информације да су у Србији вршене припреме за напад на Турску, планиран у пролеће 1868. године. Због тога је влада у Паризу одлучила да учини кораке у Београду.³³⁸ Уверење да је неопходна интервенција код Правитељства потврђено је после изјаве Фуад-паше представницима западних сила у Цариграду. Он је почетком децембра саопштио амбасадорима Буреу и Елиоту да је веома забринут због вести да се српска влада спрема да заузме Босну и Херцеговину. Указујући на озбиљност ситуације, турски министар је подсетио да је Ристић пред одлазак из

³³⁴ *Dictionnaire du Second Empire*, 730.

³³⁵ АС, ИГ 1643, Кнез Михаило Илији Гарашанину, Гаштајн, 22. јуна/4. јула 1867.

³³⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 434.

³³⁷ Исто, 437.

³³⁸ АМАЕ, Turquie 373, No 181, Мутје Буреу, Париз, 20. децембра 1867.

Цариграда рекао њему и Буреу да Аустро-Угарска намерава да заузме ове провинције и да Србија то ни у ком случају неће допустити. Фуад-паша је у разговору с француским амбасадором поменуо да ће у случају српске акције у Босни Порта затражити помоћ аустроугарске војске. Са своје стране, Прокеш је говорио да је врло извесно да ће у случају српског напада Двојна монархија окупирати Кнежевину. Он је сматрао да је то у складу с уговором закљученим 15. априла 1856. године између Аустрије, Француске и Велике Британије, којим је зајамчено спровођење одредби Париског уговора. У случају да не дође до договора између сила аустроугарски представник је предложио да три конзула позову Михаила на испуњење преузетих обавеза.³³⁹ Британски министар лорд Стенли је 13. децембра дао предлог да Француска и Велика Британија заједнички упуте савете умерености српској влади.

Не чекајући на заједничку акцију с другим силама, а у тежњи да предупреди нову кризу на Балкану, Француска је преко конзула Анжелара поручила Правитељству да је веома заинтересована за одржање мира на Дунаву. Анжелар је српским званичницима требало да скрене пажњу на пропагандни рад чији је циљ био да раздражује национално осећање подстичући тежње опасне по одржање општег мира. Такво деловање је охрабривало Правитељство које је наставило наоружавање великих размера, за шта је оправдање било тешко наћи.³⁴⁰ На иницијативу конзула, влада у Београду је у *Србским новинама* негирала гласине да су под утицајем руске политике вршене ванредне војне припреме у циљу нарушавања мира на Истоку и изјавила да ће поштовати тренутне услове опстанка Кнежевине у оквиру Турске.³⁴¹ С циљем повећања притиска на Београд, Мутје је позвао Бајста да и он упуту протесте Србији због прекомерног наоружавања. Изјава Анжелара дата српским министрима наишла је на пуно одобравање аустроугарског канцелара и он је, усвајајући Мутјеово становиште, послао слична упутства конзулу Ленку. Он је добио налог да усклади своје кораке с француским представником.³⁴² Ленк је требало да обавести Правитељство да ће се, допуштајући да у народу јача ратнички дух, на крају наћи у ситуацији коју неће моћи

³³⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 443-444.

³⁴⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 8, Мутје Анжелару, Париз, 6. децембра 1867.

³⁴¹ Међутим, истог дана, да би поправио утисак саопштења на балканске савезнике, Петронијевић је послао раније поменута писма у којима је наглашено да је српска политика непромењена (Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 444); АМАЕ, Turquie 373, No 181, Мутје Буреу, Париз, 20. децембра 1867; Turquie-Belgrade 17, No 48, Анжелар Мутјеу, Београд, 6. децембра 1867; *Србске новине*, бр. 151, Београд, 23. новембра 1867.

³⁴² Исто, No 187, Мутје Буреу, Париз, 27. децембра 1867.

да савлада, а због које би суседи Србије били приморани да у интересу сопствене безбедности предузму мере предострожности.³⁴³

Међутим, судећи по догађајима у Београду владе три велике силе нису имале баш много разлога за бојазан. После одласка с власти Гарашанина и Ристића у Кнежевину је слабио руски а јачао утицај проаустријски оријентисаног министра војног Миливоја Блазнавца. Сами руски представници у Србији сматрали су Блазнавца противником Русије. Први израз незадовољства званичног Петрограда због смене Гарашанина био је отказивање одобреног зајма за војне припреме. Русија је крајем децембра исплатила другу рату у износу од 100.000 дуката и отказала даље обавезе.³⁴⁴

Неповољни извештај тројице руских војних стручњака о стању српске оружане спреме и мањи лични сукоби с њима озлоједили су Блазнавца. Своје антируско расположење министар војни је изразио у разговору с француским конзулом. У случају да желе да остану господари своје судбине, Срби треба да се одлуче на акцију само под одређеним условима и кад за то дође време. Пре свега, они никако не намеравају да се слепо поводе за Петроградом и да учествују у остварењу његових сопствених циљева. Лишени помоћи других сила, Срби се користе утицајем и искуством Русије. Међутим, они ће одбити војну сарадњу с моћном словенском државом у коју сумњају и од чије амбиције зазиру. Своје излагање Блазнавац је завршио следећим речима: „Ниједан руски војник неће ногом крочити на територију Кнежевине. Ако Русија жели да нам наметне помоћ само једне своје бригаде ми ћемо одбити да се боримо, а онда када будемо уверени да њено покровитељство доводи у питање нашу самосталност, ми ћемо се окренути против ње, у савезу с нашим сизереном“.³⁴⁵ Треба имати у виду да је министар војни ово изјавио Анжелару још 10. новембра, дакле уочи смене Илије Гарашанина.

Француски, аустроугарски и британски конзул су крајем децембра затражили од Кнеза и владе објашњење о прекомерном наоружавању. Ленк и Лонгворт су изразили збуну због држања Србије. Анжеларово држање је било блаже од става његових колега и осликавало је личну наклоност према ослобођењу балканских народа. Он је сматрао да француска влада придаје превелик значај аустроугарским и британским извештајима.³⁴⁶ Није било сумње да је по питању наоружавања постојала пуна сагласност између званичног Париза и Беча, али је Анжелар покушао да прикаже да је

³⁴³ Љ. Алексић, *нав. дело*, 142.

³⁴⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 438-439.

³⁴⁵ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 17, No 54, Анжелар Мутјеу, Београд, 29. децембра 1867.

³⁴⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 142-143.

Француска и даље привржена начелу народности. Он је изјавио Петронијевићу да је влада у Тилеријама противна намерама Србије према Турској у *ово време*, али да ће у погоднијем тренутку потпомоћи њене тежње.³⁴⁷ Наоружавање које без прекида наставља министарство војно очигледно нема за циљ ни одржање унутрашње безбедности о чему се успешно брине милиција Кнежевине као ни одбрану територије којој не прети ниједан сусед. С обзиром да су ставиле под заједничку заштиту неповредивост и повластице Србије, велике силе имају право да реагују против агресивних поступака, јер су у супротности с моралним обавезама наметнутим земљи због таквих гаранција. Силе се неће задовољити давањем мирољубивих изјава, већ траже од Правитељства да обустави припреме за рат против Турске које су изазвале њихову забринутост. Петронијевић је одговорио да је с последњом испоруком пушака из Русије завршено наоружавање српске војске, да влада само жели да буде спремна на сваку евентуалност и да неће започињати сукоб већ ће стрпљиво чекати развој догађаја.³⁴⁸ Француски конзул се придружио кораку колега тек када га је Ленк обавестио да се у прилогу Бајстове ноте Кнезу налази Мутјеова депеша која сведочи о нарочитом споразуму влада у Паризу и Бечу. Радило се заправо о пуној сагласности Француске и Аустроугарске у погледу држања према Србији. После тога Анжелар више није могао да задржи резервисаност, што је сматрао допуштеним имајући у виду непостојање изричитог министровог налога, и учинио је без одлагања кораке код Правитељства.³⁴⁹

Протест Француске, Аустро-Угарске и Велике Британије произвео је снажан и крајње неповољан утисак на Кнеза, владине кругове и јавност у земљи.³⁵⁰ Када је 26. децембра Лонгворт изнео Михаилу становиште владе у Лондону да би покрет у околним турским провинцијама служио интересима Русије, да би Правитељство било само просто оруђе у рукама ове силе и да би она одузела Србији аутономију, Кнез је изнео оптужбе против званичног Париза. Он је с горчином говорио о Француској која му је најпре помагала да створи војску, а затим је стала на страну Аустро-Угарске и окренула се против Србије. Широко наоружавање представљало је меру приправности због француско-аустроугарског споразума о накнадама.³⁵¹ Иако гаји осећања захвалности према Русији, Кнежевина јој се неће бацити у наручје. У разговору с

³⁴⁷ АСАНУ, 7889/68, *Дневник Димитрија Црнобарца*, 8-9.

³⁴⁸ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 17, No 53, Анжелар Мутјеу, Београд, 24. децембра 1867.

³⁴⁹ Исто, No 56, Анжелар Мутјеу, Београд, 15. јануара 1868.

³⁵⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 143.

³⁵¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 445.

политичаром Димитријем Црнобарцем, Михаило је рекао да је узрок неповерењу и протесту сила дотадашња проруска политика Гарашанина и Мариновића. Кнез је сматрао да би било добро када би незваничним и посредним путем ово његово мишљење било пренето конзулима.³⁵²

Након протеста сила, у полузваничном *Видовдану* је изашао чланак у коме је наведено да Србија неће тражити дозволу ни стране штампе ни било кога другог да би развијала своје оружане снаге. Ови наводи су одмах изазвали протесте три конзула од којих је најгласнији био Анжелар. После Лонгвортвих тврдњи да је писање листа у потпуној супротности са оним што је на скорашњем састанку Кнез рекао представницима сила, сазвана је 15. јануара седница владе. У намери да страни представници убудуће буду лишени повода за протесте код Правитељства на које су до сада имали право због постојања цензуре, Мариновић је предложио да буде донесен закон о слободи штампе. Исто мишљење у разговору с Црнобарцем изнео је и Кнез који је сматрао да цензура у Србији има бројне негативне последице и да би било боље да сваки новинар сноси одговорност за оно што је написао.³⁵³ Изгледа, ипак, да је ова Михаилова оцена била само пролазна. Слободна штампа се није уклапала у његов политички систем који је почивао на идеји да власт буде концентрисана у рукама владоца ради што централизоване управљања. Лични разлози нису дозвољавали Кнезу да уведе слободу штампе и да макар на тај начин ограничи мешање страних конзула у унутрашња питања Србије.³⁵⁴

Неколико дана после заједничког иступа тројице конзула, 5. јануара 1868. године, Кнез је доживео нову непријатност. Путем писама Горчакова и Штакелберга изражено је незадовољство цара Александра и владе у Петрограду због смене Илије Гарашанина. По речима конзула Шишкина, чије је држање приликом пријема код Кнеза било непримерено и изузетно оштро, други разлог за негодовање Русије је било игнорисање мишљења њених војних стручњака о спреми српске војске. Због неуспешно спроведеног наоружавања и заједничког иступања Француске и Аустро-Угарске по Источном питању, Штакелберг је саветовао Михаилу да одложи почетак устанка против Турске до избијања неког новог заплета у Европи. Руски амбасадор је препоручио да Србија у војној организацији уведе компактније и технички потпуније мере. Овакво мишљење о српској војсци није било присутно само у Петрограду.

³⁵² АСАНУ, 7889/68, *Дневник Димитрија Црнобарца*, 16-17.

³⁵³ Исто.

³⁵⁴ С. Јовановић, *нав. дело*, 393.

Сличну оцену је у августу 1867. године изнео и ранији српски министар војни Француз Иполит Монден „ожалашћен извештајима које је добијао“ из Кнежевине.³⁵⁵ После оваквих савета и запажања, Мариновић је закључио да Србија може да започне акцију тек када Наполеон умре или кад уђе у рат са Пруском. Чак и тада изгледи за успех не би били превелики јер би Аустро-Угарска, заузимајући неутралан став, будно мотрила на Кнежевину и осујетила њене намере.³⁵⁶

На основу свега наведеног може се извести закључак да би за улазак у рат против Турске Србији биле неопходне гаранције да јој Двојна монархија неће стати на пут. Након захлађења у француско-руским односима више није било изгледа да ће велике силе усвојити начело немешања у унутрашње сукобе у Османском царству. Након неуспеха у преговорима с Петроградом, Наполеон је за намеравани рат против Пруске тражио савезништво Аустро-Угарске. У циљу да је придобије, француски цар је по Источном питању усвојио Бајстово гледиште. Због отпора аустроугарског амбасадора Прокеша пропао је почетком 1868. године заједнички покушај Париза и Петрограда да предузму кораке на Порти по питању реформи у Турској. Горчаков је сматрао да би за Русију било незгодно да поново узима иницијативу у том правцу. У разговору с Талераном, аустроугарски амбасадор барон Ревертера је рекао да би код Бајста на бољи пријем наишао предлог који би дала нека друга сила а не Русија.³⁵⁷

Пред зближењем Француске и Аустро-Угарске и забринут због политике ове последње према Босни и Херцеговини, званични Петроград је ради одбране својих интереса на Истоку морао да затражи подршку Пруске. Почетком фебруара 1868. године Русија је понудила влади у Берлину закључење војног споразума. Због колебања Александра II да закључи формални уговор, споразум је постигнут крајем марта разменом изјава. У случају интервенције Двојне монархије у Босни и Херцеговини Пруска је била дужна да пошаље на аустроугарску границу војску од 100.000 људи, а Русија је имала исту обавезу у случају француско-пруског рата. Србија није знала за овај споразум који је, више него и само начело немешања, могао да јој пружи заштиту од Хабзбуршке монархије у случају рата против Турске.³⁵⁸

³⁵⁵ Јован Ристић, *Једно намесништво 1868-1872*, Београд 1894, 9-10; Ј. Ристић, *Последња година спољашње политике кнеза Михаила*, 46, 58.

³⁵⁶ По речима Црнобарца, Штакелберг је писао Горчакову да су Француска и Аустро-Угарска ван сваке сумње у тесној вези и да су решене да енергично стану на пут свакој акцији Србије, чак и оружаном руком. (АСАНУ, 7889/68, *Дневник Димитрија Црнобарца*, 14-15).

³⁵⁷ АМАЕ, Russie 240, No 7, Талеран Мутјеу, Петроград, 4. фебруара 1868.

³⁵⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 442-443.

Почетком 1868. неповерење према Кнежевини је нарочито изражавано у француској штампи. Већи број полузваничних и званичних листова приписивао је Србији превратничке намере према Турској и потпуно предавање руском утицају. *La Patrie* је описивао извештаје из Кнежевине као застрашујуће. Правитељство је било слепо одано Петрограду, док су земљом лутале наоружане групе које су претиле суседним провинцијама. Убрзо ће на обалама Саве избити устанак исто тако опасан као онај на Криту а Срби ће објавити рат Турској. Овакво писање француске штампе изазвало је у Београду мучан утисак. Анжелар је сматрао да ће јавност у Србији, пошто су чланци преузети из полуслужбене штампе а на основу њеног привидно јединственог става, закључити да то осликава мишљење француске владе, да је министарство спољних послова доведено у заблуду или да није наклоњено Кнежевини. Конзул се трудио да сузбије такве предрасуде и у разговору с Петронијевићем рекао да о ставу званичног Париза треба судити само на основу његових речи и држања. Анжелар је предложио Мутјеу да полузваничним листовима у Француској буде упућено усмено упозорење а да у владином *Moniteur*-у буду објављене истините вести о Кнежевини јер би то на српску јавност оставило јачи утисак од изјава француског конзула. Он је сматрао да поједини француски листови претерујући у погледу узнемирености која влада у овим крајевима више помажу него што ометају тајне намере Русије.³⁵⁹

Мутје, међутим, није желео да прихвати Анжеларове савете и није ништа чинио да ублажи оштар тон француске штампе. На тај начин влада у Паризу је вршила притисак на Правитељство. Може се рећи да је министар чак укорио конзула. Он је рекао Анжелару да је његово гледиште сувише оптимистично и да обавештења о припремању устанка у Бугарској долазе из проверених извора. Што се тиче учешћа Србије у томе, потребно је да конзул испита њену одговорност врло пажљиво, не верујући у сваку реч званичника и не покушавајући да разувери српске ministre у погледу става француске владе и штампе. Званичном Паризу није било неугодно што је Правитељство чинило непокојним држање француске јавности. Мутје је био уверен да Михаило појачава наоружавање с циљем да нападне Турску чим избије рат у Европи. Извештаји о закљученим споразумима између Србије и балканских држава пружили су му потврду за ово мишљење.³⁶⁰ „Данас је мир на Западу осигуран и све иде ка томе да се смири и друга страна. Умирујуће изјаве изговарају се попут лозинке у свим

³⁵⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 63, Анжелар Мутјеу, Београд, 26. фебруара 1868.

³⁶⁰ Исто, No 2, Мутје Анжелару, Париз, 11. марта 1868.

крајевима хришћанског света. Сада ће бити могуће и потребно је вратити се узроку свих сплетки које су од пре годину дана стваране на обалама Дунава“.³⁶¹

Француска дипломатија је стрепела и због држања савезница Србије. Започето у пролеће 1867. године, врење на Балкану није јењавало ни током лета. Једновремене манифестације таквог стања у различитим крајевима Турске сведоче о јединству мисли и управљања које би могло имати озбиљне последице.³⁶²

Влада у Тилеријама је највише зазирала од савеза Србије и Црне Горе. У намери да одврати кнеза Николу од напада на Турску, она се заузела да Николина територијална потраживања буду поднета редовним дипломатским путем. У Цариград је средином децембра 1867. године сигла црногорска делегација коју су сачињавали сенатор Илија Пламенац и кнежев ађутант капетан Станко Радонић. Пламенац је предао Фуад-паши Николино писмо у коме је било изложено тешко економско стање у Црној Гори због недостатка обрадивог земљишта. После додатних консултација с владом у Цетињу, делегација је затражила од Турске да уступи област Мораче до Плавнице на Скадарском језеру.³⁶³

Кнез Никола се надао да ће највећу подршку његовом захтеву пружити Француска. Скадарски конзул Вијет пружао је Николи свесрдну помоћ шаљући шифром конзулата његова упутства Пламенцу.³⁶⁴ Међутим, Буре је био изненађен конзуловим поступком и упозорио га да убудуће поступа опрезније. Амбасадор је истакао да је његова намера да иступа у договору с другим представницима великих сила и да није у интересу Француске да јавно узима у посебну заштиту интересе Црне Горе. Упркос Буреовој резервисаности, руски и српски пуномоћник у Цариграду су стекли утисак да је Никола предузео корак по наговору Француске, с циљем изазивања суревњивости између Црне Горе и Србије, наношења штете њиховом савезу и спречавања напада на Турску.

Пошто на Порти није прихваћен његов захтев, Никола је одбацио Буреов предлог да обрадиво земљиште буде уступљено Црној Гори под закуп. Аустроугарски амбасадор је саветовао кнежеве изасланике да се не уздају у своје блиске везе са Србијом и Грчком и оспоравао могућност избијања крупних догађаја на пролеће 1868. године. Прокеш их је уверавао да он и Буре имају налог да се заузму за исправку

³⁶¹ Француски министар је овде говорио о повећању броја припадника српске војске (Исто, телеграм, Мутје Анжелару, Париз, 2. марта 1868).

³⁶² Исто, *Turquie* 370, No 175, Мутје Буреу, Париз, 29. новембра 1867.

³⁶³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 446-447.

³⁶⁴ АМАЕ, *Turquie* 370, No 222 и прилог бр. 5 уз извештај, Буре Мутјеу, Пера, 17. децембра 1867.

границе, макар и изменом територија, али да им је за то неопходно јемство да ће црногорске чете престати да пљачкају по Турској. Насупрот томе, француски амбасадор је саопштио Радонићу да Порта одбија сваки уступак јер је обавештена да је склопљен савез Србије, Грчке и Румуније коме ће приступити и Црна Гора.³⁶⁵

Огорченост због држања Француске била је нарочито приметна у оном делу јавности у Београду који се изјашњавао за акцију на спољнополитичком плану. Главни узрок за незадовољство била је наклоност Француске према тежњама Аустро-Угарске у погледу Босне и Херцеговине. Заједничко иступање Беча и Париза по питањима Истока је одлучујуће утицало на Михаила да успори рад на подизању општег устанка хришћана на Балкану. Дуго времена Кнез и Правитељство су веровали да је, поред Русије, Француска њихов главни ослонац у спровођењу акционе политике. Сада, када је коначно било јасно да је изгубљена њена подршка, поједини српски званичници су покушали да њену улогу доделе Прусској. Ове тежње не треба да изненаде ако се има у виду зближење Петрограда и Берлина, а што свакако није промакло поборницима општег устанка. Од сусрета царева у Штутгарту до пољског устанка 1863. године Француска је била највећа подршка Русији у одбрани њених интереса на Истоку. Од сусрета Наполеона и Франца Јозефа у Салцбургу, ту улогу Француске је преузела Пруска.

Колико је Михаило био разочаран држањем цара и владе у Тиљеријама најбоље сведоче његове речи упућене конзулу Анжелару почетком марта 1868. године. Раздражен због примедбе да Француска не оспорава тежње српске владе али да зазира од њеног русофилства, Кнез се послужио веома опорим изразима на рачун Наполеона III. Цар се не придржава никаквих начела, не држи задату реч, мења мишљење из дана у дан, поиграва се с јавним мњењем и путем брошура брани своју династију. Михаило је истакао да би увек радије поклонио поверење Аустро-Угарској него Наполеону. Укратко, радило се о лошем човеку коме нико није смео да верује. Слично мишљење је изнео и политичар Димитрије Црнобарац, окривљујући цара за лоше опште стање у Европи.³⁶⁶

После протеста три конзула у Београду постало је јасно да подизање општег устанка хришћана не може бити спроведено у догледно време. Због тога су поједини чланови владе и кругови блиски њима заступали мишљење да је неопходно ревидирати

³⁶⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 447-448.

³⁶⁶ АСАНУ, 7889/68, *Дневник Димитрија Црнобарца*, 27.

програм српске спољне политике и преусмерити је у правцу задовољења искључиво српских интереса.³⁶⁷

Поборник овог новог правца био је и књижевник и публициста Матија Бан. Он је поднео Михаилу на преглед и оцену свој мемоар у ком је дат нов предлог за решавање Источног питања. Бан је заправо тражио од Кнеза одобрење да спис објави у француским новинама. Своје раније текстове о Источном питању он је већ објављивао у Паризу под именом тамошњег публицисте Грињана. У претходној брошури Бан је дао предлог да после општег устанка хришћана на територији Османског царства буду формиране једна словенска и једна грчка држава које би закључиле војни савез. Цариграду би био припојен део Тракије и он би постао слободан град. У будућности би било тајно рађено да Цариград припадне словенској држави.

Међутим, пошто је проценио да балкански народи имају такве претензије да међу њима не може доћи до споразума, да не постоје услови да буде покренут општи устанак, а који би чак и да успе довео до интервенције великих сила, Бан је одлучио да у име Правитељства да нов предлог. Нови ревидирани програм је подразумевао стварање српске државе као најјаче хришћанске државе на Балкану. Напуштена је идеја заједничке акције с осталим народима и предложено решење искључиво српског питања. Ради успеха овог подухвата није требало истицати јужнословенску идеју већ тражити рестаурацију српске државе у границама предвиђеним уговорима између кнеза Лазара и Мурата I, а који никада нису оспорени. Постављајући питање на овакав, легитиман начин, Срби неће повредити начело интегритета Турског царства и неће наићи на отпор Порте и стране дипломатије. Поред тога, они ће добити у времену за учвршћење нове државе, а ради обезбеђења од покушаја освајања од стране неке од сила. У циљу спречавања сепаратистичких тежњи, на почетку ће бити ослобођени само Бугари који живе у границама Лазареве државе (Македонски Бугари и они до Софије). Са онима који уђу у састав Србије ће бити поступано тако да ће касније и остали гравитирати према њој. Такође, на овај начин ће бити избегнут сукоб с Грцима због Македоније јер Османско царство не би одмах било срушено. Поред тога што ће тиме придобити силе које не желе пропаст Турске, Србија ће мало по мало ослобађати Македонију грчког утицаја. Дакле, јужнословенско и Источно питање ће бити решавано постепено. То ће бити много боље по интересе не само Срба него и осталих хришћана, јер нико унапред не би могао да предвиди исход општег устанка.³⁶⁸ Бан је

³⁶⁷ Љ. Алексић, *нав. дело*, 145.

³⁶⁸ АСАНУ, XV/1, Архив Матије Бана, Матија Бан кнезу Михаилу, Београд, 23. маја (4. јуна) 1868.

имао за циљ да упозна страну, а пре свега француску јавност, да је Србија спремна да подвргне ревизији програм своје спољне политике и да покуша да је за то придобије.

С друге стране, влади у Тиљеријама непрекидно су стизали извештаји о постојању организованог покрета народа на Балкану.³⁶⁹ У мери у којој је због тога узнемиреност Француске расла, повећавао се и притисак ове силе на Србију и њене савезнице. Након повратка краља Ђорђа из Русије, крајем новембра 1867. године, настале су тешкоће у односима Грчке и западних сила. Велика Британија је појачала притисак на владу у Атини, а Француска је саветовала краљу да ублажи став према Турској.³⁷⁰ Српски изасланик Фрања Зах и грчки генералштабни мајор Никола Манос су 28. фебруара 1868. године потписали војну конвенцију о ратним операцијама против Турске. Међутим, велике силе и Турска су још у септембру претходне године сазнале да су две земље закључиле уговор о савезу.³⁷¹ Грчка влада је након шест месеци од потписивања уговора са Србијом и даље уверавала стране представнике да ни са једном од балканских држава није склопила такав уговор, али је Мутје наслутио да је Захов боравак у Атини у вези са споразумом хришћанских народа.³⁷² Ухвативши неспремног грчког министра спољних послова Петра Делијаниса који је био потпуно изненађен неочекиваним питањем, француски посланик у Атини гроф Гобино (Joseph Arthur comte de Gobineau) је средином марта добио признање да постоји уговор између Србије и Грчке.³⁷³

Незадовољство званичног Париза је нарочито било изражено у односима према румунској влади после сазнања да су на тлу уједињених кнежевина организоване бугарске чете у намери да подигну устанак у Турској. Француски конзул је због тога предао влади у Букурешту тако оштру ноту да је кнез Карол одбио да је прими.³⁷⁴ Француска и аустроугарска штампа су приказивале Србију и Румунију као средишта бунтовничког покрета који ће избити у Бугарској и писале да су бугарске чете спремне за упад. Анжелару је скренута пажња на групу бугарских поданика који су учествовали у редовним покретима српских трупа и касније позвани да уђу у састав народне војске.

³⁶⁹ АМАЕ, Turquie 374, No 34, Мутје Буреу, Париз, 28. фебруара 1868.

³⁷⁰ Исто, Grèce 93, No 1, Гобино Мутјеу, Атина, 1. јануара 1867.

³⁷¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 451-452.

³⁷² АМАЕ, Turquie 375, No 36, Мутје Буреу, Париз, 1. марта 1868.

³⁷³ Исто, Grèce 93, No 17, Гобино Мутјеу, Атина, 12. марта 1868. и No 20, Гобино Мутјеу, Атина, 25. марта 1868.

³⁷⁴ Ђорђевић, Владан, *Европа и Балкан: дипломатска историја балканских хришћанских држава у деветнаестом веку књ. 1, Европа и Румунија*, Београд 1911; књ. 2, *Европа и Црна Гора. Св. 2, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912; I, 200.

Сматрано је да они припадају револуционарним комитетима, сличним онима створеним у Букурешту и другим крајевима Румуније. Петронијевић је уверавао конзула да ту, такозвану легију странаца, чини педесетак бугарских и црногорских добровољаца који су обучавани да би ушли у састав српске стајаће војске.³⁷⁵ Међутим, Мутје није поверовао Петронијевићу. Преко румунског заступника у Цариграду и француског конзула у Букурешту, он је сазнао да се у Источној Србији врбују добровољци за изазивање немира у Бугарској. Министар је сматрао да су ови планови у вези с активношћу српске дипломатије у Букурешту и Атини.³⁷⁶ Мутјеова настојања да, слично акцији у Београду, окупи силе ради заједничког корака у румунској престоници само су делимично успела.³⁷⁷

Уверење да су у акцију против Турске укључени сви балкански хришћани потврђено је почетком марта када је француски конзул у Букурешту д'Аврил (Louis Marie Adolphe Lévesque baron d'Avril) обавестио владу у Паризу да су Србија, Грчка и Румунија закључиле савез за напад и одбрану.³⁷⁸ Уговор између Србије и Румуније су 1. фебруара 1868. године у Букурешту потписали Коста Магазиновић и Раду Јонеску. Отправник послова француског конзулата Бојар (Boyard) је саопштио Мутјеу да му шеф кабинета Димитрије Братијано није дао конкретан одговор о постојању српско-румунског уговора, коме треба да приступи и Грчка, али да је он његове речи схватио као признање. Братијано је рекао да Источно питање не може бити решено на миран начин без тесног споразума међу свим хришћанским народима и да би уговори о савезу за напад и одбрану између Грчке, Србије, Црне Горе и Румуније већ били потписани да су усвојени предлози преговарачких страна.

Поред свих настојања влада у Тилеријама није успела да сазна за тачан текст српско-румунског уговора.³⁷⁹ На основу расположивих обавештења, конзул Анжелар је претпоставио да су две земље закључиле офанзивни савез у циљу заједничке борбе против Турске, проглашења независности и поделе Бугарске.³⁸⁰ Ближи истини био је Буре који је поседовао податак да је потписан дефанзивни уговор о пријатељству.³⁸¹ Српска влада је из румунског предлога, из страха од индискреције, заиста изоставила све изразе којима је помињана независност као циљ сарадње балканских народа. У

³⁷⁵ АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 57, Анжелар Мутјеу, Београд, 25. јануара 1868.

³⁷⁶ Исто, Turquie 375, No 2, Мутје Буреу, Париз, 11. марта 1868.

³⁷⁷ Љ. Алексић, *нав. дело*, 145.

³⁷⁸ *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. XXI, No 6555, Бојар Мутјеу, Букурешт, 7. марта 1868. и No 6560, 43-44, Мутје амбасадорима у Лондону, Бечу и Берлину, Париз, 9. марта 1868.

³⁷⁹ Љ. Алексић, *нав. дело*, 146.

³⁸⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 65, прилог, Анжелар Мутјеу, Београд, 5. марта 1868.

³⁸¹ Исто, Turquie 375, No 52, Мутје Буреу, Пера, 10. марта 1868.

тексту уговора није било ни трага од агресивних намера, а акценат је стављен на развијање међусобног пријатељства и привредних односа.³⁸²

Више него због самог текста уговора, Мутје је био узнемирен због чињенице да је постигнут споразум између Србије, Румуније и Грчке. Информације које је у исто време добио из Атине, Цариграда, Београда и Букурешта нису дозвољавале министру ни најмању сумњу у истинитост те вести. Потврђено је да је први утисак владе у Тиљеријама био исправан. Не придавајући превелику важност инцидентима почетком фебруара месеца, званични Париз је сада био уверен да је ситуација била још озбиљнија него што је на почетку претпостављано. Споразум Срба, Румуна и Грка је догађај који је сам по себи заслуживао сву пажњу влада великих сила због његовог утицаја на евентуалне касније заплете у долини Дунава.³⁸³ За Мутјеа је овај чин био утолико значајнији што до тада ништа није приближавало ове народе међу којима никад није било слоге и који су увек били дубоко подељени предрасудама због различитог порекла. Због покушаја Срба, Румуна и Грка да се уједине у циљу непријатељског деловања против Турске, Француска и Аустро-Угарска треба да се потруде да сазнају све појединости у вези с њиховим преговорима.³⁸⁴

Сматрајући да је ситуација толико озбиљна да би Румунија могла да подигне устанак против Турске и прогласи независност, Мутје је затражио размену мишљења с Бајстом. Он је поред осталог желео да сазна од аустроугарског министра да ли би у случају заједничке акције Париза и Беча по овом питању било од користи затражити и подршку владе у Лондону. Званични Беч је изјавио да ће се споразумети с Француском. Бајст је, међутим, сматрао да је избијање устанка у Румунији *само од себе* мало вероватно. Судећи по најновијим обавештењима, тај догађај је могао да се деси само као последица неког другог рата у Европи, а у том случају ће околности брзо одредити став великих сила према Румунији. На подршку Велике Британије две силе су могле рачунати само ако буду доведени у опасност опстанак Турске а самим тим и интереси владе у Лондону.³⁸⁵

Напоредо с преговорима вођеним у Бечу, Француска је самостално улагала напоре да за заједнички притисак на Букурешт придобије и британског министра лорда Стенлија. Влада у Тиљеријама је проценила да је акцијом три конзула у Београду у

³⁸² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 453.

³⁸³ *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, t. XXI, No 6582, 72-73, Мутје амбасадору у Лондону Ла Тур д'Оверњу, Париз, 17. марта 1868.

³⁸⁴ Исто, No 6595, 90, Мутје Грамону, Париз, 21. марта 1868.

³⁸⁵ Исто, No 6642, 166-168, Грамон Мутјеу, Беч, 12. априла 1868.

децембру 1867. године постигнут циљ и да је ситуација у Србији сада много мирнија. То је био случај и са Црном Гором и Грчком.³⁸⁶ Притисак на кнеза Карла био је неопходан пре свега због присуства наоружаних група на територији Румуније, што је њен заступник у Цариграду потврдио Буреу. Поред тога, страх од намера Русије био је увек присутан код француске владе.

Показало се да су Бајстове процене биле тачне. Лорд Стенли се сложио са званичним Паризом да је ситуација у Румунији озбиљна, али не толико да је изискивала ангажовање владе у Лондону. Британски министар је и даље гајио одређене сумње у погледу тачности обавештења о уговору Србије и Румуније. Он није делио Мутјеову бојазан, сматрајући да при тренутним околностима Русија ни на један начин не би подржала кнеза Карла у плановима чије би остварење довело до озбиљних заплета.³⁸⁷

Поједини догађаји почетком 1868. године сведоче да је Михаило поново кренуо старим спољнополитичким правцем. Наиме, британски конзул Лонгворт је у то време приметио да српски чиновници примају новац из Русије и да је појачана делатност пропаганде у прилог уласку у рат против Турске.³⁸⁸ Улазак у владу русофила Димитрија Црнобарца и кнежево зближење с Гарашанином и Ристићем сведочили су о поновном јачању утицаја Петрограда.

До побољшања у односима између Михаила и Гарашанина дошло је још крајем децембра 1867. године, око месец дана после смењивања. Кнез је позвао бившег председника владе у лов у околини Рушња. Све време лова Михаило и Гарашанин су били издвојени и водили дуге разговоре, а у току ручка пензионисани државник је седео испред активних министара. У јавности се говорило о могућности скорог Гарашаниновог повратка на власт.³⁸⁹ Кнез је поново позвао великог државника у лов крајем јануара 1868. године. Овога пута, приликом проласка кроз Гроцку, Михаило је два дана боравио на Гарашаниновом имању. „Из разговора које је том приликом водио кнез Михаило са својим бившим министром, овај је закључио да се је Кнез поново почео занимати великом политиком, и тражити начина како да је у покрет стави“. Одмах након повратка Гарашанина у Београд, министар војни Блазнавац, чији је положај код Михаила почео да се квари, покушао је да се помири с бившим

³⁸⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 147.

³⁸⁷ *Origines diplomatiques de la guerre 1870-1871*, т. XXI, No 6576, 62-64, Ла Тур д'Оверњ Мутјеу, Лондон, 14. марта 1868. и No 6599, 93-94, Ла Тур Доверњ Мутјеу, Лондон, 21. марта 1868.

³⁸⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 454.

³⁸⁹ Исто, 455.

председником владе.³⁹⁰ Имајући у виду да је уочи смене највише радио на успостављању тешњих веза с владом у Берлину, Гарашанин је свакако с разлогом средином марта позван код Кнеза на ручак који је приређен у част пруског конзула.³⁹¹ Када су средином маја у унутрашњост Кнежевине отпутовали војни комесари са задатком да утврде стање у српској војсци, са њима је кренуо и некадашњи француски ђак, капетан Љубомир Ивановић. Он је од Кнеза добио изричит налог да у извештајима наведе све недостатке у војној спреми јединица. Том приликом, Михаило је рекао Ивановићу да је издао наређење министру војном да му све извештаје донесе нераспечаћене. Кнез је без сумње увидео да је Гарашанин основано критиковао Блазнавчев рад на војној спреми. Уочи Гарашаниновог пута у Беч и Михаиловог убиства, двојица државника су 8. јуна три сата разговарали о заједничкој политици балканских народа. На растанку, Кнез му је рекао да се што краће задржи на путу и да му се јави по повратку.³⁹²

Почело је тихо буђење Србије као стожера балканске акционе политике.³⁹³ Европска штампа и даље је писала о српским плановима у вези с Босном и Херцеговином, али је од почетка 1868. године углавном гајила сумње да Кнежевина подстиче немире у Бугарској. Михаило је зауставио револуционарну активност чекајући развој догађаја у односима између великих сила. Након скоро пола године од сусрета у Иванки, Андраши није учинио ништа од онога што би Србији донело користи у скороје време.³⁹⁴

Правитељство је наставило своје контакте с владом у Берлину. Бизмарк је у јануару 1868. године позитивно одговорио на захтев упућен Прусској још пре Гарашаниновог смењивања да Србији буде продато 50-60 хиљада пушака предњача. План није спроведен у дело вероватно због тога што је Русија отказала даљу исплату зајма Кнежевини. Изложена притиску влада у Бечу, Паризу и Лондону, Србија је била веома захвална Бизмарку на овом гесту добре воље. Правитељство је са задовољством

³⁹⁰ М. Пироћанац, *нав. дело*, 90-91; Милан Пироћанац, *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд 1896, 10-11.

³⁹¹ АСАНУ, 7889/68, *Дневник Димитрија Црнобарца*, 27.

³⁹² М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 91. Након свих изнетих чињеница намеће се и претпоставка да је смена Илије Гарашанина била само тактички потез којим би се Аустро-Угарској и Француској пружио доказ да Србија одустаје од агресивне спољне политике, чији је председник владе био главни заговорник. Могуће је и да је Кнез своју одлуку о смени донео у афекту, разјарен због Гарашаниновог инсистирања по питању наслеђа престола. Томе у прилог говори чињеница да је после месец дана, у децембру 1867. године, Михаило уприличио сусрет с великим државником.

³⁹³ С. Ћирковић, *нав. дело*, 256.

³⁹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 456.

примило Розеново саопштење од 13. фебруара да се Пруска неће придружити кораку против наоружавања војске Кнежевине и да ће се и даље за њу заузимати. Зближење између Берлина и Петрограда је било од користи и по српске интересе. Наиме, Бизмарк је 17. марта дао налог пруском амбасадору у Бечу да „на дискретан и неупадљив начин“ стави до знања Двојној монархији да ће се наћи у рату с Русијом ако покуша да окупира Босну и Херцеговину. Ова опомена упућена је Аустро-Угарској и преко владе у Лондону.³⁹⁵ На тај начин Бизмарк је желео да скрене пажњу Двојној монархији да територијално проширење на Балкану које јој Француска нуди као награду за улазак у рат против Пруске неће лако добити.³⁹⁶

Из разговора с представницима западних сила није се могло наслутити да Кнез и влада поново желе да се врате акционој политици. Приликом сусрета с конзулом Лонгвортом 14. фебруара, Михаило је говорио о затегнутим односима између Русије и Србије, несхватљивим захтевима Петрограда који су допринели да његова земља изгуби наклоност осталих сила и нађе се на рубу пропасти. У намери да спасе земљу, Кнез је одлучио да смени Гарашанина и да узме власт у своје руке. Михаило је испричао Лонгврту појединости о сукобу са Шишкином и прочитао му Штакелбергово писмо у коме су изложени ставови Петрограда у вези са сменом бившег председника владе. Конзул је стекао утисак да је, поверавајући му ту тајну, Кнез желео да апелује на помоћ владе у Лондону против притиска Русије.³⁹⁷

Правитељство је наставило и преговоре у циљу изградње железнице. На седници владе одржаној крајем марта прихваћена је као најбоља понуда француског инжењера Пијата. По том предлогу Србија би се обавезала да заврши изградњу гвозденог пута преко своје територије док не буде готова железничка линија Цариград-Солун, за чију изградњу је задужена француска компанија. Пошто је Пијат понудио помоћ око спровођења подухвата или набавке капитала, влада је донела одлуку да и пругу кроз Србију гради француско друштво.³⁹⁸

Почетком марта Михаилу је уручено писмо Горчакова у коме је наглашено да Србија и даље ужива наклоност цара Александра, да се у том погледу ништа није променило и да ће Русија и даље указивати помоћ Кнежевини. Алудирајући на смену Гарашанина, влада у Петрограду је уверавала Кнеза да није имала циљ да се меша у његов избор министара. У писму грофа Штакелберга дато је обећање да ће Русија

³⁹⁵ J. A. von Reiswitz, *нав. дело*, 121.

³⁹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 456.

³⁹⁷ Исто, 455.

³⁹⁸ АСАНУ, 7889/68, *Дневник Димитрија Црнобарца*, 28.

обратити пажњу на намере других сила према Србији, али јој је у исто време поновљен ранији савет да свој план о устанку против Турске одложи, ако то околности буду захтевале, и за коју годину. Поред тога, Кнежевина је требало да делује умирујуће и на остале хришћане. Тренутна ситуација у Европи не иде на руку Кнежевини. Она не може да очекује чак ни моралну подршку Русије, према којој владе осталих сила гаје подозрење. Између Француске и Аустро-Угарске без сумње постоји споразум и потребан је само повод за интервенцију војске Двојне монархије у Босни и Херцеговини. Ову акцију Аустро-Угарске би сасвим извесно подржала и влада у Лондону. Србија треба да сачека погоднију прилику и прекид споразума између Париза и Беча, јер ће Русија тада бити у стању да својим држањем и претњом спречи оружану интервенцију Двојне монархије.³⁹⁹

Вероватно због гласина о припремама Србије за рат против Турске или ширења вести у европској јавности да Француска нуди Аустро-Угарској Босну и Херцеговину, владајући кругови у Пешти су осетили потребу да понове кнезу Михаилу обећања из Иванке којим би га приволели на даљу сарадњу. Крајем фебруара и средином марта упућене су из Пеште две важне поруке Србији. Најпре је у једном уводном чланку листа *Pester Lloyd* Кнежевини дат савет да за решење своје политичке мисије затражи подршку Угарске. Притом, у овом тексту Аустрија није поменута ниједном речју.⁴⁰⁰ Веома је индикативно да је скоро у исто време, ради обављања протоколарних посета, стигао у Београд нови аустроугарски конзул и дипломатски агент Бењамин Калај.⁴⁰¹ Другу, тајну поруку, Андраши је упутио је Кнезу преко заједничког пријатеља Ласла Хуњадија. У већ раније поменутом писму од 16. марта 1868. године Хуњади је упозорио Михаила на субверзивну делатност династије Карађорђевић која ради против њега у сарадњи с Хрватском народном странком, дотадашњом савезницом српске владе. Овом претњом мађарски владајући кругови су желели да наведу Михаила да одустане од намераване акције на Балкану и да истовремено посеју неповерење између Срба и Хрвата. Хуњади је такође подсетио Михаила на ранију понуду о подели Босне с Аустро-Угарском, али није поменуо никакав рок у коме би о томе могли бити поведени

³⁹⁹ Исто, 25.

⁴⁰⁰ J. A. von Reiszvitz, *нав. дело*, 126.

⁴⁰¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 457.

преговори.⁴⁰² Андраши је овим кораком желео да увери Кнеза да ће Угарска одржати обећање а прву прилику за то могао је да пружи предстојећи француско-пруски рат.⁴⁰³

Почетком априла из Беча се вратио министар финансија Коста Цукић. На састанку са аустроугарским званичницима, он је између осталог разговарао и о укидању конзулске јурисдикције у Србији. Тамошње власти биле су спремне да изађу у сусрет српском захтеву под условом да Правитељство пристане да потпише уговор о испоручивању политичких бегунаца, држављана Двојне монархије, што је било у супротности с интересима Кнежевине и српског народа у Аустро-Угарској. Међутим, овај захтев српске владе наишао је на сасвим другачији пријем код Андрашија. Он се није сложио са ставом Аустријанаца и изјавио је да ће учинити све што је у његовој моћи да промени ову одлуку. Приликом сусрета с Цукићем, Штакелберг је рекао да су неке земље, поред осталих и Русија, спремне да се одрекну капитулација. Руски амбасадор је рекао да Србија слободно може да спроведе своју намеру у погледу проглашења новог устава. Он је сматрао да, с обзиром да је оружана акција на Балкану одложена, Србија због прокламације устава не треба да се боји реакције сила и да је потребно дати одређено задовољење народу. Ипак, најважнија појединост из разговора Штакелберга и Цукића је изјава руског амбасадора која је била у вези с недавно постигнутим руско-пруским војним споразумом. „У осталом он вели сада вам се толико Аустрије не треба бојати, јер су се констелације у Европи промениле, она неће смети у Турској интервенирати и сметати вам, макар да у договору с Француском то чини. Има сада јемства, да Прајска у истоку неће бити неутрална, него ће решително против Аустрије стати“.⁴⁰⁴ Србија, као што је већ речено, није знала за руско-пруски споразум али јој је Штакелберг то навестио. Ова изјава је одлучујуће утицала на Михаила да настави акциону политику и да пошаље Јована Ристића у Петроград и Берлин да би сазнао у којој мери се у том погледу може очекивати подршка Русије и Пруске. Истовремено, Кнез је одлучио да српски изасланик посети Пешту и Париз. У престоници Француске Ристић је требало пре свега да ублажи тамошње нерасположење према српској влади. Постојале су индиције да ће у томе успети имајући у виду донедавну затегнутост у односима с Русијом, што је било последица жеље Правитељства да води независну политику. Званичном Паризу је било потребно

⁴⁰² Ласло Хуњади кнезу Михаилу, Будимпешта, 4./16. марта 1868, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије*, 348.

⁴⁰³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 457.

⁴⁰⁴ На састанку владе Цукић је рекао да изгледа као да су Русија, Пруска и Италија закључиле савез против Аустро-Угарске (АСАНУ, 7889/68, *Дневник Димитрија Црнобарца*, 31). Италија није била укључена у планове Русије и Пруске.

ставити до знања да без подршке Француске влада у Београду неће бити у могућности да настави тим правцем.⁴⁰⁵ С обзиром на спремност да води независну политику, Правитељство је желело да сазна да ли се променио став француске владе у погледу тежњи Србије према Босни и Херцеговини. У Пешти је Ристић претходно требало да буде обавештен у којој су мери остварљиви Андрашијеви планови у вези с поделом две провинције.

Прави циљ мисије српског изасланика брижљиво је скриван, док је у јавност пласирана вест да Ристић одлази у европске престонице ради преговора о укидању капитулација у Кнежевини. Правитељство је сматрало да правни поредак у Србији пружа потпуно јемство законске заштите како српским држављанима тако и странцима и да је стога дошло време да се велике силе одрекну јурисдикције конзула над њиховим држављанима.⁴⁰⁶

На свом путовању по Европи Ристић је најпре посетио Пешту. Приликом разговора са српским изаслаником, Андраши је поновио оно што је рекао Михаилу у Иванки. Он је навео изјаву дату Наполеону у Салцбургу и пружио уверавања да Мађари не желе припајање Босне и Херцеговине Двојној монархији.⁴⁰⁷

Кнез и влада су придавали највећу важност Ристићевој посети Берлину. Крајем априла Михаило је рекао Розену да не намерава да покреће српско питање али да жели да буде упознат с плановима пријатељских сила. Кнез је сматрао да односи између Берлина и Париза улазе у критичну фазу. У случају рата између Француске и Пруске и евентуалног ширења сукоба на Балкан, могло би убрзо доћи до пропасти Турске. Стога је Михаило изразио спремност да преузме одређене обавезе према Прусској ако буде склопљен савез између Француске и Аустро-Угарске.⁴⁰⁸ С друге стране, Кнез је желео да сазна шта би Србија заузврат могла да очекује од Пруске. У намери да Ристићу обезбеди пријем код Бизмарка и отворену размену мишљења, Михаило је пре путовања српског изасланика замолио Розена да обавести председника владе о правом циљу те мисије. У току разговора с конзулом Кнез је назвао Пруску „најнекористољубивијом заштитницом“ Србије. Он је сматрао да Источно питање не може бити решено увођењем реформи у Турској и да би велике силе помажући развитак Србије на најсигурнији начин спречиле велике потресе који би настали пропашћу Царства.

⁴⁰⁵ Љ. Алексић, *нав. дело*, 147.

⁴⁰⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 459.

⁴⁰⁷ Ј. Ристић, *Спољашни одношаји Србије новијега времена*, II, 57; III, 134.

⁴⁰⁸ Ј. А. von Reiszitz, *нав. дело*, 130.

Ристић, међутим, није успео да се састане с Бизмарком који је био болестан а његов заступник Тиле није био спреман да води преговоре о тако важним питањима.⁴⁰⁹

Пре поласка на пут, Ристић је одлучио да се саветује са француским конзулом и да испита на какав би пријем у Паризу наишли предлози српске владе. Он је намеравао да поново покрене питање да Србији буде поверена управа над Босном и Херцеговином. Вешта замисао Илије Гарашанина добила је захваљујући Ристићу ново оправдање. Овим споразумом Порта би осигурала одржање начела целокупности Османског царства а Србија би се, уз јемство сила, обавезала да плаћа Порти данак у сразмери с приходима тих провинција. Ристић је навео да Босна и Херцеговина остварују годишњи приход од шездесет милиона а без одржања трупа бележе дефицит од шездесет три милиона пијастера. Поред тога, Србија би преузела обавезу да стави на располагање Турској војни контингент чији би број припадника могао да буде и до 100.000, у зависности од броја војника којима буде располагала Кнежевина.

Анжелар је, међутим, без оклевања изнео мишљење да у тренутним околностима Правитељство то питање у Паризу уопште не треба да покрене. Он је рекао Ристићу да је потребно усмерити напоре искључиво ка томе да се Француска увери у мирољубиве намере српске владе. Највећу услугу коју би изасланик могао да учини својој земљи је да у кнежево име пружи уверавања да Србија у остварењу својих националних тежњи одбацује сва револуционарна средства. Она је требало да потврди ће у тренутним приликама задржати апсолутну неутралност упркос врењу међу становништвом суседних области. Ристић је сматрао да Михаило не би могао да прихвати одговорност за немире ван граница своје земље на чије избијање нема утицаја српска влада. Овде је пре свега била реч о томе да би Кнез гарантујући за мир у суседним крајевима жртвовао не само свој углед међу сународницима већ и међу осталим хришћанима. Француски конзул је скренуо пажњу да би на основу овако резервисаног става страни званичници могли посумњати да Србија води дволичну политику: она истовремено тајно охрабрује роварења побуњеника и уздржава се да их отворено помаже. После такве Анжеларове примедбе, Ристић је желео да сазна да ли би Србија у случају да покрене иницијативу у циљу умирења суседних провинција заузврат могла очекивати одређене користи. Конзул је избегао да одговори на ово питање, остављајући француској влади да одреди свој став. Он је указао Ристићу да само уз добру вољу западних сила Кнежевина може учинити нешто трајно и успешно. Анжелар је подсетио на уверавања која су му дали

⁴⁰⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 458-460.

председник Савета, министар војни и министар просвете: „Ми нипошто нећемо радити против воље Француске; француска влада не треба да се боји да ће се Србија одвојити од ње и оглушити се о њене савете“. Конзул је сматрао да би усвајање ових предлога било у стварном интересу Кнежевине. Начела и традиције Француске и недавне одлуке на чије је доношење она добровољно и у великој мери утицала, представљају најбоље јемство за будућност Србије. На крају саопштења министру, Анжелар је написао да му је Ристић рекао да ће лично затражити заштиту царске владе. Конзул је проценио да ће српски изасланик, ако то буде зависило од њега, саставити своја упутства на такав начин да себи осигура благонаклон пријем у Паризу.⁴¹⁰

Без обзира на крупне речи упућене на крају разговора и пријатељски дух у коме су се разишли двојица саговорника, изјаве француског конзула су биле за Правитељство и Ристића крајње обесхрабрујуће. Због тога је на састанку Министарског савета донета одлука да српски изасланик за време мисије у Паризу осим оног о конзулској јурисдикцији не покреће друга питања. Анжелар је ипак замолио Мутјеа да добро размотри Ристићев предлог да Србији буду дате на управу Босна и Херцеговина. Конзул је очигледно сматрао да обавезе које би у том случају преузела Кнежевина пружају одређену гаранцију у погледу одржања мира у Турској. Међутим, Анжелар је у исто време обавестио министра да ће Србији ускоро бити испоручено 45.000 пушака из Северне Немачке, што представља преостали део раније наружбине. Аустро-Угарска је дала одобрење за преношење овог оружја преко своје територије.⁴¹¹

У каснијим извештајима Мутјеу Анжелар посвећује велику пажњу стању у српској војсци. Он истиче да се Србија више него икад спрема за „евентуалности које могу проizaћи из стања у европској Турској“. Ипак, конзул закључује да је она тренутно далеко од тога да испуни предвиђени задатак. Народна војска која треба да прими нове кадрове ни по чему не личи на увежбану, дисциплиновану и војску вичну ратовању. Поред недовољног броја официра, кнежев Указ којим је одобрен пријем странаца у војну службу није до сада донео жељене резултате.⁴¹²

Међутим, оно што је без сумње утицало на став француске владе према Кнежевини је присуство пруског фактора у српској војсци. У извештају с почетка маја Анжелар помиње Блазнавчев нацрт којим је предвиђена потпуна реорганизација народне војске. Било је потребно створити неку врсту ландвера (на немачком *landwehr*,

⁴¹⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 17, No 73, Анжелар Мутјеу, Београд, 12. априла 1868.

⁴¹¹ Исто, No 74, Анжелар Мутјеу, Београд, 22. априла 1868.

⁴¹² Исто, No 77, Анжелар Мутјеу, Београд, 5. маја 1868.

општи назив за војне обвезнике старијих годишта или за део копнене војске у земљама немачког говорног подручја □ значи одбрана земље), формације од око 60.000 људи, чији би различити родови били мобилизовани један за другим сваке године, тако да сваки војник проведе на обуци без прекида деведесет дана. Ландвер је свакако требало да буде уведен по угледу на Пруску, где је ова формација створена краљевским указом из 1813. године, а представљала је народну војску. Анжелар је навео да припремним радњама руководи Антоније Орешковић, прикључен Министарству војном након смене Илије Гарашанина. Поред њега у раду је учествовао пруски официр Хорстиг који је поседовао исељенички пасош. Униформе војника ландвера ће бити по пруском моделу, за чије шивење је из једне фабрике у Прусској наручено 230.000 метара сукна.⁴¹³ Не треба заборавити да су и пушке споменуте у извештају француског конзула испоручене из једне од земаља која је припадала Севернонемачком савезу, на чијем челу је била Пруска. У периоду када француско-пруски односи постају све затегнутији, учестали контакти Београда и Берлина а нарочито присуство пруског фактора у српској војсци били су још један разлог више за ненаклоност царске владе према Кнежевини.

Поред извештаја из Београда, званични Париз је о намерама Србије добијао вести и из Беча. Почетком априла Бајст је обавештен да се Србија осећа способном да реши своје национално питање. Мутје је такође сматрао да ускоро предстоји сукоб на Балкану.⁴¹⁴ У таквим околностима Француска није била спремна да подржи ни сужене спољнополитичке тежње Правитељства. Припајање Босне и Херцеговине Србији није ни у ком случају долазило у обзир јер би то ишло на штету Аустро-Угарске. Две провинције су за Француску истовремено биле главно средство да придобије Двојну монархију за учешће у рату против Пруске. Због тога ни одлагање општег устанка, спремност Правитељства да смирује врење међу народима у Османском царству и лоши руско-српски односи нису допринели промени става царске владе према Кнежевини. Овакво држање Француске је у највећој мери утицало да Михаило за остварење својих спољнополитичких планова затражи подршку Пруске и да се врати старој идеји о општем устанку хришћана против Турске. Ради спровођења ових намера Кнезу је као и раније била неопходна помоћ Русије, па је поновно приближавање овој сили био логичан корак.⁴¹⁵

⁴¹³ Исто.

⁴¹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 464.

⁴¹⁵ Љ. Алексић, *нав. дело*, 148-149.

Поменимо да је Андраши у мају 1868. године на састанку с Орешковићем у Пешти изразио спремност да подржи план Србије да силом заузме Босну и Херцеговину. Он је чак дао реч да ће у том циљу посредовати у Бечу и Паризу. Под условом да са Угарском закључи уговор о савезу, Србија ће добити две провинције с изузетком Босанске Крајине. Ова област ће бити припојена Двојној монархији а Србији ће заузврат припасти нишки пашалук. Андраши је напоменуо Орешковићу да је о том уговору разговарао с Ристићем приликом његове недавне мисије у Пешти.⁴¹⁶

Приликом боравка у Петрограду крајем маја Ристић се сусрео с Александром II, амбасадором Штакелбергом и вишим саветником у Министарству иностраних дела бароном Жоминијем. Цар је саветовао Србији умереност и стрпљење и обећао да ће уживати његову наклоност и у будућности. Без обзира на то да ли ће Русија и Аустро-Угарска учествовати у француско-пруском рату, оне ће живо мотрити једна на другу. Штакелберг и Жомини су указали на велику затегнутост у односима између ових сила, а виши саветник је предвиђао да ако Русији предстоји неки рат онда ће то свакако бити онај са Аустро-Угарском. Влада у Петрограду саветује Србији да буде стрпљива јер Русија још увек није спремна за рат. Очекује се да наоружавање њене војске и железничка пруга до Одесе буду завршени тек наредне године.⁴¹⁷

На основу свега наведеног може се извести закључак да 1868. године ниједна сила, свака из својих разлога, није била спремна да подржи кнеза Михаила у покушају да обезбеди Србији територијално проширење и добије управу над Босном и Херцеговином. Такође, било је јасно да Ристићева мисија у Паризу, осим евентуалног пристанка тамошње владе на укидање конзулске јурисдикције, неће донети Кнежевини никакву нарочиту корист. О томе најбоље сведочи разговор који су, управо у време боравка српског изасланика у Петрограду, водили француски амбасадор Талеран и канцелар Горчаков. Из истог се најбоље види да Русија није била у могућности да приволи друге силе на усвајање начела неинтервенције у сукобима у Турској, што је било од одлучујућег значаја за успех Михаилове акције на подизању општег устанка хришћана. Управо је то био главни разлог због ког није могло доћи до споразума Петрограда и Париза по Источном питању. Горчакову није успело да начело неинтервенције које су силе усвојиле по питању Крита буде примењено по Источном питању у целости. Талеран је повео разговор с канцеларом да би потврдио раније гледиште француске владе. Амбасадор је похвално говорио о Ристићу са којим се

⁴¹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 464.

⁴¹⁷ Ј. Ристић, *Последња година спољашње политике кнеза Михаила*, 41-42.

раније сусрео. Талеран је истакао умереност у ставовима изасланика и задовољство што у тежњама српске владе није видео опасност за мир у Европи. Очување и благостање Турске су увек били основ политике Француске а цар Александар и кнез Горчаков су у више наврата потврдили да деле иста начела. Влада у Тилеријама је с посебним интересом пратила наставак реформи у Османском царству чијим би спровођењем у будућности био отклоњен сваки разлог за интервенцију. По питањима Турске, Француска признаје силама само право на званичну и колективну интервенцију и због тога ће се супротставити сваком једностраном уплитању и изолованој акцији Беча или Петрограда. Руски канцелар је замерио званичном Паризу што ту идеју није јасно изложио аустроугарској влади. Он је констатовао да Бајст не крије да се може десити да Двојна монархија буде приморана да интервенише сама, па било то чак и да би заштитила хришћане од Турака. Стиче се утисак да је Талеран био затечен овим примедбама Горчакова. Он је одговорио да Француска није упозната с тим да Аустро-Угарска намерава да узме непосредно учешће у питањима Истока и да усвоји правац другачији од осталих сила. Чврст став амбасадора приморао је Горчакова да се задовољи изјавом да се Русија неће мешати у унутрашња питања Турске под условом да то не чине ни друге силе.

И Паризу и Петрограду је тренутно био потребан мир. Француској да би се спремила за рат с Пруском, а Русији да доврши наоружавање и изградњу железнице. Ван сваке сумње је да су обе силе доживљавале Србију кнеза Михаила као реметилачки фактор. Чак и да је желела да помогне Михаилу у остварењу његових намера Русија то није могла због споразума Француске и Аустро-Угарске. Талеран је јављао министру да канцеларова умереност и спремност да не покреће оштре расправе сведоче о мирољубивом расположењу владе цара Александра, на шта је амбасадор и раније скренуо пажњу. Жеља да не буде поремећен мир на Истоку иде понекад још даље него што би руски званичници хтели да покажу пред француским амбасадором. На крају разговора, Талеран је упитао Горчакова да ли може да извести владу да су Ристићу дати савети о неопходности смирења духова у Кнежевини. Упркос помало увијеном одговору канцелара, амбасадор је био сигуран да је Русија упозорила Србију да не изазива никакав сукоб с Портом.⁴¹⁸

Пре него што је Ристић и стигао до Париза, Михаило је био убијен.⁴¹⁹ Уочи кнежеве смрти у Београду су вршене велике припреме за дочек принца Наполеона који

⁴¹⁸ АМАЕ, Russie 240, No 26, Талеран Мутјеу, Петроград, 26. маја 1868.

⁴¹⁹ Љ. Алексјих, *нав. дело*, 149.

је, по налогу француског цара и министра спољних послова, требало да убеди Михаила да одустане од оружане акције. Кнез је намеравао да свој двор стави на располагање рођаку Наполеона III. Несрећни догађај од 10. јуна пореметио је планове Његовог царског величанства, па је у Београду донета одлука да министар просвете и директор Војне академије, у пратњи француског конзула, отпутују у Базјаш да му одају поштовање у име привремене владе. Пре поласка на пут, Мариновић је замолио Анжелара да пренесе принцу да сви саветници веома жале што није дошло до посете којој је придаван велики значај. У тренутку када се француски конзул укрцавао на исти брод којим је у српску престоницу стигао нови престолонаследник кнез Милан, пришао му је министар војни Блазнавац и у поверењу му рекао: „Можете пружити уверење принцу Наполеону да ћемо сада мање него икад бити оруђе у рукама Русије“. Анжелар није имао ни прилике ни времена да ову одлуку саопшти Његовом царском величанству.⁴²⁰

⁴²⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 18, No 98, Анжелар Мутјеу, Београд, 24. јуна 1868.

Део четврти

ФРАНЦУСКИ КУЛТУРНИ И ПРОСВЕТНИ УТИЦАЈИ. ПРИВРЕДНЕ И
ТРГОВИНСКЕ ВЕЗЕ СРБИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ

Глава прва

I Француски просветни и културни утицаји

A. Старија генерација „Паризлија“ и српски студенти у Паризу 50-их година XIX века

Надимак „Паризлије“ српска патријархална средина давала је свим студентима који су стекли образовање у Европи. Иако се већина ових студената једним делом школовала у Немачкој, Париз је дао финални печат њиховом образовању.¹ „Паризлијама“ је најпре названа друга по реду генерација српских интелектуалаца, чији су представници већ у доба Уставобранитеља заузимали високе државне положаје. То је била прва генерација студената рођених у Србији, а школованих у иностранству. Она је постепено сменила на челу дипломатских, административних и просветних послова школоване Србе из Хабзбуршке монархије. Школовани нараштај тежио је за ослобођењем од Турака и уједињењем Срба у заједничку државу, док је либерализам био најснажнија политичка идеја те генерације.² Француска је током XIX века била једна од држава коју су српски студенти најчешће бирали као одредиште за похађање великих школа.³ Преузимање политичких идеја из Француске прерасло је у традицију после 1840. године, када су први стипендисти српске владе-*благодјејанци*- упућени на школовање и на париским универзитетима. Сасвим је разумљиво што су „Паризлије“ били посебно везани за француске политичке тековине, установе и политичке доктрине. Сазнања о другим политичким доктринама, које нису имале корене у Француској, ширили су управо париски студенти, долазећи до њих преко француских превода.⁴ Упркос свом малом броју „Паризлије“ су имали велики утицај на политички живот Србије, обликовање политичких доктрина и одређивање националних тежњи српског народа. Главни преносилац француског утицаја био је Правни факултет у Паризу. Он

¹ Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 123.

² Исто, 239-241.

³ Исто, 122.

⁴ D. Bataković, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804-1914)*, 109-110.

је, како се говорило у Београду, био права школа министара за српску владу.⁵ По повратку у отаџбину париски студенти су били главни носиоци француског утицаја.

Прва група „отечествених питомаца“, предвођена Јованом Мариновићем, будућим министром финансија, председником Савета, иностраних дела и председником владе, упућена је у Париз 1841. године. Поред њега „благодетјаније“ су добили Константин Николајевић који је касније постао српски капућехаја у Цариграду и Филип Христић, председник владе и министар иностраних дела за време друге владе кнеза Михаила. Док је Мариновић послат на обуку за вођење канцеларије и дипломатске преписке, друга двојица су, упркос жељи Министарства просвете да упишу Политехничку школу (L’Ecole polytechnique), показали другачије склоности. Николајевић је постао студент права а Христић филозофије.⁶ Они су одиграли битну улогу у политичком животу Србије, створивши по повратку у земљу кадар државних чиновника, солидних бирократа, на које су се касније деценијама ослањали сви режими који су желели да владају без активне опозиције и мешања јавности.⁷ Карактеристично за ову групу питомаца је то што су они самоиницијативно поднели молбу за стипендије и да су дотле радили као државни чиновници. Јован Мариновић је био секретар кнеза Михаила, Филип Христић је добио „благодетјаније“ као „столоначелник“ Министарства правде и просвете, а Константин Николајевић је пре наставка школовања у Паризу завршио Лицеј у Београду. Требало је, такође, да благодетјанци науче француски како би били од користи српској влади. По повратку у Србију, Христић је постављен за секретара Школске комисије основане 1849. године. Он је пишући уџбенике за основну школу и уносећи у њих прозападне идеје, посредно утицао на даљи развој модернијег начина мишљења код српске деце.⁸ За одлазак Димитрија Црнобарца у Француску били су по свој прилици одлучујући политички разлози. Србија у време уставобранитеља почиње да мења правац своје спољне политике и да се искључиво ослања на Русију, а париски питомци добијају улогу у спољнополитичким акцијама. Након започетих студија у Бечу, Црнобарац је у Паризу стекао назив доктора правних наука.⁹ Некадашњи присталица уставобранитељске опозиције, он је као вешт политичар касније успео да се наметне кнезу Михаилу и да постане најпре саветник, а 1868.

⁵ Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације „Паризлија“, *Зборник Матице српске за историју* 56, Нови Сад 1997, 73-95; 77.

⁶ Војислав Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839-1856“, *Историјски часопис XXXIII*, Београд 1986, 187-202; 188-189.

⁷ Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд 2002, 30.

⁸ Филип Христић, *Успомене*, приредила Јелена Пауновић Штерменски, Београд 2015, 12-13.

⁹ В. Павловић, *нав. дело*, 190, 195.

године и министар правде у влади Николе Христића. На подстрек свог политичког истомишљеника Димитрија Црнобарца, молбу за наставак студија у Паризу поднео је Министарству просвете и студент филозофије у Лајпцигу Константин Магазиновић. Након што је 1844. године Правитељство изашло у сусрет његовој жељи доделивши му стипендију за студије права у француској престоници, Магазиновић је прекинуо студирање у Немачкој које је започео о свом трошку. За време владе кнеза Михаила Магазиновић је био српски посланик у Букурешту. „Паризлије“ су гајили дубоко уверење да су позвани да помогну Србији да превазиђе заостајање за Европом у изградњи државних установа, у економском и културном погледу.¹⁰ Већина припадника ове прве групе питомаца упућене на студије на страни студирала је права. Међу собом подељени на присталице уставобранитеља и династије Обреновића, „благодејанци“ су се припремали да заузму положаје у државној служби. Они су студирали у Паризу првенствено због развијене правне праксе у Француској.¹¹ У граду светлости се 1848. године окупила мала српска студентска колонија коју су сачињавали Димитрије Матић, Љубомир Ненадовић, Коста Цукић, Димитрије Црнобарац, Стефан Милосављевић, Милан Симић, Коста Николајевић, Филип Христић и Коста Магазиновић.¹²

На студије у иностранство су 1849. отишли будући либерали Јеврем Грујић, Милован Јанковић, као и министри и намесници из 1868. године Јован Ристић и Миливоје Петровић-Блазнавац. Ови питомци су захваљујући боравку у Француској поред стручних знања стекли и политичко образовање: они су прихватили либералне идеје, оживеле после 1848. године, и постали први српски политичари, оснивачи и предводници истоимене странке.¹³ Усвојивши Грујићево мишљење да се у Паризу налази најјача катедра административног права у Европи, Савет је 1850. године одобрио овом студенту прелазак из Хајделберга у француску престоницу. Две године касније из Берлина су у Париз допутовали Јанковић и Ристић. Први је у граду светлости наставио студије права док је други, већ као доктор филозофије, желећи да изучава примену политичких наука у пракси, уписао историју. Изузетак међу овим питомцима био је Миливоје Блазнавац који је пре доласка у Париз 1851. године заузимао значајне положаје у Министарству унутрашњих послова. Он је на студије војних наука отишао о свом трошку, па се тек након две године обратио Савету молбом за државну

¹⁰ Vojislav Pavlović, „Influence culturelle de la France en Serbie à l'époque des »Ustavobranitelji«“, *Зборник радова Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, Београд 1990, 103-111; 108.

¹¹ В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839-1856“, 191.

¹² Љ. Трговчевић, *нав. дело*, 122.

¹³ Исто, 123.

стипендију.¹⁴ Већина државних питомаца ове генерације била је у могућности да упореди услове на страним универзитетима и да уочи разлике између народа и средина, као и оне у методима школовања. Политичар, правник и књижевник Милан Пироћанац био је такође француски ђак. После завршетка школовања на правном одсеку Лицеја у Београду, он је пред крај 1856. године отпутовао у Париз ради изучавања правних наука. У Паризу је за четири године стекао назив дипломираног правника (*licencier en droit*). За време боравка у француској престоници Пироћанац је решио да не улази у државну службу, али су га његови пријатељи Илија Гарашанин и Јован Мариновић наговорили да промени одлуку и направи грешку за коју је тврдио да је била највећа у његовом животу. После повратка из Хајделберга где је провео годину дана, он је 1861. године примљен у Министарство иностраних дела. Оправдао је Гарашаниново поверење када је саставио мемоар за Наполеона III у коме су биле наведене користи које би имала Француска ако би на Истоку помагала српску државну политику.¹⁵ За савременике, Милан Пироћанац се издвајао у малобројној српској елити. Он је припадао политичкој генерацији која је 1859. године дочекала кнеза Михаила раширених руку. Пироћанац је сматрао да ће Србија због знања која је Михаило стекао на својим путовањима по Европи имати у њему просвећеног владара.¹⁶ Главни сарадник Јована Ристића за време Другог намесништва (1868-1872) и један од најспособнијих администратора Либералне странке, Радивоје Милојковић је после завршетка школовања на Лицеју у Београду наставио студије права у Хајделбергу и Паризу. Он је у пролеће 1858. године искористио долазак у Хајделберг тадашњег министра правде и просвете Димитрија Црнобарца да изрази жељу да оде у Париз како би научио француски језик и слушао предавања из неких правних области.¹⁷

Млађу генерацију српских студената поред правника чинили су и официри. На изучавању војних наука у Паризу налазили су се у септембру 1857. године четворица српских војних питомаца: Марко Катанић, Арсеније Станојевић, Тодор Бојовић и Никифор Јовановић. После завршетка Артиљеријске школе у Београду 1855. године, пешадијски потпоручник Марко Катанић је послат у француску војску на усавршавање у области војне администрације. Катанић и Станојевић су послати у Париз вероватно

¹⁴ В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839-1856“, 191-192.

¹⁵ Милан Пироћанац, *За моју децу. Мешовита грађа (Miscellanea) XXI*, приредила Сузана Рајић, Београд 2003, 121-147; 135-136.

¹⁶ Латинка Перовић, „Милан Пироћанац-западњак у Србији XIX века“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века: Улога елита, бр. 3*, Београд 2003, 11-72; 22.

¹⁷ Радивој Милојковић, *Радивој Милојковић - правитељствени питомац*, приредила Љубинка Трговчевић, *Даница. Српски народни илустровани календар за годину 1995*, Београд 1994, 370-384, 376.

1856. године, где су поред стипендије и плате имали на располагању 450 гроша за официрски мундир с прибором. Катанић се вратио у Србију у новембру 1857. године. Он је допратио у Београд кнежеве Милоша и Михаила приликом њиховог повратка у Србију 1859. године. Био је ађутант краља Милана а пензионисан је 1888. године у чину почасног ђенерала.¹⁸ Арсеније Станојевић је остао у Паризу до пролећа 1859. године када му је кнез Милош одобрио новац за повратак у земљу. Поред њега у Француској, у Лиону, је тада боравио правитељствени питомац Коста Петровић.¹⁹ Француски мајор Иполит Монден, који је тада вршио пријем и надзор над српским војним питомцима, нарочито је хвалио Станојевићев рад и напредак. По Монденовом мишљењу, Катанић је, због слабијег успеха, требало да остане дуже на усавршавању у Паризу.²⁰ У чину артиљеријског пуковника Станојевић је 1885. године именован за управника Управе барутана у Страгарима. Био је носилац Таковског крста III реда и Споменице за ратове 1876-78 године. Тодор Бојовић је 1856. године, пре доласка у Париз, био послат као државни питомац у Берлин.²¹ По повратку из француске престонице био је од 1857. до 1859. године предавач у Артиљеријској школи. Од 1860. до 1867. био је почасни ађутант кнеза Михаила, а 1871. године ађутант малолетном кнезу Милану.²² Никифор Јовановић је пре доласка у Париз изучавао физику и хемију на Политехничкој школи у Бечу, а затим био на практичном раду у лабораторији у Карлсруеу. Са кратким прекидима, овај официр је од 1858. до 1872. године био професор хемије у Артиљеријској школи. Учествовао је у српско-турском рату 1876. као командант Дунавске дивизије, а у другом рату против Турске 1877-78. године био је најпре командант стана Врховне команде а затим командант I шумадијске дивизије. Пензионисан је 1886. године у чину пуковника. У Паризу је 1856. године боравио још један питомац Министарства унутрашњих дела, Александар Николић. Њему је требало наћи професоре који ће му држати припремну наставу да би у наступајућој школској години могао уписати Инжињеријску школу мостова и путева (Ecole Nationale des Ponts et Chaussées). Било је предвиђено да директор Инжињеријске школе обезбеди Николићу професоре, а да им за те услуге плати српска влада.²³ По повратку у отаџбину, Александар Николић је у војсци Србије напредовао до чина инжињеријског пуковника. Приликом разговора с Гарашанином у Паризу у септембру 1857. године, Иполит

¹⁸ АС, ПО 13/46; *Српски биографски речник*, том IV, Нови Сад 2009, 892-893.

¹⁹ Исто, ПО 13/46, 13/60.

²⁰ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 352.

²¹ АС, ПО 13/60.

²² *Српски биографски речник*, том I, Нови Сад 2004, 691.

²³ АС, ПО 20/224.

Монден је рекао да му је жао што су питомци, који су тек почели да слушају предавања из војних наука, позвани да се врате у Србију. Он је сматрао да је Правитељство изабрало погрешан начин за усавршавање својих официра. Слањем питомаца на непотпуну обуку у различите државе, где ће они научити само део вештина којима ће после завршене обуке овладати њихови вршњаци, неће бити постигнут прави циљ. Такав начин потпуно онемогућава успех у усавршавању младих људи. Било је потребно да питомац најпре прође комплетну обуку која је предвиђена за војнике у једној земљи па да тек онда пређе на обуку у војним вештинама у другој држави.²⁴ Монден се залагао да млади српски официри до краја заврше започето усавршавање у једном војном систему, у овом случају француском.

*Б. Српски студенти у Паризу 60-их година XIX века**

До краја уставобранитељске владе на школовању у иностранству је било око педесет младића, а укупан број факултетски образованих људи износио је близу две стотине. То је био приличан успех имајући у виду да се радило о једној претежно аграрној и руралној средини. Вративши се из иностранства, правитељствени питомци нису доносили у Србију само образовање већ и дух западне цивилизације и модерних политичких идеја, али и новог начина живота.

По доласку на власт Михаила Обреновића општа тежња да буде озакоњена свака област живота и рада није мимоишла ни просвету. Кнез је доследно спроводио своју политику централизације управе, па је тај систем примењен и у школству. Просвета је систематизована и реформисана, а систем школа у Србији је проширен и умножен. Законом о устројству централне државне управе, дотадашњи назив попечитељство замењен је називом министарство. Тим законом образовано је и Министарство просвете и црквених дела. Ново министарство је имало задатак да руководи јавним образовањем, оснива и одржава школе, обезбеђује квалитетно наставничко особље, врши управу и надзор над свим цивилним школама, јавним и приватним, као и над свим научним и књижевним заводима, друштвима и збиркама. Просвета се на тај начин прилагођавала потребама нове државне управе, чија је потреба за образованим чиновничким и осталим особљем била све већа. Најзначајнији закон из области просвете односио се на преуређење Лицеја и његово претварање у Велику школу. Основни циљ и задатак

²⁴ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I, 352.

* У писању овог дела рада многоме нам је помогло дело др Милоша Јагодића „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века“, *Зборник Матице српске за историју 79-80*, Нови Сад 2009, 175-182.

Велике школе био је да на основу нових програма рада припреми кандидате за државну службу, али и да их оспособи да могу без тешкоћа наставити учење на европским универзитетима. То је био велики напредак у односу на период пре две деценије када је Кнежевина у иностранство слала питомце који нису имали ни знање језика нити неопходна предзнања да би могли слушати и полагасти испите на високим школама. Схвативши, поред осталог, да је неопходно да питомци пре одласка у иностранство на школовање што боље савладају страни језик, Управа министарства просвете је донела одлуку да унапреди наставу француског тако што ће уместо једног у Првој мушкој гимназији овај језик сада предавати два професора. Поред тога, предвиђено је да ђаци почну да уче француски језик раније, од V разреда гимназије. И сам добар познавалац француског, кнез Михаило је одобрио ову одлуку 27. септембра 1861. године.²⁵ Један од услова за добијање стипендије за студије у иностранству је био да питомац покаже да је његово знање језика земље у коју ће бити послат барем на таквом нивоу да са тог језика може преводити на српски. У време уставобранитеља, у случају да се на конкурс за стипендију јави већи број младића који испуњавају све услове, првенство приликом избора је имао онај кандидат који је боље знао немачки или француски језик. Крајем педесетих и током шездесетих година у иностранство су одлазили питомци спремни да се прилагоде програмима највећих европских универзитета. Велики број професора тадашње Велике школе били су бивши правитељствени питомци који су се школовали на најбољим високим школама, од Москве до Париза. Вративши се у земљу, они су своја знања и искуства преносили млађим генерацијама. Благодејанци старије генерације схватали су недостатке нашег образовног система због којих су српски студенти наилазили на велике тешкоће у иностранству, па су се трудили да програме наставе прилагоде европским стандардима. Захваљујући томе, будуће генерације питомаца ће на студије у Европу одлазити много спремније како у погледу стручних знања, општег образовања и познавања језика, тако и у погледу познавања друштвених, политичких и културних прилика земље у којој ће се школовати.

Војна управа је 27. новембра 1861. године обавестила Савет да је за војне питомце одредила одређена правила, што је навело председника Савета Стевчу Михаиловића и главног секретара овог тела Рајка Лешјанина да позову војну управу да, у договору с осталим министарствима и управама, начини потпунији пројекат закона о свим питомцима. Тим пројектом закона је прописано следеће: обавеза служења држави

²⁵ АС, Министарство просвете (МПс) – Просветно одељење (П), 1861, Ф VIII, Р 1346.

након свршеног школовања, начин избора питомца и основне обавезе које питомци морају да испуњавају. Начелник Главне војне управе и управитељ Главне управе грађевина, француски официр Иполит Монден је 5. фебруара 1862. године упутио Министарству просвете нацрт закона.²⁶ Имајући искуства у надзору над српским питомцима у Француској педесетих година, вишегодишњи инспектор студија на Политехничкој школи у Паризу је сада имао прилику да примени своја знања.²⁷ По Монденовом мишљењу сваки стипендиста је био морално обавезан према држави која одваја новац за школовање потребног кадра. Стога је било неопходно јасно утврдити под којим условима питамац одлази у иностранство и какву ће корист држава имати од тога. Монден је затим изнео предлог који је подељен у три целине. Прву целину чиниле су одредбе о томе ко и како може да постане питамац. Најпре би био расписан конкурс у званичним новинама у коме би били јасно наведени услови које кандидати морају испуњавати. Они би пре свега били подвргнути лекарском прегледу да би било утврђено да ли су сасвим здрави. Монден је предвидео да знање и успех не буду вредновани само на основу дотадашњих сведочанстава, већ да кандидати морају положити испит на коме би било проверено њихово знање из области у којој су желели да се усавршавају. Он је дао предлог да испит провере знања спроведе комисија оног министарства коме то по струци припада. Другу групу прописа чине они који су се тицали надзора над питомцима у школама где се испити полажу и у онима где се испити не полажу. Саветовано је да, као и до тада, питомци који се налазе на универзитетима и заводима где се испити полажу, сваке године уредно шаљу сведочанства у Србију. Премда су у Европи постојале образовне установе које од страних студената нису тражиле да полажу испите већ су им само давале неку врсту потврде да су присуствовали предавањима, питомци су били обавезни да на свршетку школовања полажу испит који се у тој земљи полагао као државни испит. Исти су полагали грађани те земље када су желели да добију државну службу. Српски питомци су били дужни да поднесу тај документ по повратку у отаџбину. Тим прописима је предвиђено да о владању и савесности питомца Министарство буде информисано преко Дирекције или Управе завода или универзитета на коме питамац похађа предавања. Трећа група прописа односила се на обавезу питомца да служе држави након повратка са школовања. Сматрало се да питамац по повратку у Србију има

²⁶ Јасмина Милановић, „Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији“, *Годишњак за друштвену историју* 1-2, Београд 2001, 45-73.

²⁷ Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions Militaires 1857-1875, No du dossier 11822/4 (Монденов досије).

обавезу да прихвати сваки посао у својој струци. У случају да не жели да ради у државној служби, он ће бити дужан да врати целокупан износ стипендије добијене у току школовања, а у случају да ради мањи број година него што је предвиђено, морао би да држави врати пропорционални део стипендије. Треба истаћи да се тада први пут јавила идеја о обавезној државној служби. До шездесетих година XIX века подразумевало се да ће питомци по повратку у отаџбину тражити посао скоро искључиво у државној служби јер је она обезбеђивала највећи углед чиновницима. Међутим, нови политички и друштвени токови у Србији давали су простора образованим људима да своју професионалну и економску афирмацију траже и ван државних служби. Из бојазни да ће питомци које је Правитељство школовало, поведени личним разлозима, потражити ангажман ван државних институција приморала је Кнежевину да предупреди такву могућност.

У писму Министарству просвете од 18. фебруара 1862. године, Монден је написао да је Главна војна управа прописала услове за војне питомце и да при том остаје. Она се, међутим, није сматрала меродавном да суди о осталим питомцима јер су њихови услови школовања другачији па је стога и њихове обавезе према држави требало другачије формулисати. Ипак, Монден је био мишљења да се питомци свакако морају условити неком моралном обавезом према држави која их школује.²⁸ Значајан број Монденових предлога уврштен је у Правила о питомцима које је Министарство просвете усвојило 1. новембра 1862. године, чиме је француски утицај у Србији оставио трага и на пољу просвете. Поред заслуга у погледу организације српске војске и у области градитељства, француски официр је дао лични допринос развоју једног сегмента образовања у Кнежевини.

Интересовање српских студената за високе школе у Француској није јењавало. Државни питомци претходне генерације сами су предлагали да студирају у Паризу. До краја XIX века Париз је био омиљени центар образовања српских студената и углавном једини град Француске у коме су се школовали млади Срби.²⁹ У Париз су шездесетих година углавном долазили студенти права, након две или три године проведене на неком од универзитета немачког говорног подручја (Беч, Минхен, Берлин, Хајделберг).³⁰ Међутим, у француској престоници су ради допуне образовања боравили

²⁸ Ј. Милановић, *нав. дело*, 61-72.

²⁹ Љубинка Трговчевић, „Српска интелигенција у XIX веку – западни и источни утицаји“, *Зборник радова Европа и Срби*, Београд 1996, 261-273; 266-267.

³⁰ М. Јагодић, *нав. дело*, 175.

и српски официри, студенти техничких наука-будући инжењери и понеки студент медицине.

У граду светлости су 1860. године права студирали четири правитељствена питомца: Милан Недељковић, Ђорђе Павловић, Коста Гребенаровић и Коста Јаковљевић.³¹ Података о претходном школовању ових студената има врло мало. Један од каснијих првака Српске напредне странке Ђорђе Павловић је након завршетка гимназије и једне године Лицеја у Београду допутовао у Париз личним средствима у јесен 1858, где је након подробне припреме, наредне школске године намеравао да упише студије права. Међутим, Павловић је убрзо схватио да трошкови живота у Паризу увелико превазилазе средства која је поседовао и да школовање неће успети да заврши без помоћи државе. Нарочито су биле велике суме које је требало издвојити за плаћање припремне наставе професорима француског језика и других предмета. Стога се он већ у мају 1859. године обратио Правитељству с молбом да му додели стипендију. Подносећи Министарству просвете сведочанства из гимназије и Лицеја, Павловић је, поред искрене жеље да настави школовање, истицао да је дотада као најбољи ђак и студент увек био хваљен и награђиван од стране својих професора. Годину дана касније Правитељство је одлучило да изађе у сусрет Павловићу и доделило му благодетјаније у износу од 200 талира годишње.³² Париски студенти су у својим извештајима често наводили да је „овдашња скупоћа превелика“, а „школски трошкови грдни“. Треба истаћи да су трошкови живота и студирања у француској престоници били знатно већи него у немачким универзитетским центрима и да стипендија Правитељства благодетјанцима често није била довољна. Из извештаја Ђорђа Павловића може се видети да је питомац за трошкове уписа, пријаве четвртог - последњег испита, одбране тезе којом је стицана титула дипломираног правника, штампања тезе и дипломе морао да издвоји готово читаву своју тромесечну стипендију. Додатни проблем је представљало и то што су због кризе изазване бомбардовањем Београда 1862. године Павловићу са закашњењем приспела средства потребна за пријаву последњег испита. Он је успео да крајем јула положи овај испит, али не и да дипломира до 24. августа када се завршавала школска година. Због недостатка времена Павловић није довољно добро написао тезу па је на њеној одбрани доживео неуспех. Стога је упутио молбу Министарству просвете да му у циљу стицања назива дипломираног правника омогући

³¹ АС, МПс-П, 1860, Ф IV, Р 562, Министарство просвете банкарку Јовану Куманудију, Београд, 20. маја 1860. и Ф IX, Р 1415, Исто истом, Београд, 23. марта 1860.

³² Исто, 1861, Ф X, Р 1789, Ђорђе Павловић Министарству Просвете, Париз, 31. маја 1859. и Министарство просвете Ђорђу Павловићу, Београд, 20. маја 1860.

боравак у Паризу до краја новембра месеца.³³ Павловић је био професор грађанског права на Великој школи 1864-1871, директор Смедеревске банке и председник Касационог суда 1903-1908. године. У влади Љубомира Каљевића је 1875-1876. вршио дужност министра иностраних дела, а у кабинету Милутина Гарашанина је 1884. био министар финансија и 1885-1886. године министар правде. Написао је следећа дела: *Из наше офанзиве 1914*, Нови Сад 1928. и Београд 1932; *Из српско бугарског рата 1913*, Београд 1929; *Како нас је рат затекао*, Суботица 1929; *Шајкашка 1848-1849*, Сремски Карловци 1934; *Војна граница и српска војска*, Београд 1936. Био је и сакупљач архивске грађе: *Грађа за историју српско-турског рата 1876*, Београд 1910; *Грађа за историју устанка и ратова 1875-1878*, Београд 1911; *Грађа за историју српско-турског рата 1876-1878*, Београд 1914.³⁴

Милан Недељковић се жалио да ни пуна стипендија Министарства просвете за студије у иностранству од 400 талира годишње није могла да покрије све трошкове живота и школовања. Један талир је вредео 5,4 франка, што значи да је годишње благодјејаније питомца износило 2160 франака. Недељковић је навео да су школски трошкови за упис и пријаву испита на Правном факултету износили око 525, па је питомцу за станарину и храну остајало на располагању свега 1635 франака. По Недељковићевим речима са тим износом у Паризу „није било могуће на крај изаћи ма какву штедњу употребио“. Из његовог извештаја може се видети да је Правитељство упознато са великим трошковима живота у Паризу појединим питомцима других наука одобравало 500 а понекад и 600 талира годишње стипендије иако „се никакве особите трошкове плаћати нису обвезали“. Овде се радило о питомцима који су у Париз дошли из Хајделберга на годину дана ради допуне образовања и који за то време нису полагали ниједан испит. Сматрајући да ови благодјејанци злоупотребљавају поверење Правитељства и да се у односу на њих налази у неравноправном положају, Недељковић је тражио од Министарства просвете да му пошаље 360 франака колико су 1859. године износили његови трошкови за школарину. Међутим, Министарство, позивајући се на решење донето 25. септембра 1858. године по коме питомци од стипендије треба да подмире не само трошкове живота него и све потребе школовања, плаћање професора језика и набављање књига, није желело да му изађе у сусрет. Због недостатка средстава Недељковић 1859. није могао да изађе на полагање испита из друге године студија. На

³³ Исто, 1862, Ф IV, Р 844, Ђорђе Павловић Министарству просвете, Париз, 20. маја и 29. августа 1862. и Ф V, Р 865, Министарство просвете Ђорђу Павловићу, Београд, 30. августа 1862.

³⁴ *Енциклопедија Југославије*, 1-8, Загреб 1955-1971; том 6, 445.

основу ових података може се извести закључак да је живот појединих правитељствених питомаца у Паризу био прилично тежак. Према једном Недељковићевом прорачуну школски трошкови за три године редовних студија и годину дана докторских студија на Правном факултету у Паризу износили су 1945 франака или 389 талира.³⁵ Овај српски питомац је уписао студије права на Париском универзитету 1. децембра 1857, а 1861. године наставио је да се школује у Хајделбергу.³⁶ По завршетку школовања изгубио му се сваки траг.

Коста Гребенаровић је 1858, после завршене треће године права на Лицеју у Београду, допутовао у Париз о свом трошку, ставивши под хипотеку своје имање у Алексинцу. Био је чест случај да српски студенти у Паризу траже благодeјаније од Правитељства тек када се упишу на изабрани факултет. Изгледа да су сматрали да ће на тај начин лакше издејствовати стипендију. Након учења језика и десетомесечних припрема за упис на Правни факултет, Гребенаровић се средином августа 1859. године обратио Правитељству наводећи да због новчане кризе која је наступила у Србији не може узети кредит за даље школовање. Министарство просвете је у мају 1860. изашло у сусрет овом питомцу и одобрило му благодeјаније од 200 талира годишње. Међутим, дошавши у незавидну ситуацију, Гребенаровић је наредне године тражио од Правитељства да му додели пуну стипендију од 400 талира. Наиме, због братовљевог домаћинског управљања имањем у Алексинцу, овај питомац више није могао да рачуна на 300 талира годишњег прихода који му је служио да подмири трошкове живота у Паризу. Проверивши претходно у Начелству алексиначког округа ове Гребенаровићеве наводе и утврдивши да су тачни, Правитељство је у мају 1861. године услишило молбу благодeјанцу.³⁷ О Гребенаровићевој делатности по повратку у отаџбину такође нисмо нашли никакве податке.

У периоду о којем говоримо у Паризу је један од српских студената, Коста Јаковљевић, запао у врло непријатан положај. Овај питомац је за време школовања, вероватно 1862. године, доживео душевни поремећај, чиме су створене тешкоће не само њему већ и Правитељству. Због свог стања Јаковљевић није могао да испуни школске обавезе а направио је и велике дугове који су пали на терет владе у Београду.

³⁵ Исто, 1864, Ф X, Р 1587, Милан Недељковић Министарству просвете, Париз, 19. маја, 27. октобра и 22. новембра 1859. и Министарство просвете Милану Недељковићу, 14. маја и 19. новембра 1859.

³⁶ Исто, 1858, Ф VII, Р 130, Faculté de droit de Paris, année scolaire 1857-1858, Situation scolaire de M. Nedelcovitch, Милан и 1861, Ф V, Р 778, Рачуноводство Управе просвете правитељственом банкарџу Јовану Куманудију, Београд, 3. јула 1861.

³⁷ Исто, 1861, Ф X, Р 1769, Коста Гребенаровић Савету, Париз, 18. августа 1859. и 10. марта 1861; Министарство просвете Кости Гребенаровићу, 20. маја 1860. и 8. маја 1861.

Феликс Жибе (Félix Jubé), управник интерната Institution Jubé у коме је овај благодетејанац боравио, је крајем јуна потврдио да је Јаковљевић у стању „из кога може за кратко време *потпуно поремећење његовог ума* произићи“.³⁸ Он је, као и Јаковљевићеви тамошњи пријатељи, сматрао да би у таквим околностима само повратак у Србију помогао овом питомцу. Стога је Правитељство, заједно са Јаковљевићевим колегом, такође париским студентом Миланом Дамјановићем, уложило велике напоре да свог болесног штићеника врати у отаџбину. Један изасланик Министарства просвете, задужен да Јаковљевића приволи на повратак, је након сусрета с њим констатовао да је то могуће учинити само уз помоћ полиције. Јаковљевић је негирао да је правитељствени питомец и да има било какве везе с Министарством просвете. Преко Карлсруеа и Хајделберга Јаковљевић је допутовао у Београд тек крајем фебруара 1863. године.³⁹

Поред ова четири правитељствена питомца 1860. године у Паризу је студирао права и Михаило Радовановић. Њега, међутим, Правитељство није желело да уврсти у ред својих благодетејанаца. Радовановић је након завршетка Лицеја у Београду отпутовао у Париз о свом трошку у јесен 1859. године и уписао се на Правни факултет као редован студент. Он је стипендију Министарства просвете за студије у Француској тражио и пре одласка у Париз, а затим и када је са одличним оценама завршио прву годину. Међутим, кнез Милош је сматрао да његов отац, иако је поред Михаила имао још петоро деце, са платом од 1400 талира годишње може сâм да издржава сина на студијама у најскупљем универзитетском центру Европе: „нек сину определи 400 талира, а њему је доста 1000“.⁴⁰

Износ трошкова за једног српског питомца у Паризу сазнајемо из писма Косте Јаковљевића Министарству просвете: доручак 1,25 а ручак 1,75 франака; на годишњем нивоу за доручак и ручак требало је издвојити 1080 франака. Станарина за собу (квартир) на трећем спрату износила је 360 франака годишње; одело „у најпростијем смислу“ 200 а прање истог 120 франака годишње; за огрев је требало издвојити 75, а за свеће, чија потрошња је била 40-50 комада годишње, 54 франка. На крају, око 200

³⁸ Исто, 1863, Ф VI, Р 1000, Феликс Жибе господину министру просвете и вероисповеди, Париз, 25. јуна 1862; Милан Дамјановић министру просвете и црквених дела, Хајделберг 12. и 28. децембра 1862; Министарство просвете Државном савету, Београд, 8. јуна 1863; изасланик министру финансија, заступнику министра просвете и црквених дела, Париз, 5. септембра 1862.

³⁹ Исто, 1863, Ф I, Р 144, Коста Јаковљевић Министарству просвете и црквених дела, Београд, 12. фебруара 1863.

⁴⁰ Исто, 1861, Ф II, Р 185, Михаило Радовановић Министарству просвете, Београд, 6. јула, 22. и 24. августа 1859. и Париз, 28. октобра 1860. и 28. јануара 1861; Министарство просвете Савету, 13. фебруара 1861.

франака су износили нужни и непредвиђени трошкови у случају болести. „И тако скупивши све и то као *минимум*, имам 2.089 франака овде трошити на моје потребе издржања; дакле 89 франака више него што имам. Увек без такса и књига“. Због тога је кнез Михаило 18. октобра 1861. године донео одлуку да правитељственим питомцима на студијама у Паризу благодeјаније буде увећано за 100 талира на име школских трошкова. Њихова стипендија ће, дакле, убудуће износити 500 талира. Решење је ступило на снагу 13. новембра те године.⁴¹

У главном граду Француске се 1861. године окупио знатан број српских студената. Поред већ поменутих Јаковљевића, Павловића и Гребенаровића, у Париз су пред наступајућу школску 1861/62. годину допутовали из Хајделберга студенти права Стојан Марковић, Димитрије Радовић, Марко Лазаревић и Аћим Чумић.⁴² Ови питомци су одмах по доласку схватили да са дотадашњих 400 талира благодeјанија неће моћи да покрију трошкове живота. Наводећи да су у последње време сви питомци који би допутовали на студије у Париз имали при себи 600 или најмање 500 талира намењених за трошкове живота и школовања, они су тражили од Правитељства да им увећа благодeјаније за 100 талира. Изгледа да је на њихову молбу Кнез одговорио раније поменутом одлуком.⁴³

Стојан Марковић, Димитрије Радовић, Марко Лазаревић и Аћим Чумић су пре одласка на студије у иностранство завршили „правословне науке“ на Лицеју у Београду. Одлуком Министарства просвете од 9. децембра 1858. године они су добили стипендију за трогодишње (пет семестара) студије права у Хајделбергу. Истом одлуком је предвиђено да ови питомци по завршетку школовања у Немачкој проведу годину дана у Паризу, где ће нарочиту пажњу обратити на предавања из области административног права. Благодeјанци су били обавезни да за време боравка у Хајделбергу науче француски језик како би по доласку на Париски универзитет одмах могли да прате тамошњу наставу.⁴⁴ Предвиђено је да се ова група питомаца поред Ђорђа Павловића и Косте Гребенаровића врати у отаџбину до 13. августа 1862. године.⁴⁵ Пре одласка на школовање у иностранство Стојан Марковић је био професор

⁴¹ Исто, Ф VIII, Р 1444, Коста Јаковљевић Министарству просвете, Париз, 30. септембра 1860; Министарство просвете Државном савету, Београд 22. септембра 1861; Кнез Михаило Управи просвете, Београд, 5. октобра 1861.

⁴² Исто, 1861, Ф IX, Р 1580, Министарство просвете правитељственом банкеру Јовану Куманудију, Београд, 16. новембра 1861.

⁴³ Исто, 1861, Ф VIII, Р 1444, Марко Лазаревић, Димитрије Радовић, Аћим Чумић и Стојан Марковић Министарству просвете, Париз, 18. септембра 1861.

⁴⁴ Исто, 1858, Ф X, Р 92, одлука Министарства просвете, Београд, 26. новембра 1858.

⁴⁵ Исто, 1862, Ф IV, Р 803, Министарство правитељственим питомцима, Београд, 16. јула 1862.

Теразијске полугимназије. По повратку из Париза, он је 1863. године изабран за професора права на Великој школи, а 1875-76. је био министар правде у кабинету још једног бившег француског ђака, Љубомира Каљевића. У почетку је предавао Историју законознања, Енциклопедију (филозофију) права и Трговачки законик, а касније административно право са трговачким и меничним. Именован је за државног саветника 1894. године. Најважније његово дело је *Администрација Краљевине Србије, са нарочитим погледом на науку о држави и државној управи*, I, Београд 1893. То је био први теоријски покушај у српској административној литератури да поред излагања уставноправних прописа из области позитивног административног права буду изнете историјске чињенице и скренута пажња на политичку и друштвену стварност с којом оне стоје у нераскидивој вези.⁴⁶ По завршетку Лицеја 1857. године Димитрије Радовић је радио као практикант у Суду вароши Београда и у кнежевој канцеларији.⁴⁷ Он је у два наврата 1884-1894. и 1901-1904. био председник Касационог суда, потпредседник Државног савета 1904, а 1875. и 1881-83. године министар правде. Под његовим председништвом Касациони суд је 1894. године донео одлуку да је незаконит владин указ којим је укинут Закон о прогонству краља Милана, сматрајући исправно да закон не може бити укинут владиним указом. Ово решење је представљало удар личном режиму Александра Обреновића. У књизи *Теорија казненог поступка*, Београд 1870, Радовић је први у Србији изложио основе теорије казненог поступка.⁴⁸ Био је члан Напредне странке.⁴⁹ Марко Лазаревић је био председник ваљевског Окружног суда а 1868. године је именован за председника Суда вароши београдске. Био је представник српске владе код Пештанског кривичног суда у истрази која је вођена против бившег кнеза Александра Карађорђевића у вези са убиством кнеза Михаила. Био је члан Либералне странке, министар правде у влади Миливоја Петровића Блазнавца 1872-1873, а потом и министар правде у влади Јована Ристића 1873. Током 1880-их година био је најпре члан а потом и председник Касационог суда. Именован је за државног саветника 1894. године.⁵⁰ По повратку из Париза Аћим Чумић је био професор гимназије, затим судија, а од 1865. године је радио као професор кривичног права на Великој школи. Био је политичар конзервативне оријентације, близак старијим политичарима Илији Гарашанину и Јовану Мариновићу, и предводник групе

⁴⁶ *Енциклопедија Југославије*, том 6, Загреб 1965, 25-26.

⁴⁷ Исто, реферат Министарства правде, Београд 22. новембра 1858. и Министарство просвете књажеском представнику, Београд, 22. новембра 1858.

⁴⁸ *Енциклопедија Југославије*, том 7, Загреб 1968, 28-29.

⁴⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I-II, Београд 1990, I, 252; II, 296.

⁵⁰ *Српски биографски речник*, том 5, Нови Сад 2011, 500.

младоконзервативаца. Именован је за председника београдске општине 1871, а 1873. године за министра правде у Мариновићевој влади. У кратком периоду 1874-1875. био је председник владе и министар унутрашњих дела, а потом судија Касационог суда. Изабран је за почасног члана Српске краљевске академије 1892, а 1901. године за члана Сената. Написао је расправу *Касацијона власт*, Београд 1867 и књиге *Предлог одсеку историчком и државничком Српског ученог друштва за изучавање живота народа српског*, Београд 1871 и *Задужбине у одбрани српства*, Београд 1890. Заједно са Миланом Пироћанцем објавио је дело *Влада намесништва са својим огранцима и Кабинет Мариновића*, Нови Сад 1877.⁵¹

Српска влада је у новембру 1862. године послала на школовање у иностранство питомце правне струке Јована Авакумовића, Гргура Миловановића, Милана Дамјановића, Јована Максимовића и Луку Каљевића, студенте природних наука Љубомира Каљевића и Манојла Марића и судента филозофије Милана Кујунџића.⁵² Авакумовић и Дамјановић су провели 1863. у Хајделбергу, 1864. у Берлину и Цириху, а стигли су у Париз у марту или априлу 1865. године.⁵³ Миловановић и Максимовић су боравили у Хајделбергу и Берлину одакле су допутовали у француску престоницу крајем 1864. године.⁵⁴ У писму упућеном министру просвете из Лајпцига почетком септембра 1864. године њих двојица су навели да у Француску желе да отпутују да би слушали предавања из области административног и трговачког права. „Министарству је врло добро познато, да све скоро науке у Немаца, које у практичну страну државног живота заседају, основ свој имају понајвише из теорија које се у Француској развише. Исто је тако и са трговачким правом, што се по немачким универзитетима предаје“. По мишљењу Миловановића и Максимовића као и искусних правника, у Паризу ће имати прилику да стекну најрелевантнија знања из ових предмета и да усаврше француски језик. То ће бити од користи како њима тако и Србији.⁵⁵ После препоруке министра просвете да би сваки од питомаца правне струке требало да се подробније упозна с функционисањем институција кредитних или завода за саобраћај, Јован Максимовић је одлучио да у Паризу проучи рад осигуравајућих завода.⁵⁶ Стигавши у Париз и

⁵¹ *Енциклопедија Југославије*, том 2, Загреб 1956, 616.

⁵² АС, МПС-П, 1862, Ф VII, Р 1270, Министарство просвете, 24. октобра 1862.

⁵³ Исто, 1865, Ф I, Р 147, Милан Дамјановић и Јован Авакумовић Министру просвете и црквених дела, Цирих, 24. фебруара 1865.

⁵⁴ Исто, 1864, Ф IX, Р 1400, Министарство просвете Јовану Максимовићу и Гргуру Миловановићу, Београд, 17. септембра 1864; Јован Авакумовић, *Мемоари*, Нови Сад 2008, 35-45.

⁵⁵ Исто, 1864, Ф IX, Р 1400, Гргур Миловановић и Јован Максимовић министру просвете, Лајпциг, 4. септембра 1864.

⁵⁶ Исто, Јован Максимовић министру просвете, Хајделберг, 18. септембра 1864.

увидевши да су тамошњи трошкови живота неупоредиво већи у односу на оне у немачким градовима, Миловановић и Максимовић су одмах тражили од Министарства повећање благодјејанија. Тврдили су да њихове основне потребе не може подмирити стипендија од 14 дуката месечно.⁵⁷ Браћа Каљевић, Лука и Љубомир су студирали економију и финансије („државне науке“) у Хајделбергу а затим су крајем 1864. године, за разлику од осталих српских студената, допутовали на усавршавање у Монпеље. Поред тога што су ту могли наставити започете студије, трошкови живота у овом граду на југу Француске су у односу на Париз били мањи. Оба брата су желели да тамо отпутују и из здравствених разлога. По препоруци лекара, Љубомир је намеравао да јесен 1864. и зиму 1864/65. године проведе у Ијеру (Нувères). Близина Марсеја, највећег трговачког града у Француској, ће омогућити овом питомцу да, по препоруци министра, проучи рад неког од акционарских друштава или кредитних завода. Ипак, средства за живот су у Француској била скупља него у немачким градовима па су и Каљевићи тражили повећање стипендије. Лука и Љубомир су се жалили да њихов отац, који је раније издвајао знатну суму за њихово школовање, више није у стању да поднесе тај терет. Треба имати у виду да је сваки од браће на име стипендије уживао свега 250 талира годишње, што свакако није покривало трошкове живота у Француској. По доласку у Монпеље, Каљевићи су известили министра просвете да ће се у прво време пре свега посветити учењу француског језика. На тамошњем универзитету они су већ почели да посећују предавања из филозофских наука.⁵⁸ Током даљег трајања студија у Монпељеу Каљевићи су се бавили изучавањем институција кредитних завода.⁵⁹ Манојло Марић је након завршетка студија рударства и металургије у Фрајбургу у Немачкој стигао у Париз крајем октобра 1865. године. Он је намеравао да у граду светлости напореда с праћењем предавања из рударских наука учи француски језик, а нарочито стручну терминологију. На тамошњој Рударској школи (L'École des mines) желео је да слуша предавања из следећих области: аналитичке хемије, рударског

⁵⁷ Исто, 1864, Ф XII, Р 1880, Гргур Миловановић и Јован Максимовић Министарству просвете и црквених дела, Париз, 13. децембра 1864.

⁵⁸ Исто, 1864, Ф XII, Р 1840, Лука и Љубомир Каљевић министру просвете, Монпеље, 5. децембра 1864.

⁵⁹ Исто, 1864, Ф IX, Р 1471, Лука Каљевић Министру просвете, Хајделберг, 24. августа 1864 и Љубомир Каљевић министру просвете, Хајделберг, 19. августа 1864; 1865, Ф II, Р 313, Лука и Љубомир Каљевић министру просвете, Монпеље, 12. априла 1865. О Љубомиру Каљевићу писало је више аутора. Код Чедомира Попова (*Српски биографски речник*, том 4, 802-804) и Слободана Турлакова (поговор у Каљевићевим мемоарима *Моје успомене*, Ужице 2006, 75) налазимо податак да се он после Хајделберга школовао у Паризу. Међутим, у документима из Архива Србије нема трагова о томе. Браћа Каљевићи су из Хајделберга отпутовали на усавршавање у Монпеље. Једини поуздан податак о боравку Љубомира и Луке у Паризу налазимо у *Дневнику* Николе Крстића (*Приватни живот I*, 196, 198, 200). Њих двојица су на повратку у Србију из Монпељеа само прошли кроз Париз. Браћа Каљевићи су за време студија у иностранству кратко време провели и у Минхену.

права, машинства, архитектуре и пројектовања гвоздених путева. Марић је нагласио да ће због њиховог квалитета од посебне важности бити предавања из овог последњег предмета. Он је сматрао да ће му од користи бити и течајеви из металургије а ради усавршавања у хемији, и они из области неорганске хемије. За пријем овог питомца у Рударску школу у Паризу била је потребна препорука француског министра јавних радова, под чијом је управом била школа, као и препорука српског министра спољних послова. Међутим, и након одобрења министра, питомац-странац није имао приступ у лабораторију ове школе, осим у случају да у лабораторији због мањег броја уписаних „има празних места“. Приступ у лабораторију имали су само странци-редовни студенти, чији је курс трајао три године. Директор Рударске школе је дозволио Марићу да присуствује предавањима док не добије одобрење министра јавних радова. После интервенције Илије Гарашанина, министар пољопривреде, трговине и јавних радова Арман Беик (Louis Henri Armand Véhic) је почетком децембра 1865. године одобрио благодејанцу пријем у Рударску школу. Школска година у овој институцији је почињала 1. новембра, а предавања су трајала пола сата и два сата. Српски питомац је похађао предавања из металургије, дозимације (на фр. la dosimacie) - квантитативне минералне анализе, палеонтологије, рударског законодавства, агрикултуре и науке о дренажи земљишта.⁶⁰ Када је у априлу 1866. године завршена школска година на Рударској школи у Паризу, Марић је, не могавши да обезбеди приступ у некој од хемијских лабораторија, одлучио да теоретски курс рударских наука заврши на Политехничкој школи у Цириху.⁶¹ Милан Кујунџић се школовао у Бечу 1863, Минхену 1864. и у Паризу 1865. године.⁶²

Поред ових питомаца у Паризу су 1862. године студирали право Милан Богићевић и Драгомир Рајовић. Пре доласка у француску престоницу у новембру 1862. године, Богићевић се школовао у Берлину док је Рајовић након усрдних молби Министарству просвете добио стипендију и допутовао у град светлости из Београда такође у новембру те године. Овај последњи је након завршетка прве године на Лицеју у Београду уписао другу годину права на универзитету у Паризу.⁶³ Њихово порекло није било без утицаја на добијање благодејанија. Драгомир Рајовић је био син Цветка

⁶⁰ Исто, 1867, Ф I, Р 136, Манојло Марић министру просвете, Фрајбург 12. августа 1865; Париз, 20. октобра и 12. новембра 1865.; Илија Гарашанин Манојлу Марићу, Београд, 20. и 26. новембра 1865; Министарство просвете Манојлу Марићу, Београд, 2. децембра 1865.

⁶¹ Исто, 1866, Ф I, Р 225, Манојло Марић министру просвете, Париз, 24. фебруара 1866.

⁶² М. Јагодић, *нав. дело*, 176.

⁶³ АС, МПс-П, 1862, Ф VII, Р 1270, Министарство просвете питомцима у Паризу, Београд, 29. октобра 1862; 1866, Ф II, Р 348, Милан Богићевић министру просвете, Париз, 9. јула 1865; 1861, Ф V, Р 1056, Драгомир Рајовић Министру просвете, Београд, 7. октобра 1861. и 8. октобра 1862.

Рајовића, државног саветника, судије и председника министарског савета 1859-1860, истакнутог присталице династије Обреновића. Он је у пролеће 1861. године лично молио кнеза Михаила да његовом сину буде додељена стипендија. Милан Богићевић је потицао из породице родбински блиско везане за Обреновиће. Његова тетка Томанија је била удата за Јеврема, брата кнеза Милоша Обреновића.

Бивши секретар Суда вароши Београда Димитрије Јовановић је 1862, после давања оставке на државну службу, о свом трошку одпутовао у Француску да би студирао права у Паризу. У почетку је боравио у Шартру где је учио француски. Тражећи стипендију, Јовановић је предложио Министарству просвете да најпре проведе годину дана у Паризу ради учења језика а да затим пређе у Хајделберг где би наредне три године студирао права као редован студент. Ово није била уобичајена пракса када су били у питању српски питомци. Они су по правилу прво студирали права у Немачкој, па тек онда учили француски језик. Јовановић је сматрао да је требало „да питомци најпре француски језик науче, како би доцније, учећи права на немачком језику, у исто време могли правне науке и на француском језику студирати, који би им као помоћно средство служило, да свестрана знања науци прибаве јошт за оно време, докле поменути науку при универзитету слушају“. За време боравка у Паризу, он је ради усавршавања језика намеравао да на Колеж де Франсу (Collège de France) ванредно похађа предавања из „неких литерарних предмета“, да се упозна са организацијом правосуђа у Француској и канцеларијским пословањем судова. Министарство просвете изашло је у сусрет Јовановићевој жељи доделивши му 1. новембра 1862. године благодејаније од 300 талира годишње. Међутим, српском питомцу ова средства нису била довољна за живот у Паризу па је он тражио од Правитељства да му одобри премештај у Женеву.⁶⁴ Јовановић се ипак касније вратио у француску престоницу, где је 1866. године завршио студије. Напоре са предавањима на Правном факултету, он је похађао и она на Факултету књижевности и језика (Faculté des lettres).⁶⁵

У Паризу су се сопственим средствима школовали син Илије Гарашанина Милутин Гарашанин и син трговца и уставобранитељског првака Стојана Симића Ђорђе Симић. Гарашанин је своје целокупно школовање у иностранству провео у

⁶⁴ Исто, 1862, Ф VII, Р 1368, Димитрије Јовановић Министартву просвете, Шартр, 21. августа/3. септембра 1862. и решење Министарства просвете од 15. октобра 1862; Димитрије Јовановић министарству просвете, Париз, 25. новембра и 27. децембра 1862; Министарство просвете Димитрију Јовановићу, 28. децембра 1862.

⁶⁵ Исто, 1866, Ф V, Р 947, Министарство просвете Димитрију Јовановићу, Београд, 15. јула 1866.

Француској. По завршетку прве године природно-техничког одељења на Лицеју у Београду, он је прешао у Париз и од 1860-1863. студирао математику на лицеју Сент-Барб (Collège Sainte-Barbe), а затим исте студије наставио на Политехничкој школи 1863-1865. године. На захтев српске владе конзул Ботмилио се потом заложио код француског министра рата да Гарашанин буде примљен у Артиљеријску школу у Мецу (L'École d'application d'artillerie et du génie à Metz). Крајем новембра министар је одобрио захтев, под условом да српски студент покаже знања неопходна да би пратио наставу.⁶⁶ Као државни питомац, у чину потпоручника, Гарашанин је ступио у ову високу војну школу 1866. и завршио је 1868. године.⁶⁷ Ђорђе Симић је студирао филозофију у Берлину 1861-1863. и Хајделбергу 1863-1864, а права у Паризу 1864-1866.⁶⁸

После боравка у немачким градовима, француска престоница -„узор-варош“- је остављала на српске питомце снажан утисак.⁶⁹ Двадесеттворогодишњи Јован Авакумовић, који је пре доласка у Париз кратко време живео мирним и скромним животом у Цириху, је у *Мемоарима* описао свој први сусрет са градом светлости. На путу од железничке станице, пролазећи фијакером поред великих зграда на булеварима и гледајући осветљене излоге српски питомац није знао чему више да се диви: „да ли величини или лепоти самог Париза, да ли оном укусу, раскоши и богатству по дућанима, што се све, при дивном осветљењу, видело ноћу као усред дана, да ли оном многобројном скупу фијакера и других подвозних средстава по булеварима, или – најпоследње, оној непрегледној маси људи, женскиња и деце, по широким тротоарима булеварским. Све ово толико је силно утицало на мене да ми је изгледало као да то није јава, већ као да сањам и уображавам нешто немогуће и невероватно“. Милана Кујунџића „Париз није ни уплашио ни изненадио ни обрадовао ни сневеселио“. Он је сматрао да су све европске вароши изгледале „на исти калуп“. Међутим, умногоме захваљујући префекту Сене Жоржу Осману (Georges Eugène Haussmann), пета и шеста деценија XIX века су у Паризу биле доба највеће грађевинске делатности. Уз огроман рад и подршку Наполеона III, он је од француске престонице направио модеран град, са великим авенијама које су могле апсорбовати стално растући саобраћај.⁷⁰ Кујунџић

⁶⁶ Исто, Министарство иностраних дела (МИД)-Инострано одељење (И), 1865, Ф XI, Р 93, француски конзул Ботмилио министру иностраних дела Илији Гарашанину, Београд, 21. новембра 1865.

⁶⁷ Александра Вулетић, „Из породичног живота Илије Гарашанина“, Зборник радова *Писмо*, Београд 2001, 129-139; *Српски биографски речник*, том 2, Нови Сад 2006, 625.

⁶⁸ М. Јагодић, *нав. дело*, 177

⁶⁹ Ана Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003, 48-54.

⁷⁰ *Dictionnaire du Second Empire*, 616.

наводи да они који су пре само неколико година били у Паризу сада не могу да препознају град: изграђене су нове куће, проширени булевари и направљени нови квартави. Српски питомац је уочио и наличје велеграда: у његовом кварту, поред Универзитета било је „сокака мрачнијих и прљавијих него наш Дорћол“.⁷¹

У француској престоници Авакумовића је сачекао Јован Максимовић који је живео у изнајмљеној соби у стану на булевару Монмартр (Boulevard Montmartre). Авакумовић је нашао собу на булевару Севастопољ (Boulevard de Sébastopol), недалеко од Универзитета и Луксембуршког парка (Jardin du Luxembourg). Двојица студената су се хранили у ресторану где су оброци били обилни а храна добра и јевтина. У Паризу се обедовало два пута дневно: доручковало се око једанаест пре подне а ручало увече. Оба obroка коштала су по 1,5 франак или, прерачунато у тадашњу српску новчану јединицу седам и по гроша чаршијских. Дневни трошак за исхрану износио је, дакле, три франка.⁷² Поређења ради, у пристојној београдској кафани ручак са хлебом и вином за једну особу коштао је 1865. године шест гроша чаршијских.⁷³ Пре него што је прешао у „добар смештај“ који је плаћао 35 франака месечно, Милутин Гарашанин је био смештен у безусловној соби интерната L'Institution Jubé. Исти износ за изнајмљивање собе плаћао је и Драгомир Рајовић.⁷⁴ Авакумовићева соба је била, као и Максимовићева, на шестом спрату (поткровље или мансарда), „лепа и добро намештена“. Из романа Емила Золе сазнајемо да је на шестом спрату у зградама у Паризу углавном становала послуга. Та чињеница говори колико је био скроман смештај у коме су боравили српски питомци.

Милан Дамјановић и Гргур Максимовић су се жалили да им је благодети од 400 талира недовољно и сматрали су да подносе жртву за своју земљу студирајући с таквом стипендијом. Трошковима није било краја. Начелник министарства унутрашњих дела Никола Крстић, који је боравио у Паризу од маја до јула 1865. године, је у разговору с двојицом питомаца изнео мишљење да нема земље која даје веће стипендије од Србије, да је њен износ више него коректан и да стога ниједан министар неће бити спреман да га повећа. Начелник је, међутим, знао да град светлости нуди разна задовољства којих питомци нису желели да се одрекну, а чију цену често нису могли да плате: „Али, дабоме, у Паризу човек нигда нема доста новаца, јер има сто

⁷¹ АС, МК, бр. 181, Милан Кујунџић непознатом, Париз, 28. септембра 1864.

⁷² Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 45-46.

⁷³ М. Јагодић, *нав. дело*, 178.

⁷⁴ АСАНУ, бр. 14893, бр. 73, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину, Београд, 30. марта 1864; бр. 77, исти истом, Београд, 3. марта 1865; бр. 79, исти истом, 17. маја 1865.

прилика да новце троши“. Ипак, Крстић је описао Дамјановића и Миловановића као озбиљне и скромно одевене људе. Стекао је утисак да ће они по повратку у отаџбину бити узорни чиновници.⁷⁵

Српски питомци су у француској престоници одлазили на спавање тек око два или три сата после поноћи. Град светлости је живео ноћу, „Париз и париски живот нису знали за рано спавање и рано устајање“. У један ујутро је по кафанама и булеварима, нарочито на Булевару Италијана (Boulevard des Italiens), било најживље. У том погледу Париз је био сушта супротност у односу на градове Средње Европе. У Бечу је у десет сати увече све спавало мртвим сном. Сасвим природно, студенти после „ноћног живота“ нису устајали пре десет сати изјутра.⁷⁶ Српски питомци су посећивали и „Прадо“, велику салу за балове у кварту la Guillotière de Lyon, где се средином XIX века окупљао, да тако кажемо „друштвени отпад (rebut de la société)“, радници, углавном зидари и циглари. Ту су они имали прилику да се упознају с плесом кан-кан. Играчице су на бини задизале сукње и показивале публици ноге и доњи веш. Никола Крстић је констатовао да „млад човек на том месту има толико прилике да поклизне да је заиста чудно ако дође читав кући“. За разлику од њега, Ђорђе Симић у томе није налазио ништа неморално, називајући кан-кан „потребом цивилизације“. Због тога је Крстић закључио да париска атмосфера негативно утиче на питомце. Познајући Симића као смерног, благог, учтивог и пристојног момка, он се бојао да ће српски питомац у Паризу изгубити много од тих својих лепих особина.⁷⁷ Свакако и он добро упознат са чарима ноћног живота града светлости, Драгомир Рајовић је једно вече одвео Крстића и управника вароши Београда Михаила Барловца у посету једној јавној кући у Булевару Малзерб (Boulevard Malesherbes). На основу личног искуства, Рајовић је касније о тој кући и „лаким женама“ приповедао „такве гадне ствари које се морају презирати-које не само поништавају човечје достојанство, него га убијају сасвим и које показују до ког се степена људи морају покварити“.⁷⁸ На основу онога што је видео дружећи се с питомцима, Крстић је извео закључак да они мало времена посвећују учењу и да

⁷⁵ Ови питомци су рекли Крстићу да за 45 франака имају ручак и вечеру и да им остаје до 10 франака за стан и одело. Дамјановић и Миловановић су вероватно давали по 45 франака на ручак и 45 на вечеру, али је износ за стан и одело сасвим нејасан. Такође, после ових навода питомаца остаје нејасно колика је заправо била стипендија париских студената, то јест, да ли је кнежева одлука из новембра 1861. године да се „Паризлијама“ поред благодетија од 400 додели још 100 талира на име школских трошкова у међувремену укинута (Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 129).

⁷⁶ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 46, 57.

⁷⁷ Никола Крстић, *Дневник. Приватни живот I*, 9. април 1864 – 31. децембар 1866; *Приватни живот II*, 3. јануар 1867 – 6. децембар 1874, приредила Александра Вулетић, Београд 2006-2007; I, 201.

⁷⁸ Исто, 203.

углавном беспосличе и лумпују. Благоејанци су за време студија имали девојке са којима су живели.⁷⁹ Вероватно и из тог разлога, они су посвећивали велику пажњу личном изгледу, желећи да се облаче „по париској моди“.⁸⁰ Иако критичан према питомцима, Никола Крстић је такође уживао у задовољствима која је нудио град светлости. Поред тога што је са српским студентима посећивао „опскурна места“, начелник је био и на коњским тркама у Вансену и Булоњској шуми и у више наврата у позоришту, где је имао прилике да види и Наполеона III.⁸¹

Поједине „Паризлије“ су оставили и забелешке о утисцима са предавања на Универзитету. Ревносан, Јован Авакумовић је почео да слуша излагања професора Правног факултета одмах по доласку у француску престоницу. Присуствовао је предавањима из казненог права код Жозефа Ортолана (Joseph Louis Elzéar Ortolan), јавног државног и међународног права код Анселма Батбија (Anselme Batbie) и француског грађанског права код Лероа. Поред тога, Авакумовић је, као ванредни слушалац, похађао предавања из *Меничног права*, *Енциклопедије права* и *Грађанског поступка*. За све професоре овај питомац је сматрао да су врло добри, а као најбољег говорника је издвајао Батбија, који је 1873. године постао министар просвете. Драгомир Рајовић и Милан Богићевић су у својим полугодишњим извештајима Министарству просвете наводили појединости у вези с предметима које уче, имена професора-предавача и уџбенике по којима предају. Тако од Рајовића сазнајемо да су у другој години Правног факултета студенти учили *Грађански законик* (Code civil), *Казнени законик*, *Јурисдикцију казнителну*, *Судски поступак у грађанским парницама* и *Римско право*, а од Богићевића да су професори у првој години предавали француски *Грађански законик* (Code Napoléon) и *Римско право*. Француски грађански законик је предавао професор Бинва по уџбенику Фредерика Мурлона (Frédéric Mourlon, *Répetitions écrites sur les examens du code Napoléon*, vol. 3, Paris 1858).⁸² На Милана Кујудића је посебан утисак оставило то што су студенти на предавањима аплаудирали предавачу када би им се нешто допало и звиждали када им се нешто не би допало. За разлику од београдског Лицеја и немачких универзитета где су професори увек држали иста предавања, у Паризу су били обавезни да сваке године држе курс на другу тему из

⁷⁹ Н. Крстић, *Јавни живот I*, 139.

⁸⁰ АС, ИГ 1530, Непознати Илији Гарашанину, без места и датума.

⁸¹ Н. Крстић, *Приватни живот I*, 194, 196, 199.

⁸² АС, МПс-П, 1864, Ф X, Р 1536.

своје струке.⁸³ Милутина Гарашанина су професори сматрали интелигентним, мада не превише ревносим у раду.⁸⁴ За време студија, он је узимао и приватне часове. Пријемни испит за Артиљеријску школу у Мецу није положио из првог покушаја крајем 1865. године.⁸⁵ Милутинова лењост и неуредност задавале су његовом оцу Илији Гарашанину веће бригае од његових неположених испита.⁸⁶

Слободно време и школске распусте српски питомци су у Паризу проводили обилазећи знаменитости града. Јован Авакумовић је сматрао да је за упознавање француске престонице потребно најмање три месеца. Поред обиласка музеја, он је одлазио да слуша познате говорнике, адвокате и посланике, током судских процеса и у парламенту. На поротним суђењима питомац је често слушао адвоката Жила Фавра који се прославио као бранилац италијанског револуционара Феличеа Орсинија за време судског процеса 1858. године, вођеног због атентата на Наполеона III. Тадашњу опозицију у француском парламенту представљала је група од пет посланика коју су чинили: Адолф Тјер, Жил Фавр, Гарније Пажес (Louis-Antoine Garnier-Pagès), Емил Оливје (Emile Ollivier) и Ернест Пикар (Ernest Picard). За разлику од Тјера који је био присталица династије Орлеана, остала четворица су били републиканци. Њихови говори били су уперени против политике Наполеона и Другог царства. Прва тројица су били већ у годинама док су Оливје и Пикар били још млади. Преко новина упозната с оним што ће говорити представници опозиције, публика је у великом броју долазила да их слуша, што је чинио и Авакумовић. Међу њима, српски питомац је издвајао Пикара који је без припреме одговарао на нападе министара или владиних присталица уперене против његових истомишљеника. „Пикар је то говорио тако језгровито и духовито да је била милина слушати га“. Говори „петорице“ остављали су снажан утисак па је у јавности створен јак покрет против Царства. У том духу писала је и француска штампа, наравно у оној мери у којој је то допуштала полицијска власт. Идеја о републици продирала је све више у слојеве грађанства, о чему може послужити као доказ кампања за подизање споменика републиканском посланику Жан Батисту Бодену (Jean-Baptiste Alphonse Victor Baudin). Он је 3. децембра 1851. године, супротстављајући се државном удару Луја Наполеона, погинуо у сукобу с војском на барикадама у предграђу Сент-Антоан. Упркос скромној стипендији, Авакумовић је у Паризу могао да обиђе бројне

⁸³ Исто, МК, бр. 229, Милан Кујунџић породици, Париз, 5. новембра 1864 . и исти оцу, Париз, 7. марта 1865.

⁸⁴ М. Јагодић, *нав. дело*, 179.

⁸⁵ АСАНУ, бр. 14893, бр. 71, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину, 2. децембра 1863. и бр. 80, исти истом, Београд, 19. децембра 1865.

⁸⁶ А. Вулетић, *нав. дело*, 133.

знаменитости и лепа места и упозна живот светске престонице. „Већ и сам излазак на Јелисејска поља, у Булоњску шуму и разна друга места за шетање у Паризу, били су храна мојој младој души, забава и поука врло корисна... Уопште ко је само окушао живот у Паризу, ко је видео и упознао лепоте тог светског колоса, тај мора признати да Французи имају право што говоре: Париз нема себи равна. Париз је једина варош у којој се да живети“. Међу својим доживљајима, српски питомац је издвојио дружење са тадашњим чувеним адвокатом и правником Далоом и његовом породицом. Након што је Авакумовића случајно упознао у Луксембуршком парку, стекавши утисак да је вредан и ревносан, Дало је позвао студента у свој дом. Сваког петка увече ова угледна породица је приређивала пријеме за своје званице. Одевен у елегантно црно одело, Авакумовић је тада први пут ушао у салон једне отмене француске куће у Паризу. Он је ту упознао Далоову супругу, кћери и синове, правника и правног писца Едуара и публицисту Пола. „Иначе, у салону Дало музицирало се, младеж је играла разне салонске игре. А за старије било је у споредној соби столова за шах и играње карата. За све време служило се колачима, хладним јелом и разним напитцима“. Водећи са српским студентом разговоре правне природе, француски адвокат је увидео да он добро познаје кривично право и изнео закључак да би знања на том пољу могао применити и у науци и у пракси. Авакумовић је оставио добар утисак на читаву породицу па је све до одласка из Париза био редован гост Далоових. По повратку у Србију српски питомац је до смрти адвоката 1869. године водио преписку са овом породицом.⁸⁷

За време боравка у Паризу Никола Крстић је разговарао с питомцима о политици и државном уређењу Србије, о чему је оставио занимљиве записе у свом *Дневнику*.⁸⁸ Готово сви студенти су сматрали да је стање у земљи лоше, да је политика владе погрешна и да не постоји слобода говора и штампе. Међутим, Крстић је приметио да, углавном због неискуства, неки од њих немају јасне појмове о држави (Јован Максимовић) док су код других (Драгомир Рајовић) та знања веома површна. Као бивши професор Лицеја, Крстић је неке од ових студената од раније познавао. Либерализам, као идеологија младе генерације српске интелигенције, је пустио корена и код „Паризлија“. Драгомир Рајовић и Ђорђе Симић су предњачили у слободоумљу, док су Димитрије Јовановић, Милан Богићевић и Јован Авакумовић били умеренији. Вероватно због одређеног искуства као бивши секретар суда, Јовановић је боље од осталих умео да уочи недостатке у раду државних служби. Најумеренији, а уједно и

⁸⁷ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 47-50.

⁸⁸ М. Јагодић, *нав. дело*, 179.

једини међу питомцима који није заступао либерална начела био је Милутин Гарашанин, на кога су вероватно утицала очева конзервативна схватања. Када је Крстић студентима скретао пажњу на чињеницу да су и Срби који су се раније школовали у иностранству као млади били присталице либерализма али су касније променили мишљење, питомци су одговарали да су њихови претходници то чинили да би задржали високе државничке положаје. „Паризлије“ нису критиковали кнеза Михаила, али су нападали режим унутрашње политичке стеге, полицију, злоупотребе, прогоне и забране.⁸⁹ Њихова повика била је превасходно усмерена против министра унутрашњих дела Николе Христића.⁹⁰ Питомци су критиковали рад министара али нису могли да предложе никога који би њихов посао обављао на стручнији и одговорнији начин. Они су сматрали да би давањем слободе штампи и увођењем законодавне скупштине било побољшано унутрашње стање у Кнежевини. Крстић им је, међутим, у много чему давао за право. Он је сматрао да би био грех називати их непатриотима зато што су критички настројени према влади. „Стега, које се сад у нас придржавају као правца у јавном делању, може зауздати неке раскалашнике; али она меће у окове и духове људи разборитих и патриота, те се ови устежу казивати својих мисли; и тако стега производи, порађа немарност према општим стварма, а полицијом, на коју се сад такође много даје, управ се одвраћају људи од јавних послова. Кријење радње јавне и неповерљивост, која се показује од стране владе према публици и нижим чиновницима, производи ладноћу према јавним пословима, а где те има, ту не може бити заједничког заузимања, заузимања за опште ствари“. Крстић је заправо париским студентима највише замерио то што стање у Србији не сагледавају на довољно јасан, реалан и разложен начин. Он је сматрао да благодјејанци не увиђају да у земљи нема довољно образованих, стручних и људи од искуства, способних да спроведу реформе.⁹¹

Иако су тадашњим министрима и угледницима-некадашњим српским питомцима у иностранству, замерали да су се због положаја одрекли својих ранијих ставова, овим париским студентима је такође на првом месту била професионална афирмација. У односу на личне интересе њихов патриотизам је ипак био у другом плану. Сваки од питомаца је сматрао да му припада и очекивао по повратку у земљу место у државној служби. Чини се, нажалост, да Крстићева констатација по овом питању одражава стање у Србији које траје већ скоро два века: „Истина да је зло код

⁸⁹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 146-150.

⁹⁰ М. Јагодић, *нав. дело*, 180.

⁹¹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 148-149.

нас што се и данас често међу на висока званија људи без знања и способности и већих заслуга; јер то је једино што у млађима подстиче жељу да дођу на та виша места; али опет зато држим да би требало да баш ти млађи људи то више мисле о држави, но о себи... Кад ће престати то грамзење за званијама код нас, Бог зна; али сам тврдо уверен да престати неће докле год не овлада неки бољи правац мишљења и код владе и код свију њених органа и особито код млађе интелигенције... Што Баталака каже, да смо покварени до зла Бога, то је истина; али нема те полиције, ни строгости која ће бити кадра сама собом излечити то што је покварено. Наука, и то наука у најпространијем смислу, једино је средство којим се може доскочити нашем злу“.⁹²

Као престижни синоним за цивилизацију и културу, али и као пожељни модел у освајању политичких и грађанских слобода Француска заузима посебно место у развоју српског друштва у XIX веку.⁹³ По повратку из Париза крајем 1865. године ова генерација српских питомаца имала је велики утицај у друштвеном и политичком животу Србије на крају XIX и почетку XX века. Неки од њих су, бавећи се политиком и дипломатијом, постали значајне личности српске историје док су други изградили завидне каријере као правници и инжењери. Ови интелектуалци, носиоци француског политичког и културног утицаја, су представљали највиши слој српског грађанског друштва, чије обликовање је започело осамдесетих година деветнаестог века. О томе сведоче биографије „Паризлија“.

Јован Авакумовић је био члан и председник Либералне странке, министар унутрашњих дела 1873. и 1880, министар правде 1887, и председник владе 1892-1893. године. Именован за судију Касационог суда 1881. године, интензивно се бавио студијама казног права. Потврђено је мишљење француског адвоката Далоа који је већ за време Авакумовићевих студија приметио његов таленат. Објављујући више књига и расправа из области казног права, он је стекао глас најбољег кривичара међу српским правницима. Захваљујући томе је 1893. године постао редовни члан Српске краљевске академије. Међу његовим делима издвајају се следећа: *Важност кривичног закона*, Београд 1882; *Нужна одбрана*, Београд 1884; *Теорија казног права*, I-X, Београд 1887-1897; *Француска и енглеска порота*, I-II, Београд 1885-1890; *Промена валуте и противправни послови*, Београд 1924.⁹⁴

⁹² Исто, 139-140.

⁹³ Д. Батаковић, *нав. дело*, 74.

⁹⁴ *Српски биографски речник*, том 1, Нови Сад 2004, 43-45.

Гргур Миловановић је по повратку у Србију обављао дужност секретара Окружног суда у Ужицу, Пожаревцу и Туприји да би 1871. године био именован за судију Књажевачког окружног суда. У периоду 1875-1890. године је био професор *Казненог права* и *Казненог поступка* у Великој школи. Аутор је два уџбеника из области кривичног права: *Кривични поступак*, Београд 1890. и *Кривично право*, Београд 1897.⁹⁵

Милан Дамјановић је 1866. године био судија Трговачког суда, секретар у Министарству правде, а затим управник Апсеничког завода у Београду 1869-1874. године. Именован је 1870. за судију Неготинског окружног суда а 1881. године за члана Касационог суда. После српско-турских ратова (1876-1878) и стицања независности био је члан владине Комисије за утврђивање границе са Бугарском. Бавио се питањем казненог система и путовао је у иностранство проучавајући казнене заводе у Немачкој, Аустро-Угарској и Белгији. Један је од првих правника који је покушао да у Србији примени достигнућа пенологије, а писао је и радове из ове области.⁹⁶ Преводио је са немачког и енглеског језика дела стручне литературе: *Правна путничка писма о Енглеској*, Београд 1866; Алберт Фридрих Бернер, *О укидању смртне казне*, Београд 1866; Карл Митермајер, *Најновија испитивања односа питања о укидању смртне казне*, Београд 1866; Чезаре Бекарија, *О преступима и казнама*, Београд 1866.⁹⁷

Јован Максимовић је био судија Суда вароши Београда 1870-1871, судија Трговинског суда у Београду 1873. и председник овог суда 1875-1876. и 1880-1881, члан Апелационог 1877-1879. и Касационог суда 1882-1887. године. Именован је 1880. године за краљевог посланика у Народној скупштини. Био је у групи судија који су судили убицама кнеза Михаила.⁹⁸

Љубомир Каљевић је на студијама стекао многа знања из политичких, економских и историјских наука и широку општу културу. Он се из иностранства вратио са учвршћеним либералним политичким погледима. О сопственом трошку покренуо је 1867. године либерални лист *Србија*. У њему је са групом истомишљеника опрезно критиковао аутократски режим кнеза Михаила. Касније је постао близак младоконзервативцима (будућим напредњацима) и постао 1874. године министар финансија у влади Аћима Чумића, а затим 1875-1876. и председник владе. Био је један од покретача листа *Видело* и оснивача Напредне странке, посланик Србије у Букурешту

⁹⁵ М. Јагодић, *нав. дело*, 181.

⁹⁶ Наука о средствима за кажњавање.

⁹⁷ *Српски биографски речник*, том 3, Нови Сад 2007, 82.

⁹⁸ Исто, том 5, Нови Сад 2011, 782.

1881-1886. и у Атини 1886-1889. године. За време краља Александра Обреновића постао је 1895. државни саветник а 1901. председник Сената. Одмах по убиству брачног пара Обреновић 1903. године преузео је ресор министра иностраних послова. Био је од 1870. редовни члан Српског ученог друштва а 1893. именован за почасног члана Српске краљевске академије. Написао је мемоаре под насловом *Моје успомене*, Београд 1908.⁹⁹

Рударски инжењер Манојло Марић је радио у Мајданпеку и Управи подрињских рудника и обављао геолошка истраживања у околини Бора. Заступао је конзервативна политичка уверења. У влади Данила Стефановића 1875. године био је министар грађевина задужен за саобраћај.¹⁰⁰

Милан Кујунџић је 1866. постао професор филозофије на Великој школи, а годину дана касније именован је најпре за члана а затим 1873. године и за секретара Српског ученог друштва. Био је уредник *Гласника српског ученог друштва*. Био је народни посланик, први секретар (1874), потпредседник (1880-1881) и председник (1882-1885) Народне скупштине. После учешћа у српско-турским ратовима 1876-1878. унапређен је у чин пуковника војске Србије. Један је од оснивача Напредне странке 1881. и члан њеног главног одбора. Био је посланик у Риму (1882-1886), министар просвете (1886-1887) и члан Српске краљевске академије. Под надимком Абердар објавио је две збирке лирских песама *Први јек* и *Други јек*. На Великој школи је предавао историју филозофије, психологију, логику и естетику. У Србији је први започео предавања из историје филозофије, утемељио историографију српске филозофије (*Философија код Срба*, Београд 1868), а тиме и истраживање историје филозофије уопште. Започео је истраживања појединих филозофских дисциплина код Срба (*Поглед на психологију код нас Срба*, Београд 1867; *Шта је и колико рађено у нас на лођици*, Београд 1871). Предавао је и руску филозофију. Његов главни филозофски спис носи назив *Кратки преглед хармоније у свету*, I-II, Београд 1867-1872.¹⁰¹

Милан Богићевић је био секретар кнежевог двора 1872, министар правде 1874-1875, министар иностраних дела 1875, 1883-1884. и 1894-1895. и касациони судија 1879-1883. године. Обављао је дужност српског посланика у Бечу 1883-1888, Берлину 1895-1900. и Риму 1896-1897. године. Био је један од оснивача Напредне странке. Са папским нунцијем у Бечу израдио је нацрт конкордата за Краљевину Србију.¹⁰²

⁹⁹ Исто, том 4, Нови Сад 2009, 802-804.

¹⁰⁰ Исто, том 6, Нови Сад 2015, 99.

¹⁰¹ Исто, том 5, 422-423.

¹⁰² Исто, том 1, 624-625.

Драгомир Рајовић је 1881. постао члан Касационог суда а четири године касније председник преког суда који је судио учесницима у Тимочкој буни. Био је члан Напредне странке и министар народне привреде 1884-1886. године у кабинету Милутина Гарашанина.¹⁰³

Димитрије Јовановић је био председник Крагујевачког окружног суда 1867-1873, члан Апелационог суда 1874. и члан Касационог суда 1875-1877. године. Као члан Либералне странке изабран је за посланика, а потом секретара и председника Народне скупштине. У ратовима 1876-1878. је учествовао као судија у Тимочком корпусу. Написао је монографију *Нешто о кругу радње Касационог суда*, Београд 1866.

Милутин Гарашанин је био један од оснивача Напредне странке и њеног органа *Видело*, народни посланик 1874-1875, 1890-1893. и 1894, министар унутрашњих дела 1880-1883. и председник владе 1884-1885, 1885-1886. и 1886-1887. године. За време напредњачке владе Стојана Новаковића 1895-1896. био је председник Народне скупштине. У два наврата, 1894. и 1896, именован је за посланика Србије у Француској, где је и умро 1898. године. Покренуо је 1889. књижевно-политички лист *Поглед* и у њему објављивао чланке. Његова најзапаженија дела су *Два намесништва*, Београд 1892. и *Доколице*, Београд 1892. Изабран је за редовног члана Академије 1893. године.

Ђорђе Симић је био посланик у Софији, Петрограду, Риму, Бечу и Цариграду и у два наврата 1894. и 1896-1897. године председник владе Краљевине Србије. Један је од оснивача Црвеног крста у Србији и његов дугогодишњи председник. У 14 књига дневничких бележака насловљених *Акта моје дипломатске службе*, *Ивањањски атентат и женидба краља Александра* и *Посланик на расположењу* изложена је његова дипломатска делатност, али и неколико деценија историје Србије и Балкана.¹⁰⁴

Поред наведених питомаца у Паризу су се за време друге владе кнеза Михаила школовали студенти права Настас Петровић, Стојан Антић, Светозар Марковић, Димитрије Новаковић, Милисав Миловановић, Филип Тајсић и Урош Кнежевић, будући лични лекар краља Милана Сава Петровић, официри Љубомир Ивановић, Владимир Николић, Стеван Здравковић, Петар Топаловић, Дамњан Борисављевић, Стеван Пантелић и студент рударства Михаило Богичевић.¹⁰⁵ Већи део њих се такође у великој мери одужио држави која их је школовала.

¹⁰³ *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 3, Загреб 1928, 659.

¹⁰⁴ А. Столић, *нав. дело*, 3, 7.

¹⁰⁵ Мада смо о наведеним питомцима прикупили доступну архивску грађу, одлучили смо да због обима рада само споменемо њихова имена.

II Покушаји успостављања трговинских веза између Француске и Србије

A. Идеја капетана Мањана о успостављању пловидбене линије на Дунаву и Сави

Непосредно по повратку Обреновића у Србију 1859. године испољили су се јасни знаци нетрпељивости кнеза Милоша према Аустрији. Држање ове силе за време и после одржавања Светоандрејске скупштине као и претња да окупацијом Београда поново успостави свој утицај у Србији, изазвали су отпор Правитељства.¹⁰⁶ Аустријски амбасадор у Цариграду, барон Прокеш, предложио је у јуну својој влади као једино средство притиска затварање границе према Кнежевини. Ова мера представљала је велику опасност јер је могла да изазове тежак поремећај у погледу животних услова становништва Србије. Трговина, од које је зависила српска привреда, обављана је већим делом преко јужних покрајина Дунавске монархије. Затварање граница било је најјаче средство притиска на Србију и обезбеђивало је Аустрији предност над осталим силама заинтересованим за привредне активности и улагања у Кнежевини. Иако није имала над њом покровитељство и право да се меша у њене унутрашње односе, Дунавска монархија је Србију, као и остале подунавске покрајине Османског царства, држала у зависности готово у истој мери као и сопствене области, контролишући у потпуности њихову унутрашњу и спољну трговину. Ово тржиште обухватало је око десет милиона становника, а Аустрија је успешно користила непостојање прописа којима су уређени трговински односи у овим крајевима. Трговина између Србије и Аустрије, и Србије и турских провинција Босне, Бугарске и кнежевина Влашке и Молдавије обављана је воденим путевима, рекама Савом и Дунавом. Пловидба на два река била је у рукама Хабзбуршке монархије, тако да је и мањи део српске трговине, онај који није био везан за аустријско тржиште, зависио од *Аустријског друштва за пловидбу Дунавом (La Compagnie autrichienne de navigation du Danube)*. Хабзбуршка монархија је својим прописима држала под контролом пословање српских привредника, а мере које је примењивала против оних који се нису придржавали правила могле су да допринесу њиховој пропасти. Париским уговором проглашено је начело слободне пловидбе Дунавом. Наполеон III је слављен као ослободилац али је контрола пловидбе и привредног живота у подунавским покрајинама Османског царства и даље остала у рукама Аустрије.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, 36-37.

¹⁰⁷ Исто, 38.

После успостављања Другог царства у Француској изградња железница била је у пуном јеку. Радови на гвозденом путу који је повезивао Париз с Марсејом ујурбано су извођени. Спајање Авињона и Валенса (Valence) остварено је 1853; железничком пругом којом су повезани Лион и Валенс воз је први пут прошао 1855. године. Међутим, пловидба рекама Роном и Соном претрпела је због тога озбиљне последице. Напредна пловидбена друштва имала су на располагању превелики број пароброда. Сматрано је да је решење нађено када је 1853. године избио Кримски рат. Тада је у Речној пловидби града Лиона (la Batellerie Lyonnaise) настао смели план да бродови који су завршили своју пловидбу на Рони и Сони буду послати на Црно или Азовско море, или да плове руским рекама или рекама Влашке и Молдавије. Они ће обављати превоз трупа, у њима ће бити пружана заштита болеснима, биће чак саграђени мостови састављени од бродова. Претпоставља се да је идеја о таквој употреби бродова потекла од капетана Мањана (Michel-André-François-Honorin Magnan) који се није бојао изазова пошто је учествовао у поморским експедицијама у Јужној Америци. Постављало се питање како да мали бродови, намењени вршењу мање захтевног речног саобраћаја доплове до Црног мора. Донесена је одлука да за пробу буде послат један брод ка Босфору. Командовање је оправдано поверено капетану Мањану који би овим доказао своје тврдње.

Посада од 22 члана предузела је путовање од више од 2.000km морем, речним бродом *Le Cygne* носивости 116 тона, дужине 57m, газом од 240cm и јачином мотора од 50KS. Подухват је изгледао непромишљен. Полазећи из Лиона *Le Cygne* је заплочио Роном до Марсеја а затим је наставио пловидбу 15. августа 1855. године, праћен молитвама читавог становништва, убеђеног да више никада неће видети храбре поморце. Морнари су на јарбол подигли француску заставу и заставу града Лиона. Крхки брод је редом пристајао у Ђенови, Ливорну, Тивита Векији, Месини, а затим је његов дуг пут ишао преко Галипоља, Крфа, Парге, Закинтоса, Хидре, Пиреја, Еубеје, Волоса, Дарданела и на крају Цариграда у који је приспео 19. септембра 1855. Брод је стигао до свог циља прешавши 612 морских миља за 26 дана. Капетан Мањан доживео је врхунац свог угледа када је, на запрепашћење становника Цариграда, спустио покретни димњак и управрио свој брод ка понтонском мосту Галата, прошао без тешкоћа кроз узак пролаз намењен чамцима и нашао се у заливу турске ратне луке. Брод је одмах стављен у употребу. На палуби је имао 150 руских заробљеника када га је 8. октобра напао и потопио аустријски брод *L'Impératrice* чиме је окончан опсежни план Речне пловидбе града Лиона којим би била извршена „сјајна ликвидација” вишка

расположивих и употребљивих пароброда. Разматрани су и други планови: употребе бродова на Дунаву, али влада и банкари којима се речна пловидба обратила нису били заинтересовани. Постојали су и планови о употреби бродова на Дњепру, у Турској, на језеру Ван, затим у Шпанији, на Ебру. На крају је у Француској потврђен пораз речне пловидбе у борби са железницом. Тек крајем века схваћено је до које мере две врсте превоза могу да помогну једна другој. Речна пловидба града Лиона неће поново доживети велики напредак који је достигла средином XIX века.¹⁰⁸

Француски бродовласник и представник друштва *Матис, Мањан, Паро и Ко.* (*Mathiss, Magnan, Parot et Cie*) капетан Мањан је у лето 1856. године, пловећи Дунавом и Савом, испитивао услове за пловидбу и могућност успостављања трговинских веза између Француске и северних турских покрајина.

На Мањана је највећи утисак оставила Ђердапска клисура коју су Румуни (становници Влашке и Молдавије), због њеног импозантног изгледа, назвали Гвоздена врата (рум. *Portile de Fier*, фр. *Portes de Fer*). Капетан је Гвоздена врата описао као висораван са оштрим стенама које су, када је низак водостај Дунава, делом прекривене водом, а потпуно прекривене њом када је водостај реке висок. Висораван кроз коју река тече, између влашке и српске обале, има узак пролаз чија дубина је три стопе када је водостај најнижи и осам, девет или десет стопа када је водостај реке највиши. Пролаз је широк око двадесет метара и чини трећину ширине реке, почевши од влашке обале, док је дужина пролаза око хиљаду метара. Брзина речне струје, када је водостај низак, је осам до девет миља на сат. На хиљаду метара дужине постоји разлика у успону или нивоу речног дна од четири метра тако да је узводно од висоравни водостај за пет метара виши него низводно. Одатле произлази да је висораван природна брана која држи горњи ток изнад доњег тока реке у Гвозденим вратима на висини од четири метра. Пловидба кроз овај пролаз је врло тешка и опасна за време ниског водостаја због подводних стена, снажних струјања и вирова које узрокују препреке на које река наилази. Река која тече од запада ка истоку, на миљу изнад Гвоздених врата, нагло мења свој правац ка југу, тако да река снажно тече према влашкој обали, скоро испод Гвоздених врата, док је најмирнија поред српске обале где се готово не осећа њено струјање. Грађевински радови, да би пловидба у том пролазу била учињена сигурном, били би обављени брже и са више изгледа на успех и мање средстава на српској обали,

¹⁰⁸ Félix Rivet, „Le conflit entre la batellerie et le chemin de fer à Lyon au début du XIX siècle“, *Revue de géographie jointe au Bulletin de la Société de géographie de Lyon et la région lyonnaise*, vol 24, n° 2, Lyon 1949, 97-107.

где се још увек могу видети остаци старог пловног канала из римског периода. Канал са уставама на месту старог канала могао би да буде саграђен за мање од годину дана и био би довољан да осигура пловидбу на том делу реке, до Гребена, следећег опасног пролаза. Никако не би било упутно да Аустријанцима буде поверено извођење тих радова и право на наплату царине јер би они на тај начин управљали пловидбом на горњем току Дунава. Капетан Мањан је сматрао да би Гвоздена врата требало да остану у поседу Србије, под заштитом сила потписница Париског уговора а не прибрежних сила (подунавских држава) на које ће Хабзбуршка монархија увек имати велики утицај. Ако буду миниране стене које се налазе с једне и с друге стране природног пролаза, биће повећана количина воде која ће из горњег тока отицати низводно од стеновитог платоа који чини природну брану. Поред тога, постоји бојазан од великог опадања нивоа воде у горњем току реке, што ће ометати пловидбу на горњем току Дунава због појаве нових камених спрудова. Ниво воде ће опадати због повећаног отицања воде у Гвозденим вратима, док грађењем канала са уставама на српској обали бојазни од тога не би било. У канал би дотицала само количина воде потребна за пролазак бродова што би врло мало утицало на разлику у нивоу воде у горњем току реке. Српско село Царевац (у близини Великог Градишта) ће постати велико стовариште одакле ће страна роба бити даље транспортована. Од Гвоздених врата до катаракти Гребен, пловидба захтева повећану опрезност капетана брода због наглих завоја реке која тече између планина. Да би пловидба постала активна неопходно је доношење прописа о пловидби како би биле избегнуте несреће изазване скоро неизбежним сударима бродова који плове узводно и низводно. Мањан је пловећи Дунавом уз српску обалу, кроз Гвоздена врата, закључио да су водене струје много слабије него у Влашкој, чак да их уопште нема. Турски и српски бродови плове узводно том обалом, где је плитко дно али им то не прави тешкоће јер су струје слабе. Од Гвоздених врата до рта Гребен, Дунав понире кроз долину коју обликују планине са стрмим странама. Те планине претварају Дунав у прави канал који се пружа између њих, а ток реке је на неким местима тако нагло пресечен да се стиче утисак да се налазите на језеру на крају кратера вулкана. Иако на овој деоници нема стена и опасних спрудова, пловидба захтева много обазривости због тога што би се на исте случајно могло наићи. Спрудови се на српској обали поново појављују код Милановца, а затим на три километра узводно почиње опасан пролаз Гребен који је много дужи од пролаза Гвоздена врата. Пролаз је дуг око три километра; плован је на удаљености од десет метара од српске обале; скоро је паралелан са обалом која нема оштре завоје; речна струја има брзину од седам чворова када је водостај

најнижи и када дубина није већа од осамдесет центиметара. За тај пролаз Аустријанци су увели посебно правило којим је онемогућено да се два брода, један који плови узводно а други низводно, у исто време нађу на местима која становници ових крајева називају брзацима. После овог опасног пролаза кроз који би, по мишљењу француског капетана, пловидбу могло да олакша прокопавање канала са уставама на мађарској обали, она постаје једноставна за бродове чији је газ највише 1,5m и за њих до Београда нема више никакве опасности.

Угаљ за пароброде могао би бити набављан у Базјашу на угарској обали. Тај угаљ који је стизао у Базјаш железницом производило је француско друштво са седиштем у Бечу.¹⁰⁹

Када је Мањанов пароброд *Лионе (Lyonnais)* запловио Дунавом, становништво ових области је први пут видело лађу на којој нису биле истакнуте националне боје Аустрије. Француска застава је дочекана са одушевљењем на обалама Дунава. Становништво је појаву француског брода тумачило као јемство да је на овој реци заиста успостављена слободна пловидба. Резултати испитивања до којих је дошао капетан Мањан превазишли су сва његова очекивања. Он је стекао убеђење да се у Босни живело у оскудици а да је она располагала довољном количином сировина чија би широка експлоатација била вршена уз помоћ пловидбене линије која би је повезала са Србијом и областима у доњем току Дунава. У време повратка из Босне у Београд водостај је опао у знатној мери, па је Мањанов пароброд био приморан да остане укотвљен на Сави.

Капетан је одлучио да време које ће провести у Србији искористи за проучавање привредних услова, на начин на који је то чинио у Босни. Он је ступио у везу са најпознатијим српским трговцима и пажљиво пратио њихов рад, распитивао се о њиховим приходима не занемарујући ниједну појединост која се тицала увоза или извоза. Из свега што је сазнао, Мањан је извео закључак да Србија, чак више него Босна, обилује природним богатствима. Међутим, да би из богатстава извукли корист, требало их је, у неку руку, открити српским трговцима који на то нису обраћали пажњу. Осим тога, требало их је научити основама трговачке теорије и праксе о којима нису имали никаква знања. С много стрпљења и вештине, Мањан је на крају задобио

¹⁰⁹ Прва железничка пруга у Војводини, односно у некадашњој Угарској била је у југоисточном Банату и ишла је од насеља Лисава (данас у Румунији) преко Јашија и Јасенова до Базјаша, у дужини од 63km. Овом великом подухвату првенствено је приступљено због потребе да државна добра и рудници угља добију везу с Дунавом. Пруга је најпре коришћена за допремање руде и угља до Дунава. Њена изградња започета је 1847, а пуштена је у саобраћај 20. августа 1854. године.

поверење неколицине трговаца којима је изнео своје идеје у вези са развојем трговине у Србији, њене садашњости и будућности. Мало по мало, читав трговачки свет у Београду ступио је у везу са капетаном Мањаном. Неуморног духа, капетан је одговарао на сва питања, пружао обавештења, прихватао примедбе и на крају успео да допринесе правој револуцији у начину размишљања код српских трговаца. Требало је да они поверују да трговина у Београду може бити ослобођена утицаја Аустрије, као и да не попуштају свим захтевима ове силе у страху да исти не постану још већи. Мањан је такође саветовао трговцима да се баве само делатностима у складу са тренутним потребама и да се не упуштају у подухвате чије извршење захтева време и тачност. Наишавши на добар пријем код уредника *Србских новина*, капетан му је предао читав низ чланака о трговини који су почели да излазе у првом српском службеном гласилу.

Пошто је проценио да је дошао погодан тренутак, Мањан је упутио предлог српској влади: да буду успостављене две паробродске линије, једна на Дунаву, друга на Сави, а да Београд буде центар паробродске службе. Пловидбену линију на Дунаву ће одржавати три пароброда. Редовни поласци бродова на Дунаву ће бити усклађени са поласцима бродова на Сави, тако да роба и путници с Дунава који желе да наставе пловидбу Савом могу одмах да се укрцају у Београду. Пловидбене линије на Сави и Дунаву ће повезивати све важне тачке у Кнежевини, царинска служба ће бити обављана на српским обалама а владини службеници ће плаћати половину цене превоза. Цене превоза за путнике и робу ће одобравати Правитељство. Влада ће у случају рата моћи да добије на коришћење бродове који ће јој бити уступљени по „пријатељској цени“. Уз плаћање трошкова одржавања, Правитељство ће такође моћи да користи сваки брод за обуку посаде у управљању машинама и у пловидби. Бродови ће вршити поштанску службу на обе обале Дунава и Саве. Влада ће увек имати права да одложи полазак пароброда за највише шест часова као и да, по свом нахођењу, полазак пароброда одреди раније. У случају да за изградњу бродова и машина буде неопходна радионица, она ће бити подигнута у Београду или у његовој околини. Правитељство ће ради обучавања у овој делатности моћи да запосли у радионици одређени број младих људи. С обзиром на претходна улагања која би новоосновано паробродско друштво било приморано да поднесе да би помогло независан трговачки развитаК Кнежевине, капетан Мањан је од српске владе захтевао следеће: 1) да бесплатно уступи земљиште потребно за изградњу радионице у околини Београда, за изградњу пристаништа, магацина за складиштење робе и пословних просторија тог друштва и 2) да се обавезе да ће у периоду од најмање десет година сваке године улагати триста хиљада франака. Ову

суму Правитељство ће уплаћивати друштву на рате, свака три месеца. Новооснована компанија ће се заложити да на време испуни своје обавезе: за пловидбу ће бити ангажовано најмање пет бродова, а компанија ће и повећати њихов број ако процени да је то потребно у мери у којој то захтевају потребе Кнежевине, не тражећи притом од владе да она увећа своју новчану потпору. Мањанов предлог Правитељству односио се на успостављање паробродске линије на рекама Сави и Дунаву која би била повезана са пловидбеном линијом Марсеј-Галац. На тај начин Београд би био доведен у непосредну везу с Медитераном и Француском. Слободан избор тржишта довео би не само до бржег развјетка привреде, већ и до слабљења политичког утицаја Аустрије.¹¹⁰

Министар финансија Јован Мариновић, у чију је надлежност спадао овај посао, обавио је неколико састанака са француским капетаном коме је пред кнезом Александром Карађорђевићем обећао своју подршку. Заузевши се за спровођење плана, Мариновић је у три наврата подносио Савету на разматрање Мањанов предлог који је на крају одбачен. Министар је био упоран па га је кнез Александар ућуткао рекавши: „да у Србији никада ништа не даје Французима“.¹¹¹

Министар унутрашњих дела Константин Николајевић је рекао Мањану да је предлог немогуће усвојити због отпора Аустрије, али да ће он, имајући у виду од каквог би интереса за Србију било спровођење капетанових идеја, направити план који ће поднети Савету на разматрање. Француски конзул Бернар Дезесар је био обавештен да су сви аустријски агенти у турским провинцијама добили налог да осуде одредбе Париског уговора. Они су се ругали одредби о слободи пловидбе Дунавом.

У исто време, аустријски листови су, током скоро два месеца, свако јутро писали о невољама које су се дешавале пароброду *Лионе*: час о томе како се разбио у страшним Гвозденим вратима, чијим су оштрим стенама прилагођени аустријски бродови, час да је његов котао плануо, час да је нестао у дивљим таласима. На крају, никада вести о бродолому нису биле довољно громогласне, довољно неочекиване и довољно тужне.

Влада у Бечу придавала је велики значај овом питању. Њен стварни интерес је био да само за себе сачува огромно тржиште које се бојала да ће изгубити.

Бернар Дезесар је сматрао да ће слободна пловидба Дунавом, пре него што заживи, пружити прилику за дуге преговоре и можда бити клица нових сукоба у Европи. Ако је Аустрија имала интерес да по овом питању очува свој тадашњи положај, Француска није имала ништа мањи интерес да јој то оспорава. Она је уживала

¹¹⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 6, Бернар Дезесар Вавевском, Београд, 20. јануара 1857.

¹¹¹ Исто.

наклоност становништва у Подунављу која ће постати утолико израженија што аустријски јарам буде био тежи. Оснивање паробродске службе, чији ће центар бити у Београду, ће омогућити успостављање непосредне везе између крајева на доњем Дунаву, Бугарске, Србије и Босне и Марсеја. Трошкови превоза колонијалне робе (уља, вина и сапуна) која је допремана из Трста, а убудуће ће стизати из Француске, ће бити незнатно умањени. С друге стране, слабији квалитет робе набављене у подунавским земљама ће донети француским трговцима знатну материјалну корист. Француски трговци ће увозити дрво, восак, кожу, вуну, свиње и шљиве.

У случају да горњи Дунав постане слободан, биће успостављена важна трговачка линија која би, путем канала, била везана за Стразбур и оживела трговину тог града, створивши од њега центар за трговину производима с Леванта. На овај начин ће бити створено велико тржиште за извоз француских свилених, памучних и вунених производа који ће у погледу цена и квалитета однети превагу над аустријским производима. Међутим, требало је имати у виду да ће, ако се планови *Друштва Матис, Мањан и Паро* остваре, Београд постати стовариште француске робе, а да ће одмах, на највећем степену, бити установљена противзаконита трговина чији ће производи стизати до срца Турског царства. Према најумеренијим проценама износ од око четрдесет милиона франака, који доноси трговина, ће се за мање од десет година увећати три пута. Конзул Бернар Дезесар је био уверен да Београд може да постане *Марсеј на Дунаву* и због тога би било потребно одмах поставити основе за продор француског утицаја. Трговачке везе се на другим местима у свету споро успостављају али у Србији се оне могу успоставити одмах. Француска сама може да уђе у борбу с Аустријом, у Кнежевини желе њену помоћ и траже њену подршку. Ако царска влада буде пружала подршку компанији која је желела да започне посао, конзул је сматрао да би, упркос сплеткама Хабзбуршке монархије и њеним претњама, Француска овлада трговином у подунавским земљама.

Држање капетана Мањана током шест месеци боравка у Србији донело му је поштовање најугледнијих личности. Упркос упућеним опоменама и изазовима којима је био изложен, капетан је остао по страни од страначких борби, пажљиво избегавајући све што је могло изазвати осетљивост Аустрије и одбијајући да се упусти у било какву политичку расправу. Бавио се искључиво интересима друштва чији је био представник.¹¹²

¹¹² Исто

Николајевић је сматрао да постоји само једна могућност: да Правитељство само купи пароброде и успостави пловидбену линију на Сави и Дунаву. Мањан се успротивио том мишљењу. Он је убеђивао Николајевића да неразвијена земља као што је Србија, чији је буџет у дефициту, никада не може успешно извести подухват који захтева знатна улагања и помоћ личности са великим искуством које у потпуности недостају Кнежевини.

Николајевић је, међутим, веома држао до свог плана, а француски капетан је, суочен са његовом тврдоглавошћу, одлучио да одустане од убеђивања и покуша да из свега извуче корист. Мањан је предложио министру да он прибави пароброде и да управља читавим послом уз помоћ службе коју ће *Друштво Матис, Мањан, Паро и Ко.* успоставити у Србији. Капетан је за своје учешће поставио само један услов: у случају да Правитељство после успостављања паробродске линије одустане од њеног коришћења, линија је могла бити уступљена на коришћење само његовом друштву на основу унапред закљученог споразума.

Одушевљен Мањановом идејом, Николајевић је обавестио неколицину саветника који су, иако у начелу спремни да подрже успостављање паробродске службе, пред отпором Правитељства повукли своје мишљење. Лош пријем на који је план нашао навео је Николајевића да одустане. Он је отада показивао злу вољу и опходио се на врло чудан начин према француском капетану.

Због наведених догађаја Мањан се није обесхрабрио. Николајевић који изгледа није желео да допусти странцима пословање у Кнежевини непрекидно је говорио о Србима и њиховом достојанству, надајући се да ће на тај начин прикрити свој страх од Аустрије. Француски капетан је изменио своје планове. Он је размишљао да оснује српско друштво које ће, уз подршку владе, задржати за себе право да преговара са страним друштвом под претходно утврђеним условима. Мањану су овом приликом обећали подршку тадашњи члан Савета Илија Гарашанин и Јован Мариновић, а настојао је да добије помоћ још неких утицајних личности. Упознат са појединостима разговора, Николајевић је такође рекао Мањану да ће подржати овај план. Помињао је велики новчани износ (100.000 франака) који ће влада одобрити српском друштву и на тај начин ублажити лош утисак који су у почетку оставили њене речи и поступци. Гарашанин и Мариновић покушали су да придобију и Мишу Анастасијевића, највећег српског трговца сољу и Мариновићевог таста. Анастасијевић, који је одраније размишљао о куповини пароброда намеравајући да их употреби за своје трговачке послове, са великим интересовањем је прихватио њихову понуду. Он је имао неколико

састанака са Мањаном, а на последњем се чинило да ће посао бити сигурно закључен. Дешом послатом у Париз, капетан је позвао Матиса (Mathiss), једног од својих ортака, да одмах дође у Београд.

Сматрано је да је успех осигуран. Средства Мише Анастасијевића требало је удружити са онима које су обећали банкар Јован Кумануди и друге личности. На послетку, влада је била је спремна да донесе одлуку у складу са интересима Кнежевине. Пет дана након последњег састанка Мањана и Анастасијевића у Београд је допутовао и Матис. За то време дошло је до потпуног преокрета у мишљењу српских државника и капетан Мањан је још једном постао сведок рушења грађевине, чије је стварање он толико пута започињао.¹¹³

Опхођење књажеског представника Стефана Марковића и аустријског конзула Теодора-Теје Радосављевића према капетану остало је исто, иако су могли да се увере да у његовој делатности нема ништа онеспокојавајућег. И најмање Мањанове активности биле су будно праћене, његове безазлене изјаве тумачене су брижљиво и оцењене као неискрене. У исто време, аустријски конзул је очувао свој утицај на кнеза Александра, деловао на његове ставове и подстицао код њега највећу одбојност према сваком страном подухвату у Србији, а нарочито ангажовању француског капетана.¹¹⁴ Радосављевић је знао из искуства да ће, правовремено користећи средства застрашивања, лако осујетити Мањанове планове. Међутим, чланци у *Србским новинама* пољуљали су његову веру. Конзул је био узнемирен због утиска који је њихов садржај произвео у јавности. Представник Марковић позвао је уредника и запретио му сменом у случају да настави објављивање капетанових чланака. Директор новина био је упозорен да ће његов лист бити забрањен ако се убудуће буде бавио трговачким питањима. У исто време, Марковић је у име владе одбио да пружи новчану помоћ од 500 талира да би лист наставио с излагањем. Бернар Дезесар је навео да је Поповић, бивши уредник *Србских новина* и Марковићев штићеник, смењен на захтев француске владе јер је објављивао чланке који су подстицали на убиство Наполеона III. Премда је придавао велики значај овом човеку и његовом листу, Марковић је канцеларију *Србских новина* сместио у кућу у којој је становао. Конзул Радосављевић је, такође, био врло активан. Користећи се тешкоћама које су се јавиле приликом спровођења одредби Париског уговора, он је изјавио да Хабзбуршка монархија никада неће трпети да слобода пловидбе Дунавом, проглашена у том свечаном акту, буде нешто друго до

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ Исто.

слобода којој Аустрија буде одредила опсег, сходно својој вољи и потребама. Став конзула прихватио је и кнез Александар, а представник Марковић је покушао да га наметне својим колегама.¹¹⁵

Дошавши из Дунавских кнежевина у Београд почетком 1857. године, Миша Анастасијевић је намеравао да стане на чело једне српске компаније. Он је имао крупне интересе у Молдавији и Влашкој и закључио је са Дунавском монархијом уговор о набавци соли за Србију. Пошто је пре неколико година изразио жељу да самостално послује и тражио средства за борбу против неоправданих захтева Аустрије, одлуком владе у Бечу забрањен му је улазак на њену територију и пролазак његових бродова Дунавом. Да би се из Србије вратио у Влашку, где је због послова његово присуство било потребно, Анастасијевић је био приморан да изнајми турски чамац и путује од Београда до Ђурђева веслајући Дунавом. У таквим околностима, ако би ушао у посао са Мањаном, њему је могла бити обновљена поменута забрана. Анастасијевић је рекао капетану да одустаје од оснивања компаније у Србији, али да ће када слободна пловидба Дунавом буде стварно успостављена, уложити у овај посао 600.000 франака.

Водећи београдски банкар Јован Кумануди такође је радо прихватио Мањанову понуду и обећао да ће му ставити на располагање знатну суму новца. Он је, међутим, 15. јануара сазнао да је кредит од два милиона форинти, одобрен у Бечу, био повучен: Куманудијеве менице су биле одбијене а један аустријски поданик који му је одавно поверио значајна средства а чије је интересе то погодило, тражио је одмах исплату истих. Наносећи ударац Куманудију, Аустрија је желела да једним ударцем уништи београдску трговину. Кумануди је био један од ретких који је београдским трговцима за њихову робу плаћао авансно. Он је из поузданог извора сазнао да су мере предузете против њега у Бечу уследиле после телеграма конзула Радосављевића.¹¹⁶

Наведени догађаји нису могли имати теже последице. Људи који су највише охрабривали капетана Мањана и најупорније га уверавали у своју помоћ, нису се, у страху од аустријског конзула, више усудили да с њим одржавају везе.

Још у априлу 1858. године *Аустријско друштво за пловидбу Дунавом* саопштило је Правитељству, преко свог инспектора у Земуну, да има намеру да успостави и одржава линију два пута недељно дуж српске обале: од бугарске границе на Дунаву до границе с Босном на Сави. Друштво је затражило од владе у Београду дозволу да

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ Исто

аустријски бродови слободно укрцавају и искрцавају путнике и робу.¹¹⁷ У Савету су против испуњења овог захтева били министар правде Димитрије Црнобарац и министар унутрашњих дела Илија Гарашанин. Поред тога, већина чланова Савета сматрала је да Србија није дужна да прихвати обавезе из Пловидбеног акта које је прописала Комисија прибрежних земаља јер је то наметнула Турска. Те обавезе су такође биле противне одредбама Париског уговора којима је свим прибрежним државама призната слобода пловидбе Дунавом и интересима Кнежевине.¹¹⁸ Упркос добијеној подршци од француског и британског представника, српска влада је подлегла притисцима Хабзбуршке монархије и издала *Аустријском друштву за пловидбу Дунавом* тражену дозволу.¹¹⁹ Привредни и политички успон Србије зависио је у одређеној мери од тога да ли ће успети да обезбеди слободу пловидбе Дунавом. Напор да Аустрији одузме монопол над пловидбом Кнежевина је уложила тек после промене династије на Светоандрејској скупштини.¹²⁰

Б. Француски капитал у рударству Србије. Закуп рудника угља у Добри и преузимање Мајданпека

Француски пословни кругови почели су да се интересују за улагања у рударство Србије тек када се на спољнополитичком плану Кнежевина окренула Француској. Поред тога што је, после Париског мира, продирању француског капитала ка овом делу Европе погодовала општа политичка ситуација, државна иницијатива у рударству доживела је неуспех. Како су према оценама, предвиђањима и закључцима српске владе домаће снаге биле преслабе да тај проблем саме реше, прихваћена је идеја да рудници буду уступљени страном капиталу. Према Букурешком миру из 1812. (члан 5.), Акерманској конвенцији из 1826. (члан 6.), Једренском миру из 1829. (члан 17.) и Париском миру из 1856. године, Србија је могла с пуним правом располагати својим рудним налазиштима и давати исте другима на коришћење. Интересовање странаца за рудно благо Кнежевине знатно је порасло када је стављено у изглед искоришћавање налазишта у Мајданпеку. Чиновник пруског конзулата у Београду, Сабат, је у чланцима објављеним у белгијском листу *Le Nord* пружио јавности обавештења о привреди Србије и могућностима за улагање капитала у рударство. Сабат је такође извештавао

¹¹⁷ АМАЕ, Turquie-Belgrade 8, No 13, Дозон Валеvском, Београд, 13. маја 1858.

¹¹⁸ Ј. Грујић, *Записи*, I, 107, 118.

¹¹⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 8, No 16, Дозон Валеvском, Београд, 5. јуна 1858; No 17, исти истом, Београд, 8. јуна 1858; No 19, исти истом, Београд, 1. јула 1858; No 20, исти истом, Београд, 17. јула 1858. и No 4, Валеvски Дозону, Париз, 30. јуна 1858.

¹²⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 39.

Министарство иностраних послова Белгије о Мајданпеку и био упознат са временом одржавања седнице и садржином одлуке Правитељства по овом питању још пре него што је она донесена. Ове вести допринеле су томе да страна јавност буде упозната са развојем ситуације око рудника.¹²¹

Захваљујући новој политичкој оријентацији Србије према Француској, највише изгледа да добије Мајданпек имао је француски капитал. Французи су се ангажовали на неколико поља: добијању Мајданпека, успостављању паробродске службе и трговине Дунавом и Савом и закупу рудника угља у Добри. За прилике у Кнежевини то је имало вишеструког значаја због могућности да се земља истовремено ослободи и аустријског монопола у пловидби на Дунаву и руског закупа рудника угља у Добри. Капетан Мањан је искористио боравак кнеза Михаила у Паризу 1859. године и двапут се састао са њим. Он је најавио Кнезу свој скори долазак из Марсеја у области доњег Дунава. Мањаново паробродско друштво располагало је тада са двадесет бродова чији је број убрзо требало да се увећа на тридесет. Капетан је изложио Михаилу стари план о успостављању везе између Србије и Француске и сталне паробродске службе француским бродовима на Дунаву и Сави, дуж турске и српске обале. Мањан је тражио да друштво добије дозволу за рад и земљиште на којем ће бити подигнута радионица за израду и оправку бродских машина и сматрао је да би било најпогодније да буде саграђена у околини Кладова. Михаило је рекао Мањану да се у циљу закључења коначног споразума непосредно обрати кнезу Милошу. Такође, француски капетан је наговестио могућност да би радионица могла да лије онолико топова и ђулади колико би било потребно српској војсци.¹²² Преговори око пловидбе вођени су заједно са преговорима око уступања Мајданпека и трајали су неколико месеци.¹²³

¹²¹ Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 55-56.

¹²² Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз, 17/29. априла - 23. априла/5. маја 1859. *Политика*, Београд, 4. март 1927, Мита Димитријевић, „Кнез Михаило код цара Наполеона у Паризу“.

¹²³ Даница Милић, *нав. дело*, 56. Занимљиву анегдоту о боравку капетана Мањана у Србији после повратка на власт кнеза Милоша, забележио је Милан Пироћанац у својим *Белешкама*. Док је испитивао услове пловидбе на Сави и Морави, у пратњи капетана налазио се и Јован Ристић, кога је Правитељство одредило да буде и његов тумач јер Француз није знао српски језик. Пошто је испитивање на Сави трајало дуго, Мањан је често напуштао брод док је Ристић увек остајао на истом, а капетанова кабина остајала је отворена. Мањан је приметио да његове папире неко претура, али је и даље, приликом изласка на обалу кабину остављао отвореном. Једном приликом, враћајући се у лађу, видео је да Ристић седи за столом у кабини и преписује нешто из његових папира, али ништа није рекао. По повратку у Београд, Мањан је позвао Ристића на ручак на лађи и пошто га је почастиио за услуге које му је учинио, рекао му је: „Ја сам вас држао поред мене више дана и тако сам мислио да сте gentleman. Полазећи са лађе ја нисам моје ствари закључавао, али ви сте били неваљао човек и ви сте моје поверење злоупотребили и узимали сте копију од мојих хартија. За то неваљалство ево вам наплате и опалио му је два шамара и са лева и са десна, а Ристић је само навукао јаку на врат од капута и изашао из лађе“. За овај догађај сазнали су многи у Београду, а о њему су причали аустријски конзул Радосављевић и секретар аустријског конзулата Врањицани (Милан Пироћанац, *Белешке*, Београд 2004, 483).

Вест о Мањановом скором доласку и о могућности да Кнежевина његовим посредовањем набави оружје из Француске обрадовала је Милоша. Кнез је најавио капетанов долазак са дванаест бродова опскрбљених свим оним што је било потребно Србији, а да не би била привучена пажња Аустрије товар је требало да буде искрцан у Радујевцу код Неготина. Тамо ће Кнез послати једног саветника и ађутанта да помогну капетану Мањану. Милош је рекао Бернару Дезесару да једна моћна компанија шаље Србији потребан материјал. Шест бродова ће обављати службу иза Гвоздених врата и они ће обезбеђивати везу Србије са Црним морем, док ће других шест пловити Савом до Босне. Француски конзул је стекао уверење да је Кнез добио саопштење чији му садржај допушта да рачуна на моралну и материјалну подршку царске владе у спровођењу његових планова.¹²⁴

Када је Мањан стигао у Србију крајем августа 1859. године, био му је приређен срдачан пријем. Уваживши предлог Министарства финансија, кнез Милош је 31. августа у сагласности са Саветом одобрио заједнички нацрт уговора „између Кн. Срб. владе и Андрес Франца Михаила Хондрија Мањана, Алфонза Конта, Буилона и Компаније, по коме се овима имао уступити Мајданпек под аренду на 30 година“.¹²⁵ У Крагујевцу, Кнез је лично са Мањаном одредио услове под којима ће радити паробродска служба на српским обалама. Српска влада и *Друштво Мањан, Бујон и Алфонс Конт (Magnan, Bouillon, Alphonse Conte & Co.*; у даљем тексту: француско друштво) из Марсеја потписали су 5/17. септембра 1859. године два уговора: уговор о пловидби на Дунаву и Сави и уговор о Мајданпеку.¹²⁶

У погледу пловидбе, француско друштво је овлашћено да успостави паробродску службу која ће почев од Галаца повезивати све луке на путу са српским лукама и онима на Сави до Градишке (Босна), тако да буду олакшане трговачке везе између тих пристаништа и града Марсеја. Саобраћај ће бити обављан са шест пароброда а у случају да то буде потребно може бити укључен много већи број пловила (члан 1). Бродови ће пловити под француском заставом (члан 2). Радионица за израду и оправку бродских машина биће подигнута у Београду (члан 3). Са ценама превоза путника и робе ће бити упознато Правитељство (члан 4).

¹²⁴ АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 51, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 14. маја 1859.

¹²⁵ АС, ПО 125/151.

¹²⁶ *Србске новине*, 1860, бр. 95, 380; АМАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 6 и анекс уз извештај, де Вала Валевском, Београд, 21. септембра 1859; АС, Државни савет (ДС) 1859, 377; МИД-И, 1866, VIII, 8. У *Србским новинама* наводе се три уговора: о пловидби, Мајданпеку и Добри.

Српска влада је задржала за себе право: 1) да о свом трошку постави на сваком броду по једног чиновника задуженог да врши поштанску и царинску службу и да бесплатно шаље телеграме; 2) да дуж српске обале бесплатно превози војнике и ратни материјал, али тако да никада за то не користи све бродове и да на тај начин поремети рад француског друштва; 3) да се за време рата на посебан начин користи бродовима уз надокнаду о којој ће бити расправљано по закону; 4) да купује сав материјал компаније по цени која ће бити утврђена уз обострану сагласност на основу његове праве вредности (члан 5).

Са своје стране, Правитељство је пристало да уступи *Друштву Мањан, Бујон, Алфонс Конт и Ко.*: 1) рудник угља по њиховом избору (француски представници изабрали су рудник у Добри) уз обавезу да исто плаћа права на експлоатацију према важећим прописима у Србији; 2) земљиште које припада српској влади на којем ће француско друштво, током свог боравка у Кнежевини, саградити радње, складишта, железничку пругу, пристаништа, градилишта и радионице; 3) поред тога, српска влада јемчи Г. Г. Мањану, Бујону, Конту и Ко. или Друштву које они оснују (*ou à la Compagnie organisée par eux*), у периоду од пет година, годишњи интерес од 5% на уложену суму од два милиона франака. У ту сврху француско друштво ће бити обавезно да сваке године поднесе српској влади тачан и детаљан списак свих операција које се тичу њене службе (члан 6).

Уговор важи тридесет година без прекида, а ступа на снагу на дан потписивања и траје до истог дана 1889. године (члан 7).

У случају да силе потписнице Париског уговора од почетка стану на пут извршењу овог уговора, исти ће бити укинут у целини без надокнаде; уговор ће такође бити укинут без надокнаде и у целини ако због непредвиђених околности или због више силе Г. Г. Мањан, Бујон, Конт и Ко. не буде једним делом или у целости започела своју службу у току 1860. године.

Сви спорови који би могли да буду покренути по питању извршења уговора биће решени на арбитражном суду састављеном од тројице судија који ће бити једногласно изабрани (члан 9).

Уговор је сачињен у два оверена примерка, на француском и српском језику, да би његове одредбе биле доследно спроведене у дело (члан 10).

У име српске владе уговор су у одсуству министра финансија потписали његов секретар Јован Гавриловић и шеф индустријског одсека Владимир Јовановић, а у име француског друштва Бујон, Алфонс Конт и Мањан.

У име Правитељства министар финансија потписао је уговор са француским друштвом према коме су Мајданпек и Рудна глава са свим рудама гвожђа, бакра и осталим рудама и коповима, топионицама, фабричким постројењима и зградама, шумама, рекама, ливадама, њивама и баштама као и материјалом који се тамо буде налазио уступљени на тридесетогодишњу експлоатацију. Српска влада задржала је цркву и школу с квартиром за свештеника и учитеља, зграду поште и кућу у којој ће бити смештена канцеларија и стан владиног представника (члан 1).

Француском друштву били су према инвентару и процени уступљени сва права и дужности закупца Мајданпека и Рудне главе са њиховим припадностима. Француско друштво је на себе примило обавезу да ће све процењене и непроцењене предмете одржавати у добром стању и о свом трошку за све време своје делатности укључујући и оправку путева (члан 2).

Уговором је предвиђено коришћење природних богатстава Мајданпека. Привреда ће бити развијана кроз експлоатацију минерала, металургијску, индустријску, трговачку и пољопривредну делатност.

Уговорне стране преузеле су обавезу оснивања специјалног друштва које ће финансирати наведене подухвате. Закупци су били обавезни да у интересу бољег рада у руднику промене начин експлоатације. Уговором су предвиђени начин коришћења зграда, њихово издавање под закуп, организација и рад житеља Мајданпека. Предвиђени су услови под којима ће закупци моћи да врше набавку материјала и свега осталог што је потребно за производњу.

Уговор је склопљен на тридесет година, а обе стране биле су обавезне да на три године пре истека уговора обавесте једна другу да ли желе да продуже његову важност (члан 7).

Француско друштво било је обавезно да у року од пет година о свом трошку сачини процену целокупног стања у Мајданпеку, да издели шуму на шездесет парцела ради рационалније употребе 1-2 парцеле годишње (члан 9).

Обавезе француског друштва према Србији сводиле су се на дажбине од 10% годишње од чистог прихода (члан 10).

Све што буде саграђено у Мајданпеку прећи ће по одласку француског друштва из Србије у власништво државе, уз накнаду, у случају да процењена вредност буде већа од затченог стања приликом пријема (члан 11).

Уговором је предвиђено да и грађанима Србије, на њихов захтев, буде омогућено да буду акционари друштва (члан 16).

Почетак радова био је предвиђен за 1860. годину, у противном закупци су без икакве накнаде губили право даљег закупа.¹²⁷

У складу с уговором, обавеза представника француског друштва Клода Бујона (Claude Bouillon) била је да за рад у Мајданпеку и успостављање паробродске службе на Сави и Дунаву обезбеди потребан капитал којим оно није располагало у тренутку када је закључен уговор са српском владом. Бујон је обезбедио средства склопивши уговор са *Ронским друштвом за пловидбу (La Compagnie de navigation du Rhône*, пуно име *La Compagnie Générale de la navigation du Rhône*) из Лиона. У пратњи бившег председника општине у Лиону и тадашњег председника овог друштва Клемона Рера¹²⁸ (Clément Reyre) и једног инжењера, Бујон је дошао у Србију и 11. децембра 1859. године закључио са српском владом посебне уговоре о пловидби и закупу рудника у Добри.¹²⁹

Руски конзул у Београду, пуковник Милошевић, био је први који је покушао да спречи спровођење одредби уговора. Када је српска влада дала француском друштву

¹²⁷ АС, ДС, 1859, 377; 1868, 223; Даница Милић, *нав. дело*, 57-58.

¹²⁸ Клемон Рер био је врло способан и предузимљив човек и један од управитеља *La Compagnie Générale de la navigation du Rhône*. Он је 1849. године био представник пловидбених друштава из Лиона која су протестовала против нацрта уговора о изградњи крака железнице од Шалона до Авињона (пруга Париз-Лион-Авињон) јер су њиме били угрожени њихови интереси. Он је требало да „на све начине настоји да исти буде укинут или измењен и издејствује од владе или од *la Compagnie du chemin de fer*, усвајање сваког предлога о измирењу у циљу заштите интереса пловидбе паробродима на Рони и Сони“. Рер се састао са свим члановима специјалне комисије железница, већином чланова буџетске комисије владе, утицајним члановима Скупштине и са четири министра. Он је после преговора известио јавност да је на пловидбеним друштвима да се спасавају сопственим средствима. Пошто су у Француској прошла времена када су се компаније стварале и одржавале учешћем акционара, Клемон Рер је размотрио скромнији, али компликованији план: речна пловидба града Лиона била би откупљена и централизована од стране железница, а капитал који је поседовала пловидба био би спојен с капиталом железница и њом би управљала администрација железница. Плаћање њене опреме било би спроведено помоћу обвезница уз интерес (с каматом) и амортизације које је гарантовала држава; заузврат, речна пловидба би одобрила у новом Друштву један број акција које одговарају исплаћеном капиталу. Капитал Друштва железница које је требало да споји Авињон с Лионом обухватао је 40 милиона франака од субвенција државе, 40 милиона одобрених обвезница и 40 милиона акција од којих је 10 милиона намењено намирењу речне пловидбе града Лиона, откупу њене опреме и обезбеђењу њене подршке. Али директор тог Друштва Полен Талабо (Paulin Talabot), иако је био нападан од стране друштава која су припадала речној пловидби града Лиона, био је врло цењен у Лиону и Марсеју: то објашњава зашто су деонице новог Друштва брзо распродате. Међутим, тада је на наговор Управног одбора (састављеног углавном од Парижана, Лионаца и Женевљана), ресорни министар одбио да одобри посебне уговоре између железнице и Друштва за пловидбу. То је омогућило да буде сачувано десет милиона акција које су одмах нашле своју намену: оне су уступљене по истој вредности пријатељима владе после извештаја који је 1853. године поднео министар за јавне радове Пјер Мањ (Pierre Magne). То је за њих био одличан посао јер је вредност акције издате на 500 франака мало затим порасла на 2300! Клемон Рер, између осталих, био је посебно љут, он је чак писао цару, али без успеха. План француског министарства довео је до банкротства већину пловидбених друштава. Ангажовањем у Србији, Рер је желео да спасе своје друштво које је било на рубу пропасти (Félix Rivet, *нав. дело*, 103, 105).

¹²⁹ АСАНУ, Исписи Гргура Јакшића из Париских архива XXVII, No 25, Вала Валевском, Београд, 20. децембра 1859; АС, МИД-И, 1866, VIII, 8; *Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку. Грађа Историјског института САНУ*, 1956, приредила Даница Миљковић, Београд 1956, 1-87; 64-65.

концесију за експлоатацију рудника угља у Добри, конзул Милошевић је оспорио њихов споразум тврдећи да је он лично, три године раније, откупио рудник за рачун *Одеског друштва за пловидбу и трговину (Одескаго общество Пароходства и торговли)*. Он је отишао код кнеза Милоша, и саопштио да му је трговац и посредник *Одеског друштва за трговину и пловидбу* Јован Ђорђевић уступио рудник у Добри. Кнез је, с разлогом, био веома изненађен овом вешћу. Након што је проучио проблем, он је поручио Милошевићу да, по одредбама уговора о концесији, Ђорђевић није могао да отуђи рудник у Добри без одобрења Министарства финансија, а да то одобрење никада није дато. Милош је изјавио да Милошевић није сачинио никакав уговор којим би подупрео своје тврдње, да право српске владе не може бити угрожено због тога што Ђорђевић држи или не држи задату реч и да ће од сада бити на снази уговор о концесији склопљен са француским друштвом. Француски конзул Вала је рекао да је Милошевић од проблема направио аферу. Вала је најпре замољен од Милошевића да се заложи код Бујона да одустане од својих намера. У жељи да дође до помирења, француски конзул је то учинио али без успеха. У циљу остварења свог захтева, руски конзул је затим покушао да застраши кнеза Милоша и упутио формалан протест српској влади.

У погледу права, питање није било спорно јер је Ђорђевић продао или уступио конзулу Милошевићу нешто што њему није припадало, па стога то није могао ни да прода. Он се без присиле и за новац одрекао своје концесије. Српска влада уступила је рудник у Добри Мањану и Бујону који су га, дакле, поседовали по закону, тако да је Милошевић могао да упути жалбе само на рачун Ђорђевића. Кнез Милош није се дао ни заплашити ни убедити. Интерес му је налагао да не попусти пред захтевима руског конзула. У Србији је у току Дунава постојао само један рудник угља, онај у Добри. Пошто је српска влада желела да има пароброде било је потребно да им обезбеди гориво за пловидбу. Кнез је енергично одбио сваку погодбу којом би било доведено у сумњу његово право по том питању. Таквом погодбом било би онемогућено успостављање планиране паробродске службе, а српска влада би била приморана да уступи посао руском друштву чији је агент био Милошевић. Милош то није желео ни по коју цену. Француском конзулу изгледало је да руска влада *уопште* неће подржати захтев свог конзула.

Кнез је у разговору који је насамо водио са Валаом рекао да је држање руског конзула по питању рудника у Добри било само одраз његове жеље да заповеда у Србији. Уговор који је Милошевић показао, а који је требало да послужи као потпора

његовим захтевима, био је фалсификат. Милошевић је желео да спречи успостављање француске паробродске службе и да покаже ауторитет. Кнез никада неће допустити да га заплаше. Он је знао да га Аустрија не подржава, али је такође имао свест да су само руске сплетке биле разлог за абдикацију, његову и његовог сина, и рекао је да рачуна на заштиту Француске. Претња руског конзула упућена кнежевом представнику требало је да увери Милоша да је влада у Петрограду намерила да му поново објави рат. Милош је био спреман да се у том рату бори до краја и био је сигуран у победу ако му званични Париз пружи подршку. Кнез је замолио француског конзула да о садржају њиховог разговора извести министра Валевског и амбасадора у Цариграду.¹³⁰

Међутим, отпор кнеза Милоша и српске владе захтевима конзула Милошевића био је краткотрајан. Министарство финансија је на кнежев предлог одобрило конзулу накнаду од 3500 дуката да би био избегнут сукоб с руском владом. Министарство је уједно замолило Милошевића да уручи признаницу на наведену суму као и сва документа која су се тичала откупа права на рудник у Добри од стране *Одеског друштва за пловидбу и трговину*. Пошто су Јован Ђорђевић и Одеско друштво пропустили да рудник угља експлоатишу на начин да од тога има корист и српска влада, Министарство финансија је донело одлуку да им исти буде одузет и уступљен француском друштву. О томе је Министарство известило Савет 4. фебруара 1860. године.¹³¹

У погледу Мајданпека, осмим чланом уговора између српске владе и француског друштва, било је предвиђено да Клод Бујон изврши попис и пријем до 23. априла 1860. године. Исте године требало је да отпочне, у складу с првим чланом уговора о пловидби, рад паробродске службе са шест пловила на линији од Градишке на Сави до Галаца на Дунаву.

В. Оснивање и рад „Француско-српског друштва“. Спорости и неуспеси

Бујон није испунио обећање. Он није дошао у Србију у договорено време и наставио посао око преузимања рудника, већ је 5. августа 1860. године јавио из Париза да је раскинуо уговор са *Ронским друштвом за пловидбу* и основао ново под именом *Француско-српско друштво (La Compagnie Générale Franco-Serbe)*. Како је наведено у француском званичном листу *Le Moniteur*, управитељ друштва, чије се седиште

¹³⁰ АСАНУ, Исписи Гргура Јакшића из Париских архива XXVII, No 25, Вала Валевском, Београд, 20. децембра 1859.

¹³¹ АС, ДС, 1860, 86; *Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку*, 68.

(писарница) налазило у Паризу на Булевару Италијана бр. 17 (17, Boulevard des Italiens) а представништво (подручница) у Београду, био је Клод Бујон.¹³² За директора рудника постављен је угледни инжењер Леклер (Leclerc) који је да би заузео овај положај напустио место управитеља једног од главних металуршких басена у Француској. Било је предвиђено да три пароброда којима ће бити обављан водени саобраћај крену из Марсеја између 15. и 20. августа. Истог месеца у Мајданпек је из Француске стигао Леклер са тридесет радника и једним рударским инжењером. Након пријема рудника у Мајданпеку, Леклер је отишао у рудник угља у Добри са истим задатком. Два пароброда из Марсеја, од којих је један био неисправан, стигла су у Србију у току новембра. Међутим, осим две пробне возње на кратким релацијама, пловидбена линија није успостављена. Посао око преузимања Мајданпека и Добре такође није обављен до краја, а тиме и радови ни у једном од рудника нису могли да започну. Због тога је Бујон незадовољан Леклеровим пословањем одлучио да га отпусти, о чему је обавестио српску владу у свом писму од 1. маја 1861. године. За новог директора најпре је постављен Вигуре, а пошто ни он није довршио рад на пријему Мајданпека на његово место је 2. септембра 1861. дошао Ломбар (Lombard). Ломбар је успео да оконча послове око пописа и примопредаје Мајданпека и Добре, али две године касније од предвиђеног рока. Записник о примопредаји потписао је Бујонов заступник де Розижер (de Rosières) 22. марта 1862. године.¹³³ Већ први кораци *Француско-српског друштва* нису наговештавали да ће бити испуњене све одредбе уговора.¹³⁴ После извршеног пописа вредност Мајданпека је у тренутку његове предаје Бујону процењена на 669.958 форинти или 1.674.895 франака. Тим бројем била је обухваћена вредност зграда, постројења и топионица:

1) зданија и зграде	438.385 фор. 70	гроша
2) намештај канцеларије	290 фор. 40	гроша
3) магацин економије	20.509 фор. 91 1/2	гроша
4) магацин рудокопње	5.425 фор. 89 1/2	гроша
5) топионице бакра	90.163 фор. 77 1/2	гроша
6) топионице гвожђа	77.847 фор. 55 3/4	гроша
7) самокова	37.334 фор. 70 1/4	гроша

¹³² У *Србским новинама*, 1860, бр. 95, стр. 380 је наведено да се ово друштво звало *Главно Друштво Француско-Србско*. Бујон је још у децембру 1859. године желео да оснује друштво под називом *La Compagnie Générale de Navigation Franco-Serbe*.

¹³³ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

¹³⁴ Д. Милић, *нав. дело*, 59.

Процена није обухватала вредност земљишта, шума и поткопа.

Аустријски путописац, географ, археолог и етнолог Феликс Каниц је посетио Мајданпек на истеку прве године уговора о закупу.¹³⁵ Већ тада је било јасно да је српска влада из једне невоље упала у другу. Зграде топионице у Грабову биле су празне, а постројења за воду у жалосном стању. Само се по великим гомилама шљаке могло видети да се ту некада радило. Ту су биле велике пословне зграде топионице бакра, а на обе стране реке раднички станови од којих су само неки били настањени. Свуда су били уочљиви знаци распадања - осим две велике гомиле бакарне руде које су улазиле у процес ослобађања од сумпора, све је било запуштено. У близини топионице гвожђа у Мајданпеку биле су подигнуте велике грађевине и радничка колонија по америчком узору. „За тренутак, нисам више веровао да се налазим у српским шумама, у којима сам ретко видео неки пристојнији индустријски објекат, већ ми се учинило да сам у некој индустријској зони на Рајни или у Белгији. Али све је то била само варка, која је брзо нестала. Оно што сам у Мајданпеку видео и дознао уверило ме је да се налазим пред једном вештачком творевином, која је упркос скупоценом привидном оживљавању ишла у сусрет својој неминовној пропасти. Каква управа, какви радници, какав рад! Колико је то одударало од немачких или енглеских индустријских постројења! Где су ту били самосвесни предрадници и стасити, гипки рудари у прикладном радном оделу, где снажни радници који извозе руду на површину,

¹³⁵ Каниц наводи да рудно благо из рудника у Мајданпеку, којим је од 1847. до 1858. године управљала држава није толико искоришћавано на Пеку колико у Београду: искоришћавали су га препредени шпекуланти из Француске и Велике Британије који су се тамо наизменично настањивали. Њима је ишло на руку недовољно практично искуство српских чиновника који су водили рударство, а често и њихово слепо користољубље. Унапређивање и развој рудника били су споредне ствари, а извлачење материјалне користи главни циљ. Производњом је обично управљао неки надридиректор са slabим стручним знањима и још слабијом савешћу који је својим рођацима уступао монопол за продају животних намирница. Приход за државну касу ретко је одвајан и уплаћиван, а увек је исказиван огроман дефицит. Запосленим страним рударима и радницима зараде су обрачунаване тако да су ови претили побуном и обично су после тешког периода разочарани напуштали Мајданпек. Творцем Мајданпека сматран је министар Паун Јанковић који је имао превелико поверење у стране стручњаке. Његова лакоумност нанела је велику штету српским финансијама јер је Мајданпек од 1848. до 1858. године био „рупа без дна“ која је прогутала из државне касе 12 милиона динара. Притом није остварен постављени циљ да сопственом производњом гвожђа и бакра, за ратне и индустријске сврхе потребних и важних метала, Србија буде учињена независном од иностранства. Под утицајем страних, а још више домаћих „стручњака“, који су се из иностранства, са високих рударских школа враћали са недовољним знањем, у Београду су доношене одлуке. Подизана су скупа постројења и управне зграде у Мајданпеку, Грабову, Кучајни, и то већином на погрешном месту. Светлу тачку у историји често опречних настојања да експлоатација Мајданпека постане уносна представља период кад је тамо директор био Фукс, цењени аустријски металург. Не могавши да изађе накрај са представницима власти у Београду, суочен са честим сплеткама, напустио је Србију. Јован Мариновић, министар финансија, покушао је 1857. године да оконча исцрпљивање скромних финансија земље да би био одржаван погон у Мајданпеку. Полазећи од просте рачунице да 1 ока штајерског гвожђа кошта у Београду 11 пијастера, а оног из Мајданпека 20 пијастера, донео је одлуку да рад рудника буде обустављен (Феликс Каниц, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I-II, Београд 1985; I, 249-251).

духовима слични чађавци који је топе, где они момци што обликују метал ударцима чекића који се разлежу и надалеко одјекују? Где су високи димњаци, возачи раскошних кочија, врева, живот, без којих ми не можемо ни замислити место где се копа и топи руда“? Каниц је забележио да су се на сваком кораку могла чути пребацивања француске управе српској влади, тешке оптужбе српских надзорних органа на рачун Француза који не испуњавају дата обећања и жалбе домаћих и страних радника како на француску тако и на српску управу. *Француско-српско друштво* се преварило у рачуну. Његов скромни капитал уложен је у пропали подухват са паробродским друштвом, па је са готово никаквим средствима започело преузимање великог броја фабричких зграда у којима су погонски уређаји били неисправни, застарели или их чак није ни било. Требало је реконструисати, појачати или обновити пећи, водена кола и мехове, а новца за то није било. Такође, није било купаца заинтересованих за акције *Друштва*, поверење у исто било је у опадању, тачније, никада није ни било велико јер несолидно пословање није могло бити дуго скривано од проницљивих Срба. „Српски национални карактер се према великим обећањима односи много резервисаније него распаљива машта Француза“.¹³⁶

Захтеви беспомоћних француских чиновника, инжењера и радника које су чинили емигранти различитог порекла постајали су све шири и оштрији, па су српске полицијске власти често посредовале међу завађеним странама. Радничка колонија је била нарочито огорчена због уступања искључиве продаје животних намирница једном француском Јеврејину. Он је морао да плаћа високу закупнину за обављање своје делатности у Мајданпеку, док су радници као куповно средство поседовали само бонове које је издавало и са несигурним откупним роковима исплаћивало *Француско-српско друштво*. Трговац који је морао да рачуна с великим ризиком покушавао је да продаје робу по што вишим ценама. Осим тога, француске породице, међу којима су биле оне инжењера Ломбара и Уиза жалиле су се што немају католичког свештеника, лекара, апотеку и школу. Француски генерални конзулат у Београду пренео је српском Министарству иностраних дела молбу *Друштва* да у Мајданпеку буде образована католичка општина и да јој буде обезбеђен свештеник који ће вршити службу по обреду католичке цркве.¹³⁷ У незавидном положају нашли су се и комесари српске владе Бранковић и Божић код којих су се гомилале оправдане и бројне неоправдане жалбе. *Француско-српско друштво* наговарало је Правитељство на обимнија улагања капитала

¹³⁶ Исто, I, 252-253.

¹³⁷ АС, МИД-И, 1862, IV, 87.

у Мајданпек. С друге стране, влада је приморавала *Друштво*, кога је штитио француски конзулат, да испуни или раскине своје уговорне обавезе. „Видело се да ово од самог почетка лоше постављено предузеће, упркос каснијој фузији с неким енглеским махером која је довела до судског процеса у Лондону, није могло ни да живи ни да умре“.¹³⁸ Производња шрапнела, шупљих и пуних метака из затечених залиха, уз високе цене, било је једино што је Србија добила од Мајданпека за који је тако много жртвовала и који је поверила Французима. Године 1861. произведено је око 150 ђулади дневно, а касније је тај број повећан на неколико стотина. Српска влада је и ту поднела главни терет. Бивши официр из Хесена Михаило Кренцер (Каниц га зове Кројцер) је вршио уз помоћ српских војних лица надзор над калупарницом, ливењем и изградом метака. С изузетком ових владиних поруџбина, велике радионице у Мајданпеку биле су пуне и пропадале су као и раднички станови. *Француско-српско друштво* се није бавило повећањем производње путем отварања нових копова већ се ограничило на сечу шума и продају дрвета једном аустријском железничком друштву. Поред тога, главни извор прихода *Друштва* био је приход од пашарине, коју је преко лета наплаћивало од сељака, за крупну стоку један франак по грлу, а за ситну пола франка.

Велике наде српске владе полагане у *Француско-српско друштво* показале су се у сваком погледу претераним. Оно је било лоше организовано, а капитал којим је располагало био је недовољан да настави започети посао у Мајданпеку, чак ни у мањем обиму у коме је обављан под државном управом. Његов рад је отпочео тек 1861. године „и то само тако да се тек зове да је отпочео“.¹³⁹

С друге стране, акција капетана Мањана имала је више политичке него привредне циљеве. Под изговором да успостави сталну паробродску везу између Француске и подунавских земаља, капетан је током 1859-1860. године радио на припремању устанка у Мађарској. Мањан је у фебруару 1861. известио француског конзула у Београду Тастија да је из Велике Британије стигао извештач Лајоша Кошута са упутствима за Комитет за подизање устанка у Мађарској, додајући да у рукама држи нити уз помоћ којих би изазвао врење у Босни и Бугарској. Капетан је уверавао конзула да ради само оно за шта му је дат налог, да му то саопштава зато што не жели да га лаже и да се неће жалити ни на кога ако, претпостављајући да је то немогуће, његова мисија буде имала лош исход. Пренеражен оним што је чуо, Тасти је рекао Мањану да је од тог тренутка лишен сваке моралне снаге да брани живот и

¹³⁸ Ф. Каниц, *нав. дело*, I, 253.

¹³⁹ Архив Србије, МИД-И, 1866, VIII, 8.

безбедност онога који испуњава такве задатке. Обавештавајући о томе министра Тувнела назвао је Мањанов поступак лудошћу и бестидношћу.¹⁴⁰ Тасти је сазнао од представника Филипа Христића да је капетан Мањан још од кнеза Милоша добио задатак да купи хиљаду лаких карабина за наоружање српске полиције (*la gendarmerie*) и за то унапред примио 1400 дуката (око 160.000 франака). Желећи да сазна шта се десило са овом набавком, кнез Михаило је крајем 1860. или почетком 1861. године, преко представника, послао писмо Мањану. Сандуке с оружјем који су били спремни, капетан је требало да пошаље преко Аустрије која у то време уопште није забрањивала извоз оружја. Међутим, Мањан је почетком фебруара 1861. године дошао у Србију тврдећи да је, пошто је у међувремену та дозвола била укинута, био приморан да карабине утовари у Ђенови и затражио од српске владе нова средства. Иако је капетан показао рачун на коме је писало да је свака пушка коштала 57 франака, Михаило је на дати новац гледао као да је изгубљен и одбио је да увећа тај губитак. Кнез је увек негодовао због те куповине и нестрпљиво је очекивао да буде у целости обавештен о томе да ли ју је Мањан обавио да би, у случају потребе, могао да обнови ту куповину у Хабзбуршкој монархији. Аустријски генерални конзул био је уверен да би пристанак његове владе био добијен без тешкоћа. Благонаклоност на коју је наишао у највишим круговима у време стварања паробродске службе на Дунаву и везе стечене том делатношћу капетан је искористио да себи обезбеди положај сличан ономе који су имали дипломатски агенти.¹⁴¹ Земљиште дато у концесију за подизање магацина и радионица за оправку бродских машина требало је да послужи и за градњу тајних складишта оружја и муниције намењених мађарским устаницима. Капетан Мањан, кога је лично познавао и изузетно ценио цар Наполеон III, био је један од најсмелијих агената француске обавештајне службе, али је радио и на своју руку.¹⁴² Он је изиграо

¹⁴⁰ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 12, No 2, Тасти Тувнелу, Београд, 12. фебруара 1861.

¹⁴¹ Исто, No 5, Тасти Тувнелу, Београд, 16. фебруара 1861.

¹⁴² Капетан Мањан био је учесник Кримског рата и постао је познат због својих подвига у време опсаде Севастопоља. Када је 1863. читав Париз подрхтавао због пољског устанка и сурове репресије којој је прибегла Русија, овај капетан дуге пловидбе набавио је брод, окупио посаду и кренуо у помоћ устаницима. Лоше време приморало је брод да пристане у Шпанији где су цариници открили да плови без уредних дозвола и да је крцат оружјем свих врста. Брод је заплењен, а експедиција у Русију је окончана пре него што је и почела. Не осећајући се побеђеним, овај упорни и неустрашиви Марсејац окупио је своје морнаре и предложио нову путоловину: пловидбу до делте реке Нигер у Африци, а одатле узводно до њеног извора. Тражећи нови брод, он је посетио Александра Диму оца у дворцу Монте Кристо. Велики романописац је Мањану понудио своју једрилицу *Ема* (*l'Emma*), са којом је својевремено пловио у помоћ Гарибалдију за време његове експедиције на Сицилију 1860. године. Међутим, само што је *Ема* напустила марсејску луку, насукала се са читавим товаром поред језера Бер (*Etang de Berre*), западно од Марсеја. Два морнара су се удавила, а остали су пливајући стигли до обале. Овога пута, сломљен, Мањан је одустао. Капетан је за собом оставио спис под називом „Последњи дани Царства

поверење званичног Париза, а због своје неопрезности и индискреције скренуо пажњу аустријских власти. Француска влада је сазнавши да је Дунавска монархија упозната са Мањановим тајним плановима, прекинула рад са њим, а сардинској влади је априла 1861. године саветовала да се не узда у његова обећања да ће допремити оружје Мађарима.¹⁴³

До краја 1860. године *Француско-српско друштво* није успело да уведе паробродску службу.¹⁴⁴ Долазак пароброда очекиван је с великим нестрпљењем јер је предвиђено да имају важну улогу у томе да пловидба Дунавом и Савом не остане под искључивом контролом Аустрије. Два пароброда пловила су у неколико наврата само до Шапца и Градишта, а остала четири нису никада ни стигла у Србију. Једном речју, ни на почетку ни касније, *Француско-српско друштво* ниуколико није испунило одредбе уговора.¹⁴⁵ Услед тога српска влада је дала на знање да се, сходно уговору, више не сматра обавезном да гарантује истом годишњи интерес од 5% на капитал који су његови представници обећали да ће уложити у пловидбу. Вредност тог капитала износила је два милиона франака, тако да се губитак *Друштва* увећао за наведени износ. Доцније се испоставило да је *Француско-српско друштво* обављало сумњиве финансијске операције. Оно је било основано само због тога да се под плаштом тобожњег уносног подухвата у Србији спасе *Ронско друштво за пловидбу*. Три његова брода потонула су код Бургаса у Црном мору под врло сумњивим околностима тако да је енглеско друштво, код кога су пароброди били осигурани, одбило да исплати осигурање.¹⁴⁶ Феликс Каниц тврди да су бродови *Ронског друштва за пловидбу* уз високу процену вредности уписани у активу *Француско-српског друштва* а да је затим удешено да ескадра упућена у Србију претрпи бродолом код Бургаса. Путем поравнања *Француско-српском друштву* је исплаћена сума на коју су бродови били осигурани. „Ова провидна махинација представљала је чак и у оно време почетног ‚материјалног полета‘ у Паризу велики скандал и одмах на почетку дискредитовала ово несолидно предузеће у тој мери да се лако могао предвидети његов жалостан крај“.¹⁴⁷ Покушај успостављања воденог саобраћаја на Дунаву и Сави уз помоћ пароброда *Француско-српског друштва* пропао је због тога што су српска влада и кнез Милош због важности

отоманског“ у коме је изнео стање и прилике народа у европском делу Турске и став великих сила према решавању Источног питања (АС, ИГ 1189).

¹⁴³ Исто, No 1, Тувнел Тастију, Париз, 21. фебруар 1861.

¹⁴⁴ Г.Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 41.

¹⁴⁵ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

¹⁴⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 41; Д. Милић, *нав. дело*, 59; Ф. Каниц, *нав. дело*, I, 254.

¹⁴⁷ Ф. Каниц, *нав. дело*, I, 254.

политичког тренутка пропустили да испитају могућност остварења овог плана с економског становишта. *Ронско друштво за пловидбу* је то користило да се спасе банкротства, а капетан Мањан за остварење својих циљева везаних за припрему устанка у Мађарској.¹⁴⁸

У погледу Мајданпека, српски министар финансија је у више наврата био приморан да опомиње *Француско-српско друштво* на испуњење уговорних обавеза. Актом од 24. новембра 1861. године дато је на знање Клоду Бујону шта је *Друштво* по уговору било дужно да учини, шта је до тада урађено и како је од почетка коришћења ово државно добро било упропашћавано. Услед тога, започета је дуготрајна преписка између српске владе и Бујона током које је Француз обећавао да ће после отклањања одређених тешкоћа уредно наставити рад у Мајданпеку. Између Правитељства и Бујона постигнут је 24. фебруара 1862. договор да крајњи рок за испуњење одредби уговора буде 23. април исте године.¹⁴⁹

После горког искуства с пловидбом и рудником у Добри, где је претрпело губитак од 115.000 франака, *Француско-српско друштво* је једнострано почело да крши уговорне обавезе, сужавајући свој рад само на подручје Мајданпека.¹⁵⁰ Бујон је 19. маја јавио министру финансија да је 8. априла концесију о пловидби и руднику угља у Добри уступио једном енглеском друштву (*Anglo-Danubian Steam Navigation and Colliery Company*). Енглеско друштво преузело је уговор од Француза противно одредбама уговора, по високој цени од 75.000 фунти и обавезало се да ће уложити у посао 160.000 фунти. Бујон се надао да ће, ограничен само на делатност у Мајданпеку, моћи да унапреди његову експлоатацију. После дуге расправе о начину на који је своје обавезе пренео на енглеско друштво, влада је 18. и 31. јуна одобрила Бујонов поступак да би му олакшала испуњење уговора у погледу Мајданпека.¹⁵¹ Пошто *Француско-српско друштво* није располагало потребним капиталом, влада је била приморана да му одобри позајмицу од 20.000 франака на шест месеци. Новац који је Бујон требало да врати у децембру 1862. влада је добила принудном наплатом тек новембра 1864. године.¹⁵²

Уместо да организује рад у руднику, Бујон се трудио да пронађе капиталисте којима би могао да препрода и концесију на налазишта у Мајданпеку. Пошто није

¹⁴⁸ Д. Милић, *нав. дело*, 59-60.

¹⁴⁹ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

¹⁵⁰ Jean-Henri-Abdolonyme Ubcini, *Aperçu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867, 21-22.

¹⁵¹ *Записници седница министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1898*, 12-13.

¹⁵² АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

наишао на купца заинтересованог да откупи читаву концесију Бујон је почео да продаје њене делове, најпре мајданпечку шуму која је припадала руднику. Купац је био извесни Ваило чије шпекулације, намера да сече и извози дрво, нису имале никакве везе са наменом шуме и радом рудника. Уговор који је закључио са Ваилом, Бујон је поднео на одобрење министру финансија Кости Цукићу 6. фебруара 1862. године. Министар је био против продаје шуме, није се слагао са условима под којима је уговор закључен и није могао да дâ одобрење. Сходно одредбама уговора, шума је требало да буде парцелисана ради рационалније сече а дрво је требало да послужи у процесима вађења руде, у раду топионица, подизању зграда и постројења. Министар је био против тога да шума, од које је највреднија и најређа била храстова, буде неплански уништавана и да тиме рударска делатност у Мајданпеку буде лишена једног од основних услова за опстанак и напредак. Не обазирјући се на став српског министра, Бујон је уступио шуму Ваилу који је наставио да је немилице сече и упропашћује. Поред тога, услед непажње и немара, у шуми је у неколико наврата избио пожар при чијем гашењу су француски радници и управа у Мајданпеку одбили да пруже помоћ српској влади. Приликом пожара у топионици гвожђа Бујонови људи нису хтели да учествују у гашењу, већ је Правитељство употребом силе приморало житеље Мајданпека да се ангажују и тако спасло фабрику. Коста Цукић наводи да су пожари били честа појава и у шуми и у фабрикама, а да Бујон изгореле објекте није поново подизао.

Велики део покретне имовине коју је српска управа предала *Друштву* после извршеног пописа у Мајданпеку био је отуђен, изложен развлачењу и продаван будзашто. Оштећени објекти у којима су људи боравили површно су оправљани, а они који нису коришћени потпуно су пропали. Напуштени рударски копови рушили су се сами од себе и бивали затрпани као и одводи, због уништавања шуме око вароши Мајданпека. Путеви чије је одржавање занемарено пропали су као и фабрике које нису радиле и које су срушене. *Француско-српско друштво* трошило је материјал добијен приликом пријема Мајданпека а није набављало нови. Алати и машине рђали су и кварили се док се вредност добара брзо смањивала. Српска влада није имала основа да очекује накнаду јер се делатност у руднику, која је више пута започињана и прекидана, није развијала. Уз помоћ тек понеког новог постројења и оних на којима је извршена оправка није се могла надокнадити причињена штета.¹⁵³

¹⁵³ Исто.

Неуспех у раду рудника у Мајданпеку погађао је Србију као власника а *Француско-српско друштво* као закупца. Ипак, најгоре су прошли радници које је свака обустава рада доводила у безнадежно стање.¹⁵⁴ У неколико наврата, радници су се обраћали управитељу Мајданпека Краинићу и жалили се на тешке услове у којима раде и живе. Краинић се у августу 1862. године тим поводом обратио министру Цукићу. Навео је да му је до тада, у очекивању да буде покренута производња у руднику и да *Француско-српско друштво* усвоји примедбе управитељства, полазило за руком да задржи раднике. Међутим, када је дошло до *коначног* прекида рада и када је настављено лоше управљање администрацијом и рачуноводственим пословима, људима који су изгубили стрпљење он више није хтео да стаје на пут. Приближавала се зима а радници нису били снабдевени животним намирницама нити им је пружена ма каква сигурност. Управитељ је примио њихову жалбу и званично је проследио министру, уздржавши се да доказује да за то имају пуно право. Краинић је посебно истакао нечовечно понашање директора Ломбара. Супротно свим очекивањима, Ломбар, од кога је зависило да радници буду плаћени за обављене послове, неправедно им је ускраћивао зараду. „Сматрам да се дужности и човечеству одзивам што вам Господине Министре ове учтиве примедбе и на истини основане о стању жалитеља подносим и молим вас покорно примите срцу молбу и жаловање очајног стања хиљаду душа“.¹⁵⁵

Вредно је истаћи да је француски конзулат у Београду пренебрегавао жалбе српских поданика и на незаконит начин штитио представнике *Француско-српског друштва*. Тако је Министарство правде саопштило да француски конзулат није хтео да прими и преда туженој страни позив Трговачког суда који се односио на жалбу Јеврејина Моше Соломоновића против Клода Бујона и *Француско-српског друштва* због неиспуњења уговора.¹⁵⁶

Суочен с упропашћавањем државне својине и противљењем Бујона који је тврдио да стање у Мајданпеку није тако лоше, Цукић је у писму од 1. марта 1863. године предложио формирање мешовите француско-српске комисије са задатком да утврди чињенично стање. Бујон је прихватио предлог али није у договорено време послао свога комесара, те је члан комисије кога је именovala влада био приморан да се после дугог чекања врати у Београд. После Бујонових уверавања да је шума премерена

¹⁵⁴ Даница Милић, *нав. дело*, 61.

¹⁵⁵ АС, ПО 16/29.

¹⁵⁶ Исто, МИД-И, 1861, IV, 75.

и да је сеча у њој вршена у складу с правилима, локалне власти у Мајданпеку су обавестиле Цукића да је неки Ванклеф изненада довео у шуму неколико стотина људи који су започели њено уништавање. Министар је сазнавши да је Ванклеф био закупца права на сечу шуме наредио властима да уништавање зауставе на силу.¹⁵⁷

Француско-српско друштво било је пред ликвидацијом. Бујон је усмено признао министру финансија да је стање друштва и његових послова лоше као и да су основани протести које му због тога упућује српска влада, али је велики део кривице приписивао другим околностима. Он је молио да решење покренутих спорова буде одложено, надајући се да ће до краја текуће године уз помоћ добијене суме од 315.000 франака, других новчаних средстава и бољег управљања моћи да испуни захтеве Правитељства и лиши исто повода за жалбе. Цукић је изашао у сусрет Бујоном захтеву и 29. априла 1863. донео одлуку да му рок за испуњење обавеза буде продужен до краја године. Бујон је у јуну месецу отпочео са топљењем гвожђа. Од министра је чак добио одобрење да један део средстава за посао прибави продајом исечене дрвене грађе из шуме. Међутим, све ово било је недовољно, јер је за успешан рад у руднику таквих капацитета и начина производње било потребно далеко више новца.¹⁵⁸ Бујон је већ у септембру престао са радом, а уништавање ствари, рудокопа, машина и здања је настављено. Министар финансија је у јануару 1864, под претњом раскида уговора, био принуђен да постави Бујону крајњи рок од месец дана да дâ јемство да ће бити обустављено уништавање Мајданпека и започет нормалан рад. У Бујоном одсуству, његов заступник де Розијер је 11. фебруара саопштио министру да ће Бујон ускоро доћи у Београд, и да он (Розијер) више нема право да преговара нити да расправља о уговору са српском владом већ да то могу чинити само браћа Риш из Париза као „прејамници“ уговора. На овај начин, Бујон је поново онемогућио да комисија испита ситуацију у Мајданпеку.¹⁵⁹

Бујон је дошао у Београд у току фебруара и уверавао министра финансија да је обезбедио средства и да ће ускоро започети с радом. Он је замолио да комисија не испитује стање у Мајданпеку јер ће то ометати започети посао. Пошто је лично отишао у Мајданпек да извиди ситуацију, Коста Цукић је закључио „да је боље још једном покушати да овако упропашћену радњу сами упропаститељи на пут изведу но нови предузимачи“. Представник *Француско-српског друштва* је на почетку заиста показао

¹⁵⁷ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

¹⁵⁸ Д. Милић, *нав. дело*, 62.

¹⁵⁹ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

да му је стало да покрене производњу. Он је отпустио дотадашњег директора Ломбара и поставио нове: Голдшмита и Фридмана који су започели с топљењем бакра. Међутим, за већи обим производње било је потребно и више средстава, а њих није било довољно. У недостатку новца, радницима су исплаћиване наднице у боновима. Искључиво у радничким дућанима, они су, да би могли да преживе, давали бонове у бесцење за храну и друге потребе. На тај начин, радници су прихватили најгоре услове које су наметали власници дућана – трговци са монополистичким положајем. Касније ни трговци нису могли да наплате бонове и обезбеде новац за нове набавке. Кредитори и радници тражили су наплату потраживања, ставили под секвестар све ствари *Француско-српског друштва* као и одређене ствари које су припадале држави, а које су предате Бујону после извршеног пописа. Министар Цукић је, да би спречио да државна имовина буде продата као накнада за дугове *Друштва*, сам затражио од надлежног суда да она буде стављена под секвестар. Рад у Мајданпеку обустављен је у септембру 1864. године због неисплаћених радничких надница.¹⁶⁰

За време закупа рудника Мајданпек од стране *Француско-српског друштва* нису у потпуности познати подаци о томе шта је и колико произведено. Французи су дуго радили на преради руде која је ту затечена по престанку производње у руднику под окриљем државе. Руда је углавном прерађивана за потребе тополивнице у Крагујевцу. Током 1862. и 1863. године *Француско-српско друштво* је преко Градишта и Доњег Милановца извозило бакар за Аустрију. У току децембра 1862. из топионице бакра у Мајданпеку су за Градиште послата два товара од по 20 центи чистог бакра који је требало да буде транспортован у Беч.¹⁶¹ У марту 1863, према извештају доњомилановачког ђумурукције А. Местановића, извезено је за Аустрију 1200 килограма црвеног бакра који је најпре истоварен у Базјашу, а потом превезен у Беч.¹⁶² Већ смо напоменули да је угаљ који је *Француско-српско друштво* користило за погон пароброда набављан у Базјашу, а да га је производило једно француско друштво са седиштем у Бечу. У супротном правцу је, вероватно за потребе истог друштва из Беча, превожен бакар из Мајданпека.

Због неисплаћених надница радницима и службеницима стање у Мајданпеку је у јесен 1864. године постало толико лоше да су многи од њих трпели глад и оболевали. Према попису који је по налогу Косте Цукића саставило Управитељство Мајданпека

¹⁶⁰ Исто.

¹⁶¹ АС, Министарство финансија (МФ), 1862, VII, 19.

¹⁶² Исто, МФ, 1863, III, 83.

било је 169 радника који због немарног и лакомисленог пословања *Француско-српског друштва* нису примили плате. Дуг према њима је укупно износио 71.626 гроша чаршијских. Поред тога, било је још много радника „које пописати није могло јер су из Мајданпека отишли рада и леба тражити“. Неке породице, хранећи се једно време дивљакама и зељем, оболеле су од глади и нису имале средства да, поред највеће воље, напусте Мајданпек и нађу посао на другом месту.¹⁶³ Пошто су локални трговци за своју робу добијали само бонове и на тај начин били лишени средстава за куповину нових намирница, министар финансија је наредио да се о трошку српске владе набави из Неготина 10.000 ока кукурузног брашна и подели радницима и службеницима. Брашно је подељено и Бујоновим француским радницима који су желели да оду из Мајданпека да би били смањени трошкови државе око њиховог издржавања и била избегнута опасност од глади за време предстојеће зиме. Цукић је уважио и предлог Управитељства да радницима који намеравају да напусте Мајданпек поред хране, сходно њиховим потребама, буде дат на зајам без интереса одређени износ новца. Радници, који су одмах могли да путују, обавештени су да ће им касније, када се реши положај *Француско-српског друштва*, бити исплаћена њихова заостала потраживања.

Од почетка рада *Француско-српског друштва* услови живота у Мајданпеку били су неповољни о чему сведочи извештај артиљеријског поручника Михаила Кренцера који је са још једним војним стручњаком (фаерверкером, тобцијским поднаредником) из Управитељства арсенала 1861. године послат у Мајданпек да испита и изврши пријем муниције која је тамо прављена за потребе тополивнице у Крагујевцу. Овај војни стручњак је имао задатак да детаљно проучи начин контроле муниције да би касније, по потреби, заузео место официра задуженог за овај посао.¹⁶⁴ Фаерверкер је дневно добијао за храну сто и нешто пара што због скупости, како је закључила Главна војна управа, није било довољно за живот.¹⁶⁵ Због тога је Главна војна управа на челу с министром Иполитом Монденом упутила молбу Савету да се материјални положај

¹⁶³ АС, ДС, 1864, 409.

¹⁶⁴ Даница Милић помиње незадовољство условима живота француских војних стручњака, иако у документу који је користила (АС, ДС, 1861, 1080) није наведено да се ради о Французима. Они су свакако били у већем броју присутни у Крагујевачкој тополивници. Поред Француза, страни радници, мајстори из Немачке, Аустрије, Белгије, Чешке и Италије представљали су 1863. године шестину укупно ангажованих квалификованих радника (Александар Стаматовић, *Војни производни погони. Прва савремена индустрија у Србији (1804-1878)*, ПИСУС Записи 6, 179).

¹⁶⁵ У сличном положају нашао се други тобцијски поднаредник који је боравио у Мајданпеку 1856-1858. године.

фаерверкера побољша тако што ће му осим његовог дневног следовања за храну бити одобрен додатак од 6 гроша чаршијских.¹⁶⁶

Министар Цукић позвао је Бујона на споразум којим би било поправљено стање у Мајданпеку и у том циљу одредио владину комисију. Међутим, Бујон као представник *Француско-српског друштва* није желео да призна да су послови лоше вођени. Уместо да поздрави овакву понуду, с обзиром да је нанета штета интересима српске владе и акционара, и да настоји да предлог у корист пострадалих радника и званичника буде што пре прихваћен, Бујон се пожалио француском конзулу. Он је протествовао што је Правитељство прекршило одређене прописе при стављању под секвестар покретности *Француско-српског друштва* и што није у довољној мери пружало помоћ француским радницима и службеницима. Поступак се отегао јер је конзул желео да испита оправданост Бујонових жалби. После посредовања конзула и званичног Париза закључен је 12. новембра 1864. године уговор између српске владе и *Француско-српског друштва*. По овом уговору Правитељство се обавезало да исплати дугове службеницима, радницима и кредиторима у укупном износу од 8751 дуката цесарских или 102.386 франака 70 сантима, у који је био укључен и менични дуг Бујона из 1862. године. На тај начин скинут је секвестар који су радници и кредитори ставили на покретну имовину *Француско-српског друштва*. Влада је као залог за дугове друштва узела одређене уређаје у руднику, фуруне и локобиле (покретне парне машине), с тим да Бујон исплати влади дуг у вредности уређаја и да исте преузме до 30. јуна 1865. године. Поред тога, Бујон је по члану II уговора био обавезан да до краја јуна прибави капитал у вредности од 500.000 франака и да отпочне посао. У супротном, српска влада је сходно тачки 2. члана III уговора имала право да преузме домен Мајданпека, а обе стране ће једна другој писмено признати право на накнаду за све дугове и потраживања.¹⁶⁷

Бујон се обавезао да ће уредно водити посао и да ће за сваких наредних шест месеци остварити производњу у вредности од најмање 6000 дуката цесарских. У случају неиспуњења ове одредбе уговора предвиђен је раскид уговора. Ситуација у којој се нашао приморала је Бујона да прихвати све наметнуте обавезе надајући се да ће бар неке од њих моћи да испуни. У свету либералног капитализма несигурност је била цена која је морала бити плаћена за напредак и слободу. Сматрано је да је свет буржоазије у основи несигуран, да у њему влада стање у коме сваки капиталиста може

¹⁶⁶ АС, ДС, 1861, 1080.

¹⁶⁷ Исто, ДС, 1864, 480; МИД-И, 1866, VIII, 8.

да постане жртва конкуренције, преваре или економске кризе. Бујон се уздао у неочекиване могућности и срећу, и веровао да без ризика нема ни зараде. Тиме се тумачи то што је *Француско-српско друштво*, упркос неиспуњењу ниједне од дотадашњих, преузело на себе нове велике обавезе.¹⁶⁸

С друге стране, српска влада је ревносно извршила своје обавезе. Она је измирила дугове *Друштва* чиме је омогућила скидање секвестра са покретности које су му припадале.

Бујон није успео да обезбеди средства којима би повратио ствари узете као залог од стране српске владе као ни суму од 500.000 франака потребних да започне посао. Нико није желео да предузећу које пропада повери толики новац. Последњег дана уговореног рока, 30. јуна 1865. године, представник *Француско-српског друштва* поднео је Цукићу уговор потписан са Британцем Хитом који је обећао да ће Бујону позајмити наведену суму. На основу Хитовог јемства и писменог уверења француског конзула од 18. јула, у жељи да избегне прекоре да није наклоњена *Друштву*, српска влада је изашла у сусрет Бујону и одложила раскид уговора.

Очекивања Правитељства нису ни овога пута испуњена. Убрзо се показало да је нов уговор био потребан Бујону само да би наставио да избегава своје обавезе. Не отпочевши с радом у руднику и не вративши дуг влади, Бујон је крајем јула отпутовао из Србије и започео потрагу за новим директорима рудника, пошто су Фридман и Голдшмит 1864. године отишли из Мајданпека. Заступник де Розијер је 24. и 30. септембра јавио министру финансија да је Бујон посредовањем неког *Мелхадо и Компаније* пронашао Хитово енглеско друштво које се обавезало да ће уложити у производњу Мајданпека већа средства од Француза. Де Розијер је послао министру копију уговора који је Бујон потписао са Хитом. Бујон је убрзо стигао у Београд са двојицом Британаца, Хитовим представником Булером (Buller) и инжењером Мек Конелом (Mac Connell), чији је задатак био да посети Мајданпек и да управља радовима у корист енглеског друштва. На састанку с министром финансија, Британци су обећали да ће пословима у Мајданпеку управљати по вољи српске владе и да су спремни да докажу да поседују новчана средства за покретање производње. Иако представници енглеског друштва нису као јемство поднели никакав документ о поседовању капитала нити уплатили новац, Цукић је на навалывање Бујона 27. октобра 1865. године одобрио пренос концесије на Мајданпек са свим правима и дужностима с *Француско-српског*

¹⁶⁸ Д. Милић, *нав. дело*, 63.

друштва на енглеско друштво. Уговор је био кратког века. Изгледа да су Британци после посете Мек Конела Мајданпеку, увидевши се да је рудник у јако лошем стању, одустали од преузимања рудника.¹⁶⁹ Представници енглеског друштва који су се доцније обратили кнезу Михаилу имали су своје виђење овог проблема. По повратку у Париз, где је требало да испуни неке формалности у вези с уступањем концесије, Бујон је мислио да је нашао начин да прибави средства под условима бољим од оних које је раније прихватио у договору с Хитом и раскинуо је с њим уговор.¹⁷⁰

Истицало је и других шест месеци од потписивања уговора и приближио се рок када је Бујон требало да покаже да је остварио производњу у вредности од најмање 6000 дуката, а рад у Мајданпеку није ни започет. Пошто радници и службеници нису примали плату, продавали су покретну имовину која је припадала руднику и од тога живели и плаћали своје и дугове *Друштва*. Министар финансија је 11. новембра протестовао код Бујона због ових поступака јер је уговором било забрањено отуђивање имовине Мајданпека. Међутим, Бујонов заступник је одговорио да ни представници *Друштва* не знају шта да раде и одакле да обезбеде средства.

Крајем децембра 1865. године када је истекао рок од годину дана и када је било јасно да нема изгледа да Бујон испуни своје обавезе, министар финансија је обавестио представника *Француско-српског друштва* да уговори од 5. септембра 1859. и 12. новембра 1864. нису испуњени и да су они престали да важе, и замолио га да одреди лице које ће извршити предају Мајданпека Правитељству. Бујон је одговорио Цукићу тек након два месеца. У писму од 7. фебруара 1866. године, Бујон је навео да жали што српски министар није имао довољно разумевања за положај *Друштва* и надао се да ће променити одлуку када му он у року од неколико дана буде дао задовољавајућа објашњења. Немогавши да сам изађе на крај са представником *Друштва*, Цукић је замолио Гарашанина да издејствује предају Мајданпека. Требало је заштитити државно добро од даљег упропашћавања, спречити даље пропадање трговаца, службеника и радника и лишити трошкова и губитака стране капиталисте који су привучени лажним обећањима.¹⁷¹

Због лошег управљања Мајданпеком у периоду 1860-1866. године причињена је штета од милион франака. Приликом уступања овог државног добра *Француско-српском друштву* вредност покретне и непокретне имовине процењена је на 669.957

¹⁶⁹ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

¹⁷⁰ Исто, ПО 25/89.

¹⁷¹ Исто, МИД-И, 1866, VIII, 8.

форинти, док је према попису извршеном приликом преузимања Мајданпека од стране српске управе та сума била мања за 241.693 форинте. *Француско-српско друштво* уложило је у посао око два-три милиона франака. Поред тога, код нових, поузданих концесионара ослабило је уверење у успех посла у Мајданпеку, а Србија није имала никакву корист од концесије коју је дала *Друштву*.¹⁷²

У марту 1866. године Бујон је писмом из Париза обавестио владу у Београду да са њом раскида уговор о концесији Мајданпека. Француски службеници су предали представницима српске управе кључеве од фабрика, постројења и службених зграда. Да би комисија Министарства финансија могла да попише покретну и непокретну имовину и састави нови инвентар било је потребно да се из кућа које су припадале државном добру иселе преостали француски поданици, радници и стручњаци са својим породицама. Они су били без посла и прихода, па није било препоручљиво да они ту дочекају наредну јесен и зиму. Због тога је Цукић замолио Гарашанина да се они благовремено упуте на рад или пошаљу назад у отаџбину. Французима је боравак у кућама дозвољен до краја августа.¹⁷³ Мајданпек је пре него што је уступљен енглеском друштву био враћен под управу Рударског одељења Министарства финансија.

Подухвати француске компаније из Марсеја *Magnan, Bouillon, Alphonse Conte & Co.* (француско друштво) и *Француско-српског друштва* које је 1860. године основао Клод Бујон доживели су неуспех из више разлога. Недостатак капитала потребног за успостављање паробродске службе на Дунаву и Сави и за покретање производње у Мајданпеку био је главни узрок пропасти наведених друштава.

Француско друштво је с Правитељством закључило уговоре о пловидби рекама Савом и Дунавом, о концесији на рудник гвожђа и бакра у Мајданпеку и рудник угља у Добри. Рачунајући на подршку Француске, српска влада није желела да пропусти прилику да се делимично ослободи политичког притиска и привредне зависности од Аустрије. Због тога није обратила пажњу на економске услове у којима је деловало француско друштво, неспособно да испуни уговорне обавезе.

После раскида уговора са *Ронским друштвом за пловидбу*, Клод Бујон је основао *Француско-српско друштво* које је преузело уговорне обавезе француског друштва. Основни разлог за оснивање овог *Друштва* чији је задатак био да успостави

¹⁷² *Србске новине*, 1866 – Допис из Мајданпека од 30. марта, 38; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 948-949.

¹⁷³ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

паробродску линију у Србији, на рекама Дунаву и Сави, био је да буде спасено од пропасти *Ронско друштво за пловидбу*.

Циљ српске владе је био индустријски развој Мајданпека, што није подстакло *Француско-српско друштво* да боље управља производњом. Смена српског управника у Мајданпеку, што су у више наврата тражили представници истог друштва, није могла да допринесе ни приливу капитала а ни да побољша техничка знања Француза, руководиоца производње. Представници *Француско-српског друштва* су својом неумешношћу и незнањем упропастили државно добро у које је Правитељство уложило 12 милиона франака, потрошили акционарски капитал и оставили за собом дугове у Србији и ван ње. Покретности *Француско-српског друштва* биле су, после тужби кредитора и радника чија потраживања оно није могло да исплати, судским путем стављене под секвестар. *Француско-српско друштво* спасла је од банкротства српска влада коју је оно касније окривило што није могло да плаћа своје раднике. Француски конзул Ботмилио настојао је, подржавајући представнике *Француско-српског друштва*, да управник Мајданпека буде кажњен, иако је после испитивања спроведеног од стране српске владе утврђено да није крив. Илија Гарашанин је молио Ботмилија да не ствара тешкоће по питању које је већ решено, „нарочито да не поремећава пријатељство француског правитељства које је с тако великим благовољењем подржавало ствари нашег народа који је изабрао за основ свог политичког развића, пријатељство Француске“.¹⁷⁴ Мада се конзул до тада увек представљао као прави пријатељ Србије, Гарашанин није успео да га одобровољи. Председник српске владе сматрао је да је на основу ранијих извештаја о питању Мајданпека Ботмилио задобио поверење француског министра, што га је обавезивало да делује у правцу од кога није могао да одступи. Правитељство и конзула довели су у неприлику људи од којих је очекивано да допринесу напретку индустрије у Србији али они нису били дорасли свом задатку.

¹⁷⁴ Исто, ИГ 1519, Писмо Илије Гарашанина Миливоју Петровићу Блазнавцу, пуковнику, у коме износи узроке банкротства Француске компаније у Мајданпеку, 1865.

Закључак

Француско-српски односи 1860-1868. године су пре свега зависили од опште политике Другог царства по Источном питању. На став владе у Паризу према Кнежевини у највећој мери су утицали њени односи с Русијом и Аустријом, чији су интереси на Балканском полуострву били у непрекидном сукобу. Од значаја за држање Француске према Правитељству били су и њени односи с Великом Британијом, савезницом из Кримског рата и највећом заштитницом Турске. Влада у Тилеријама је сматрала да је очување Османског царства неопходно за одржање европске равнотеже. Растући економски интереси Француске у Турској током 60-их година XIX века такође су захтевали очување трошне империје. Из ових разлога начело народности Наполеона III било је примењено према Србима на недоследан начин. Кнежевина није могла да рачуна да ће Француска подржати програм ослобођења и уједињења српског народа који је у крајњој инстанци подразумевао распад Турске. Сматрајући Србију упориштем утицаја Русије, чији су се интереси добрим делом поклапали с циљевима спољне политике кнеза Михаила, званични Париз је 1863. године после разлаза с Петроградом због пољског устанка почео да кочи српске националне тежње. У случају Кнежевине, политику одржања европске равнотеже која је подразумевала очување Турске и начело самоопредељења народа није било могуће помирити. Пред крај 60-их година Француска је уложила све своје снаге да придобије Аустро-Угарску да са њом склопи савез за рат против Пруске. Она се тада на отворен начин супротставља ослобођењу српског народа од турске власти и стварању јединствене српске државе. Решена да по сваку цену спречи план Правитељства о подизању општег устанка хришћана на Балкану, влада у Тилеријама је истицала да је у интересу народа у Турској да остану у саставу Османског царства у оквиру кога ће на лакши начин остварити своје националне тежње.

Сарадња Француске и Русије утемељена на састанку два цара и њихових министара у Штутгарту 1857. године трајала је до 1863. године. Париз и Петроград су постигли договор да ће се споразумевати по свим питањима од значаја за општу политику два царства. Русија је била усредсређена на унутрашње реформе, а на плану

спољне политике основни циљ је био ревизија одредби Париског уговора у вези са неутрализацијом Црног мора. Она се на тај начин придружила ревизионистичким тенденцијама Наполеона III. Примена цареве политике народности према Србима зависила је од споразума Париза и Петрограда по питањима од главног значаја за политику Другог царства. У накнаду за услуге учињене за време рата против Аустрије у Италији и током експедиције француске војске у Сирији, Француска је помогла Русији да изађе из међународне изолације у коју је запала после пораза у Кримском рату, а Србији је у више наврата и у врло осетљивим околностима обезбеђена подршка владе у Тиљеријама. Начело претходног споразума по спорним питањима између Француске и Русије, успостављено на састанку у Штутгарту, ће бити примењено и на Србију. Влада у Паризу ће се залагати у корист Кнежевине углавном након што о томе постигне сагласност с Петроградом. Због отпора на који би њена подршка интересима Србије наишла код Аустрије и Велике Британије, Русија је често препуштала иницијативу Француској. Стога је понекад изгледало да је влада у Тиљеријама била највећа заштитница Србије.

Делујући на Истоку у сарадњи с Русијом а против Аустрије, Француска је 1858. године подржала смену династија у Кнежевини. Она се енергично успротивила оружаном интервенцији Хабзбуршке монархије у корист кнеза Александра Карађорђевића и стала у заштиту права зајамчених Србији од стране Порте. Поверење цара и владе у Тиљеријама посебно је уживао млади кнез Михаило Обреновић. У променама у Србији Француска је видела прилику за увећање сопственог утицаја на Балкану, нарочито у односу на Аустрију, чији је уплив у овим крајевима такође порастао после пораза Русије у Кримском рату. Непосредно пре почетка војног похода у Италији, Наполеон III је одбацио план мађарске емиграције о широком покрету против Турске и Аустрије у области доњег Дунава о коме га је за време боравка у Паризу обавестио кнез Михаило. Савети цара, министра Валевског и амбасадора Тувнела умногоме су утицали на Србију да остане уздржана за време рата на Апенинском полуострву. Захваљујући овој мудрој одлуци Обреновића Кнежевина је избегла интервенцију Аустрије и сигуран пораз који би довео у питање њен опстанак. Савети који су 1861. у Паризу дати специјалном изасланику Јовану Мариновићу кључно су утицали на Михаила да доношењем системских закона стварно измени Устав Кнежевине из 1838. године.

У складу са својом политиком народности, Француска је током читавог трајања спора с Портом око одлука Преображенске скупштине доследно подржавала Србију.

Овакво држање било је у сагласности с предлогом о решавању Источног питања који је министар Едуар Тувнел упутио влади у Петрограду 25. септембра 1860. године, а по коме би се Француска и Русија обавезале да у случају распада Османског царства заједнички раде на стварању независних држава на Балкану. Важно је истаћи, нарочито имајући у виду касније догађаје, да су Александар II и Горчаков били сасвим сагласни с оним делом Тувнеловог програма који се тицао Источног питања. Споран је, међутим, био део меморандума у вези с италијанским питањем. Наполеон III није желео да преговара с Русијом о преузимању својих јасних обавеза приликом евентуалних догађаја у Италији. Тувнелов меморандум је требало да послужи као темељ за потписивање одбрамбеног уговора којим би био потврђен савез између Француске и Русије. Хлађењу односа допринео је и састанак Александра II, аустријског цара Франца Јозефа и пруског принца Вилхелма у Варшави у октобру 1860. године. Стога овај меморандум, чије су одредбе биле од изузетног значаја за Србију, није усвојен. Међутим, подршка коју је Француска пружала Србији за време Преображенске скупштине била је у вези и са њеном италијанском политиком. Она је у јесен 1861. године разматрала могућност да искористи немире у Турској за истовремено решавање Источног и италијанског питања. У намери да од Аустрије као накнаду добије Венецију коју би уступила Италији, влада у Паризу је понудила Хабзбуршкој монархији да, тобож ради умирења тамошње побуне, војно интервенише у Херцеговини. Премда су оба наведена плана подразумевала учешће Србије, за Француску је била важна унутрашња стабилност Кнежевине. У случају усвајања идеје о стварању независних држава, Србија би представљала средиште окупљања јужнословенских народа. С друге стране, ако би аустријске трупе интервенисале у Херцеговини, Кнежевина би у циљу заштите својих сународника свакако ушла у рат против Дунавске монархије. Зарад спровођења било ког од ова два плана, влада у Паризу је желела да осигура Србији унутрашњу консолидацију, учвршћење установа и да спречи даље протесте Турске, Аустрије и Велике Британије против одлука Преображенске скупштине.

У децембру 1861. године за председника владе и министра спољних послова именован је Илија Гарашанин, главни носилац француског утицаја у Србији. На његовом доласку на власт инсистирала је и влада у Петрограду.

Осим на дипломатском, Француска је пружала подршку Кнежевини и на војном плану. Неколико месеци раније, Гарашанин је, преко Јована Мариновића, сугерисао кнезу Михаилу да у Србију што пре доведе инжињеријског мајора Иполита Флорентена Мондена који је 1853-1855. године, за време Кримског рата, већ боравио у Кнежевини

као тајни саветник Правитељства. Српски државник је сматрао да Михаило никада неће моћи да створи војску без Мондена или официра сличног њему. Монден ће 1862. године званично постати први српски министар војни, а истовремено и министар грађевина. У организацију војске Кнежевине, Монден је увео одређене елементе француског система и био творац Закона о устројству војске из 1864. године. Организацији српске војске овај официр је дао основу на којој се она касније развијала.

Након турског бомбардовања Београда 17. јуна 1862. године, француски конзул Ежен Тасти се показао као најактивнији и умногоме допринео да буду смирене страсти између Срба и Турака. Он је био састављач заједничке протестне ноте конзула у којој је осуђен насилни акт турског паше и гарнизона београдске тврђаве. Кнез и српска влада хтели су да искористе овај догађај као повод за иселење Турака из Србије. Предлог да српско-турски спор буде решен на конференцији представника великих сила дао је француски министар спољних послова Тувнел, а Кнежевина је обезбедила подршку Париза и Петрограда. На конференцији одржаној у цариградском предграђу Канлици од јула до септембра 1862. године француски амбасадор Лионел Мутје је умешно бранио српско становиште. Он је својом речитошћу и помирљивошћу онемогућио Порту да Кнежевини наметне тешке и понижавајуће услове: ширење рејона београдске тврђаве и рушење дела вароши у ком су биле значајне грађевине и трговачке улице. Захваљујући француском амбасадору Србија је добила гаранцију да неће бити поновног бомбардовања. Протоколом Конференције у Канлици од 8. септембра 1862. предвиђено је рушење утврђења у Ужицу и Соколу и иселење муслимана из Србије, у складу с одредбама Хатишерифа из 1830. и 1833. године, укључујући и Београд. Ипак, под притиском туркофилских сила, пре свега Велике Британије и спољнополитичких околности везаних за експедицију у Мексику, Француска је морала да попусти и одустане од подршке главном српском захтеву да турски гарнизони у Београду, Шапцу, Смедереву и Кладову напусте Кнежевину. Влада у Паризу је инсистирала на тачном спровођењу одредби Протокола конференције у Канлици. У првој половини 1863. године, за време рада војне комисије у Београду задужене да одреди опсег београдске тврђаве, француски представник Жозеф Дандло је успео да за своја решења придобије остале комесаре, нашавши притом компромис између потреба одбране тврђаве и интереса српског становништва.

Средином новембра 1862. године избио је дипломатски спор између сила због слања оружја из Русије за Србију преко Румуније. Кнежевина је морала да допреми оружје овим путем јер ни Турска ни Аустрија нису дозвољавале пренос преко своје

територије. Захваљујући држању Француске и Русије и утицају који је влада у Тилеријама имала на румунског кнеза Кузу оружје је пренето у Србију, а Порта је спречена да предузме енергичније мере. Док су Велика Британија и Аустрија отворено стале на страну Турске, а Русија на страну Србије и Румуније, Француска је настојала да компромисним држањем издејствује да афера буде завршена повољно по кнежевине. По окончању спора за велике силе Велику Британију, Аустрију, Француску и Русију било је пре свега од значаја да сачувају или ојачају своје позиције на Истоку.

Због неслагања у вези са пољским питањем дошло је 1863. године до захлађења у односима између Француске и Русије. Илија Гарашанин је писао кнезу Николи да за Србију и Црну Гору није добро што је дошло до прекида споразума између две силе јер су обе показивале наклоност према кнежевинама. Што се Француске тиче, констатација српског државника била је сасвим на месту. Зауевши пасиван став, влада у Тилеријама више није помагала Кнежевини у остварењу њених планова. Она је сматрала да би помагање и Србије и Румуније било нетактично јер би то пробудило неповерење Порте. Уверена да Михаило ужива подршку владе у Петрограду, Француска се отада определила за Румунију. Касније, она је била спремна да потпомаже и тежње Грка. Овај преокрет имао је врло лоше последице по Србију. Она је изгубила подршку силе која је имала одлучујући утицај у Цариграду.

После избијања пољског устанка Наполеон III је понудио Францу Јозефу савез против Русије под условом да пристане на обнову Пољске и уступање Венеције Италији. На име накнаде Аустрија би добила Шлезију и Србију. У то време европска штампа је најчешће помињала да би Хабзбуршка монархија као компензацију за уступање Венеције могла добити Босну и Херцеговину или Румунију. Међутим, Франц Јозеф није прихватио Наполеонову понуду. Он није био спреман да уступи Венецију, а сматрао је и да је план неизводљив без сагласности Велике Британије. Наполеонови предлози изазвали су забринутост у Београду. Потврђено је мишљење да је влада у Тилеријама због захлађења у односима с Петроградом променила политику према Србији. Правитељство је средином јуна 1863. године послало у Париз председника Савета Јована Мариновића да сазна праве намере сила. Међутим, у разговорима са министром спољних послова Едуаром Друен де Лиисом, Мариновић ниједном није начео питање о територијалним накнадама које је Наполеон нудио Аустрији. Представници царске владе, незаинтересовани за српско питање, саветовали су Кнежевини умереност према Порти. Француска је све више гледала на Србију као

експонента руске политике на Балкану. Мариновићев пут у Париз није донео посебне користи Кнежевини.

С друге стране, Француска је на сваки начин желела да одржи мир на Балкану. Оптужујући Србију за учешће у револуционарним плановима Италије на овом подручју, Турска је почетком 1864. године започела концентрацију трупа у Бугарској. Због тога је француски амбасадор у Цариграду Лионел Мутје оштро критиковао Портине министре: Али-Пашу и Фуад-пашу. Захваљујући Мутјеовом ставу Porta је прекинула војне припреме за евентуалну интервенцију у Румунији и Србији. По повратку из Париза у Београд, Мариновић је пренео Кнезу да је влада у Тилџеријама и даље наклоњена Србији. Михаило је то желео да искористи да отпутује у Француску и лично се захвали Наполеону III. Међутим, влада у Паризу је средином септембра, водећи тобож рачуна пре свега о српским интересима, одговорила Кнезу да његова посета не би била цару по вољи. Наполеон је сматрао да овај корак може бити протумачен лоше од стране других великих сила и да би тиме били погоршани односи са султаном кога Михаило још није посетио. Позивање на српске интересе представљало је само изговор. Цар заправо није желео да због посете Кнеза квари односе с Великом Британијом чија му је подршка била потребна у решавању свих важнијих питања. Њему није ишло у прилог да угости владара за кога је сматрао да уважава превасходно савете Петрограда.

До пред крај 1865. године Наполеон III није могао да се одлучи какав став да заузме према аустријско-пруском сукобу. Одмах после заузимања данских војводства Шлезвига и Холштајна од стране две немачке силе, цар је предвидео да ће доћи до рата између њих. Наполеон је био задовољан јер би раскид савеза између Беча и Берлина могао да му пружи могућност да спроведе своје ревизионистичке планове. Он је још неко време радио на измирењу влада у Бечу и Фиренци, настојећи да Италија добије Венецију мирним путем. У почетку 1866. године Француска више није била сила као у периоду након завршетка Кримског рата. Многобројне војне акције ослабиле су Царство војнички и финансијски. Велика Британија је непрестано подривала њену моћ, а помућени односи с Русијом допринели су у извесној мери изолованости Француске. Наполеон се показао кратковид пред будућим сукобом Аустрије и Пруске који ће ускоро изменити однос снага у Европи и угрозити Француску.

Криза у Румунији изазвана абдикацијом кнеза Кузе у фебруару 1866. године послужила је Наполеону III да сазове конференцију у Паризу на којој би имао прилике да започне преговоре о својим европским плановима. Обавештено о царевом жељи да

расправа о личности новог румунског кнеза буде проширена и на друга спорна питања, Правитељство је донело одлуку да владама у Паризу и Лондону пошаље свог пуномоћника. Србија је намеравала да поново затражи од европских дипломата да турски гарнизони напусте градове у Кнежевини. За извршење задатка Правитељство је као и раније изабрало председника Савета Јована Мариновића. Српски изасланик се у Паризу два пута састао с Друеном де Лиисом. Француски министар је био крајње резервисан, о природи српско-турских односа је говорио само повремено и негирао постојање планова о припајању турских провинција Аустрији. Друен де Лиис је изјавио да постојећи уговори дозвољавају Турској да држи војне посаде у градовима у Србији и да је он против тога да се и делимично испуне захтеви Правитељства. Мариновићев извештај влади оставио је тежак утисак у Београду, а Гарашанин је увидео да Кнежевина више не може рачунати на подршку Француске. Путем Мариновићеве мисије у Паризу влада у Београду је сазнала за преокрет у француској спољној политици, неповољан по Србију.

Исход битке код Садове 1866. године био је од суштинског значаја за даљу историју Другог царства. Држећи се пасивно пред поразом Аустрије, Наполеон је умањио сопствени углед. Све одлуке владе у Тилеријама до 1870. године биле су последица овог догађаја. Односи с Пруском постали су главни проблем француске спољне политике. На сваки начин Наполеон је покушао да обезбеди Царству територијалне накнаде. Када су се јужне немачке државе у периоду август-октобар 1866. године придружиле Берлину и закључиле са њим савез за напад и одбрану, оружани сукоб између Француске и Пруске постао је неизбежан. Царева заокупљеност жељом да поправи сопствени и положај земље и слабљење његових физичких снага и воље су главни разлози за грешке које је, у тежњи за успехом који измиче, он начинио током последње четири године владавине. Оптерећен мишљу да је Француска изложена опасности, Наполеон је ставио у други план бригу о интересима народа. Оно што поткрепљује овакав закључак је чињеница да је Француска после 1866. године заузела заштитнички став према Османском царству, иако је било покушаја да по Источном питању постигне споразум с Русијом.

У то време започиње период највеће активности Србије на склапању балканског савеза. Аустријско-пруски рат и француско-пруске заоштрениости уливали су наду да су се за то стекли услови. Склапању савеза Правитељство је приступило након завршетка аустријско-пруског сукоба, када су постојали изгледи да би балкански народи могли искористити ослабљени положај Дунавске монархије и заузетост Русије

унутрашњополитичким проблемима за постизање пуне националне слободе уједињеном борбом против Турске. Србија и Црна Гора су се споразумеле да ништа не предузимају једна без друге и у септембру 1866. године склопиле формалан савез. Обавезале су се да ће заједнички радити на ослобођењу и уједињењу српског народа. У случају успеха кнез Никола је пристао да се одрекне црногорског престола у корист кнеза Михаила.

Међутим, новонастала ситуација у Европи није била повољна за спровођење планова српске владе. Предвидевши у блиској будућности рат са Пруском, Француска се приближавала Дунавској монархији. Последице сарадње Париза и Беча постале су одмах приметне на Балкану. Приближавајући се Аустрији, Француска је све више усвајала аустријско становиште по Источном питању. Закупљена одбраном својих североисточних граница, Француска је желела одржање мира у Турској. Стога је влада у Тилеријама након битке код Садове одлучно бранила Османско царство од револуционарних тежњи балканских народа. Њој није било у интересу да Источно питање буде решавано у тренутку када је била заузета на другој страни. Аустрији је ради опоравка од пораза у рату с Пруском и прибирања снага такође био потребан мир. Покретање Источног питања могло би изазвати озбиљне заплете и потресе у самој земљи због словенског становништва насељеног у великом броју у близини јужних граница Дунавске Монархије, а на које би у случају избијања нереда на Балкану Србија деловала привлачном снагом. Такву ситуацију свакако би искористила Русија заинтересована за додатно слабљење Аустрије. Стицајем оваквих околности међународни положај Турске је ојачан. Поред Аустрије и Велике Британије, Француска је постала главни заштитник Османског царства. Стога је и Русија, главни помагач Србије у њеним припремама за рат, била принуђена на највећу обазривост.

Крајем 1866. влада у Петрограду је учинила последњи напор да на Истоку себи осигура подршку француске дипломатије, а почетком наредне године постојали су изгледи да споразум буде обновљен. Он је скициран, али није закључен. Русија је предложила Француској споразум заснован на услугама које би оне чиниле једна другој на Истоку и на Западу. Изгледа да је француска влада најпре прихватила Горчаковљеву понуду, а затим је узмакла, тако да се споразум свео на узалудну дипломатску интервенцију у корист Грка који су на Криту подигли устанак против турске власти. Француска је покушала да примора Порту на читав низ политичких и економских реформи којима би било ублажено незадовољство хришћана а Турској била обезбеђена материјална средства. Влада у Паризу је у првом реду тражила да у целини буду

извршене одредбе садржане у Хатихумајуну из 1856. године истичући да су клаузуле о организацији немуслиманских верских заједница и њиховог свештенства о исповедању вере и верској толеранцији углавном примењене. Због тога је Француска у ноти од 22. фебруара 1867. године предложила Турској, у шеснаест тачака, привредне и финансијске реформе. Због заштите француских економских интереса у Османском царству, њу су највише занимала питања о праву својине странаца у Турској и реформи вакуфа. У току преговора с министром Мутјеом о Источном питању, Горчаков је сазнао да се Француска спрема да нападне Пруску. Мутје му је рекао да влада у Тиљеријама више не може да чини уступке у питању Луксембурга и да Пруска треба да попусти ако не жели да буде створена безизлазна ситуација. Стекавши утисак да Француска тражи од Русије одобрење за овакво држање, Горчаков није желео да пружи подршку званичном Паризу. Иступање руског министра приморало је на уздржаност владу у Тиљеријама. Горчаков је покушао да искористи ситуацију на Западу да би ојачао положај Русије на Истоку. Он је 6. априла 1867. године упутио силама ноту посвећену питању реформи у Турској. Руски министар је за хришћане тражио широку аутономију којом би Османско царство било претворено у неку врсту федеративне државе. Мутје је замерио Горчакову да не води довољно рачуна о благостању муслимана. По мишљењу француског министра, реформама је требало подићи општи стандард живота без обзира на верску припадност, не подстичући притом локалне тежње за самосталношћу. Приликом посете Александра II и Горчакова Светској изложби у Паризу јуна 1867. године постигнут је договор да Мутје изради коначан програм реформи. Међутим посета руских званичника француској престоници, приликом које је на цара Александра извршен атентат, допринела је захлађењу односа Париза и Петрограда. После знатних измена које је у њу унео Мутје, нота Горчакова предата је Порти 31. октобра 1867. године.

Влада у Тиљеријама није желела да се европска криза продубљује због догађаја у Османском царству. Одлучан у намери да сачува Турску од пропадања, Наполеон III је ставио у други план примену начела народности на Балкану. Француска подршка хришћанима зависила је од степена постигнуте сагласности с Русијом и Аустријом (од 8. јуна 1867. Аустро-Угарском) по другим питањима. У таквим околностима Правитељство је у јесен 1866. године одлучило да од Порте затражи уступање тврђава. Гарашанин је желео да сазна да ли је званични Париз спреман да подржи српски захтев и у којој мери Правитељство може рачунати на његову потпору. У намери да подстакне ангажовање Француске, председник владе је изјавио да ће Кнежевина у спољној

политици можда морати да се окрене Русији. Званични Париз постао је попустљивији, а министар Мутје је сматрао да је због опасности од општег устанка на Балкану неопходно постићи споразум до краја пролећа наредне године. Бојећи се да би давање овако неугодног предлога Порти допринело слабљењу француског утицаја у Цариграду, министар је покушао да наведе Аустрију да она узме иницијативу по питању уступања градова Србима. Нови аустријски министар гроф Бајст прихватио је француско гледиште, а Мутје је усвојио предлог владе у Бечу да одлазак кнеза Михаила на поклоњење султану буде довољно јемство да Кнежевина неће стварати Турској и силама нове тешкоће. Француски амбасадор у Цариграду Никола Буре заузео се на Порти у корист Србије. Док је саветовао турској влади да по сваку цену постигне споразум с Кнежевином, Мутје је са званичним Петроградом преговарао о ставу према Источном питању. Иако је то чинила у корист Османског царства, Француска је за помоћ Србији по питању градова очекивала од Русије противуслугу у циљу спровођења својих планова против Пруске. Пружајући Кнежевини потпору у добијању тврђава, влада у Тилеријама је желела да онемогући њену даљу акцију у циљу проширења и стицања независности. Изгледало је као да је сама Порта узела иницијативу за овај корак. Велики везир Али-паша је 3. марта 1867. године прочитао српском посланику Јовану Ристићу писмо у коме је обавестио кнеза Михаила да Порта уступа градове Србији.

Током шездесетих година француски цар је више пута нудио Хабзбуршкој монархији Босну и Херцеговину као накнаду за њене изгубљене територије у Италији. Након кратког затишја питање је постало поново актуелно у јесен 1866. године. Повод за то пружио је циркулар заменика француског министра спољних послова маркиза Лавалета из септембра месеца у коме је влада у Тилеријама упућивала Аустрију да компензацију за поразе у Италији и Немачкој тражи на Истоку, у балканским провинцијама Османског царства. Правитељство је ову изјаву схватило као непосредан позив Дунавској монархији да заузме Босну и Херцеговину. Стога је међу српским државницима преовладало уверење да Кнежевина у потпуности треба да се ослони на Русију. Сматрајући их одувек српским областима, влада у Београду је одлучила да затражи од Порте да јој уступи Босну и Херцеговину. Непосредан повод за то пружили су јој француско-руски преговори вођени крајем 1866. и почетком 1867. године у циљу умирења устанка на Криту и немира у Епиру и Тесалији. Шеф Азијског департмана Руског министарства спољних послова Петар Стремоухов саветовао је Порти да од Босне и Херцеговине што пре образује пашалук који ће предати на управу кнезу

Михаилу. Ово питање је било покренуто током поменутих преговора Француске и Русије. Након добијеног обавештења из Петрограда да је Горчаков добио пристанак Француске да Босна и Херцеговина буду претворене у аутономну област влада у Бечу је енергично протестовала, а званични Париз је био приморан да демантује да је о томе било речи.

Не успевши да постигне споразум с Русијом у циљу остварења својих планова против Пруске, Француска је започела зближење с Аустријом. Она је била спремна да подржи Хабзбуршку монархију у намери да припоји Босну и Херцеговину. Потом су владе у Паризу, Бечу и Петрограду размениле мишљења по овом питању. Француска и Аустрија нису прихватиле предлог Русије о усвајању начела немешања у догађаје на Истоку, а влада у Петрограду је изјавила да неће допустити Дунавској монархији анексију Босне и Херцеговине.

Вест из фебруара 1867. године да је Француска предложила Русији да Грчкој буду дате природне границе допринела је одлуци српске владе да подигне устанак у Босни и Херцеговини. Иза овог предлога крила се намера владе у Тилеријама да осујети српско-грчки споразум о устанку хришћана на Балкану. Задовољењем тежњи Грка били би поремећени односи између њих и Словена јер им Грци више не би пружали своју подршку. Министар Мутје је сматрао да ће Словени одустати од агресивних намера према Турској када буду задовољене тежње Србије. Након добијања градова Кнежевина не би имала оправдање за нове захтеве, а даљи уступци зависили би искључиво од споразума Париза и Петрограда. На одлуку о подизању устанка у Босни и Херцеговини српску владу је подстицала и руска дипломатија. Јован Ристић је саопштио француском амбасадору у Цариграду да би у случају испуњења грчких захтева присталице ратне политике у Србији приморале Правитељство да упути трупе у ове крајеве. У намери да предупреди такав исход догађаја, влада у Паризу је пожуривала Порту да што пре уступи градове Кнежевине. Она се придружила Аустрији у вршењу притиска на Правитељство да одустане од агресивних намера и сагласила се с одлуком о слању мисије у Србију коју је у том циљу требало да испуни гроф Едмунд Зичи. Владе у Бечу и Паризу биле су задовољне постигнутим резултатом. У писменом одговору, образложеном у *aide mémoire*-у од 15. марта 1867. године, кнез Михаило је обећао да Србија неће слати војску у Босну и Херцеговину и нападати Турску. У разговорима са француским представницима српски државници су ставили до знања колико их је узнемиравало интересовање Аустрије за Босну и Херцеговину и уверење да влада у Тилеријама то допушта. Француски конзул Ботмилио је био упознат да ће

следећи корак Правитељства бити усмерен ка томе да се мирним путем задобије управа над овим покрајинама. Држање Француске по питању Босне и Херцеговине приморавало је Србију да своје интересе идентификује с интересима свог сизерена и да задовољење тежњи према двома провинцијама тражи у оквиру постојећег вазалног односа с Турском.

Позивајући се на изјаву аустријске владе да не постоје никакви планови у вези са припајањем Босне и Херцеговине, француски министар је сматрао да је најсврхисходније да то питање буде скинуто с дневног реда. Француска је поручила влади у Београду да је интересовање Аустрије за Босну и Херцеговину због њених животних интереса везаних за ове области сасвим природно и да је због тога важно да јој Србија својим ставом не да повода за ангажованије деловање по том питању. Неспремност Петрограда да подржи француске планове против Пруске и неуспех у преговорима двеју сила по Источном питању приморали су владу у Тиљеријама да јединог могућег савезника потражи у Бечу. Имајући у виду да је Аустрија била заинтересована за јачање својих позиција на Балкану, цар није могао да подржи тежње Кнежевине према Босни и Херцеговини. Ове покрајине требало је да послуже Француској као средство да придобије Хабзбуршку монархију за савез против Пруске. На тај начин француска влада је осујетила српске планове везане за Босну и Херцеговину.

За разумевање француско-српских односа у току последње године Михаилове владе кључан је кнежев разговор с француским амбасадором у Бечу војводом Агенором од Грамона крајем јуна 1867. године. Том приликом амбасадор је упознао Михаила и са главним тенденцијама аустроугарске политике. Грамон је изјавио да Кнез може да рачуна на подршку Двојне монархије ако Србија не буде склапала савезе с другим балканским државама и ако остане под Портиним сизеренством. Из амбасадоровог излагања било је јасно да ће исти став заузети и влада у Тиљеријама. Она ће свесрдно подржавати политику аустроугарског министра грофа Бајста чији је циљ било одржање Османског царства и стати на пут покушајима хришћана у Турској да се ослободе сопственим снагама. Иако до рата с Пруском није одустајао од покушаја да придобије Русију, сматрајући је поузданијим савезником, Наполеон је од средине 1867. године ипак сматрао да ће то лакше остварити с Двојном монархијом. На сличан начин као Русији до 1863. године, Француска је у догађајима на Балкану препуштала иницијативу и пружала подршку влади у Бечу.

Прве недеље августа Михаило је посетио Светску изложбу у Паризу. Пријем приређен српском владару био је скроман и хладан. У разговору с Кнезом Мутје је заступао своју идеју о реформама у Османском царству и говорио о животним интересима Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини. Наполеон III није одликовао Михаила Орденом Легије части иако му је то раније наговештавано. Нерасположење француских државника према Србији било је очигледно. Током лета 1867. године настављени су покушаји зближења између Париза и Беча. Десет дана после кнежевог одласка из француске престонице у Салцбургу су се састали Наполеон III и Франц Јозеф. Разговорима је присуствовао и угарски председник владе гроф Ђула Андраши. Наполеон је у Салцбургу желео да пружи Францу Јозефу накнаду за губитке које је Аустрија претрпела после пораза у рату у Италији. Због немачког питања Француска и Двојна монархија су биле у сукобу с Пруском, а по Источном питању њихово гледиште је било у супротности са ставом Русије. Разговоре о крупним питањима водили су углавном Наполеон и гроф Бајст. За француског цара било је важно да сазна да ли је Аустро-Угарска спремна да учествује у његовим плановима против Берлина. Он је нудио Двојној монархији Босну и Херцеговину али у Бечу нису прихватили предлог не желећи да се обавезу да ће ући у рат против Пруске. Између две владе је постигнута сагласност по неким питањима која се тичу Балкана и о томе је сачињен Протокол. Француска је обећала Аустро-Угарској подршку у окупацији Влашке ако би Русија ушла у Молдавију. У Протоколу нису поменути Србија и њен план о добијању управе над Босном и Херцеговином, али је о тим питањима несумњиво расправљано. Изгледа да је Андраши био против прихватања Наполеонове понуде о уступању двеју покрајина Двојној Монархији, објашњавајући свој став потребом да буде спречено повећање броја словенског становништва у Угарској. Међутим, Протокол из Салцбурга није ни на шта обавезивао ни Француску ни Аустро-Угарску. За Двојну Монархију Источно питање је било много важније од немачког. Упркос усаглашеним ставовима у том погледу, Наполеон није био спреман да пружи Аустро-Угарској било каква јемства по питањима која се тичу Османског царства. После договора с Бајстом и Наполеоном, Андраши је из Салцбурга отпутовао у Иванку на састанак са кнезом Михаилом. Двојица државника сусрели су се 24. или 25. августа. Андраши се трудио да увери Кнеза да Угарска не жели проширење територија на Истоку. Као доказ за то он је саопштио Михаилу да је његовом заслугом у Салцбургу одбијена Наполеонова понуда о уступању Босне и Херцеговине. Сматрајући да је Кнез под утицајем Петрограда, Наполеон и Бајст су преко Андрашија послали опомену Михаилу да одустане од ратних припрема и упада у

Босну и Херцеговину. Сматрајући могућим рат са Русијом, Аустро-Угарска је желела да обезбеди благонаклону неутралност Србије. Кнежевина би заузврат добила одређене територијалне накнаде у Босни и Херцеговини. У извештајима француског конзула из Београда писало је да се јавност у Србији, убеђена да између Француске и Аустро-Угарске постоји сагласност у иступању против интереса Кнежевине, све више приклања Русији.

Политику Француске према Србији током последње године владавине кнеза Михаила најбоље је дефинисао Илија Гарашанин. Француска неће помагати напредак Кнежевине све док не буде уверена да је она у стању да исти оствари сопственим снагама, без помоћи Русије. Влада у Тилеријама је желела да спречи хришћане на Балкану да се вежу за Србију, указујући им да је боље да остану под Турском или да чак постану поданици Двојне Монархије.

У јесен 1867. године покрети на Балкану узнемиравали су француску владу. Упркос томе политичка сарадња између балканских народа није нигде забележила нарочити успех, изузев српско-грчког уговора о савезу потписаног 26. августа у бањи Феслау. Црногорска влада је уверавала француског конзула у Скадру да Србија на њу врши велики притисак за улазак у рат. Ускоро су уследиле и оптужбе Порте. Поседујући обавештења о претећем држању Србије, влада у Лондону је саопштила Михаилу и Гарашанину да сматра оправданим оптужбе турске владе. У разговору с британским конзулом Лонгвортом, Гарашанин је изјавио да је непоштена француска политика подстакла Србију на наоружавање. Француски амбасадор у Цариграду је сматрао да су примери Грчке и Србије довољно уверили Порту да не сме очекивати ни захвалност за уступке ни поштовање дате речи. Свако увећање тих земаља јачало је њихов отпор према Турској. Држање Француске било је пресудно за даљу акцију Србије.

Као последица става владе у Тилеријама, Правитељство је своју спољнополитичку оријентацију усмерило ка Берлину. Након што је Русија почетком октобра позитивно одговорила на молбу српске владе да јој испоручи оружје, Гарашанин је за намеравани план о заузимању Босне покушао да обезбеди подршку Пруске и да његово спровођење усагласи с акцијама ове силе. Влада у Берлину, међутим, није одобрила план. У заплетеној међународној ситуацији Бизмарк није желео да преузима обавезе према малој вазалној Кнежевини.

У жељи да предупреди нову кризу на Балкану у периоду када је њена пажња била усмерена на будући сукоб с Пруском, Француска је предузела мере којима би биле

зауостављене ратне припреме Србије. Кнезу Михаилу је поручено из Париза да је влада у Тилеријама веома заинтересована за одржање мира на Дунаву. У својим намерама она је могла рачунати на подршку аустроугарске и британске дипломатије. Протест три силе против прекомерног наоружавања српске војске крајем децембра 1867. године произвео је неповољан утисак на Кнеза, владу и јавно мњење у Србији. Међутим, судећи по догађајима у Београду, Француска, Аустро-Угарска и Велика Британија нису имале пуно разлога за бојазан. После одласка с власти Гарашанина, у Кнежевини је слабио руски а јачао утицај проаустријски оријентисаног министра војног Миливоја Петровића Блазнавца. Први израз незадовољства званичног Петрограда због смене Гарашанина био је отказивање зајма за војне припреме.

Одлучна да по сваку цену обезбеди очување Османског царства, Француска је над владама у Лондону и Бечу предњачила у вођењу конзервативне политике према балканским народима. Њен отпор ма каквој акцији Србије која би имала за циљ измену status quo-a у Турској био је један од одлучујућих чинилаца за промену правца спољне политике кнеза Михаила у последњим годинама његове владе. Колико је Михаил био разочаран држањем Наполеона III и француске владе најбоље сведоче његове речи упућене конзулу Анжелару. Раздражен због примедбе да званични Париз не оспорава тежње Правитељства, али да зазире због његовог русофилства, Кнез се послужио веома опорим речима на царев рачун. Наполеон се не придржава никаквих начела, не држи задату реч, мења мишљење из дана у дан, поиграва се с јавним мњењем и путем брошура брани своју династију. Михаил је истакао да би увек радије него цару поклонио поверење Аустро-Угарској. Француска је својим ставом приморала Кнеза да ревидира програм српске спољне политике и преусмери је у правцу задовољења искључиво српских интереса.

Упркос томе што је у другој половини 60-их година стала на пут ослобођењу и уједињењу српског народа, Француска је, поред Русије, била једина сила која је учинила стварне услуге Србији кнеза Михаила. Њена дипломатска подршка и претежан утицај у Цариграду били су у неколико наврата од велике користи за Кнежевину. Иако је то учинила у циљу очувања Османског царства, Француска је својим притиском на Порту одлучујуће допринела највећем политичком успеху владавине кнеза Михаила-уступању градова Србији 1867. године. Са државотворног становишта, ово је, поред добијања Хатишерифа 1830. године и стицања независности 1878. године, био и најважнији догађај у историји Србије XIX века.

По доласку на власт кнеза Михаила општа тежња за озакоњењем свих области живота није мимоишла ни просвету. Систем централизације управе спроведен је и у школству. Најзначајнији закон из области просвете односио се на преуређење Лицеја и његово претварање у Велику школу. Основни циљ и задатак Велике школе био је да на основу нових програма рада припреми кандидате за државну службу и да их оспособи за наставак учења на европским универзитетима. Слање правитељствених питомаца на студије у иностранство представљало је најважнију компоненту развитка српске просвете и најефикаснији начин за усвајање напреднијих европских културних образаца. Француска је током XIX века била једна од држава коју су српски студенти најчешће бирали као одредиште за похађање високих школа. Преузимање политичких идеја из Француске прерасло је у традицију после 1840. године, када су први стипендисти српске владе упућени на школовање и на париским универзитетима. Главни преносилац француског утицаја био је правни факултет у Паризу. У француску престоницу су шездесетих година углавном одлазили студенти права, после две или три године проведене на универзитетима немачког говорног подручја. Ту су ради допуне образовања боравили и српски официри, студенти техничких наука – будући инжењери и понеки студент медицине. Трошкови живота и студирања у Паризу били су знатно већи него у градовима у Немачкој па је стипендија српске владе питомцима често била недовољна. Стога је кнез Михаило, после молбе једне групе студената, 1861. године донео одлуку да стипендија за питомце у Паризу уместо дотадашњих 400 убудуће износи 500 талира. Студенти права су у град светлости углавном долазили да похађају праксу из области административног и трговачког права и да усаврше француски језик. Поједине Паризлије су оставили и забелешке о утисцима са предавања на Универзитету. Након боравка у немачким градовима, Париз је због своје величине и лепоте, осветљености и динамичног дневног и ноћног живота остављао на српске питомце снажан утисак. Слободно време и распусте они су проводили обилазећи културне установе и знаменитости града. Паризлије су углавном били присталице либерализма и критиковали режим унутрашње политичке стеге који је владао у Кнежевини за време Михаилове владе. Питомци школовани у Паризу 60-их година имали су велики утицај у друштвеном и политичком животу Србије на крају XIX и на почетку XX века. Неки од њих су, бавећи се политиком и дипломатијом, постали значајне личности српске историје док су други изградили завидне каријере у својој струци. Ови интелектуалци били су носиоци француског политичког и културног утицаја. Већи део њих се одужио држави која их је школовала.

Трговина, од које је зависила српска привреда, обављана је већим делом преко јужних покрајина Аустрије. Затварање граница било је најјаче средство притиска на Србију и обезбеђивало Хабзбуршкој монархији предност над осталим силама заинтересованим за привредне активности и улагања у Кнежевину. Иако није имала покровитељство над њом, Аустрија је Србију, као остале подунавске покрајине, држала у зависности готово у истој мери као и сопствене области – у потпуности је контролисала њихову унутрашњу и спољну трговину. Слободан избор тржишта довео би до бржег развика српске привреде и слабљења политичког утицаја Аустрије у Кнежевину. Поред тога што је, после Париског мира, продирању француског капитала ка овом делу Европе погодвала општа политичка ситуација, државна иницијатива у рударству доживела је неуспех. Француски пословни кругови почели су да се интересују за улагања у рударство Србије тек када се на спољнополитичком плану Кнежевина окренула Француској. Пловећи Дунавом и Савом, француски капетан Мањан је у лето 1856. године испитивао услове за пловидбу и могућност успостављања трговинских веза између Француске и северних турских провинција. У разговорима са српским трговцима Мањан је износио своје становиште у вези с развојем трговине у Кнежевину и успео да задобије поверење неколицине трговаца. Користећи се добрим пријемом на који је наишао код уредника Србских новина, капетан му је предао читав низ чланака о трговини који су почели да излазе у првом српском службеном гласилу. Убрзо је Мањан предложио влади да буду успостављене две паробродске линије, једна на Дунаву, а друга на Сави, а да Београд постане центар паробродске службе. Паробродска линија на Дунаву и Сави била би повезана са пловидбеном линијом која је постојала између Марсеја и Галаца. На тај начин Београд би био повезан с Медитераном и Француском. Спровођење планова француског капетана успео је у почетку да спречи аустријски конзул Теодор Радосављевић. Међутим, по доласку на власт династије Обреновића, захваљујући новој оријентацији Србије ка Француској, Мањан је поново добио прилику. За време боравка кнеза Михаила у Паризу 1859. године, капетан се са њим састао два пута. Мањан је тражио да његово паробродско друштво добије дозволу за рад и земљиште на коме ће бити подигнута радионица за израду и оправку бродских машина. Преговори око пловидбе вођени су заједно са преговорима око уступања рудника Мајданпек. Уговор је потписан, али француско друштво због недостатка капитала није испунило своје обавезе. Потом је француски капиталиста Клод Бујон 1860. године основао Француско-српско друштво које је преузело обавезе француског друштва. Основни разлог за оснивање овог друштва био

је да буде спасено од пропадања Ронско друштво за пловидбу. Међутим, ни Француско-српско друштво није било у стању да умешније управља производњом у Мајданпеку. Својим незнањем његови представници су упропастили државно добро у које је Правитељство уложило велика средства, потрошили акционарски капитал и оставили за собом дугове које нису могли да измире. На тај начин је 1866. године пропао покушај успостављања трговинских и привредних веза између Србије и Француске.

Извори и литература

Необјављени извори

Страни архиви:

Архив Министарства спољних послова у Паризу (Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris (АМАЕ)): подсерије (sous-séries) *Turquie* 334-376; *Russie* 212-241 и *Autriche* 477-498 фонда *Correspondance politique*; подсерија *Turquie-Belgrade* 9-18 фонда *Correspondance politique des consuls*; досијеи француских конзула у Београду и представника у Цариграду у подсерији *Dossiers individuels de carrière* (1e série 1850-1900) фонда *Personnel*: Bernard Des Essards Louis Gustave (No350); Valat vicomte Charles de (No 4009); Tastu Eugène Pierre Joseph (No, 3868); Botmiliau Adolphe François, vicomte de (No 536), Engelhardt Edouard Philippe (No 1505); Bonnières de Wierre Robert Ernest de (No 512).

Архив француског министарства одбране (Château de Vincennes, Service historique de la Défense): 7 N 1573, Attachés militaires, Mission en Serbie; Mission Mondain 1853-1856, 1861-1864; Mission d'Ormesson 1877; Mission de Montuel 1881; Mission de Cholet 1886. Лични досијеи Иполита Мондена (у серији 4 Y^f фонда Pensions militaires, No 11822/4) и Жозефа д'Андлоа (8 Y^d 4109, Corps d'Etat-major, Extrait du registre personnel (Feuille mobile)).

Домаћи архиви:

Архив Српске академије наука и уметности:

- а) Исписи Гргура Јакшића из Архива француског министарства спољних послова (1856-1868)
- б) Архив Јована Ристића, документа за период 1858-1868.

в) Архив Матије Бана

г) Дневник Димитрија Црнобарца

Архив Србије:

а) Илија Гарашанин (ИГ)

б) Хартије Јована Мариновића

в) Министарство иностраних дела □ инострано одељење (МИД-И)

г) Министарство иностраних дела – внутрено одељење (МИД-В)

д) Државни Савет (ДС)

ђ) Поклони и откупи (ПО)

е) Министарство просвете (МПс-П), просветно одељење

ж) Министарство финансија (МФ)

Новине и часописи:

а) *Revue des Deux Mondes*

б) *Србске новине*

в) *Политика* (1927, 1932, 1938, 2012)

Објављени извори

Азбучни списак:

Авакумовић, Јован Ђ., *Мемоари*, Сремски Карловци 2008.

Алимпиић, Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпиића*, Београд 1892.

Аутобиографија Анастаса Јовановића, приредио Љубомир Никић, *Годишњак музеја града Београда*, књ. III, Београд 1956.

Бомбардање Београда (1862. год). По аутентичним изворима и са објашњавајућим документима, Београд 1872.

Грујић, Јеврем, *Записи Јеврема Грујића. Књига прва. (Пред Светоандрејску скупштину)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 7, Београд, 1922; *Књига друга. (Светоандрејска скупштина)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 8, Београд, 1923; *Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 9, Београд 1923.

Записници седница министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1898, приредио Никола Шкеровић, Београд 1952.

Зборник закона, уредаба, уређења и објашњења војних изданих од 1861. до 1873, Београд 1882.

Јовановић, Владимир, *Успомене*, приредио Василије Крестић, Београд 1988.

Калај, Бењамин, *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868-1875)*, приредио Андрија Раденић, Београд 2002.

Крстић, Никола, *Дневник. Јавни живот I, 9. април 1864 – 18. децембар 1867; Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876; Јавни живот III, 2. јануар 1877 – 21. децембар 1887; Јавни живот IV, 14. јануар 1888 – 20. август 1896*, приредио Милош Јагодић, Београд 2005-2007; *I, II. Приватни живот I, 9. април 1864 – 31. децембар 1866*, приредила Александра Вулетић, Београд 2006; *Приватни живот II, 3. јануар 1867 – 6. децембар 1874*, приредила Александра Вулетић, Београд 2007; *I. Приватни и јавни живот I, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862*, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд 2005; *Приватни и јавни живот II, 6. јануар 1863 - 8. април 1864*, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд 2005.

Милојковић, Радивој, *Радивој Милојковић - правитељствени питомац*, приредила Љубинка Трговчевић, *Даница. Српски народни илустровани календар за годину 1995*, Београд 1994, 370-384.

Пироћанац, Милан, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895.

Пироћанац, Милан, *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд 1896.

Пироћанац, Милан, *Белешке*, Београд 2004.

Пироћанац, Милан, *За моју децу, Мешовита грађа (Miscellanea) XXI*, приредила Сузана Рајић, Београд 2003, 121-147.

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I (књига прва од 29. марта 1848 до 31. децембра 1858. године), II (књига друга од 4. јануара 1859. до 29. марта 1874), средио Стеван Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XXII, Београд 1931.

Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859-1874, приредио Војислав Ј. Вучковић, Београд 1965.

Преписка између кнеза Михаила и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861-1867, Београд 1897.

Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку. Грађа Историјског института САНУ, 1956, приредила Даница Миљковић, Београд 1956, 1-87.

Ристић, Јован, *Једно намесништво 1868-1872*, Београд 1894.

Ристић, Јован, *Последња година спољашње политике кнеза Михаила*, Београд 1895.

Ристић, Јован, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 1 (1848-1860), књ. 2 (1860-1868), књ. 3 (1868-1872), Београд 1887-1901.

Ристић, Јован, „После бомбардања Београда“, *Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот*. Власник и уредник Владан Ђорђевић, *друга година, књига шеста, свеска 21, 22, 23 и 24*, Београд 1881, 1-38; 161-180; 321-342; 481-500.

Светоандрејска скуптина, приредио Андрија Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука СХИИ, Нова серија 15, Београд 1964.

Светозар Милетић и народна странка. Грађа 1860-1885, приредио Никола Петровић, књ. 1 (1860-1869), Сремски Карловци, 1968; књ. 2 (1870-1875), Сремски Карловци, 1969; књ. 3 (1876-1885), Нови Сад 1985; књ. 1, 2.

Стратимировић, Ђорђе, *Успомене генерала Ђорђа Стратимировића: издао их са четири посебна додатка и једном хронолошком таблицом син његов Ђорђе Ђ. Стратимировић: са два лика*, Беч 1913.

Христић Никола, *Мемоари 1840-1862*, приредио Витомир Христић, Београд 2006.

Христић, Филип, *Успомене*, приредила Јелена Пауновић Штерменски, Београд 2015.

Абecedни списак:

Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire, Paris 1861-1868.

Beust, Comte de, *Trois quarts de siècle. Mémoires du Comte de Beust, ancien chancelier de l'Empire d'Autriche-Hongrie. Tome premier 1809-1866; Tome second 1866-1885*, Paris 1888.

Bonaparte, Louis-Napoléon, *Des idées napoléoniennes*, Paris 1860.

Correspondance de Napoléon Ier [Texte imprimé] / publiée par ordre de l'Empereur Napoléon III, I-XXXII, Paris 1858-1869; XXXII.

Documents diplomatiques, Ministère des Affaires Etrangères, Paris 1862-1868.

Hübner, Joseph Alexander Graf von: *Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris, sous le Second Empire, 1851-1859, publiés par son fils Cte Alexandre de Hübner*, 2 vol, Paris 1904, II.

Kossuth, Lajos, *Souvenirs et écrits de mon exil*, Paris 1880.

Las Cases, comte de, *Le Mémorial de Saint-Hélène. Tome I, Juin 1815 – Août 1816; Tome II, Septembre 1816 – Octobre 1818*, Paris 1948; I.

L'Italie libéré (1857-1862). Lettres et dépêches du roi Victor Emmanuel II et du comte de Cavour au prince Napoléon, *Revue des Deux Mondes*, t. XIII, Paris 1923.

Napoléon III, *Oeuvres*, t. I-V, Paris 1854-1869, t. V.

Ollivier, Emile, *L'Empire libéral [Texte imprimé]: études, récits, souvenirs*, t. I-XVIII, Paris 1895-1918. I. *Du principe des nationalités.*– 1895; II. *Louis-Napoléon et le coup*

d'Etat. – 1897; *III. Napoléon III.* – 1898; *IV. Napoléon III et Cavour.* – 1899; *V. L'Inauguration du L'Empire libéral. Le roi Guillaume.* – 1900; *VI. La Pologne. Les élections de 1863. La loi des coalitions.* – 1902; *VII. Le Démembrement du Danemark. Le Syllabus. La mort de Morny. L'entrevue de Biaritz.* – 1903; *VIII. L'Année fatale, Sadowa (1866)* – 1903; *IX. Le Désarroi: le Luxembourg, le 19 janvier, Queretaro.* – 1904; *X. L'Agonie de l'Empire autoritaire : Mentana, la loi militaire, loi sur la presse, les réunions publiques.* – 1905; *XI. La Veillé des armes.* – 1907; *XII. Le Ministère du 2 janvier.* – 1908; *XIII. Le Guet-apens Hohenzollern, le Concile œcuménique, le plébiscite.* – 1908; *XIV. La guerre, explosion du complot Hohenzollern, déclaration du 6 juillet, retrait de la candidature Hohenzollern, demande de garantie, soufflet de Bismark, notre réponse au soufflet de Bismark, la déclaration de guerre.* – 1909; *XV. Etions-nous prêts? Préparation, mobilisation, Sarbrück, alliances.* – 1911; *XVI. Le Suicide. Premier acte: Woerth, Forbach. Renversement du Ministère.* – 1912; *XVII. La Fin.* – 1915; *XVIII. Table générale et analytique.* – 1918; t. III, IV, VIII.

Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871, t. I-XXI, Paris 1910-1932; t. XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XXI.

Rothan, G., *La Politique française en 1866*, Paris 1883.

Rothan, G., *Souvenirs diplomatiques - La France et sa politique extérieure en 1867*, Paris 1887.

Rothan, Gustave, „L'entrevue à Stuttgart“, I-II, *Revue des Deux Mondes*, 3e période, tome 90-91, Paris 1888-1889 ; tome 90, 555-587; tome 91, 70-102.

Thouvenel, L., *Le secret de l'Empereur, correspondance confidentielle et inédite échangée entre M. Thouvenel, le duc de Gramont et le général comte de Flahaut 1860-1863*, 2 vol., Paris 1889, II.

Thouvenel, L., *Pages de l'histoire du Second Empire d'après les papiers de M. Thouvenel (1854-1866)*, Paris 1903.

Thouvenel, L., *Trois années de la Question d'Orient (1856-1859) d'après les papiers inédits de M. Thouvenel*, Paris 1897.

Студије и монографије

Азбучни списак:

Алексић, Љиљана, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1957.

Алексић-Пејковић, Љиљана, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979.

Бешлин, Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци 2005.

Богдановић, Бранко, *Пушке – два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990.

Вуксановић-Анић, Драга, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд 1993.

Вучковић, Војислав Ј., *Српска криза у Источном питању (1842-1843)*, Београд 1957.

Дебидур, Антоан, *Дипломатска историја Европе. Од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878)*, књ. I-II, Београд 1933-1934; књ. II.

Ђорђевић, Владан, *Европа и Балкан: дипломатска историја балканских хришћанских држава у XIX веку. Књ. 1, Европа и Румунија*, Београд, 1911; *Књ. 2, Европа и Црна Гора. Св. 2, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912; књ 1.

Ђорђевић, Живота, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861-1864*, Београд 1984.

Екмечић, Милорад, *Дијалог прошлости и садашњости. Зборник радова*, Београд 2002.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, I-II, Београд 1989.

Историја Београда. Прва књига, стари, средњи и нови век; Друга књига, деветнаести век; Трећа књига, двадесети век. Примљено на VII скупу одељења историјских наука од 25. X 1972. на основу реферата академика Васе Чубриловића,

дописног члана Академије Милутина Гарашанина, дописног члана Академије Симе Ђирковића, проф. универзитета Радована Самарџића и проф. универзитета Јована Марјановића, Београд 1974; II.

Историја Београда, написали Никола Тасић, Љубица Зотовић, Јованка Калић, Радмила Тричковић, Петар Милосављевић, Даница Милић, Бранко Максимовић, Бранислав Којић, Јован Милићевић, Бранислав Глигоријевић, Никола Вучо, Здравко Антонић, Бранко Петрановић, Александар Ђорђевић, Милорад Мацура, Београд 1995.

Историја српског народа, I-VI; V-1, Од првог устанка до Берлинског конгреса: 1804-1878, написали Владимир Стојанчевић, Јован Милићевић, Чедомир Попов, Радоман Јовановић, Милорад Екмечић, Београд 1994.

Јакшић, Гргур, Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963.

Јанковић, Зорица, *Пут у Цариград: Кнез Михаило, предаја и одлазак Турака из Србије*, Београд 2006.

Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића, I-II*, Београд 1990.

Јовановић, Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1990.

Јовановић, Слободан, *Моји савременици*, Виндзор, Канада 1962.

Јовановић, Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990.

Каниц, Феликс, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I-II, Београд 1985.

Ковачевић, Душко М., *Русија у међународним односима 1856-1894*, Београд 2012.

Крестић, Василије, *Хрватско-угарска нагодба 1868*, Београд 1969.

Куниберт, Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1901.

Леовац, Данко, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860-1868)*, Београд 2015.

Љушић, Радош, *Историја српске државности, Србија и Црна Гора*, књ. II, Нови Сад 2001.

Љушић, Радош, *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993.

Љушић, Радош, *Србија 19. века*, Београд 1994.

Мантран, Робер, *Историја Османског Царства*, Београд 2002.

Мекензи, Дејвид, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, Београд 1987.

Мекензи, Дејвид, *Јован Мариновић европски господин и српски дипломата (1821-1893)*, Београд 2006.

Милић, Даница, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970.

Милићевић, Јован, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд 2002.

Милићевић, Милан Ђ., *Додатак поменику од 1888. Знаменити људи који су преминули до краја 1900. године*, Београд 1901.

Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Милићевић, Милић, Здравко Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941.)*, Београд 2011.

Попов, Чедомир, *Србија на путу ослобођења 1868-1878*, Београд 1980.

Поповић, Богдан Љ., *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010.

Поповић, Васиљ, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Земун-Београд 1925.

Поповић, Љуба, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 1998.

Ранке, Леополд, *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1879.

Ристић, Љубодраг П. , *Велика Британија и Србија (1856-1862)*, Београд 2008.

Стаматовић, Александар, *Војни производни погони. Прва савремена индустрија у Србији (1804-1878)*, Пинус Записи 6, Београд 1997.

Станић, Ђорђе, Зоран Килибарда, Јан Марчек, *Обука српске војске 1804-1918*, Београд 2007.

Сто најзнаменитијих Срба, Београд 1993.

Столић, Ана, *Ђорђе Симић - Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003.

Страњаковић, Драгослав, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005.

Страњаковић, Драгослав, *Влада Уставобранитеља 1842-1853*, Београд 1932.

Страњаковић, Драгослав, *Михаило и Јулија*, Београд 1940

Терзић, Славенко, *Србија и Грчка (1856-1903) – борба за Балкан*, Београд 1992.

Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

Ђирковић, Симо Ц., *Књаз Михаило Обреновић. Живот и политика*, Београд 2011.

Ђоровић, Владимир, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци 1852-1862 године*, Београд 1923.

Чубриловић, Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982.

Абecedни списак:

Allain, Jean-Claude, Pierre Guillen, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaïsse, *Histoire de la diplomatie française. De 1815 à nos jours*, Paris 2005.

Anceau, Eric, *Napoléon III. Un Saint-Simon à cheval*, Paris 2008.

Ancel, Jacques, *Manuel historique de la Question d'Orient (1792-1825)*, Paris 1926.

Barjot, Dominique, Jean-Pierre Chaline, André Encrevé, *La France au XIXe siècle 1814-1914*, Paris 2008.

Bataković, Dušan T. , *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804-1914)*, Paris 2013.

Bataković, Dušan T. , *The Foreign Policy of Serbia (1844-1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, Belgrade 2014.

Bély, Lucien, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaïsse, *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères*, Paris 2005.

Bourgeois, Emile, *Manuel historique de la politique étrangère. Tome 1, Les origines 1610-1789; Tome 2, Les révolutions: 1789-1830; Tome 3, Le temps présent*, Paris 1910-1913, t. III.

Caron, Jean-Claude, Michel Vernus, *L'Europe au 19e siècle. Des nations aux nationalismes (1815-1914)*, Paris 2011.

Case, Lin M., *Edouard Thouvenel et la diplomatie du Second Empire*, Paris 1976.

Charles-Roux, François, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, Paris 1913.

Dictionnaire du Second Empire, sous la direction de Jean Tulard, Paris 1995.

Driault, Edouard, *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres (1920)*, Paris 1921.

Dorđević, Života, *Čukur-česma 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Beograd 1983.

Garrigues, Jean, *La France de 1848 à 1870*, Paris 2002.

Girard, Louis, *Napoléon III*, Paris 2002.

Goriaïnow, Serge, *Le Bosphore et les Dardanelles. Etude historique sur la question des détroits. D'après la correspondance diplomatique déposée aux Archives centrales de Saint-Pétersbourg et à celles de l'Empire*, Paris 1910.

Gouttman, Alain, *La guerre du Mexique 1862-1867. Le mirage américain de Napoléon III*, Paris 2011.

Henry, Paul, *Napoléon III et les peuples. A propos d'un aspect de la politique extérieure du Second Empire*, Paris 1943.

Lentz, Thierry, *Napoléon III*, Paris 1995.

Les Affaires étrangères et le corps diplomatiques français. Tome I: De l'Ancien Régime au Second Empire; Tome II: 1870-1980, sous la direction de Jean-Baillou, Paris 1984-1985; I.

Milza, Pierre, *Napoléon III*, Paris 2007.

Miquel, Pierre, *Le Second Empire*, Paris 1998.

Monicault, Gaston de, *La Question d'Orient. Le Traité de Paris et ses suites (1856-1871)*, Paris 1898.

Nofri, Gaël, *Napoléon III. Visionnaire de l'Europe des nations*, Paris 2010.

Reiswitz, Johann Albrecht von, *Belgrad-Berlin, Berlin-Belgrad. 1866-1871*, Munchen und Berlin 1936.

Renouvin, Pierre, *La Politique extérieure du Second Empire*, I-III, Paris 1940.

Sédouy, Jacques-Alain de, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814-1914*, Paris 2009.

Seton-Watson, Robert William, *Britain in Europe (1789-1914): A survey of foreign policy*, Cambridge 1945.

Ubicini, Abdolonyme, *Aperçu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867.

Urechia, V. A., *L'Alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche*, Bucarest 1894.

Wertheimer, Eduard von, *Graf Julius Andrassy: Sein Leben und seine Zeit. Nach ungedruckten Quellen*. Band 1: *Bis zur Ernennung zum Minister des Äusseren*; band 2: *Bis zur geheimen Konvention 1877*; band 3: *Letzte Lebensjahre*, Stuttgart 1910-13; I.

Yon, Jean-Claude, *Le Second Empire. Politique, société, culture*, Paris 2009.

Чланци, расправе и прилози

Азбучни списак:

Алексић. Љиљана, „Шта је довело до стварања Начертанија“, *Хисторијски преглед бр. 2*, Београд 1954, 68-71.

Алексић, Љиљана, „Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853-1856)“, *Историјски часопис XI*, Београд 1961, 55-88.

Алексић-Пејковић, Љиљана, „Политика Француске према Херцеговачком устанку 1861-1862. године“, *Историјски часопис*, 9-10 (1960), 411-430.

Алексић-Пејковић, Љиљана, „Балкан балканским народима - Између легитимистичког и националног принципа“, *Зборник радова Ислам, Балкан и велике силе*, Београд 1997, 139-156.

Батаковић, Душан Т., „Владимир Јовановић: идеолог либерализма у Србији“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 2-3/1998, Београд 1999, 235-247.

Батаковић, Душан Т., „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације „Паризлија“, *Зборник Матице српске за историју 56*, Нови Сад 1997, 73-95.

Бошковић, Стојан, „Скупштински развитак и друштвено преображење у Инглеској“, *Гласник Друштва српске словесности*, књ. XVI, Београд 1863, 234-292.

Вулетић, Александра, „Из породичног живота Илије Гарашанина“, *Зборник радова Писмо*, Београд 2001, 129-139.

Ђорђевић, Живота, „Илија Гарашанин и пад уставобранитељског режима“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991, 181-186.

Јагодић, Милош, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века“, *Зборник Матице српске за историју 79-80*, Нови Сад 2009, 175-182.

Јовичић, Миодраг, „Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991, 89-100.

Љушић, Радош, „Илија Гарашанин о српској државности“. *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991, 129-165.

Милановић, Јасмина, „Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији“, *Годишњак за друштвену историју 1-2*, Београд 2001, 45-73.

Милићевић, Јован, „Историја предаје турских градова у Србији српској влади 1867. године“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год. Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 22. до 24. маја 1967. год у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова*, Београд 1970, 243-250.

Павловић, Војислав, „Српски студенти у Паризу 1839-1856“, *Историјски часопис, књ. XXXIII*, Београд 1987, 187-202.

Перишић, Мирослав, „Ваљево на саобраћајној мапи Србије у другој половини 19. и почетком 20. века“, *Гласник Историјског архива у Ваљеву 30*, Ваљево 1996, 116-131.

Перовић, Латинка, „Милан Пироћанац-западњак у Србији XIX века“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, бр. 3, „Улога елита“, Београд 2003, 11-72.

Перовић, Радослав, „Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862 преко Румуније“, *Годишњица Николе Чупића XLVIII*, Београд 1939, 184-234.

Петровић, Никола, „Аустро-угарска нагодба, градови и Источно питање“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год. Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова*, Београд 1970, 263-279.

Попов, Чедомир, „Јован Ристић и гроф Андраши 1868-1878“, *Глас ССCLX САНУ, Одељење историјских наука, књ. 7*, Београд 1990, 43-52.

Савин, Милош, „Пароброд Делиград“, *Годишњак града Београда IX-X*, Београд 1962-1963, 311-360.

Стипчевић, Никша, „Мацини и српски либерали“, *Маџини 2005, Зборник радова са округлог стола поводом двестагодишњице од рођења Ђузепеа Маџинија, Београд 25. мај 2005*, Нови Сад 2005, 16-45.

Страњаковић, Драгослав, „Како је постало Гарашаниново Начертаније“, *Споменик САН, ХСI*, Београд 1939, 65-115.

Трговчевић, Љубинка, „Српска интелигенција у XIX веку – западни и источни утицаји“, *Зборник радова Европа и Срби*, Београд 1996, 261-273.

Абecedни списак:

Bled, Jean-Paul, „Entre la Prusse et l’Autriche, Napoléon III et la question allemande“, *Napoléon III, l’homme, le politique. Actes du colloque organisé par la Fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 397-403.

Boudon, Jacques-Olivier, „Napoléon III et la religion“, *Napoléon III, l’homme, le politique. Actes du colloque organisé par la fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 325-341.

Bruley, Yves, „Le Quai d’Orsay et la crise polonaise de 1863“, *La politique extérieure de Napoléon III* (Gabriel Leanca (éd.)), Paris 2011, 13-27.

Charles-Roux, François, „La Russie et la politique italienne de Napoléon III“, *Revue historique CV*, Paris 1910, 35-62; 277-301.

Cliveti, Gheorghe, „La politique rhénane de Napoléon III et la candidature Hohenzollern au trône de la Roumanie“, *La politique extérieure de Napoléon III* (Gabriel Leanca (éd.)), Paris, 2011, 55-73.

Dontenville, Jean, „Les rapports de la France avec la Russie sous Napoléon III“, *Nouvelle revue* 112, Paris 1931, 119-136.

Goriaïnow, Serge, „Les étapes de l’alliance franco-russe (1853-1861)“, *Revue de Paris, tome 1*, Paris 1912, 1-28; 529-543; 755-776.

Le Prince Napoléon Bonaparte (Jérôme), „Les alliances de l’Empire en 1869 et 1870“, *Revue des deux mondes t. XXVI*, Paris 1878, 489-500.

Lory, Bernard, „La Serbie et la Guerre de Crimée“, *Илија Гарашанин (1812-1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991, 81-88.

Mazade, Charles de, „Chronique de la quinzaine, histoire politique et littéraire“, *Revue des Deux Mondes, 2e période, tome 3*, Paris 1856, 434-446; 660-672.

Pagès, Georges, „Histoire extérieure du Second Empire“, *Revue des études napoléoniennes, tomes 3-4*, Paris 1913, 119-147.

Pagès, Georges, „Les relations de la France et de la Russie en 1860. D’après des documents inédits“, *Revue historique du Sud-Est européen, V^e année, No 10-12*, Paris 1928, 277-287.

Pavlović, Vojislav, „Influence culturelle de la France en Serbie à l’époque des »Ustavobranitelji«“, *Зборник радова Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, Београд 1990, 103-111.

Popov, Čedomir, „La France et la lutte de la Serbie pour l’indépendance d’Etat de 1830-1878“, *Зборник радова Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, Београд 1990, 79-90.

Rain, Pierre, „Les relations franco-russes sous le Second Empire“, *Revue des Etudes historiques XV*, Paris 1913, 629-658.

Rivet, Félix, „Le conflit entre la batellerie et le chemin de fer à Lyon au début du XIX siècle“, *Revue de géographie jointe au Bulletin de la Société de géographie de Lyon et la région lyonnaise, vol 24, n° 2*, Lyon 1949, 97-107.

Sédouy, Jacques-Alain de, „Napoléon III et la Russie“, *Napoléon III, l'homme, le politique. Actes du colloque organisé par la Fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 415-422.

Soutou, Georges-Henri, „L'Europe de Napoléon III : un nouvel équilibre, un nouveau système“, *Napoléon III, l'homme, le politique. Actes du colloque organisé par la fondation Napoléon sous la direction de Pierre Milza. Collège de France, amphithéâtre Marguerite de Navarre 19-20 mai 2008*, Paris 2008, 365-385.

Sturdza, Mihai Dimitri, „La Russie et la désunion des Principautés roumaines 1864-1866“, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 12-3, Paris 1971, 247-285.

БИОГРАФИЈА

Рођен је у Београду 1976. године. Дипломирао је на катедри за историју Филозофског факултета у Београду фебруара 2005. године са темом: *Француска у Источном питању 1875-1878*. Говори француски и служи се шпанским језиком. Одлуком Филозофског факултета одобрен му је 2009. године прелазак са магистарских студија (положио све програмом предвиђене испите) на студијски програм Докторске студије историје, модул Модерна историја. Од јула 2005. запослен је као истраживач у Историјском институту у Београду, где је укључен на пројекат *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне*. У новембру 2007. боравио је у Паризу на истраживању које су му омогућили Министарство спољних послова Француске и Француски културни центар у Београду. Крајем 2011. године обавио је сопственим средствима нова истраживања у архивима Министарства одбране и Министарства спољних послова Француске (Service historique de la Défense; Archives du Ministère des Affaires Etrangères) и у библиотекама Сорбона и Сент Женевијев (Bibliothèque de la Sorbonne; Bibliothèque Sainte-Geneviève) у Паризу. Написао је десетак чланака објављених углавном у домаћим научним часописима. Сарађује на изради *Српског биографског речника* и *Српске енциклопедије*, где је до сада објављено више десетина одредница.

Објављени радови:

1. „Француска у Анексионој кризи 1908-1909“, Зборник Матице српске за историју 81, Нови Сад 2010, 23-43.
2. „Развој архивске делатности у Француској“, *Наша прошлост* 10, Краљево 2009, 209-219.
3. „Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије (1858-1868)“, *Зборник Матице српске за историју* 84, Нови Сад 2012, 63-87.
4. „Став Француске према испоруци оружја Србији 1862. године“, *Војно-историјски гласник* 1/2012, Београд 2013, 21-36.

5. „Француска и Србија и рат за уједињење Италије“, *Војно-историјски гласник* 2/2012, Београд 2013, 23-46.
6. „Илија Гарашанин и Француска“, *Историјски часопис LXII* (2013), Београд 2013, 245-275.
7. „Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853-1855)“, *Војно-историјски гласник* 1/2013, Београд 2013, 71-79.
8. „Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861-1865)“, *Војно-историјски гласник* 1/2014, Београд 2014, 59-84.
9. „Le plus serbe des Français : Hippolyte Mondain, officier du génie et premier ministre de la Guerre de Serbie“, *Revue historique des armées N° 280*, Paris 2015, 15-33.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Урош Татић

Број индекса 5i080063

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Француска и Србија (1860-1868)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 12. октобра 2016.

Урош Татић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Урош Татић

Број индекса 5i080063

Студијски програм историја (модерна историја)

Наслов рада Француска и Србија (1860-1868)

Ментор Милош Ковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 12. октобра 2016.

Урош Татић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Француска и Србија (1860-1868)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 12. октобра 2016.

Урош Татић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.